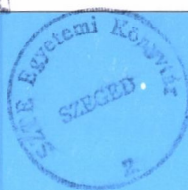


2009 | 1

2009 MÁJUS 4.



55676  
617

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

## ■ A TARTALOMBÓL

- *PÁLFFY GÉZA*  
A RÉVAY CSALÁD  
A 16. SZÁZADBAN
- *HORN ILDIKÓ*  
NYELVTANULÁS – NYELVTUDÁS  
AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN
- *NAGY KORNÉL*  
AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY EGYHÁZI  
UNIÓ VITÁS KÉRDÉSEI
- *FEJÉRDY ANDRÁS*  
A RÓMAI EMIGRÁNS MAGYAR PAPOK,  
A MAGYAR KORMÁNYZAT  
ÉS A VATIKÁN ÚJ KELETI POLITIKÁJA

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI  
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE  
LI. ÉVFOLYAM, 2009. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)  
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),  
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,  
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,  
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,  
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

---

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

- Pálffy Géza: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába:  
a Révay család a 16. században 1
- Oborni Teréz: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551) 21
- Horn Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben 45
- Fejérdy András: „Hontalanok”. A római emigráns magyar papok,  
a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei 59

### ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Nagy Kornél: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715) 91

### MŰHELY

- Valerij Muszatov: Gorbacsov politikájának metamorfózisa  
és a szocialista országok 127

### DOKUMENTUM

- Andreas Schmidt-Schweizer: „Bár a többpártrendszerű politikai  
berendezkedés nyilvánvalóan egy sor hátránnyal jár [...]”.  
A rendszerváltás első „forgatókönyve” 145



PÁLFFY GÉZA

## Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században<sup>1</sup>

*Jakó Zsigmond emlékére*  
(1916–2008)

Bevezetés: a magyar arisztokrácia a 16. században

A Magyar Királyság politikai elitjét mind a mohácsi csata előtt, mind utána a főpapság mellett mindenekelőtt az arisztokrácia alkotta.<sup>2</sup> Ez a több mint félszáz – időről időre változó – család a század közepén továbbra is az ország területének mintegy 45–50%-át birtokolta, noha ez a török hódítás miatt az 1540–1560-as években tetemesen csökkent. Tagjaik ültek a legfontosabb országos főméltóságokban, rendi, igazgatási és katonai tisztségekben, ők voltak a Habsburg-uralkodókkal való tárgyalások és a magyar diéták vezetői, ők bírták a vármegyei ispáni tisztségek többségét, miközben a familiaritás révén egy-egy országrész vagy vármegye ellenőrzése is gyakran a kezükben volt. Mindez azt jelentette, hogy a 16. század második felében a Magyar Királyság – melynek területe még az oszmán hódítás dacára is közel azonos nagyságú (kb. 120 000 km<sup>2</sup>) volt a Cseh Korona országai vagy az osztrák örökös tartomány területével<sup>3</sup> – belpolitikai életének irányítása egy viszonylag szűk arisztokrata és főpapi csoport kezében volt. A királyság politikai elitjébe való felemelkedés így

1 A téma kutatását az OTKA K 060 618. ny. sz. kutatási programjának támogatása, valamint a Magyar és a Szlovák Tudományos Akadémiák közötti kutatócsere tette lehetővé. A Révay család 16. századi felemelkedéséről ez ideig nem készült összegzés. Az eddigi közlemények közül kiemelendő: *Budai Ferenc* polgári lexicon. III. 2. kiad. Pest, 1866. 98–105.; *Frankl Vilmos*: Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555. Pest, 1873. (Értekezések a történeti tudományok köréből II/6.); *Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709. Bp. 1879. (Magyar Leveles Tár II.) passim, ill. újabban számos ténybeli pontatlansággal *Klára Komorová*: A Révay család könyvtára Szklabinán. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás. Szerk. Monok István*. Bp. 2005. 157–167. és *Maroš Mačuha*: Panství rodu Révai v ranom novoveku (ekonomický a sociálny kapitál uhorského aristokratického rodu). Dizertačná práca na získanie vedecko-akademickej hodnosti Philosophiae doctor (PhD). Bratislava, 2007.

2 A 16. századi magyar arisztokráciára (a teljesség igénye nélkül): Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1–2. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: *Maksay Ferenc*. Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.), 1. 1–56.; *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok 6.) 141–148.

3 *Pálffy Géza*: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: a Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 49(2007) 327–349., főként: 331.

sok jómódú köznemesi familia vágyott célja volt, függetlenül attól, hogy magyar, horvát, német vagy esetleg szlovák nyelven beszélt.

A magyar arisztokráciába való bekerülésre ez idő tájt kétféle módon volt lehetőség. Egyrészt valamely országos főméltóság megszerzése révén a Magyar Királyság úgynevezett „igazi bárói” (*veri barones regni*), másként tisztségviselő bárói közé kerüléssel – mint latin nevük mondta: *barones ex officio*, *barones officiolati*. Ezek közé a 16. század közepén a nádor (*palatinus*), az országbíró (*iudex curiae regiae*), a horvát–szlavón bán (*banus Croatiae et Sclavoniae*), a tárnokmester (*magister tavernicorum regalium*) és a pozsonyi ispán (*comes Posoniensis*), valamint a bécsi közös Habsburg-udvar kialakulása miatt ez időre már névlegessé váló magyar királyi udvari főméltóságok tartoztak, úgymint az udvar- (*magister curiae regiae*), az ajtónálló- (*magister ianitorum regalium*), az étkefogó- (*magister dapiferorum*), a pohárnok- (*magister pincernarum*), a lovász- (*magister agazonum*) és a kamarásmester vagy főkamarás (*magister cubiculariorum*).<sup>4</sup> Bár ők egykori budai udvari feladatkörükből ez idő tájt már csupán a pozsonyi koronázásokon és a diétákon láttak el valamit, a Magyar Tanács tagjaiként és a felsőtábla képviselőiként politikai szerepük és befolyásuk országos szinten is tetemes maradt.<sup>5</sup>

Az arisztokráciába való bejutás másik útját a magyar bárói cím megszerzése jelentette. Ez lehetőséget kínált arra, hogy az országos főméltóságokat viselő nagyurak fiai is az elit tagjai maradhassanak, illetve segítségével az uralkodó új híveket szerezhessen – miként latin elnevezésük mondta: „névleges” vagy „természetes bárók”-ként (*barones solo nomine*, *barones naturales*). Bár néhány bárói címet már a 16. század elején a Jagelló uralkodók is adtak híveiknek, például a Podmaniczky (1502/1506), a Drágffy (1507), a Török (1507) vagy a Sárkány (1511) család tagjainak,<sup>6</sup> a bárói címadományozás a Magyar Királyságban jelentősebb mértékben az 1540-es évektől terjedt el.<sup>7</sup> I. Ferdinánd és utódai az elittegmentés ezen eszközét nemcsak átvették elődeiktől, hanem osztrák tartományaikhoz hasonlóan a magyar arisztokrácia formálásában is alkalmazták. A bárói címet nyerők – a tisztségviselő „igazi bárókhoz” hasonlóan – okleveleiket a legelőkelőbbeknek járó vörös pecséttel (*cera rubra*) erősíthették meg. Nekik járt a *magnificus* cím is, aminek köszönhetően a század végére őket többnyire már mágnásoknak (*magnates/simplices magnates*) titulálták. Így vált a báróvá tétel (*creatio in Baronem regni Hungariae*) az 1560–1570-es években előbb bárói címadománnyá (*donatio Baronatus*), majd a századvége a „nagyságos” titulus adományává (*collatio tituli Magnificentiae*). A mágnások legfontosabb privilégiuma

4 Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988.

5 Pálffy Géza: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 45–59.

6 Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 262–273.

7 A kérdést újabban részletesen tárgyaltuk: Pálffy Géza: Szent István birodalma a Habsburgok középeurópai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2008. 148–153.

az volt, hogy az uralkodó meghívására (*per regales vocati*) személyesen vehettek részt a politizálás legfőbb színterén, az országgyűlés felsőtábláján.<sup>8</sup>

Az 1526 utáni különleges helyzetben a köznemesi származású Révay családnak néhány évtized alatt mindkettő sikerült. Ebben elsősorban I. Ferenc felemelkedése, hivatalnoki szolgálata és közéleti pályája, majd az általa teremtetett politikai, karrier-, kapcsolati és birtoktőkét továbbvivő fiai játszottak döntő szerepet.<sup>9</sup>

Nádori jegyzőből nádori helytartó:  
Révay I. Ferenc felemelkedése a Magyar Királyság  
politikai elitjébe

A 16. század elején Szerém és Bodrog megyében birtokos Révay Ferenc felemelkedésének útját a Magyar Királyság nádorai melletti jogtudó értelmiségi-hivatali szolgálata nyitotta meg. Bár jelenleg nem tudjuk pontosan, hogy az 1489-ben született Révay miként került Perényi Imre nádor (1504–1519) szolgálatába – talán a Perényiek délvidéki kapcsolatai vagy Révay esetleges budai tanulmányai révén<sup>10</sup> – 1510-ben már a nádor küldöttje, a következő esztendőben pedig a nádori törvényszék egyik jegyzője (*sedis palatinalis notarius*) volt.<sup>11</sup> A tanult fiatalember szakértelmére Perényi utódja, Báthory István nádor (1519–1523, 1524–1525, 1526–1530) is igényt tartott. Sőt, Révaynak a korabeli hivatali értelmiségben betöltött növekvő szerepét jelzi, hogy 1519-től az ország első főméltóságának magántitkára (*secretarius palatinalis/palatini*) lett.<sup>12</sup> A nádor feltehetően a Révayak 1521. május 25-ei címerbővítésében is szerepet játszott.<sup>13</sup> Mindez nemcsak Ferenc elismertségéről és műveltségéről, hanem a korszak egyik legbefolyásosabb politikusával való bensőséges viszonyáról is tanúskodott.

Báthory István később sem feledkezett meg titkáráról. Mivel pedig a mohácsi vereség után az özvegy királyné, Habsburg Mária csekély számú táborában a nádor volt az egyik legbefolyásosabb politikus,<sup>14</sup> ez komoly lehetőségeket kínált bizalmasának is, aki 1526 őszén már ítélőmestere (*prothonotarius palatinalis*) volt.<sup>15</sup> Az esztendő végén azután Révay aktív szerepet vállalt Habsburg Ferdi-

8 Schiller B.: i. m.; Péter Katalin: Az örökös főrendiség létrejötte. *Rubicon* 5(1994) 10. sz. 16–19.

9 E tőketípusokra a cseh arisztokrácia kapcsán ld. Petr Mata: Svět české aristokracie (1500–1700). Praha, 2004. (Edice Česká historie 12.).

10 Az utóbbit feltételezi: Frankl V.: i. m. 6.

11 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 404.: 80. jegyzet.

12 I. m. 407–408.

13 Budai F.: i. m. 98–99.; Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 700.

14 Gernot Heiss: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 82(1974) 119–180., különösen: 143–167.

15 Ferdo Šišić: Hrvatski saborski spisi / Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Knjiga prva: od godine 1526. do godine 1536. Zagreb, 1912. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXXIII.) 35.: N° 31. (1526. nov. 30.).





nánd osztrák főherceg pozsonyi királyválasztásában (december 16.). Itt politikai célokra is kiválóan kamatoztatta jogtudását, midőn Báthory nádor oldalán Ferdinánd hívei részletesen számba vették azon okokat, amelyek miatt Szapolyai János magyar királlyá történt választását és koronázását (november 10–11.) – egyébként helytelenül, ám a korabeli propagandát ügyesen kihasználva<sup>16</sup> – érvénytelennek tartották.<sup>17</sup>

Révay új uralkodójának tett saját szolgálatai mellett így elsősorban patrónusának, Báthory nádornak köszönhette, hogy Ferdinánd székesfehérvári koronázását követően 1527 novemberétől már a Magyar Királyság személynöke (*locumtenens personalis praesentiae regiae in iudiciis*), azaz egyik főbírája lett, mégpedig a királyi udvarmesterré előrelépő Thuróczy Miklós helyén.<sup>18</sup> E posztját egészen 1542 novemberéig töltötte be, amikor Thurzó Elek királyi helytartó (*locumtenens regius*) lemondása miatt új tisztséget szerzett. Mivel ekkor egykori ura, Báthory István halálát (1530. május 3.) követően – elsősorban katonai hatásköri konfliktusok miatt<sup>19</sup> – már éppen egy tucatnyi esztendeje nem töltötték be a nádori tisztséget, a rendekkel egyeztetve az uralkodó a palatinus igazgatszolgáltatási feladatainak további ellátásával a november közepén Pozsonyban tartott diétán azt a Révayt bízta meg, aki a nádori bíraskodás kitűnő ismerője volt. Így ő lett a 16. század első nádori helytartója (már megszilárdult latin kifejezéssel *locumtenens palatinalis in iudiciis*),<sup>20</sup> vagy miként eleinte tisztségét maga nevezte: *vacante officio regni Hungariae palatini locumtenens*,<sup>21</sup> avagy mint sírfelirata titulálta: „*locumtenens officii palatinalis regni Hungariae*”,<sup>22</sup> röviden *pro-palatinus*.

Ezzel kapcsolatban mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ilyen tisztségviselő kinevezésére már a késő középkorból is van példa. Amikor

16 Erre újabban ld. Pálffy G.: Szent István birodalma i. m. 43–45.

17 Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. I. (1526–1536.) Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1874. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae I.) 52–53.

18 Bunyitay V.–Rapaics R.–Karácsonyi J.: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás köréből. I. 1520–1529. Bp. 1902. 342.: N° 343.

19 Ember Győző: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 142–156. és Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 59–74.

20 1542. nov. 29-én már maga I. Ferdinánd is ennek címezte: Slovenský národný archív, Bratislava (= SNA); Spoločný archív rodu Révay (= SAR), Kráľovské dekrét, mandáty a reskripty Révayovcom (= Kráľovské dekrét) Fasc. I. N° 35., ill. diéta alatti kinevezésére: *Nicolaus Istvanfi*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina, 1622. 254.

21 Ld. pl. Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közlésezi: Bessenyei József. Bp. 1994. 213.: N° 294. (1543) és 229.: N° 310. (1548) vagy Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL) A 57, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (= A 57) Vol. 2. p. 82. (1544).

22 A sírkőre vonatkozó teljes régebbi irodalommal: Zuzana Ludiková–Mikó Árpád–Pálffy Géza: A turócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk funerális emlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 57(2008) 353–376.

ugyanis Hunyadi Mátyás uralkodásának utolsó esztendeiben, Szapolyai Imre nádor halála (1487) után közel fél évtizedig nem töltötték be tisztét, a palatinus igazságszolgáltatási feladatait – Szapolyai István nádor 1492. évi megválasztásáig – Nagylucsei Orbán egri püspök és kincstartó látta el, mégpedig akkor még az *in causis in praesentia palatinali vertentibus per regem iudex deputatus* hosszú címmel.<sup>23</sup> Külön hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy Révay és 16. századi utódai (1562–1572: Mérey Mihály, 1572–1581: Czobor Imre és 1581–1608: Istvánffy Miklós) posztja nem keverendő – a nádori tisztség tényleges betöltése idején működő – alnádor, a *vicepalatinus* tisztségével, mint ez az irodalomban sajnos oly gyakran történik.<sup>24</sup> Sőt, miként a legfőbb országos méltóságnak, úgy a nádori helytartónak is lehetett helyettese, akit *vicegerens (pro)palatinalis/propalatini*-nak vagy röviden *vicepropalatinus*-nak hívtak. Révay Ferenc mellett például e tisztséget kezdetektől fogva az a Rakovszky György (†1560) töltötte be, aki évtizedeken át familiárisa, szklabinjai várnagya, Turóc vármegyei alispánja (1536–1560), azaz egyik legfőbb bizalmi embere volt, sőt aki alispánként utóbb még fiait is szolgálta.<sup>25</sup>

Révay végül egészen 1553. november 1-jei haláláig töltötte be nádori helytartói tisztét. Negyedszázad alatt két országos bírói tisztségében meghatározó szerepet játszott abban, hogy a két király küzdelme miatt polgárháborúba sodródott, majd az oszmán előrenyomulás miatt egyre apadó területű Magyar Királyságban az országos igazságszolgáltatás legalább részben működhetett.<sup>26</sup> A jogtudó értelmiségi pályán pedig Révay összességében mindent elért, amit lehetett. Így joggal emelte ki fia (Mihály és János) által a turócszentmártoni templomban emelt díszes síremléke, hogy „*vir pietate et integritate ac legum scientia clarissimus*” volt. Az egykori nádori törvényszéki jegyző hosszú időn át tehát a Magyar Királyság nagybírája volt. Ez persze egyáltalán nem zárta ki, hogy olykor elfogultan, sőt néha akár korrupt módon hozza meg döntéseit. Így bőven akadtak olykor kitartó, olykor alkalmi ellenfelei mind a magyar arisztokraták (például Nádasdy Tamás és Batthyány Ferenc), mind a protestantizmus lelkes támogatását rossz szemmel néző főpapok (például Liszthy János veszprémi püspök) körében vagy éppen az ítéletei és gyors felemelkedése miatt ellenségévé váló személyek között.<sup>27</sup>

23 Az adatot Tringli Istvánnak (MTA Történettudományi Intézet) ezúton is barátsággal köszönöm.

24 Istvánffy Miklós kapcsán újabban helyesen: Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis”. Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142(2008) 1209–1248.

25 Kinevezésére, 1542: *N. Istvánffy*: i. m. 254.; 1545: MOL A 57, Vol. 2. p. 96.; 1547: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. III. N° 24. (1547. szept. 15.), ill. pályájára részletesen ld. *M. Mačuha*: i. m. 98–99.

26 Erről tanúskodik nagybírói formuláskönyve is: MOL F 15, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et styliionaria, Tétel 63., Révay Ferenc formuláskönyve. A kötet feldolgozását Oborni Teréz (MTA Történettudományi Intézet) tervezi.

27 Egy alkalommal őket maga Révay vette számba: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. III. N° 6. (1544. aug. 15.), ill. uo. I. Turiec, 2) Hlavnožupanska hodnost: Pisomnosti hlavnožupanskej

Noha sem a személynök, sem a nádori helytartó nem tartozott az „igazi bárók” közé, azaz tisztségénél fogva Révay nem lett arisztokrata, 1537-től őt – ám csakis őt, azaz testvérét, a család trebosztói ágának alapítóját, Istvánt nem – mégis már kivétel nélkül *magnificus*nak titulálták.<sup>28</sup> Ezt viszont nem 1532-ben elnyert Turóc vármegyei ispánságának<sup>29</sup> és itteni gyarapodó birtokainak (1527/1528-tól Szklabinya, majd 1539/1540-től Blatnica vára és uradalma stb.),<sup>30</sup> ám nem is 1534-től felbukkanó tanácsosi címének (*consiliarius*) köszönhetette.<sup>31</sup> Az 1530-as években ugyanis ispánként és tanácsosként is gyakran szerepelt *egregius* jelzővel, egyik kortársa, Istvánffy Pál (a neves történetíró, Miklós apja) pedig tanácsosként is mindvégig *egregius* maradt.<sup>32</sup>

Igy minderre jelenlegi ismereteink szerint más magyarázat nem lehetséges, mint hogy maga Révay Ferenc 1537-ben I. Ferdinánd királytól bárói (*magnificus*) címet kapott, még ha a familia címszerzését a genealógiai kézikönyvek és családtörténeti összegzések mindannyian 1556-ra teszik is.<sup>33</sup> Kivételt pusztán Bél Mátyás osztrák tanítványa, Johann Georg Schwandtner (1716–1791) jelent, aki Révay Péter Szent Koronáról írott nevezetes műve (*Sacra Corona regni Hungariae*) 18. század közepi kiadásának bevezetőjében úgy vélekedett, hogy 1537-ben Ferdinánd király Révayt Magyarország mánásai közé vette fel.<sup>34</sup> Bár a címadományra vonatkozóan sem a királyi könyvekben, sem a családi levéltárban nem maradt fenn konkrét forrás, Révaynak mégis követendő például szolgálhattott az általa jól ismert, északnyugat-magyarországi királyi kapitány, bedeghi Nyáry Ferenc esete, aki 1535. augusztus közepén kapott vörös pecsét használa-

---

funkcie Révayovcov v Turčianskej župe ( = Turiec) Fasc. I. N° 3. (1552, ellentét Nyáry Lőrincel), valamint újabban Liszthy János igen negatív véleménye: *Nagy G.*: i. m. 1215.: 46. jegyzet.

28 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 36–37., stb. és Korešpondencia, František Révay, fol. passim. A trebosztói ág történetének alapforrása, egy két részben megjelent családi napló: *Dualszy János*: Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából, 1600–1655. Magyar Történelmi Társ 3(1857) 245–254. és *Ipolyi Arnold*: A Révay család naplója 1555–1661. Új Magyar Múzeum 7(1857) 10. sz. 441–449.

29 SNA SAR Turiec Fasc. I. N° passim és *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai / Die Obergespanne Ungarns 1526–1848. Bp. 1994. 104.

30 Révay turóci birtokaira ld. *M. Mačuha*: i. m., főként: 151–167., ill. *Uő*: Hrad Sklabiňa v archívnych prameňoch Révayovcov. In: Monumentorum Tutela 16. Bratislava, 2005. 179–192.

31 Számos példa 1534 májusától: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 16–17., N° 19. stb.

32 „fidelis consiliarius noster, egregius Paulus Istwanffij de kjsazzonffalwa”. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Obiteljski i osobni arhivski fondovi (711), Arhiv Drašković ( = HDA Arhiv Drašković), Archivum maius Fasc. 39. N° 41. (1551. aug. 29.) és uo. Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy–Zekel, 1551. márc. 11.; személyére vö. még: *Dr. Holub József*: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Szerk. Dr. Pintér Jenő. Bp. 1912. 222–237.

33 *Nagy I.*: i. m. IX. 711.; *Kempelen Béla*: Magyar nemesi családok. IX. Raaperger–Syxt. Bp. 1915. 95.; *Bónis György*: Révay Péter. Bp. 1981. (Irodalomtörténeti füzetek 104.) 7.; *K. Komoróvá*: i. m. 157.; *M. Mačuha*: Panství rodu Révay i. m. 88–89. stb.

34 „anno 1537. libero baronatu, amplisque latifundiis donatum, Magnatibus Hungariae accensuerat”. *Joannes Georgius Schwandtner*. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. II. Vienna, 1746. 418–419.



tára engedélyt és vele együtt bárói címet.<sup>35</sup> Ezzel, ha nem is tisztségeinél fogva, ám mégis elsősorban hivatali szolgálatának köszönhetően Révay Ferenc 1537-ben a magyar arisztokrácia tagja lett.

A „nagyságos” címmel Ferdinánd királynak bőven volt, mit honorálnia. Uralkodása első évtizedében ugyanis személynöki tiszte mellett Révay számos egyéb igazságszolgáltatási feladatra kész volt, sőt az 1528 őszétől 1542 novemberéig a Magyar Királyság földjére egyetlen alkalommal sem lépő<sup>36</sup> Habsburg-uralkodó szinte minden magyar belpolitikai ügyben „bevethető” híve lett. Erre a feladatra több évtizedes hivatali szolgálata, alapos magyarországi jog- és helyismerete, valamint Báthory nádor mellett kiépített kapcsolatai tették leginkább alkalmassá. Ami az előbbieket illeti: Révay az 1530-as években több ízben ítélkezett Esztergomban a két magyar király alattvalóinak peres kérdéseiben,<sup>37</sup> vett részt különféle birtokjogi viták intézésében,<sup>38</sup> majd volt 1541 késő tavaszán és nyarán ideiglenesen megbízott hadbíró Wilhelm von Roggendorf királyi főhadparancsnok Buda alatti seregében<sup>39</sup> – miként erre sírkövének felirata ugyancsak utalt.<sup>40</sup>

Még ennél is többet nyomhatott a latban Révay tanácsosi és szakértői tevékenysége, amelyet Ferdinánd táborának gyarapításában, majd egyre növekvő országrésze igazgatásában fejtett ki. Miután 1526. december közepén Báthory nádor mellett Ferdinánd pozsonyi királyválasztásának egyik fő szorgalmazója volt, a következő esztendőben meghatározó szerepet játszott – saját bátyja, a később a naszádoskapitányságot elnyerő István mellett<sup>41</sup> – Török Bálint és Cserni Jován Habsburg-pártra állításában.<sup>42</sup> Majd amikor Mária királyné Magyarországról való távozása után, 1528. március elejétől az uralkodó távollétében Báthory nádor királyi helytartó (*locumtenens regius*) lett, Révayt többször találjuk mellette a helytartósági tanácsosok sorában, noha ekkor még nem volt Ferdinánd király tanácsosa, csupán személynöke.<sup>43</sup>

35 MOL A 57. Vol. 1. pp. 305–307. (1535. aug. 16.).

36 Anton von Gévay: Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564. Wien. 1843. unfoliert.

37 Ld. alább a 48. jegyzetben idézett forrásokat.

38 Pl. SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 13. (1533) vagy uo. Fasc. III. N° 23. (1547).

39 Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 72., 238. (az itteni dátumot most tovább sikerült pontosítanunk), vö. még: *Uő*: Militärische Rechtspflege im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Historisches Jahrbuch 127(2007) 33–73.

40 „multa tam in recuperandis; nisi fata obstitissent, Buda et Alba, quam aliis gravissimis, non solum Hungariae, sed totius reipublicae Christianae negotiis, eidem regi praeclara facinora praestitit”. Z. Ludiková–Mikó Á.–Pálffy G.: i. m. Buda alatt júl. 16-án testvérével, Istvánnal végrendeletet is tett. Révay Istvánnak és Ferencnek Budavár alatt 1541-ben július 16-án kelt végrendelete. Történelmi Tár 1882. 550–551.

41 Budai F.: i. m. 99.

42 Enyingi Török Bálint i. m. X., 22–23.: N° 24–25., vö. még: G. Heiss: i. m. 162.

43 R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. LXXXVII.

Révay e feladatai patrónusa halála (1530) után sem maradtak el, sőt egyre gyarapodtak; miközben tisztségeiből fakadóan komoly feladatok hárultak rá az országos igazságszolgáltatás irányításában is. Így az 1530–1540-es években már Ferdinánd azon legfőbb híveinek sorába került, akiket rendszeresen hívott bécsi rezidenciájába tanácsadásra, akár a törökök vagy Szapolyai János követivel való egyeztetésekre, akár birtokügyi kérdésekben vagy általában a Magyar Királyság legfontosabb ügyeiben.<sup>44</sup> Emellett Révay eleinte még a Szapolyai és az oszmánok elleni harcokból is kivette részét (például 1530),<sup>45</sup> volt Ferdinánd követe a szlavón rendekhez (1536) és Székesfehérvár városába (az ottani királyi katonaság és a városi polgárság viszályának rendezésére, 1540–1541),<sup>46</sup> illetve járt el több ízben stájer (1531, 1537) és morvaországi határvizsgálatban (1535, 1536).<sup>47</sup> De gyakran bukkant fel a János király követivel való tárgyalásokon (1531–1532, 1534, 1538, 1539, 1540) vagy akár a Török Bálint ismételt a Habsburg-párthoz történő csatlakozásának érdekében tevékenykedő uralkodói bizottságban is.<sup>48</sup>

44 1533, Révay jön azonnal Bécsbe a visszatért török követ ügyének megtárgyalásra: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 12. (1533. szept. 18.); 1534, jön mielőbb Bécsbe a Lodovico Grittivel való tárgyalásokra: uo. Fasc. I. N° 18. (1534. márc. 30.); 1539. ápr. 13-ára jön Bécsbe, „est nobis aliquod negotium, quod sine praesentia vestra transigi non potest”: uo. Fasc. II. N° 3. (1539. márc. 24.); 1539 nyara, újabb Bécsbe hívás Szalónak vára ügyében: uo. Fasc. II. N° 6. (1539. jún. 16.); 1541, jön, amilyen gyorsan csak lehet, Bécsbe: „Habentes prae manibus certa negotia, ad quae agenda et tractanda tua etiam praesentia magnopere indigere videmur.” uo. Fasc. II. N° 30. (1541. máj. 8.); 1544. aug. 12-ére jön Bécsbe: „Sunt quaedam prae oculis nostris tam privata nostra, quam publica negotia, in quibus tecum et cum aliis consiliariis nostris tractandum nobis erit.” uo. Fasc. III. N° 3. (1544. aug. 8.); 1552. febr. 12-ére jön Bécsbe: „Et in ea re perficienda tua opera et consilium sint nobis necessaria.” uo. Fasc. IV. N° 11. (1552. febr. 2.); egy további példa 1533 áprilisából: *Fazekas István*: Besztercei Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost, királyi nevelő. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2008. 65.: 12. jegyzet.

45 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 3.; *Erdélyi Gabriella*: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532. Bp. 2005. (Lymbus kötetek 1.) 229–231.: N° 64. és *Martin Rothkegel*: Der lateinische Briefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó. Eine ostmitteleuropäische Humanistenkorrespondenz der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Hamburg, 2007. (Hamburger Beiträge zur Neulateinischen Philologie 5.) 239–241.: N° 58–59.

46 1536: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 31.; 1540–1541: uo. Fasc. II. N° 21., N° 24., N° 26–27.

47 1531: Uo. Fasc. I. N° 6–7. és *Erdélyi G.*: i. m. 262.: N° 72., 265–268.: N° 73. és 304.: N° LXXVI.; 1537: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 36–37.; 1535: uo. N° 26–27.; 1536: uo. N° 33.

48 1531–1532: *Roderich Gooss*: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) 30.; *Erdélyi G.*: i. m. 265–268.: N° 73., 271.: N° LXVIII., 280.: N° 76. és SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 11.; 1534: uo. N° 16. és N° 19.; 1538: uo. N° 39.; 1539: uo. Fasc. II. N° 1–2.; 1540: uo. N° 13–18., N° 20. és *R. Gooss*: i. m. 88., ill. Enyingi Török Bálint i. m. 182–185.: N° 252–253. (1540).

Mindezekén túl Révay Ferenc 1530-ban még az augsburgi birodalmi gyűlésen is részt vett, hogy minél jelentősebb török segílyt szerezzen hazájának.<sup>49</sup> 1541 késő nyarán pedig ő volt – Niklas Graf zu Salm und Neuburg és Siegmund Freiherr von Herberstein mellett – I. Ferdinánd király egyik biztosa Szülejmán szultánhoz a budai táborba.<sup>50</sup> Végül 1537-ben az uralkodó Thurzó Elek helytartó, 1544-ben pedig utódja, Várday Pál állandó tanácsokkal való segítésére szólította fel.<sup>51</sup> Az utóbbi helytartói tanácsában azután Révay a következő esztendőkből már fizetést élvező, rendes tanácsosként (*consiliarius ordinarius*) szerepelt, miként Újlaky Ferenc (1550–1554) helytartóéban is.<sup>52</sup> Ennek ellenére az ország és a kincstár nehéz pénzügyi helyzete<sup>53</sup> következtében uralkodója gyakran még személynöki és nádori helytartói fizetésének folyósítására sem volt képes.<sup>54</sup> Pedig esetében vitathatatlanul egy dinasztia- és uralkodóhű, nagy odaadással és ambícióval szolgáló, szakértő hivatalnokról volt szó. Emellett egy olyan különleges személyiségről, aki egyszerre volt a humanizmus követője, hiszen – mint régóta közismert – Antoni Bonfini nevezetes történeti művének egyes kéziratok részei is a birtokában voltak,<sup>55</sup> miközben az evangélikus vallás elkötelezett támogatójaként még Luther Mártonnal is levelezett.<sup>56</sup>

S noha a fenti sort az 1540–1550-es évekből még hosszan folytathatnánk,<sup>57</sup> összegezve mindezek alapján is megállapítható: Révay Ferenc jogtudó hivatali szolgálatának, szakértelmének és tanácsadói tevékenységének köszönhetően az 1530-as évek végére egyszerre lett elismert tagja a Magyar Királyság politikai elitjének és arisztokráciájának. Így 1553 végi halálát követően a kérdés csak az volt, fiai képesek lesznek-e az apa által teremtett politikai, karrier- és kapcsolati tőke, valamint az előkelő társadalmi helyzet megőrzésére.

49 Oláh Miklós II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. kancellár, esztergomi érsek-prímás és kir. helytartó levelezése. Közl.: Ipolyi Arnold. Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica I. Scriptores XXV.) 117. és *M. Rothkegel*: i. m. 237–238.: N° 57.

50 Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath herausgegeben von Karl Nehring. München, 1995. (Südosteuropäische Arbeiten 95.) 1–4.: N° 1. és *Bagi Zoltán*: Két jelentés a Buda elestét követő időszak sorsdöntő eseményeiről, Török Bálint és Werbőczy István sorsáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 739–749.

51 1537: SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 39.; 1544: uo. Fasc. III. N° 2.

52 *R. Kiss I.*: i. m. 367.: N° XXVII., 373.: N° XXVIII. (1545), 375.: N° XXX. és 380.: N° XXXI. (1549), 396.: N° XXXIX. (1550).

53 Új kutatások alapján összegző jelleggel vö. *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45(2003) 61–92.

54 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. N° 36. (1536) és *R. Kiss I.*: i. m. 365–366.: N° XXV–XXVI. (1544).

55 Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Vál. szöveggond., jegyz. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. (Magyar remekírók) 719. (1550).

56 *Szimyei József*: Magyar írók élete és munkái. XI. Popeszku-Rybay. Bp. 1906. 844.

57 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. II–IV. N° passim (1539–1553) és *R. Kiss I.*: i. m. passim.



## Megkapaszkodás a mágnsok között: a Révay-fiúk udvari és magyarországi szolgálata

Révay Ferenc igyekezett gondosan előkészíteni az „örökség” továbbvitelét, bár hozzá hasonlóan még mindkét felesége (előbb az 1540 táján elhunyt Gyulay Borbála,<sup>58</sup> majd 1542-től pakosi Paksy Anna) is csupán előkelő köznemesi (*egregius*) családból származott.<sup>59</sup> (Második hitvesének testvére, János hosszabb udvari és katonai szolgálat után ugyanakkor 1560 áprilisában bárói rangot szerzett.<sup>60</sup>) A jogtudó értelmiség meghatározó képviselőjeként Révay tökéletesen tisztában volt az iskolázottság jelentőségével, így Gyulay Borbálától született négy fiát (Mihályt, Jánost, Lőrincet és Ferencet) – mint Fraknói Vilmos 19. századi kutatásai óta közismert – előbb Beszterce- és Selmecbányára, majd Bártfára és Körmöcbányára, végül a padovai egyetemre járatta.<sup>61</sup>

Talán még ennél is lényegesebb lépést jelentett, hogy a nádori helytartó saját tapasztalatai alapján felismerte az ország határán kívül fekvő Habsburg-udvarbeli szolgálat és az ottani kapcsolatépítés jelentőségét. Erre utal említett, gyakori bécsi tanácsadói szerepe mellett az is, hogy mind II. Lajos király özvegyével, a Németalföldre távozó Habsburg Máriával, mind új uralkodója, I. Ferdinánd feleségével, Jagelló Anna királynéval az 1526 utáni időszakban is megmaradtak kapcsolatai.<sup>62</sup> Mindezen tapasztalatok következményének tarthatjuk, hogy az 1550-es években – az 1557 körül váratlanul elhunyt Lőrinc kivételével<sup>63</sup> – Révay mindhárom fia szolgált a bécsi udvartartásban. Előbb 1553-ban a legidősebb, Mihály úgynevezett 2 lovas szolgálóként (*Diener mit zwei Pferd*, 20 rajnai forint havi fizetéssel), aki apja halála után a család feje lett, majd az ő helyén fél évtizeden át (1554–1559) János, aki 1560-ban már uralkodója étékfogója (*Truchsess*) volt; végül pedig Miksa főherceg udvartartásában (1559–1560) I

58 Gyulay Borbála 1544-ben megjelent két sírversére (a Révay által is támogatott neves humanisták, Valentin Eck és Wernher György tollából) újabban ld. *Lakatos Bálint*: „Pannoniae luctus” – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544. Irodalomtörténeti Közlemények 112(2008) 259–286., itt: 285. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a versekre felhívta figyelmemet.

59 Paksy Annával, martonosi Pöstyény Gergely özvegyével kötött 1542. febr. 12-ei házasságára: Enyingi Török Bálint i. m. 206.: N° 281.

60 MOL A 57, Vol. 3. p. 687. (1560. ápr. 10.); Paksy pályájára: *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasó-ülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 91–188., itt: 155.

61 *Frankl V.*: i. m.; *Veress Endre*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. I. Padova: 1264–1864. Bp. 1915. (Fontes rerum Hungaricarum I.) 33–56., 160–162. passim, ill. újabban: *Maroš Mačuha*: Akadematicá peregrinácia Révaiovcov v 16. storočí a jej pramene. In: *Šlechtic na cestách v 16.–18. stoločí*. Ed. Jiří Kubeš. Pardubice, 2007. 11–34.

62 A Németalföldön lakó Máriával pl. 1540-ben még Werbőczy István Tripartitumáról is levelezett (SNA SAR Kráfovské dekréty Fasc. II. N° 23.), Anna királynénak pedig 1528-ban küldött lovakat Bécsbe (uo. Fasc. I. N° 1.).

63 Vö. MOL A 57, Vol. 3. p. 460.

lovas szolgálóként (*Diener mit einem Pferd*) II. Ferenc is.<sup>64</sup> A bécsi udvarnok-Révayakat emlegető latin forrásokban felbukkanó „*aulae nostrae familiaris et capitaneus noster*” vagy „*capitaneus Sacrae Regiae Maiestatis*” kifejezések<sup>65</sup> alatt tehát e tisztségeiket és nem tényleges magyarországi katonai szolgálatot kell érteni, mint a szakirodalomban olykor vélik. 1558 legvégén ilyen tényleges bécsi udvarnokként kísérté el Révay János 12 díszesen felszerelt magyar huszár élén királyát Csehországba, majd az augsburgi birodalmi gyűlésre.<sup>66</sup>

A Habsburg-udvarbeli kapcsolatrendszer a három Révay-fiú – számos régi és új arisztokratahoz hasonlóan – azután eredményesen használta ki a Magyar Királyság politikai elitjében való végleges megkapaszkodásra. 1556-ban főként a bécsi udvarban szolgáló János járta ki, hogy apjuk előkelő rangját fiai is tovább élvezhessék, akik egyébként ezt megelőzően is használták, úgymond „továbbörökítették” a *magnificus* címet. Miként levelezéséből tudjuk, a bárói diploma kiállításán még 1557 májusában is dolgozott a bécsi *Magyar Udvari Kancellária*. Ennek alkancellárja, Draskovics György, egyúttal a Révayak egykori padovai iskolatársa, barátja és olykor bécsi szállásadója,<sup>67</sup> Oláh Miklós főkancellár-esztergomi érsek rosszallása dacára még abban is segédkezett, hogy a korszak híres illuminátora, raszinai Bocskay György festhesse ki arany betűkkel az oklevél első sorait.<sup>68</sup> 1561 februárjában pedig a Révay-fivérek azt is elérték, hogy apjuk

64 Mihály, 1553: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Obersthofmeisteramt (= OMeA), Sonderreihe (= SR) Schachtel 182. N° 33. fol. 25. és ÖStA Hofkammerarchiv (= HKA), Hofzahlamtsbücher (= HZAB) Bd. 15. fol. 159v–160r.; János, 1554: uo. és ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 182. N° 34. fol. 17., N° 35. fol. 37., 1556: uo. N° 36. fol. 131. és fol. 158.; 1557: uo. N° 37. fol. 15. és ÖStA HKA HZAB Bd. 13. fol. 347r.; 1558: ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 182. N° 38. fol. 43., 1559: Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB); Cod. Ser. nov. 3359. fol. 41.; 1560: uo. Cod. Ser. nov. 3360. fol. 20. és fol. 41., ill. ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 183. N° 45. fol. 26.; Ferenc: 1559–1560: uo. Schachtel 182. N° 39. fol. 63. és ÖStA HKA HZAB Bd. 21. fol. 308v., vö. még: ÖNB Cod. 144 58. fol. 19. és Cod. 13 621. fol. 23., ill. *Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. Történelmi Szemle* 45(2003) 45–59.

65 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. IV. N° passim, ill. SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay és uo. Jan Révay, fol. passim.

66 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. IV. N° 30. (1558. okt. 18.).

67 Padovai közös tanulásukra: *Veress E.*: i. m. 50–51.; újabban pályája kezdeteire és alkancellárságára ld. *Fazekas István: Vita a pozsonyi prépostsági méltóság betöltéséről 1555-ben. Adalék Draskovics György pályakezdéséhez.* In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Füzes Ádám–Legeza László. Bp. 2006. 115–125., főként: 117–120., valamint a Révay-testvérek Draskovicsnak nyújtott kölcsönére: HDA Arhiv Drašković, Kut. 108. Juraj II, 1557.12.13.

68 „Cum dominus Draskowith sit sincerissimus nostrique amantissimus, litteras nundum restituit, vult enim, ut per Boczkaj aureis litteris illuminetur.” SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay, fol. 70–71. (1557. máj. 14.) A családi levéltár vonatkozó fascikulusában (SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. I. „In fasciculo hoc diploma quoque super baronatu familiae Révay continetur.”) az eredetileg a N° 4. alatt őrzött oklevél jelenleg sajnos nem található meg. Bocskai tevékenységére újabban ld. *Gulyás Borbála: „Hungarus ut calamo Zeuxis sic Belgicus arte”.* Bocskay György és Georg Hoefnagel két írásmintakönyve. Szakdolgozat. ELTE BTK, Művészettörténet szak. Bp. 2006.

és saját szolgálataikra tekintettel Turóc vármegye ispáni tisztét ettől kezdve ugyan még nem mint *perpetui comites*, hanem Szklabinya várának birtokosaként mint *haereditarii comites* viselhessék.<sup>69</sup>

A Révay-fivérek sikeres gyökeret verését a Magyar Királyság arisztokráciájában és politikai elitjében szemléletesen jelezte az is, hogy 1563 szeptemberében Miksa főherceg pozsonyi koronázási szertartásán a koronázási lakoma arisztokrata étekgőői (*dapifer*) között mindhárman szerepeltek.<sup>70</sup> Két esztendővel később pedig a legidősebb fiú, Mihály már azon személyek között bukkant fel, akiket a *Magyar Tanács* ajánlott az uralkodónak korábbi bécsi szolgálata és német nyelvtudása miatt katonai tanácsadónak (*consiliarius in rebus bellicis*).<sup>71</sup> Sőt, noha Mihály ezekben az esztendőekben még csupán Turóc vármegye ispánja volt, többször kapott felkérést különféle uralkodói bizottságokban való részvételre, miközben olykor már bécsi tanácskozásokra is meghívták.<sup>72</sup>

Innen Révay Mihály számára már szinte egyenesen vezetett az út 1569 áprilisában magyar tanácsossá (*consiliarius Hungaricus*) történt kinevezéséig,<sup>73</sup> majd – többek között eredményes tanácsadói munkájának is köszönhetően – néhány sikertelen kísérlet után, az 1578 tavaszi pozsonyi diétán az első tisztségviselő báróságig, az április 14-én elnyert királyi ajtónállómesteri posztig.<sup>74</sup> 1575. január elején ugyanis Mihály már megpróbálkozott a bethlenfalvi Thurzó Ferenc halálával (1574. március 17.) megüresedett magyar udvarmesteri tisztség megszerzésével, ám azt végül lupoglavai Krusics János kapta meg.<sup>75</sup> Négy esztendővel korábban pedig még apja egykori tisztségére, a Mérey Mihály halála miatt betöl-

69 SNA SAR Turiec Fasc. I. N° 6. és MOL A 57, Vol. 3. p. 687. (kinevezés, 1561. febr. 17.), továbbá egy későbbi másolat: K. Komorová: i. m. 162.; ill. miként Révay János bátyjának, Mihálynak írta: „Maiestas Caesarea ad nostram suplicationem super privilegio castri [ti. Szklabinya] cum comitatus titulo atque honore confirmare noluít, sed denuo donavit ita, ut non perpetui comitis nomen habeamus, cum comitatus totus non sit noster, sed nos omnesque haeredes nostri comites de Thurocz sint.” SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay, fol. 126. (1561. febr. 23.) és ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 17.

70 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138(2004) 1005–1101., itt: 1067.

71 „qui rei militaris, utpote in qua versati sunt, peritiam habeant, et in curia quondam Sacrae Maiestatis Caesareae educati Germanicam quoque linguam calleant”. ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica) (= UA), Comititalia (= Com.) Fasc. 380. Konv. B. fol. 7–8. (1565. márc. 18.).

72 Ld. pl. SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. V. N° 9. (1563, Somogy megyei megbízatás) és N° 11. (1564, Bécsbe hívás), N° 13–14. (1565, Breznóbánya határvitája).

73 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. V. N° 18. (kinevezés, 1569. ápr. 21) és ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) rote N° 46. 1583 Dez. fol. 10–11. (fizetés kezdete, 1569. aug. 1.), vö. még: SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay, fol. 227. (1569. ápr. 8.).

74 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. V. N° 33. (1578. ápr. 14., eredeti kinevezés) és ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 6. (1578. máj. 7., fizetésének elrendelése).

75 Behelf zur Forschung der ungarischen Geschichte aufgrund der Ungarischen Akten im HHStA. Teil III. 1560–1580. (Behelf zu Ungarischen Akten: Zettelkatalog zu Ungarischen Akten und



tetlen nádori helytartó posztjára is pályázott, ám azt a katolikus czobor-szentmihályi Czobor Imre nyerte el.<sup>76</sup> Ennek ellenére Révay Mihály fokozatosan növekvő társadalmi elismertségét mutatta, hogy Rudolf király pozsonyi koronázásán, 1572 szeptemberében a Szent Korona országainak zászlai között ő vihette Bosznia lobogóját, mégpedig olyan előkelő családok tagjai között, mint a Balassi, Báthory, Forgách, Homonnai Drugeth, Nádasdy, Perényi, Zrínyi stb.<sup>77</sup> Mindezek dacára, miként egykoron apja, ő is csak töredékeiben jutott hozzá magyar tanácsosi fizetéséhez. Haláláig, amely 1587 június elején a *Magyar Tanács* Ernő főherceg által összehívott egyik bécsi ülése alatt következett be,<sup>78</sup> a *Magyar Kamara* mintegy 4570 magyar forinttal, azaz közel húsz esztendőnyi összes javadalmának több mint felével volt adósa.<sup>79</sup> Ebből – nem tévedés – fiának, I. Péternek is maradt a magyar uralkodók részéről adósság, még 1616 nyarán is.<sup>80</sup>

Noha Mihály testvére, a szép karrierre hivatott János viszonylag fiatalon (1570 után) elhunyt,<sup>81</sup> mind az ő, mind Ferenc öccse házassága szintén jól mutatta, hogy az 1560-as években a Révayakat a magyar arisztokrácia régi előkelő családjai már méltó partnernek tartották. János ugyanis 1561. szeptember 21-én Holics várában (Nyitra megye) alsólendvai Bánffy István (†1568) királyi étekfogómeister leányát (Annát), Ferenc öccse pedig 1563. május 2-án Turócszentmártonban néhai Homonnai Drugeth Gábor, Ung vármegye ispánja leányát (Klárát) vette feleségül;<sup>82</sup> akik mindketten a „nagyságosok” rendjéből származtak. Ám felesége családjára Révay Mihály sem panaszkodhatott. Ő 1554 július végén laki Bakics Péter leányát (együttal Pavle Bakić, az utolsó szerb despota unokahúgát), Annát vette el,<sup>83</sup> így neki egy eredetileg szerb szár-

Türkei I. ÖStA HHStA AB 537/III.) tévesen 1577. jan. 9. dátum alatt, ill. *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 85.

76 Nagy G.: i. m. 1215.

77 Pálffy Géza: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47(2005) 241–275., itt: 271–272. és *Uő*: Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. *Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert. Fühnezeit-Info* 19(2008) 41–66., itt: 55.

78 Ezt halotti zászlaja feliratából tudjuk: „a serenissimo archiduce Ernesto Viennam vocatus, ibidem hora prima pomeridiana in Christo obdormivit”. Univerzitná knižnica, Bratislava (= UK Ba); Ms 794., oldalszámozás nélkül. A forrásra Zuzana Ludiková (Slovenská národná galéria, Bratislava) hívta fel figyelmemet, kedvességét ezúton is nagyon köszönöm.

79 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. V. N° nélkül, fol. 20–21. (1587. nov. 14.), uo. Fasc. IX. N° 17. fol. 31., fol. 34–36. és ÖStA HKA HFU rote N° 52. 1587 Nov. fol. 37–39. (1587. nov. 14.), vö. még: MOL E 41, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Regisztratúrája, *Litterae ad cameram exaratae* 1573: N° 28., 1575: N° 167., 1576: N° 6., N° 305., 1578: N° 301., N° 311., 1583: N° 40. stb.

80 Bónis Gy.: Révay Péter i. m. 34.

81 Vö. SNA SAR Korešpondencia, Jan Révay.

82 ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 2–4. (1561) és ÖStA HHStA UA Allgemeine Akten (= AA) Fasc. 87. Konv. A. fol. 102–103. (1563).

83 1554. júl. 29-én a Somogy megyei Lak várában tartott esküvőjükre: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 73. Konv. D. fol. 5.

mazású, ám egy generáció alatt teljesen elmagyarosodott, majd magyar előnévvel, de osztrák bárói címmel (*Freiherr von Holics*) rendelkező család tagja „jutott”.<sup>84</sup> Végül Révay János és Bánffy Anna említett házasságáról azt is tudjuk, hogy ezt Bécsben 1561 tavaszán szintén Draskovics György pécsi püspök (1557–1563) készítette elő, mégpedig Mérey Mihály személynök (1544–1562), Dobó István királyi tanácsos és Forgách Ferenc váradi püspök (1556–1567) segítségével.<sup>85</sup>

A Révay-család végleges megkapaszkodását a magyar arisztokráciában erősítette II. Ferenc (†1598) pályája is. Ő udvari szolgálata után 1566 őszén részt vett a Győr alatti táborozásban, majd apja örökébe lépve – jogban jártas személyként – többször volt a *Királyi Tábla* tagja (*iudex Tabulae Regiae*).<sup>86</sup> 1571-ben azután (ugyan sikertelenül) ő is megpróbálkozott édesapja egyik nagybírói tiszte, az Aranyáni Damján személynök (1570–1571) halálával megüresedett poszt megszerzésével.<sup>87</sup> Ezt követően rövid ideig (1573–1575) a *Szepesi Kamara* elnöke volt,<sup>88</sup> mely tisztségben – előbb Christoph von Teuffenbachkal, majd Hans Bartholomäus von Kollonitsch-csal együtt – 1574 nyarán még a távol lévő Hans Rueber von Püchsendorf felső-magyarországi főkapitányt (1568–1584) is helyettesítette.<sup>89</sup> Végül 1578/1579-től bátyjához hasonlóan rendes fizetést élvező magyar tanácsos lett.<sup>90</sup> Fivére halála (1587. június 5.) után – Miksa és Rudolf királyoknak teljesített katonai és pénzügyigazgatási szolgálataira, valamint számos egyéb megbízatására tekintettel – az ő egykori ajtónállómesteri tisztségét is elnyerte (november 12.).<sup>91</sup> Végül 1588–1589-ben részt vett a felső-magyarországi végváarak és jövedelmek széles körű vizsgálatában, melyben egykori kamaraelnöki tapasztalatait kamatoztathatta.<sup>92</sup> Mindeközben a Révayak birtokai folyamatosan gyarapodtak.

84 Vö. *Nenad Lemajić*: Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota. Novi Sad, 1995. (Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju; Istorijiski arhiv »Srem«, Sremska Mitrovica, Monografije 36.) és *Schiller B.*: i. m. 282.: 64. jegyzet.

85 SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay, fol. 129–130. (1561. márc. 26.).

86 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. VI. N° 12. (vö. *Bónis Gy.*: Révay Péter i. m. 9.) és ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 7., vö. még: SNA SAR Korešpondencia, Michal Révay, fol. 227. (1569. ápr. 8.) és Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvéncikkek. Magyarázó jegyz. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 628–629. (1572).

87 *Nagy G.*: i. m. 1215.

88 *Szücs Jenő–Varga János*: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.) 22.

89 *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „élettrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 39(1997) 257–288., itt: 273.

90 ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 385. Konv. A. fol. 102. (kinevezés az 1578 tavaszi pozsonyi diétán) és ÖStA HKA HFU rote N° 46. 1583 Dez. fol. 10–11. (fizetés kezdete, 1579. jan. 1.).

91 SNA SAR Kráľovské dekréty Fasc. VI. N° 12. (eredeti kinevezés); MOL A 57, Vol. 4. pp. 485–486. (másolat) és ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 7. (a prágai Magyar Udvari Kancelária fogalmazványa).

92 *I. R.*: Révay Ferenc jelentése a magyarországi végváarak állapotáról 1588-ban. *Történelmi Tár* 1894. 29–50.

Révay I. Ferenc fiai a 16. század második felében tehát sikerrel szilárdították meg családjuk helyét a mágnások sorában és a Magyar Királyság politikai elitjében. Erről tanúskodtak a következő generáció tagjainak házasságai is: Mihály fiai, I. Péter és III. Ferenc ugyanis a ghymesí Forgách (Mária és Zsuzsanna), II. Lőrinc pedig a Kendy (Anna) családból választott feleséget, miközben II. Ferenc fia (I. Gábor) a későbbi nádor, Thurzó György testvérét vette el.<sup>93</sup> Ám ezt támasztják alá újabb országos főméltósági posztjaik is, mint Révay Péter magyar királyi udvar- (1610–1618), majd étekfogómeisteri (1618–1622), illetve Lőrinc győri magyar főkapitány-helyettesi tisztsége (1592–1594).<sup>94</sup> Mindeközben a Révayak továbbra is jelen voltak a Habsburg-udvartartásokban: Mihály egyik fia, András étekfogóként (1583–1584) Prágában szolgált, fiatalon elhunyt másik fia, István pedig ugyanilyen tisztségben (1584–1585) Ernő főherceg bécsi udvarában tevékenykedett.<sup>95</sup>

Végül, de korántsem utolsósorban, a Révayak megszilárduló arisztokrata öntudatát érzékletesen igazolja a *Magyar Tanács*ban 1580 elején kirobbant ülésrend-vita.<sup>96</sup> Ekkor ugyanis a nemrég magyar tanácsossá kinevezett II. Ferenc nem volt hajlandó elfogadni, hogy a tanácsban – külön kinevezésének köszönhetően<sup>97</sup> – már nyolc esztendeje elismerésre méltóan tevékenykedő személynök (1572–1585), Szászy András nála előkelőbb helyen ülhessen. Az utóbbi ugyanis még ekkor is csak *egregius* volt, míg Révay és testvérei már közel negyedszázada büszkén viselték a *magnificus* címet.<sup>98</sup>

93 Nagy I.: i. m. IX. 696–697.: VI–VII. genealógiai tábla és *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna 1582–1632. Bp. 1885. (Magyar Történelmi Életrajzok), ill. ÖStA HKA Familienakten R 83. fol. 9–11. (Révay Gábor esküvője Thurzó Ferenc leányával, Katalinnal 1589. febr. 18-án volt Turócszentmártonban és Bicscén), vö. még: *Dr. Merényi Lajos*: Kendy Gáborné, Révay Kata végrendelete 1595-ből. Történelmi Tár 1893. 175–184. és újabb kiadása *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. Bp. 1986. 154–163.: N° 90.

94 Péter: *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 85., 87. és *Bónis Gy.*: Révay Péter i. m.; Lőrinc: *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században I.) 238., 242., 256.

95 András, 1583: ÖStA HKA HZAB Bd. 34. fol. 182r. és Bd. 35. fol. 187r., ill. ÖStA HHStA OMeA SR Schachtel 183. N° 60. fol. 6.; 1584: *Jaroslava Hausenblasová*: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. Praha, 2002. (Fontes historiae artium 9.) 73.; István, 1584–1585: „Verzeichnus, was der Fürstlichen Durchlaucht Ernsten erzherczogen zue Österreich etc. hohenn unnd nidern officiern ann ihren hoffbesoldungen zue enndt monnats Junny dits funffunddachzigisten jarß zuebeczallen und richtig zumachen aussteeth.” ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv Kart. 797. Historica, Österreich, Hofstaat II. Teil, 30.6.1585., ill. ugyanezt erősíti meg halotti zászlájának különleges felirata („serenissimi archiducis Ernesti provisor”) is: UK Ba, Ms 794., oldalszámozás nélkül.

96 Az ügy iratai: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 385. Konv. A. fol. 102–107. (1580. márc. 24–25.), fol. 171–172. (1580. márc. 29.).

97 ÖStA HKA HFU rote N° 46. 1583 Dez. fol. 12. és uo. rote N° 52. 1587 Dez. fol. 166.

98 „illis ex adverso allegantibus se ex magnatum genere numeroque esse, qui ordo nobilitati semper ubique terrarum praeferatur”. ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 385. Konv. A. fol. 102. (1580. febr. 25.).

Kitekintés:  
a jogtudó hivatalnoki-értelmiségi karrier  
16. századi jelentőségéről

Az arisztokráciában eredményesen gyökeret verve 1580-ban tehát Révay II. Ferenc már megfeledez(het)ett arról, hogy Szászy személynök helyzetét a magyar tanácsosok sorában 1537 előtt – az e tisztséget hosszú időn (1527–1542) át betöltő – édesapjának egy évtizeden át nem egy alkalommal kellett átélnie. Ám ekkor már arra is fátylat borított, hogy familiája felemelkedésének útját apja jogtudó hivatalnoki-értelmiségi szolgálata nyitotta meg. Egy olyan karriertípus, amely a 16. század második felében – ha nem is nagy számban – komolyabb lehetőséget kínált az ország politikai elitjébe és az arisztokráciába való bejutásra. Noha Révay I. Ferencsel ellentétben Szászy András személynöknek ez minden próbálkozása dacára sem sikerült,<sup>99</sup> többek törekvése eredményt hozott.

Miként arról a korszak bárói címszerzőit számba vevő alábbi táblázat árulkodik, közjük tartozott Révay I. Ferenc két utódja, Mérey Mihály személynök (1544–1562) és nádori helytartó (1562–1571), valamint Istvánffy Miklós magyar királyi titkár (*secretarius aulicus Hungaricus/ungarischer Hofsekretär*, 1569–1581) és később nádori helytartó (1581–1608). Az utóbbi ráadásul édesanyja (Gyulay Hedvig) révén a Révay-fiókkal másodfokú unokatestvéri rokonságban állt, sőt 1598 késő nyarán az elhunyt II. Ferenc ajtónállómesteri tisztét is elnyerte.<sup>100</sup> De ugyancsak sikerrel járt a Révayakkal – elsősorban a Bakicsok révén – szintén közeli rokon Czobor család tagjainak igyekezete. A Révay II. Ferenchez hasonlóan ugyancsak királyi táblabíró (*iudex Tabulae Regiae*, 1570-es évek) Czobor Pál 1588 elején szintén bekerült a bárók vágyott táborába. Ebben azonban saját szolgálata mellett – mint 1556-ban a Révay-fiúk esetében – ezúttal is egy nádori helytartónak (1572–1581), nevezetesen testvérének, Imrének jutott meghatározó szerep, aki 1578-tól haláláig (1581) ráadásul már egy igazi tisztségviselő bárói posztot, a királyi kamarásmester tisztét is betöltötte.

<sup>99</sup> Uo. fol. 103. és fol. 171.

<sup>100</sup> Nagy G.: i. m. 1217–1218. és 1237.

Magyar bárói címet szerzők (1526–1608)<sup>101</sup>

Név	Dátum	Név	Dátum
Nyáry Ferenc	1535. aug. 16., B	<i>Istvánffy Miklós</i>	1582. jan. 19., Po
<i>Révay I. Ferenc</i>	1537	Illésházy István	1587. nov. 12., Pr
Majláth Gábor	1547. aug. 13., Pr	<i>Czobor Pál</i>	1588. jan. 6., Pr
Pethő János és családtagjai	1549. ápr. 7., Pr	Rákóczi Zsigmond	1588. aug. 28., Pr
Dobó István	1553. máj. 26., B	Szunyogh II. János	1588. aug. körül
Büdy Mihály	1556. márc. 12. előtt	Prépostváry Bálint	1589. febr. 20., Pr
<i>Révay Mihály, Lőrinc, János és II. Ferenc</i>	1556	Thököly Sebestyén	1593. aug. 20., Pr
Kerecsényi László	1559. máj. 30., B	Serényi Mihály	1596. jún. 25., Pr
Ráttkay Pál (és Péter)	1559. máj. 30., B	Thuróczy Benedek	1599. ápr. 11., Pr
Horváth-Štančič Márk	1559. máj. 30., B	Thurzó György	1599. júl. körül
Forgách Zsigmond, Simon, Pál, Imre	1560. márc. 30., B	Konszky Mihály	1603. máj. 10., Pr
Paksy János	1560. ápr. 10., B	Szunyogh III. Mózes	1604. okt. 28., Pr
Zay Ferenc	1560. júl. 1., B	Apponyi Péter és Pál	1606. jún. 28., Pr
<i>Mérey Mihály</i>	1563. nov. 13., Po	Osztrosics András és István	1606. jún. 28., Pr
Dobó Domokos	1563. nov. 15., Po	Jakusics András	1606. jún. 28., Pr
Dóczy Miklós és Gábor	1563. dec. 1., B	Pethe László	1606. szept. 24., Pr
Dersffy István	1564. febr. 1., B	Alaghy Ferenc	1607. máj. 3., Pr
Draskovics Gáspár és János	1567. aug. 3., Po	Rákóczy Lajos	1607. nov. 5., Pr
Kasztellánffy Péter	1569. aug. 1–okt. 26.	Pográny Benedek	1608. márc. 5., Pr
Krusics János	1570. jan. 8., Pr	Vízkelethy Tamás	1608. márc. 5., Pr
Pálffy Miklós, Tamás, János, István	1581. ápr. 24., Pr	Hosszútóthy István	1608. márc. 5., Pr
Gregoriánecz István	1581. okt. 11., Pr		

101 A táblázat első közlése (forrásaival együtt, ám még a Révay I. Ferencre vonatkozó, fenti eredmények nélkül): *Pálffy G.*: Szent István birodalma i. m. 150–152. A táblázatban alkalmazott rövidítések: B = Bécs, Po = Pozsony, Pr = Prága.

A komoly jogtudás és az ország nagybíróságaiban való hosszabb hivatali szolgálat tehát a 16. század második felében egyre jelentősebb ugródeszkát jelenthetett az arisztokraták táborába. Ennek eléréséhez viszont majd minden esetben még valami többlet is kellett: általában egy-egy főpap vagy nagyúr támogatása – mint például Mérey Mihály és Istvánffy Miklós esetében Oláh Miklós és Radéczy István királyi helytartóké –,<sup>102</sup> vagy a Habsburg-udvarbeli szolgálattal és kitartó hivatali tevékenységgel megteremtett kapcsolatrendszer és elismertség. Ez így volt például a Révay-fiúkhoz hasonlóan ugyancsak Bécsben, ám Károly főherceg udvartartásában hosszú ideig szolgáló Czobor Imre esetében, aki előbb apród (*Edelknaube*, 1546–1552), majd étekfogó (*Truchsess*, 1552–1566) volt.<sup>103</sup> Testvére, Pál esetében ugyanakkor az időközben tanácsossá és nádori helytartóvá előlépett Imre érdemei már szintén komoly súllyal bírtak abban, hogy 1588 elején jogtudó köznemesként a bárók közé kerülhetett.<sup>104</sup>

E felkapaszkodó és egymással rokonságban álló jogtudó értelmiségieknek ráadásul – úgy tűnik – volt már egyfajta saját „hivatalnok arisztokrata” identitásuk. Erre utal, hogy Révay I. Ferenc és Czobor Imre, valamint utóbb Kubinyi László pozsonyi kamarai tanácsos (1586–1598, akit Esterházy Miklós nevelőjeként ismer a történetírás) – a korszak nagyurainak páncélos-vitézi síremlékeivel ellentétben<sup>105</sup> – mindannyian „civil” ruhás, mondhatnánk „hivatalnok” köpenyes síremléket kaptak (lásd a mellékelt képet).<sup>106</sup> Ám a világi eliten belüli elkülönülésüket erősíthette az is, hogy a régi arisztokraták a felemelkedő hivatalnokokat még gyakran országos tisztségviselésük és bárói címszerzésük után is előszeretettel illették *generosus ac magnificus*-ként;<sup>107</sup> miközben legelőkelőbbjeik magukat még a mágnások (a *magnificus*ok) tömegéből is kiemelték,

102 Mérey: *Pálffy G.*: Szent István birodalma i. m. 254.; Istvánffy: *Nagy G.*: i. m. 1221–1222.

103 1546: ÖStA HKA HZAB Bd. 4. fol. 227r.; 1549: uo. Bd. 7. fol. 246r.; 1552: uo. Bd. 8. fol. 551v.; 1563: ÖStA HKA Hofquartiersbücher N° 1. [1563] fol. 81r.; 1566: ÖStA HHStA Innerösterreichischer Kammerkanzlei-Registraturbücher Bd. 2a. fol. 136r.

104 MOL E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta, Fasc. 1614. N° 44. (eredeti) és ÖStA HKA HFU rote N° 53. 1588 Jan. fol. 22. (másolat).

105 *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 53–61.; *Géza Pálffy*: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Mark Hengerer. Köln–Weimar–Wien, 2005. 483–513., itt: 506–507. és *Mikó Árpád*: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690). In: *Idővel paloták...* i. m. 625–660., itt: 632–638.

106 Miként erre nemrég egy szlovák kollégánő felhívta a figyelmet: *Zuzana Ludiková*: Niekolko príkladov náhrobných pamiatok humanistov zo západného Slovenska (Tumba Ladislava Kubinského). Galéria: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2002. 123–136. és *Z. Ludiková–Mikó Á.–Pálffy G.*: i. m.

107 Néhány példa: „generosus ac magnificus dominus Nicolaus Istwanffij, regni Hungariae propalatinus et Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis consiliarius” (1593) HDA Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Nikola Istvanffy, javna djelatnost, propalatinska pisma, 26.07.1593.; „generosus ac magnificus dominus Nicolaus Istwanffij Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis consiliarius et propalatinus regni Hungariae” (1594) uo. 10.07.1594. A téma részletes feltárása további kutatásokat igényel.

amikor a *spectabilis ac magnificus* jelzőt illesztették saját nevük elé.<sup>108</sup> A Révayak legfőbb sikere így abban állt, hogy a 16. század folyamán második generációjukban megkérdőjelezhetetlenül átléptek a „nagyságos” címmel bírók, azaz az arisztokraták középrétégébe.



Révay I. Ferenc (1489–1553) turócszentmártoni síremléke (a szerző saját fotója, 2008)

<sup>108</sup> Számos példa a 17. századból: Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76(2005) 2. sz. 93–148., vö. még: Maksay F.: i. m. 1. 33.

## GÉZA PÁLFFY

A SPECIAL WAY INTO THE ARISTOCRACY OF THE KINGDOM OF  
HUNGARY: THE RÉVAY FAMILY IN THE 16<sup>TH</sup> CENTURY

The study presents the rising of a lesser-known Hungarian aristocratic family of the 16<sup>th</sup> century. Besides the documents kept in archives of Budapest and Vienna, most of the used sources belong to the Révay family collection preserved in Bratislava in the National Archives of Slovakia (*Slovenský národný archív*). The case study points out several important occurrences. In the Kingdom of Hungary, ruled by the Austrian House of the Habsburgs, there were two ways into the aristocracy in the 16<sup>th</sup> century. On the one hand one could belong to aristocracy through being one of the so-called “true barons” (*veri barones regni*) or barons in office (*barones officioliati*). It included the highest dignitaries of the country and the nominal Hungarian royal court dignitaries. (These latter ones became nominal due to the establishment of the joint Habsburg court in Vienna). On the other hand one could get into aristocracy through receiving the title of Hungarian barony, whose bearers became the “nominal” or “natural barons” (*barones solo nomine, barones naturales*).

In a half century following the Battle of Mohács in 1526, the Révay family managed to succeed in both ways. In 1537 only Ferenc Révay I had the related title, but by 1556 his sons (and also their descendants) had gained the title of Hungarian barony. Moreover, of the latter, Mihály and Ferenc II became “true barons” as Royal Hungarian Master Doorwards in the second half of the century. In the case of Ferenc I, primarily his legal service for Ferdinand I, his expertise and counselling activity played a decisive role in his rising. His sons confirmed the father’s advancement through their services for the Habsburg court in Vienna, then through their long service in Hungary. This way the Révay family became apparently members of the middle layer of the Hungarian aristocracy in two generations. Finally, the study draws attention to the fact that the rising of the Deputy Palatine Ferenc Révay I (*locumtenens palatinalis in iudiciis*), a chief justice of Hungary assuming the legislative duties of the Palatine, was not a unique occurrence. A legal career provided (not for many people though) a significant opportunity to get into the highest political elite in the second half of the 16<sup>th</sup> century. In order to achieve this, something more was necessary indeed: generally the support of an influential prelate or magnate. This is what happened for example in the case of the Mérey, Istvánffy and Czobor families.



## Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551)

A reneszánsz udvarokat tárgyaló elméleti munkák mára jól definiálták az udvar fogalmát, sajátosságait. A bonyolult körülírások egyik legjobb megfogalmazását kissé leszűkítve: „az udvar földrajzi, politikai, szellemi, kulturális és szociológiai entitás, [...] amelynek képe olyan, amilyennek a fejedelem megteremti [...] olyan dinamikus kép, amely a személyek, a mechanizmusok és a rituálék szintjén is szimbolikus módon ábrázolható. Röviden: az udvar az állam szimbolikus képe, amelyet a közösség ismer és elismer.”<sup>1</sup> Egy másféle megfogalmazás értelmében az udvar az állam politikai életét irányító központ, ahol az udvari emberek képességük, iskolázottságuk, származásuk révén a fegyverforgatás mellett, és egyre inkább helyett, különféle kormányzati-igazgatási tisztségeket láttak el.<sup>2</sup> Az előbbi értelmezésben kialakuló és működő udvarnak olyan organikus egységnek kellett lennie, amely sokféle funkciót beteljesít. Komoly felkészültséget igényeltek az államapparátusban betöltött tisztségek, mint például a kancelláriai hivatalnokok, az uralkodói titkárok, a diplomaták, tanácsadók, nevelők, könyvtárosok, levéltárosok feladatköre. A humanista udvarok szereplői azt az intellektuális elitet is jelentették, amelynek tagjai számára ezek a funkciók biztosították a létfeltételeket anyagi és szellemi téren egyaránt.<sup>3</sup> Utóbbi alatt azt értjük, hogy a tudós társalgások, levélváltások, eszmecserék színterét jelentette maga az udvar. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az írásművészet bármely műfajában alkotó ember leginkább itt, az udvarban találhatta meg azt a közeget, amelyben megélhetése biztosítva volt valamely magasabb képzettséget kívánó munkakörben, és egyúttal itt talált értő és elismerő közöniséget szellemi alkotásai számára. Ez a közeg pedig, az udvar, a maga komplexitásában, számos korabeli és mai elemzésre adott és ad lehetőséget. A már működő udvar organikusan hangolta össze tevékenységei között a politikai-kormányzati igazgatást a kulturális és reprezentációs megnyilvánulásokkal. A kiala-

1 André Stegmann 1978-ban publikált meghatározását veszi át összegző tanulmányában: *Vígh Éva: Bevezetés. Udvar és udvari etika a XVI–XVII. századi Itáliában*. In: *Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Vígh Éva. Bp. 2004. 30–31. Alapvető kérdéseket vetett fel a hazai udvarkutatással kapcsolatban: *Klaniczay Gábor: Az udvari kultúra és a civilizáció folyamata*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 44–46.

2 *Vígh É.*: Bevezetés i. m. 33.

3 I. m. 32.

különböző erdélyi állam esetében egyszerre kellett létrehozni a „földrajzi, politikai, szellemi, kulturális, szociológiai entitást”, azaz a strukturális körülményeket és megteremteni azt a szellemi-intellektuális közeget, amelyek összességét jelenti az udvar.

Az Erdélyi Fejedelemség történetében Báthory Zsigmond uralkodása volt az az időszak, amikor először mutatkozott meg teljes pompájában Erdélyben is a reneszánsz fejedelmi udvar.<sup>4</sup> Ez a jelenség egybeesett azzal az európai művelődéstörténetben kimutatható sajátossággal, hogy az udvari élet körülményeiről, viszonyairól, az udvari emberek idealizált vagy kritizált képéről éppen a 16. század második felében sokasodtak óriási mértékben az írásművek. Ez nem meglepő, hiszen a már kialakult és működő udvarokban sok lehetőség nyílt a különféle egymásba folyó és egymást feltételező emberi tevékenységi színterek vizsgálatára, az udvari tisztségviselők feltérképezésére és a humanizmus megjelenési formáinak alaposabb elemzésére.<sup>5</sup> Jelen esetben azonban mással van dolgunk. Erdélyben ekkor kellett kialakulnia egy új országnak, egy új uralomnak és udvarnak egyszerre. Egyik sem lehetett előbb a másikkal, és a másik nélkül, mert feltételezték egymást. Ahogyan a fentebbi meghatározás is mondja, az udvar szimbóluma is az országnak, amelyben létezik és működik, és hogy az erdélyi királynéi udvar már ebben az évtizedben létezett és működött is, az biztosra vehető.

Izabella királyné erdélyi udvara azonban nem csupán szellemiségében jelentette előzményét a későbbi, virágzó olaszos udvari kultúrának, de időszaka alatt teremtdött meg az a hatalmi-kormányzati struktúra, amely a későbbi fejedelmek idejében is működött. Amikor a királyné erdélyi uralmának kezdeteit idézzük fel, mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az az udvar, ami majd nem csekély nehézségek közepette az 1540-es években kialakul Izabella körül, csak részben tekinthető a budai magyar királyi udvar folytatásának.<sup>6</sup> Annnyiban ugyanis, hogy a szereplők, akik 1541 után részt vettek az erdélyi hatalmi-politikai struktúra kiala-

4 Erdősi Péter: Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem. (Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején). *Sic itur ad astra* 1996. 1–3. sz. 12–48.; *Uő*: Báthory Zsigmond ünnepi arcúja. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas* 1995. 1–2. sz. 24–67.; *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 104–123.; *Bartók István*: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m.* 135–157. Ld. még: *Kovács András, Horn Ildikó, Szabó Péter, Erdősi Péter, Németh S. Katalin* tanulmányait az *Idővel* paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században c. tanulmánykötetben. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005.

5 A magyar királyi udvar történetére legújabbban: *Almási Gábor*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas* 20(2005) 3. sz. 5–37.; *Pálffy Géza*: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. *Történelmi Szemle* 45(2003) 45–59.; *Uő*: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41(1999) 331–367.; *Uő*: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 307–331.

6 A kérdésről ld. *Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: *Idővel* paloták... i. m. 45–59.

kításában, részben Budáról jöttek, de legalábbis részét képezték a János király melletti udvari közegnek, Erdélyben aztán természetesen azokat az általuk ismert mintákat követték, amelyek a Magyar Királyságból vették eredetüket.<sup>7</sup> Az itáliai reneszánsz műveltségésményének átadásában, valamint az erdélyi kulturális közeg kialakításában azonban a helyi, meglehetősen szerény, de mégis pre-humanistának mondható alapok mellett egy másik királyi udvar mintaadó szerepe is fölismerhető: ez pedig Jagelló (I.) Zsigmond krakkói királyi udvara. A harmadik sajátossága Izabella újonnan formálódó udvarának az, hogy semmiképpen sem sorolható az olyan főúri udvarok közé, mint amilyenekkel a Dunántúlon találkozhatunk a korszakban, hiszen funkcióit tekintve uralkodói udvar jellegét öltötte. Bízom benne, hogy az előbbi állításokat sikerül a következőkben alátámasztanom.

## I. A királyné és országa – a hatalmi struktúra kialakulásának kezdetei

Izabella 1539-ben jött feleségül Budára, királyi hercegnőhöz méltó körülmények között. Jagelló (I.) „Öreg” Zsigmond király és Bona Sforza milánói hercegnő leányaként a krakkói királyi palotában nevelkedett. Izabella anyanyelveként beszélte az olasz nyelvet, és az itáliai reneszánsz műveltséget, annak eszményeit nagyra becsülő közegben, a krakkói palotában igazi királyi neveltetést kapott.<sup>8</sup> Az olaszon és a lengyelen kívül latinul, németül és magyarul is megtanult. Paolo Giovio saját koráról szóló művében úgy jellemezte a Jagelló hercegnőt mint férfias és tanult szellemű leányt, akit igen szeretetreméltónak tartanak olaszos bájáért és lengyel könnyedségéért.<sup>9</sup> Jellemének alakulásában az itáliai kultúra hatásain kívül nem kis része lehetett a szülei között tapasztalt szeretetteljes kapcsolatnak, és az őt gyermekként körülvevő szülői gondoskodásnak is. Ismert, hogy „Öreg” Zsigmond király udvarában Bona királyné meglehetősen nagy hatalommal rendelkezett, szinte saját diplomáciai hálózata és komoly kormányzati befolyása volt. Az ifjú hercegnő édesanyja példáján már gyermekkorában láthatta, majd később az 1551–1556 közötti lengyelországi tartózkodása alatt is megtapasztalhatta, hogy egy királyi rangú nőnek milyen lehetőségei vannak helyzetéből adódó feladata beteljesítésére, az uralkodásra. Bár kétségtelen, hogy ezeket a tapasztalatait jobbra csak lengyelországi tartózkodása után, Erdélybe visszatérve tudta igazán kamatoztatni.<sup>10</sup> Már a negyvenes évek végén, de még inkább

<sup>7</sup> Ezt támasztja alá: *Trócsányi Zsolt*: Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m. 129–134.

<sup>8</sup> A királynéről: *Barlay Ö. Szaboles*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 57–75.; *Veress Endre*: Izabella királyné. 1519–1559. Bp. 1901. (Magyar Történelmi Életrajzok); *Małgorzata Duczmal*: Izabela Jagiellonka Królowa Węgier. Warszawa, 2000.

<sup>9</sup> *Paolo Giovio*: Delle istorie del suo tempo c. művének részletét idézi: *Veress E.*: i. m. 20.

<sup>10</sup> Izabella lengyelországi tartózkodásáról: *Veress Endre*: Erdély fejedelmi interregnuma. (Izabella királyné diplomáciai működése). Bp. 1899.; *Szádeczky Lajos*: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552–1556. Bp. 1888.; *Alfons Huber*: Die Erwerbung Siebenbürgens durch König

1556 utáni éveire gondolva, egyet biztosan mondhatunk: a királyné uralkodni akart. Kemény kézzel ragadta magához a hatalmat és így bánt alattvalóival is.

A történetírók közül Verancsics, Bethlen Farkas nagyon elismerően vélekedtek Izabelláról, dicsérték műveltségét, finom, elegáns, kedves és kegyes személyiségét. Látták, érzékelték a fátumnak kiszolgáltatott helyzetét, amelybe akaratán kívül került, mégis hőiesen viselte sorsát. Az altera pars nevében hallgattassék meg azonban Forgách Ferenc is. Az erkölcsbíró képében tetszelgő Forgách a következőképpen írt a királynéről: „Izabella tehát mérhetetlen hatalomvágya, s minden asszonyi romlottsága, kicsapongó életének túlságos szabadosága miatt” sok kárt okozott az országnak. Máshol „végtelen kincsvágya és kapzsiséga” miatt ostromozza.<sup>11</sup> Majd így összegzi véleményét: „Zenében, táncban, egyetlen gyönyörűségében nagy kedvét lelte, s nem átalotta akármelyik udvari emberével táncba menni. Jegelt borral élt, melyet télen-nyáron olyan hidegen ivott, amennyire csak bírta [...] Valóban sok nagy bajnak volt okozója, s hátrahagyott egy fiút, aki nevelésére, szokásaira nézve hozzá nagyon hasonló volt, atyjától s minden jótól azonban elfajzott.”<sup>12</sup> Női mivoltát az uralkodói léte mellett nem különösebben hangsúlyoznám, ha nem egy olyan rendkívül erős egyéniségű emberrel kellett volna „együtt élnie” a negyvenes évek Erdélyében, mint Fráter György, aki addig igyekezett a királynét uralkodói helyzetében megtartani, amíg ő maga jónak látta, és oly módon, hogy közben mindent megtett hatalma gyakorlásának akadályozására.

Izabella számára az uralkodásra és erdélyi udvarának megteremtésére akkor nyílt a kényszer szülte lehetőség, amikor a szultáni parancs Budáról Erdélybe rendelte. Buda elestéről, majd a város elhagyásáról és a Lippára vezető útról fennmaradt néhány feljegyzés. Ezek egyike az Izabella lengyel titkárának, az 1539-től folyamatosan mellette lévő Pjotr Porębskinek tulajdonított, de névtelenül fennmaradt kézirat.<sup>13</sup> Az 1541-ben már Erdélyben tartózkodó Verancsics Antal, a királyné későbbi titkára maga is megírta visszaemlékezését Buda elesté-

---

Ferdinand I. im Jahre 1551. Wien, 1889.; *Uő*: Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551–1555. Wien, 1891. Ld. még: *Orgona Angelika*: Jan Zymunt. János Zsigmond lengyelországi udvara. In: *Folia Historica*. XXI. 1998–1999. Főszerk. Kovács Tibor. Bp. 2000. 5–32.

11 *Forgách Ferenc*: Martinuzzi és Izabella históriája. In: *Tündérország 1541–1571*. Bev. Kardos Tibor. Bp. 1941. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről I.) 108–109., 110.

12 I. m. 115.

13 Pjotr Porębski (1498 k.–1569) krakkói kanonok, Izabella királyné titkára 1539-től 1549-ig. *Wacław Urbán*: Porębski. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XXVII. Pniowski Jan–Potocki Ignacy. Red. naczelny: Emanuel Rostworowski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. 662–663. Neki tulajdonítjuk az ismeretlen által 1541 szeptemberében Lippáról keltezett beszámolót Buda elestéről és a királyné Budáról történő távozásáról. Megtalálható: *Biblioteca Academiei Române*, Cluj-Napoca (Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár) Kézirattár, Kemény József gyűjtemény Mss. KJ. 289. Tom. I. 257–268. Kiadva: Verancsics Antal összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Közli: Szalay László. Pest, 1857. (Magyar Történelmi Emlékek II. Írók II.) 162–173. Magyarul ld. Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/1. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 33–41.

ról egy 1548-ban Paolo Giovionak címzett levelében, melynek célja az volt, hogy Verancsics információi alapján a neves történetíró saját koráról írott munkájában a Magyarországról szóló tévedéseket kijavítsa.<sup>14</sup> Ezek a feljegyzések nem emlékeznek meg arról, hogy a királyné milyen kísérettel távozott Budáról, de udvarhölgyek és kiszolgálószemélyzet nyilván volt mellette, legfőbb tanácsosain, lengyel titkárák kivül. Izabellával jött el Budáról híve és későbbi tanácsosa, Batthyány Orbán, akitől szintén ismerünk egy már Lippán keltezett, a budai ostromról és a királyné távozásáról szóló levelet. Ebben azt írja, hogy a királyné familiája útközben a pestis miatt nagyon megfogyatkozott, és most Lippán erősen éheznek, mert minden elveszett a hosszú ostrom és a törökök erőszakossága miatt, nincs pénz, nincsenek eszközeik, nincsenek lovaik és ruházatuk. Nem maradt egy márkányi vagy drahmányi arany vagy ezüst sem.<sup>15</sup> A királynét az a szultáni fenyegetés is sakkban tartja, – ahogyan a fentebbi Batthyány Orbán által írt levélből tudjuk –, miszerint ha nem felel meg számára Erdély, akkor fiát magához veszi, és majd máshová fogja küldeni.

Az első néhány esztendőben a királyné sokáig maga sem tudta, hogy Erdélyben maradjon-e vagy hazamenjen Krakkóba. Bár valójában neki igen korlátozott lehetősége volt mind arra, hogy eldöntse, mit tegyen, mind pedig arra, hogy egy udvartartás szervezéséhez kezdjen akár kormányzati, akár reprezentációs szinten. Valami azonban mégis mozgásba lendült körülötte. A királyné személyének fontosságát ekkoriban még vitathatatlanul apja és a Jagelló-ház európai tekintélye, Lengyelország politikai súlya jelentette. De nem kevésbé volt jelentős saját státusa sem, az, hogy János király özvegye volt, s a Szapolyai-pártiaknak reményt jelentő utód, János Zsigmond választott magyar király édesanyja, a szultán által is kijelölt egyik gyámja. Itt említem meg, hogy ezzel együtt viszont a királyfi nagykorúságáig György barát lett a szultán által kinevezett legfőbb gondviselő, kormányzó. Mindezek mellett a királyné uralkodói legitimációját is szolgálta a szultáni „kinevezés”, a hatalmi szó, amely ugyan szandzsákként nevezte meg Erdélyt és a Temesközt, de mégis János Zsigmond és Izabella, valamint Petrovics Péter uralma alá helyezte. A királyné uralma és udvara tehát anélkül alakult és formálódott a kezdeti időszakban, hogy abban neki magának tevőleges szerepe lett volna. Ezt főként az alkotmányos és a kormányzati keretek kialakítására értem, amiben az erdélyi rendeknek és a királyné melletti politikai vezetésnek volt meghatározó ereje. Ezek a törvényhozó-alkotmányozó rendi

14 *Rausch Petra*: „Így kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezébe” – Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541). Megjelenés alatt: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, sectio philosophica*. Tomus XIV. – Fasciculus 3. Főszerk. Horváth Zita. Miskolc, 2009.

15 „In itinere magna pars nostrorum consumpta peste est, hic quoque Lippae familia Reginalis Maiestatis ultra modo diminuta est [...] Hic nunc strenue esuri, omnibus rebus amissis longa obsidione et per vim Turcarum, non aes, non vas, non equi, non vestes supersunt, omnia fortunae ludibrio adempta sunt. Argenti vel auri non marca, non dragma superest.” Batthyány Orbán levele Tornai Pál arany- és sókamárásnak, Lippra, dátum nélkül, [1541. szept. vége-okt. eleje]. Biblioteka Jagiellońska (Krakkó), Kézirattár Acta Tomiciana Rkp. 6560. 720–722.

gyűlések úgy zajlottak a negyvenes években, hogy közben mindvégig bizonytalan volt, hogy a királynénak és országának mi lesz a sorsa, hogyan alakulnak a Ferdinánddal folyó tárgyalások, illetve, hogy miként vélekedik e kérdésben a lengyel királyi udvar, amelynek viszont súlyos befolyása volt a királyné döntéseire. A bizonytalanságot nem enyhítette az sem, hogy Izabella szüleinek nem volt kialakult és következetesen képviselt álláspontja leányuk és unokájuk további uralkodásáról. A negyvenes évek elején még azt pártolták, hogy Izabella távozzon Erdélyből, és egyezzen meg Ferdinánddal, míg az évtized végére már inkább azt szerették volna, ha Izabella megtartja maga és gyermeke királyságát.

A királyné erdélyi uralmának legnehezebb időszaka az 1541–1544 közötti évekre tehető. Izabella és kísérete 1541 szeptemberében érkezett Lippára, ami az utolsó Szapolyai-birtokok egyike volt, egyben a királyné jegyajándékának is részét képezte. Itt azonban rendkívül nehéz körülmények vártak rá. A vár nemcsak kietlen és rideg volt, de félelmissé tette a helyet a törökök közelsége, amittől a királyné már Buda alatt is közismerten rettegett. Pjotr Kmitha krakkói főkapitánynak, a lengyel hadak akkori főparancsnokának írott leveléből tudjuk, hogy Erdélybe sem nagyon vágyott, mivel ott túl sokféle nemzet él, és köztük sok a viszálykodás, lázadás, ezért az ottani megtelepedés veszélyesnek tűnt számára.<sup>16</sup> Leginkább Kassát tudta volna elképzelni lakhelyeként, szülei is ezt a megoldást pártolták Lengyelország közelsége miatt. Még 1541 őszén tanácsolta leányának Zsigmond király, hogy igyekezzék betartani a férje és Ferdinánd közti váradi szerződést, és költözzön Kassára. Ha azonban ide költözik, ügveljen arra, hogy saját és férje vagyonát is hozza magával.<sup>17</sup> A királyné tanácsosai nem javasolták a költözést, arra hivatkozva, hogy túl közel lennének ellenségei, azaz a Ferdinánd-pártiak; „mintha bizony most nem lennénk a törökök torkában” – jegyezte meg erre a királyné.<sup>18</sup> Kassa székhellyé alakítását a Porta sem engedte volna, hiszen amikor Andrzej Górka a lengyel király követeként járt Szulejmán-nál és szóba hozta a kérdést, a szultán ismételtelen kijelentette, hogy Erdélyt adta a királynénak és fiának, ne akarjon hát Kassán lakni.<sup>19</sup>

A lengyel királyi pár igen aggódott leánya sorsának alakulása miatt, számos panaszlevelet és nehézségekről szóló hírt kaptak tőle. Verancsics Antal erdélyi prépost a királyné követeként még 1541 végén a lengyel királyi udvarba ment az ottani előkelőkhöz, tőle tudjuk, hogy a királyné egyedül volt, nem voltak mel-

16 „In Transilvaniam etiam nollemus ire, quia illic propter diversitatem nationum sunt semper factiones et tumultus”. Izabella levele Pjotr Kmithának. *Acta Tomiciana* i. h. 736. Idézi: *Veress E.*: Izabella királyné i. m. 209.

17 „vestra tutius commigrare qua Cassovia, qua cum sit terries nostris vicina, poterit a nobis si usus sit celeriter illi consuli [...] illud autem curet summo studio ut res suas et thesauros Serenissimi mariti sui secum exportare possit.” I. Zsigmond király levele leányához, Vilna, 1541. dec. 25. *Acta Tomiciana* i. h. 444–445.

18 „Cassoviam domini consilarii nostri nolunt nobis ad inhabitandum concedere allegant vicinitatem adversariorum, quasi vero nunc non essemus in faucibus Turcorum”. Izabella levele Pjotr Kmitha krakkói palatinusnak, Lipa, 1541. nov. 19. *Acta Tomiciana* i. h. 736.

19 *Veress E.*: Izabella királyné i. m. 209.

lette férfiak, vagy munkálkodó tanácsosok, pedig udvarában voltak azok a tanácsosok, akik Szapolyai Jánosnak is bizalmasai voltak: Statileo János, Verancsics Antal, Petrovics Péter és Utyeszenics (Martinuzzi) György.

Az első időkben a királyné a mellette lévő néhány tanácsosán kívül leginkább szülei felé fordult tanácsért, segítségért, és ebben különösen az említett Porebski volt szolgálatára. Ezen a télen a lengyel királyi pár Vilnában tartózkodott, sokszor gyorsabban sikerült elérni krakkói udvari előkelőket vagy hatalmasságokat, mint magát a királyi párt. Egyik ilyen rangos személy volt Pjotr Kmitha, akit gyakran keresett meg a királyné.<sup>20</sup> Ebben a kezdeti időszakban, későbbi meg hasonlásaik és konfliktusaik ellenére, Fráter György mégis azon fáradozott, hogy megteremtse a királyné és János Zsigmond erdélyi uralmának törvényes körülményeit. Ő hívta össze 1541 őszen a részországgyűlést Debrecenbe, amelyen az erdélyiek is ott voltak, és ezen a királyné szükségleteire adót szavaztatott meg, embereket jelöltetett ki a királyné és udvartartása védelmére, és pénzt szerzett az erdélyi pénzverőkből addig is, amíg valami rendes jövedelemhez jutnak. Ugyan a debreceni gyűlésen havi ezer forintot rendeltek a királyné ellátására, ezt azonban ő nem találta elegendőnek.<sup>21</sup>

1541–1542 fordulóján Izabella azt írta apjának: csak az ő katonáinak segítségével tudna távozni az országból, szolgálai elhagyták, udvarmestere síncs. 1542 elején György barát azt javasolta a királynénak, hogy költözzön Váradra és itt nála, a nagyobb biztonságban rendezze be udvarát, ezt azonban az erdélyi rendek nem támogatták, épp ez idő tájt kérték ugyanis, hogy a királyné jöjjön be Erdélybe. 1542 márciusában maga Bona királyné írt levelet Fráter Györgynek, melyben becsületére, emberségére, rangjára és mindenre, ami számára szent kérte, gondoskodjon leánya megfelelő, rangjához illő körülményeiről, hiszen – mint írta – az atya (Fráter György) volt az, aki a házasságot is létrehozta, és leányát Magyarországra vitette.<sup>22</sup> 1542 tavaszán a királynénak és kíséretének ellátási nehézségei olyan súlyosra fordultak, hogy Petrovics és Patóchy Ferenc saját jövedelméből látta el élelemmel a királynét és udvartartását, amit Izabella nagy szégyenkezve fogadott csak el.

Izabella ekkoriban inkább távozni kívánt Erdélyből, mint itt maradni, így aztán könnyedén beleegyezett a Fráter György által létrehozott gyalui szerződésbe, amelyben lemondott az uralma alatti területekről Ferdinánd javára. Az egyezmény azonban érvényét veszítette, még mielőtt bármi történhetett volna.<sup>23</sup>

<sup>20</sup> I. m. 198.

<sup>21</sup> Acta Tomiciana i. h. 736.

<sup>22</sup> „Majestatemque illius, in modernis rerum et temporum angustiis constituta humaniter et benigne consoletur, et quae honori, dignitati et statui Majestatis suae et eius filioli conducibilia utilia ac necessaria fore intelligit ea pro spectata sui virtute cum aliis dominis agat, consulat et suggerat, quod Vestra Paternitas quae author matrimonii et tradendae in Hungariam Serenissimae filiae nostrae est”. Bona királyné levele Fráter Györgynek, Vilna, 1542. márc. 10. Acta Tomiciana i. h. 630–631.

<sup>23</sup> Vö. *Oborni Teréz: A gyalui szerződés.* In: *A magyar államiság első ezer éve.* Szerk. Font Márta–Kajtár István. Pécs, 2000. 133–146.

Ezenközben a Konstantinápolyból hazafelé igyekvő lengyel követek szinte mindegyike útba ejtette Izabella tartózkodási helyét, Lippát vagy a későbbiekben Gyalut, Gyulafehérvárt is, és rendszeresen beszámoltak neki a Portán történetekről, már csak azért is, mert Zsigmond király követei a legtöbb esetben leánya ügyeiben is tárgyaltak. Ekkoriban utazott át Erdélyen Jakob Wilamowski lengyel portai követ, miközben Pjotr Lubomirski 1541 decemberében és a következő két hónapban is a királyné mellett, Lippán tartózkodott.<sup>24</sup>

Az 1542 márciusi tordai országgyűlés fordulópontot hozott: az erdélyi rendek esküt tettek a királyné és fia iránti hűségre, és ekkor alkották meg azokat a törvényi kereteket, amelyekre alapozódott az Izabella uralma alatti területek új alkotmányos rendje.<sup>25</sup> Április 8-án meghalt Statileo János gyulafehérvári püspök. A királyné ezt követően azonban csak öt hét múlva költözhetett be a volt püspöki palotába. Ez idő alatt összeállt a tordai gyűlésen a királyné Erdélybe hozatalára kijelölt főurakból álló több mint száz fős bandérium, amelyet hívei: Kendy Ferenc, Bethlen Farkas, Mikola László, a székelyek nevében: Mihályfi Tamás, Andrassy Márton, a szászoktól Süveg György szebeni királybíró, Fuchs János brassói bíró és Hoch János brassói tanácsúr vezettek.<sup>26</sup>

Még mindig bizonytalan volt azonban, hogy itt marad-e a királyné Erdélyben, és ha igen, hol rendezi be székvárosát. Gyulafehérvár központi szerepe sem volt biztos, hiszen a királyné 1542 őszén Gyaluba költözött,<sup>27</sup> de valójában ismét azt szerette volna, ha Kassán rendezkedhetne be. Ezt azonban mindenki ellenezte, Ferdinánd és a Ferdinánd-pártiak, a törökök és az erdélyiek is, utóbbiak azzal fenyegetőzve, hogyha kiköltözik az országból, elpártolnak mellőle. Ekkoriban még mindig a pénzhiány okozta a legtöbb nehézséget, valamint az, hogy személyes ellátását biztosító várait hatalmában tudja-e tartani. 1542 őszén Porebski a királyné helyzetéről még Gyulafehérvárról küldött jelentést Pjotr Gamrat gneznói érseknek és Severin Bonernek Krakkóba. Tudatta velük Petrovics véleményét, aki szerint jó lenne, ha a királyné szülei küldenének 300 lengyel lovas és 200 gyalogost azért, hogy Izabellát a szepesi várba vigyék. Azt írta továbbá, hogy küldjenek bölcs embereket és katonákat is, akik ebben a szűkségben a királyné szolgálatára lehetnének, mert mindenki elhagyta. Senki más nincs mellette, csak a temesi ispán (Petrovics Péter), a többiek, akiket tanácsosaivá választottak, mind hazamentek, mert nem kaptak ellátást. Egy udvarmester is régóta kíváncsian lenne, a szervitorok is, mivel látták, hogy máshol van a hatalom, elhagyták őt.<sup>28</sup> A királyné nagyon szegény, de Petrovics már nem tud

24 Veress E.: Izabella királyné i. m. 213.

25 Vö. *Oborni Teréz: Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében*. In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 165–178.

26 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) I. (1540–1556). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek) 86.

27 I. m. 101.

28 „Nemo nunc est praeter Dominum Comitem temesiensem, alii in domus proprias abierunt. Magister curiae a longo tempore desideratur, servitores etiam quia vident alibi esse potentiam



kölcsönadni pénzt, mert, ahogyan mondja, az elmúlt két évben húszezer forintot adott ki a sajátjából. A királyné visszaszerzett várai, Csicsó és Almás jó igazgatást igényelnek. Petrovics azonban úgy vélte, hogy ezekbe lengyel várnagyokat tegyenek és így tartsák meg a várakat. Ha ugyanis a királyné kiengedné kezéből, azok azonnal magánkézbe kerülnének. Gyalu várát bizonyos feltételek mellett Móré Péternek kellett átengedni, azért, hogy a királyné hűségére térjen. Diód várnagyával, Horváth Mihállyal pedig most folynak a tárgyalások. Hozzátette, hogy talán Lippa és Solymos váraiból remélhető valami kis jövedelem.<sup>29</sup>

Izabella 1543 tavaszán visszaköltözött Gyulafehérvárra, nem véletlenül. A visszaköltözést megelőzték ugyanis az 1543 februárjában Kolozsvárott összeült országgyűlésen az ország és a királyné hatalmának alkotmányos biztosítása céljából hozott újabb sorsdöntő végzések. Ezeknél érdemes kissé hosszabban időzni, mert nem csupán törvénybe iktatták a királyné uralmát, de világosan kimondták, hogy milyen alapokon nyugszik ez a hatalmi rend, sőt elsőként fogalmazták meg – elfogadva ugyan a Porta főhatalmát – az erdélyi rendek szabad fejedelemsválasztásra vonatkozó igényét is.

A rendek elhatározták, hogy a királynői felség és felséges fia teljes jogot kap Erdély, valamint mindazon vármegyék és helyek birtoklására, kormányzására és igazgatására, amelyek jelenleg a hatalmában vannak.<sup>30</sup> Minden tisztség és tisztségviselő, maga a helytartó úr, és a többiek is mind a királynétól és fiától függenek, úgy, hogy az ország minden privilégiumát és szabadságát, amelyeket a magyar uralkodók adtak, sértetlenül tartsák meg, és az ország minden ügyét a királyné kormányozza a mellé rendelt tanácsosok segítségével. Ha pedig valamely sürgős dolog úgy kívánja, akkor a tanácsosain kívül további, minden nemzet által kijelölt előkelőket is tanácsosokként vegyen igénybe. Ennek az országnak tisztségeit ne adják külföldieknek, valamint a gyulafehérvári egyház javadalmait se adják világiaknak, nem papi renden lévőknek vagy gyermeknek és olyanoknak, akik nem a magyar korona országaiból származnak.<sup>31</sup> Ez utóbbi pont nyilvánvalóan az Izabella által a várakba és egyházi javadalmakba helyezett vagy helyezendő külföldi várnagyok és más tisztségviselők ellen irányult.

A következőkben kimondták, hogy mivel őfelsége itt Erdélyországban és máshol is városokat és várakat birtokol, bárhol lakhat, bármelyik városban vagy várban. Ha pedig Lippára, Temesvárra, Váradra vagy Kassára akar menni, megteheti, a saját királynői tanácsosai és az országlakosok közül választott tanácsosok jóváhagyásával.<sup>32</sup>

et autoritatem deserunt eam libenter”. Pjotr Porębski levele Severin Bonernek, Gyulafehérvár, 1542. okt. 11. Ld. III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1535–1549). Közli: Óváry Lipót. Bp. 1879. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 16.) 149.

29 I. m. 150–151.; *Veress E.*: Izabella királyné i. m. 223–224.

30 „Reginalis Majestas et Illustrissimus Dominus Filius Suae Majestatis habent plenam potestatem tenendi, gubernandi et administrandi Transilvaniam, et reliqua quaelibet loca comitatusque sub nominibus Suae Majestatis et filii existentia”. EOE I. 176.

31 I. h.

32 I. h.

Végezetül a rendek elhatározták, hogy minden (erdélyi) nemzetből egy-egy követ menjen a Portára a felajánlott adóval, ott nyilvánítsák ki köszönetüket a szultánnak, amiért János király fiát jelölte ki az ország élére. Folyamodjanak egyúttal hozzá azért, hogy írással erősítse meg az erdélyiek jogát, hogy ha a gyermek távozna az élők sorából, szabad legyen nekik olyan, a magyar nemzetből való uralkodót (*principem*) választani, akit akarnak.<sup>33</sup> Ezt követően még 1500 főnyi katonaságot rendeltek a királyné védelmére, úgy, hogy a magyarok és a székelyek ötszáz-ötszáz lovast, a szászok pedig ugyanannyi jól felfegyverzett gyalogost kötelesek kiállítani.

Ezen az országgyűlésen minden kétséget kizáróan megtörtént a királyné és gyermeke hatalmának törvényes körülbástyázása, aminél fontos megemlíteni az utalást a magyar királyok által adományozott privilégiumok megtartására, és a magyar korona országaiból származó tisztségviselők kinevezésére irányuló igényre.

1543 őszétől 1544 nyaráig Izabella ismételtelen Gyalu várában tartózkodott. Ezekben az években a fentebb említett tanácsosokon kívül mellette volt még Mágóchy András, Szalánczy János, akik több alkalommal portai követként szolgáltak.<sup>34</sup> Rajtuk kívül Bethlen Farkas, Kendy Ferenc, Bornemissza Boldizsár, Matychnai István tűnt fel a királyné környezetében, a székelyek közül pedig Mihályfi András, vagy Andrássy Márton, akit 1543-ban személyesen rendelt magához a királyné tanácskozára.<sup>35</sup> Andrássy egyébként a királyné környezetében maradt a későbbiekben is, sőt ott volt 1556-ban a királyné visszatérésekor a fogadására kirendelt küldöttek között.<sup>36</sup> Mikola László ugyan a helytartó helyetteseként szorosabban inkább Fráter Györgyhez tartozna, de gyakorta a királyné udvarában, Gyalun tartózkodott.<sup>37</sup> Izabella udvarában kimagasló szerepet töltött be, gyermekének nevelője is volt a művelt Csáky Mihály, akiről a későbbiekben még lesz szó.

1545-re vált csak bizonyossá, hogy a gyulafehérvári palota marad a királyné udvarának székhelye.<sup>38</sup> Az udvari életvitel kialakításában nem kétséges, hogy a krakkói királyi udvarban látottak és tapasztaltak szolgáltak mintaként. Izabelláról köztudott volt, hogy szeret táncolni, s erre kiváló alkalmakat szolgáltatott az általa udvarhölgyeinek rendezett esküvők.<sup>39</sup> A lippai hónapoktól kezdve rend-

33 „Dignetur libertatem nostrum literis suis confirmare, ut semper possimus aliquem principem, quem voluerimus, ex nostratibus nationis Hungariae eligere vel habere”. EOE I. 176.

34 Szalánczy Jánosról ld. *Jakó Klára*: A Szalánczyak. (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss György–Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 199–210.

35 Izabella levele Andrássy Mártonnak. EOE I. 181.

36 *Gál Mária–Russu Tibor*: A csíkszentmihályi és krasznahorkai Andrássy család nyomában. Csíkszentkirály, 2002. 13–28.

37 *Horváth Mihály*: Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete. Bp. 1872. 202.

38 Egy „Izabella palotája” elnevezés maradt fenn a palota egy részére vonatkoztatva a 16. század végéről. *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720. Bp.–Kolozsvár, 2003. 75.

39 Esküvőkről tesz említést: *Veress E.*: Izabella királyné i. m. 264–265., 290.

szeres volt azonban a királyné udvarában a követjárás és -fogadás is, a Portáról csaszok érkeztek és átutazóban a Krakkóba tartó lengyel követek is megálltak nála. A bécsi udvarral is követek útján érintkezett, de a legszorosabb kapcsolat mégis a lengyel királyi udvarral állt fenn. Gyakorlattá vált, hogy Izabella mellett egy „állandó” lengyel követ tartózkodott Gyulafehérváron. Ezenfelül a királyné különféle kérdésekben menesztett gyorsfutárokat a szüleihez és lengyel főurakhoz egyaránt. Az ő véleményüket ha nem is becsülte többre, mint erdélyi tanácsosai javaslatait, de mindenképpen irányadónak tekintette a maga számára a krakkói udvar álláspontját. Ez oda vezetett, hogy Izabella sorsának alakulását Zsigmond király és Bona királyné egyaránt saját ügyének tekintette, a legkülönbébb diplomáciai szálakat mozgatták meg leányuk érdekében ha úgy alakult, sőt rendelkeztek is helyette. Így volt ez a Ferdinánddal Erdély átadásáról folytatott tárgyalások során, amikor Ferdinánd inkább fordult a királyi szülőkhöz egy-egy kérdéssel, mint magához Izabellához. Amikor pedig szülei 1547-ben ki gondolták, hogy Izabella menjen hozzá a frissen megözvegyült Ferdinándhoz, vagy húszéves fiához, Miksához, engedelmességéről biztosította őket.

A királyné számos alkalommal panaszkolt, hogy csupán mellékszereplőnek érzi magát saját udvarában, mert ténylegesen György barát rendelkezik mindenben. A negyvenes évek lényegében így teltek el, állandó hatalmi villongások és intrikák zajlottak az udvarban, amelyeknek egyrészt az ország és Izabella további sorsa volt a tárgya, másrészt a kisebb országon belüli hatalmi pozíciók megszerzéséért folyt a küzdelem. Az udvarban a királyné legfőbb hívei még mindig Petrovics Péter, Patóchy Ferenc, Batthyány Orbán, Losonczy Antal voltak, akik a negyvenes évek közepére egyre nagyobb ellenszenvvel nézték Fráter György növekvő hatalmát. A királyné és helytartója között 1546-ban például a pénzügyekről történő elszámoltatás ügyében bontakozott ki súlyos konfliktus – tegyük hozzá: nem először, és nem utoljára –, amikor is a kincstartónak a bevételekről kellett volna elszámolnia. Erre György barát nem volt hajlandó, mígnem a királyné a szultánnál „jelentette fel” és így sikerült arra kényszeríteni, hogy megígérje, később majd benyújt valamiféle elszámolást.<sup>40</sup>

Izabella királyné és György barát kapcsolatát súlyos összeütközések és kibékülések tarkították ezekben az esztendőkhöz. Ám nem volt mindig felhős a Barát és a királyné kapcsolata, erre is álljon itt egy példa: egy alkalommal Szent György-nap ünnepe táján Fráter György püspöki ebédre hívta meg udvarhölgyei egész seregével a királynét. Miután ettek és az asztalokat eltávolították, zene csendült fel az udvarban, és „nehogy a vendégség hiányos maradjon, előlép Fráter György magával a királynéval, csodálják valamennyien a királyné és Fráter György finom táncait [*elegantissimas saltationes*], kevesen hitték, hogy Fráter György az erények e nemében is annyira kitűnik, de véghetetlen az Isten kegyel-

40 Az ügyről beszámol: *Bethlen Farkas*: Erdély története. II. A váradai békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–IV. könyv. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár, 2002. 101–102. Fráter György kincstartói tevékenységére ld. *Oborni Teréz*: Fráter György kincstartósága Erdélyben. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 61–76.

me”. Ezután még megtudjuk, hogy az udvarhölgyek ugyan hamarosan elfáradtak, de a királyné jól bírta a táncot.<sup>41</sup>

1548-ra viszont teljesen elmérgesedett a helyzet a királyné és György barát között, utóbbi ugyanis mindenben magának tartotta fenn az intézkedés jogát, és ezt számos tisztsége és felhatalmazása birtokában meg is tehette. Rendszeresen pénzsűkében hagyta a királynét, és szinte gyermekként bánt vele. Ez oda vezetett, hogy Izabella ismételten elhatározta, hogy elhagyja Erdélyt és Lengyelországba távozik. Édesapja is meghalt ebben az évben, 81 esztendőskorában, utóda a lengyel királyi trónon Izabella két évvel fiatalabb öccse, II. Zsigmond Ágost lett. Az áldatlan helyzet rendezésére és azért, hogy ha szükséges, hazavigye Lengyelországba Izabellát, 1549 január végén indult útnak Krakkóból Erdélybe Andrzej Zebrzydowski krakkói püspök.<sup>42</sup> Április elején ért Váradra, ahol a Baráttal tárgyalt, majd májusban tudott bejutni Izabellához Gyulafehérvárra. Vele volt Jakub Paczynski lengyel királyi titkár, krakkói kanonok, akit viszont a püspök a marosvásárhelyi országgyűlésre küldött át, hogy ott a rendekkel találkozzon. Zebrzydowski nagyobb küldöttséggel érkezhetett, mert tudjuk, hogy csak katonai kísérete 200 főnyi volt, sőt, bizonyos számú muzsikussal is jöhetett vele, mert megőrizte az emlékezet, hogy milyen nagy sikere volt az Erdélyben tanult daloknak, amikor visszaérkeztek a lengyel királyi udvarba.<sup>43</sup> Zebrzydowski május végén hazaindult, Paczynski atya maradt a királyné mellett, a néhány hónapja, 1548–1549 fordulóján hazament Porębski titkár helyett. Paczynskit a királyné azonnal kancellárrá nevezte ki.<sup>44</sup>

1549-ben a lengyel követnek köszönhető átmeneti kibékülés után újabb súlyos konfliktusba bonyolódott Izabella és Fráter György. A királyné egyre nehezebben viselte el, hogy uralkodó létére a hatalomból csak formálisan részesedhet, és helyette György barát kormányzott. Petrovics kérte a királynét, hogy költözzön ki megint Lippára, ahol ő jobban tudja biztosítani megélhetését, mert a Barát nem látja el elég pénzzel és élelemmel a királyné udvarát. Ebben az elmérgesedett helyzetben következett be Fráter György legnagyobb és a királyné leghevesebb ellenállását kiváltó „erőszaktevétele”: az 1549-ben tető alá hozott nyírbátori szerződés megkötése. A helytartó ebben a megállapodásban ismétetlen lemondatta a királynét az uralomról Ferdinánd javára. Ez robbantotta ki a királyné és a pártján álló főurak teljes szembefordulását Fráter Györggyel és céljaival. Mindez azt jelzi, hogy a királyné minden erejét bevetette György barát hatalmával szemben, és immár hajlandó volt országáért harcolni. Fráter György álnokságait, hogy tudniillik Habsburg-kézre akarja játszani Erdélyt, „feljelentette” a Portán, és amikor 1550 nyarán megjött onnan a gyűlölt helytartó eltávolítására vonatkozó parancs,<sup>45</sup> lehetett is volna valamit tenni. Ha Petrovics és az Iza-

41 A datálatlan jelentést közli: *Horváth M.*: i. m. 378.

42 *Veress E.*: Izabella királyné i. m. 287.

43 Említi: *I. m.* 290–291.

44 *I. m.* 290. Paczynski kancellári kinevezésére egyelőre csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk, pl. az 1550. februári kolozsvári végzések.

45 EOE I. 307–311.

bella körüli tanácsosok gyorsabbak és ügyesebbek, talán meg is lehetett volna buktatni a Barátot. De mégsem így történt, Fráter György utolérhetetlen volt a diplomáciai manőverezésben, gyors döntések meghozatalában és mint a pénzügyek ura, zsoldoskatonáknak sem volt híján.

Az erdélyi rendek az évtized folyamán mindvégig támogatták a királyné erdélyi uralmát, minden országgyűlésen igyekeztek törvényekkel biztosítani személyes hatalmát, és ellátni őt és udvartartását anyagi javakkal, katonákkal. Az évtized végére azonban a belső hatalmi harcokat a rendek megelégtették. 1550-ben szükségét érezték, hogy világos „utasításokat” adjanak királynéjuknak, érzékeltetve azt is, hogy csak neki állhat hatalmában, hogy véget vessen a pártoskodásnak. A rendek nem vették jó néven azt sem, hogy Izabella inkább külföldi, lengyel vagy itáliai tisztségviselőket nevezett ki erdélyi birtokai, várai élére. Ahogyan korábban szó volt róla, ez ellen már az 1543. évi gyűlésen is felléptek. Az 1549 végi országgyűlésen egyelőre csak utaltak arra, hogy a királyné váraiba kinevezett lengyel és olasz tisztségviselők ügyét a következő kolozsvári gyűlésre halasztják.<sup>46</sup> Valóban így is lett. A következő, 1550 februári kolozsvári gyűlésen aztán, mintegy összegezve a királyné eddigi tízéves uralkodását, személyesen hozzá intézték szavaikat, panaszait: teremtsen végre rendet, szólították fel, mert mostantól addig semmilyen adó megszavazására nem hajlandóak, amíg a pártoskodásnak véget nem vet. A királyné ugyan az elmúlt tíz évben mindig igyekezett kibékíteni a szemben álló urakat, de ezek az állapotok csak néhány hétig tartottak. Most azonban igen súlyos a helyzet – céloztak a Petrovics és a királyné mögött állók, valamint Fráter György szembenállására –, és Izabellát kéri az elrendezésére. Felhozták továbbá, hogy az idegen nemzetbeli tisztségviselők miatt kezdtektől fogva sok kára keletkezett ennek az országnak, és nekik is, ezért kérték a királynét, hogy a várak élére közülük valót nevezzen ki a továbbiakban. Az egyházi javadalmakba pedig olyanokat, akik neki és fiának is hasznukra vannak. Nyilvánvalóan felbosszantotta a rendeket az, hogy 1549 tavaszán Izabella a Lengyelországból frissen érkezett Paczynski atyát nevezte ki kancellárrá. Ezért szinte elmagyarázták a királynénak a szokást: a magyar uralkodóknál mindig is a kancelláré volt a legmagasabb rangú tisztség, és a tanácsban is neki volt az első helye. Ilyennek kell lennie a kancellárnak köztünk is – tudatták a királynéval –, aki a mi nyelvünket is érti, és az ország jogait és szabadságainkat is igen jól ismeri, kérték tehát, hogy ebben az ügyben tanácskozzon velük.<sup>47</sup> Az utóbbi cikkelyeknek, amelyekhez hasonló a megelőző évtized törvényei között még számos akad, világos a jelentőségük. Annak az új államalakulatnak, amely formálódásának épp tanúi vagyunk a negyvenes években, mintája és példája a keleti részeitől megfosztott, szétszakított Magyar Királyság. Az új állami entitásnak törvényeiben és szokásjogában, privilégiumaiban, az uralkodói hatalmi struktúra kialakításában – már csak amiatt is,

46 1549. dec. 29. Marosvásárhelyi országgyűlés. EOE I. 298.

47 „Officium cancellarii cum apud Principes Hungariae summum semper magistratus fuerit, primique illi in consilio extiterit, talisque et inter nos cancellarius esse debeat, qui et linguam nostram intelligat, et Jura Regni libertatemque nostram optime calleat, supplicamus Majestati Vestrae in hac re et dignitati suae et libertati nostrae consulere.” EOE I. 304.

mert „fejedelme” és ennél fogva „szimbóluma” a volt magyar király özvegye és annak választott magyar királyi címet viselő gyermeke – előzménye nem is lehetett más. Még akkor sem, ha ez az állam, amelynek egyelőre még csak neve sem volt, számos alkalommal elismerte az Oszmán Birodalom főhatalmát, ennél fogva korlátozott szuverenitással az Oszmán Birodalom vazallusaként, „szultán Szulimán találmányaként” létezett a későbbiekben.

## II. A királyné udvari emberei

Ha a fentebbiekben túlnyomórészt politikai csatározások és szűnni nem akaró hatalmi harcok időszakának tűntek fel a királyné uralkodásának első évei, évtizede, nem mondhatjuk, hogy nem így volt. Az udvar mint hatalmi centrum kialakulásának története ez. A következőkben azonban talán sikerül egy kissé más oldaláról bemutatni Izabella erdélyi uralmának zavaros esztendeit. A királyné udvartartása kezdetektől fogva sem volt híján a reneszánsz udvari emberek jellemvonásait magukban hordozó emblematikus figuráknak. Elsőként kell megemlíteni az Izabella mellett titkárként, majd a negyvenes években már diplomataként is tevékenykedő kimagasló humanista tudóst és történétíró, Verancsics Antalt. Ő volt az, aki György barát és Izabella párharcában mindig is a királyné mellett állt, személyes bizalmasa volt, Porębski mellett másik titkára. Fráter György maga is mindig is a királyné emberének tartotta és kissé távolságtartóan, szinte féltékenyen viszonyult hozzá.<sup>48</sup> Verancsics személye a királyné udvarában a humanista műveltségeszmenyt hordozta magában, már csupán azzal is, hogy levelezésével – mint lejjebb majd látni fogjuk – itáliai polgárokat és krakkói humanista tudósokat vont be a gyulafehérvári szellemi közegbe. Kalandoktól sem mentes élete, történétírói, politikusi, főpapi munkássága a 19. században megkezdett feltárás után az utóbbi időkben újra felkeltette a kutatók érdeklődését.<sup>49</sup>

48 Sörös Pongrácz O. S. B.: Verancsics Antal az erdélyi udvarnál. Magyar Sion 11(1897) 908.

49 Verancsics Antal életére és működésére: Acsády Ignác: Verancsics Antal és Szerémi György. Irodalomtörténeti Közlemények 4(1894) 1–59.; Bartoniek Emma: Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. (Kézirat). Bp. 1975.; 1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József. Bp. 1981.; Bitskey István: Eszmék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról). Debrecen, 1996. (Bibliotheca Studiorum Litterarium 7.); Gál-Mlakár Zsófia: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. Fons 14(2007) 279–337.; Gözsy Zoltán: Verancsics Antal és a humanista történetírás. In: Pécsi Történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis. Szerk. Csabai Zoltán–Dévényi Anna–Fischer Ferenc–Hahner Péter–Kiss Gergely–Vonyó József. Pécs, 2008. 335–348.; Tomislav Pavičić: Antun Vrančić. Znameniti Šibenski Humanist. Muzej Grada Šibenika. Šibenik, 2004.; Podhraczy József: Néhai Werancsics Antal esztergomi érseknek példás élete. Pest, 1857.; Siklóssy László: Verancsics Antal mint műpártoló. Budapesti Szemle 174(1918) 324–421.; Sörös P. O. S. B.: i. m. 898–923.; Uő: Verancsics és Forgách Simon. Magyar Sion 11(1897) 408–416.; Uő: Verancsics további élete. Magyar Sion 12(1898) 350–375., 408–432.; Uő: Verancsics mint pécsi püspök és

Sokszínű tevékenysége azonban még mindig ad számunkra új és új megközelítési-elemzési szempontokat. A Padovában tanult, művelt tudós diplomataként előbb királyát, Szapolyai Jánost, majd annak halála után a királynét szolgálta. A negyvenes években a királyné mellett formálódó udvar kiemelkedő és meghatározó alakja volt ő, még akkor is, ha időnként küldetése hosszabb időre Krakkóba vagy máshová szolgáltatta. 1542-ben a királyné ügyében járt Krakkóban, amikor is latin nyelvű verseit Pjotr Gamratnak, Lengyelország prímásának ajánlotta, és ezek kiadására is sor került.<sup>50</sup> Amikor 1543-ban Izabella öccse, Zsigmond Ágost feleségül vette Habsburg Erzsébetet, a királynét ismét Verancsics képviselte az ünnepségen, és beszéde oly nagy sikert aratott, hogy nyomtatásban is kiadták.<sup>51</sup> Majd Bécsbe ment Izabella titkos követeként, hogy Fráter György megkerülésével tárgyaljon Ferdinánddal Erdély további sorsáról. Máig nem tisztázott, hogy Verancsics 1544 végén milyen ok miatt távozott a királyné udvarából Nagyszombatba. Valamilyen végzetes hibát követhetett el, minden valószínűség szerint György barát ellen, s emiatt kényszerült hosszabb távollétre. 1545 tavaszán előbb Itáliába utazott, velencei barátait látogatta meg, majd Franciaországba, onnan ismét Velencébe, majd Krakkóba ment. Bár nagyon szerette Krakkót és az ottani nyüzsgést, pezsgő szellemi életet, mégis Erdélybe vágott. 1546 nyarán szeretett volna hazajönni, Izabellához. Kérte Petrovicsot, járjon közbe érdekében, hogy visszatérhessen a királyné udvarába.<sup>52</sup> Ez ugyan sikerült, de a gyulafehérvári préposti rangját már nem kaphatta vissza, főként Fráter György miatt, aki ezt megakadályozta.<sup>53</sup> Utolsó erdélyi éveiben még pályázott az erdélyi püspöki cím elnyerésére, de György barát ellenszenve miatt ez szinte lehetetlennek tűnt. 1549-ben feladva minden reményét az erdélyi boldogulásra, és talán a küszöbön álló politikai változásoknak is köszönhetően – hogy tudniillik Erdély Habsburg-fennhatóság alá kerülhet –, Verancsics eltávozott Izabella mellől, és Ferdinánd pártjára állt.

Ha röviden visszatekintünk a Buda eleste előtti időkre, azt látjuk, hogy Erdélyben és a gyulafehérvári püspöki udvarban már Izabella Erdélybe érkezése előtt is jelen volt a korai humanista gondolkodás néhány képviselője, köztük a kolozsvári Adrianus Wolphardus, Gosztonyi János, vagy Medgyesi Székely Ferenc, akik mindannyian a Várday Ferenc püspök (1514–1524) körüli újplatonista

I. portai követsége. Magyar Sion 12(1898) 261–289.; *Uő*: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898.; Szalay László: Verbőczy István és Verancsics Antal. In: *Uő*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-ik században. Pest, 1859. 146–166.; Vita Antonii Werantii Archiepiscopi Strigoniensis et Cardinalis ac per Hungariam Locumtenentis. Auctore Fausto Verantio ex fratre nepote. In: *Martinus Georgius Kovachich*: Scriptores rerum Hungaricarum minores. I. Budaë, 1792. 194–201.

50 Sörös P. O. S. B.: Verancsics Antal az erdélyi udvarnál i. m. 910. Piotr Gamrat (1487–1545) krakkói prépost, majd 1541-től gneznói érsek és Lengyelország prímása. Ld. Biskupi Kościola w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny. II. Ed. Piotr Nitecki. Warszawa, 2000. 108–109.

51 Verancsics Antal összes munkái. VI. Vegyes levelek 1538–1549. Közli: Szalay László. Pest, 1860. (Magyar Történelmi Emlékek II. Írók IX.) 175.

52 Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 217.

53 Sörös P. O. S. B.: Verancsics Antal az erdélyi udvarnál i. m. 918–922.

kör tagjai voltak.<sup>54</sup> Később, már Izabella uralkodása alatt a fejedelmi udvar humanista köréhez köthető Liszthi János, aki Verancsicshoz hasonlóan a negyvenes évek végén tért át Ferdinánd pártjára, de ott volt Kálmáncsehi Sánta Márton is mint kanonok és iskolaigazgató.<sup>55</sup> Pesti Mizsér Gábor neves hazai erasmista a negyvenes évek elején még Izabella szolgálatában állt, aztán nyoma veszett.<sup>56</sup> Tehát amikor Verancsics 1539-ben Erdélybe érkezett Budáról, a humanizmus szellemiségétől már nem teljesen érintetlen közeget talált. Neki is köszönhető azonban, hogy ez a kör még inkább kibővült a következő évtizedben. Verancsics levelezéséből a királyné körüli udvar intellektuális körének néhány olyan sajátosságára derül fény, amelyekre alapozva méltán állíthatjuk, hogy Izabella udvara a kezdetét, mintegy előzményét jelentette a Báthoryak alatti fényes reneszánsz fejedelmi udvartartás kialakulásának. Verancsics, miután korábban már komoly kapcsolatokra tett szert a lengyel királyi udvarban, sőt magával Bona királynéval is levélváltásban állott, a negyvenes években is fenntartotta ezeket a szálakat. 1544-ben Severinus és Joannes Bonerhez írott leveleiből kiderül, hogy az egész családot jól ismerte. A Boner családból a legidősebb fiú, Jan tartozott az erasmisták közé, maga is járt Erasmusnál és tanult is nála, de atyja is váltott levelet a neves tudóssal.<sup>57</sup>

1547 elején már ismét Gyulafehérváron találjuk, ahonnan Lengyelhonban hagyott barátainak számolt be az erdélyi viszonyok alakulásáról, köztük Andrzej Górkanak,<sup>58</sup> aki a Szapolyai-ház barátjaként volt ismert. Krakkóból hazatérve arról értesítette, hogy mindenki örült az erdélyi udvarban visszatérésének, a királyné, Petrovics, és még Fráter György is.<sup>59</sup> A lengyel főurak közül ha nem is

54 Tóth István: A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól. (Első közlemény). Irodalomtörténeti Közlemények 55(2001) 4–9.

55 Liszthi János (?–1577) veszprémi püspök (1554–1571), győri püspök (1572–1577), főkancellár (1569–1577), királyi tanácsos. Ld. Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons 9(2002) 227–247.

56 Tóth I.: i. m. 11.

57 Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 170–174. Seweryn Boner (1466 k.–1549) pfalzi eredetű család sarja, családja 1512-ben települt le Krakkóban, kiváló gazdasági szakember, bankot alapított, német városokkal kereskedett, a krakkói vár prefektusa (1523), majd kormányzója, a lengyel királyi udvar bankára volt, kölcsöneiért cserébe számos királyi birtokot és tisztségeket kapott a harmincas–negyvenes években. Erasmussal akkor kezdett el levelezni, amikor megtudta, hogy fia Freiburgba ment Erasmushoz. Fia számára ajánlóleveleket szerzett I. Zsigmondtól és Pjotr Tomicki kancellártól. Halina Kowalska: Seweryn Boner. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. 1. A–E. Eds. Peter G. Bietenholz–Thomas B. Deutscher. Toronto–Buffalo–London, 2003. 167–168.; Bethlen F.: i. m. II. 81. Jan Boner (1516–1562) Seweryn Boner legidősebb fia, Anselmus Ephorinus támogatásával előbb Németországban és Németalföldön járt, itt kapcsolatba lépett Erasmussal, majd Padovában és Bolognában tanult, de Rómában, Nápolyban is járt, 1537-ben tért haza és kezdte meg karrierjét a lengyel királyi udvarban, több várnagyságot nyert el, a krakkói királyi vár kormányzója volt, kálvinista hitre tért és hitének komoly támogatója volt Lengyelországban. Halina Kowalska: Jan Boner. In: *Contemporaries* i. m. 1. 166–167.

58 Andrzej Górka (1500 k.–1551) Nagy-Lengyelország sztarosztája, 1536-tól poznańi várnagy volt.

59 Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 247.



tudjuk e pillanatban Verancsics minden kapcsolatát felderíteni, meg kell említeni a magyarok számára szintén nem ismeretlen Jan Tarlo-t,<sup>60</sup> Stanisław Lasotát,<sup>61</sup> akikkel szintén baráti kapcsolatokat ápolt.

1547 nyarán másik krakkói barátjának, Stanisław Wapowskinak írt levelet Verancsics, amelyben saját erdélyi helyzetéről tájékoztatta, de az udvari életbe is betekintést engednek sorai: „A legműveltebb fejedelemtől [Izabella] minden dolgaim kellemesen alakulnak. Őt nem terheli, hogy naponta kegyelmét nyújtja az én tisztességemre és méltóságomra. Az előkelők is kedvelnek, nem képmutatásból, és a barátok régi szelleme sem hiányzik. A gyűlöléssel pedig nem törődünk, de az, minthogy megvan az elveszett és büntől tisztátalan emberekben, túlságosan megsebez; [...] ha dolgaim nem fordulnak, így koholmányaimmal nem törődünk.”<sup>62</sup> Ugyanebben a levelében három további krakkói barátjának küldi üdvözlét: köztük „Alexander Miscovius”-nak, aki feltételezésem szerint nem Alexander, hanem inkább Andrzej Myszkowski lehet, gneznói és krakkói kanonok, kancelláriai tisztségviselő, valamint Helm Remigiusnak, és Jakub Przyłuski-nak. Utóbbi Pjotr Kmítha udvarához köthető humanista személyiség, költő, politikai és teológiai író volt.<sup>63</sup>

Mindezek messze nem ölelik fel teljesen Verancsics kiterjedt krakkói kapcsolatrendszerét, csupán néhány példát szolgáltatnak belőle. Már most is elmondható azonban, hogy „hálózata” igen kiterjedt krakkói humanista-erasmista gondolkodói kört ölelt fel, s e körben nem csekély számban voltak olyanok is, akik utóbb protestánsok lettek. Lengyelországi kapcsolatrendszerének alaposabb feltárása komoly eredményeket hozhat a későbbiekben a hazai művelődéstörténet számára is.

Verancsics a többi között számos velencei patríciussal is baráti viszonyt tartott fenn, gyakorta váltott levelet. Ilyen volt például Marcantonio Mullo, akit a magyarországi és erdélyi helyzetről rendszeresen értesített.<sup>64</sup> Marino Caballónak írott egyik levelében emlékezett meg arról, hogy mily sok barátot szerzett Velen-

60 Jan Tarlo (?–1572?) lengyel királyi titkár, Izabella elkötelezett híve.

61 Stanisław Lasota (1515 k.–1561) lengyel diplomata, királyi titkár, 1547-ben a londoni királyi udvarban járt. <http://www.wielcy.pl/psb/LASOTA/Stanislaw/14830.shtml> (2009. jan. 23.)

62 „Omnia mihi apud humanissimam principem belle succedunt. Ea in dies ad honorem et dignitatem meam gratian suam conferre non gravatur. Favent et optimates non simulanter, ne veteres desunt animi amicorum. Invidia tamen non caremus, sed ea, quoniam est in perditis et notae impuritatis hominibus, impotentius ferit; [...] ideo sicut rem nostram non evertunt, ita et tela eorum non contemnimus.” Verancsics levele Vapoviusnak, Gyulafehérvár, 1547. júl. 12. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 274.

63 Andrzej Myszkowski (?–1566) gneznói és 1524-től krakkói kanonok. *Halina Kowalska*: Myszkowski. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XXII. Morsztyn Zbigniew–Niemirycz Teodor. Red. naczelny: Emanuel Rostworowski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977. 368–369. Jakub Przyłuski (1512 k.–1554) humanista költő, politikai és protestáns teológiai író. *Halina Kowalska*: Przyłuski. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XXIX. Przerębski Samuel–Raduński Edmund. Red. naczelny: Emanuel Rostworowski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. 206–209.

64 Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 210–211.

cében, és számára a barátok jelentik kincseit.<sup>65</sup> A szintén velencei Carlo Capellivel, aki a köztársaság követeként Londonban, VIII. Henrik udvarában is járt, szintén szoros baráti kapcsolatot ápolt, sőt több ízben is a királyné szolgálataiba ajánlotta a jeles férfiút.<sup>66</sup> Carlo halála után fiával, Francescovaal levelezett tovább, s kiderült, hogy rendkívül jól ismerte az egész családot.

Krakkóból, Bona királyné szolgálatából érkezett Izabella erdélyi udvarába az itáliai származású orvosdoktor, Giorgio Biandrata/Blandrata (1515–1588).<sup>67</sup> A doktor maga is igazi humanista gondolkodó volt, 1533-ban Montpellier-ben végezte az orvosi egyetemet, később azonban komolyan foglalkozott vallásfilozófiával, teológiával. 1544-ben jött Erdélybe, és ahogyan Verancsicstól tudjuk, 1546-ban azt tervezte, hogy Itáliába távozik Erdély „kevésbé egészséges ege” alól. Verancsics ekkor a rá jellemző kifinomult udvariassággal, szívhez szólóan, barátjaként kérte, hogy ne hagyja el „ritka erénnyel, tisztasággal, jósággal” rendelkező királynőjét.<sup>68</sup> Azzal biztatta, hogy itt rendkívül nagy megbecsülésre tehet szert, mert Izabella királyné és a magyar nemzet is olyan, hogy náluk a külszomszágból valók szorgalommal nagy vagyona tehetnek szert, erényeik révén pedig a legmagasabb országos méltóságok és tisztségek is megadatnak nekik.<sup>69</sup>

1546-ban Krakkóból írt levelet – az egyébként Ferdinánd-párti – Serédy Gáspárnak, akinek unokaöccséről, Alaghy Jánosról számolt be.<sup>70</sup> Alaghyt kiválóan képzett, a humán tudományokban jártas személynek írta le, aki latin nyelvű epistolát is írt.<sup>71</sup> Verancsics baráti kapcsolatban volt a királyné erdélyi udvarának szintén híresen művelt tagjával, Batthyány Orbánnal is, akinek 1546-ban Krakkóból írt levelet, amelyben dicsérte erényét, erkölcsösségét.<sup>72</sup> Az erdélyi urak közül kimagasló nagyrabecsüléssel viseltetett szeretett barátja, Csáky Mihály

65 „et thesauri mei amici sunt”. I. m. 175.

66 I. m. 182–183.

67 Giorgio Biandrata életére, forrásokkal: *Dissertatio Historico-critica de Duplici Ingressu in Transilvaniam Georgii Blandratae*. Recensente: Michael Burian. Albo-Carolinae, 1806.

68 „tibi, mi Blandrata, consulerem [...] etiam te rogarem, ne istam rarae virtutis atque integritatis, liberalitatisque reginam destitueres”. Verancsics levele Giorgio Blandratának, Krakkó, 1546. szept. 28. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 214.

69 „Isabella Regina est et Hungarorum natio, apud quam externis hominibus quum ad opes per industriam, tum ad omnium gentiliciorum dignitatem, officiorumque facultas per virtutem concedatur.” I. h.

70 Serédi Gáspár (?–1553) Ferdinánd-párti nemes, Padovában tanult, hazatérve jelentős felső-magyarországi birtokokra tett szert. Alaghy Jánosra ld. Szabó András: Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. 209–221.

71 Verancsics levele Serédy Gáspárnak, Krakkó, 1546. aug. 2. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 200–201.

72 Batthyány Orbán (?–1547) 1521 körül Padovában és Bolognában tanult főúr, 1525-ben királyi titkár, Buda elestekor a vár várnagya, előbb Ferdinánd híve volt, majd 1543-tól a királyné tanácsosaként Gyulafehérváron tartózkodott. Két magyar nyelvű költeménye maradt fenn. Állítólag Fráter György ölette meg. Vö. Kubinyi András: Királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 6(2006) 1. sz. 3–22.; Verancsics levele Batthyány Orbánnak, Krakkó, 1546. szept. 25. Verancsics Antal össze munkái. VI. i. m. 212–213.

iránt. Csáky már a negyvenes években a királyné udvarának egyik rangos tagja volt és mint gyulafehérvári vikárius, kanonok és királynéi titkár, Izabella hűséges híve, kisleányának nevelőjeként is tevékenykedett.<sup>73</sup> Amikor Verancsics Krakkóban tartózkodott, az egyik legbizalmasabb barátjaként írta leveleit haza Csákynek, kérve őt, hogy minden erejével a békesség és az egyetértés megmaradásán fáradozzon Erdélyben. 1547 áprilisában már hazatérve Erdélybe, barátjának, Anselmus Ephorinus krakkói orvosnak<sup>74</sup> ajánlotta figyelmébe Csákyt, barátai közül a legelsőnek, legjobbnak nevezve őt, aki számos erénnyel ékes, ajánlásra méltó, a keresztényi lelkiületben pedig követésre méltóan jártas.<sup>75</sup> Ephorinus a már említett Jan Bonerrel, annak nevelőjeként járt Erasmusnál, és hazatérve a krakkói humanisták-erasmisták körének neves személyisége lett. A levélből kitűnik, hogy Csákynek korábban már figyelmébe ajánlotta Ephorinust, és most így vallott barátságukról: „Azt írom neked, Ephorinus, hogy miután oly sok országot és várost bejártam, csak ti kettőtököt találtam, egyiket Lengyelországban, a másikat Magyarországon, akik egyedül, szerencsém forgandóságában léteztek, akikben számomra az igaz barátságot látni és megtapasztalni megadatik, téged, mondom, Ephorinus Csákyval kölcsönösen megismertetek és barátságra vezetlek, ez a mi hármunk egészen ritka és csaknem új példával létrehozott barátsága lesz; és mindkettőtök becsületességét az utódoknak ajánlom. Nem marad más hátra, mint hogy az én Csákyomat személyesen is megismerd.”<sup>76</sup>

Verancsics az említetteken kívül kiterjedt hazai kapcsolatrendszerrel is rendelkezett. 1547-ben, amikor értesült arról, hogy valamilyen római eredetű városka romjait találták meg a Székelyföldön, azonnal írt Honterusnak, és heves érdeklődést tanúsítva a romok iránt, régi barátságukra hivatkozva kérte, hogy

73 Csáky Mihály (1505–1572) gyulafehérvári kanonok, királynéi titkár, a Szapolyai család híve, erdélyi kancellár (1556–1572). Ld. *Jakó Zsigmond*: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: *Uő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 1997. (METEM könyvek 18.) 91–96.; *Horn Ildikó*: Politikusportrék János Zsigmond udvarából. In: *Uő*: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp. 2005. (TDI Könyvek 1. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának sorozata) 23–32.

74 Anselmus Ephorinus (1505 k.–1566) krakkói udvari orvos, humanista. Krakkóban, majd Padovában tanult, 1531-ben Jan Boner patrónusaként vele utazott Erasmushoz Freiburgba. 1534-ben orvosdoktorként végzett Padovában, majd Bologna, Róma, Párizs után 1537-ben tért vissza Krakkóba, ahol orvosként kezdett működni. Hírhű katolikus maradt, de számos protestáns gondolkodóval levelezett. Ld. *Halina Kowalska*: Anselmus Ephorinus. In: *Contemporaries* i. m. 1. 436–437.

75 „vir plane multarum virtutum ornamentis commendabilis, et spiritu christiano ad imitandum usque imbutus”. Verancsics levele Anselmus Ephorinusnak, Gyulafehérvár, 1547. ápr. 2. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 254.

76 „Hoc autem eo ad te scribo, Ephorine, ut, postquam tot peragratis regnis atque urbibus, vos dumtaxat duos inveni, alterum in Polonia, alterum in Hungaria, qui soli, in tanta fortunae meae varietate exstitistis, in quibus veram amicitiam videre et experiri mihi contigit, te, inquam, Ephorine, cum Cziachio in mutuam notitiam atque amicitiam adducerem et hac triumvirali amicitia nostra rari sane et prope modum novi exempli constituta, probitatem quoque utriusque vestrum commendarem ad posterum. Nec aliud restat, quam meum Cziachium de facie cognoscas.” I. h.

rajzoltassa le a romokat, sőt az ott talált római kori tábla feliratát is másoltassa le és küldje el neki.<sup>77</sup> Verancsicsot szellemi szálak fűzték Gyalui Torda Zsigmondhoz is,<sup>78</sup> aki Melanchton tanítványa volt, és nevéhez köthető Euripidész *Oresztés*ének latinra fordítása. A magasan képzett, művészi hajlamokkal is megáldott Torda Zsigmond végül a felső-magyarországi kamarai igazgatásban, majd a pozsonyi *Magyar Kamara* szolgálatában állva a pénzügyigazgatásban kamatoztatta tehetségét.

Verancsics, ha leveleiben szóba került a királyné személye, mindig nagy szeretettel és nagyrabecsüléssel nyilatkozott felőle, elismeréssel adózott a királyné műveltségének, ami Verancsicstól különösen nem kis dolog. Jan Tartlónak írott levelében mint „legkegyesebb királynőt” (*reginam faventissimam*) vagy a „mi ritka erényes és jóságos Izabellánkat” (*Isabellam nostram rara virtute et bonitate*) említi,<sup>79</sup> sőt az előbbieken idézett egyik levelében a „legműveltebb fejedelem” (*humanissima princeps*) megnevezéssel is találkozhatunk, bár a *humanissima* jelzőhöz foghatóan szépet nehéz találni. Benne érezzük a királyné iránti szeretetet, nagyrabecsülést, tiszteletet ugyanúgy, ahogyan a királynéban tisztelt nagylelkűséget, emberséget, eleganciát, műveltséget, kegyességet. Amennyire cselekedeteiből, leveleiből ismerhetjük a királynét, és figyelembe véve Verancsics mindig is őszinte és nyílt emberi megnyilvánulásait, jelzői minden bizonnyal joggal illeték meg Izabellát.

Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül a királyné körüli udvartartás vitathatatlanul legizgalmasabb személyiségét, a rajongást és gyűlöletet egyaránt kiváltó, nagy karriert befutott politikust és diplomatát: Fráter Györgyöt. Életútja már önmagában is a reneszánsz condottieri-k kalandos, öntörvényű életét idézi, a zsoldoskatonából szerzetessé, majd királyi első tanácsossá váló „szürke eminenciás”, az udvari intrika szálait biztos kézzel szövő, céltudatos, szenvedélyes, hatalomra áhító, machiavellista politikus, aki saját nagy céljait egyesítette országos célokkal. Az államrezon védelme egyetlen letéteményesének tekintette magát, aki egy gyenge, özvegy királyné udvarában kénytelen kézbe venni a dolgok irányítását. Benne egyesült az udvari emberre jellemző színlelés, ravaszság, éles eszközökkel vívott pozícióharc, és a fejedelem iránti elkötelezettség, amely olykor olyannyira nem egyeztethető össze a keresztény értékrenddel, hogy a legsúlyosabb „normaszegés”, a pogánnyal való összejátszás vádját is megkockáztatta.<sup>80</sup> Nem

77 „a tábla iránti vágyódásom oly nagy, hogy alig bírom elviselni”. Verancsics levele Johannes Honterusnak, Gyulafehérvár, 1547. dec. 15. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál., a szöveget gond., jegyz. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. (Magyar remekírók) 718.

78 Gyalui Torda Zsigmond (1510 után–1569) protestáns humanista tudós. Gyulafehérváron, Krakóban (1534) és Wittenbergben tanult. 1545 elején hazajöve, nevelőseget vállalt Révay Ferenc nádori helytartó fiai mellett. 1556-tól Werner György utóda a Szepesi Kamara igazgatói tisztségében, 1565-től pozsonyi kamarai tanácsos volt. Kapcsolatban állt Melanchtonnal. *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Bp. 1977.<sup>3</sup> 227.

79 Verancsics levele Jan Tartlónak, Gyulafehérvár, 1547. márc. 7. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 250.

80 Vö. Klaniczay G.: i. m. 41.

célom itt és most hosszasan időzni a Barát felkavaró és mozgalmas életénél, csupán néhány jelzésértékű momentumot szeretnék abból kiemelni. Bethlen Farkas számos alkalommal írt róla. Egy esetben nagyravágyása, elbizakodottsága és mérészsége miatt kárhoztatta, amelyet annyira szabadjára engedett, hogy a királynéval és a kis árvával szinte másodrendűként bánt az erdélyi udvarban. De meg kell hagyni, a tömegek rokonszenvét sikerült elnyernie valamilyen mesterkedéssel, írta Bethlen: „széltében-hosszában, minden helyen csak róla mondták, hogy senki sem fordít nagyobb gondot az ország javára, senki sem adja jobban bérbe az arany-, az ezüst- és a sóbányák jóvedelmét [...] senki sem képes oly csodálatra méltó megfontoltsággal megtartani Erdélyt épen és sértetlenül a dolgok annyi viharában, szigorú tekintetét úgy tartja Erdélyen, mint Atlasz vállain az égboltot.”<sup>81</sup> Mivel azonban a róla alkotott vélemények miatt fennhéjázóvá vált, azt hitte, mindent megtehet, amit csak akar, óriási költsékezést vitt véghez, részben a drága zsoldos katonaság felfogadásában, részben pedig „saját palotájának királyi pompával történő feldíszítésére”.<sup>82</sup> Fráter György, amint az köztudott, birtokát, Alvincet<sup>83</sup> és Szamosújvárat<sup>84</sup> kezdte el építtetni, minden bizonnyal mindkét várat reneszánsz stílusban, bár ezt csak töredékek bizonyítják. Biztosak lehetünk abban, hogy építtető kedve püspöki székhelyét, Váradot sem hagyta érintetlenül, hiszen 1542 tavaszán a királynét azzal hívta Váradra, hogy az ottani várban kellemesebb lakhelyet tud számára biztosítani, mint Lippán.

Fráter György körül súlyos intrikák folytak a negyvenes évek erdélyi udvarában, de ezekből legtöbbször ő került ki győztesen. 1544-ben például a királyné jó emberét, Patóchy Ferencet szeretne volna főbírónak, de helyette Fráter György magát nevezte ki.<sup>85</sup> Erről az eseményről Verancsics is beszámolt 1544-ben Jan Bonernek írott levelében, amikor is azt írta, hogy Fráter György az akkoriban használt prorex<sup>86</sup> tisztségével és a frissen megszerzett főbírói rangjával

81 *Bethlen F.*: i. m. II. 99.

82 I. m. 100.

83 A kastély Fráter György-kori maradványairól szólva Balogh Jolán az északolasz (lombard) reneszánsz stíluselemeinek letisztult formáit fedezte fel. Megállapította, hogy az alvinci kastély igen erősen hatott Erdély építészetére, és részletelemei feltűnnek más kastélyokon is. *Balogh Jolán*: A magyar renaissance építészet. Bp. 1943. 42. Ld. még: *Kovács András*: Az alvinci Martinuzzi–Bethlen kastély. In: *Uő*: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. Bp. 2007. 139–154.; *Uő*: Erdélyi reneszánsz kastélyok. *Korunk* 16(2005) 12. sz. 11–21.; *Szabó Péter*: Államférfiből szerzetes. Az alvinci környezet és Fráter György szerepváltása. In: *Uő*: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. Bp. 2008. (TDI Könyvek 7.) 36–46.

84 Késő gótikus kápolnáját és a Fráter György által a negyvenes években folyamatosan építtetett reneszánsz palotáját említik: *Kovács A.*: Erdélyi reneszánsz kastélyok i. m. 11–21.; *Kovács Klára*: A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. Somorjai Selysette–Feld István. Bp. 2008. 75–90.

85 EOE I. 123.

86 Verancsics többször használta ezt a kifejezést 'királyhelyettes' értelemben, valójában az ugyanazt jelentő helytartóságot értette alatta, mivel a locumtenens kifejezés egyszer sem fordul elő leveleiben.

sem elégedett meg, és Corvin Jánossal szinte vetélkedve, de őt soha el nem érve, a gubernátorságot is meg akarta szerezni, amit a királyné csak kedvetlenül adott meg neki.<sup>87</sup> Szokatlan jelenség, hogy György barát ezt követően nem használta a gubernatori címét, az országgyűléseken sem iktatták törvénybe.<sup>88</sup> Verancsics a korabeli más említésektől elütő módon, leveleiben soha nem nevezi György barátot „frater Georgius”-nak, leginkább Utyeszenics Györgynek (Utissenius), monachusnak, de még inkább prorexnek, királyhelyettesnek nevezi, ami lényegileg a helytartói rangjával azonos jelentésű.<sup>89</sup> Verancsics összeütközéseik, és Erdélyből történt elűldözése ellenére nem volt elítélő véleménnyel György barát-ról. Hozzá írott levelei korrektek, tisztelettudóak, de nem oly heves érzelmekkel telítettek, mint a barátaihoz szólók. Végezetül érdekes információt nyújt az erdélyi és a krakkói udvarról Verancsics egyik, Johannes Kindlerhez, 1548-ban Krakkóból írott levele: „azt akarom, hogy itt légy, ahol sokaság van és a fiatalság erények és nemes tevékenységek által szerteágazóan gyakorolja magát. Az erdélyi udvar szerény és alkalmasabb az idősebb korúaknak.”<sup>90</sup>

Irodalomtörténet-írásunk a kor latin nyelvű poézisének első számú alakjaként tartja számon Verancsicsot, aki azonban magát mindenekelőtt történetírónak vallotta. Költészetének kutatója feltételezi, hogy az Erdély-tündérvilla motívum kialakulása is Verancsics egyik versrészletéből eredeztethető:

„Csakánnyal fejtnek sőt a sziklák üregéből,  
Fénylő Heszperisz ez, alkinooszi vidék.”<sup>91</sup>

## TERÉZ OBORNI

### QUEEN ISABELLA AND THE BEGINNINGS OF THE CREATION OF HER COURT IN TRANSYLVANIA (1541–1551)

Following the Ottoman occupation of Buda in 1541, Queen Isabella, widow of King János (I) Szapolyai, moved to Transylvania by order of Sultan Suleiman. The first decade of her reign not only prepared the way for the Italian culture in the royal court flourishing during the reign of Zsigmond Báthory (1588–1602), but the power and

87 „Gubernatoris, aemulatione Joannis Corvini, quem nunquam assequetur, optaret, sed is a regina aegre conceditur.” Verancsics levele Jan Bonernek, Gyulafehérvár, 1544. aug. 20. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 174.

88 Trócsányi Zsolt sem tesz említést György barát címei között a gubernátorságról. *Trócsányi Zsolt: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp. 2005. 25–28.

89 Ezt támasztja alá Verancsics Csákynek írott levelében: „confirmato primum in questura, deinde ad proregis magistratum electo, et postremo ad jus dicendum et Hungaris et Transsylvanis facto iudice, nomineque isto aequabili”. Krakkó, 1546. nov. 14. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 240.

90 „Te ibi volo esse, ubi est frequentia, et juvenus per virtutem atque ingenuos labores latius exercetur. Aula Transilvanica modica est, et graviori actati magis accommoda.” Verancsics Antal levele Johannes Kindlernek, Krakkó, 1548. febr. 3. Verancsics Antal összes munkái. VI. i. m. 293.

91 *Verancsics Antal: De Transilvania – Erdélyről c. verse, ld. Tóth I.: i. m. 11.*

government systems also developed which remained until the end of the Principality of Transylvania. The study presents those political and power struggles which occurred in the coming decade following 1541 in Transylvania and through which the estates of Transylvania recognized the queen and her son John Sigismund as their rulers, on the other hand fundamental laws were made which contributed to the creation of a new system of state power. Considering the system of the constitution, power and government, the Transylvanian estates regarded the state and administration of the Kingdom of Hungary as an exemplary model. The author points out that this fact can be clearly concluded by the functioning of the Diet and the laws made during the assemblies.

The Transylvanian royal court of Queen Isabella, fairly modest as compared to European royal courts, followed the model of the Hungarian royal court of Buda only to a certain extent. Besides the events leading up to creation of the Italian renaissance ideal of education in Transylvania, it is obvious that the royal court of King Sigismund (I) Jagiellon of Krakow served as a role model. Considering the forming of both the intellectual and representative characters of the court, the queen had a dominant position: Isabella Jagiellon (1519–1559), daughter of King Sigismund (I) Jagiellon (reigning btw. 1506 and 1548), was brought up in the royal court of Krakow where several humanist scientists with Italian education worked at that time. The mother of Isabel, Bona Sforza from Milan, had an important role in creating the renaissance features of the royal court in Poland as well. Although the queen spent only two and a half years in Buda between 1539 and 1541, she attempted to organize her own royal court in Transylvania, though in considerable uncertainty, because in the 1540's and especially at the beginning of the decade her power in Transylvania was not certain at all. Notwithstanding, the Polish and Italian officers and the permanent delegates and delegates in transit being around her provided close connections and cooperation with the Polish royal court. Those Hungarian officers acting around the queen who had humanist erudition and had functions in the queen's household deepened it as well. Among them Antal Verancsics (Antun Vrančić 1505–1573) had a particular role, who was sent on several missions as the queen's diplomat in the 1540's. During his two longer visits he made close friendly relations with the local humanist and Erasmist scientists and functionaries, including for example Jan and Severin Boner, Jakub Przyłuski and Anselmus Ephorinus. The epistles of Verancsics, which fortunately remained in a large number, reveal that concerning the other officers in the Transylvanian court, Mihály Csáky, Orbán Batthyány, Zsigmond Torda and the Saxon Johannes Honterus were his friends. In 1549 Verancsics left Transylvania and the queen, in order to side with Ferdinand (I) Habsburg, and he had a brilliant career. Although our literary history regards him as the character number one of Latin poetry of that time, he always considered himself to be a historiographer first of all.





## Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben

„De nem szégyellett Mithridatész sem, ez a műveltségben és hatalomban egyaránt nemes király népe előtt személyesen, minden tolmács nélkül, peres ügyeket levezetni. Hogy ezt megtehesse – olvastuk –, huszonnégy nyelvet kellett tökéletesen megtanulnia” – írta Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* című munkájában.<sup>1</sup> Sem a szerző, sem a hosszú időre meghatározó alapművé vált írás mindenkori olvasói nem akadtak fenn ezen a megdöbbentő és hihetetlen számon. Talán kiugró adatnak, egy kiemelkedő személyiség csúcsteljesítményének gondolták, de természetesnek vették, hogy az uralkodói műveltség egyik alapkövetelménye az alattvalók anyanyelvének magas szintű ismerete.

Még ha az Erdélyi Fejedelemségben nem is beszéltek huszonnégy nyelvet, a többféle etnikum együttélése többnyelvűvé tette az országot. Az uralkodók, Mithridatészhez hasonlóan, a kötelező latinon kívül még számos nyelven tudtak. Érdekes módon a 17. századi fejedelmek nyelvi ismereteire vonatkozóan sokkal kevesebb adatunk van, mint a korábbi korszakbeliekére, de még így is biztosan állítható, hogy a 16. századi erdélyi uralkodók nyelvtudása jóval szélesebb és színesebb volt. Jagelló Izabella, aki 1556 és 1559 között irányította fia nevében a keleti országrészt, a családjából hozott lengyel és olasz nyelven kívül, elfogadhatóan társalgott németül és latinul is.<sup>2</sup> Ebben a korban a nők részéről az idegen nyelvek ismerete, s különösen a latin elsajátítása, még az uralkodó családok hölgytagjai esetében sem volt magától értetődő. Izabella fia, János Zsigmond nyolc nyelven tudott; Giovanandrea Gromo, az Itáliából érkezett testőrkapitány így értékelte ura nyelvismeretét: „Latintudása jó, olyannyira, hogy ki tudja fejezni és megértetni a témáját. Jól beszél olaszul, jól németül, lengyelül, magyarul, románul és valamennyit törökül és görögül.”<sup>3</sup>

1 *Rotterdamai Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése. Utószó és jegyzetek:* Barlay Ö. Szabolcs. Bp. 1992. 129., 151. Erasmus műve Erdélyben is nagy népszerűségnek örvendett, azt a példányt, amely korábban Szapolyai János tulajdonában volt, Izabella királyné, más könyvekkel együtt, 1541-ben vitte magával Erdélybe, és János Zsigmond is ismerte a benne foglalt tanításokat.

2 *Veress Endre: Izabella királyné 1519–1559.* Bp. 1901. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bevezetés. Arcanum DVD Könyvtár III. Történelem.

3 *Giovanandrea Gromo: Compendium.* In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből.* Szerk. Takács Péter. Debrecen, 2000. (Erdélytörténeti Könyvek 3.) 56.

A Báthoryak közül István folyékony és elegáns latinságát több jellemzés kiemelte, fejedelemként és később lengyel királyként szinte kizárólagosan a latint használta közlekedőnyelvként. Pedig ezenkívül tudott olaszul, németül és lengyelül is. Nyelvtudásáról az 1587-es varsói királyválasztó országgyűlésen elhangzott, az elhunyt királyt méltató beszédben, illetve a felette mondott gyászbeszédben is megemlékeztek. Az erdélyi követ, Kovacsóczy Farkas kancellár Báthory lengyeltudását ecsetelte: „Irántatok tanúsított szeretetének számos más jele között nincsen ott az a legnyilvánvalóbb is, hogy már előrehaladott korában honi nyelveket olyan pontosan megtanulta, hogy tolmács nélkül értette mindenki beszédét?”<sup>4</sup> Krzysztof Warszewicki, Báthory királyi titkára pedig gyászbeszédében így értékelte egykori ura nyelvi ismereteit: „Bár az olasz és német nyelv használatában itt-ott még voltak hiányosságai, az idegen erkölcsök és szokások ismeretében annyira járatos volt, hogy mindazok, akik ezekről a dolgokról beszélni hallották őt, a legnagyobb ámulattal csodálkoztak. [...] Kétségtől *járatos volt a tudományokban, latinul írni és olvasni is eléggé szépen tudott.*”<sup>5</sup> Különösen érdekes a lipcsei, wittenbergi és bolognai egyetemen pallérozódott Warszewicki enyhe kritikája Báthory némettudásáról. Más források szerint Báthory kifejezetten jól tudott németül, ami nem meglepő, ugyanis tizenegy és tizenhat éves kora közt a bécsi udvarban nevelkedett apródként, és többször is az a megtiszteltetés érte, hogy I. Ferdinánd a vadászatok idején maga mellé rendelte szűk kíséretébe.<sup>6</sup> A bécsi udvarban az apródok számára kiadott 1553-as és 1561-es rendtartás, illetve utasítás a latin nyelv tökéletes elsajátítása mellett napi több óra német nyelvgyakorlást, németül való olvasást írt elő.<sup>7</sup> Báthory István 1565 és 1567 között újabb két évet töltött el Bécsben, ezúttal már János Zsigmond fogságba vett diplomatájaként, azonban ezt az időszakot olvasottsága, nyelvtudása és műveltsége kiszélesítésére tudta fordítani. Trónra lépése után viszont már nem szívesen beszélt németül, sőt a szultánnal és szövetségeseivel folytatott diplomáciai tárgyalások során kedvelt fogása volt a német nyelv látványos mellőzésével is hangsúlyozni Habsburg-ellenességét. Egy ilyen esetről számolt be a fiatal Pierre Lescapier is, aki a Franciaország és Erdély közti dinasztikus kapcsolat létrehozásáról tárgyaló francia követséggel érkezett Gyulafehérvárra: „Köztudomású volt, hogy a fejedelem minden lehető módon kimutatta: sem szövetséget, sem barátságot nem óhajt a császáriakkal és – szokásos udvariassága ellenére – nem volt hajlandó németül tárgyalni Le Normand úrral, Franciaországnak e házassággal kapcsolatban hozzá küldött követével, úgyhogy tolmács útján folytatták megbeszélésüket, mivel Le Normand úr nem tudott latinul. Pedig a fejedelem egyébként nagyon jól beszélt németül. Ugyanezért az uralma alatt levő, mindenkor németek által őrzött és lakott hét város követeivel és előljáróival sem beszél soha más nyelven, csak latinul vagy magyarul. Nem szerette, ha olyan

4 Kovacsóczy Farkas beszédét ld. Báthory István emlékezete. Szerk. Nagy László. Bp. é. n. 287.

5 Krzysztof Warszewicki gyászbeszédét ld. Báthory István emlékezete i. m. 290.

6 Dr. Veress Endre: Báthory István király. (Terra Hostium). Bp. 1937. 27.

7 Fazekas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. Studia Caroliensia 7(2006) 1. sz. 77.

nyelven szólnak hozzá, amelyet a szultán gyűlött.”<sup>8</sup> Báthory részéről a német nyelv mellőzése és látszólagos megvetése inkább diplomáciai, taktikai húzás volt; jól tudjuk, hogy Lengyelországban, a zsoldjába fogadott német katonáival minden fenntartás nélkül csevegett németül.<sup>9</sup>

István bátyja, Báthory Kristóf, aki 1576 és 1581 között vajdaként kormányozta Erdélyt, még szélesebb nyelvi alapokkal rendelkezett. Választékos latintudása mellett kiválóan beszélt olaszul, mint azt a már említett Gromo kapitány feljegyzése bizonyítja: „Mindketten [Báthory István és Kristóf] nagy barátai az olasz nemzetnek és igen jól beszélik a mi nyelvünket, különösen Kristóf.”<sup>10</sup> A vajda ezenkívül jól tudott még németül, sőt a fejedelemségben alig ismert spanyol és francia nyelvet is elsajátította. Az utóbbi két nyelvvel akkor ismerkedett meg, amikor tizenhat éves korában V. Károly udvarába került apródként, ahol elsősorban a császári lovak betanításával foglalkozott. Elképzelhető, hogy a felsoroltakon kívül más nyelven is tudott, mert különböző feljegyzések tanúsága szerint fiatalkorában Angliában, Spanyolországban, Flandriában, Itáliában és Németországban egyaránt megfordult.<sup>11</sup> Franciatudása miatt esett rá Izabella választása, amikor 1557-ben kinevezte a Párizsba indított követség vezetőjévé az akkor még csak huszonhetedik évébe lépő fiatal főurat.

A Báthory család következő generációjának a fejedelmi trónra jutó tagjai közül mind Zsigmond, mind András kiváló nyelvismerettel rendelkezett. Báthory Zsigmond kapcsán elsősorban elegáns latin- és olasztudását emelték ki a kortársak, de jó nyelvérzékét bizonyította, hogy Csehországba költözése után gyorsan elsajátította a nyelvet, s az országgyűléseken csehül mondott hosszú és ékesszóló beszédek.<sup>12</sup> Báthory Andrásnak könnyebb dolga volt; tizenhárom éves korától élt lengyel nyelvi környezetben; latin és ógörög ismereteit a pultuski jezsuita kollégiumban töltött évek alatt szerezte meg, olaszságát két hosszabb római tartózkodása alatt csiszolta tökéletesre. Németül pedig wármiai püspökként tanult meg, mert a helyi német ajkú lakosság, valamint a porosz, illetve a kurlandiai herceggel folytatott diplomáciai kapcsolatok megkövetelték ennek a nyelvnek a magas szintű ismeretét is.<sup>13</sup>

8 Pierre Lescaplier utazása Erdélybe [1574]. Közreadja: Benda Kálmán–Tardy Lajos. Bp. 1982. (Bibliotheca Historica) 75.

9 Nagy László: Báthory István a magyar és az egyetemes történelemben. In: Báthory István emlékezete i. m. 25–26.

10 G. Gromo: i. m. 58.

11 Martian Julián: Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.) Erdélyi Múzeum 5(1910) 53–54. és Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. II. Acte și scrisori (1573–1584). Publ. Dr. Andrei Veress. București, 1930. 240. Leleszi János 1583-as gyászbeszédét ld. Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613). I. 1571–1583. Gyűjt., közrebocsátja: Dr. Veress Endre. Bp. 1911. (Fontes Rerum Transylvanicarum I.) 311.; Szamosközy István történeti maradványai. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 192–193.

12 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Veress Endre gyűjtemény Ms 422. fol. 77–84.

13 Horn Ildikó: Báthory András. Bp. 2001. 22–44.

Bocskai Istvánt – egy Belgiojonak írt levele alapján – latinul alig, németül pedig nem tudó, egyszerű műveltségű katonaemberként jellemezte a szakirodalom, azonban a legújabb kutatások feltárták, hogy németül és latinul is folyékonyan beszélt. A nyelvtudásának letagadása 1604-ben, ugyanolyan manipulatív és taktikai húzás volt, amellyel korábban Báthory István és Európa-szerte sok más diplomata is élt.<sup>14</sup> Bethlen Gábor, aki – Báthory Istvánhoz, Bocskai Istvánhoz és I. Rákóczi Györgyhez hasonlóan – nem külföldi peregrinációk során, hanem önképzéssel alakította ki műveltségét, szintén sok nyelven tudott. Kortársai állítása szerint jól beszélt törökül (írni természetesen nem tanult meg ezen a nyelven), tudott románul és egy kicsit németül is.<sup>15</sup> Latintudását a kortársi vélemények ellenére a szakirodalom időről-időre megkérdőjelezte, de Don Diego de Estradának, a fejedelem spanyol etikett-, tánc- és nyelvmesterének naplója nemcsak ezt a kérdést dönti el, hanem fontos adalékokkal szolgál Bethlen nyelvi nyitottságáról és nyelvtanulási szokásairól is. Don Diego szerint a fejedelem „ékes és elegáns latin nyelven” társalgott az udvarába érkezett külföldiekkel, tőle pedig napi rendszerességgel olasz és spanyol nyelvórákat vett, ennek köszönhetően „hamarosan a közepesnél jobban beszélt ama nyelveket, mivel sohasem mulasztotta el gyakorolni őket, akivel csak módja volt”.<sup>16</sup>

A Rákóczi családon belül a latin, német, francia nyelv tanulásával, illetve ismeretével találkozunk. Új elem a francia nyelvtanulás felé való nyitás, amely, ha némi lemaradással is, de megfelelt az idegennyelv-tanulás és -használat európai tendenciáinak. A 17. század derekától már egyre több erdélyi politikus ismerkedett meg ezzel a nyelvvel is. Közvetett utalásokból feltételezhető, hogy már I. Rákóczi György is jól beszélt franciául, Zsigmond fiáról pedig feljegyezték, hogy apja utasítására egy fogságból kiváltott francia tiszttól kellett nyelvórákat vennie.<sup>17</sup> Apafi Mihály latinul, németül, franciául tudott, és arra is van adat, hogy parancsára az ebéd alatt francia újságokból és könyvekből olvasatott fel magának.<sup>18</sup> Fia latinul, németül tanult, és Pápai Páriz Ferenc arról is beszámolt, hogy „franciául tanul, és szépen halad”.<sup>19</sup>

A fejedelmek nyelvismeretében a két korszak közt mutatkozó különbség több okra vezethető vissza. A 16. században az erdélyi udvar még egy rendkívül nyitott, sokszínű udvar volt, külföldi gondolkodókkal és tudósokkal. Maguk az uralkodók, Báthory Zsigmond kivételével, ifjúságuk egy részét külföldön töltötték, és így alkalmuk nyílt nyelvi környezetben elsajátítani az adott élő nyelvet. Ezzel szemben a 17. századi fejedelmek, II. Rákóczi György kivételével nem részesültek megkülön-

14 Fazekas I.: i. m. 73–85. és G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. Bp. 2006. 51.

15 Demény Lajos: Bethlen Gábor és kora. Bp. 1982. 15.

16 Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára. In: Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 510., 519–520.

17 Szilágyi Sándor: Lorántffy Zsuzsánna. In: *Uő*: Rajzok és tanulmányok. I. Bp. 1875. 290–291.

18 R. Várkonyi Ágnes szíves szóbeli közlése.

19 Pataki Jenő: Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) kortársai és követői. 34.

[http://mek.niif.hu/05400/05413/pdf/pataki\\_papaipariz.pdf](http://mek.niif.hu/05400/05413/pdf/pataki_papaipariz.pdf)

böztetett, speciális nevelésben, sőt a többi fiatal nemesi kortársukhoz hasonlóan ifjúságuk olykor kifejezetten hányattatott, iskolázottságuk hiányos volt. Ez nem meglepő, hiszen többségükben maguk is az erdélyi nemességből emelkedtek ki. A későbbi korszakban egy szemléletváltást is tapasztalhatunk: a fejedelmek jól képzett hivatalnokaik révén professzionális környezetet igyekeztek megteremteni, amelyben már nem az uralkodónak kell példamutatóan négy-öt nyelvet tudni, hanem az általuk kineveltetett titkároknak, tolmácsoknak.

Nemcsak az uralkodók, hanem az alattvalóik sok nyelvet beszéltek. Ez részben magától értetődően alakult, az Erdélyi Fejedelemséghez hasonló soknemzetiségű országokban az együtt élő etnikumok számára elengedhetetlen volt egymás nyelvénél valamilyen szintű ismerete. Spontán módon legkönnyebben nyelvi környezetben, illetve gyerekkorban lehetett jól megtanulni egy nyelvet, például úgy, hogy a gyermekek gondozását ellátó szolgák, cselédek közt idegen ajkú is volt, vagy a gondosabb szülők a „német szóért” hosszabb-rövidebb ideig szász iskolába járaták fiaikat. Az Erdélyben utazgató külföldiek naplóiból, úti beszámolóiból egyértelműen kiderül, hogy egyszerű, kommunikatív szinten sokan képesek voltak valamilyen idegen nyelven kifejezni és megértetni magukat. Az 1574-ben Erdélyben járó Pierre Lescalopier feljegyezte, hogy negyedórát beszélgetett komoly témákról a szebeni főbíróval, Hirscher Lukáccsal, aki ekkor nem egy Wittenbergben pallérozódott elme, hanem az egyik céh vezetője volt, mégis „folyékony konyhalatinsággal” könnyedén társalgott.<sup>20</sup> A magyarok és erdélyiek latintudását – néha még meglepően alacsony társadalmi rétegeken belül is – számos utazó kiemelte. Edward Brown angol utazó 1668-ban azt írta, hogy „igen sokan beszélnek, különösen a nemesek és a katonák [...] Találkoztam kocsisokkal, révészekkel és más közönséges emberekkel, akik meg tudták magukat értetni ezen a nyelven.”<sup>21</sup> Az átalakuló igényekre adott erdélyi választ jelzi, hogy a 17. század végére az utazók már nemcsak az Észak- és Nyugat-Európában elavultnak számító, közlekedőnyelvként kevésbé, vagy egyáltalán nem használt latin nyelven tudtak kommunikálni, hanem németül, franciául vagy angolul is. Amikor a hazájába visszatérő, volt konstantinápolyi angol követ, Lord Paget kíséretébe tartozó Edmund Chishull átutazott Erdélyen, örömmel tapasztalta, mennyi emberrel tud angolul szót érteni. A vízaknai sóbányák meglátogatásakor feljegyezte, hogy mind a sóbányák felügyelője, mind a kísérője kiválóan beszélt angolul, ami csak Chishull számára volt meglepetés, számunkra nem az, mert Köleséri Sámuelről és Borosnyai Nagy Jánosról volt szó, akik mindketten évekig tanultak Angliában, és orvosi diplomát is szereztek. Kölesérinek már az apja is angliai peregrinus volt.<sup>22</sup> Chishull a gyulafehérvári református kollégium tanáráról, Kaposi Sámuelről pedig azt is elmondta, hogy járt Angliában, „dolgozószó-

20 Pierre Lescalopier utazása Erdélybe i. m. 64.

21 Idézi Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 148.

22 Chishull utazási élményeit ismerteti: Gömöri György: Angol utazó az 1702-es Erdélyben. In: *Uő: Erdélyiek és angolok*. Bp. 1991. 55–56.

bája tele van könyvekkel, és nemcsak ír és beszél nyelvünkön, hanem hetente egyszer tanítja is a diákjainak”.<sup>23</sup> De hasonló kellemes élmények érték Kolozsváron, Zilahon és Szilágysomlyón is. Ahol pedig nem talált angolul tudót, kiválóan elboldogult a latinnal is, meglepetésére még az egyszerű emberek között is.

A nemesség körében is azt tapasztalhatjuk, hogy az urak, jól-rosszul, de több nyelven képesek voltak kommunikálni. A peregrinációt jártak, vagy külföldi udvarokban apródoskodók szűk rétege folyékonyan tudott írni-olvasni akár négy-öt idegen nyelven is. A többieknek maradt a latin, esetleg valamelyik szomszédos ország nyelvének ismerete. A művelt nemesek körében a 16. században az olasz volt a domináns nyelv, és mellette sokan beszéltek németül is. A 17. század közepétől a jelentősen visszaszoruló olasz nyelv helyébe a francia lépett, míg a német tartotta pozícióit. Ez a jelenség, még ha jelentős késéssel is, de megfelelt a modern nyelvtanulás európai trendjeinek.<sup>24</sup> Sok esetben egy-egy nyelvnek az ismerete a szóbeli kommunikációra korlátozódott, és még a nyelvet folyékonyan beszélők sem tudtak írni, vagy legalább helyesen írni. Homoródszentpáli Kornis Miklós például, aki a heidelbergi választófejedelem udvarában teljesített apródi szolgálatot az 1590-es évek elején, egyik levelében arra panaszkodott, hogy németül kisebb hibákkal, de már folyamatosan és jól beszél, de írni nem tud, mert annak a tanulásaért havi két aranyat kellene fizetnie, amire viszont nincs pénze.<sup>25</sup> A bécsi tartományi iskolákban, ahol több erdélyi is megfordult, szerepelt ugyan a német és latin írásgyakorlat, de túl nagy hangsúlyt nem fektettek rá, csak a 3. osztályban, csupán heti egy órát kapott az írás és a számtan tanítása.<sup>26</sup>

Több olyan élő nyelvet is meg kell említenünk, amely csak időleges népszerűségnek örvendett, vagy amelyet a nemességnek, illetve a szellemi elitnek csak egy-egy csoportja beszélt. Utóbbira jó példa a horvát nyelv ismerete és használata. A 16. század derekán számos horvát nemesi család települt át Erdélybe a török elől menekülve, s került fontos pozícióba az ugyancsak horvát származású Fráter György környezetében. Jelentőségüket a barát halála után is megőrizték, továbbra is meghatározó szerepet játszottak a Magyar Királyság és Erdély politikai, kereskedelmi, kulturális kapcsolataiban, valamint a fejedelemség 16. századi portai diplomáciájában. Ezek a horvát családok teljesen beolvadtak az erdélyi nemességbe, többségük idegen csengésű, nehezen kiejthető családi nevét is elvesztette. Ennek ellenére a horvát tudás sokáig kimutatható Erdélyben, még a 17. század végén is.<sup>27</sup>

23 I. m. 56.

24 Az európai nyelvtanítás fejlődéséről Caravolas könyve ad kiváló, még Kelet-Európára is kiterjedő körképet. *Jean-Antoine Caravolas: La didactique des langues. Précis d'Histoire I.* (1450–1700). Montréal–Tübingen, 1994.

25 *Dr. Vass Miklós:* Kornis György külföldi tanulása. (Adalék külföldi iskolázásunk történetéhez.) *Keresztény Magvető* 47(1912) 218.

26 *Gecsényi Lajos:* Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében. In: *Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből.* Győr, 2008. 244.

27 Jó példa erre a Petrichevich Horváth család, amely horvát nyelvű, állandó kapcsolatot tartott fenn a Horvátországban maradt, ill. más magyar területekre menekült rokonaival. *Petrichevich Horváth Emil:* A Petrichevich Horváth család általános története. I. Bp. 1934. 309–331.

Az időleges népszerűségnek örvendő nyelvek közül elsőként a lengyelt kell kiemelnünk. Izabella és János Zsigmond udvarában folyamatosan szolgáltak lengyel udvaroncok, akiknek egy része az erdélyi nemességből választott feleséget, és le is telepedett az országban. Ezzel párhuzamosan a lengyel udvarhölgyek férjei is a helyi főnemeselek közül kerültek ki. Báthory István lengyel királysága alatt megfordult az udvari emberek vándorlásának iránya; számos erdélyi nemes vállalt szolgálatot lengyel földön, és négy-öt éves, vagy még ennél is hosszabb kint tartózkodása alatt megtanulta a lengyel nyelvet. A lengyel–magyar vegyes házasságoknak, illetve az ezekből született gyermekeknek, valamint a Lengyelországból hazatérő nemeseleknek köszönhetően a 16. század végéig a lengyel jól ismert és sokak által beszélt nyelv volt a fejedelemségben. De a két ország közti politikai kapcsolatok meggyengülése miatt, miután a lengyelül tudó generáció kihalt, a 17. század húszas éveire a lengyel nyelv perifériára szorult, és így az 1640-es években a főnemesség körében Bethlen Ferenc lengyeltudása például már kifejezetten ritkaságnak számított.

Ugyancsak történeti okokra visszavezethető átmeneti jelenség volt a politikai elit töröktudása. Azok, akik 1602-ben és 1603-ban egy időre török területre kényszerültek menekülni, megtanultak annyira törökül, hogy képesek legyenek magukat megértetni. Ezzel kapcsolatban mindig Bethlen Gábert szokás kiemelni, de valójában egy tucatnyi fontos személyiség – bűni Bethlen Farkas, Szilvássy Boldizsár, a Kamuthy testvérek, Mikó Ferenc és mások – ugyanolyan jól bírták ezt a nyelvet. Ennek tükrében nem meglepő, hogy közülük kerültek ki Bethlen és az öreg Rákóczi György keleti politikájának legjelentősebb diplomatái is.<sup>28</sup>

Az országos politikában aktívan résztvevők közt – különösen a 17. század utolsó két harmadában – hallgatólagosan elvárt követelmény volt a román nyelv valamilyen szintű ismerete. Barcsai Akos és Kemény János egyaránt jól beszélt ezt a nyelvet, de szükségük is volt rá, mint azt Kemény önéletírásában is olvashatjuk egy moldvai követsége kapcsán: „Az audientiára való felvitetés néhány-szori és vendéglés is igen pompáson lőn. Az vélem való tractában pedig sem az fejedelem oláh tolmácsát, kit magammal vittem, sem magát nem admittálta, hanem az mint tudtam oláhul, magamnak kellett véle beszéllenem.”<sup>29</sup> A század derekára a román nyelvtudás a jól felkészült politikus eszköztárának fontos és szükséges elemévé vált. Egy esetben, amikor II. Rákóczi György és Kemény János egy fontos udvari tisztség betöltéséről tanácskozott, Kemény az egyik jelölt alkalmatlanságát aláhúzóan, lenézően jegyezte meg a fejedelemnek írt votumában, hogy az illető még románul sem tud.<sup>30</sup> Természetesen Kemény visszautasítása valójában más, főként személyes okokra vezethető vissza, és a román nyelv nem tudása csak ürügy volt. Egy olyan ürügy, amely alkalmasnak bizonyult vala-

28 A török emigrációra ld. Papp Sándor: Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (teljős) keletkezése. Aetas 1999. 4. sz. 71–88.

29 Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1959. (Magyar Századok) 323.

30 Udvarhely megye levéltárából. 1614–1677. Közli: Dr. Vass Miklós. Történelmi Tár 8(1907) 298–300.

kinek a háttérbe szorítására. A hiányzó nyelvtudást egyébként deákokkal, tolmácsokkal pótolták. A fejedelmi udvarban, a kancellárián természetesen minden lényeges nyelvet lefedtek az ott dolgozó, részben külföldi egyetemeket is megjáró deákok, de a nemesek is tartottak erre a feladatra a környezetükben egy-két embert, mint Kemény is írta: „vala nékem egy Farkas nevű szolgám, jó török, lengyel, rác, görög, tatár nyelveket tudó, ugyan oláh fiú”.<sup>31</sup>

A nemesek azonban nem csak az elengedhetetlen kommunikáció igényétől hajtva tanultak nyelveket, hamarosan kiderült, hogy egy-egy adott nyelv ismerete jelentős előnyt jelenthet karrierjük során is. Bekes Gáspár fiatalkorában Izabella udvarában forgolódva azért tanult meg lengyelül, mert jó érzékkel felmérte, hogy a lengyel udvaroncoknak és a hozzájuk csapódóknak milyen nagy befolyásuk van. Később, Báthory Istvánnal való rivalizálása idején a lengyeltudása mentette meg életét, és könnyítette meg karrierjének újrakezdését.<sup>32</sup> Kornis György az 1590-es évek elején azért ment Padovába apja utasítását megtagadva, aki inkább angliai egyetemre akarta küldeni, mert megtudta, hogy Báthory Zsigmond udvarában az olaszul tudók élveznek előnyt.<sup>33</sup> Ukityevity György nehéz természetű, összeférhetetlen ember lehetett, aki az udvarban gyakran „cserepet tört”, de mindig megbocsátottak neki, mert őt alkalmazták legszívesebben a horvát nyelvű levelezés lebonyolítására.<sup>34</sup> Miután Brandenburgi Katalin Erdélybe érkezett, megnőtt a tekintélyük a németül tudóknak. Kemény János több utalást is tett erre: „némelyek büszkéltek is az fejedelemasszony körül, tudván az német nyelvet is”, és másutt: „vala egy Schultetus doctor, igen fő deák, elmés ember, az fejedelemasszonynak hiteles embere az nyelvért”.<sup>35</sup>

Még hosszan sorolhatnánk az idevonatkozó példákat, de a lényeg az, hogy az erdélyi nemesség, a székelység és a polgárság feltörekvő tagjai tisztában voltak az idegennyelvtudás fontosságával, és igyekeztek is minél több nyelvet minél magasabb szinten elsajátítani. Ebben a tanulni vágyó körben egyaránt megtaláljuk a fejedelmeket, az államférfiakat, iskolai vezetőket, tanárokat és az értelmiség más tagjait. Ennek fényében talán meglepő, hogy a modern idegen nyelvek tanítása hivatalos formában nem jelent meg az erdélyi iskolarendszerben, pedig – különösen a 17. században – több reformtervezetet is kidolgoztak az oktatás korszerűsítésére és reformjára. Sem a német professzor-trió, Alstedt–Piscator–Bisterfeld Brandenburgi Katalinnak benyújtott, az erdélyi református főiskolára vonatkozó javaslatuk, sem Apáczai Csere Jánosnak Barcsay Ákos fejedelem számára készített, egy teljes szerkezetű, nyugat-európai mintájú akadémia felállítására vonatkozó terve-

31 Kemény János önéletírása i. m. 139.

32 *Szádeczky Lajos*: Békés Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. (Magyar Történelmi Életrajzok) 60–72.

33 Kornis Farkas levelezése fiaival, valamint fiai taníttatásáról a pfalzi választóval és Peter Stuys tanácsossal: Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Oklevelek törzsgyűjteménye, N° 139., 149., 155–168., 172., 177., 179.

34 Magyar Országos Levéltár P 707 Zichy levéltár 538. cs. 81. fasc. Petrichevich Horváth Kozma beszámolója Ukityevity György udvari szerepéről.

35 Kemény János önéletírása i. m. 158–159.



zete sem tért ki erre a témára.<sup>36</sup> Pedig a német professzoroknak azért biztosan voltak negatív tapasztalataik az erdélyiek nyelvtanulására vonatkozóan, Apáczai pedig a maga bőrén tanulhatta meg peregrinációja során a nyelvoktatás és nyelvtudás fontosságát. A professzorok reformjavaslataikban foglalkoztak ugyan a nyelvtanítással, de ez kizárólag az úgynevezett „szent nyelvek”, a latin, az ógörög és a héber nyelv tanítását jelentette, amelyek a *Biblia* és a korabeli tudományosság nyelvei voltak. Az élő nyelvek ismeretét, tanítását, még ha hasznosnak és fontosnak is tartották, semmiképpen nem tekintették tudománynak. Mivel mind a német professzorok, mind Apáczai az európai alapkövetelményeknek megfelelő akadémia, azaz az egyetem felállításán fáradoztak, érthető, ha az alapvető tudományos kritériumok teljesítésére fektették a hangsúlyt.

A modern nyelvtanítás nem is az egyetem, hanem a középfokú képzést adó kollégiumok feladata lett volna. Hivatalosan azonban itt sem találkozunk ilyenfajta igény megfogalmazásával, sőt az ismert iskolatörvények mindenhol és mindenkor, még a szabadidőben is a latin nyelven való kommunikációt erőltették. Azonban az úttörő eszméket valló pedagógusok, mint például Comenius, Kereszturi Pál, Apáczai Csere János már arra törekedtek, hogy legalább az alsó fokú oktatásban megszüntessék a latin nyelv primátusát.<sup>37</sup> Az anyanyelvű oktatás és tankönyvkiadás elemzése messzire vinne most a témánktól, de mégis meg kell említenünk ezeket a törekvéseket is, mert a latin nyelv visszaszorítása, szerepének átalakítása kikerülhetetlen lépcsőfok volt az iskolák modernizációjában, és az élő idegen nyelvek iskolai tanításában. Azonban a sikerek ellenére ez a folyamat rendkívül lassan haladt, és hogy valójában mennyire lassan, arra érdemes illusztrációként Mikes Kelemen leveleiből idézni: „Tizenkét vagy tizenhárom esztendő korában valamely collégiumban béplántállyák, a honnét huszonnégy vagy huszonöt esztendő korában szabadul ki. Ollyan idejében, amelyben másutt már az olyan iffju jó deák, jó historicus, a gyeometriát, gyeográfiát, szükségéhez képest tudgya, és már jó hadi tiszt, nem csak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendő deákunkat a collégiumból, és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogy ha használhat-e valamit tudományával az országnak vagy magának? [...] mit tanult volt annyi esztendőig? Csak a deák nyelvet, és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi, és a gazdaságban ollyan tudatlan, mint mások. [...] Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemes embernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna; [...] Ha a fiakat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulókat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak ollyanok, akik arra

36 Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum Regni Hungariae 1367–1777. In: Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. Szerk. Szőgi László. Bp. 1995. 117–120., 123–130.

37 *Fináczy Ernő*: Az újkori nevelés története. (1600–1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Bp. 2005. <http://mek.oszk.hu/04700/04736/html/index.htm>

alkalmatosok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.”<sup>38</sup> Egy másik levelében pedig így kiált fel: „Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyítatnák gyermekeket”.<sup>39</sup>

Bár az elméleti reformmunkákban és a hivatalos oktatásban nem jelent meg az idegen nyelv tanításának gondolata, a gyakorlat mégis kitermelte az első próbálkozásokat. A kiváló latin, ógörög, esetleg keleti nyelvtudással felvértezett erdélyi peregrinusok angol, holland, francia de még német földön is, hamar szembesültek azzal, hogy – míg klasszikus nyelvismereteik meghaladták olykor még egyes professzoraik tudományát is, és osztatlan elismerést váltottak ki –, a mindennapi kommunikáció egyetemen kívül, sőt néha belül is, szinte lehetetlenné vált a helyi nyelv ismerete nélkül. Természetesen ezek a válogatott, kiemelkedő képességű diákok az idegen nyelvű környezetben, a felfogadott anyanyelvi tanárok segítségével és nagy szorgalommal hamar elsajátították a helyi beszélt nyelvet. Azonban a kezdeti keserves időszak, amely jelentős többletköltségeket is rótt a peregrinusra, arra ösztönözte az Erdélybe visszatérőket, hogy a külföldi egyetemre indulók következő nemzedékeit már felkészítsék erre, az ő szemszögéből nézve sajátos nyelvi szituációra.<sup>40</sup>

Természetesen Erdélyben a megfelelő tanárok, beszélgetőpartnerek és könyvek hiányában nem volt könnyű előre megszerezni a szükséges holland, francia és angol nyelvtudást, bár kezdetleges törekvésekkel már e téren is találkozunk. A gyulafehérvári kollégiumban – magánstúdiumok keretében – már az 1640-es években rövid ideig folyt angoltanítás, Kézdivásárhelyi Matkó Istvánról, kora nagy hírű hitvitázójáról feljegyezték, hogy itt tanult meg angolul.<sup>41</sup> A következő kísérlet már éppen Matkó István és a korszak egyik nagy hatású, újító szemléletű tanára, Kereszturi Pál nevéhez fűződött, akik több modern nyelv tanítását kísérte meg – ugyancsak magánstúdiumok keretében. Egyik tanítványuk, Bethlen Miklós egy ilyen, végül nem túl sikeres kísérletet írt le önéletírásában. Kereszturi gyors egymásutánban románul, szlovákul, lengyelül, törökül, németül és franciául akarta tanítani a keze alá adott növendékeket. A maguk számára összeállítottak egy ezer–kétezer szavas szótárt, amit mindenki leírt magának, majd igyekezett megtanulni. Ezután a tanult szavakkal beszélni próbáltak. A módszer kezdetben sikert hozott, Bethlen büszkén írta, hogy „kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni”.<sup>42</sup> Azonban ez a kísérlet eleve kudarcra volt ítélve, mert túl sok nyelv alapjait próbálták túl rövid

38 *Mikes Kelemen*: Törökországi levelek. Rodostó, 1725. jún. 11.

<http://mek.niif.hu/00800/00880/html/index.htm>

39 *Mikes K.*: i. m. Rodostó, 1719. jún. 18.

40 *Szepsi Csombor Márton*: *Europica varietas*. Bp. 1979. 183–184. Szepsi sokszor csodálkozott az angolok és más népek „deáktalansága” miatt.

41 *Berg Pál*: *Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolákban*. Bp. 1943.

42 Bethlen Miklós önéletírása. I. Sajtó alá rend., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1955. (Magyar Századok) 152.

idő alatt elsajátítani, ráadásul a megszerzett alaptudásra nem épültek a továbbiakban újabb és elmélyültebb ismeretek. Az is nehezítette a helyzetet, hogy a tanáruk állítólag egyik nyelvet sem beszélt.

Az angol nyelv tanítására egy debreceni példát is érdemes felhoznunk, mert bár Debrecen nem tartozott az Erdélyi Fejedelemséghez, a kollégium fő mecénásai mindig is az erdélyi fejedelmek voltak, az innen kikerülő diákok egy része a fejedelmi kancellárián helyezkedett el. A debreceni kollégiumban az 1560-as években folyt szorgos nyelvtanulás. A mozgalmat Komáromi Csipkés György indította el, aki *Anglicum Spicilegium* címmel nyelvkönyvet is írt a tanítás megkönnyítésére. Idővel azonban ez a kísérlet is elhalt. Komárominak, Kereszturinak és társaiknak a próbálkozása, átmeneti jellege ellenére is jelentős mérföldkő, mert ha nem is a hivatalos iskolarendszer keretei közt, és ha csak rövid időre is, de a tanításban megjelent az élő idegen nyelvek oktatása.

A hazai lehetőségek hiányában a legtöbben külföldön, nyelvtanár segítségével sajátították el a szükséges modern nyelveket. Számos, a tanulóknak írt utasítás mutatja már az új igényeket és követelményrendszert. Bethlen Gábor 1625 és 1628 között unokaöccsei számára több utazási, tanulási instrukciót kiadott, ebben a latin, a német és a francia nyelv tanulását írta elő. A nevelőket arra utasította, hogy a gyerekekkel ne beszéljenek csak a tanulandó idegen nyelven, és hogy mindennap írassanak velük naplót latin nyelven.<sup>43</sup> 1628-ban Bethlen István egyik pártfogoltjának, vargyasi Dániel Jánosnak meghagyta, hogy „üddöt hejában ne mulasd, igen tanulj, az Istennek igaz ismeretében igyekezzél naponként gyarapodni. Ennek után az német nyelvnek tanulásán igen igyekezzél, holott itt se galliai se belgiumi nyelvek nem annyira szükségesek, mint az német nyelv, noha a galliai is igen szép dolog volna. Azért mindenek felett az német nyelven és deáki tudományban igyekezzél leginkább.”<sup>44</sup> I. Rákóczi György útmutatásai alapján Haller Gábor 1631 és 1632 között többször is nekifogott a francia nyelv tanulásának, és közben németiségét is csiszolhatta.<sup>45</sup> Nadányi Jánost apja instruálta, aki korábban maga is peregrinus volt, tehát saját személyes tapasztalatai alapján fogalmazta meg az elvárásokat. A hosszú és részletes instrukcióban az utolsó pontok közt szerepelt a modern nyelvek tanulásának kérdése: „Mihelyt felmég, az belga nyelven kapdoss, és vacsora után egy darab időn per modum recreationis exerceáljátok azt az nyelvet, mert boldogtalan állapot nem érteni az népnek nyelvét, az hol ember lakik. Mikor már Belgiumban jól megszoktad az lakást, és az belga nyelven alkalmasint tudsz beszélni, az anglusba is kapj bele valamennyire, s olykor rándulj be Angliában, járd meg azt az országot is.”<sup>46</sup>

43 Bethlen Gábor utazási instrukciói 1625–1628. In: Magyar utazási irodalom 15–18. század. Vál. Kovács Sándor Iván. Jegyz. Monok István.

<http://mek.oszk.hu/06100/06179/html/magyutaz0010020001/magyutaz0010020001.html>

44 Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1913. 22.

45 Haller Gábor naplója. 1630–1644. In: Erdélyi történelmi adatok. IV. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1862. 10–14.

46 Utasítás az ifjú Nadányi Jánosnak. (1656). In: Magyar utazási irodalom i. m.

<http://mek.oszk.hu/06100/06179/html/magyutaz0010040001/magyutaz0010040001.html>

A Nadányi-féle utasítás a nyelvtanulás módjára is utalt: esténként, kikapcsolódásképpen beszélgessenek egy ideig az adott nyelven. Ezenkívül is fennmaradt néhány olyan forrás, amely a nyelvtanulás segédeszközeiről és „módszertanáról” árulkodik. Bethlen Gábor például olasz és spanyol tanulmányai során nem hagyatkozott teljesen nyelvtanára tapasztalataira, hanem nagyrészt maga alakította ki a tanulás rendszerét. Leszámítva a két–háromhetes országgyűlési időszakokat és rövidebb útjait, mindennap a megszabott időpontban és időtartamban megtartották a leckeórákat, amikor „senki emberfia nem zavarhatta” őket.<sup>47</sup> Az órák beszédcentrikusak voltak, s a fejedelem érdeklődési köréhez kapcsolódtak. Nyelvtanárát elsősorban az itáliai és spanyolországi illemlről és szokásokról kérdezgette, míg ő maga életének jócskán elferdített, illetve kiszínezett történetével gyakorolta a spanyol és olasz társalgást. A nyelvórák gyakran elhúzódtak, messze túllépték az előre kiszabott időtartamot. A napi rendszerességű szüntelen gyakorlás mellett Bethlen minden alkalmat megragadott, hogy az udvarában tartózkodó külföldiekkel szóba elegyedve, a leckeórán kívül is használja egyre gyarapodó nyelvtudását. Ennek köszönhetően a számtalan nagy-szabású politikai tervet kidolgozó, egy ország gondjával leterhelt, már negyvennyolcadik évében járó uralkodó közel egyévnnyi tanulás után mindkét nyelvet a középszintnél jobban beszélte.

Mint annyi más mentalitástörténeti kutatásban, a nyelvtanulás módszertanának kérdésében is Bethlen Miklós önéletírása nyújtja a legtöbb kapaszkodót. Az ő esete azért is különösen érdekes, mert egy, a nyelvtanítást érintő módszertani váltást is megörökített. Első mestere arra utasította, hogy minden étkezés előtt öt-hat szót tanuljon meg, és az asztalnál ülve, csak akkor adtak inni neki, ha el tudta mondani a tanult szavakat, ha belesült, szomjasan maradt. Talán ennek a pár szónak a megtanulása nem tűnik túl nagy feladatnak, de a tíz év körüli Bethlent a stressz szinte tönkretette, „mert bizony nagy iga volt rajtam, oly móddal nem is ehettem jól, csak a vocabulákat mammogtam magamban”.<sup>48</sup> Ezután tanárt váltottak, és a gyerek a híres Kereszturi Pál keze alá került, aki teljesen más, Nyugat-Európában egy ideje már alkalmazott és népszerű, Erdélyben viszont akkor még újdonságnak számító módszert vezetett be a nyelvtanulásban: „Ez is szép dolog volt: a megtanulandó vocabulákat magával a gyermekkel íratta le, csak amennyi in octavo egy faciesre fért deákul, magyarul, osztán úgy tanultatta meg; melyben az a haszon volt, írni is tanult, és írván magát a dolgot is tanulta, és osztán könnyebben jutott hozzá a gyermek. Sem vocabulát, sem phrasest, sem egyebet semmit soha memoriter nem repetáltatott, hanem befedtük a vocabuláknak, phrasisnak a magyarját, s olvasván a deákját, úgy exponáltuk, hol meg a deákot takartuk bé, s magyarból úgy fordítottuk deákra, ezt is hol felülről alá a columnán, hol alólról felfelé vissza, s meg úgy, s meg úgy száma nélkül, maga jelenlétében. Ugyan csengett a ház, úgy garagyoltunk órákig, osztán hol maga examinált, hol egyikünkkel examináltatta a másikat, ez a szüntelen való ol-

47 Don Diego de Estrada visszaemlékezései i. m. 510., 519–520.

48 Bethlen Miklós önéletírása. I. i. m. 142.

vasás, expositio, compositio, lectio, relectio, és elé s hátra, alá s fel való forgatása a szóknak, idiotismusoknak, phrasiseknek, azt úgy bényomta az elménkbe, mint-ha azt repetáltuk volna.”<sup>49</sup>

Az idegen szavakat általában a gyerekek a tanár útmutatása alapján maguk írták össze, de természetesen használtak nyomtatott szótárakat is, kétnyelvű és egyszerre több nyelvet tartalmazó változatokat is. A modern nyelvek tanulására mutató igény, hogy több, magyar nyelvű magyarázatokkal ellátott idegen nyelvet tanító nyelvkönyv is megjelent. Ezek közül kettőt érdemes összevetnünk, mert szerzőik teljesen más szempontból vizsgálták a nyelvtanulást, eltérő indokokkal magyarázták a célját és szükségességét, más módszerekkel írták meg tankönyvüket, és teljesen különböző végeredményt akartak elérni diákjaikkal. Komáromi Csipkés György már említett angol nyelvkönyve, az *Anglicum Spicilegium* 1664-ben jelent meg, és a tudós szempontból közelítette meg a problémát. A nyelvtanulás célja a tudás gyarapítása, azért kell angolul megtanulni, hogy a kiválónak tartott angol bibliafordítást és a kommentárokat, hitvitázó irodalmat lehessen használni. Ennek megfelelően főleg a kiejtést, ami amúgy is elég nehéz, különösebben megtanulni. Csak a nyelvtani ismereteket kell elsajátítani, egy jó szótárt beszerezni, és neki is lehet fogni a fordításnak-olvasásnak, ami a nyelvtanulás végső célja.<sup>50</sup>

A másik nyelvtankönyv, Warmer Kristóf 1691-ben megjelent munkája, a *Gazophylacium* nem korlátozódott egyetlen nyelvre, hanem egyszerre tízet tanított: németet, lengyelt, csehet, „belgát”, angolt, latint, franciát, spanyolt, olaszt és magyart. Warmer véleménye szerint nyelvtudásra a kereskedőknek, katonáknak és az utazóknak van szükségük. Nekik viszont nem nyelvtani szabályokra, hanem valós, gyakorlati ismeretekre. Nyelvet azért kell tanulni, mert az ember csak úgy tud szimpátiát ébreszteni egy külföldiben, ha az anyanyelvén beszél vele, emellett a széles nyelvi ismeretek elengedhetetlenek a meggazdagodáshoz és a hatalomhoz. Warmer nyelvkönyvében csak minimális nyelvtan kapott helyet, kevéske kiejtési szabály, a könyv többi része szituációs beszélgetéseket tartalmazott tíz nyelven, párhuzamos hasábkba rendezve, vagyis az adott mondatot egyszerre lehetett látni mind a tíz nyelven, ami Európa szinte minden országában könnyen használhatóvá tette a munkát. A párbeszédnek valóban a mindennapi élet fő kérdései köré csoportosultak, például az étkezéssel, útbaigazítás kérésével, udvariassági formulákkal, nyugta kiállításával, adóssággal foglalkoztak.<sup>51</sup> A módszerek különbözőek voltak, de a diákok haszonnal forgatták ezeket a nyelvkönyveket. A 17. század második felében az iskolák könyvtárában ugrásszerűen megszaporodó modern nyelvű könyvek száma, az élő nyelven írt művekből készült magyar fordítások nagyarányú megjelenése, a külföldi utazók dicséretei mind azt mutatják, hogy az iskolarendszer mozdulatlansága ellenére Erdélyben is fellendült a tudatos nyelvtanulás.

49 I. m. 145.

50 Berg P.: i. m. 8–9.

51 I. m. 10–11.

ILDIKÓ HORN  
LANGUAGE LEARNING – KNOWLEDGE OF LANGUAGES  
IN THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA

The study analyses the knowledge of languages of the political and the intellectual elite and the education of modern foreign languages. In the 16–17<sup>th</sup> centuries there was a critical difference between levels of language knowledge of the rulers and the nobility: in the 16<sup>th</sup> century more various and wider language knowledge was peculiar to the elite. Italian and German were the most popular foreign languages, and in addition, as a result of the historical situation of that time, Polish and Croatian were also well-known foreign languages. In the 17<sup>th</sup> century certain setback occurred concerning the level of erudition of aristocracy. Contemporaneously, Italian and German became neglected, but French, English, and in the first half of the century Turkish replaced them, and the importance of Romanian increased as well. All these happened partially due to the European trend with a slight delay, and partly they can be led back to the ethnic and cultural changes in the princely court.

It is evident that natural language environment is the most effective environment for language learning, but the abroad and Transylvania had potentials as well. The peregrination shock brought modern language teaching forward to a great extent: Latin did not work as *lingua franca* in the Western and Northern parts of Europe any more. In compliance with it, the demand for teaching modern languages at school turned up even within Transylvania. Although the system of public education did not provide the conditions, due to the official reform efforts the teaching of certain modern languages started within the frame of private studies. Two aspects of language teaching existed: 1. Language learning was regarded as a device in order to gain further knowledge. This view resulted in passive language knowledge. 2. The other aspect regarded language learning as the main purpose, therefore the followers of this approach aimed for practical and speech-centric language teaching.

## „Hontalanok”

A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat  
és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei\*

A magyar kommunista kormányzat hosszú időn keresztül a római magyar emigráns papokat tekintette az egyik legbefolyásosabb és legveszélyesebb emigráns csoportnak.<sup>1</sup> A magyarországi katolikus egyházzal fenntartott titkos összeköttetéseknek köszönhetően ugyanis tőlük származott a Vatikáni Államtitkárság Magyarországra vonatkozó információinak jelentős része, és ellentétes irányban is közvetítő szerepet játszottak a „legnagyobb kémközpontnak”<sup>2</sup> tekintett Szentszék és a hazai „klerikális reakció” között. A „klerikális reakció” visszaszorítása és a Vatikán politikájának befolyásolása érdekében ezért a magyar állambiztonsági szervek ismételten megkísérelték átfogni ezt az emigrációs csoportot és elszigetelni azt a Szentszék döntéshozói-tól. A II. Vatikáni Zsinat időszakában (1962–1965) különleges lehetőség adódott a régi tervek megvalósítására. A következőkben megkíséreljük főbb vonalakban vázolni, miképpen lépett fel a jelzett periódusban a magyar hírszerzés – a magyar egyházpolitikai vezetéssel karöltve – az emigráns római papokkal szemben.

---

\* Ezúton köszönöm Bandi István, Stefano Bottoni, Csorba László, Németh László és Ritter László kollégáknak a tanulmány elkészítését segítő észrevételeiket és tanácsaikat.

1 Ld. pl. „A magyar katolikus papi emigráció a nyugaton élő magyarok körében egyházi jelleggel politikai szervező tevékenységet fejt ki, és a katolikus egyház irányító szerveinél jelenleg még olyan befolyással rendelkezik, hogy komoly akadályokat gördíthet a hazai katolikus egyház és az állam közötti viszony további normalizálása elé. A magyar papi emigráció vezetői a római Pápai Magyar Intézet előljárói. [...] Az elmúlt 14 évben a pápai államtitkárság kizárólag Zágonekra támaszkodott a magyar egyházak ügyében.” Tájékoztató jelentés. A Rómában élő magyar katolikus papi emigráció. 1963. ápr. 26. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.5. O-14 963/3-A. „Canale”. 357.

2 Rákosi Mátyásnak az MDP KV 1953. febr. 17-i ülésén elhangzott kijelentését, miszerint „a helyzet az, hogy a legnagyobb kémközpont kétségtelenül a katolikus egyház”, idézi *Kahler Frigyes*: III/III-as történelmi olvasókönyv. 3. A „Canale” dosszié. A magyar titkosrendőrség és a II. Vatikáni Zsinat. Az „Ibolya” dosszié. Hiányzó lapok „A magyarországi görög katolikusok történeté”-ből. Bp. 2005. 49.

## Előzmények

1948 és 1962 között a Szentszéknek jóformán semmilyen kapcsolata nem volt Magyarországgal és a magyar katolikus egyházzal. A diplomáciai kapcsolatok *de facto* már a második világháború végén megszakadtak, amikor a Szálasi-kormány idején is szolgálati helyén maradó Angelo Rotta pápai nunciust 1945. április 4-én kiutasították az országból. Ezt követően magyar püspökök utoljára 1948 nyarán járhattak Rómában, 1949-től pedig, a Mindszenty-per és az egypártrendszer kiépítése után – a rendszer részéről politikai ellenségnek tekintett – Szentszékkal való formális kapcsolattartás lehetőségei gyakorlatilag megszűntek a magyar katolikus egyház számára. A „vasfüggöny” által elzárt magyar egyház ettől kezdve – az 1956-os forradalom rövid időszakát leszámítva – csupán informális vagy „illegális” csatornákon keresztül léphetett érintkezésbe a Szentszékkal.<sup>3</sup>

Róma számára a legkevésbé kockázatos alternatíva a működő diplomáciai képviselők útján történő információszerzés volt.<sup>4</sup> A Szentszék saját diplomáciai hálózatán belül – magyarországi nunciátúra hiányában – a „vasfüggönyhöz” legközelebb eső bécsi nunciátúrára hárult a feladat, hogy lehetőségeihez mérten a magyar egyházzal is igyekezzék adatokat gyűjteni.<sup>5</sup> A Magyarországon működő követségek közül a Szentszék különösképpen a katolikus hagyományú országok – mindenekelőtt Olaszország és Franciaország – budapesti követségeire támaszkodott. XXIII. János pápa például megállapodást kötött az olasz kormánnyal, hogy azokban az országokban, amelyekben a Szentszék nem rendelkezik diplomáciai kapcsolattal, az olasz diplomaták legyenek a Szentszék érdekeinek képviselői és egyúttal gyűjtsék össze mindazokat az adatokat, amelyekről úgy gondolják, hogy érdemes megküldeni a Szentszék részére. Fabrizio Franco budapesti olasz követet például az 1958. november 28-ai audiencia alkalmával kérte a

3 Vö. *Gergely Jenő*: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya 1945-től napjainkig. In: Magyarország helye a 20. századi Európában. Szerk. Pritz Pál. Bp. 2002. 123–126. A szentszéki–magyar kapcsolatok 1945–1962 közötti alakulását röviden összefoglalja *Szabó Csaba*: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Bp. 2005. 28–29.

4 Már az államvédelmi szervek 1955. évi munkájáról szóló jelentés felhívja a figyelmet: „A klerikális reakció rendelkezik a legtöbb követségi és egyéb csatornával Nyugat felé.” A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–56. III/1. Szerk. Gyarmati György–S. Varga Katalin. Bp. 2006. (Állambiztonsági Történeti Tár I. Forráskiadványok) 177. Éppen ezen lehetőségek miatt vált 1955-től a magyar hírszerzés sajátos feladatává a Vatikánba való beépülés: „Tekintve, hogy a Magyar Népköztársaság nagy lehetőséggel rendelkezik a Vatikánnal kapcsolatban tartó katolikus papság között, ügynöki beépülést kell végrehajtani a Vatikánba és szerveibe abból a célból, hogy megelőzzük Magyarország és a szocialista tábor többi országai ellen irányuló aknamunkájukat.” *Okvát Imre*: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól 1955. március 7–12. Hadtörténelmi Közlemények 114(2001) 700.

5 Ezt erősítette meg pl. a kiváló szentszéki kapcsolatokkal rendelkező Tomek Vince magyar származású piarista generális Esty Miklós pápai kamarásnak – a magyar állambiztonság „Pátkai” fedőnevű ügynökének –, aki Tomek meghívására 1959. máj. 25. és jún. 13. között járt Rómában. Pátkai római útjáról jelentés. Budapest, 1959. jún. 23. ÁBTB 3.2.7. Cs–2/1. „Hontalanok”. 194–215.



pápa, hogy jelenlegi állomáshelyén egy kissé a Vatikán képviselőjének is érezze magát.<sup>6</sup>

A követségek útján szerzett információk mellett mindazonáltal a Vatikán értesüléseinek lényeges forrásai voltak a központi egyházi szolgálatban álló római emigráns magyar papok, akik rendszeresen kaptak híreket otthonról. A jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján leginkább Zágón József prelátus ilyen irányú tevékenységét tudjuk dokumentálni, de kétségtelen, hogy a többi Rómában élő, szentszéki hivatalban dolgozó magyar pap is fontos szerepet játszott az értesülések gyűjtésében, értékelésében és a Szentszék informálásában.<sup>7</sup> A hazai egyházi személyekkel folytatott levelezésből, valamint a Magyarországról kiutazó turisták útján nyert információk alapján összeállított jelentések azért voltak különösen hasznosak a Szentszék számára, mert készítőik nemcsak a

6 Vö. Simó Gyula római magyar követ 1959. jan. 7-i jelentéséből másolat. Vatikánhoz közel álló sajtókörökből szerzett információ. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Állami Egyházügyi Hivatal (= AEH) – TÜK iratok. (= XIX–A–21–d.) 004–4/1959. A római magyar követ információjának helyességéről tanúskodik, hogy a budapesti olasz követség egyház(politika)i tárgyú jelentéseiről az olasz külügyminisztérium szentszéki követén keresztül már az 1950-es évektől kezdve rendszeresen tájékoztatta a Vatikánt. Vö. Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico Diplomatico (Roma). Serie Affari Politici. Santa Sede (1946–1957), ill. Ungheria (1946–1957) számos dokumentumát. Pankovits József is azt hangsúlyozza, hogy „a követség értesülései alapján készült jelentések pontos helyzetképet vázoltak”. Pankovits József: Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből. Bp. 2005. 100–101. A francia követség, ill. Paul Boncour követ és felesége a magyar egyház és a Szentszék közötti közvetítő szerepe többek között a szemináriumából kizárt Tabódy István és társai ügyében folytatott nyomozás alkalmával vált a magyar hatóságok előtt ismertté. Vö. A budapesti francia követség hírszerző tevékenységéről jelentés. Budapest, 1961. ápr. 28. ÁBTL 3.1.5. O–11 522/3. „Kizártak”. 62–66. A későbbiek során más forrásból is megerősítették, hogy a Szentszék a francia követség útján is pontos értesüléseket szerez a magyar egyház helyzetéről. Ld. Értesülések zsinati tagoktól. „Marosi Zoltán” fn. ü. 1963. dec. 23. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/5-A. „Canale”. 318–320.

7 Zágón József hagyatékának egy részét, mintegy 60 dossziényi levelet, a római Szent István Alapítvány (= SZIA) őrzi. A dokumentumokból kiderül, hogy Zágón többek között „Mikes József” álnéven levelezett hazai kapcsolataival. Vö. Bejczy Gyula és „Mikes” József levelezése 1955. okt.–1958. jún. 17. SZIA–Zágón 2.36. Zágón álnévének feloldása – amelyre idővel a magyar állambiztonsági szervek is rájöttek – egyértelmű Zágón és Karácsonyi Elemér OFM levélváltásából. 1955. márc. 30. SZIA–Zágón 39.48. A „Mikes” álnév állambiztonsági beazonosítása: Egyházi propagandaanyagok ügyében javaslat. Budapest, 1957. nov. 2. ÁBTL 3.1.5. O–13 405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 352–353. A Szentszék informálásának módjáról némi fogalmat nyerhetünk a Zágón-anyagban található magyarországi helyzetről készített feljegyzésekből. Pl. Vicari Generali e Cancellieri imposti dal Governo comunista agli Ordinari dell’Ungheria 1957. jan. 10.; A magyar katolikus egyház eseményei 1958 júliusa óta. SZIA–Zágón 42.40., ill. 47. A Szent István Házban őrzött levelezésből egyúttal az is kiderül, hogy Zágonekon keresztül a Szabad Európa Rádióba befutó információk is eljuthattak a Szentszékhez: Feljegyzés az otthoni egyházi helyzetről (anonymus) München, 1962. jún. 17. SZIA–Zágón 42.24. A magyar állambiztonsági szervek értesülései szerint Zágonnál futottak össze a különböző forrásokból érkező információk, amelyeket aztán ő továbbított a Szentszéknek. Hamvas Endre csanádi püspök egykori titkára, Havas Géza kijuttatott üzenetéről, melyben a magyar egyház helyzetére, titkos papszentelésekre vonatkozó adatok szerepeltek, pl. a vatikáni államtitkárságon dolgozó Tóth Gyula tájékoztatta Zágont. Vö. Havas Géza a magyar katolikus egyház helyzetéről. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1960. dec. 17. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/1. „Hontalanok”. 283.

nyelvet, hanem a magyar egyházat is belülről ismerték, így kevésbé voltak kitéve nagyobb tévedéseknek.<sup>8</sup> A Szentszék egyúttal az emigráns papok útján szerzett információkat más oldalról is megkísérelte kiegészíteni. Jó példa erre, hogy az Államtitkárság Mons. Sanz Villalba Sotero tanácsoson keresztül 1959. május 7-én többek között az 1926 óta Rómában élő magyar egyháztörténészt, Banfi Floriót is egy szakértői vélemény elkészítésére kérte fel a magyar püspöki kar esküdtételének értékelésére.<sup>9</sup>

Az Örök Városban élő magyar egyházi személyeket az állambiztonsági dokumentumok legtöbbször a „római magyar papi emigráció” névvel illették, azt sugallva, hogy egy a *Pápai Magyar Intézet* (PMI) vezetői által irányított, szervezett ellenséges csoportról van szó. A Rómában élő magyar papok javarészt valójában még 1948 előtt, legális úton érkeztek Rómába, és rekedtek a „vasfüggöny” végleges bezáródása után Nyugaton. Az így Rómában maradó papokhoz csatlakoztak azután olyanok is, akik 1948-ban vagy 1949-ben politikai okokból kényszerültek – immár illegális úton – elhagyni Magyarországot. Mivel azonban a különböző időpontban és eltérő céllal kiutazott papok idővel szinte mindannyian szentszéki vagy más központi egyházi szolgálatba léptek, a magyar kommunista rendszer mindannyiukat az „ellenséges” Vatikán „ügynökeinek” tartotta,

8 Nem tekinthető véletlennek Esty Miklós megállapítása, miszerint „Zágon információi sokkal kevésbé ferdék az otthoni viszonyokat illetően, mint azok, amelyek a bécsi nunciatúráról származhatnak”. Vö. Pátkai római újáról jelentés. Budapest 1959. jún. 23. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/1. „Hontalanok”. 194–215. A későbbiek során az állambiztonságnak sikerült néhány magyarországi információforrást beazonosítani. Vö. Tájékoztató jelentés a Vatikáni Államtitkárság magyarországi kapcsolatairól. Budapest, 1961. márc. 25. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/1. „Canale”. 258–259. Vö. még: „Győri Péter” informátor jelentése. Győr, 1964. febr. 14. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/4. „Hontalanok”. 156–157. „Győri Péter informátor egy alkalommal megjegyezte Zágonnak, hogy eléggé tájékozódva látja őt a hazai helyzetről. Zágon azzal válaszolt, hogy sokan kiutaznak és minden hír eljut Rómába.” A magyar emigráns papok helyismeretének jelentőségét hangsúlyozza: Szabó Cs.: i. m. 39.

9 Bánfit, aki 1948–1950 között a Római Magyar Akadémián titkárként dolgozott, már ebben az időszakban beszervezte „Benedik” rezidens. Amikor 1950-ben elbocsátották állásából, megszakadt vele a kapcsolat. A hírszerzés 1953-ban teremtett vele újból összeköttetést és 1954-ben „elvi és hazafias alapon” – valamint rendszeres havi juttatás fejében – fokozatosan újra beszervezték. 1956 októberéig folyamatosan, majd 1958 januárjáig kiutazásokon keresztül tartották vele a kapcsolatot. 1958-tól a római rezidentúrához kapcsolva foglalkoztatták a „Vatikán, annak objektumai, a római magyar papi emigráció és az olasz politikai élet vonalán.” 35/4 E. sz. utasítás Tódor elvtársnak. 1960. júl. 11. Tárgy: Arnold ügynök ügyében összefoglaló értékelő és feladaterv. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. „Amadeo”. 152. Bánfi előbb „Amadeo”, majd 1960-tól „Arnold” néven dolgozott a magyar hírszerzésnek. A Soterótól kapott feladatot – magyarországi megbízóival összhangban – máj. folyamán el is végezte. Vö. Mons. Sotero a magyar főpapok hűségesküjéről. „Amadeo” 1959. máj. 28-i jelentése a Soteróval történt beszélgetésekről. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/4. „Amadeo”. 51–56. Az „Amadeo” által az Államtitkárság számára készített szöveg magyar fordítását ld. A magyar főpapok hűségesküjéről Mons. Sotero számára készült vélemény magyar fordítása. „Amadeo” 1959. máj. 28-ai jelentése. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/4. „Amadeo”. 43–50. „Amadeo” munka-dossziójának 4. kötetében a vélemény elkészítésével kapcsolatos további dokumentumokat is találunk.

és így hamar az állambiztonsági szervek látókörébe kerültek.<sup>10</sup> Jelenlegi ismereteink szerint legkésőbb 1958-tól a következő hat emigráns papnak volt személyi dossziéja: Zágón József (1909–1975) pápai prelátus, protonotárius kanonok, az emigráns magyarok püspöki jogkörrel felruházott apostoli vizitátora, a Konzisztoriális Kongregáció alá tartozó úgynevezett „Emigráció Legfelsőbb Tanácsa” tagja, a *Pápai Magyar Intézet* régense; Mester István (1917–1984) pápai kamarás, a Zsinati Kongregáció fogalmazója, a magyar egyházmegyék római ügyintézője, a *Pápai Magyar Intézet* vicerektora; Tóth Gyula (1920–) a vatikáni Államtitkárságon szolgáló velencei származású magyar pap; Tomek Vince (1892–1986) piarista szerzetes, 1947–1967 között a piarista rend generálisa; Magyary Gyula (1901–1988) prelátus, 1943–1971 között a Propaganda Fide egyetem tanára, a *Legfelsőbb Pápai Törvényszék* ügyvédje, valamint Kada Lajos (1924–2001) a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*, majd a PMI növendéke, korszakunkban a vatikáni diplomáciai szolgálat nunciatúrai titkári beosztásban lévő tisztviselője.<sup>11</sup>

10 Nem tudjuk pontosan, hogy a magyar hírszerzés mikortól figyelte a magyar emigráns papokat. Az idézett, 1960 nyarán készült összefoglaló értékelés szerint mindenesetre Banfi beszerzésének egyik fő célja az volt, hogy a Rómában élő emigráns papokról jelentsen. Vö. 35/4 E. sz. utasítás Tódor elvtársnak. 1960. júl. 11. Tárgy: Arnold ügynök ügyében összefoglaló értékelő és feladatterv. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. „Amadeo”. 152. Az „Amadeo” munka-dossziéjában fellelhető legkorábbi jelentések mindenesetre csak 1950 kora tavaszáról valók. Vö. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/1. „Amadeo”. Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint az ananbízonság ugyan máá. 1946. 1947. ben is végzett határon túli hírszerző tevékenységet, de ez teljesen jelentéktelen volt. Valószínűsíthető, hogy e korai hírszerző tevékenység egyik helyszíne Róma lehetett. Az önálló hírszerző főosztályt Magyarországon mindenesetre csak 1950-ben kezdték felállítani, szovjet útmutatás alapján. Vö. *Farkas Vladimir*: Nincs mentség. Az ÁVII alezredese voltam. Bp. 1990. 286–291. A magyar hírszerzés korai római jelenlétére utal ugyanakkor, hogy jóllehet a hírszerzés korabeli elsődleges célpontjai Tito Jugoszláviája, ill. a nyugati nagyhatalmak voltak, az ÁBTL rezidentúra-dossziéokra vonatkozó mutatói szerint azonban a washingtoni, párizsi, londoni rezidentúrákkal 1951-től, a belgrádival pedig csak 1953-tól folyt levelezés, míg Rómából és Bécsből már 1950-től érkeztek anyagok. Az utóbbi két városban tehát feltehetőleg már meglévő alapokon szervezték meg 1950-ben a hírszerzést. A hírszerzés 1950 előtti római jelenlétét valószínűsíti továbbá, hogy az ebben az időszakban elsősorban belpolitikai ügyekre koncentráló magyar állambiztonság az egyház elleni akciók során nem nélkülözhetette a katolikus egyház központjából szerzett információkat. Az 1950-ben felállított önálló hírszerző főosztályon belül az emigrációs osztály fő feladata az „ellenséges politikai, állami és felderítő központokba, illetve olyan magyar emigráns szervezetekbe” való beépülés volt, „amelyek aktív részesei a Magyar Népköztársaság elleni titkos háborúnak”. Vö. *Farkas V.*: i. m. 291. A kommunista rendszer egyházképeének ismeretében nyilvánvaló, hogy a római magyar emigráns papok is a Farkas Vladimir által idézett utóbbi kategóriába tartoztak. Erre utal, hogy az állambiztonsági szervek 1955. évi feladatairól szóló javaslatban külön kiemelték: „figyelembe véve a magyarországi klérus kapcsolatait, állambiztonsági munkát kell folytatni a Vatikánban való mély beépülés céljából”. Tekintettel arra, hogy ez a mondat, a „magyar fasiszta emigráció elleni felderítő és bomlasztó munka” javítására vonatkozó javaslat mellé került, nyilvánvaló, hogy az emigráns papok elleni akció az ötvenes években továbbra is fontos helyet kapott a hírszerzés feladatai között. Vö. A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. II./2. Szerk. Gyarmati György–S. Varga Katalin. Bp. 2005. (Állambiztonsági Történeti Tár. I. Forráskiadványok) 499.

11 Vö. „Hontalanok” fn. csoport-dosszié megnyitására határozat. Budapest, 1962. nov. 15. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/2. „Hontalanok”. 257–258.

A magyar hírszerzés természetesen a legfontosabb személyekre és objektumokra igyekezett összpontosítani: az információkat így a „papi emigráció” vezetőinek tekintett Zágón Józsefen és Mester Istvánon kívül elsősorban a *Pápai Magyar Intézet* működésére vonatkozóan gyűjtötték. Így értelemszerűen számos további pap is az állambiztonság látókörébe került, akik az állami kézben lévő *Római Magyar Intézettel* egy épületben, a *Palazzo Falconieri* második emeletén található *Pápai Magyar Intézettel* kapcsolatban álltak.<sup>12</sup> A jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján mindazonáltal az állambiztonság tevékenysége XII. Pius pápaságának időszakában jórészt információk gyűjtésére korlátozódott, és nem sikerült behatolni az emigráció tagjai közé.<sup>13</sup>

### Változó egyház(politika)i háttér

Az állambiztonsági szervek római emigránsokkal szembeni munkája szempontjából az 1950-es és 1960-as évek fordulóján megváltozó (egyház)politikai környezet azonban új helyzetet teremtett. A rendszer konszolidálása mellett a mérsékeltbb egyházpolitikát egyúttal külpolitikai szempontok is indokolták. Az 1956-os forradalom eltiprását követően a diplomáciailag csaknem teljesen elszigetelődött Magyarország számára létfontosságú volt, hogy – a lassú nemzetközi enyhülést is kihasználva – helyzetén változtasson.<sup>14</sup>

Az általános politikai szemléletváltással összefüggésben a magyar egyházpolitikában a Politikai Bizottság 1958 nyarán hozott határozatai fektették le a korábbi gyakorlattól eltérő modellt alapjait.<sup>15</sup> A vallásos világnézet és a „klerikális

12 A *Palazzo Falconieri*ben található Pápai Magyar Intézet és Római Magyar Akadémia 1945 utáni történetére ld. *Csorba László*: A Római Magyar Akadémia története 1945 után. In: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). Szerk. Csorba László. Bp. 1998. 45–68. és *Uő*: A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig. In: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában i. m. 75–94.

13 A római magyar emigráns papokkal szembeni hírszerzés színvonaláról árulkodik, hogy csak 1957-ben sikerült Zágón József magyarországi levelezéséhez használt álnevét (Mikes József) beazonosítani. Vö. Egyházi propagandaanyagok ügyében javaslat. Budapest, 1957. nov. 2. ÁBTL 3.1.5. O–13 405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 352–353. Az állambiztonsági szervek Vatikánba irányuló behatolásainak sikertelenségét hangsúlyozza – Bandi István közlésére támaszkodva – Stefano Bottoni is: „1952-ben ugyan megnyitották »A vatikáni államtitkárság« elnevezésű általános dossziét, de XII. Pius pápa haláláig lehetetlen volt közvetlenül beépülni a Vatikánba.” *Stefano Bottoni*: A Special Relationship. Hungarian Intelligence and the Vatican (1961–1978). In: „NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989.” Anthology of the international and interdisciplinary Conference, Bratislava, 14–16 11 2007. Zost. Alexandra Grůňová. Bratislava, 2008. 153.

14 Vö. *Szabó Csaba*: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Rainer M. János. Bp. 2004. 64–66., 79–81.

15 Tájékoztató az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának 1958. jún. 10-i, az állam és az egyházak közötti viszonyra vonatkozó határozatáról. Budapest, 1959. jún. 10. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harc-

reakció” közötti különbségtétel kezdetben csak a Magyarországon belül folytatóandó egyházpolitikában jelentett változást,<sup>16</sup> XXIII. János pápa szocialista országok felé elődjénél nyitottabb magatartása nyomán azonban fokozatosan a Szentszékhez való kapcsolatok terén is bekövetkezett a paradigmaváltás. Az új pápa tevékenysége, valamint a belpolitikai tapasztalatok alapján 1960–1961-re olyan irányvonalat fogadott el a magyar egyházpolitikai vezetés, amely immár a Szentszékkel kapcsolatban is alkalmazhatónak és alkalmazandónak tekintette a belpolitikában már bevált megkülönböztetést: XXIII. János „haladó” irányvonalának támogatásával és a Vatikán „konzervatív-reakciós” szárnyának lejáratásával és elszigetelésével lehetségesnek látszott, hogy sikerül egy Magyarország számára kedvezőbb szentszéki politika létrejöttét elősegíteni (és befolyásolni).

Az új konszolidációs politika egyúttal az emigrációhoz való viszony újraértékelését is szükségessé tette. A magyar pártvezetésben már 1958 nyarán felmerült, hogy szakítsanak azzal a felfogással, amely az emigráció kérdését kizárólag belügyi vagy rendőri kérdésként kezelte. A *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) PB 1959. február 3-i ülésén ennek nyomán azt hangsúlyozták, hogy nem „180 ezer disszidensről, hanem az 1 millió 600 ezer külföldön élő magyarról van szó, akiknek többsége nem ellensége a magyar népi demokráciának”.<sup>17</sup> Ezért 1960 decemberében előbb „a hosszabb ideje külföldön élő magyar nemzetiségű idős személyek és családjuk hazatérésének megkönnyítésére” hoztak határozatot,<sup>18</sup> majd 1961 júliusában az emigráció megnyerése, hazautazások ösztönzése, és az emigrációval szembeni propagandamunka terén elvégzendő feladatokat is kijelölték.<sup>19</sup> Mivel ebben a dokumentumban is az „aki nincs ellenünk, az velünk van” logikája érvényesült, különbséget tettek a megnyerhető, vagy legalább politikailag semleges emigránsok és a Magyar Népköztársasággal szemben ellenséges disszidensek között. Utóbbiakkal szemben az egyházpolitikai határozatokban szereplő „katolikus reakcióhoz” hasonlóan ezen a területen is az állambiztonsági szerveknek kellett fellépniük. Az előterjesztésben szereplő, erre vonatkozó 4.

ról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól. Budapest, 1958. júl. 22. Kiadásuk: *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok. Bp. 2005. 999–1006., ill. 1007–1013.

16 Az új egyházpolitikai modell lényegét Szabó Csaba a következőképpen foglalja össze: „Az újdonság abban rejlik, hogy a pártállam és a különböző szervek a rendőrséggel és államvédelemmel egyetemben korábban szinte kizárólag a reakciónak minősített egyházzal, az illegális szervezetekkel foglalkoztak, azokat akarták felszámolni. 1958-tól kezdve az Egyházügyi Hivatal és az MSZMP értékelése szerint a reakciós egyház elenyésző bázisát akár öt éven belül is fel lehet számolni. Éppen ezért fontosabb a vallásos tömeg átnevelése, mert ha azt sikerül az egyház irányában passzívvá formálni, akkor a reakciónak egyáltalán nem marad táptalaja, a passzív emberek világnézetét pedig könnyebb lesz majd átalakítani.” *Szabó Cs.*: Magyarország i. m. 75.

17 Vö. *Németh Jánosné*: Az idegenforgalom és az emigráció kérdése az MSZMP Politikai Bizottsága előtt 1960-ban. Forrásközlés. *Levéltári Szemle* 43(1993) 2. sz. 43–44.

18 Az MSZMP PB 1960. dec. 28-i határozatát közli *Németh Jánosné*: i. m. 63–64.

19 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. jún. 6-i határozata az emigráció életének főbb vonásairól és az emigrációval foglalkozó propagandamunkáról. MOL M–KS 288. f. 5/232. ó. e. 46–49.

pont<sup>20</sup> Kádár János javaslatára ugyan kimaradt az elfogadott határozatból, azonban miután tartalmát maga a pártfőtitkár is helyeselte,<sup>21</sup> az állambiztonsági szervek a továbbiakban ez alapján végezték az emigrációval kapcsolatos tevékenységüket.

Mivel pedig a pártvezetés szerint „a katonai jellegű emigráns szervezetek tagsága [...] valamint a különböző felekezetű egyházi személyek egész sora, ezek között a vatikáni hierarchiába tartozó és a Vatikán irányítása alatt a Magyar Népköztársaság ellen aktívan tevékenykedő 800 katolikus pap és szerzetes” azon „reakciós emigráns és disszidens csoportok” közé tartozott, amelyeket „nemcsak kiélezett helyzetekben, hanem bármikor” mozgósítani lehetett a magyarországi rendszer ellen,<sup>22</sup> nyilvánvaló volt, hogy a kijelölt egyházpolitikai célok elérésének – a „haladó” vatikáni irányzat támogatásának – alapvető feltétele a Szentszék politikájára komoly befolyással bíró „konzervatív-reakciós” római magyar emigráns papok közé való beépülés, vagy legalább az emigráns papok vatikáni döntéshozóktól való elszigetelése.

Az 1961. június 6-ai PB-határozat meghozásakor azonban továbbra sem létezett a Szentszék, valamint Magyarország, illetve a magyar egyház között gyakorlatilag semmiféle közvetlen kapcsolat.<sup>23</sup> A római emigráns papok esetében ezért a fenti feladatok végrehajtását az első időszakban – az emigráció megfigyelésének folytatása mellett – a magyar „egyházi reakció” Róma irányába használt kapcsolatrendszerének feltárása jelentette, és így végső soron a magyarországi „klerikális reakció” elleni felderítés részét képezte. A Szentszék és a magyar papi emigráció elleni állambiztonsági akciónak ez a kezdeti sajátossága tükröződik az 1961. október 16-án megnyitott „Canale” objektum-

20 „4./ A Belügyminisztérium elhárító és felderítő tevékenységét tovább kell javítani és fokozni, főként a következő feladatok ellátása érdekében: a./ Behatolás a reakciós emigráció jelentősebb szervezeteibe és nemzetközi csúcsszerveibe pontosabb információk szerzése és a bomlasztás elősegítése érdekében. b./ Az ellenséges emigráció vezéreinek kompromittálása és elszigetelése az emigrációs körökre gyakorolt hatásuk csökkentése érdekében. c./ A Magyar Népköztársaság és a szocialista tábor többi országai ellen irányuló provokációk terveinek felderítése, megfelelő ellenakciók érdekében. d./ Az ellenséges hírszerző szervek tevékenységének felkutatása és elhárítása.” Előterjesztés a politikai bizottsághoz. MOL M-KS-288. f. 5/232. ő. e. 44.

21 „A 10. oldal 4. pontjában foglaltakat helyeseljük, de ezt ne vegyük be a határozatba.” Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. jún. 6-án tartott üléséről. MOL M-KS 288. f. 5/232. ő. e. 18.

22 Előterjesztés a politikai bizottsághoz. MOL M-KS 288. f. 5/232. ő. e. 39.

23 Leszámítva Esty Miklós világi pápai kamarás 1959. máj. 25. és jún. 13. közötti római útját, melynek során az őt meghívó Tomek Vince piarista generálison kívül az emigránsok közül Kada Lajossal, Zágon Józseffel, Mester Istvánnal volt alkalma tárgyalni. Vö. „Pátkay” kapcsolatunk vatikáni útjáról jelentés. Budapest, 1959. jún. 19. ÁBTL 3.1.5. O-13 405/3-B. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 290–292. Tóth K. János kanonokon keresztül ugyanakkor a pápához is eljuthatott a magyar kormány szándékainak megfelelő tájékoztatása a magyar egyház helyzetéről és lehetőségeiről. A magyar származású kanonok ugyanis tájékoztatta Mario Nasalli-Rocca di Corneliano főkamarmestert az Estytől nyert információkról. A főkamarmester pedig, minden bizonnyal továbbadta értesüléseit a pápának, akinek hivatalánál fogva naponként referálnia kellett. Vö. Pátkai római útjáról jelentés. Budapest, 1959. jún. 23. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/1. „Hontalanok”. 194–215.

dosszié-sorozat fedőnevében és első köteteiben,<sup>24</sup> de még a szovjet–magyar állambiztonsági szervek együttműködési területeit kijelölő 1962. február 7-én készült dokumentumban is.<sup>25</sup>

Hamarosan azonban új helyzetet teremtett, hogy a szocialista országok egyházügyi hivatalainak 1962. április 25–28. között Budapesten tartott értekezletén – a Szovjetunió megengedő álláspontja nyomán – olyan döntés született, hogy az egyes államok szabadon határozhatnak a II. Vatikáni Zsinaton való részvétel ügyében. A nyár végén véglegessé váló pozitív magyar döntés egyik indítéka éppen az volt, hogy egy magyar küldöttség zsinati részvétele nagymértékben javíthatta a Szentszékkal, illetve a szentszéki szolgálatban álló magyar papi emigrációval szembeni politikai célok elérését.<sup>26</sup> Az *Állami Egyházügyi Hivatal* (ÁEH) és a Belügyminisztérium által közösen összeállított magyar zsinati küldöttségben helyet kapó ügynökök egyúttal reményt adtak arra, hogy az operatív munka lehetőségei is javulni fognak.<sup>27</sup> Rajtuk keresztül ugyanis az állambiztonság már nemcsak meglévő római ügynökeivel és a hazai „klerikális reakció illegális csatornáinak átfogásával”, hanem közvetlen módon is megindíthatta a római emigráns papok elleni akcióját. Ez pedig két, egymással szorosan összekapcsolódó feladatkört jelentett a Belügyminisztérium számára: információgyűjtést és az egyházpolitikai célok megvalósításához szükséges háttér biztosítását.

24 „Alulírott Sarkadi Mátyás r. fhdgy. (II/5-c alosztály) megvizsgáltam a vatikáni illegális kapcsolatokra vonatkozó anyagokat. Megállapítottam, hogy a Vatikán és a magyar katolikus egyház reakciós papjai között többoldalú illegális kapcsolat áll fenn. Ezen személyek felderítésére és a rájuk vonatkozó terhelő adatok összegyűjtésére objektum-dosszié felállítása szükséges. »Canale« fen. alatt.” Javaslat objektum-dosszié nyitására. Budapest, 1961. okt. 16. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/1. „Canale” 4. A dokumentumot részben idézi *Máté-Tóth András*: A II. Vatikáni zsinat és a magyar elhárítás. Kézirat. Ld.

[http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vmtadocs/m-ta\\_II\\_vatikani\\_zsinat](http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat). (utolsó letöltés dátuma: 2008. okt. 31.) Máthé-Tóth Andrással együtt Kahler Frigyes helyesen mutat rá, hogy a „csatorna” – „Canale” – fedőnév a „a római katolikus egyház és a Vatikán között meglévő illegális csatornák átfogásának” állambiztonsági célkitűzésére utalhat. *Kahler F.*: i. m. 18. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy Kahler helytelenül fordítja a „Canale” nevet többes számban, hiszen ez az olasz nyelvben egyes számú alak. *Kahler F.*: i. m. 21.: 45. jegyzet.

25 A szovjet és a magyar állambiztonsági szerv közötti együttműködésről jelentés. Budapest, 1962. febr. 7. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/1. „Canale”. 369–372.

26 A zsinaton való részvétellel kapcsolatos politikai döntéshozatal történetére ld. *Szabó Csaba*: A Szentszék i. m. 22–23.; *Fejérdy András*: A szocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* – Konfesie, Cirkevna politika, identita na Slovensku a v Maďarsku pro roku 1945. Szerk. Balogh Margit. Bp. 2008. 213–216. A politikai célokat jól összegezte Prantner József ÁEH-elnök, amikor az egyházügyi hivatal munkatársainak 1962. szept. 19-ei országos értekezletén Magyarország és a szocialista tömb külpolitikai presztízsnövekedése, valamint a nyugati kommunista mozgalmak támogatása mellett a megegyezésre kész egyházi és vatikáni irányzatok erősítésében jelölte meg a részvétel engedélyezésének legfontosabb okait. 1962. szept. 19-i országos értekezlet. MOL XIX–A–21–d. 0010–3/1962.

27 Az egyes ülésszakokra kiutaztatott ügynökökről ld. *Máté-Tóth A.*: i. m.; *Kiszely Gábor*: Állambiztonság (1956–1990). Bp. 2001. 111–138.; *Kahler F.*: i. m. 48–64.

## Információgyűjtés

Az információgyűjtés a római magyar emigráns papok sajátos helyzetéből fakadóan egyszerre jelentette az emigráció tagjaira és a szentszéki politika alakulására vonatkozó hírszerzést.

Az emigráció belső viszonyai tekintetében a hírszerzés már az első ülészak folyamán belátta, hogy az operatív tervek megvalósítása érdekében nem elegendő a korábbi gyakorlat folytatása: az egyes kiemelkedő személyekre vonatkozó információgyűjtés, hanem lehetőség szerint fel kell tárni az emigráción belüli erőviszonyokat is. Minden bizonnyal ennek a felismerésnek köszönhető, hogy a korábban felfektetett személyi dossziék értékes anyagaira építve az első ülészak alatt csoport-dossziét nyitottak a *Pápai Magyar Intézet* „köré csoportosuló reakciós emigráns magyar papok” „bűnös tevékenységének” „felderítése, dokumentálása, illetve megakadályozása, kapcsolataik kiletének megállapítása, illegális csatornáik átfogása, továbbá az ellenséges csoportosulás bomlasztása érdekében »Hontalanok« fedőnéven”.<sup>28</sup> Itt gyűjtötték az egyes személyekre vonatkozó anyagokon túl a papi emigráció egész tevékenységére, valamint a fontosabb emigráns papok Vatikán előtti tekintélyére vonatkozó információkat. A csoport tagjai a már említett Zágon Józsefen, Mester Istvánon, Tomek Vincén, Magyary Gyulán, Tóth Gyulán és Kada Lajoson kívül: Csertő Sándor (1913–1982) pápai kamarás, 1953-tól a Szent Hivatal Kongregáció irattárosa, majd 1969-től főügyész; Békés Gellért (1915–1999) bencés szerzetes, 1946-tól a S. Anselmo Egyetem dogmatikatanára, 1965-ig a magyar bencés rend római képviselője és *procurator generalis*, a *Katolikus Szemle* szerkesztője; Frank Miklós (1924–) a római magyar kolónia lelkésze, a *Szabad Európa Rádió* zsinati tudósítója; Ipoly Ottó (1925–1997) 1957–1960 között a PMI ösztöndíjasa, az úgynevezett „Magyar Iroda” segélyszerv vezetője, később a disszidens táborok lelkésze; Fűz Balázs (1922–2008) cisztercita szerzetes, a rendi generális titkára és a magyar rend római képviselője, a S. Anselmo Egyetem tanára; Tóth K. János (1909–1998) lateráni protonotárius kanonok; Alszeghy Zoltán (1915–1991) jezsuita szerzetes, egyetemi tanár, 1953–1960 között a Gregoriana Egyetem teológiai fakultásának dékánja, a *Gregorianum* című lap szerkesztője.<sup>29</sup>

28 „Hontalanok” fn. csoport-dosszié megnyitására határozat. Budapest, 1962. nov. 15. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/2. „Hontalanok”. 256–258.

29 Vö. „Hontalanok” fn. csoport-dosszié megnyitására határozat. Budapest, 1962. nov. 15. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/2. „Hontalanok”. 256–257. Az egyes személyek életrajzához ld. még: *Németh László*: Adalékok a római magyar lelkészség történetéhez. Első rész: 1945–1963. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 14(2002) 1–4. sz. 197–228.; *Uő*: Adalékok a római magyar lelkészség történetéhez. Második rész: 1963–1973. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 15(2003) 3–4. sz. 119–149.; *Szabó Cs.*: A Szentszék i. m., valamint az „Annuario Pontificio” c. pápai évkönyv vonatkozó évfolyamait. Az egyes zsinati ülészakok után nem véletlen, hogy a kiutaztatott ügynökség beszámoltatása során hangsúlyosan szerepelnek az emigráció tagjaira, tevékenységére vonatkozó kérdések is. Vö. A zsinaton részt vett ügynökség beszámoltatására javaslat. Budapest, 1962. dec. 17. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale”. 344–345.



Az emigráció megfigyelésétől ugyanakkor nem csak az egyes személyekről, az emigráción belüli erőviszonyokról és a csoport Szentszékre gyakorolt befolyásának ellenőrzéséről reméltek információkat. A magyar állambiztonság kezdetétől fogva számolt azzal, hogy a *Pápai Magyar Intézet*hez tartozó személyeken keresztül a Szentszék (politikai) elképzeléseiről is adatokat nyerhet.<sup>30</sup>

Az emigráció irányába folytatott információszerzésnek a hírszerzés gyakorlatainak megfelelően több módja volt. Az egyik legkézenfekvőbb megoldás a hírszerzés számára az lett volna, ha sikerül az emigránsok közé beépülni, és így közvetlen belső hírforrással rendelkezni. A vezető magyar emigráns papok beszerzése azonban – a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szerint – az operatív tanulmányozás időszakában ismételten elakadt.<sup>31</sup> Kada Lajost és Csertő Sándort például már 1958-ban tanulmányozni kezdték. Erre utal, hogy „Amadeo” feladatuk kapta: „4./ Kada, Csertő [...] papok személyét és a kongregációkat is dolgozza fel, ahol a fenti személyeknek funkcióik vannak. Kadát erkölcsi, Csertőt gazdasági vonalon próbálja feldolgozni, mert ez az Achilles-sarkuk.”<sup>32</sup> Semmi jel sem utal arra, hogy Csertő Sándor esetében a tanulmányozásnál tovább jutottak volna. Kada Lajos ugyan a későbbiek során ismét a hírszerzés látókörébe került, amikor édesanyja látogatásának engedélyezéséhez kapcsolódóan kíséreltek meg a szentszéki diplomata közelébe férközni, azonban forrásainkból úgy tűnik, az újabb kezdeményezés is a tanulmányozás szintjén maradt.<sup>33</sup> Időközben ugyancsak tanulmányozták Tóth K. János kanonokot és Magyary Gyula prelátust is. Tóth K. János esetében abból indultak ki, hogy ellentétben áll a *Pápai Magyar Intézet* vezetőivel. Az adatok ellenőrzése során azonban hamarosan kiderült, hogy „ez az ellentét csupán személyi körülményeken alapul, és politikai kérdésekkel nincs összefüg-

30 „A zsinat előkészítésének és tartamának időszakában információk szerzésére az alábbi lehetőségeink vannak: [...] Kiutaztatás és levelezés útján a római PMI vezetőitől [...]. Egyéb úton folyamatosan a római PMI vezetőitől, valamint a velük szoros kapcsolatban álló 7. Rómában élő emigráns papi személytől.” Vö. Az 1962. júl. 5–7. között Varsóban megrendezendő tárgyalással kapcsolatos operatív javaslat. Budapest, 1962. jún. 28. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/1. „Canale”. 451–452. Idézi: Kiszely G.: i. m. 109. A Szentszék irányában ezen túl természetesen számos más csatornán keresztül is folytattak hírszerző tevékenységet. Vö. S. Bottoni: i. m. 157–158.

31 Máté-Tóth András értékeléséből – miszerint „Abból a tényből, hogy amint látni fogjuk a következőkben, az emigráció némely személyéről, ill. csoportjáról vagy aktivitásáról igen részletes információval rendelkezett az elhárítás, mindenképpen arra kell következtetni, hogy közöttük is voltak a BM-el együttműködő személyek” – sem következik, hogy a római emigráns papok közül valakit sikerült beszervezni. Az idézett megjegyzés ugyanis nem kizárólag a római emigránsokra, hanem több nyugat-európai emigráns csoportra utal. Máté-Tóth A.: i. m. 55.

32 „Szárszói Zoltán” tartóztiszt jelentése. 1958. ápr. 28. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/2. „Amadeo”. 277.

33 Kada Lajos ügye. Tarnai elvtársnak. Róma, 1962. okt. 1. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/1. „Hontalanok”. 338–340. Eddig nem került még olyan dokumentum a kezünkbe, amely alátámasztaná a „Szakértő ’90” által jegyzett, 2005-ben napvilágra került ügynöklista állítását, melyen az „Egyházak #1” menüpont alatt Kada Lajos neve is szerepel. <http://www.angelfire.com/zine2/szakerto90/> (Utolsó letöltés: 2008. szept. 26.) Az ilyen „ügynöklisták” ráadásul sokszor a fellelhető fedőnevek alapján készülnek. Ez pedig félrevezető lehet, mert az állambiztonsági szervek gyakran a tanulmányozandó, ill. feldolgozandó személyeknek is adtak belső fedőnevet.

gésben”.<sup>34</sup> Magyary Gyulát a hírszerzés operatív szempontból azért tekintette alkalmasnak, mert úgy tudták róla, hogy anyagi, karrierista és laza erkölcsű.<sup>35</sup> A kezdeti tapogatózások után azonban Magyary Gyula beszerzésének tervével is fel kellett hagyni. Bizonyos jelekből az állambiztonsági szakemberek ugyanis arra következtettek, hogy esetleg az angolszász titkosszolgálatokkal állhat kapcsolatban.<sup>36</sup>

A II. Vatikáni Zsinat időszakában, jóllehet egyes személyek tanulmányozásánál nem jutottak tovább, jelentősen javultak a magyar hírszerzés lehetőségei az emigrációval szemben. Már a zsinatot megelőzően is több ügynök állt Rómában a hírszerzés rendelkezésére,<sup>37</sup> a zsinat időszakában kiutaztatott ügynökök információi pedig tovább gyarapították azokat az adatokat, amelyeket a kinti ügynököktől, illetve a *Pápai Magyar Intézet*ben elhelyezett lehallgató-készülékek útján szereztek.<sup>38</sup> A vizsgált időszakban a római rezidentúra ezentúl folyamatosan igyekezett olyan kapcsolatokat kiépíteni, amelyek lehetővé tették az irányított beszélgetésre épülő „sötét hírszerzést” is.<sup>39</sup> Ez utóbbi téren a jól képzett, diplomáciai fedésben dolgozó hírszerző tisztek értek el mind több eredményt, mert követségi beosztásuknál fogva könnyebben tudtak kapcsolatot teremteni az emigráció, illetve a Vatikán hivatalos tényezőivel.

### Egyházpolitikai célok megvalósításának operatív támogatása

Míg a hírszerzés az 1950-es évektől kezdve lerakott alapokon már az első ülőszak alatt bizonyos előrelépést tett az emigrációra és a Szentszékre vonatkozó információk gyűjtése terén, nem mondható el ugyanez az egyházpolitikai célok megvalósításának operatív támogatásáról. Az első ülőszak után készített

34 Találkozó Arnolddal. Jelentés. Róma 1960. nov. 24. ÁBTL 3.2.3. Mt-764/5. „Amadeo”. 274.

35 I. h. 276.

36 Találkozó Magyary Gyula prelátussal. Jelentés. Róma, 1962. jún. 11. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/1. „Hontalanok”. 333–335. A magyar hírszerzést elsősorban az aggasztotta, hogy Magyary Gyula 1944–1945-ben az amerikai kormány számára teljesített Budapesten megbízatást. Vö. *Charles Fenyvesi*: Három összeesküvés. Rundstedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát. Bp. 2007. 327–339.

37 „Amadeo” munka-dossziéiban, valamint a „Hontalanok” csoport-dossziékban mintegy 10 római ügynökre találunk utalásokat. ÁBTL 3.2.3. Mt-764/1-6. „Amadeo”, ill. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/1-7. „Hontalanok”.

38 Nem tudjuk pontosan, mióta üzemeltek a lehallgató-készülékek a Pápai Magyar Intézetben, de a „Hontalanok” csoport-dossziékban található több információ is az „Egyes”, „Kettes” és „Hármas” megjelölésű lehallgató-készülékeknek köszönhető. Az így szerzett információkra utal összefoglaló jelentésében a római rezidentúra „Tarnai” nevű vezetője, Földes György is. Vö. A Vatikánnal való tárgyalások tapasztalatai. Jelentés. Róma, 1963. okt. 9. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/5. „Hontalanok”. 41–43.

39 Pl. a Gregoriana egyetemen tanító jezsuita Arató Pállal 1964. máj. 13-án folytatott beszélgetésről adott jelentéshez fűzi Földes György a következő kézírásos megjegyzést: „A társadalmi jellegű kapcsolattartás, sötétén hasznos tájékoztatást jelent a jezsuita rend központjának magyar, személyi és általános vonatkozásában.” Arató Pál jezsuita szerzetessel folytatott beszélgetés. Jelentés. Róma, 1964. máj. 13. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/6. „Hontalanok”. 34.

értékelésekből<sup>40</sup> – legyen szó a Belügyminisztériumról vagy az *Állami Egyházügyi Hivatal*ról – világosan kiderül, hogy ebben az időszakban sem az emigráció belső gyengítése, sem a Szentszék és a magyar egyház közötti összekötő szerepből, vagy a Vatikán politikájának irányításából való kikapcsolása nem járt sikerrel. A hírszerzők az első ülésszak negatív tapasztalataiból tanulva és az ott szerzett pontosabb információk fényében a második ülésszakba azonban már felkészültebben kezdhettek bele. Ennek ellenére még egy, a második ülésszakot értékelő dokumentum is kénytelen megállapítani, hogy az emigráns papok elszigetelésére tett kísérletek sikertelenek voltak.<sup>41</sup>

Az első ülésszak folyamán fény derült arra, hogy az emigrációra vonatkozó információk nem elegendőek a római papok csoportjának belső megosztásához. Mint láttuk, részben ennek a tapasztalatnak folyományaként kerülhetett sor a „Hontalanok” csoport-dosszié felállítására. Az emigráció különböző tagjaira vonatkozó információk egy helyen való összegyűjtése, valamint a zsinatra küldött ügynököktől származó „Canale” objektum-dossziében lefektetett újabb adatok segítettek az állambiztonsági szerveknek az emigráns csoport belső törésvonalait felfedezni. Világossá vált, hogy Tomek Vince piarista generális „a magyar egyház helyzetének megítélésében teljesen szemben áll Zágonékkal. Tomek helyesli az állam és az egyház közötti tárgyalásokat [...], különállását a disszidens római papságtól többször hangsúlyozza.” Hasonlóképpen megállapították, hogy Rákos Raymund, a Szent Péter bazilika magyar nyelvű gyóntatója és a Szent Officium szavazó bírója „szintén nem osztja Zágonék véleményét a magyar egyházügyek viszonylatában”.<sup>42</sup> A második zsinati ülésszak előtt ennek megfelelően – az emigráció „pozitív befolyásolására” irányuló politikai szándékkal összhangban<sup>43</sup> – az intézkedések fontos céljaként jelölték meg Tomek Vince és Rákos Ray-

40 Vö. Tájékoztató a II. Vatikáni Zsinat első ülésszakának főbb tapasztalatairól. ÁEH. Budapest, 1962. dec. 20. MOL XIX-A-21-d. 0022-31/1962. A dokumentumot közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 70–73. A II. Vatikáni Zsinat első részének tapasztalatai. Jelentés. Budapest, 1963. jún. 6. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/2. „Canale”. 138–150.

41 „A Zsinat II. ülésszaka során az emigráció sokkal támadóbb volt, mint az ezt megelőző időben.” A II. Vatikáni Zsinat II. ülésszakával kapcsolatos összefoglaló jelentés. Budapest, 1964. jan. 17. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/7. „Canale”. 125. A magyar hírszerzés (kezdeti) dilettantizmusát hangsúlyozza Kiszely G.: i. m. 103., 119–120., 138.; Kahler F.: i. m. 48–49.

42 Tájékoztató jelentés. A Rómában élő magyar katolikus papi emigráció. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/3-A. „Canale”. 363.

43 Vö. Összefoglaló az olaszországi magyar emigrációról és munkaterv a vonalon végzendő munkára. Róma, 1962. dec. 11. MOL XIX-J-1-j/1962 Külügyminisztérium. Közli Nagylaki Endre: Egy követi jelentés az olaszországi magyar emigrációról az 56-os forradalom után. www.archivnet.hu. (Utolsó letöltés dátuma: 2008. okt. 31.) A vázolt politikai koncepció részeként az Állami Egyházügyi Hivatal is javaslatot tett az emigráns papok hazautazásának serkentésére. Vö. Az emigrációban működő egyházi szervezetek és feladataink. ÁEH. Budapest, 1963. jan. 15. MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1963/7. ő. e. 52–58. Egy későbbi ügynöki jelentés arra utal, hogy a fenti politikai célok nem voltak alaptalanok: „»Győri« benyomása volt, hogy az emigráns papok nagy része szívesen hazajönne.” Vö. „Győri Péter” jelentése. 1964. jan. 26. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/5. „Canale”. 59–63. A fentiek fényében érthető: „A zsinat III. ülésszakától kezdve a korábban követett elhárítási célok egy továbbival egészültek ki: a hazai rendszerrel szimpatizáló

mund megnyerését,<sup>44</sup> és ezzel párhuzamosan elsősorban Mester István, Zágony József, Csertő Sándor, Tóth K. János elszigetelését.<sup>45</sup> Az emigráció belső gyengítése érdekében ugyanakkor igyekeztek kiélezni a radikálisabb és mérsékeltebb nézeteket valló személyek közötti ellentéteket.<sup>46</sup> Ezen a téren mindazonáltal nem elsősorban a közvetlen operatív tevékenység ért el eredményeket, hanem az egyházpolitika. Az emigráción belül lényegében a magyar kormány és a Szentszék között kötött 1964-es részleges megállapodáshoz való viszonyulás vált vízválasztóvá: „Az emigráció korábban sem volt teljesen egységes, s az a kényszer, amely Zágonyékat a PMI átadására készítette, szinte felrázta az emigráció józanabb körét, amely a PMI-s társaság tevékenységét korábban is ízléstelennek tartotta. Az emigrációnak ez a része a lezajlott eseményeket öngazulásként használta, hogy az ésszerűtlen módszer, amellyel az emigrációban sem túl népszerű Zágony-csoport dolgozott, nem hozhat jó eredményt. Az eseményekre különösen azok reagáltak kedvezően, akik ébren tartják magukban a későbbi hazatérés gondolatát. A másik oldal dühödten támadta az Államtitkárságot. [...] Kihangsúlyozták ugyan a helyzetbe való belenyugvást, de ezt egy pillanatig sem vették komolyan. Miután a Vatikán megszüntette létbizonytalanságukat, mérsékeltebb hangon kezdtek beszélni, és élénkebb ütemben kezdték el újjáélesztését azoknak a korábbi gondolatoknak, hogy Rómában új zárandokházat hoznak létre.

---

emigránsok beutaztatása Magyarországra, hogy visszatértükkor az állam és az egyház jó viszonyának tanúi lehessenek.” *Máté-Tóth A.*: i. m. 53.

44 Rákos Raymund esetében az állambiztonság esetleges tervei már az első ülés után meghiúsultak. Konzervatív felettéseinek nem tetszett, hogy túlzott jóindulattal tekint a magyar egyházpolitikai helyzetre: „XXIII. János halála után kitették a Szent Officiumból, ahol mellékesen dolgozott. Ottaviani nevében közölték vele, hogy nem bízhatnak benne, mert túl kedvezően írnak róla a magyar lapok. Vissza akar térni Magyarországra.” Vö. „Molnár Béla” jelentése a magyar zsinati küldöttségről. 1963. okt. 30. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/5-A. „Canale”. 216–220. A második ülés alatt már nem is mert a korábbi mértékben közeledni a magyar delegáció tagjaihoz: „Rákos Raymund volt, aki tavaly Tomek Vince után a hazai élettel leginkább rokonszenvező római magyar papnak mutatkozott, az idén pedig annyi riadság, zavar volt benne, hogy még a gyóntatószékből is körül nézett, amikor felkerestem.” Vö. „Kövé” a zsinatról. 1964. jan. 10. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/7. „Canale”. 19–80. Rákos mindenestre – részben szentszéki megbízással – 1964. máj. 27–júl. 1. között Magyarországon járt: „Külső mozgása alapján rokoni látogatás volt a célja, de egyes nyilatkozatai, kérdései arra utalnak, hogy a Vatikán megbízását is élvezte.” Vö. Dr. Rákos Raymund magyarországi látogatásáról feljegyzés. Budapest, 1964. szept. 2. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/8. „Canale”. 117–121. Az egyházi vezetők közül azonban továbbra sem mindenki nézte jó szemmel Rákos Raymund viselkedését. Amerikai származású előjárója pl. igen megróttá magyarországi útja miatt. Vö. A Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányság III/III. alosztályának jelentése. Nyíregyháza, 1965. dec. 14. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/9-A. „Canale”. 515–520.

45 A II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatos feladatok. Dátátlan. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale”. 347–349.

46 Nem tekinthető véletlennek, hogy a III/I. alosztályon belül 1963-tól volt külön emigrációval foglalkozó részleg, melynek differenciáltan kellett a lojális emigrációt támogatni, a reakciókat elszigetelni. Vö. *Cseh Gergő Benedek*: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Bp. 1999. 80. és *Urbán Attila*: A magyar állambiztonsági szolgálatok (1962–1980). Múltunk 48(2003) 3. sz. 8.

[...] Zágón József és Mester István a korábbinál valamivel kevesebb szerepet vállalt, helyettük más emigránsok kerültek előtérbe. Tóth Gyula, Békés Gellért, Csertő Sándor, Szabó Lajos, K. Tóth János, Frank Miklós, Fűz Balázs, Polgár Vilmos, Ipoly Ottó, Koncz Kázmér, Mikó György. Figyelemre méltó, hogy eddig minden zsinati ülészak alatt megjelenik a római emigráns papok körében Barankovics, aki jelen esetben is szerepet kért magának a püspökökkel való foglalkozásban”.<sup>47</sup>

A magyar ügyek megítélésében fennálló nézetkülönbségek felnagyításán és kiélezésén túl vezetőinek lejárátásával kívánta a hírszerzés az emigránsok egységét megbontani. Egy, a második ülészak előtt készült, datálatlan operatív terv arra tett javaslatot a többi szocialista ország társszerveinek, hogy megfelelően időzítve, összehangoltan kompromittálják a papi emigráció egyes tagjait, ezáltal bizalmatlanságot keltve a papság egyes rétegeiben az emigráns papok vezetőivel szemben. A dokumentum egyúttal megjegyezte, hogy „a papi emigráció bomlasztása céljából részünkről előkészítés alatt áll több emigráns magyar pap kompromittálására tervezett akció”.<sup>48</sup> A lejárátási tervek középpontjában az emigráció első számú vezetője, Zágón József állt. Kompromittálására több terv is készült. Már a második ülészak idején tervbe vették, hogy „ellenőrzött lehetőségeiket felhasználva” „a PMI és Zágónék nevében olyan körleveleket és különböző kiadványokat” terjesztenek, amelyek az emigráns papokat szembeállítják a *Pápai Magyar Intézettel* és vezetőivel, lejárátják, kompromittálják őket, s alkalmasak arra, hogy „leválasszák az emigrációt a PMI-ről”. Konkrétan egy olyan, Zágón vagy a *Pápai Magyar Intézet* nevében írt levél szerkesztésére tettek javaslatot, amely a modernista irányzatot, mint az egyház ellen irányuló tendenciát elítéli.<sup>49</sup> A terv jelenlegi ismereteink szerint ilyen formában végül nem valósult meg. A negyedik zsinati ülészak idején azonban ismét szükségesnek látták Zágón lejárátását. Ennek érdekében a korábbi elképzeléseket alapul véve Zágón nevében egy hamis nyilatkozatot készítettek, amely mesterien tálalta az emigráns prelátus kompromittálására alkalmasnak látszó, összegyűjtött adatokat.<sup>50</sup> A magyar hírszerzés a Zágonnal kapcsolatos komp-

47 A II. Vatikáni Zsinat 3. ülészakáról tájékoztató jelentés. Datálatlan. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/10. „Canale”. 53–54.

48 Operatív tervek és intézkedések. (XXIII. János halála után). Datálatlan. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale” 352.

49 A Vatikán politikájának befolyásolására és az r. k. papi emigráció bomlasztására javaslat. Budapest, 1963. szept. 13. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/3. „Hontalanok”. 115–119.

50 A bécsi rezidentúrától az alábbi – Zágón kompromittálására alkalmasnak látszó – adatok ellenőrzését kérte a budapesti központ: „ö.zv. Adele Stickler (vagy Stiegler) Mutters-ben lévő »Hotel Altenburg« szálloda tulajdonosnője, állítólag Zágón szeretője. Zágón anyagilag is hozzájárult (be-társult?) a szálloda bővítésével és korszerűsítésével kapcsolatos költségek fedezéséhez; értesülésünk szerint Zágónnak Tirolban – Dr. Josef Zagon Pfarrer in Mutters, Nummer 111-842 megjelöléssel – nagyobb összegről szóló csekkszámolója van, amit titokban tart; egy Herring Harleytől származó korábbi értesülés szerint Zágón Münchenben konyakhamisítási botrányba keveredett az 50-es évek elején. A hírforrás szerint a Süddeutsche Zeitung annak idején több cikket közölt erről.” Zágón József ügye. 5-2 D sz. utasítás. 1964. ápr. 23. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/4. „Hontalanok”. 236. A bécsi rezidentúra csak az utolsó kérdéssel kapcsolatban küldött részletes választ: Dr. Zágón József prelátus ügye. Jelentés. Bécs, 1964. aug. 4. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 146–147.

romittáló információk igazságtartalmát ugyan nem tudta ellenőrizni, azonban az operatív akció célpontja nevében készített tiltakozó nyilatkozatot alkalmasnak vélték arra, hogy becsempésszék azokat a katolikus emigránsok köztudatába. Az 1965. május 14-i keltezésű, Zágón fejléces levélpapírján és hamisított aláírásával a világ minden tájára szétküldött levélben azt sugallták, hogy a magyar prelátus bizalmas kapcsolatban áll az ausztriai Muttersben élő Adele Stickler szállodatulajdonos-nővel, hogy sikkasztott az emigráció új központjának építésére gyűjtött adományokból, és hogy az 1951-ben Münchenben kirobbant, Zágón nevével fémjelzett konykahamisítási botránynak esetleg mégis volt némi alapja. A katolikus emigráció első számú vezetőjének lejárásával az emigrációnak új otthont biztosító római zarándokház építését kívánták megakadályozni. Az akció azonban nem lehetett sikeres, mert a célszemély szinte azonnal leleplezte annak szerzőit és célját: „Hogy ez a durva levélhamisítás nem egyéni bosszú, az a tömeges és szisztematikus szétküldésből nyilvánvaló. Ennek a háta megett egy kommunista banda, egy jól megszervezett központ áll, amit Rómában nem is nehéz lokalizálni, s aminek égetően fáj, hogy van magyar emigráció s annak vannak alkotásai és jövő tervei. Mert erről van szó! Megakadályozni, hogy az emigráció a római papi intézet kényszerű átadása után egy új magyar központot létesíthessen, mely az ősi magyar katolicizmus szellemét sugározhassa – még hazafelé is.”<sup>51</sup>

Az egyházpolitikai célok megvalósítása szempontjából a „római papi emigráció bomlasztása” egyúttal – vagy helyesebben mindenekelőtt – az emigráns papoknak a Szentszéktől, a vatikáni döntéshozóktól való elszigetelését (is) célozta. Ezt az elsődleges egyházpolitikai célt közvetve az emigráció és a magyar zsinati küldöttek elszigetelésével, az esetleges „provokációk” megelőzésével és semlegesítésével, közvetlen módon pedig az 1963-tól beinduló szentszéki–magyar tárgyalásokon kívánták elérni.

Miután az első ülészakon – a zsinatra utazóknak adott előzetes eligazítás ellenére<sup>52</sup> – nem sikerült kiküszöbölni az emigrációnak a magyar küldöttek és a

51 Zágón válasznyilatkozata a hamis nyilatkozatra. A hamis nyilatkozat egy példányát, Zágón válasznyilatkozatának részben kézzel, részben géppel írt fogalmazványát, valamint a Zágón-kommuniké végleges szövegét ld. SZIA-Zágón 47.45. Azzal, hogy Zágón egyértelműen a kommunistákat tette felelőssé a hamis nyilatkozat elkészítéséért, egyúttal a magyar állambiztonság azon szándékát is megghiúsította, amely az emigráns vezetőket kívánta egymással szembefordítani. A hamisítók ugyanis a levéllel Mester és Zágón között is ellentéteket kívántak szítani: „célszerű volna a gyanút Mesterre terelni, mert közismert, hogy ellentétben áll Zágonnal. Mesternek a legjobb lehetősége a technikai feltételek megszervezésére”. Feljegyzés. 1965. júl. 5. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 264.

52 Az első ülészakra utazó magyar főpapoknak elutazásuk előtt, 1962. szept. 21-én Kállai Gyula és Prantner József tartott eligazítást arra vonatkozóan, milyen álláspontot képviseljenek Rómában. Az eligazítás konkrét témaköreit az Állami Egyházügyi Hivatal dolgozta ki. Vö. Feljegyzés a II. Vatikáni Zsinaton részt vevő magyar egyházi vezetőkkel folytatandó előkészítő beszélgetéshez. Budapest, 1962. szept. 17. MOL XIX-A–21–d. 0022–20/1962. A Belügyminisztérium ezen túl külön eligazította a kiutazó ügynököket. A BM III/I/3. és a III/III/1. alosztályai közösen készítették fel a hálózati személyeket „magtartási vonalukat” illetően. Vö. II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatos operatív terv. Budapest, 1962. szept. 7. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale”. 254–256.

Szentszék közötti közvetítő szerepét, sőt az emigrációval való állandó érintkezések során mindinkább felmerült annak a veszélye, hogy a római papok fogják a zsinati delegáció tagjait befolyásolni, a második ülészaktól a tapasztalatokat hasznosítva új helyzetet kívántak teremteni. Az emigráció zsinati delegációra gyakorolt befolyásának két elsődleges okát azonosították, és ezeken próbáltak változtatni. Az emigráció közvetítő szerepét „intézményes” jellegének megszüntetésével, azaz az emigráns Mester István „ágensi” megbízatásának visszavonásával látták elérhetőnek. A második ülészakra így a püspöki karral az *Állami Egyháziügyi Hivatal* és a Belügyminisztérium által közösen kiválasztott „Kiss János” fedőnevű ügynököt neveztették ki római ügyvivőnek.<sup>53</sup> Az új megbízott – részben a Szentszék részéről jelentkező bizalmatlanság, részben a kapcsolatrendszer hiánya miatt – azonban minden igyekezete ellenére sem volt képes feladatát maradéktalanul teljesíteni. Ismételten előfordultak olyan szituációk, amikor a magyar zsinati atyák a helyismerettel, gyakorlattal és kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező emigráns vezetők segítségére szorultak – még akkor is, ha az emigránsok kényszerűen tudomásul vették félreállításukat, és maguk tüntetően nem jelentkeztek szolgálattételre a magyar zsinati küldöttségénél.<sup>54</sup>

Az emigráció „intézményes” közvetítő szerepe mellett a zsinati küldöttség önálló infrastrukturális hátterének hiánya jelentett az első ülészak idején nehézséget. Megfelelő anyagi és technikai eszközök (például gépkocsi), valamint hely- és (sok esetben) nyelvismeret hiányában a magyar küldöttség tagjai nem csak a Szentszékkel való érintkezés terén szorultak az emigráció segítségére. A második ülészaktól kezdve ezen veszély elhárítása érdekében a magyar szervek és a poli-

53 Az emigráció kikapcsolása érdekében elsőként Brezanóczy Pál tett javaslatot egy új ügyvivő kiküldésére. Vö. Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Eger, 1963. jan. 14. MOL Állami Egyháziügyi Hivatal – Elnöki iktatású iratok. (= XIX-A-21-a.) V-37-28/1962. A javaslatot az Állami Egyháziügyi Hivatal is felkarolta: Javaslat a Vatikán és a magyar állam között néhány kérdés rendezésére. Prantner József. Budapest, 1963. márc. 22. MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1963/7. ő. e. 88-91. A dokumentumot közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 78-81. 1963. szept. 5-én Hamvas Endre már arról tájékoztatta Casarolit, hogy Timkó Imre, a hittudományi akadémia professzora utazik előre Rómába, mint a magyar püspökök ügyintézője. Vö. Hamvas Endre csanádi püspök levele Casarolinak. Szeged, 1963. szept. 5. MOL XIX-A-21-a. V-37-9/1963. Mester István felmentését már 1963 késő őszen szorgalmazta az Állami Egyháziügyi Hivatal, a püspöki kar azonban ennek ekkor még nem tett eleget. Vö. A püspöki kar 1963. dec. 17-én tartott tanácskozása. Jegyzőkönyv. Közli: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949-1965 között. Dokumentumok. II. Összeáll. Balogh Margit. Bp. 2008. 1176-1177. Mester Istvánt általános ügyvivői szerepéről csak később, 1964 májusában váltotta le Hamvas Endre csanádi püspök, a magyar püspöki kar elnöke. Vö. Távirat Rómából (1089). Feljegyzés. Budapest, 1964. máj. 29. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/4. „Hontalanok”. 270-272.

54 A emigránsok teljes elszigetelésének kudarcát jelzi, hogy jóllehet a Vatikán – bár fenntartásokkal – elfogadta Timkó ügyintézői megbízatását, a hivatalos vatikáni szervek gyakran Mestert, Csértőt és Tóth Gyulát használták fel közvetítőként. Maga Casaroli is rendszerint Mesteren keresztül hívatta a püspököket, és így – a szentszéki példát követve – a püspökök sem vették igénybe Timkó ügyintézői megbízatását. Vö. BM Jelentés. Budapest, 1963. nov. 12. MOL XIX-A-21-d. 0037-23/1963.

tikai vezetés fokozottan ügyelt arra, hogy mindezen szolgálatokat a római magyar követség részéről kapják meg a magyar zsinati küldöttek: igyekeztek jobban ellátni őket pénzzel, a követség autóit és sofőrjeit bocsátották rendelkezésükre, és a hétvégi pihenőnapok eltöltéséről is a követség igyekezett gondoskodni különböző kirándulások szervezésével. Mindezen intézkedések a második ülészaktól kezdve valóban hozzájárultak ahhoz, hogy a zsinati atyák mind kevésbé vették igénybe az emigráns papok szolgálatait, az emigráció közvetítő szerepét azonban teljesen nem sikerült kikapcsolni.<sup>55</sup>

A magyar (egyház)politikai célok megvalósítása során a legkomolyabb feladatot mindenesetre az jelentette, hogy megszüntessék az emigráció vezetésének a szentszéki döntéshozatalra gyakorolt befolyását. Ez volt ugyanis a Vatikánon belüli „haladó” irányzat támogatásának és „reakciós” körök elszigetelésének egyik legfontosabb feltétele. A zsinati atyák konzervatív szárnya mellett ugyanis a szocialista országokból emigrált papokat tekintették a szocialista tömb elleni támadások fő kezdeményezőinek.<sup>56</sup>

A Magyarországról érkező zsinati küldöttség pusztán megjelenésével is azt volt hivatva bizonyítani, hogy a – részben az emigráció által terjesztett – „csend egyházáról” szóló propagandával ellentétben<sup>57</sup> Magyarországon az egyház valóban szabadon működik. Váratlan megjelenése az első ülészakon javított is Magyarország megítélésén, és bizonyos fókig ellensúlyozta a magyar papi emigráció szentszéki döntéshozatalra gyakorolt egyoldalú befolyását,<sup>58</sup> amennyiben a Vati-

55 „Molnár Béla” fedőnevű ügynök a következő módon fogalmazta meg, hogyan lehet eredményes az emigránsok kikapcsolása: „Bebizonyosodott, hogy a magyar egyház az ő közvetítésük nélkül is bármikor kapcsolatba léphet a Szentszékkal [...]. Feltétele volt ennek, hogy a magyar egyház képviselői ne szoruljanak rá semmi tekintetben – pénz, ellátás, gépkocsi stb. – a papi emigrációra.” „Molnár Béla” fedőnevű ügynök jelentése Hamvas Endre csanádi püspök és Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó római megbeszéléseiről. Budapest, 1963. júl. 9. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/4. 12–14. A dokumentumot közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 129–132.

56 „Általánosságban fogalmazva: az elhárítás egyik legfontosabb feladatának tartotta, hogy megakadályozza, ellensúlyozza vagy legalább semlegesítse az emigrációnak a magyar zsinati delegációra való hatását. Úgy értékelték, hogy a zsinattal kapcsolatos operatív munka eredményessége azon áll vagy bukik, hogy mennyire sikerül az emigránsok befolyásától megóvni a delegációt. Más szóval azokat a célokat végrehajtani, melyekre a zsinatra kiutazó magyar püspökök és kísérei megbízatást kaptak.” *Máté-Tóth A.*: i. m. 50. Vö. még: *Fejérdy A.*: i. m. 217.

57 Vö. *Kahler F.*: i. m. 50.

58 Az ÁEH 1963. jan. 4-ei tájékoztatója a zsinat első ülészakájának eseményei és a nemzetközi megnyilvánulások alapján megállapította, hogy a szocialista országok, és ezen belül a magyar püspökök részvétele helyes volt. Az értékelés szerint a „hidegháborús körök” nem számítottak a szocialista országokból jövő delegációk érkezésére, részvételük tehát „bénítólag hatott a szélsőséges elemekre, különösen az emigráció rágalmaint gátolta azáltal is, hogy a megjelent püspökök láttán bebörtönzésükről, üldöztetésükről szóló valótlanosságaikkal már nem tudtak hatékonyan hazálni”. A tájékoztató ezen túl kiemelte, hogy a részvétel növelte a kommunista pártok tekintélyét és a kommunista tömegmozgalom befolyását. Vö. ÁEH 3. számú tájékoztató a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat első ülészakájának munkájáról – és az ülészak befejezésének 1962. dec. és 1963. jan. havi hazai, ill. nemzetközi sajtóvisszhangjáról. Budapest, 1963. jan. 4. MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1963/7. ő. e. 59–80.



kán a püspökökön keresztül a magyar kormányzat elvárásainak megfelelő módon nyert tájékoztatást.<sup>59</sup> Az emigráció befolyását azonban korántsem sikerült megszüntetni, vagy akár csak semlegesíteni.

Nemcsak az utal erre, hogy az emigránsoknak sikerült több bíborost eltéríteni a magyar püspökök tiszteletére adott követségi fogadáson való részvételtől, hanem mindenekelőtt az első ülőszak végén az államtitkárságon készült *Nota verbale* megszületésének körülményei és tartalma.<sup>60</sup> A szóbeli jegyzék szentszéki küldöttre vonatkozó pontjának ugyanis forrásaink szerint két – egymást ki nem záró – indítéka volt. XXIII. János egyik közvetett célja már a zsinat összehívásakor az volt, hogy lehetőséget teremtsen a szocialista államokban élő egyházakkal, illetve adott esetben magukkal a szocialista kormányokkal való kapcsolat-teremtésre.<sup>61</sup> Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy Casaroli a Rendkívüli

59 A legjobb példa erre Hamvas Endre csanádi püspöknek az Államtitkárság számára készített Quaesitio Mindszentyana c. beadványa. Az 1962. nov. 13-án kelt állambiztonsági jelentés pontatlan, amikor azt állítja, hogy a magyar kormány Mindszenty-kérdéssel kapcsolatos álláspontját tükröző dokumentumot Hamvas 1962. nov. 11-én adta át az Államtitkárságnak. Vö. A Zsinaton tartózkodó magyar püspökökről tájékoztató jelentés. Budapest, 1962. nov. 13. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale”. 317. Hamvas a beadványt valójában már okt. 21-én elkészítette és – az Államtitkárság nem kis meglepetésére – postán adta fel Rómában. Nov. 11-én tehát nem a dokumentum átadására került sor, hanem az Államtitkárság rendkívüli ügyek osztályának titkára, Antonio Samorè előszóban tárgyalt annak tartalmáról Hamvassal. Vö. Appunto di Mons. Samorè su un colloquio con Mons. Hamvas. 13. Novembre 1962. A dokumentumot közli: La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull’Ostpolitik vaticana. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2008. (Santa Sede e politica nel novecento 7.) 23–24. Hamvas püspök beadványának címét – téves helyesírással – az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által a Politikai Bizottság számára 1963. márc. 22-én készített javaslatából ismerjük. A dokumentumot közli: Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen. Vál., bev. Ólmosi Zoltán. Bp. 1991. 100–102. Újra publikálta Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 78–81. A nov. 11-ei államtitkársági látogatást megelőző napon Száll József római magyar követ, a magyar főpapok tiszteletére adott ebéd alkalmával „átvette” a csanádi püspökkel azokat a témaköröket, amelyeket az államtitkár-helyettessel a másnapi tárgyaláson meg kellett beszélnie. Vö. Száll József követ Péter János külügyminiszternek. Tárgy: megbeszélés a főpapi delegáció tagjaival. 1962. nov. 17. MOL XIX–J–1–j. Vatikán–IV–14/1960–63 (0080–1962). A dokumentumra hivatkozik: Balogh Margit: Mindszenty József. Bp. 2002. 299–300.

60 Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 69.

61 A magyar hírszerzés „Amadeo” nevű római ügynökének Mons. Sanz Villalba Sotero, a Vatikáni Államtitkárság Rendes Ügyek Osztályának tanácsosa már 1959 nyarán megerősítette, hogy a Vatikánban „a zsinattól egyenesen az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezését, a probléma megoldását várják: szerinte a Vatikán ideológiai előítéletei és bürokratikus hagyományai oly akadályokat gördítenek az érdekelt kormányokkal való tárgyalások elé, amelyeket az államtitkárságnak nem sikerülhet leküzdeni, miért is a holtpontra jutott helyzetben kívánatosnak látszik egy új faktornak, ti. az egyetemes zsinatnak a közreműködése, mely a jelenben sikerrel kecsegtet. [...] Soteroval ismételtelen folytatott beszélgetések során a Vatikán nem leplezett vágyaként tűnt fel előttem, hogy kívánják a népi demokratikus államok püspökeinek a zsinaton való részvételét: a lengyel és a magyar püspökökhöz intézett felhívás az »ad limina« látogatásra tulajdonképpen kísérlet volt annak kitapogtatására, hogy rendelkeznek-e a kellő mozgási szabadsággal.” Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo” 1959. júl. 21-i jelentése. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/4. „Amadeo”. 157–158. A későbbi események is megerősítik, hogy XXIII. János terve az volt, hogy a zsinatot kihasználva veszi fel a közép- és kelet-európai püspökökkel a közvetlen kap-

Egyházi Ügyek Kongregációja számára 1962. november 27-én készített feljegyzésében felvetette: „Nem lehetne-e adott esetben a Rómában jelen lévő püspökök útján megtudakolni, hogy engedélyezik-e a Szentszéknek egy vizitátor küldését?”<sup>62</sup> Ezt követően – nyilvánvalóan anélkül, hogy időközben bármiféle határozat született volna az ügyben – Brezanóczyval folytatott másnapi tárgyalásán Casaroli tett is egy homályos utalást (*vago accenno*) erre a lehetőségre. Brezanóczy Pál ezért írhatta az *Állami Egyháziügyi Hivatal* számára készített feljegyzésében, hogy a Szentszék sugalmazta a magyar zsinati atyák kérelmező levelét, amelyre válaszként a szóbeli jegyzékbe bekerült egy olyan pont, mely ki-látásba helyezte egy szentszéki megbízott Magyarországra küldését.<sup>63</sup> A sugalmazott javaslatot ugyanakkor az egri apostoli kormányzó olyannyira magáévá tette, hogy néhány nappal Casarolival folytatott megbeszélését követően maga vetette fel egykori innsbrucki iskolatársának, Josip Žabkar prelátusnak – immár egészen konkrét formában. A szlovén származású szentszéki diplomatával december 1-jén a *Domus Mariae*ben, a magyar zsinati atyák szálláshelyén folytatott beszélgetése során Brezanóczy ugyanis kifejezetten egy apostoli vizitátor Magyarországra küldését szorgalmazta. Két nappal később pedig maga adta át Casarolinak azt a levelet, melyben a magyar zsinati atyák arra kérik az Államtitkárt, hogy a Szentszék küldjön egy megbízottat Magyarországra.<sup>64</sup>

A fenti változatnak látszólag ellentmond a magyar állambiztonság közel egyidejű értesülése, mely szerint az apostoli vizitátor küldésének ötlete Mestertől és Zágontól indult ki. Ennek valóságtartalmát jelenleg nem tudjuk ellenőrizni.

---

csolatot. A püspökök részvételének biztosításához mindenekelőtt Moszkva hozzájárulására volt szükség. A pápa ezt egykori államhelye, az ankarai nunciatura vezetőjén, Mons. Francesco Lardone-n keresztül kívánta megszerezni. Az internuncius ugyanis jelezte a pápának, hogy a szovjet és kelet-európai diplomaták újszerű, tiszteletteljes módon közelednek a Szentszék törökországi képviselőjéhez. Vö. *Andrea Riccardi*: *Il Vaticano e Mosca, 1940–1990*. Roma–Bari, 1992. 233–234. Lardone a pápa 1962. márciusi utasításának megfelelően hamarosan fel is vette a kapcsolatot Nyikita Szemjonovics Rizsov törökországi szovjet követtel, és rajta keresztül a szocialista tömb többi diplomatájával is. Magyarország esetében azt is tudjuk, hogy Lardone internuncius először két héttel a szovjet álláspont megismerése után, 1962. ápr. 30-án érdeklődött a magyar követségen, vajon a magyarok – és köztük Mindszenty bíboros – részt vehetnek-e a zsinaton. Miután azonban ekkor nem kapott választ, máj. 25-én, majd jún. 6-án újra jelentkezett, de ez utóbbi két alkalommal sem sikerült megismernie a magyar kormány álláspontját. Vö. *Szabó Cs.*: *A Szentszék i. m. 24.* Mons. Lardone visszaemlékezései megerősítik az ankarai internuncius érdeklődésére vonatkozó magyar forrásokat. *Giuseppe Tuninetti*: *Monsignor Francesco Lardone (1887–1980)*. Il Nunzio Apostolico precursore della Ostpolitik. H. n., 1997. 94.

62 Minuta di Ponzera per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962. Közli: *La politica del dialogo* i. m. 34–35.

63 Relazione di Mons. Casaroli su un colloquio di Mons. Zabkar con Mons. Brezanóczy, Amm. Ap. di Eger. Közli: *La politica del dialogo* i. m. 36–37. és Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Eger, 1963. jan. 14. MOL XIX–A–21–a. V–37–28/1962. Még részletesebben: A II. Vatikáni Zsinatról „Kékes” jelentése. Vette: Berényi István. 1963. jan. 5. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/5. „Canale”. 26–50.

64 Relazione di Mons. Casaroli su un colloquio di Mons. Zabkar con Mons. Brezanóczy, Amm. Ap. di Eger. Közli: *La politica del dialogo* i. m. 41.

A rendelkezésre álló források ugyanakkor megerősítik azt az 1963 tavaszán készült tájékoztató jelentést, mely szerint az emigráció így kívánta megakadályozni, hogy a hírek szerint Magyarországra készülő, a kommunista kormányokkal szemben túl engedékenynek tekintett König bíboros esetleg rávegye Mindszentyt az Egyesült Államok budapesti követségének elhagyására.<sup>65</sup> Amikor ugyanis a Mindszenty-kérdés kapcsán Samorè november 11-én feltette a kérdést Hamvas püspöknek, vajon nem volna-e lehetőség arra, hogy a Szentszék részéről valaki felkeresse a magyar bíborost, Hamvas azonnal a bécsi érseket javasolta erre a feladatra. November 20-án XXIII. János pápa is hozzájárult a tervhez, amellyel később maga König is egyetértett.<sup>66</sup> König tervezett útjára vonatkozó – minden bizonnyal pontatlan – értesülések nyomán léphettek azután akcióba az emigráns papok, hogy egy nagyobb hatáskörű apostoli vizitátor küldésének szorgalmazásával semlegesítsék a bécsi bíboros megbízatásának esetleges negatív hatásait. Mindenesetre akár az emigráció körében, akár az államtitkárságon született meg a vatikáni látogató Magyarországra küldésének terve, a *Nota verbale* erre vonatkozó pontjának megszületésében kétségkívül fontos szerepet játszott Mester István és Zágón József, hiszen ők vették rá a magyar zsinati atyákat, hogy ilyen tárgyú beadvánnyal forduljanak a Szentszékhez. Minden bizonnyal az ő hatásuknak tulajdonítható az is, hogy Brezanóczy oly rövid idő alatt azonosult a Casarolitól csupán homályosan felvetett tervvel. Zágónék szerepének jelentőségét mutatja továbbá, hogy a „szentszéki küldöttre” vonatkozó pont a magyarok számára készített vatikáni dokumentum sajátossága. A csehszlovákiai püspököknek átadott, csaknem azonos tartalmú szentszéki iratban ez a pont nem szerepel.<sup>67</sup> Az eredetileg apostoli vizitátor küldésére vonatkozó javaslat mindazonáltal nem teljesült maradéktalanul: a magyar püspököknek 1962. december 6-án átadott *Nota verbale*-ben az Államtitkárság végül egy közlebről meg nem határozott hatáskörrel felruházott „egyházi férfiú” Magyarországra küldését helyezte kilátásba – melynek megbízatása ugyanakkor valószínűleg kezdettől fogva független volt Königétől.

Az állambiztonsági szervek a későbbiek során is számos olyan esetet regisztrálhattak, amellyel az emigráció a Szentszék új keleti politikájának alakulását kívánta befolyásolni. Zágónék részben közvetlenül a Szentszékhez írt beadványokkal próbáltak meg eredményt elérni,<sup>68</sup> részben pedig a közvélemény alakításával

65 Zsinati hírek. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1962. nov. 30. ÁBTL O–14 963/2. „Canale”. 326–327. és A Rómában élő magyar katolikus papi emigráció. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1963. ápr. 26. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/3-A. „Canale”. 357–363.

66 Appunto di Mons. Samorè su un colloquio con Mons. Hamvas. 13 novembre 1962; 4 dicembre 1962. Közli: La politica del dialogo i. m. 23–24.

67 Vö. Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Eger, 1963. jan. 14. MOL XIX–A–21–a. V–37–28/1962. és Promemoria consegnato agli Ecc.mi Ordinari di Cecoslovacchia in data 7 dicembre 1962. Közli: La politica del dialogo i. m. 81–82.

68 Ilyen volt pl. Barankovics és Zágón összjátéka a nyomásgyakorlásra. Vö. A Vatikánnal való tárgyalások tapasztalatai. Jelentés. Róma, 1963. okt. 9. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 41–43., valamint Zágón levele a megállapodás előtt az Államtitkársághoz, amelyben az új püspökök

igyekeztek álláspontjukat érvényre juttatni, például az *Új Hungáriában*, vagy *Katolikus Szemlében* megjelent cikkek révén.<sup>69</sup> Ugyancsak a közvetett nyomásgyakorlás eszközének szánták az emigráns magyar lelkészek az 1964-es megállapodásról kiadott nyilatkozatát.<sup>70</sup> Az olasz és angol nyelven a zsinati atyák között is terjesztett nyilatkozat hatásának ellensúlyozására azonban sikeresnek bizonyult a magyar állambiztonság aktív operatív intézkedése. Megszervezték ugyanis, hogy a nyilatkozatot a magyar püspöki delegáció vezetői is megkapják és „megfelelő tiltakozó levél kíséretében” a zsinat elnökségéhez és Casarolihoz is eljuttassák. A titkos akció eredményeképpen az államtitkár-helyettes végül „alaposan »elmarasztalta« Mestert”.<sup>71</sup> Az emigráció ismételt kísérletei tehát a második ülészaktól, vagy még helyesebben: a Szentszék és a magyar kormány közötti közvetlen tárgyalások megindításától kezdve – részben a hírszerzésnek köszönhetően – mind kevesebb eredmény érték el.

A magyar fél nem utolsósorban azért került lépéselőnybe, mert a Casarolival folytatott első tárgyalásoktól kezdve a tárgyalási pontok közé emelte az emigráció félreállításának kérdését.<sup>72</sup> Azzal érveltek, hogy a magyar egyházzal való közvetlen kapcsolat helyreállítása feleslegessé teszi az emigráció korábbi közvetítő szerepét, mert „helyes információt a magyar egyház vezetői tudnak adni, nem pedig az emigráció és más ellenséges személyiségek”.<sup>73</sup> Az emigráció

---

kinevezésekor figyelembe veendő kritériumokról írt: Zágon felolvassa Barankovicsnak a Vatikánhoz címzett levelét. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1964. okt. 20. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 206–207.

69 Vö. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/4. „Canale”. 245–252.; A Rómában élő magyar katolikus papi emigráció. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1963. ápr. 26. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/3-A. „Canale”. 358–362.

70 Ennek van egy rövidebb változata „európai magyar főlelkészek” aláírással: Az európai magyar főlelkészek közös nyilatkozata a Szentszék és a magyar kormány között létrejött megállapodással kapcsolatban. 1964. szept. 16. SZIA-Zágon 38.7. Ugyanez a nyilatkozat olasz nyelven: Protocollo tra la Santa Sede e l’Ungheria. 1964. szept. 16. SZIA-Zágon 42.5. Létezik egy hosszabb, magyar nyelvű változata, melyet névvel is aláírtak az európai magyar főlelkészek: Az Apostoli Szentszék és a magyar kormány által aláírt okmányok tartalma és jelentősége. Róma, 1964. szept. 29. SZIA-Zágon 38.6. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 226–230. A nyilatkozat tervezetét – amely részben valóban fedi a végleges változatot – a magyar hírszerzésnek sikerült előre megszerezni: Zágon József tervezett röpiratáról. Dátálatlan. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 179–181.

71 Vö. Zágon József és Mester István PMI-vezetőkkel szembeni ellenakció eredményéről jelentés. Budapest, 1964. okt. 13. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 199.

72 Prantner József ÁEH-elnök már 1963. márc. 22-én ilyen tárgyú javaslatot terjesztett elő: Javaslat a Vatikán és a magyar állam között néhány kérdés rendezésére. Budapest, 1963. márc. 22. MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1963/7. ő. e. 88–91. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 78–81.

73 Feljegyzés Casaroli vatikáni megbízottal folytatott második tárgyalásról. Budapest, 1963. máj. 8. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/3. „Canale”. 113–118. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 105–108. Casaroli az 1963. máj. 7–9-i budapesti tárgyalásokról készített beszámolójában ugyanakkor csak annyi szerepel, hogy az első megbeszélésen a magyar fél a rendszerrel szembeni sajtótámadások, ill. a vezető békepapok kiközösítése ellen tiltakozott. Relazione di Mons. Casaroli sugli incontri con i rappresentanti del Governo ungherese. Vaticano, 18 maggio 1963. Közli: La politica del dialogo i. m. 68. A későbbiekben Casaroli azzal igyekezett leszerelni a magyar fél ismételt követelését, hogy kijelentette: közvetlen ismerheti a magyar egyház helyzetét és a felvetődött problé-

félreállításának ismételt szorgalmazását<sup>74</sup> az állambiztonság kezdettől fogva dezinformációk terjesztésével támogatta,<sup>75</sup> melynek céljait a következőképpen fogalmazta meg a III/I. és III/III. Csoportfőnökségeknek a zsinat második ülészakára készített javaslata: „Rádöbenteni a Vatikán illetékes szerveit, hogy az emigráció sugallatainak való behódolás megrontja mindkét oldalon a kedvezően alakuló viszonyt.

Csökkenti vagy lehetetlenné teszi az ez idő szerint jó mederben folyó tárgyalásokat, megnehezíti hazánkban az egyház helyzetét. Az állam a különböző kedvezmények juttatásától elállna, továbbá a magyar katolikus papság – amely több mint másfél évtizede él alapvetően más körülmények között, mint a nyugati papság – értetlenül fogadná a Vatikán apolitikus magatartását.

Ezáltal a Vatikánt és a Vatikánon keresztül a papi emigrációt mérsékelt magatartásra tudják kényszeríteni.”<sup>76</sup>

A fentiekén túl az emigráció szándékolt félreinformálásával azt is el tudták érni, hogy a magyar tárgyalódelegáció újra és újra hivatkozhatott az emigráció híreinek torz, tendenciózus voltára.<sup>77</sup>

---

mákat, így nincs szüksége arra, hogy közvetett utakon, az emigráción keresztül és arra utalva tájékozzék. Vö. Távirat Rómából (2149). Feljegyzés. Budapest, 1963. szept. 24. ÁBTL 3.2.7. Cs-2/2. „Hontalanok”. 178–179.

74 Vö. a tárgyalásokról szóló dokumentumokat: Szabó Cs.: A Szentészék i. m. 27., 42., 51., 67., 77. dokumentum.

75 Ilyen volt már az első ülészakon az 53 magyar pap letartóztatásáról szóló álhír. Vö. Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Eger, 1963. jan. 14. MOL XIX-A-21-a. V-37-28/1962. Talán többek között erre utaltak Prantnerék Casarolinak az első tárgyalássorozaton: „Különböző példák illusztrálódott a tendenciózus elferdítésekből származó kár. [sic!]” Szabó Cs.: A Szentészék i. m. 105. Erre utal mindenesetre, hogy Casaroli is említést tesz erről a megbeszélésekről készített beszámolójában. Relazione di Mons. Casaroli sugli incontri con i rappresentanti del Governo ungherese. Vaticano, 18 maggio 1963. Közli: La politica del dialogo i. m. 65. Egy másik példa a tervezett dezinformációs anyagokra: Szabó Cs.: A Szentészék i. m. 136–140.

76 A II. Vatikáni Zsinat II. időszakában alkalmazható dezinformáció erősítésére vonatkozó javaslat. Budapest, 1963. szept. 6. ÁBTL 3.1.5. O-14 963/5. „Canale”. 186–190. Közli: Szabó Cs.: A Szentészék i. m. 136–140. A dokumentumot röviden értékeli Kahler F.: i. m. 50–51.

77 A római rezidentúra vezetőjének, Földes Györgynek egy 1963. okt. 9-én kelt jelentéséből ugyanakkor kiderül, hogy a hírszerzés és a tárgyalódelegáció közötti együttműködés nem volt felhőtlen: „Az ÁEH delegációja, mindenekelőtt Prantner elvtárs Casaroliék kedvező légkörre törekvő tárgyalási szándékát túlzottan pozitívan értékelte, különösen formai vonatkozásban. Ez abból adódott, hogy Prantner elvtárs nem ismerte az általunk felterjesztett konzervatív elképzeléseket, érveket, és így eléggé a tárgyalások közvetlen benyomásaira volt utalva. Ezt a hiányt igyekeztünk pótolni, de egysúlyozó észrevételeinket, konkrét tájékoztatásainkat ugyan Prantner elvtárs elfogadta, de láthatóan meggyőződés nélkül. Javasolom, hogy a tárgyalásokról készült napi feljegyzések alapján – melyet Miklós elvtárs magával vitt – felterjesztett anyagaink (1962. szept.-től) témakör szerinti feldolgozásával mutassuk meg a papi emigráció és a kúriai konzervatívok álláspontját és taktikai elképzeléseit. Különösen azért fontos, mert a tárgyalások harmadik szakasza – Casaroli nem hivatalos kijelentése szerint – előreláthatólag november végén vagy december elején várható. [...] A tárgyalások emigrációt érintő részénél a vatikáni tárgyaló felek ezek ellenséges tevékenységére konkrét adatokat kértek. Prantner elvtárs (követ elvtárs és fe-

A magyar hírszerzés az emigráció félreállításának támogatása mellett az emigráns papok megfigyelése révén a Szentszék egyes tárgyalási pontokat illető álláspontjára vonatkozó információkkal is el tudta látni a magyar tárgyalódelegációt. A megszerzett információk túlértékeléseként tekinthetjük ugyan, hogy az állambiztonság szerint a Szentszék tárgyalások során követett taktikája és hangoztatott érvei „nem utolsósorban a papi emigráció által diktált konzervatív követelményekből indultak ki”,<sup>78</sup> azonban az emigráció egyes kérdéseket illető álláspontjának ismerete kétségtelenül segítséget nyújthatott a magyar tárgyaló felek számára, hogy kellően fel tudjanak készülni a Vatikán esetleges ellenvetéseire. Ezek ugyanis minden bizonnyal sok esetben valóban egybeestek az emigráció felfogásával, hiszen mind a szentszéki politika alakítói, mind az emigráns magyar papok – jóllehet esetleg eltérő szemszögből – egyformán a magyar egyház gondjait kívánták megoldani. Ne feledjük azonban, hogy az emigránsok megfigyelésével szerzett információk sok esetben azért sem tekinthetők a Szentszék tárgyalásokon követett magatartásának és terveinek tiszta tükrének, mert a Vatikán az emigráció vezetői előtt is következetesen eltitkolta a tárgyalások pontos tartalmát és alakulását.<sup>79</sup> Mivel azonban egyes kérdésekben – mindennek

---

lém) neheztelőleg kihangsúlyozta, hiába kért a BM-től erre vonatkozólag kijátszható adatokat, mégsem kapott. Javasom megvizsgálni, hogy ilyen vonatkozásban volna-e célszerű néhány illegális segélyezést [...] felvetni, utalva arra, hogy ezzel az emigráció csupán azt éri el, hogy néhány egyházi személy ellen adminisztratív intézkedést eszközöljünk. Ugyancsak érdemes lenne megvizsgálni, hogy az emigráció legális levelezésénél tapasztalható uszításokat a MNK ellen és különösen XXIII. János pápa személye ellen és megnyilatkozásai vonatkozásában, ez alkalommal vetnénk fel. Ez történhetne úgy is, hogy néhány személy, akik levelet kaptak, az ÁEH felé bejelentéssel élnek. Hasznos lenne továbbá az elmúlt zsinati időszakban és ezen zsinati időszakban is megnyílt ún. »Csend Egyházai« kiállítás ellen tiltakozni, amelyről konkrét adatok vannak, hogy az emigráció támogatásával és szervezésével készült.” A Vatikánnal való tárgyalások tapasztalatai. Jelentés. Róma, 1963. okt. 9. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 41–43.

78 I. h.

79 Casaroli már a tárgyalások megkezdése előtt diszkréciót kért a magyar féltől: „Utazását és tárgyalását bizalmasan kívánják kezelni.” Vö. Jelentés Agostino Casaroli bécsi tárgyalásáról Hamvas Endre csanádi püspökkel és Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzóval. 1963. ápr. 30. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 94. Az Államtitkárság számára készült későbbi jelentés is megerősíti, hogy a Szentszék mindent meg kívánt tenni annak érdekében, hogy Casaroli magyarországi és csehszlovákiai útjai bizalmas jellegűek maradjanak. Vö. Ponzenza per la Sacra Congregazione degli Affari ecclesiastici Straordinari (Trattative con Ungheria e Cecoslovacchia) 16 luglio 1963. Közli: La politica del dialogo i. m. 79. Az államtitkár-helyettes ezt a megbeszélések alatt is megerősítette: „A tárgyaló felek kölcsönösen egyetértettek abban, hogy a tárgyalásokat teljes diszkrécióval kezelik.” Vö. Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyar kormány képviselői és a Vatikán megbízottja között történt tárgyalásról. Budapest, 1963. máj. 10. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 112. A tárgyalásokra vonatkozó titoktartás következtében az emigráns papok is csak homályos információkkal rendelkeztek annak részleteiről. 1964 tavaszán pl. a következőképpen összegezték az emigrációnak a tárgyalásokkal kapcsolatos helyzetét: „Információkkal rendelkezünk, hogy a PMI vezetőit [...] aktívan foglalkoztatta a MNK és a Vatikán közötti tárgyalások várható alakulása. [...] Casaroliéknak, illetve Vatikánnak a velük szemben tanúsított tartózkodó magatartását, titkolódzását bizalmatlanságnak minősítik, és a János pápa-féle politika folytatását látják benne. Teljes tájékoztatlanságot mutatnak a Vatikán Mindszenttyvel kapcsolatos

előtt a püspökjelöltek ügyében – a Szentszék továbbra is kikérte a magyar emigráns papok véleményét, a konkrét nevekre vonatkozó információk kétségtelenül nagy szolgálatot tehettek az *Állami Egyháziügyi Hivatal*nak a tárgyalások során.<sup>80</sup>

Az emigráció félreállítása és a hosszú távú egyházpolitikai tervek támogatása szempontjából mindazonáltal az állambiztonság és az *Állami Egyháziügyi Hivatal Pápai Magyar Intézettel* kapcsolatos, fokozatosan összehangolt akciója bizonyult a legsikeresebbnek. Ugyanakkor az emigráció „főhadiszállásának”<sup>81</sup> tekintett *Pápai Magyar Intézet* magyar egyházi kezelésbe való visszavételének követelését a kétoldalú tárgyalásokon meglehetősen későn, kevéssel a második zsinati ülősszak megkezdése előtt tűzték napirendre. Annak ellenére, hogy Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó már az ÁEH számára az első ülősszak tapasztalatairól készített feljegyzésében jelezte, hogy „szóba került Rómában – esetleges mérlegelés után – teológusok kiküldése is az ottani egyetemekre”,<sup>82</sup> a következő hónapok során az *Állami Egyháziügyi Hivatal*ban egyáltalán nem foglalkoztak ezzel a felvetéssel. A feljegyzésben szereplő másik – az aktuális ügyvivő leváltására vonatkozó – javaslatot ugyanakkor felkarolták. Prantner József 1963. március 22-én kelt ilyen tárgyú előterjesztése mindazonáltal a *Pápai Magyar Intézet* státuszától teljesen függetlenül kezelte ezt a kérdést.<sup>83</sup> Erre utal az is, hogy az *Állami Egyháziügyi Hivatal* részéről a Szentszék képviselőjével 1963. május 7–9. között folytatott tárgyalásokon a *Pápai Magyar Intézet* sorsától függetlenül, csak általánosságban került szóba az ellenséges emigráció megfékezésének kívá-

---

elképzeléseiről, [...] nagyon reménykednek abban, hogy a tárgyaló felek nem fognak megegyezni. [...] A PMI vezetői is szükségesnek tartják a [...] megegyezést [...], azonban mindkét félnek egyformán engedményeket kell tenni.” A tárgyalásra kerülő kérdéseket érintő vatikáni állásfoglalásról és a papi emigráció vezetőinek ezzel kapcsolatos véleményéről összefoglaló jelentés. Budapest, 1964. márc. 11. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 82–83.

80 Az emigráció püspöki kinevezésekre vonatkozó javaslatairól a római rezidentúra tájékoztatta Budapestet: Távirat Rómából (1089). Feljegyzés. Budapest, 1964. máj. 29. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/4. „Hontalanok”. 270–272. A feljegyzésben szereplő információk forrása lehetett többek között: Barankovics István látogatása a PMI-ben. Jelentés. Budapest, 1963. nov. 25. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 44.; A PMI vezetőjének álláspontja a püspöki kinevezésekről. Jelentés. Budapest, 1963. okt. 25. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 269–270. A tárgyalások más pontjaira vonatkozó információkról ld. A tárgyalásra kerülő kérdéseket érintő vatikáni állásfoglalásról és a papi emigráció vezetőinek ezzel kapcsolatos véleményéről összefoglaló jelentés. Budapest, 1964. márc. 11. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 82–83.

81 Szabó Cs. megfogalmazása: A Szentszék i. m. 39.

82 Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Eger, 1963. jan. 14. MOL XIX–A–21–a. V–37–28/1962. A feljegyzés közelebbről nem nevezi meg, kinek a részéről került fel ez a kíváncsi, a szövegösszefüggésből azonban úgy tűnik, hogy az államtitkárságon vetették fel ezt a kérdést. Erre utal az is, hogy a szentszéki–magyar tárgyalások folyamán a Szemináriumok Kongregációjának vezetője, Mons. Francesco Marchisano arra buzdította Casarolit, hogy érje el a PMI eredeti működésének visszaállítását. Vö. Németh László: Mindszenty József és a Santo Stefano Rotondo (1949–1975). Magyar Sion 1(2007) 80.

83 Javaslát a Vatikán és a magyar állam között néhány kérdés rendezésére. Budapest, 1963. márc. 22. MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1963/7. ő. c. 88–91. A dokumentumot közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 78–81.

nalma.<sup>84</sup> A magyar tárgyaló fél a következő, 1963. október 1–5. közötti tárgyalások alkalmával az emigráció ügyéről szólva ugyan már név szerint említést tett a *Pápai Magyar Intézet*ről, de az összefoglaló jelentés szövege alapján ekkor még nem szorgalmazták erőteljesen az intézet visszaadását.<sup>85</sup> A magyar egyházpolitikai vezetés szemében a PMI ügye ekkor még mindig csupán az emigráció elszigetelésének szempontjából volt érdekes,<sup>86</sup> és figyelmen kívül hagyták az állambiztonsági szervek javaslatát, amely azt kérte az *Állami Egyházügyi Hivatal*tól, hogy a tárgyalások során kérjék vissza a *Pápai Magyar Intézet*et, mert ez az ügynöktelepítés szempontjából előnyös lenne.<sup>87</sup>

84 Vö. Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 23., 25., 26. és 27. dokumentumokat.

85 I. m. 158. A lényegesen később, 1964. márc. 22-én aláírt emlékeztetőből is az derül ki, hogy Prantnerék az októberi megbeszélésen elsősorban Mester István ügyvivői tisztének megszüntetését szorgalmazták, és csak ebben az összefüggésben említették a Pápai Magyar Intézetben élő emigráns papok „tűrhetetlen” viselkedését. Vö. Promemoria sulle trattative fra Santa Sede e rappresentanti del Governo ungherese (Roma, 1–5 ottobre 1963). Közli: La politica del dialogo i. m. 98–99.

86 Forrásainkból egyelőre nem világos, vajon a Pápai Magyar Intézet megszüntetésének magyar kiválmát Casaroliék hozták-e Zágónék tudomására, vagy pedig az új magyar ügyvivő küldéséből, és a folyamatban levő tárgyalásokból következtek-e erre. Ismereteink szerint Pizzardo kardinális csak 1964. márc. 5-én tájékoztatta a PMI sorsáról Zágont. Vö. Pizzardo kardinális levele Zágon Józsefhez. 1964. márc. 5. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/4. „Hontalanok”. 190–191. Mindenesetre néhány nappal a szentszéki–magyar tárgyalások római fordulóját követően, 1963. okt. 9-én Zágon már arról beszélt az emigrációban élő Hász István nyugalmazott magyar tábori püspök titkáranak, hogy a magyar egyházpolitikai vezetés ki akarja szorítani őket az épületből: „A Pápai Magyar Intézet nagy kísérleti forrás az egyházzal való közeledésre. A magyar kormány próbál a Szentszékkel tárgyalni, és minket természetesen szeretnének kikapcsolni. A kikapcsolás első lépése már folyik. Ideküldték Timkót. [...] Utána szeretnének minket kilökní és otthonról küldeni egy PMI-rektort. [...] Nem fog könnyen menni, olyan értelemben, hogy a Szentszék nem fog könnyen belemenni abba, hogy ide új rektort küldjenek, mert azt nem a püspöki kar nevezi ki, hanem a Szentszék. De sokszor úgy van, hogy ez egy kis jelentőségű dolog, ezzel nem húzunk ujjat, ha ezen a címen be tudunk juttatni egy püspököt otthon. Szóval nem rózsás az intézet helyzete. Csinálunk, amit tudunk, és tartjuk a frontot, ameddig csak lehet, de ha a Szentszék azt mondja, most elérkezett az idő a magyar egyház viszonyának rendezésére, ezt is megengedjük, akkor sajnos az a helyzet, hogy az ő helyzete jogilag biztosítva van, tehát formailag az államnak nagy előnye van, csak a mi erőszakosságunk és függetlenségünk védett eddig minket.” Távirat Rómából (2357). Feljegyzés. Budapest, 1963. okt. 21. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/2. „Hontalanok”. 186.

87 „Az MNK és a Vatikán kapcsolatainak rendezésének egyik, nem jelentéktelen akadálya a Pápai Magyar Intézet (PMI) reakciós vezetőinek tevékenysége. [...] Ezt a helyzetet figyelembe véve, javasoljuk olyan aktív intézkedések megtételét, amelyeken keresztül b./ megátoljuk, hogy a reakciós PMI a Vatikánt a magyar r. k. egyház és a papi emigráció ügyében befolyásolja: elérjük, hogy a PMI, mely jelenleg a reakciós papi emigráció központja, végül is a Vatikán elleni munka bázisa legyen. [...] A kialakult helyzetet alkalmasnak tartjuk és lehetőségeket látunk arra, hogy a kiutazó püspöki delegáción keresztül, a Vatikán és a magyar kormánysszervek között sorra kerülő tárgyalásokon lépéseket tegyünk a PMI visszaszerzésére, Zágon és Mester kikapcsolására. [...] a./ Az ÁEH a delegáció felkészítése során megfelelő módon vesse fel a püspököknek, hogy a magyar r. k. egyház és a külföldön élő magyar r. k. papok egyedüli képviselőjeként csak a püspöki kart ismerjék el. [...] kifejezetten sértő [...], hogy a Vatikán 2 disszidens papot – Zágont és Mestert – valamiféle összekötőknek tekint. [...] b./ Várható, hogy a Vatikán és a kormánysszerveink között meginduló tárgyalásokon a vatikáni képviselő is felveti a pap-továbbképzést Rómá-



Mivel a római tárgyalások után úgy tűnhetett, hogy *Állami Egyházi Hivatal* azért nem tette magáévá a Belügyminisztérium által megfogalmazott kérést, mert nem látott benne fantáziát, a római rezidentúra vezetője javaslatot tett arra, hogy a hírszerzés *Pápai Magyar Intézettel* kapcsolatos elképzeléseit, amelyeket korábban csak nagy vonalakban tártak a magyar tárgyalódelegáció elé, egy feljegyzésben részletesen is fejtsék ki. „Így várható, hogy a következő tárgyaláson ezzel érdemben foglalkozni fognak.”<sup>88</sup> A részletes feljegyzés meggyőzhette az egyházpolitikai vezetést: az 1963. október 22-én az addigi tárgyalások eredményét összegző beszámolóban már szerepel az a javaslat, hogy a továbbiakban szorgalmazza a *Pápai Magyar Intézet* visszaadását a magyar egyház kezelésébe.<sup>89</sup> A harmadik, 1964. március 23–24. közötti tárgyalási forduló során azután a magyar fél felvetésére reagálva a Vatikán késznek mutatkozott a PMI ügyéről tárgyalni, ha az intézményt eredeti céljának megfelelően használják fel.<sup>90</sup> Az egyeztetések után az 1964. június 25-i megegyezés-tervezetben Casaroli már elfogadta a PMI ügyének megoldását,<sup>91</sup> így az 1964. szeptember 15-én aláírt részleges megállapodás<sup>92</sup> értelmében november 5-én az emigráns vezetők átadták az intézetet a magyar egyház képviselőinek.<sup>93</sup> A korábban az emigráns papok központjaként

---

ban. Ebben az esetben delegációnk szögezze le, hogy a kérdést csak akkor tesszük megfontolás tárgyává, ha Mester és Zágón távozik a PMI-ből, és a püspöki kar javaslatára a kormány hozzájárulásával más személy veszi át a PMI vezetését”. A Vatikán politikájának befolyásolására és az r. k. papi emigráció bomlasztására javaslat. Budapest, 1963. szept. 13. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/3. „Hontalanok”. 115–119. A magyar állambiztonsági szervek már 1963 nyarán számoltak a PMI „visszaszerzésével”: „A Vatikán és a Magyar NK közötti tárgyalások eredményeképpen esetleg lehetőség nyílna arra, hogy vatikáni külföldi papi tanintézetekbe telepítéseket hajtsunk végre”. Operatív tervek és intézkedések. (XXIII. János halála után.) Dátátlan. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/2. „Canale”. 352.

88 A Vatikánnal való tárgyalások tapasztalatai. Jelentés. Róma, 1963. okt. 9. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 41–43.

89 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásról. 1963. okt. 22. Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 160.

90 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az Állami Egyházi Hivatal közös tájékoztatója a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásról. 1964. márc. 24. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 181. A Pápai Magyar Intézet ügyében kevéssel a tárgyalások előtt kereste meg az Államtitkárságot a Szemináriumok Kongregációja, hogy segítsenek tisztázni a Palazzo Falconieri tulajdoni viszonyait. Relazione di Mons. Casaroli al Card. Segretario di Stato sulla ripresa dei contatti con il Governo ungherese. 10 aprile 1964. Közli: La politica del dialogo i. m. 118. A Szemináriumok Kongregációjának egyébként Zágón József vetette fel az Intézet jogi státusza rendezésének szükségességét: Németh L.: Mindszenty i. m. 80.

91 Száll József római magyar követ levele Prantner József ÁEH-elnökhöz a magyar–vatikáni részleges megállapodással kapcsolatban. 1964. jún. 26. Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 187.

92 A részleges megállapodás szövegét közli: Atto e Protocollo con Allegati firmati a Budapest. Budapest, 15 settembre 1964. La politica del dialogo i. m. 156–171. Az emigráns papokra és a Pápai Magyar Intézetre vonatkozó rész: 168–171.

93 A Pápai Magyar Egyházi Intézet átadás-átvételi jegyzőkönyve. 1964. nov. 5. MOL XIX–A–21–a. R–41–1/1964. Az átadásról Csepregi Ignác nov. 19-én Prantnernak írott levelében felveti többek között az intézet anyagi kérdéseit a jövőre vonatkozóan. Vö. Csepregi Ignác levele Prantnernak. Róma, 1964. nov. 19. MOL XIX–A–21–a. R–41–1/1964. A dokumentumokat közli: Szabó Cs.: A

működő intézet ezzel ismét a magyar egyház kezelésébe került, és így lehetővé vált, hogy 1965 februárjától a római egyetemeken tanuló magyarországi papok intézetévé váljon.

A sikeres akció az állambiztonság és az egyházpolitikai vezetés számára is komoly haszonnal járt: a magyar állambiztonsági szervek által kidolgozott új módszereknek köszönhetően az állam felügyelete mellett működő intézmény elsődleges szerepén kívül valóságos hírszerző központtá vált a Vatikán közelében. A telepített ügynökökön keresztül az állambiztonságnak új lehetőségei nyíltak a „magyar papi emigráció” bomlasztására és szűkebb értelemben a szentszéki–magyar tárgyalások, tágabban véve pedig a Vatikán keleti politikájának befolyásolására.<sup>94</sup> A hírszerzési céllal telepített ügynökség kijuttatása ugyanakkor hosszú távon belpolitikai haszonnal is járt,<sup>95</sup> amennyiben lehetővé tette a ma-

---

Szentszék i. m. 236–239. Az Államtitkárság és Pápai Magyar Intézet vezetőinek az intézet átadása ügyében folytatott együttműködését alaposan dokumentálja: *Németh L.*: Mindszenty i. m. 80–90.

94 A hírszerzésben a legfontosabb szerepet természetesen a kivétel nélkül magyar származású hivatásos hírszerzők, ill. a kiképzett ügynökök – „hivatásos munkatársak” (HTM), „titkos munkatársak” (TMT) és „hírszerző ügynökök” (HÜ) – jelentették. A Vatikán esetében a Pápai Magyar Intézet vált az általuk végzett operatív tevékenység központjává. A hírszerző hierarchiában alattuk álltak az ugyancsak magyar származású egyházi ügynökök, őket pedig az olasz vagy más külföldi hírforrások követték, akikről leggyakrabban a „sötét hírszerzésnek” nevezett irányított beszélgetések révén nyertek információkat. *S. Bottoni*: i. m. 164.

95 Bandi István így összegzi az ügynökség újján elérni kívánt célokat: „A két csoportfőnökség tisztjei közös intézkedési tervet dolgoztak ki, amelynek legfontosabb jellemzője a perspektivakusság volt, vagyis az állambiztonság arra számított, hogy a kiválasztott hallgatók 5–10 éven belül a magyar egyház felső- és középszintjének bázisát, majd legbefolyásosabb csoportját fogják képezni. Ez a felismerés tovább fokozta az egyház kiszolgáltatottságát és további támadási irányt jelentett az állambiztonság számára. A terv készítésénél figyelembe vették, hogy a római Pápai Magyar Intézetből lehetőség adódik eredményes információszerző, tippkutató és befolyásoló tevékenység kifejtésére a Vatikán, valamint olasz egyházi körök és az olaszországi papi emigráció irányába. Továbbá az is jelentős szerepet kapott a tervben, hogy az intézetben tanuló papnövendékek pozíciója lehetőséget nyújtott a különböző vatikáni hivatalok, valamint kongregációk megismerésére, pápai tanintézetek feldolgozására, az ott tanulókkal operatív értékű kapcsolatok kiépítésére.” *Bandi István*: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez állambiztonsági módszertani megközelítésben. *Egyháztörténeti Szemle* 8(2007) 1. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/bandiistvan.htm>. (Utolsó letöltés dátuma: 2008. okt. 31.) A Bandi István által jelzett állambiztonsági célok megerősítik Máté-Tóth András zsinati ügynökséggel kapcsolatos megfigyeléseinek eredményeit: „tovább finomíthatjuk a magyar egyházpolitika változásának elemzését. Két egyértelmű trend rajzolódik ki. A delegáció tagjai között ülősszakról ülősszakra növekedett a nem-ügynökök aránya, s vele párhuzamosan növekedett a püspöki ügynökök aránya. Ez a két párhuzamos és egymással szorosan összefüggő változás azt a tézist támasztja alá, miszerint az 1964-es megállapodást követően az új magyar egyházpolitika lényeges pontja volt az egyházi vezetők közé lojális, jelen esetben kifejezetten ügynökként együttműködő személyek elhelyezése. Alátámasztja ezt az összefüggést az a tény is, hogy 1963-ban – vagyis a megállapodás közvetlen előkészítésének idején – az elhárítás felmérte az egyházi ügynökök körét, akiről megynként jelentések készültek. A felszínen tett politikai engedményekkel párhuzamosan a »mélyben« az egyházon belüli elhárítás erőinek összpontosítása zajlott. Miközben tehát engedményeket tehetett az állam az egyháznak, aközben ellen-

gyarországi katolikus egyház közép- és felső vezetőinek kompromittálását. Az egyházpolitikai vezetés ugyanis a Belügyminisztérium III/III. és III/I. Csoportfőnökségek által kiválogatott és tanulmányok ürügyén Rómába telepített ügynökök személyében 5–10 éven belül kipróbált lojalitását – és tanulmányaik révén a Szentszék számára is elfogadható – papokkal tudta betölteni a magyarországi teológiai főiskolák tanári állásait, valamint a fontosabb egyházkormányzati pozíciókat, beleértve a püspöki székeket is. Miután tehát sikerült úrrá lenni a kezdeti nehézségeken – minden bizonnyal ezekkel magyarázható, hogy az *Allami Egyházügyi Hivatal* eleinte inkább tehernek érezte az intézet magyar kézbe kerülését<sup>96</sup> – a *Pápai Magyar Intézet* az egyházpolitikai célok hatékony eszközévé vált.<sup>97</sup>

## Epilógus

A magyar emigráns papokat mindazonáltal a *Pápai Magyar Intézet* visszaszerzésével sem sikerült maradéktalanul elszigetelni vagy elnémítani, így a hírszerzés a továbbiakban is kiemelten foglalkozott az emigráción belül fennálló ellentétekkel, problémákkal, a közöttük kialakuló polarizációs folyamatokkal, valamint aktivitásuk ellehetetlenítésével. Az emigráció elleni akció folytatása azonban a PMI átvételének, valamint a folytatódó szentszéki–magyar tárgyalásoknak köszönhetően a továbbiakban mindinkább függetlenné vált a II. Vatikáni Zsinattól.

A szerzett információk alapján még a zsinat alatt néhány esetben ugyan sikeresen semlegesítették az emigráns vezetőknek a Szentszék keleti politikát bíráló akcióját,<sup>98</sup> azonban egy új emigráns központ létrehozásának megghiúsítását – és ezáltal az emigráció további gyengítését – minden szándékuk ellenére sem sikerült elérni.<sup>99</sup> Az emigráció teljes ellehetetlenítése a kétoldalú tárgyalások útján sem valósult meg maradéktalanul. Hiába zsarolták a Vatikánt azzal, hogy a to-

örzését az egyház vezetőin és magasabb beosztású tagjain keresztül felerősítve gyakorolhatta.”  
Máté-Tóth A.: i. m.

96 A fentiek fényében Szabó Csaba értékelése inkább az ÁEH hozzáállására vonatkozik: „Miután 1964-ben megszerezte a magyar állam a PMI-t, eleinte úgy tűnt, hogy nem is igazán tudtak mit kezdeni vele. Rossz fényt vetett volna rájuk, ha nem töltik fel az intézetet hallgatókkal, ha nem támogatják működését. Érződik az iratokból egyfajta kelletlen hozzáállás, de azért ellátják pénzzel és felszereléssel, kiválogatják a hallgatókat.” Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 39.

97 A PMI 1964 utáni működését, az állambiztonsági szervek új, perspektivikus tevékenységét behatóan elemzi: Bandi I.: i. m.

98 Vö. Zágon József és Mester István PMI-vezetőkkel szembeni ellenakció eredményéről jelentés. Budapest, 1964. okt. 13. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 199.

99 Ilyen volt pl. a Zágon József kompromittálására készített fent említett nyilatkozat, amellyel a Szent István Ház felépülését kívánták megakadályozni. A Szent István Ház építését, ill. az ahhoz nyújtott pápai pénzadományt a kétoldalú tárgyalásokon is szóvá tették: Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a Politikai Bizottságnak a Vatikán képviselőjével folytatott tárgyalásokkal kapcsolatban. 1967. jan. 31. Közli: Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 304. Az emigráns papok új központja, a Via del Casaletto 481. sz. alatti Szent István Ház átadására végül 1967. aug. 20-án került sor.

vábki megegyezések lehetetlenné válnak, amennyiben a Vatikán nem tesz valamit az emigráció elhallgattatásáért.<sup>100</sup> A Szentszék nem volt hajlandó a kritikus, de hozzá hű papokat félreállítani. Legfeljebb beosztásukon változtatott, kivonva őket a magyar ügyek közvetlen intézéséből.<sup>101</sup> Mindezek ellenére azonban informálódásra<sup>102</sup> és kényes, magyar vonatkozású ügyek elintézésékor a későbbiekben is igénybe vette szolgálataikat.<sup>103</sup>

## ANDRÁS FEJÉRDY

### “STATELESS PEOPLE”

#### THE HUNGARIAN CLERICAL EMIGRATION IN ROME, THE HUNGARIAN GOVERNMENT AND THE BEGINNINGS OF THE VATICAN'S NEW “OSTPOLITIK”

From the very beginning the Hungarian communist government regarded the Roman Catholic priests living in Rome as one of the most influential and dangerous emigrant groups. Due to their secret communication channels with the Hungarian Catholic Church they provided the Vatican Secretariat of State most of the information about Hungary, in addition the clerical emigration played an intermediary role between the Holy See and the Hungarian Catholic Church.

100 Szabó Cs.: A Szentszék i. m. 39.

101 Mester Istvánt a Konzisztoriális Kongregációban pl. már 1964 őszén olyan pozícióba helyezték át, ahol nem foglalkozott magyar ügyekkel. Vö. Csertő Sándor feljelentése Klempa Sándor ellen a Vatikánál. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1964. nov. 23. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/5. „Hontalanok”. 215. Zágón Józsefet 1967-ben léptették elő az „Emigráció Legfelsőbb Tanácsa” titkárává. Ezáltal már nem speciálisan a magyar ügyek tartoztak rá. Vö. Feljegyzés. Budapest, 1967. jún. 21. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/6. „Hontalanok”. 108. Rajnai Sándor, a BM III. Főcsoportfőnökség helyettes vezetője az emigránsok körében felmerült lehetőségeket összegezve a következőképpen értékelte Zágón előléptetését: „egyesek szerint Carlo Confalonieri bíboros protezsálta a kinevezést, mellyel kárpótolni akarták Zágont azért, hogy el kellett hagyni a Pápai Magyar Egyházi Intézetet és át kellett adni a magyar egyház használatára, és az amerikai örökséget is a PMI-nek adták. Van olyan vélemény is, hogy a Vatikán mesterfogása az előléptetés, mert megbecsülése jeléül magasabb rangba helyezi Zágont, és ezzel a gesztussal a magyar állam felé azt jelzi, hogy a két fél közötti kapcsolatokra gátló hatással lévő személyt olyan beosztásba tette, ahol nem foglalkozik magyar ügyek intézésével.” Vö. Zágón József vádaskodása a római magyar nagykövetséggel szemben. 1967. júl. 18. ÁBTL 3.2.7. Cs–2/6. „Hontalanok”. 112–113.

102 Erre utalnak pl. Fábán Károly sorai, amelyeket 1969. okt. 10-én írt Zágón József prelátusnak: „Mellékelem a Casarolinak összeállított rövid tájékoztatót. Erről csak Te tudsz és Paulai – Paulai kérte – megküldtem neki –, mert tőle is mindig megkapom az érdekesebb hazai beszámolókat. [...] Az olasz szöveget megtarthatod, hadd legyen belőle egy példány. Így szoktam összeállítani alkalomadtán C[asaroli]-nak a hazai híreket és újságcikkeket.” A gépelt levél végén még kézzel: „Olvasd el, Te jobban ismered C[asaroli]-t. Írd meg, mi nem jó az ilyen tájékoztatóban, vagy mit kellene jobban kiemelni.” Fábán Károly levele Zágón Józsefhez. 1969. okt. 10. SZIA-Zágón 48.44.

103 Ilyen szerepet játszott pl. Zágón József 1971-ben, majd 1972-ben Csertő Sándor, amikor a Szentszék és Mindszenty József között vállaltak közvetítő szerepet. Vö. *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp. 2004. 88., 145–146.

In order to restrain “clerical reaction” and to control the “Ostpolitik” of the Holy See, the Hungarian government was continuously attempting to oust the clerical emigration from decision making in the Holy See. This purpose was kept in view even by the fairly pragmatic Hungarian ecclesiastical policy after the turning of the 1950’s and 1960’s. Besides supporting the progressive line of Pope John XXIII, the new policy had a share in bringing discredit upon the “conservative reactionary” wing of the Vatican, more precisely on the Hungarian emigration as well. Concerning approaching the emigration and isolating them from the Holy See, the Vatican Council provided a unique possibility.

Despite of the great expectations and remarkable efforts the penetration into the clerical emigration failed. Notwithstanding that the Hungarian presence counterbalanced the particular role of the emigration, during the first session the actions taken to divide the inner system of the emigration, to suppress its intermediary role and to influence the Vatican remained unsuccessful. The informants sent from Hungary, the surveillance operations against the Hungarian Pontifical Institute and the Hungarian “rezidentura” in Rome provided valuable intelligence on the clerical emigration and on the Holy See’s Hungarian policy. Therefore, in possession of the newly obtained information, during the bilateral negotiations started in May 1963 between the Holy See and Hungary, the Hungarian party could carry out most of the set aims of their ecclesiastical policy.

The 1964 agreement marked the end of the emigration’s influence on the Vatican Secretariat of State and enabled the regime to exercise influence over the Holy See’s “Ostpolitik”. According to the agreement, the authority on Pontifical Hungarian Institute in Rome returned to the Hungarian Catholic Church, which enabled the service to create an important intelligence centre at the heart of the Holy See. It was during the Second Vatican Council that the Hungarian political direction and intelligence – learning from their errors – laid the foundations for further operative actions and ecclesiastical policy against the Vatican, which were successful from the point of view of the Hungarian regime.



NAGY KORNÉL

## Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)<sup>1</sup>

### Bevezetés

Az erdélyi örménység egyházi uniójának kérdése nem volt ismeretlen a magyar és a nemzetközi történettudomány előtt. Számon tartotta hagyományában ezt az erdélyi örménység is, igaz, gyakorta ékesítette fel történetileg nem hiteles eseményekkel és mítoszokkal. Ezen túlmenően számon tartotta ezt a magyar és a nemzetközi egyháztörténet is. Ugyanakkor igaz az a megállapítás is, hogy ez az egyházi unió nem került a hazai és a nemzetközi egyháztörténeti kutatások látókörébe.

Az erdélyi örmény unióról kevés használható információ állt a kutatás rendelkezésére. Annyi tudomás volt róla, hogy az erdélyi örmények püspöke, Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i<sup>2</sup> (1610?–1686) 1686-ban, Lembergben letette a katolikus hitvallást Opizio Pallavicini (nuncius: 1681–1688) varsói apostoli nuncius kezébe, valamint kimondta az erdélyi örmény közösség nevében a vallási uniót. Majd a hitvallást és az uniót követően a püspök váratlanul elhunyt, és munkáját a Rómából Erdélybe delegált Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus misszionárius folytatta. Tanulmányunk célja, hogy ezt a problémát körüljárjuk, megfelelő kritikával kezeljük, és az újonnan, a közelmúltban feltárt források alapján

1 Jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2008. nov. 18-án a Fiatal kutatók fórumán megtartott ugyanazon c. előadás írásos változata. A témában az Örmény és Magyar Tudományos Akadémia csereprogramjának jóvoltából Jerevánban, a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj segítségével Rómában és Vatikánban, valamint a Fundação Calouste Gulbenkian alapítványnak köszönhetően Velencében végeztem kutatásokat 1999-ben, 2000-ben, 2004-ben, 2005-ben, 2006-ban és 2008-ban. Támogatásukat ezúttal is köszönöm. Ezenfelül külön köszönetet szeretnék mondani néhai Schütz Ödönnek és Tóth István Györgynek, valamint Fodor Pálnak, E. Kovács Péternek, Giovanni Foschinak, Giusto Trainának, Vahagn Abgaryannak, Lewon Bölos Zekiyannak, Baán Istvánnak, Fazekas Istvánnak, Soós Istvánnak, Kalmár Jánosnak, Molnár Antalnak, Szántay Antalnak, Pálffy Gézának, Hegedűs Andrásnak, Bíró Lászlónak, Fejérdy Andrásnak, Bakács Bernadettnek, Vajk Ádámnak, Papp Eszternek és Kovács Bálintnak, akik segítségével, kritikai észrevételeikkel és hasznos tanácsaikkal segítették a tanulmány elkészülését.

2 Az örmény (grabar: klasszikus örmény, modern keleti és nyugati dialektus) nevek és szövegek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, melyet a Nemzetközi Armenológiai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes (= AIEA) határozott meg.

tisztázzuk. Ezen túlmenően jelen tanulmányban választ keressünk arra a kérdésre is, miért nem kerülhetett mostanáig az erdélyi örmények egyházi uniója hazai és nemzetközi kutatások homlokterébe.

Mindenekelőtt röviden át kell tekinteni azt az alapproblémát is: miért kellett a világ egyik legősibb keresztény egyházát egyesíteni?

Mind a mai napig vita tárgyát képezi, mikor vált le az örmény apostoli egyház az egyetemesről. Egyes vélekedések szerint az örmény apostoli egyház már 373-ban, az úgynevezett manazkerti (manzikerti) egyházfők hivatalviselésének idején, elszakadt az egyházi joghatóságukat jelentő caesarea metropolitától.<sup>3</sup> Más vélemények a leválást az 5–10. század hitvitáira vezették vissza. Ezeknek a polémiáknak a középpontjában a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinattal kapcsolatos dogmatikai és politikai viták állottak. A szakértők többsége ez utóbbit tartja hihetőbbnek és megalapozottabbnak.<sup>4</sup>

Az örmény apostoli egyháznak a khalkédóni zsinathoz fűződő ellentmondásos viszonyát általában – és helytelenül – a monofizitizmussal magyarázták. Az örmény apostoli egyház nemzeti zsinatain a Jézus isteni, azaz egy természetét (*moné füszi*s) valló, monofizita tant és annak követőit – mint például Euthükhész archimandritát, Baršauma apátot, I. Dioszkorosz (444–451), Timotheosz Ailurosz (457–460, 475–477) alexandriai, valamint Petrosz Gnafeusz (470, 475–477, 485–489) és Szevérosz (512–518) antiókhiai pátriárkákat – igen határozottan elutasította.<sup>5</sup> Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati

3 La Narratio de rebus Armeniae. Ed. Gérard Garitte. Louvain-la-Neuve, 1952. 403.; *Nina Garsoïan*: Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrième siècle. *Revue des Études Arméniennes* (= REArm) 10(1976) 297–320.; *Uő*: Nersés le Grand, Basile de Cesarée et Eustathe de Sébaste. REArm 17(1983) 150–158.; *John Meyendorff*: Birodalmi egység és keresztény szakadások. Bp. 2001. 143–145.

4 The History of the Caucasian Albanians of Movsēs Dasxuranc'i. Ed., tr. Charles Dowsett. London–New York–Toronto, 1963. 72–74., 172–175., 182., 189–191., 195–196., 207., 216., 229.; *Movsēs Katankatuac'i*: Patmut' iwn Aluanic ašxarhi [A kaukázusi Albánia története]. Ašx. Varag Ařak'elyan. Erewan, 1983. 119., 269–271., 297., 342–343.; *Yovhannēs Draxanakertac'i*: History of Armenia. Ed., tr. Krikor Maksoudian. Atlanta, 1987. 22., 121–123., 189–191., 196.; *Nina Garsoïan*: Quelques précisions préliminaire entre les églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcedoine: III. Les évêchés méridionaux limitrophes de la Mésopotamie. REArm 23(1992) 39–80.; *Uő*: Quelques précisions préliminaire sur le schisme entre les églises byzantines et arméniennes. In: L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture. Paris, 1996. (Byzantina Sorboniensia 12.) 98–112.; *Uő*: Évolution et crise dans l'historiographie récente de l'Arménie médiévale. *Revue du monde arménien* modern et contemporain 6(2001) 7–27.; *Yovhannēs Draxanakertac'i*: Histoire d'Arménie. Éd., trad. Patrice Boisson-Chenorhokian. Louvain-la-Neuve, 2003. 46., 134–136., 199–202.

5 *Samuēl Aneci'*: Hawakmunk' i groc' patmagrac' [Történeti könyvek gyűjteménye]. Ašx. Aram Tēr-Mik'ayelean. Valaršapat, 1893. 272–277.; *Girk' T'lt'oc'* [Levelek könyve]. Ašx. Yakob Izmiranc'. Tiflis, 1901. 41–51., 53–55., 67–83., 177–178.; La Narratio i. m. 153–160., 370–375.; *Mesrop Kiwlesserean Vardaper*: Patmut' iwn hayoc' ekelec' iin [Az örmény apostoli egyház története]. Pëyrut', 1961. 89–90., 94–98., 101–109., 125–126.; *Vazgen Hakobyan*: Le date de l'avènement d'Ašot premier roi Bargratide. REArm 6(1968) 273–282.; *Karekin Sarkissian*: The Council of Chalcedon and the Armenian Church. New York, 1975. 15–19., 185–213.; *Patrice Boisson-Chenorhokian*: La liste des patriarches Arméniens par le Catholikos Yovhannēs Draxanakertac'i (Xe siècle). REArm 22(1990–1991) 185–205.; *Jean-Pierre Mahé*: La Narratio de rebus Armeniae. REArm



örmény területek püspökei a Keletrómai (későbbi Bizánci) Birodalom fennhatósága alá tartoztak, és közülük jó néhányan részt vettek Khalkédónban, ahol elfogadták az egyetemes zsinat tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, a keleti örmény területek püspökei, az egyházfővel együtt, a Szászánida perzsák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvétel miatt, nem jelenhettek meg a khalkédóni egyetemes zsinaton. Így az örmény apostoli egyház hivatalosan nem tudott jelen lenni.<sup>6</sup> Ennek okán az egyetemes egyház ügyeivel érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. A khalkédóni egyetemes zsinatról azonban torzkép jutott el Örményországba, melynek nyomán azt hitték, hogy a zsinaton rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (A nesztorianizmus Szűz Máriát Krisztusszülőnek, azaz görögül *Khristotokosz*nak, vallotta szemben az orthodoxok által használt görög *Theotokosz*, azaz Istenszülő fogalommal.) Ezt az irányzatot ráadásul a hivatalos Szászánida valláspolitikai támogatta, és igyekezett a nesztoriánusokat az örmény apostoli egyház ellen uszítani.<sup>7</sup>

Mindamellett az örmény krónikáirodalomban markáns Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel álláspontjuk szerint Konstantinápoly mint keresztény szövetséges több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány Szászánida perzsák elleni háborújában. Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. századtól kezdett kikristályosodni ez a Bizánc-ellenes magatartás, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény apostoli egyház a nemzeti zsinatain sem burkoltan, sem nyíltan nem fordult szembe az egyetemes zsinat tézisével, illetve határozottan elítélte a monofizita tanokat.<sup>8</sup> Sőt a 7. századtól kezdve a hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, a bizánciak és az örmények kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetleneknek nevezték egymást.<sup>9</sup> Ezeket a vádak Bizáncból idővel Róma is átvette.

25(1994–1995) 429–438.; *Nina Garsoïan*: The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire. In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Eds. Hélène Ahrweiler–Angeliki Lalou. Dumbarton Oaks, 1998. 53–124.

6 *Nina Garsoïan*: Armenia between Byzantium and the Sassanians. London, 1985. 27–46.; *Üő*: The Presence of the “Armenian” Bishops at the First Five Oecumenical Councils. In: *Essays presented to Joan Hussey on her Eightieth Birthday*. Ed. John Chrysostomides. Camberley, 1988. 134–147.; *J. Meyendorff*: i. m. 148–149., 362–368.

7 Girk’ T’lt’oc’ i. m. 70–73., 109–114., 196–200., 253–254. Ld. erről: *Krikor H. Maksoudian*: Armenian Church. Doctrines and Councils. In: *Dictionary of the Middle Ages*. 1. Aachen–Augustinism. Ed. Joseph R. Strayer. New York, 1982. 498–500.; *Nina Garsoïan*: Secular Jurisdiction over the Armenian Church. In: *Essays presented to Ihor Sevchenko–Harvard Ukrainian Studies* 7(1983) 220–250.; *Üő*: L’église arménienne et le Grand Schisme d’Orient. Louvain-la-Neuve, 1999. 21–71., 135–239., 222–227.; *Üő*: Church and Culture in Early-Medieval Armenia. London, 1999. 8–13., 66., 97.

8 Step’anosi Tarōnec’uoy Asolkan patmut’iwn tiezerakan [Step’anos Tarōnec’i Asolik egyetemes története]. Ašx. Stepan Malxaseanc’. Sankt-Petersburg, 1885. 158.; *K. Sarkissian*: i. m. 150.; Patmut’iwn Sebēosi [Sebēos püspök története]. Ašx. Geworg Abgaryan. Erewan, 1979. 66., 91., 122–124., 132., 148–151., 158–160., 167–171.

9 Hawakumn patmut’ean Vardanay Vardapeti (Arewelc’uoy) [Vardan Vardapet Arewelc’i történeti munkájának gyűjteménye]. Venetik, 1862. 82–85.; *Venance Grumel*: L’envoyé du Photius au

Az önállóságára egyébként is kényesen ügyelő örmény apostoli egyház a felhozott vádak ellenére orthodox hitelveket vallott, de a khalkédóni egyetemes zsinat téziseinek kapcsán előbb Konstantinápoly, majd utóbb Róma politikai expanzióját látta.<sup>10</sup> Ezt a fajta önállóságot az egyetemes bizánci és római egyház kifogásolta és nehezményezte. Az örményeket az ilyen fajta különállásuk folytán helytelenül „monofizita” eretnekeknek bélyegezte.<sup>11</sup>

Az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a liturgikus nyelv és irodalom megszületése, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonoságtudatának megeremtéséhez. Ez volt az oka annak, hogy a római katolikus egyház középkori kísérletei az örmények áttérítésére mindig kudarcot vallottak. Ugyan a katolikus egyház a kilikiai (sis-adanai), valamint a firenzei uniós zsinatokon majdnem sikerrel járt: tudniillik a tárgyalásokon részletes dogmatikai és liturgikus problémákra is kitértek, de végül az örmény apostoli egyház nemzeti érdekekre hivatkozva valójában ezeket a zsinatokat határozottan elutasította.<sup>12</sup>

catholicos Zacharie: Jean de Nikè. *Revue des Études Byzantines* (= REB) 14(1956) 169–173.; *Kirakos Ganjakec'i*: Patmut'wn Hayoc' [Örményország története]. Ašx. Karen Melik'-Ōhanjanyan. Erewan, 1961. 35–38., 45–49., 54., 69., 80–89., 166., 196.; *Cyrill Toumanoff*: The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century. *Le Muséon* 74(1961) 5–42.; *Hratch Bartikian*: La conquête de l'Arménie par l'Empire byzantin. *REArm* 8(1971) 327–340.; *Jean Darrouzès*: Deux lettres inédites du Photius aux arméniens. *REB* 29(1971) 137–153.; T'ovma Arcruni ew Ananun. Patmut'wn Tann Arcrunec' [T'ovma Arcruni és Ismeretlen Folytatója: Az Arcrunida fejedelmi család története]. Erewan, 1985. 132–133., 146–147.; *John Meyendorff*: L'aphtharodocétisme en Arménie: un imbroglio doctrinal et politique. *REArm* 23(1992) 27–38.; *Jean-Pierre Mahé*: L'Église arménienne de 611 à 1066. In: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*. 4. Éd. Gilbert Dagron. Paris, 1993. 457–547.; *N. Garsoïan*: L'Église arménienne i. m. 282–353.; *Igor Dorfmann-Lazarev*: Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe orthodoxe. Louvain-la-Neuve, 2004. 96–130.

<sup>10</sup> *Nicholas Adontz*: *Études arméno-byzantines*. Lisbon, 1965. 45–73.

<sup>11</sup> Grigor Magistrosi t'lt'erë. [Grigor Magistros levelei]. Ašx. Karen Kostaneanc'. Alexandropol, 1910. 157–163.; La Narratio i. m. 38–39., 133–136., 205., 211–216., 220., 260–270., 372–375., 404–412.; *Karekin Sarkissian*: The Doctrine of the Person of Christ in the Armenian Church. A Brief Survey with Special Reference to the Union of the Two Natures. *The Greek Orthodox Theological Review* 10(1964–1965) 108–119. A khalkédónita orthodox georgiaiak (grúzok) a bizánciakhoz hasonlóan monofizita eretnekséggel vádolták az örmény apostoli egyházat. Erről ld. Girk' T'lt'oc' i. m. 346–355.; *Lewon Boghos Zekiyan*: La rupture entre les églises géorgiennes et arméniennes au début du VIIe siècle. *REArm* 16(1982) 155–174.; *M. Katankatuac'i*: i. m. 126., 272–279., 293–303., 342–343.; *K. Maksoudian*: Yovhannēs Draxanakterac'i i. m. 93.; *Bernadette Martin-Hisard*: Christianisme et Église dans le monde géorgien. In: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*. 4. i. m. 549–603.; *Jean-Pierre Mahé*: La rupture arméno-géorgienne au début du VIIe siècle et les réécritures historiographiques des IXe–XIe siècles. In: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli IV–VII)*. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 43. 2. A cura di Enrico Medestò. Spoleto, 1996. 927–961.; *Rewriting History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*. Ed., tr. Robert W. Thomson. Oxford, 1996. 255–309.; *N. Garsoïan*: L'Église arménienne i. m. 282–353.

<sup>12</sup> *Clemente Galano*: *Conciliationis Ecclesiae Armenae*. 1. Romae, 1661. 438–454.; *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Ed. Alex Balgy. Viennae, 1877. 69–88.; *Aram Palcean*: Patmut'wn kat'olikē vardapetut'ean i Hays [A katolicizmus története Örményországban]. Vienna, 1878. 25., 202–205.; *François Tournbize*: *Histoire*

Eme uniós kudarcok indítékai véleményünk szerint abban keresendők, hogy az örmény apostoli egyház vezetői, a katolikoszok, mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és tanbéli kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes uniós kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetetteknek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól, vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház a 4–10. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz uniós kísérletet – mind Bizánc, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás a 15. századra teljesen megcsontosodott.<sup>13</sup>

Az előbb említett konzervatív álláspont mellett nem szabad arról megfeledkezni, hogy a középkor végére Örményország, mint önálló politikai entitás megszűnt létezni. Az ország területe, amely már a 11. században kezdett politikai értelemben szétesni, a 15. századra gyakorlatilag pusztá földrajzi fogalommá vált. Az örmény elit hatalmi acsarkodásait követő bizánci hódítás (1045), melyet a szeldzsuk uralom, majd a georgiai (grúz) annexió (1204), valamint a mongolok, türkmének és oszmán-törökök inváziója követett, érzékenyen hatott az örménység sorsára. A térség etnikai összetétele megváltozott, mivel más népek telepedtek meg itt. Az inváziók, a vallási üldöztetések, az ősi örmény területek folyamatos elnéptelenedése, illetve az örmények tömeges, exoduszerű kivándorlása a kelet-európai (krími, lengyelországi és moldvai), valamint kilikiai, kis-ázsiai és a

politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1910. 320–337.; *Zbigniew Olbertyński*: Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Rom, 1934. 12., 40–45.; *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum*. Ed. Gregor Hofman. Romae, 1935. 20., 47., 50., 52.; *Petros Tékéyan*: Controverses christologiques Arméno-Cilicie dans la second moitié du XIIe siècle (1165–1198). Rome–Paris, 1939. 21–58.; *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*. 2. Ed. Gregor Hofman. Romae, 1944. 143.; *Marcantonio van den Oudenrijn*: Uniteur et Dominicain d'Arménie. *Oriens Christianus* 40(1956) 94–112.; *Step'anos Rošk'ay*: *Žamanakagrut'iwn ekelec'akan kam tarekank'* [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Vienna, 1964. 156–157.; *Step'an Kogean*: *Hayoc' ekelec'in minč'ew P'lorentean žolovč* [Az örmény apostoli egyház a firenzei zsinatig]. Běyruť, 1961. 279., 468–472.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. Roma, 1971. 52–61.; *K. H. Maksoudian*: Armenian Church i. m. 501.; *Ani Atamian*: Cilician–Roman Church Union. In: *Dictionary of the Middle Ages*. 3. Cabala–Crimea. Ed. Joseph R. Strayer. New York, 1983. 394–395.; *Lewon Bolos Zek'yan*: 14-dari kronakan večerč naxak'ayler Hayoc' ekelec'u hetaga bažanunneri ew ekelec'banakan kargavičakč [Hitviták a 14. században: presztízsviták és egyházi státusz az örmény apostoli egyházban]. *Ėjmiacin* 1(2000) 106–127.; *Aristeides Papadakis–John Meyendorff*: A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Bp. 2002. 163–174.; *Nagy Kornél*: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. *Világtörténet* 2006. ősz–tél. 47–52.

13 I.d. erről: *Mik'ayč Č'amč'eanc'*: *Patmut'iwn Hayoc' i skzbanč ašxarhi minč'ew c'amn* 1784. [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784. esztendőig]. 3. Venetik, 1786. 290–291., 353–354., 483–484.; *Hofman Gregor*: Die Einigung der armenische Kirche. *Orientalia Christiana Periodica* 5(1939) 151–185.; *S. Rošk'ay*: i. m. 157.; *G. Petrowicz*: i. m. 61.; *Step'an Kogean*: *Hamag'ot patmut'iwn hay–latin yaraberut'canc' skizbčn minč'ew* 1382 [Az örmény–latin kapcsolatok története a kezdetektől 1382-ig]. Antėlias–Pěyruť, 1981. 26–31.

közel-keleti diaszpórákba radikálisan megváltoztatta az anyaországi területeken keresztény örmény őslakosság és muzulmánok egyensúlyát. A nomád szeldzsukok, türkmének, kurdok és oszmán-törökök beáramlása egy eredetileg hangsúlyosan keresztény térségbe végeredményben egy kevert népességet eredményezett. Ebben a kusza politikai helyzetben csupán az örmény apostoli egyház tudta az egység látszatát fenntartani. A katolikosz az 1045. évi bizánci hódítás után, 1441-ben visszaköltözött Kilikiából a történeti Örményországba. Ezt viszont a kilikiai és kis-ázsiai örmény diaszpóra papsága nem fogadta el, és így külön egyházfőt választott magának Kilikiában, ami által a kora újkor hajnalán az örmény apostoli egyház ténylegesen kettészakadt.<sup>14</sup>

Az örmény apostoli egyháznak a már említett konzervatív álláspontból fakadó kibékíthetetlen ellentéte a katolikkal fennmaradt a 17. századig, amikor is 1622. január 6-án megalakult a Szentszék katolikus missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). Ez az intézmény az újonnan felfedezett földrészek bennszülött lakosságának megtérítésén kívül nemcsak az európai protestánsok, valamint a „szakadár” bizánci rítusú keresztények, hanem az általuk monofizita eretnekeknek aposztrofált anyaországi és kelet-közép-európai örmény közösségek egyesülését is célul tűzte ki. Ennek következtében az örmény anyaországban komoly missziós tevékenység vette kezdetét, amely a 11–14. század óta Lengyelországban (pontosabban Galíciában és Pódoliában) élő jelentős számú örmény diaszpórára is kiterjedt.<sup>15</sup>

Nikol Torosowicz (1604–1681) leMBERGI örmény apostoli érsek 1627-ben átért a római katolikus hitre, és megkezdődött a lengyelországi örménység katolizációja.<sup>16</sup> Ez a hosszú, több mint öt évtizedig tartó folyamat igen fájdalmas

14 K. H. Maksoudian: Armenian Church i. m. 502.; A. Papadakis–J. Meyendorff: i. m. 173–174.

15 *Malak'eay Ōrmanean*: Azgapatum [Nemzettörténet]. 2. Konstandupol, 1914. 2472.; *Žamanakagrut'iwnē Grigor vardapeti Kamaxec'uoy kam Daranalc'uoy* [Grigor Kamaxec'i vagy Daranalc'i vardapet kronológiája]. Ašx. Mesrop Nšanecan. Erusale'm, 1915. 69.; *Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi*. 4. (1592–1667). Ed. Patritius Gauchat. Monasterii, 1935. 220.; *Joseph Metzler*: Orientation, programme et premières décisions (1622–1649). In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum, 1622–1972*. 1. Ed. Joseph Metzler. Rome–Freiburg–Wien, 1971. 150–151., 169.; *Mik'ayel Zülalyan*: Arewmtyan Hayastanē XVI–XVIII. dd. [Nyugat-Örményország a 16–18. században]. Erewan, 1980. 135–175.

16 *Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván, Örményország* (= MA) Manuscripta (= MS) N° 5350.; *Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Velence, Olaszország* (= APMV) Manuscripta (= MS) N° 1707. N° 1773. Ld. erről: *Minas Bžškeanc'*: Čanap'arhordut'iwn i Lehasan [Lengyelországi utazás]. Venetik, 1830. 111–115.; Bṛni miut'iwn Hayoc' Lehasani ēnd Ekelec'uoy Hṛovmay. *Žamanakic' yišatakarank'* [A lengyelországi örmények kierőszakolt uniója a római katolikus egyházzal. Korabeli kolofónok alapján]. Ašx. Keworg Ėzean. Sankt-Petersburg, 1884. 156.; *Patmut'iwn Aṛak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*. [Aṛak'el Darižec'i vardapet históriája]. Vaṭaršapat, 1896. 280., 363–365., 375–376.; *Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehasani ew Ṛumenioy* [Kamenieci krónika: évkönyvek a lengyelországi és a romániai örmények történetéről]. Ašx. Łewond Ališan. Venetik, 1896. 203., 209.; *Simēon dpir Lehač'i*: Utegrut'iwn [Lengyelországi Simon diák útleírásai]. Ašx. Nersēs Akinean. Vienna, 1936. 399–405.; *Gregorio Petrowicz*: *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1681)*. Roma, 1950. 22., 56., 61.,

és botrányos körülmények között zajlott le. Torosowicz maga mögött tudva a lengyelországi katolikus egyház, valamint a Szentszék támogatását, határozott uniós politikába kezdett. Ellenfeleit agyonverette, bebörtönöztette, sőt a szentségeket is csak akkor volt hajlandó kiszolgáltatni, amennyiben az örmények át térnek a katolikus hitre.<sup>17</sup> Az érsek módszereit egyébiránt a Szentszék is helytelenítette, így botrányos érseksége valósággal megtöltötte a szentszéki levéltárak iratanyagát. A misszionáriusoktól beérkező panaszok nemcsak túlfűtött erőszakos módszereit kifogásolták, hanem pazarló, pompakedvelő életmódját, korrupciógyanús ügyeit, valamint botrányos magánéletét is, tudniillik a Szentszékhez eljuttatott jelentésekben arra is fény derült, hogy felszentelt főpap léteire házasetet élt, amelyből három fiúgyermek is született.<sup>18</sup>

Ugyanakkor ennek az uniónak egyik hátulütője az volt, hogy az egyesülés csak a pápa főségének elismerését mondta ki. Olyan, az egyesülés szempontjá-

79–80., 91.; *Gayane Pingirian*: La chapitre 28 de Livres Histoires du Aṙak'el Dawrižec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17 siècle. REArm 14(1980) 443–457.; *Aṙak'el Dawrižec'i*: Girk' patmut'eane' [Történeti könyvek]. Ašx. Lewon Xanlaryan. Erewan, 1990. 293–310.; *Raymond H. Kévorkian*: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle. Revue du monde arménien moderne et contemporain 1(1994) 24–26.; *Lewon Xač'ikean*: Haykakan galt'avayrerē Ukrainayum XVI–XVII darerum [Örmény kolóniák Ukrajnában a 16–17. században]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. 2. Ašx. Paroyr Muradean. Erewan, 1999. 251.

- 17 Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma, Olaszország ( = APF) Scritture Originale riferite nelle Congregazione Generale ( = SOCG) Vol. 64. Fol. 148r.; Vol. 81. Fol. 426/r.-v.; APF SOCG Vol. 291. Fol. 167r.; APF Congregazioni Particolari ( = CP) Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 7r. Fol. 277r.; APF Scritture riferite nei Congressi ( = SC) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 65r. Fol. 102r. Fol. 103r.–104/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 73/r.-v. Ld. erről: Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Hg. Ferdinand Bischoff. Wien, 1864. 13., 92–97., 118–124.; Bṛni miut'iwn i. m. 26–38., 164.; Kamenie' i. m. 203.; Simēon dpir Lehac'i i. m. 410–413.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 14., 99–102.; *Aram Alḫōyačean*: Grigor Kesarac'i Patriark' ew ir žamanakē [Grigor Kesarac'i kontantinápolyi örmény pátriárka és kora]. Erusałēm, 1936. 136–144.; *Edmond Schütz*: An Armenian-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and its Diaspora. In: Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. György Kara. Bp. 1987. 284.
- 18 APF SOCG Vol. 59. Fol. 178/r.-v.; APF SOCG Vol. 64. Fol. 150r.; APF SOCG Vol. 65. Fol. 65r. Fol. 165r. Fol. 169r.; APF SOCG Vol. 87. Fol. 193/r.-v.; APF SOCG Vol. 224. Fol. 101/r.-v.; APF SOCG Vol. 225. Fol. 37r. Fol. 100r.; APF SOCG Vol. 293. Fol. 235r. Fol. 247r. Fol. 249r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 9r. Fol. 16/r.-v. Fol. 22r. Fol. 34r. Fol. 41r. Fol. 44/r.-v. Fol. 55r. Fol. 87r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 77r. Fol. 116/r.-v.; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano ( = ASV) Archivio della Nunziatura in Varsavia ( = ANVarsavia). Vol. 47. Fol. 58/r.-v.; MA MS N° 1000. N° 1003. N° 1004. Ld. erről: Bṛni miut'iwn i. m. 36.; Kamenie' i. m. 139–140., 255.; Patmut'iwn Aṙak'el Vardapeti i. m. 289–296., 364–365., 379–380., 382–387.; Simēon dpir Lehac'i i. m. 413–416.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 105., 109., 113–115., 123–124., 151., 195–197., 216–217.; *S. Rošk'ay*: i. m. 176., 180.; *E. Schütz*: i. m. 283–284.; *L. Xač'ikean*: i. m. 252–253.; Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717). II. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2003. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 1284–1286.

ból égetően fontos gyakorlati kérdések, mint például a khalkédóni egyetemes zsinat, vagy a liturgikus problémák ebből teljesen kimaradtak.<sup>19</sup>

Torosowicz érsek uniója mindenesetre egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes katolizációjához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét verte szét, hogy utat engedjen az új, unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az örmény apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz gyarló, konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék nemtetszése ellenére valójában sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké Melkiszedek (*Melik'sēr' Garneč'i*) ellenkatholikosz (1593–1626) személyében egy olyan örmény főpap szentelte fel és iktatta be, akinek saját egyházán belül mindig legitimációs problémái és korrupciós ügyei voltak.<sup>20</sup>

Az érsek 1681-ben bekövetkezett halálakor valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után.<sup>21</sup> Sarkított az a mind mai napig közzsájon forgó vélekedés is, miszerint Torosowicz az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le.<sup>22</sup> Ez nem felel meg a valóságnak. Az érseket az unió meg-

19 APF SOCG Vol. 81. Fol. 412/r.–v. Fol. 426/r.–v.; APF SOCG Vol. 225. Fol. 122r. Fol. 132/r.–v. Fol. 166/r.–v. Fol. 167r.; APF SOCG Vol. 293. Fol. 225r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v. Fol. 110r. Fol. 118/r.–v. Fol. 391r.–392/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 79/r.–v. Fol. 93r.–94/v. Fol. 448r.; MA MS N° 1104. Ld. erről: Bṛni miut'wn i. m. 36., 89.; Patmut'wn Aṛak'el Vardapeti i. m. 372.; Kamenic' i. m. 211–213.; Simēon dpir Leahc'i i. m. 417.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 45., 52., 66–69., 99–102., 157–159., 172., 179–190., 206–207.; S. Rošk'ay: i. m. 180–181., 195.; L. Xač'ikean: i. m. 254–255.

20 APF SOCG Vol. 293. Fol. 108/r.–v. Fol. 183/r.–v.; APF CP Vol. 22 Fol. 2/r.–v. Fol. 144r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 238r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 13r. Fol. 39r. Fol. 50/r.–v. Fol. 51/r.–v. Fol. 75r. Fol. 101/v. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 310r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 117/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132r.; MA MS N° 2644.; APMV MS N° 1788. Erről ld. *Aloisius Pidoux*: Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Romae, 1676. 87–89., 109.; Bṛni miut'wn i. m. 5–8., 72., 190–191.; Patmut'wn Aṛak'el Vardapeti i. m. 202–206., 364., 370., 387.; Kamenic' i. m. 59–61.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 89.; S. Rošk'ay: i. m. 172.; E. Schütz: i. m. 285.; L. Xač'ikean: i. m. 258–259., 265.

21 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 19r.–23r. Fol. 282r. Fol. 287r. Fol. 310/r.–v. Fol. 353r. Fol. 361r.–362/v. Ld. erről: Patmut'wn Aṛak'el Vardapeti i. m. 383–385.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 225–229., 235., 246–251., 266–270. „Nikołayōs T'orosovič'n Ark'episkoposn Lēopol'si golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangeaw i K'ristos, i Lēopolis [Nikol Torosowicz lemergi érsek annak az évnek [1681.] március 21-én, 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergben megbékélt Krisztusban].” S. Rošk'ay: i. m. 184.

22 APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 47. Fol. 225r. Ld. erről: G. Petrowicz: L'unione i. m. 307.; E. Schütz: i. m. 312–313. Az örmény katolikus egyház *de facto* csak 1743-ban alakult meg, miután egy évvel korábban Abraham Arjiwean érsek (1679–1749) alulmaradt a kilikiai örmény katolikosz választásában. A sértett örmény főpap pedig még 1742 végén tette le a katolikus hitvallást Aleppóban. Az örmény főpapot a Szentszék az örmény katolikusok pátri-

kötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak sem, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Az öncélúsága, mint említettük, pedig kapóra jött a római katolikus egyháznak.<sup>23</sup> Az uniót végső soron csak Torosowicz utódai, jelesül Deodatus Nersesowicz püspök (püspök: 1683–1709), érseki koadjutor és Vardan Hunanean érsek (1644–1715) teljesítették ki. Nevezetesen az 1689. október 23-án megtartott leMBERGI unitus zsinaton, ahol konkrétan kimondták a lengyelországi örménység elszakadását az apostoli egyháztól. A zsinaton Firenze (1439) és BRESZT (1596) szellemében részletesen kitértek számos dogmatikai, liturgikus és gyakorlati kérdésre, mint például a khalkédóni zsinat tanítása, az eukharisztia, a liturgikus nyelvhasználat, az unitus papok jogi és házassági státusza.<sup>24</sup>

A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között a háborúk, illetve a politikai és vallási üldöztetések elől Erdélybe menekült örménységre is.<sup>25</sup>

---

árkájának, azaz katolikoszának nevezte ki. Erről bővebben ld. *Robert Roberson*: Armena, Chiesa Cattolica. In: *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*. Pontificio Istituto Orientale. A cura di Edward G. Farrugia S. J. Roma, 2000. 69–71.

- 23 APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207r.; APF SOCG Vol. 121. Fol. 322r.; APF SOCG Vol. 228. Fol. 37r. Fol. 122r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 118r. Fol. 381r.–382v. Fol. 738r.–v.; *S. Rošk'ay*: i. m. 183.
- 24 APF SOCG Vol. 225. Fol. 37r. Fol. 76r. Fol. 122r. Fol. 132r. Fol. 166r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 412r.; APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 1v.–49v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia (= MPR) Vol. 2. Fol. 264r.–267v. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 185.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 177–190., 225–229., 235., 246–251., 255–256., 266–270.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma, 1988. 18–27.; *E. Schütz*: i. m. 305.
- 25 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 168r.–169r. Fol. 233r.–236v. Fol. 257r.–259v. Fol. 358r.–v. Az unitus Step'anosean Rošk'ay (1670–1739) címzetes hymeriai püspök művében megemlékezik arról, hogy Nikol Torosowicz érsek uniós tevékenysége más országokra, így Erdélyre is, kihatott. „zAzn mer Hayoc' i Lehasann, i hnazandut'iwn Surb Mör Ekelec'uoyu Hromay darjoyc', yormē ew i Mačars ew ayl telis ullap'aput'iwnn sp'rec'aw, zsēr ew zpatiw azgis meroy, aṛ amenayn azins bargrawačec', zanun anmah yišataki ink'ean t'oteal [Torosowicz érsek a lengyelországi örmény népünket a római anyaszentegyház engedelmességére térítette, és általa terjedt el az igazhitűség (sic! katolicizmus) Magyarországon (sic! Erdélyben) és más országokban. Népünk körében nagyon nagy szeretetet és tiszteletet vívott ki magának, és neve halhatatlan emlékeztetővé vált]”. *S. Rošk'ay*: i. m. 184. Az Erdélybe menekülő örmények főleg Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoroson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Besztercén, majd 1692-ben Ebesfalván és 1712-ben pedig Szamosújváron telepedtek meg és alapítottak kolóniákat. Erről ld. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest, Magyarország (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. Ld. erről: *Minas Bžskeanc'*: i. m. 193–209.

## Minas püspök állítólagos katolikus hitvallása<sup>26</sup>

Mint ahogyan azt a tanulmány bevezetőjében említettük, az erdélyi örmény egyházi unió egyik legvitatottabb kérdése Minas püspök 1686. évi katolikus hitvallása, melyet az eleddig rendelkezésre álló információk elégtelensége miatt, határozottan a vallási egyesüléssel azonosítottak. Minas püspök életéről igen csekély forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére. Csak arról van információnk, hogy a püspök 1610 körül született a mai Törökország területén található Tokat (*T'oxat'*) tartományban. Teológiai tanulmányait az 1630-as évek elején fejezhet be az ėjmiacini papnevelőben. Nem sokkal később elnyerte a doktorátusi címet is. Felszentelése után az örmény katolikoszi udvarban szolgált, és 1649-ben nevezte ki őt I. Fülöp (*P'ilipos Atbakec'i*) (1633–1655) örmény katolikosz Moldva püspökének. A nevezett püspökség egyházi joghatóság szempontjából Lemberg örmény apostoli érseksége alá tartozott.<sup>27</sup>

Minas püspök kinevezése, felszentelése, illetve pontifikátusa szinte egybeesett Torosowicz érsek máig is vitatott uniójával. A moldvai örmény apostoli püspökség ekkor ugyanis Torosowicz unióellenes politikájának volt az egyik fellelvára, és maga Minas püspök is heves ellenzője volt a Rómával történő egyesülésnek.<sup>28</sup>

A püspök 1668-ban hagyta el székhelyét számos követőjével, mert részt vett Moldvában egy, a Gheorghe Duca (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) fejedelem ellen irányuló sikertelen lázadásban. Így híveivel Erdélyben volt kénytelen meghúzni magát. Nincs ugyanakkor pontos információnk arról, hogy ekkor konkrétan hány örmény család hagyhatta el a moldvai fejedelemséget. Csak azt feltételezhetjük, hogy Erdélyben az örmények átmenetileg szándékoztak tartózkodni: pontosabban csak addig, amíg a moldvai fejedelemség területén a politikai helyzet konszolidálódik.<sup>29</sup>

26 A tanulmány jelen fejezete a 2007. szept. 27-én Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett Örmény diaszpóra Kelet-Európában c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás kibővített és átdolgozott változata.

27 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135v. Ld. erről: Kamenic' i. m. 125–126.; *Igor Nistor*: Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912. 55–57., 109.

28 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 525r.–526v. Fol. 602r.–610v.; MA MS N° 5350.

29 A *Fidelis relatio* c. dokumentum szerint Minas püspök a betelepülést követően hagyta el Moldvát, amikor is kozákok kirabolták a püspöki rezidenciát, és Gyergyóban telepedett le. „Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona epsicopolia conservanda non deferens, manebat in residentia sua pens sociaviam (quae residentia nuncii nunc ad modum fortaliti munita, poloni militave actu receptaculum est) inde tamen a kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. Ld. erről: *Ašot Abrahamyan*: Hamařot urvagic hay galt'avayreri patmut'yan [Az örmény kolóniák történetének rövid vázlata]. 1. Erewan, 1964. 352.; *Suren K'olanjian*: Les Arméniens en Transylvanie. Xe–XVIIIe siècles. REArm 5(1967) 359–361.; *Antal Vörös*: Hungariayi hay hasarakut'yunē feodalizmi žamanakašrjanum (1672–1848) [A magyarországi örmény társadalom a feudalizmus korszakában (1672–1848)]. In: *Hay-hungarakan patmakan ev mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic'* [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Vladimir Barxudaryan–Antal Vörös. Erewan, 1983. 130..



Tudomásunk van arról, hogy Gheorghe Duca fejedelem bukása után számos örmény család települt vissza az 1670-es évek végén és az 1680-as évek elején Moldvába.<sup>30</sup> Sőt az akkor már idős Minastól fennmaradt egy levéltöredék, amelyben leírta, hogy mielőbb szeretne visszatérni a korábbi székhelyére.<sup>31</sup> Az örmény püspök megállapításának volt valós alapja, hiszen az akkori örmény egyházfő, IV. Jakab katolikosz (*Yakob Jutayec'i*) (1655–1680) és helyettese (*at'orakal*), Eliazar Ayntapc'i érsek<sup>32</sup> úgy értelmezték, hogy Minas menekülésével Moldvában megüresedve hagyta az örmény püspöki széket. Ezért helyére Anatolios Ruset' szerzetest neveztek ki moldvai örmény püspöknek, akinek ekkor kényszerűségből Galați-ban kellett tartózkodnia, mert a 16. század eleje óta az örmény püspöki székhelynek helyt adó suceavai Szent Oxan (*Vank' Oxani Srboyn*) monostort – erősség gyanánt – a lengyel csapatok megszállva tartották.<sup>33</sup> Ráadásul Minas püspök menekülése a moldvai fejedelemségben maradt örmény közösségeken belül is további feszültségeket hordozott magában. Ugyanis a Moldvában maradt örmények a katolikosz tiltakozása ellenére egy bizonyos Sahak nevű szerzetest (*abetay*) választottak meg püspöküknek az elmenekült Minas helyére.

A püspök Erdélybe történt menekülése ugyanakkor a Szentszék figyelmét is felkeltette: 1669-ben a lemergi örmény unitus Johannes Kieremowiczot nevezték ki címzetes püspöknek a moldvai örmények élére. Kieremowicz püspök viszont mégsem jutott el Moldvába, mert nem kapta meg a Szentszéktől a szükséges felhatalmazásokat. Így Lembergben maradt, ahol élete végéig Nikol Torosowicz érsekkel perlekedett. 1677-ben bekövetkezett halála után posztját nem töltötték be.<sup>34</sup>

Erdélyben az örményeket az egyházi unió lehetősége Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.<sup>35</sup> Ugyan Szebelébi Bertalan

30 MA MS N° 9800.; C'uc'ak hayerēn jeragrae Matenadaranin Mxit'arcan' i Vienna [A bécsi mechtarista kongregáció levéltárában őrzött örmény nyelvű kéziratok katalógusa]. Aşx. Yakob Daşcan. Vienna, 1895. 116.; *Éble Gábor: A szamosújvári Verzár család.* Bp. 1915. 13.

31 „Mit'ē Astuac olormi erkri Pottanay, u xalalut'iwn tay t'agaworac', zi mi ōtarut'eamb mejanimk' [Még lehet Isten kegyelme végül Bogdán (Moldva) földjére vetül, és így békesség köszön a fejedelemségre, és ezért talán nem idegenben halunk majd meg].” Kamenic' i. m. 127.

32 Később I. Eliazár néven örmény egyházfő (katolikosz) (1682–1691) lett, aki esküdt ellensége volt a katolicizmusnak, és nem tűrte az örmény területeken tevékenykedő római katolikus misszionáriusokat. Ld. erről: *Matak'zay Örmanean: Hayoc' ekelec'in* [Örményország egyháza]. Erewan, 1993. 257.

33 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. „In Socziava parimente sono le chiese tutte abrugiade dai tartari; questa città è parimente presidiata dai polacchi, ma il presidio e nel vescovado degli armeni fuori della città.” APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 345r.–346r. Ld. még: Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. Szerk., bev., jegyz. Benda Kálmán. Bp. 2003. 717.

34 APF SOCG Vol. 120. Fol. 322r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 394r. Fol. 630r. Fol. 631r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 168r.–169r. Fol. 233r.–236v. Fol. 257r.–259v. Fol. 358r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 3. Fol. 3r.–v. Fol. 7r.; MA MS N° 5817. N° 6582. Erről ld. *G. Petrowicz: L'unione* i. m. 248.; *E. Schütz: i. m.* 304.; *Sergiu Selian: Schita istorica a comunitati armenie di România.* Bucureşti, 1999. 24–26.

35 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156r. Fol. 265r.–267r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41r.–46v.; APF Fondo Visite e Collegi (= FVC) Vol. 21. Fol. 3r.–22r. Ld. erről:

(1631–1708), Erdély római katolikus püspöki helynöke, 1680 körül tett néhány szerény kísérletet az örmények áttérítésére, de próbálkozásai Minas püspök és az örmény klérus heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.<sup>36</sup>

Az eddig általunk is jól ismert történeti hagyomány szerint Minas püspök az 1686. év végén – Oxendio missziós háttér munkájának köszönhetően – Lembergbe távozott, majd tárgyalásokat folytatott az unióról.<sup>37</sup> A püspök 1686-ban, az egész erdélyi örmény közösség nevében letette a római katolikus hitvallást Opizio Pallavicini bíboros, akkori varsói apostoli nuncius, valamint Vardan Hunanean örmény unitus érsek kezébe, ezzel mintegy létrehozva az erdélyi örmények unióját. A katolikus hitvallás letételét követően Erdélybe készült vissza-

---

Moldvai csángó-magyar okmánytár i. m. 615., 685–686.; *Teresa Ferro*: I missionari cattolici in Moldavia. Cluj-Napoca, 2005. 87–88., 97–98.

36 Szebelébi Bertalan apostoli vikárius az örmények számára két kisebb templomot (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor (három pontba foglalva) feltételül akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. „Non vero desinebant armeni zelose sollicitare catholicum clerum, ut impetrarent quaedam sacra aut capellas, proadminstrandis ritu armenico divinis, qui zelus eo procrevit, ut se vel ideo Romano-Catholicae Ecclesiae unire decreverint, promiseritque se ab initia unione nunquam recessuros. Idem ubi recognovit generalis in spiritualibus episcopi Transylvaniae vicarius reverendissimus Bartholomeus Szebelebi assignavit illis capellam intra Siculiam tum in sede Csík, tum in sede Gyergyó.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248. „Reverendissimus Pater Vicarius Sebelebi, etiam tunc in officio existens, capellas duas, unam in Giorgio, alteram in Czik ipsis Armenis concedere ad tempus volens, fidem quam profiterentur, exquivit, qui palliantes proprium schisma termino catholici, ergo ut catholici impetrarunt dictas capellas, datis litteris sub his tribus conditionibus: 1. Ut sint catholici veri romani. 2. Ut sit potestas in concedente repetendi easdem capellas, veluti non donatas, sed ad tempus solum concessas et 3. Ut in reditu suo ad propria, si eosque aliquid ornamenti eisdem cappellis curaverint, ne secum auferant, sed ibidem remaneant. Taliter schismatici in Catholicis Ecclesiis suum schisma exercebant, nec ideo (putarem) erravit pater vicarius, et qui fuerunt tunc patres cum ignari linguae armenae, quia armenos punctatim de fide examinarent, sint decepti variis protestationibus et vel maxime externis ritibus suis, ut est cultus sanctorum, signum crucis.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–82. „(Profitentur se Ecclesiae Catholicae esse unitos, et obtinent locum procelebrandis divinis). Solliciti armeni exercitio requisiverunt reverendissimum dominum ecclesiae Romano-Catholicae per Transylvaniam vicarium episcopalem pro concendenda sibi capella in Gyirgyo ad Sanctum Nicolaum, et altera in Sepvis pago sede Czik, quatenus convenienter divina celebrare possent. Acciti sunt parochi et parochia ac tam ungari, quam armeni, et coram his praemissum est examen de religione armenorum. In eo contestati sunt. Armeni, Sanctae Romano-Catholicae Ecclesiae se esse unitos, accusaverunt ab hac unione se nunquam esse recussuros.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül). Szebelébi térítési kísérletéről ld. továbbá: *Vanyó Tihamér Aladár*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 113.

37 Suren K’olanjian kutatásai szerint Minas püspököt erőszakkal vitték el Erdélyből Lembergbe, és kényszerítették a katolikus hitvallás letételére. A neves kutató Minas püspökkel kapcsolatos állítását azonban egyetlen forrással sem támasztotta alá. „Minas, chef spirituel des Arméniens (en Transylvanie), fut déporté à L’viv et forcé d’embrasser la foi catholique.” *S. K’olanjian*: i. m. 362.

térni híveihez, de a hazafelé vezető úton – az 1686. év legvégén – az idős örmény püspök megbetegedett és elhunyt.<sup>38</sup>

A katolikus hitvallással és az unióval kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy honnan és kitől származik valójában ez a mind a mai napig élő történeti hagyomány?

Minas katolikus hitvallásának letételéről először Rudolf Bzensky (1651–1715) morva jezsuita páter leírásából értesültünk. Nagy becsben tartott munkája mai napig az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának* Hevenesi Gyűjteményében lelhető fel. Bzensky az 1690-es évek eleje óta tartózkodott Erdélyben, és jó viszonyt ápolt az ottani katolikus papságon kívül jezsuita rendtársaival – többek között a történetíró Hevenesi Gáborral (1654–1715) –, valamint az akkor már püspökké kinevezett Oxendio Virzirescóval.

A morva jezsuita páter Hevenesi Gábor számára 1694-ben állította össze a korabeli Erdély felekezeti viszonyait bemutató *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című írását. Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.<sup>39</sup> A dokumentumban meglehetősen pontos és az örmény egyháztörténetre hitelt érdemlő információkat közölt. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy Bzensky az örmények ügyében is jól tájékozott volt, és a róluk szóló értesüléseit csakis egy unitus örmény egyházi embertől szerezhette. Nem fér kétség hozzá – ahogyan azt Molnár Antal legutóbbi kutatásai is egyértelműen tisztázták –, hogy a kapott információk kizárólag Oxendiótól származhattak.<sup>40</sup>

Bzensky leírása szerint Minas Oxendio hatására megtagadta örmény keleti hitét, és vele Lembergbe távozott, hogy Pallavicini nuncius kezébe letegye a katolikus hitvallást. A ceremónián részt vett Hunanean unitus érsek is. Ezt követően Minas Oxendióval együtt visszatért Erdélybe, ám útközben az idős püspök elhunyt.<sup>41</sup>

38 A. Vörös: i. m. 136–137. Gregorio Petrowicz szerint Minas 1687 januárjában hunyt el, de ezt a megállapítását egy dokumentummal sem igazolta. Ld. erről: G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 78.

39 Bzensky az örményekről szóló alfejezetnek latinul a *De adventu armenorum et conversione ad fidem catholicam* címet adta.

40 Bzensky történetírói munkásságáról ld. Antal Molnár: Rudolf Bzensky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichteschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus*. Hg. István Monok. Szeged, 2001. 67–78.; Uő: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Pilisestiba, 2007. 26.

41 „Conversio episcopi Minas ad fidem Romano-Catholicam est subsecuta, qui se ideo una cum Oxendio contulit, et coram cardinale Pallavicino in Polonia nuntio apostolico, professionem fidei emisit. Absoluta haeresi Minas reversus est cum Oxendio in Transylvaniam, ubi post breve tempus laethali morbo correptus, animam creatori suo reddidit.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32. „Ut ille ipse missionarius apostolicus Oxendius non solum omnia dilueret adversa, sed etiam episcopus Minas persuaderetur ad faciendum iter Leopolim, ubi professionem fidei emisit coram eminentissimo cardinale Pallavicino, archiepiscopo Vartano, eiusque administratore ac episcopo suffraganeo. Absolutus ab haeresi Minas in Transylvaniam rediit, in morbum

A morva jezsuita páter Minas katolikus hitvallásáról szóló leírását első pillantásra megerősíti a közelmúltban feltárt, egy ismeretlen szerző tollából 1693-ban készült *Fidelis relatio* című jelentés is.<sup>42</sup> A forrásban az erdélyi örmények betelepüléséről, valamint felekezeti viszonyairól esik szó. Ez az irat struktúráját tekintve nagyon sok hasonlóságot mutat Bzensky munkájával, de egy lényeges különbség mégis megfigyelhető. Mondanivalóját az ebesfalvi (későbbi nevén: erzsébetvárosi) örmény közösség 1692. évi alapításának körülményeire hegyezi ki. A dokumentum röviden megemlékezik Minasról is, miszerint ő Lembergben ünnepélyesen megtagadta eretnek hitét, és letette a római katolikus hitvallást Pallavicini varsói nuncius kezébe.<sup>43</sup> A *Fidelis relatio* anonim szerzője – Bzensky leírásához hasonlóan – az örmény egyházi ügyekben nagy tájékozottságot mutat. Egyértelműnek tűnik, hogy e dokumentum szerzője adatait szintén Oxendio püspöktől szerezhetette be.

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba is. Ennek elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy Bzensky értesüléseit szinte szó szerint átvette Ilia András jezsuita páter is az 1730-ban kiadott Erdély népeit és felekezeteit taglaló kötetében.<sup>44</sup> Iliától Minas püspök hitvallását adoptálta Lukácsy Kristóf, szamosújvári örmény–katolikus plébános is, akinek 1859-ben megjelent latin nyelvű monográfiája hosszú ideig alaplumnak számított az erdélyi örmény egyháztörténet kutatásában.<sup>45</sup>

incidit Deoque creatori animam reddidit.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül). Rudolf Bzensky 1701-ben írott *Relatio de Ecclesia Transylvania c.* munkájában is beszámolt Minas püspök hitvallásáról. „Ab praesentia Oxendii Virziresky Aladiensis armenorum episcopi cuius diocesani e Moldavia transierant in Transylvaniam, et cum antecessore episcopo Minas, eiuratis haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae suscepti, stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. Minas állítólagos katolikus hitvallásán feltételezhetően jelen voltak a lembergi Örmény Kollégium akkori vezetői is: nevezetesen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi teatinus szerzetesek. Jelenlétüket azonban a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Minas katolikus hitvallásán történt részvételükről csupán Lukácsy Kristóf számolt be. Ld. erről: *Christophorus Lukácsy: Historia Armenorum Transsylvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata.* Viennae, 1859. 68.

42 A *Fidelis relatio c.* dokumentumot pontosan 1693. nov. 10-én, Kolozsváron állították össze, vagy írták meg (nagy valószínűséggel a Gubernium kérésére). Ugyan nem nyert bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy Bzensky páter a *Fidelis relatio c.* dokumentum egyes részeit is beépíthette saját művébe. Ezen túlmenően feltételezhető, hogy maga Oxendio mondta tollba egy ismeretlen kolozsvári jezsuita atyának az erdélyi örmények egyházi viszonyait 1693 őszén. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Kiadását ld. Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). Történelmi Szemle 50(2008) 251–285.

43 A *Fidelis relatio* dokumentum Minas katolikus hitvallásáról pontosabban csak egy rövid beszúrást tett. „Minas, (qui coram eminentissimo domino cardinale Pallavicinio haeresim abiurans), mortuus est.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

44 *Andreas Ilia: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum.* Claudiopolis, 1730. 64., 72.

45 Ilia páter munkájában Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio egy bizonytalan eredetű és keletkezésű levelére hivatkozott. „Doctor Minas Eudoxiensis [sic! T'oxat'ec'i] Csilfidar-Oghlu [sic! Zilifdarean] cognominatus episcopus moldaviensis, venit mecum

Lukácsytól vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történelmével foglalkozott.<sup>46</sup> Minas katolikus hitvallása ezen túlmenően a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákba is fenntartás nélkül bekerült.<sup>47</sup> Sőt Lukácsy Kristóftól szó szerint idézte Minas katolikus hitvallását a közelmúltban elhunyt armenista-egyháztörténész, Gregorio Petrowicz is, a lengyelországi örmény egyházzól írt művében, amelyben néhány rövid és vázlatos fejezetet szentelt az erdélyi örmények egyháztörténetének.<sup>48</sup>

Ezek az értesülések szinte egyértelművé tették, hogy Minas püspök élete végén a római katolikus vallás híve lett, és ezt mindenki kész tényként kezelte. Ennek kapcsán mégis felvetődik az a kérdés: miért kell mégis Minas katolikus hitvallásában kételkedni?

Róma szempontjából a sokvallású Erdély a 17. században missziós célterületként volt számon tartva. A Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja, vagy közkeletű nevén a Propaganda Fide, a 17. században komoly figyelmet szentelt az erdélyi katolikus misszióknak. A nevezett missziós intézmény történeti levéltárából érdekes adatok kerültek elő.

A Szentszék az erdélyi örményekkel az 1668–1672. évi betelepülésüket követően közel két évtizedig nem foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valószínűleg Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte 1684-ben. Kérésüket azzal támasztották alá, hogy az Erdélybe menekült örmények eredetileg a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot az unió megkötése után is fenn kívánták tartani.<sup>49</sup>

A Szentszék az érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta és olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco személyében, egy moldvai születésű, a Propaganda Fide papneveldejében, a római *Collegio Urbanó*ban tanult, örmény unitus misszionáriust delegált Erdélybe, az ottani missziós feladatok elvégzésre. A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények vallási egyesülését.<sup>50</sup>

Leopolim et coram cardinale Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est fidem catholicam anno domini 1686. Aerea armenorum 1135.” *A. Ilia*: i. m. 67. Átvesszi ezt még: *C. Lukácsy*: i. m. 68. Idézi még továbbá: *Kamenic’* i. m. 127.

46 *Bárany Lukács*: Verziurescul Oxendius. I. Arménia 3(1888) 67., 71.; *Grigor Govrikan*: Elizabēt’opol. Dransiluanoy Hayoc’ metropolisē [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza]. Vienna, 1894. 10., 14–17., 122–124.; *Merza Gyula*: Örmény püspökség. Kolozsvár, 1896. 5., 9–10.; *Éble G.*: i. m. 10., 15.; *Zsolt Trócsányi*: Transilvaniayi hayeri iravakan kac’ut’yunē Leopoldyan hrovartaki šrjanum (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában (1690–1848)]. In: Hay-hungarakan patmakan ev mšakuytain kaperi patmut’unic’ i. m. 173.

47 *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp. 1909. 2–3.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1929. 219–220.

48 *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 82.

49 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135/v.

50 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG Vol. 493. Fol. 30r.–31/v. Fol. 376r.–378/v.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r. Fol. 462/r.–v. Fol. 465r. Fol. 468r.–469/v. Fol. 487r. Fol. 488r. Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Ol-

Oxendio missziójában meghatározó volt, hogy milyen kapcsolat alakult ki a misszionárius és Minas püspök, illetve közte és az erdélyi örmény klérus között. Oxendio 1685 kora őszen kezdte meg missziós tevékenységét Erdélyben – pontosabban Gyergyószentmiklóson –, ahol igen sikeres térítéseket végzett.<sup>51</sup> 1686 őszen, a Propaganda Fidéhez eljuttatott hosszú jelentésében ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az örmények Minas püspök és a klérus vezetésével Besztercén fejtettek ki különösen nagy ellenállást. Sőt Oxendiót – legalábbis beszámolója szerint –, két alkalommal is meg akarták ölni a püspök felbujtására.<sup>52</sup> Az erdélyi örmények a misszionáriusban Róma emberét látták, aki hittérítői tevékenységével csak zűrzavart keltett a közösségeken belül. Az örmény klérus mindent elkövetett, hogy Oxendiót eltávolítsa Erdélyből.<sup>53</sup> A papság heves unióellenessége pedig még a „rossz emlékű” Nikol Torosowicz lemergi örmény érsek uniós politikájából fakadt.

Minas Oxendiót nemcsak Róma, hanem a bécsi udvar emberének is tartotta. A misszionárius hosszú beszámolója szerint az örmények elfogták a Máramarosban telelő császári sereg parancsnokának, gróf Federico Veteraninak (1650–1695) írt levelét. Ebben a misszionárius a fejedelemség politikai és felekezeti viszonyait írta le.<sup>54</sup> Minas püspök és az örmény közösség képviselői ezt az elfogott levelet eljuttatták I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemhez. A fejedelmi udvarnál azzal próbálták bevádolni Oxendiót, hogy Erdély ellen a bécsi udvarnak kémkedett. Az örmények voltaképp e levél ürügyén akarták kieszközölni a fejedelemtől Oxendio Erdélyből való kiutasítását.<sup>55</sup> Az erdélyi hatóságok azonban a misszionáriust végül nem utasították ki, ennek okait és indítékait viszont mind a mai napig nem ismerjük. Így Oxendio zavartalanul tovább folytathatta hittérítői tevékenységét Erdélyben.

Minasról Oxendio mint egy öreg, betegeskedő főpapról tett említést. Ezenkívül jelentésében abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy az erdélyi örmény klérusban nem mindenki fogadta el Minas vezető szerepét. Gyanította továbbá, hogy az erdélyi örmény egyház képviselői körében viszály volt akkor kibontakozóban. Ezért az állítólagos belső ellentétek miatt Oxendio arra törekedett, hogy megnyerje Minast az uniónak.<sup>56</sup> A misszionárius ugyanis tisztában volt

dalszámozás nélkül).; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 185.; *S. K'olanjian*: i. m. 363.; *Nagy Kornél*: Vardan Hunanean h'wóvi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről. Századok 140(2006) 1007–1019.

51 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 186.

52 Sajnos Oxendio Virziresco nevezett jelentése nagyon rossz állapotban maradt fenn. „Allora il vescovo [Minas] con il clero e popolo et anchè i miei istessi parenti concepirono contro di me odio tale, che non solo che due volte attentarono d'ammazzarmi, secretamente entre la mia habitatione, ma di più contribuirono gravi numero quadini a fin dell'andare al principe di Transilvania, e farmi applicari o abbruggiare comspion e perturbatore del regno.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 86.

53 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

54 Uo.

55 Uo. Fol. 468/v.

56 Uo. 469r.

azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, hogy át tudják-e téríteni Erdély örmény apostoli püspökét.

1686 végén Oxendio ebbéli ténykedését látszólag siker koronázta és elkísérte a püspököt, hogy Lembergben az unióról tárgyalásokba bocsátkozzon Hunanean unitus érsekkel. Oxendio mindenestre nagy reményeket fűzött ehhez a találkozóhoz és abban bízott, hogy a két főpap származásuk okán könnyedén meg tud egyezni az egyesülésben.<sup>57</sup> A Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok csak Minas tárgyalásairól emlékeztek meg, annak konkrét eredményeiről viszont nem. A missziós intézmény iratai között nincs olyan hivatalos, vagy félhivatalos irat sem, amely azt támasztaná alá, hogy Minas letette volna Lembergben a katolikus hitvallást.<sup>58</sup>

Ugyan Minas püspök halála után 14 évvel a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült egy 1700 augusztusában keltezett, töredékes, rossz állagú levél, amelyben említés történt Minas katolikus hitvallásáról, ám a leírt körülmények és nevek zavarosaknak bizonyultak. A levél szerzője a teatinus Sebastiano Maria Accorsi (prefektus: 1691–1704), az 1664-ben a teatinus Clemente Galano (1610–1666) által alapított lemergi Örmény Kollégium (*Collegio Armeno*) prefektusa volt. A levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte. Az iratban Accorsi prefektus megjegyezte, hogy az Erdélybe menekült Minast egy Izsák (1674–1686) (*Sahak*) nevű örmény pátriárka (katholikosz) szentelte fel püspöknek, majd ezt követően a püspök Lembergbe távozott, ahol letette a katolikus hitvallást.<sup>59</sup> Accorsi levele mindazonáltal szorosan kötődött Oxendio tevékenységéhez, aki ekkor – 1700-ban – a moldvai misszió szervezésének okán gyakran váltott vele levelet. Sőt a prefektus külön ki is tért arra, hogy az információt Oxendiotól kapta.<sup>60</sup> A levéllel kapcsolatban az első probléma az, hogy ekkor Izsák néven egyházfő Örményországban nem tevékenykedett. Bár az igaz, hogy Kilikiában tényleg vezette az ottani örmény egyházat egy ilyen nevű katholikosz, aki még 1686 elején hunyt el. Minast valójában I. Fülöp örményországi, és nem Izsák kilikiai katholikosz nevezte ki és szentelte fel 1649-ben. Itt nagy valószínűséggel téves információk mosódtak össze.

Accorsi levelének tisztázásában nagy segítséget nyújt az örmény unitus misszionárius és történetíró Step'anos Step'anosean Rošk'ay püspök kronológiája. A szerző az 1699. évre vonatkozóan beszámol arról, hogy Minas T'oxat'ec'i – akinek a neve azonos az Erdélybe menekült Minas [Zilifdarean] T'oxat'ec'i püspökével – jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka letette Konstantinápolyban a katolikus hitvallást. A pátriárka kimondta, hogy elfogadja a *Filioquét* (örményül:

57 Ugyanis Minas püspök és Hunanean érsek is Tokat tartományban születtek és nőttek fel. G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 1.

58 Andrea Santa Croce (varsói nuncius: 1690–1696) varsói apostoli nuncius 1695-ben a Propaganda Fide bíborosaihoz írott levelében Oxendio missziója kapcsán megemlékezett Minas püspök lemergi tartózkodásáról – arról viszont, hogy a püspök katolikus hitvallást tett volna le, egy szót sem szólt. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375v.

59 APF SOCG Vol. 537. Fol. 418/r.–v. Erről ld. G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 85.

60 APF SOCG Vol. 537. Fol. 416r.–417r. Fol. 419/r.–v.

ew yOrduoy), valamint Jézus Krisztus két természetéről szóló diofizita tanítást. Ez a hitvallás akkor római katolikus körökben komoly szenzációnak számított. A két örmény főpap neve és esete minden bizonnyal egybemosódhatott, hiszen 1700-ban, Accorsi levelének megírásakor, az erdélyi Minas már tizennégy éve halott volt. Ez a Minas T'oxat'ec'i pátriárka ugyanakkor az örmény apostoli egyház nyomására nem sokkal később visszavonta a már letett katolikus hitvallását, és megválni kényszerült hivatalától.<sup>61</sup> Accorsi prefektus levele végeredményben nem tette egyértelművé, hogy az erdélyi Minas püspök valóban letette-e a katolikus hitvallást.

Opizio Pallavicini varsói nunciustól nem áll rendelkezésünkre semmilyen hivatalos jelentés, továbbá egyetlen kútfő sem erősíti meg azt, hogy Minas személyesen találkozott volna a nunciussal. Sőt a Vatikáni Titkos Levéltár bécsi és varsói apostoli nunciatúrára vonatkozó iratai a találkozóról mélyen hallgatnak.<sup>62</sup>

Ennek okán fel kell tennünk azt a kérdést: miért hallgatnak a szentszéki források Minas katolikus hitvallásáról?

A válasz egyszerűnek tűnhet: azért hallgatnak, mert a püspök valójában nem tette le sem Pallavicini nuncius, sem Hunanean érsek kezébe a saját vagy az erdélyi örmény közösség nevében a katolikus hitvallást. Az 1686. és az 1687. esz-

61 Minas T'oxat'ec'i jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka katolikus hitvallásáról ld. APF SOCG Vol. 534. Fol. 6r.–7v. Fol. 29r. Fol. 30r. Fol. 31r. Fol. 32r. Fol. 37v. Fol. 426r.–v. Fol. 428r. Fol. 429v.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 244r.–v. Fol. 245r.–246v. Fol. 248r.–249r. Fol. 250r.–v. Fol. 251r. Fol. 252r. Fol. 254r. Fol. 255r. „Minas vardapet T'oxat'ec'i, ark'episkoposn ew arajnorden Erusalēmay, i soyn ami [1699] dektemberi 11 i Konsdantino-Polsē aṛ noyn srbazan P'ap'n greac' dawanelov aypisi baniwk'. Dawanemk' ews zVehapetn Hr'omay čšmarit yajord glxawor aṛak'eloy Petrosi, glux amenayn hawatac'eloc', cayragoyñ datawor i mēj ekelec'uoy srboy ew ëndhanrakan vardapet bolor ekelec'uoyñ K'ristosi. Dawanē i K'ristos zerku [z]bnut'iwns, Hogoyn Srboy[n] zblxumn i Höre[n] ew yOrduoy[n], znerkay [z]ark'ayut'iwnn ew zeraneli[s] [z]keans Srboc', zK'awarann ew zayln. [Minas T'oxat'ec'i vardapet, Jeruzsálem vezető örmény érseke (sic! pátriárkája), az 1699. esztendő decemberének 11. napján Konstantinápolyból a Szent Pápnak levelet írt, melyben a következő hitvallást tette. Hittel vallja a bölcs római pápa elsőbbségét, aki a legfőbb apostolnak, Szent Péternek a helytartója és minden igaz keresztény hívő vezetője, a legmagasztosabb ítélő a Szent Egyházban, és Krisztus teljes egyházának egyetemes vardapetje. Hittel vallja, hogy Krisztusban két természet van, és a Szent Lélek az Atyától és Fiútól származik. Hittel vallja a mennyei királyságot, az üdvözült Szentek életét, a Purgatóriumot és más egyéb dolgokat.]”: *S. Rošk'ay*: i. m. 190. Ld. erről: *Raymond H. Kévorkian*: L'imprimerie Surb Ėjmiacin et Surb Sargis Zorawar et le conflict entre Arméniens et catholiques à Constantinople (1695–1718). *REArm* 15(1981) 402–416.; *Uő*: Document archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714). *REArm* 19(1985) 367–370.

62 Minas katolikus hitvallásáról sem a Propaganda Fide történeti levéltárában, sem pedig a Vatikáni Titkos Levéltárban nem találtunk információkat. A varsói nunciatúra ide vonatkozó anyagában egyetlen apró hivatkozás sincs. A püspökről igyekeztünk utánanézni az Athanasius Welikj által kiadott forráskötetben is; azonban itt sem jártunk sikerrel. A varsói nunciatúra anyagát ugyanis csak 1683-mal bezárólag adták ki. Ld. erről bővebben: *Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes* (1675–1683). 13. Ed. Athanasius Welikj. Romae, 1969. Athanasius Welikj másik forráskiadványában, amelyben a Propaganda Fide Lengyelországra, Belorussziára és Ukrajnára vonatkozó hivatalos aktáit adta ki, sem találtunk Minasról anyagot. Ld. erről ezt: *Acta De Propaganda Fide. Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussjae spectantia* (1667–1710). 2. Ed. Athanasius Welikj. Romae, 1954.



tendőről az erdélyi örményekkel kapcsolatban nincs semmilyen olyan információ, vagy missziós jelentés, amely megerősíthetné a Minas püspök katolikus hitvallásával kapcsolatos értesüléseket.<sup>63</sup>

Minasról azonban komoly forrásértéket képviselt Hunanean unitus érseknek 1687. február 14-én a Propaganda Fide titkárához, Edoardo vagy Odoardo Cybóhoz (titkár: 1680–1696) eljuttatott két levele. Ezekben az érsek az erdélyi örmények körében végzett misszióról számolt be, kiemelve, hogy Oxendio a nagy veszélyek ellenére kitűnő munkát végzett. Hunanean Minasról szólva azt nem erősítette meg leveleiben, hogy 1686 végén katolikus hitvallást tett volna le Lembergben. Csupán annyit említett, hogy a tárgyalások befejeztével Minas vissza akart térni Erdélybe, de nem sokkal elindulása után elhalálozott.<sup>64</sup>

Hunanean Minas püspök halála következtében inkább amiatt aggódott, hogy Erdélyben az örmények között nincs püspök, és így eluralkodhat közöttük a fejtelenség. Ezért leveleiben arra tett javaslatot, hogy a Szentszék a közeljövőben nevezze ki az unitus Oxendiot az erdélyi örmények püspökének. Mindezt abból a megfontolásból javasolta, hogy az örmény katolikosz Minas helyére, a lembergi születésű Teodor Toros Wartanowicz személyében külön keleti, azaz keleti rítusú örmény apostoli püspököt akar felszentelni és Erdélybe küldeni.<sup>65</sup> Ezzel a ké-

63 A Propaganda Fide 1685., 1686. és 1687. évre vonatkozó hivatalos dokumentumaiban (nevezetesen az általános ülések aktáiban, valamint az általános üléseken tárgyalt misszionáriusi jelentésekben) csak Vardan Hunanean (korábbi címzetes epiphaniai püspök: 1675–1686) érseki kinevezéséről és beiktatásáról, valamint Oxendio Virziresco Erdélybe történő kiküldetéséről esik szó, ellenben Minas püspökről, ill. katolikus hitvallásáról nem. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 55. Fol. 234/v.–235r.; APF Acta SC Vol. 56. Fol. 207r. Fol. 254/v.–257r.; APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r. Fol. 125/v.–127r.; APF SOCG Vol. 493. Fol. 337r.–338/v. Fol. 339r.–340r. Fol. 341/v. Fol. 406/r.–v. Fol. 407/v.; APF SOCG Vol. 494. Fol. 370r. Fol. 371/r.–v. Fol. 373r.; APF SOCG Vol. 495A. Fol. 36/r.–v. Fol. 37r. Fol. 38r.–39/v.; APF SOCG Vol. 495B. Fol. 231/r.–v. Fol. 232r.–234r. Fol. 235r.; APF SOCG Vol. 496. Fol. 192r.–193/v. Fol. 502/r.–v. Fol. 503/r.–v. Fol. 505r.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 278/r.–v. Fol. 279/r.–v. Fol. 280/r.–v. Fol. 281r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/r.–v. Fol. 462r. Fol. 464r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 244/r.–v. Fol. 260r.–261/v. Fol. 264r.–267/v. Vö. erről: S. Roš'ay: i. m. 185.

64 Az érseket 1687. febr. 14-én, azaz két levelének keltezésekor iktatta be ténylegesen hivatalába a Szentszék. A beiktatást pedig Pallavicini nuncius végezte a lembergi Szent Istenszülő (*Surb Astuacucin*) örmény katedrálisban. „Tamquam spectans ad meum officium quod [Minas] episcopus moldaviensis armenorum nunc in Transylvania degentium, mortuus sit. Et populus inter se de successore altercatur.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434r. „Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas vartabieth Thochatiensi, qui cum populo Armeno causa infectionis turcarum simul se transtulerat in Siculiam provinciam Transilvaniae, ubi nunc comoratur dominus Auxentius alumnus Collegii de Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro ecclesia.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 498r.

65 Wartanowiczról ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125r.–128/v.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 112r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r. Fol. 450r. Fol. 470/r.–v. Fol. 487r. Fol. 493/r.–v. Fol. 542r. Fol. 548r. Fol. 556/r.–v. Fol. 596r. Fol. 807/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100r. Fol. 132r.–133/v. Fol. 144/r.–v. Fol. 282/r.–v. Fol. 310r. Fol. 434/v. Fol. 469/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 51/r.–v. Fol. 64r. Fol. 69/r.–v. Fol. 82r.–83r. Fol. 86r.–87/v. Fol. 100/r.–v. Fol. 129/r.–v. Fol. 174r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.; APF SC Fondo MPR Vol. 1. Fol. 660/r.–v. Ld. erről: Patmut'iw'n Aṙak'el Vardapeti i.

relemmel felérő javaslat mondhatni egybevágott Oxendio elképzeléseivel is, hiszen ő az 1686-ban írt jelentésének legvégén az erdélyi örmények uniójának a garanciáját abban látta, hogy a Szentszék örmény unitus püspököt nevezzen ki az élükre.<sup>66</sup> Hunanean pedig leveleiben Oxendio ötletét vette át, akinek – valljuk be – komoly ambíciói voltak a püspökség megszerzésére.

Az unitus örmény egyháztörténetíró Step'anos Step'anosean Rošk'ay püspök művében szinte ugyanarról van szó, mint amiről Hunanean már beszámolt. Csak Minas halálának és temetésének pontos körülményeiről szól, valamint arról, hogy a püspök évek óta vesekő (*mizargelut'iwn*)-bántalmakban szenvedett. Továbbá szól arról, hogy temetése után Minas sírját mennyekből aláereszkedő fény vette körül. Arról viszont, hogy a katolikus hitvallást 1686-ban a püspök letette volna, egy szót sem szól.<sup>67</sup> Hunanean két levele és Rošk'ay feljegyzése következőképpen azt sugallják, hogy az uniós tárgyalások Minas püspökkel nem jártak sikerrel. Nem tűnik bizonyíthatónak, hogy egy, az uniót hevesen ellenző örmény apostoli püspököt rá lehet venni az unióra a katolikus egyházzal. Ugyanis egy katolikus hitvallás letétele, vagy egy unió megkötése az örmény főpapság szemében ekkor szinte egyet jelentett a nemzeti különállás feladásával, hiszen az örmény történelem szeszélyei folytán az örmény apostoli egyház valláspolitikája szinte egybeforrt az örmény nemzeti azonosságtudattal.

A szentszéki levéltárakban őrzött dokumentumok közül nem is olyan rég került elő Minas 1686-ban írott levele. Ebben Hunanean érsekkel folytatott tárgyalásaira tért ki. Az iratban fontos momentumként az szerepelt, hogy Minas két klasszikus örmény nyelvű kódexet vitt magával: az örmény egyház homília-gyűjteményét (*Čarēntir*), valamint az örmény egyházatyák tanítását tartalmazó kötetet (*Haranc'vark'*). A püspök e két kódex alapján igyekezett magyarázni az örmény egyház egyetemességét és igazhitűségét, melyeket mind a katolikusok, mind az orthodoxok – a khalkédóni egyetemes zsinat tanításai alapján – pontat-

m. 384.; Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes. (1665–1690). 3. Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1974. 165–167.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 92–93.; Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 57.

66 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469/v.

67 Rošk'ay egyházi karrierjét Minas püspök tanítványaként kezdte meg, majd 1690-ben Oxendio Virziresco hatására katolizált, majd azt követően Lembergben, az Örmény Kollégiumban, utána pedig Rómában, a Collegio Urbanóban folytatta teológiai tanulmányait. „Minas vardapetn T'ox[a]lt'e[c]i', Ziliftar oflu koč'ec'ealn, episkopos Pottanu, (yormē es zē'ors [z]astičans ari yami Teapn 1680), i daɲnaln čnd lerins Mačarac', i mizargelut'enē, zor i bazum amac' krērn, tanjeal, vaxčani, t'ali i gerezmanatann Ōlaxac', ur i veray gerezmani nora bazum angam i kirakamtis loys ijani, zor akanatēsk' ew aržanahawat ark' teluoy n patmēc'in mez. [Minas Ziliftaroghlu (sic! Zilifdarean) nevű vardapet, Bogdán (sic! Moldva) püspöke, (akitől négy tanulmányi fokozatot szereztem az Úr 1680. esztendejében,) hazatérés közben, hosszú éveken át vesekőbántalmakban szenvedve, a magyarországi hegyek között hunyt el. A románok temetőjében hantolták el. Sírjára gyakorta a mennyekből fény szállt le. Mindezeket helybéli hiteles férfiebrek és más szemtanúk mesélték el nekünk.]” S. Rošk'ay: i. m. 186.

lanul schismatikusnak vagy eretneknek tartottak.<sup>68</sup> Azaz Minas püspök szerint az ő hite az örmény apostoli egyház szemszögéből nézve katolikus és orthodox is volt, így nem érthette, hogy őt és erdélyi örményeit miért akarják katolikus hitre áttéríteni.

Mindez azt valószínűsítheti, hogy Lembergben nem uniós tárgyalások, hanem inkább heves hitviták folyhattak. Ezért tanácsosabb arról beszélni, hogy Minas Lembergben hitvitákat folytatott, mintsem katolikus hitvallást letenni ment, ahogyan azt korábban Oxendio, vagy Hunanean szerették volna a püspökből kicsikarni.

Minas katolikus hitvallásának cáfolatát továbbá egyértelműen megerősíti az az ugyancsak a közelmúltban, a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült dokumentum is, melyet maga Oxendio írt 1687-ben. Az örmény misszionárius a levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte, ebben Minasról megjegyezte, hogy a püspök eretnekként és nem unitusként hunyt el az 1686. év legvégén. Ezenkívül sürgette az intézményt, hogy mivel Minas halála miatt a hivatala megüresedett, mielőbb nevezzen ki az erdélyi örmények élére unitus püspököt.<sup>69</sup>

Sőt Oxendio 1688 májusában jelentést írt Edoardo Cybónak, a Propaganda Fide titkárának. Ebben ismételtén összefoglalta 1685–1687 között elvégzett hitterítői tevékenységét. A misszionárius ismételtén beszámolt Minas püspök haláláról, de azt is leírta, hogy 1686 végén konfliktusba került az „eretnek” örmény püspökkel és klérusával, mert meg akarta nekik tiltani, hogy akár a templomokban, akár a magánházaknál keleti örmény szokás szerinti szent liturgiát, azaz örményül *surb pataragot* tartsanak.<sup>70</sup> Következésképp nem valószínű, hogy ez idő tájt az örmény papok közül bárki is Erdélyben hajlandóságot mutatott volna az unió elfogadására. Ennélfogva Oxendio Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban többször ellentmondásosan nyilatkozott. Hiszen mást írt az 1680-as években a Propaganda Fidének, és mást állíthatott az 1690-es években Bzenskynek és a *Fidelis relatio* című dokumentum anonim szerzőjének.

Minas püspök az 1686. esztendő végén halt meg. A halálából csak egyvalaki húzhatott igazán hasznot: Oxendio Virziresco. Mint említettük, a misszionáriusnak komoly ambíciói voltak az unitus püspökség megszerzésére, és úgy ítélte meg, hogy a püspök halála számára inkább megkönnyítheti az erdélyi örmények körében a misszió kiteljesítését. Feltételezte, hogy Minas halála miatt a közösségen belül káosz alakulhat ki, mert többen is a püspökségre akartak pályázni.

68 APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r.–457r. A dokumentum másolata megtalálható: ASV Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANVienna) Vol. 196. Fol. 219r.–220r.

69 „Il vescovo heretico Minas è morto, perciò prego a mandare qualcun quantopolto, per occupare quel posto poichè adesso è il tempo opportuno interim come obbedientissimo e devotissimo figlio della chiesa romana e della Sacra Congregazione resto anchè di vostra signoria illustrissima e reverendissima.” APF Collegio Urbano (= CU) Vol. 3. Fol. 472r.–v.

70 „Sparsi per Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Minas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdicensigli l’esercitio ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13r.

Ezért jelezte a Szentszéknek, hogy egy unitus püspöki cím megadásával elejét lehetne venni annak, hogy Örményországból ne érkezzen „schismatikus és eretnek” püspök Minas megüresedett helyére.<sup>71</sup>

Ha összegezni kívánjuk a Minas püspök katolikus hivallásáról mondottakat, először is meg kell állapítanunk, hogy Oxendio volt az, aki Minas katolikus hitvallásáról tulajdonképpen egy legendát, egy mítoszt épített fel, mellyel sikeresen félrevezette az utókort. Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitimációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke legyen. Ezért kezdte híresztelni a Minas katolikus hitvallásáról szóló történeteket.<sup>72</sup>

Oxendiónak egyértelmű érdeke volt elterjeszteni, hogy Minas 1686-ban letette a katolikus hitvallást, és hogy unitus püspökként halt meg. Mindezt annak érdekében terjesztette, hogy könnyebben megszerezhesse akár Hunaneannál, akár Pallavicini nunciusnál, vagy utódjánál Giacomo Cantelminél (nuncius: 1688–1690), vagy akár a Szentszéknél a majdani püspöki kinevezést. Még a jeles armenista, a szentszéki levéltárakban hosszú évtizedeket kutatásokkal töltő Gregorio Petrowicz sem járt utána annak, hogy Minas valóban letette-e a katolikus hitvallást. Egy az egyben átvette Lukácsy Kristóf nézetét, aki közvetve Bzensky jezsuita páter értesülései alapján írta le a Minasszal kapcsolatos történeteket.

Jól tudjuk, hogy Oxendio a Propaganda Fide alkalmazásában állt, és őt a Propaganda Fide küldte ki Erdélybe hittérítői munkára. A missziós intézménnyel Oxendio egészen élete végéig (1715) szoros kapcsolatban maradt. Ezt támasztották alá a sűrű levélváltások a Propaganda Fidével. Ezekben azonban egy szó sincs Minas 1686. évi katolikus hitvallásáról. Ha tényleg megtörtént volna Lembergben a katolikus hitvallás, bizonyos, hogy egy ilyen eseményről a Propaganda Fide történeti levéltárában bőséges iratanyagot találnánk, hiszen a missziókat koordináló szentszéki intézmény mindig is kiemelten foglalkozott olyan ügyekkel, melyekben valamely keleti keresztény főpap letette a katolikus hitvallást. Végeredményben Minas hitvallása tehát nem történt meg, egyszerűen utólagosan megkomponált fikciónak bizonyult.

### Az egyházi unió és következményei

Minas püspök halála minden bizonnyal megkönnyítette Oxendio helyzetét. Az örmény misszionárius most már teljes erővel fordulhatott az Erdélyben „vezér” nélkül maradt „eretnek” örmény papok ellen. 1688–1689 fordulójától Oxendio korábbi munkásságának köszönhetően az örménység jelentős része, valamint a papok kezdték elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy az apostoli vallású örményeknek Erdélyben nem volt egy Minas püspökhöz hasonló kaliberű vezetőjük. Ezenfelül Giacomo Cantelmi varsói nunci-

71 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/v. Fol. 469/v.

72 C. Lukácsy: i. m. 68.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 82.

us, Hunanean érsek és a teatinus Francesco Bonesana (prefektus: 1678–1691), a lembergi Örmény Kollégium akkori vezetője, minden fölül telhetőt megtettek annak érdekében, hogy a katolikosz által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe.<sup>73</sup> Oxendio ténykedésének eredményeképpen Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky papok vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget menesztettek Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Hunanean érsek kezébe letették a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat a lembergi örmény unitus érseknek, azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.<sup>74</sup>

73 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69/r.–v. Fol. 70r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 325/r.–v. Fol. 335r.

74 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r.–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 66r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.; APF CP Vol. 29. Fol. 610/r.–v. Fol. 612/r.–v. Fol. 617/v. Fol. 630r.–631/v. Fol. 644r. Fol. 645r. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v. Fol. 651r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251. Az 1689. évi lembergi katolikus hitvallásról ld. „In cuius unionis contestationem armenus sacerdos dominus Elias cum octo personalibus, e Transylvania Leopolim ad sacram nuntiaturam fuit ablegatis, ubi annuente cardinali Cantelmo, successore Pallavicini, nuntio apostolico, coram archiepiscopo leopolitano Vartano Hunanian nomine totius armenae dioeceseos existentis in Transylvania sacramentum unionis cum Romano-Catholica Ecclesia, et obedientiae Summo Pontifici praestiterunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34. „ut omnes armeni tota scilicet dioecesis dispersa in locis puncto 2 scripti, unionem cum Sacra Matre Ecclesia Romana solemniissime celebravint, et per legatos suos, duos sacerdotes et 7 saeculares praecipuos coram archiepiscopo leopolitano armeno, iussu eminentissimi domini cardinalis [Iacobi] Cantelmi, tunc penes sacram maiestatem Poloniae nuncii apostolici solemniter abiuratione haeresis confirmaverint, atque a Sanctissimo Domino Nostro sanctae memoriae Papa Innocentio XI benedictionem per proprias litteras postulaverint, sicuti et gratiarum auctoritas ad eminentissimos dominos cardinales Congregationis de Propaganda Fide divexerint.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82. „Atque ideo archipresbyterum reverendissimum patrem Eliam sacerdos armenus, una cum octo personis ablegaverunt Leopolim, ad sacram nuntiaturam, ubi annuente eminentissimo cardinali [Iacobo] Cantelmo, tunc nuntio apostolico, Varsaviae penes regem poloniarum residente, coram archiepiscopo leopolitano illustrissimo domino Vartano Hunanian, et coram reverendissimo missionum apostolicarum, praefecto patre, Francisco Bonesana, et eius vicario reverendo patre Sebastiano Maria Accorsio commissario apostolico, nomine totius hujus dioecesis iuramentum praestiterunt unionis, et obedientiae Summo Pontifex absoluti omnes, etiam litteras ad illustrissimum dominum nostrum Innocentium XI. Pontificem maximum pro benedictione formaverunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Res Transylvaniae (= G) Cod. 522. Fol. 96r. Fol. 137/v.; Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára, Gyergyószentmiklós–Gheorgheni (= GYÖKPK) A plébánia története. I. Könyv. 1. fejezet. 1695–1719. (Egykorú kézirat). Erről ld. S. Rošk'ay: i. m. 186.; C. Lukácsy: i. m. 67.; Bárány L.: i. m. 67.; Bárány Lukács: Verzirescul Oxendius. II. Arménia 4(1888) 101.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 87.; Tóth István György: Szaggatott kapcsolat. A Propaganda és magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138(2004) 853.; Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Bp. 2005. 455.; Molnár A.: Bzensky Rudolf i. m. 26–27.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 264–265.

Pontos dátumot igen nehéz meghatározni, de mivel a Propaganda Fide ülése az örmények unióját 1689. április 8-án tárgyalta, ezért ezt az időpontot tanácsos elfogadni. A hitvallás más olyan kérdésekre, mint például a *Filioque*, a Purgatórium (*K'awarann*) léte, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése, a Trisagion-himnusz helyes éneklése, vagy az áttért örmény papok jogi helyzete stb., nem tért ki.<sup>75</sup> Hunaneannak ekkor csak egy kifejezett szándéka volt, az tudniillik, hogy mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a lembergi örmény érsekség gyakorolja.<sup>76</sup>

Az 1689. évi katolikus hitvallás pedig másfél évvel később nagyban hozzájárult Oxendio 1690. október 2-án történt (címmel) püspöki kinevezéséhez. Ugyanakkor a kinevezéssel egyidejűleg – a lembergi örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére – az erdélyi örményeket közvetlenül a Szentszék egyházi joghatósága alá vonták.<sup>77</sup>

Oxendiót a Szentszék tudatosan címzetes püspöknek nevezte ki. Ennek három oka volt: először, a Szentszék a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi püspökség megtépzott tekintélyét.<sup>78</sup>

Másodszor, a Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Az 1690-ben történt erdélyi politikai változást követve figyelembe vette azt, hogy a protestánsok erős befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan katolikus püspököt nevezne ki az unitus örmények élére. Ezért határozott a címzetes püspökségről, hogy Oxendio inkognitóban, továbbra is egyszerű papnak vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék Erdélyben, az unitusok és katolikusok körében, ahogyan ezt a Szentszék korábban Damokos Kázmér (1606–1678) (Korón címzetes – *in partibus infidelium* – püspöke) vagy Kada István (1617–1695) (Augustopolis címzetes püspöke) esetében is megtette.<sup>79</sup> Igaz, erre ellenpéldát is fel lehet hozni: De

75 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 289–292. Ld. erről: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani. II. Ed. Nicolaus Nilles S. J. Oeniponte, 1885. 916–918.

76 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14/v.–19/v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 79. Fol. 134/v.–135r.

77 Oxendiót végül az írországi Aladia (Killala) címzetes püspökének nevezték ki. APF CP Vol. 29. Fol. 612r.–613r. Fol. 617/v. Fol. 628r.–629/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.+101/v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r. Fol. 146/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64/v.–65r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r. Fol. 173/r.–v. Ld. erről még: C. Lukácsy: i. m. 70.; Kamenic' i. m. 128.; S. Roškay: i. m. 187.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 94–96.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 266.

78 APF SOCG Vol. 94r.+101/v. Ld. erről: C. Lukácsy: i. m. 70.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 267–268.

79 APF Acta SC Vol. 34. Fol. 253r.–254/v.; APF SOCG Vol. 423. Fol. 299r.–300/v.; APF SOCG Vol. 428. Fol. 349/r.–v.; APF Fondo di Vienna (= FV) Vol. 6. Fol. 353r.–356/v. Ld. erről: Fraknoi Vilmos: A magyar kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1896. 388.; Temesváry János: Erdély választott püspökei. 2. Szamosújvár, 1912–1913. 52–57.; Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941. 59–62.; Jakab Antal: Az erdélyi

Camelis Józsefet (1689–1706) 1689-ben többek között azért nevezték ki az unitus rutének élére – merő véletlenségből az örményországi – Sebasteia címzetes püspökének, nehogy megsértsék az egri püspök tekintélyét és egyházi joghatóságát, amely alá a rutének ekkor tartoztak.<sup>80</sup>

Harmadszor, ez a fajta kinevezési rendszer nem számított újdonságnak az unitus örmények körében sem. Számos olyan példáról van tudomásunk, főleg az anyaországi missziók ismeretében, hogy az ottani örmények közé a Szentszék egyszerű papi, vagy szerzetesi öltözetbe bújt érsekeket vagy püspököket küldött, nehogy az oszmán és a perzsa hatóságok, vagy az örmény katolikosz emberei felismerjék őket. Ilyen volt például a naxijewani címzetes érsekek esete is.<sup>81</sup> A lemergi örmény érsekség esetében a koadjutoroknak is címzetes püspöki címeket adományoztak: a Szentszék 1675-ben Vardan Hunaneannak Epiphania (1675–1685), 1683-ban Deodatus Nersesowicznak (1683–1709) Traianopolis és 1710-ben Step'anos Step'anosean Rošk'aynak (1710–1739) Hymeria címzetes püspöki címeket adományozta.<sup>82</sup>

katolikus püspöki szék betöltésének problémája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. 13–14., 16–17.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. 5. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler–Priminius Sefrin. Patavii, 1952. 105., 173.; Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 20–28., 375–393.; Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 40(1998) 68–69.; Uő: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században. Századok 136(2002) 571., 578., 580.; Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben. Szerk. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2.) 189–256., 264–267.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 267–268.

80 De Camelis kinevezésénél a Szentszék határozottan kikötötte, hogy őt nem megyéspüspöknek, hanem címzetes püspöki minőségben nevezték ki apostoli vikáriusnak. Sőt a püspököt közvetlenül a Szentszék alá rendelték. Kinevezésekor azonban nincs megemlítve, hogy az egri püspök egyházi joghatósága alá tartozott volna. De Camelis kinevezésekor figyelembe kellett venni a korábbi gyakorlatot is, miszerint a kinevezett munkácsi püspökök az ottani latin rítusú megyéspüspöknek, tehát az egrinek, mindenben engedelmeskedni kötelesek. A Kollonich Lipóthoz (1631–1707) fűződő Einrichtungswerk Ecclesiasticum fejezetében erről külön függési záradékot fogalmaztak meg. Ld. erről: Hierarchia Catholica 5. i. m. 347.; Hodinka A.: i. m. 325–326., 400., 405–406., 408., 569.

81 Pl. Paolo Piromalli Domonkos-rendi szerzetes, örményországi missziófőnök, naxijewani címzetes püspök, majd érsek esete. Erről ld. Hierarchia Catholica 4. i. m. 115., 253.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 113–115.; Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum. Ed. Marcantonio van den Oudenrijn. Bern, 1960. 50.; S. Rošk'ay: i. m. 177–178.; E. Schütz: i. m. 297–299.

82 Vardan Hunanean, Deodatus Nersesowicz (*Astucatur Nersēssean*) és Step'anos Step'anosean Rošk'ay címzetes püspökök kinevezéséről és tevékenységéről ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207/r.–v.; APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207r.; APF Acta SC Vol. 53. Fol. 248r.; APF Acta SC Vol. 54. Fol. 17r. Fol. 98/r.–v. Fol. 117r.–119r.; APF Acta SC Vol. 56. Fol. 254/v.–256/v.; APF Acta SC Vol. 66. Fol. 192r.–195/v.; APF Acta SC Vol. 68. Fol. 287r.–291/v.; APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166r. Fol. 331r.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 79/r.–v. Fol. 259r.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 477r.–479/v.; APF Acta SC Vol. 80. Fol. 178r.–182r. Fol. 297/r.–v. Fol. 429r.; APF SOCG Vol. 454. Fol. 53r.; APF SOCG Vol. 531. Fol. 305r.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 394r.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 180r.; APF SOCG Vol. 559. Fol. 29r.; APF SOCG

Az erdélyi örmény unió megteremtését, meglátásunk szerint, egyértelműen az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. A római katolikus egyház szemszögéből elsősorban ideológiai tényezőnek minősült az örmény unió megkötése. A Szentszék is úgy ítélte meg, hogy az erdélyi örmények uniójával helyreállhat az a hitbeli egység, amely a két egyházat jellemezte a 4. században, az örmények apostola és egyben első katolikosa, Világosító Szent Gergely (302–325) idején. A katolikus egyház szerint az örmény apostol utódai miatt távolodott el az örmény egyház az akkor még egységes római és bizánci orthodoxiától, és lépett a sötét eretnokség és schizmatizmus útjára.<sup>83</sup>

A püspökké kinevezett Oxendio, már csak a *Collegio Urbanó*-ban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell, hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak.<sup>84</sup> Erdélyben az unitus klérus viszont az unió ellenére is ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához.<sup>85</sup> Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével kimerült. Ez az értelmezési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky pap és hívei hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy kirobbanásához Besztercén.<sup>86</sup> Ezek

Vol. 563. Fol. 168r. Fol. 286r.; APF SOCG Vol. 568. Fol. 86/r.–v. Fol. 92r.; APF SOCG Vol. 571. Fol. 629/r.–v.; APF SOCG Vol. 573. Fol. 366r.–370/v.; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 69r.; APF Lettere SC Vol. 89. Fol. 337/v.; APF Lettere SC Vol. 90. Fol. 54/r.–v. Fol. 92r.–93/v.; APF Lettere SC Vol. 96. Fol. 126r.; APF Lettere SC Vol. 98. Fol. 90/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 99. Fol. 95/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 209r.–211/v. Fol. 226/r.–v. Fol. 227r.–228r. Fol. 231r. Fol. 238r. Fol. 300r. Fol. 332r.–337/v. Fol. 493r. Fol. 517r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 223r. Fol. 374r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83r.–84r. Fol. 94r. Fol. 586/r.–v. Fol. 610r. Fol. 657r., Fol. 666r. Fol. 672r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 176r. Fol. 177r. Fol. 178r. Fol. 225/v. Fol. 588/r.–v. Fol. 596r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 37r. Fol. 209/r.–v. Fol. 225r. Fol. 511r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 195/v.; APF FV Vol. 42. Fol. 49/r.–v.; APF FV Vol. 43. Fol. 43/r.–v. Ld. erről: Kamenic' i. m. 130.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 295–297.; Hierarchia Catholica 5. i. m. 243., 384.; S. Rošk'ay: i. m. 183., 186., 189., 193–195.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 1–12., 49–60., 164.; Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 41–43.; Uő: Vardan Hunanean i. m. 1011., 1013.

83 APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v.

84 APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 181r.

85 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.

86 APF Acta SC Vol. 68. Fol. 62r.–68/v.; APF Acta SC Vol. 69. Fol. 108/r.–v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r.; APF SOCG Vol. 529. Fol. 266r. Fol. 269/r.–v. Fol. 274r.–275/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r. Fol. 262r.–263r. Fol. 265/r.–266/v. Fol. 267r.–268/v. Fol. 517r. Fol. 518r. Fol. 519/r.–v. Fol. 520/r.–v. Fol. 521r. Fol. 522/r.–v. Fol. 523/r.–v. Fol. 524r. Fol. 525/r.–v. Fol. 526/r.–v. Fol. 527/r.–v. Fol. 531r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 322r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 148r. Fol. 159r.–160/v. Fol. 161r.–163r. Fol. 164/r.–v. Fol. 166r. Fol. 172/r.–v. Fol. 175r.–176/v.; Primási Levéltár, Esztergom, Magyarország (= PL), Archivium Ecclesiasticum Vetus (= AEV), Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ) N° 273/4 N° 274/ 4.1. 8.3. 8.4.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80. Pag. 83–84.; ELTE EKK G Cod. 522. Fol. 96r.



a viszályok továbbá lerombolták azt a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatban uralkodó nézetet, miszerint az erdélyi örmények uniója viszályok és konfliktusok nélkül, csendben és békességben zajlott le.<sup>87</sup> Így az unió csak a viszályok rendezése után, 1700-ban teljesedett ki, amikor Oxendio püspök elsősorban magyar segítőivel (nevezetesen a Vizkeleti Zsigmond álnévet viselő Csete István és Halászi István jezsuitákkal, valamint Antalfy Jánossal és Szebelébi Bertalannal) együtt az unió elfogadására tudta kényszeríteni a „hittagadó” örményeket.<sup>88</sup> A püspök egyházi ellenzéke viszont számos örmény családdal együtt elhagyta Erdélyt és visszatelepült Moldvába.<sup>89</sup> A kitelepülés után Oxendio 1700–1704 között a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttérítse az ottani örményeket a római katolikus hitre. Próbálkozása a Szent-  
szék, a varsói nuncius, valamint a lemergi örmény unitus érsekség közötti érdekellentétek, a moldvai világi és egyházi hatóságok ellenállása, valamint a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt kudarcot vallott.<sup>90</sup>

Erről ld. még: *Bethlen Miklós* Önéletírása. 2. Szerk. Szalay László. Pest, 1860. 217.; *Nagy K.*: Em-lékirat i. m. 269–274., 276–277., 282–284.

87 Itt megjegyzendő, hogy a Besztercén kirobbant örmény egyházi viszályokról Galla Ferencnek tudomása volt. A neves egyháztörténész az 1930-as években jegyzeteket készített a Propaganda Fide általános iratsorozatában (APF SOCG) található, az ügyhöz tartozó iratokról. Ezekben szó esett a besztercei örmény egyházi viszályokról is, azonban Galla Ferenc az erdélyi örményekkel ennek ellenére nem foglalkozott. Ugyanakkor Galla Ferencet semmiféle armenisztikai érdeklődés sem vezette, mindez pusztán munkamódszeréből fakadt, az egyik forráskötetet a másik után vette kézbe, és kivonatokat készített az általa érdekesnek és magyar egyháztörténeti témájúnak vélt iratokból. (Fazekas István szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönünk.) Ezenfelül a besztercei örmény ügyről tudomása volt Vanyó Tihamér Aladárnak is, aki Galla Ferenchez hasonlóan nem foglalkozott behatóan az erdélyi örményekkel. A Vatikáni Titkos Levéltárban található és érintetlen erdélyi örmény iratokra ennek ellenére felhívta a szakma figyelmét. Erről ld. *Vanyó Tihamér Aladár*: A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Bp. 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris) 180.

88 APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107r.–116v.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 434r.–440r. Fol. 442r.–443r. Fol. 445r.–448r. Fol. 449r. Fol. 450r.–451v. Fol. 459r.–v. Fol. 461r.–463v. Fol. 466r. Fol. 467r.–468v. Fol. 469r. Fol. 470r.–471v. Fol. 472r.; APF SOCG Vol. 533. Fol. 483r.–v.; APF SOCG Vol. 534. Fol. 426r.–v. Fol. 427v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 542r.–v. Fol. 592r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 187r.–v. Fol. 192r.–v. Fol. 194r.–v. Fol. 193r.–v.

89 ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 191r.–v. Fol. 203r.–v. Fol. 204r. Fol. 206r.–v. Fol. 207r.–v. Fol. 224r. Fol. 225r. Fol. 226r.–227r. Fol. 232r.–233r. Fol. 235r.–v. Fol. 242r.–249v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346.

90 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r.–105r. Fol. 341r.–345v.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 177r.–179v.; APF Acta SC Vol. 72. Fol. 237r.–240v.; APF Acta SC Vol. 73. Fol. 41r.–v.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 346r.–v. Fol. 347r.–350v. Fol. 352r.–v.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 412r.–414v. Fol. 416r.–417r. Fol. 418r.–419v.; APF SOCG Vol. 539. Fol. 180r. Fol. 182r.–183v.; APF SOCG Vol. 545. Fol. 243r. Fol. 244r.–v. Fol. 245r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 613r.–614r. Fol. 615r.–v. Fol. 670r. Fol. 708r.–v. Fol. 709r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 34r.–35v. Fol. 101r.–v. Fol. 550r.–v. Fol. 555r.; APF CU Vol. 3. Fol. 70r.–v.; Fol. 118r. Fol. 154r.–v. Fol. 170r. Fol. 172r.–v. Fol. 480r.+481r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 245r.–246r. Fol. 248r.–249v. Fol. 256r.–257v. Ld. erről még röviden: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 99–100.

Az örmény unitusok sem fogadták el teljes mértékben Oxendio elképzeléseit. Az áttért erdélyi örmény papok és a püspök közvetlen munkatársai közül sokan a lemergi örmény papneveldeből, az Örmény Kollégiumból kerültek ki, akik neveltetésükből adódóan a püspök elképzeléseivel ellentétben az örmény egyházi hagyományok részleges megtartása mellett kardoskodtak.<sup>91</sup> Ez a nézetkülönbség újabb konfliktusokat szült a közösségen belül. Jelzi ezt többek között az, hogy a Lembergől érkezett örmény unitus papok az 1689. október 23-án megtartott lemergi unitus zsinaton elfogadott elvek szem előtt tartásával – azaz az örmény szokások részleges megtartásával – kívánták vallási kérdésekben és szokásokban az uniót követni.<sup>92</sup> Oxendio a zsinati meghívó ellenére nem volt jelen, és a zsinat tanításait magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Továbbra is kitarított latinista álláspontja mellett, azaz ahhoz ragaszkodott, hogy a miséken az örmény helyett a latin nyelvet használják. Ez tovább mélyítette a közösségen belüli feszültségeket.<sup>93</sup>

Oxendio tipikus neofita pap volt. Úgy látta, hogy az örmények számára csakis a római katolikus hit lehet a helyes út. Minden olyan régi örmény szokást, mint például a liturgiákon az örmény nyelvhasználatot, régi, istentelen és eretnek szokásnak minősített, és ezeket Erdélyben mindenképp gyökeresen ki akarta irtani.<sup>94</sup> Magát sohasem örmény unitus papnak, hanem örmény születésű, latin szertartású egyházfinak tartotta. Ez nem volt egyedi eset. Az 1680-as években Lembergben Nersesowicz püspök és Hunanean érsek is kezdetben „keményvonalas” latinista álláspontot képviseltek. Oxendióhoz hasonlóan mindketten a *Collegio Urbanó*ban szerezték teológiai képzettségüket.<sup>95</sup> Lembergben azonban később egy komoly különbség mutatkozott meg. Nevezetesen az, hogy a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Nersesowicz, mind Hunanean latinista elképzeléseivel. Ráadásul a lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt az Örmény Kollégiumban tanító itáliai teatinus szerzetesekben, akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusként az

91 APF SOCG Vol. 529. Fol. 267/r.–v. Fol. 272r–273/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 525r.; APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 24/v.–27/v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 160r. Fol. 161r.+163/v. Fol. 165r. Vö. erről: *Vanyó T. A.*: Püspöki jelentések i. m. 114.

92 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 182r.

93 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 94r. Fol. 233r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 386/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 83. Fol. 143/v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84. Ld. erről: *Kornél Nagy*: The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians. AIEA Newsletter 43(2007) 7–12.

94 ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 265r.–268/v.

95 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 138r.–140/v. Fol. 256r.; APF Acta SC Vol. 57. Fol. 125/v.; APF SOCG Vol. 488. Fol. 272r. Fol. 274/v. Fol. 277/r.–v.; APF SOCG Vol. 496. Fol. 503r.; APF SOCG Vol. 499. Fol. 74r.; APF SOCG Vol. 503. Fol. 15/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 40r. Fol. 136r.; APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 27r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 374r. Fol. 378r.–379/v. Fol. 462r. Fol. 491r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 5/r.–v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 8–11., 16–17.; *Nagy K.*: Vardan Hunanean i. m. 1013–1015.

anyaországi örmény területeken. Ők felismerték, hogy az eltúlzott latinizáció egyenesen az unió tönkretételéhez vezethet.<sup>96</sup> A kérdésben ráadásul meg tudták maguknak nyerni Giacomo Cantelmi varsói nunciust, aki végső soron a teatinusok tanácsára kezdeményezte a lembergi zsinat összehívását 1689-ben, ahol Firenze és Breszt szellemében a legmélyebb részletekig kitértek a lengyelországi örmény unitus egyház vitás kérdéseire.<sup>97</sup> Az erdélyi örmények és Oxendio püspök ebből viszont kimaradtak.

Felvetődik a kérdés: vajon az örmények uniója részét képezi-e a többi, a Kárpát-medencében lezajló egyházi egyesülési folyamatnak?

A válasz határozott nem. Az erdélyi örmények unióját nem a Habsburg-udvar, de nem is a magyar katolikus klérus kezdeményezte. Az örmény unió a magyar egyháztörténet szempontjából egy mellékes, marginális unió volt, és kimondása nem is Erdélyben, hanem Lengyelországban történt.

Az örmények unióját a többi unióval azonban mégis párhuzamba lehet állítani. Például abban, hogy az erdélyi protestáns elit megpróbált beavatkozni mind a román, mind az örmény uniók megghiúsításába. Ugyanis attól tartott, hogy az uniókkal Erdély felekezeti egyensúlya a protestánsok kárára felbomlik. Ezért igyekezett felkarolni a románok esetében Nagyszeghi Gábort, vagy Ion Tisca püspököt, illetve az örmények esetében közvetett és közvetlen támogatást nyújtani Vardan Martinus Potoczky és Elia Mendrul örmény renegát papoknak Oxendio Virziresco püspök ellenében.<sup>98</sup>

További párhuzamként vethető fel az, hogy az unitus rutének és az erdélyi románok is megsínylelték a Rákóczi-szabadságharcot: a kárpátaljai rutének unitus püspökét, De Camelis Józsefet kiutasították,<sup>99</sup> a román unitus Anghel Atanáz (1697–1713) püspököt elűldözték,<sup>100</sup> Oxendiot pedig három éven keresztül Munkácson tartották fogva, majd 1707 elején De Camelishez hasonlóan kiutasították az országból.<sup>101</sup> Az erdélyi örmények esetében nem a püspökkineve-

96 APF SOCG Vol. 495B. Fol. 232r.–234r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 104r.; APF CP Vol. 29. Fol. 364r. Fol. 613r.–618/v. Fol. 629r. Fol. 638r.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 94/v. Fol. 110r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 315/r.–v. Ld. erről: S. Rošk'ay: i. m. 184.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 18.

97 APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 1/v.–4/v. Fol. 10/v.–15/v. Fol. 24/v.–27/v. Ld. erről: G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 20–27.

98 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 83–86. Pag. 259–260. Pag. 267–272. Ld. erről: Symbolae ad illustrandam historiae ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani. I. Ed. Nicolaus Nilles S. J. Oeniponte, 1885. 263–269.; Hodinka A.: i. m. 253.

99 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 199–202. Ld. erről: Hodinka A.: i. m. 432–433.; Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. 1. Nyíregyháza, 1990. 145–146.; Botlik József: Hármaskereszt alatt. Bp. 1997. 27.

100 Sok korábbi román unitus visszatért az orthodoxiára, a katolikusok szerint sokan az unió tökéletlensége miatt éltek tévelygésben. Symbolae I. i. m. 309–313.; Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) 353–354.; Greta Monica Miron: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782). Cluj-Napoca, 2004. 57.

101 APF Acta SC Vol. 77. Fol. 67r. Fol. 145r.–146/v.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 660r.–661/v.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 20/r.–v. Fol. 21r.–22/v. Fol. 23r. Fol. 24/r.–v.; APF SC Fondo Armeni.

zések körüli legitimációs és kánonjogi viták (mint például a rutének esetében) vagy a szakadárság (mint például a románok esetében) voltak a fő problémák, hanem az, hogy a szabadságharc miatt számos örmény család Moldvába tért vissza és megtagadta unitus hitét.<sup>102</sup> Oxendio püspök és segítői ezért szüntelenül attól rettegték, hogy idővel Moldvából az örmény katolikosz parancsára örmény keleti papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérítésére. Ez a félelem, az 1708. évi ebesfalvi elszigetelt esetet leszámítva, jogosulatlannak bizonyult.<sup>103</sup> Aggodalmukat a románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták a konstantinápolyi pátriárka buzdítására görög és román pópákat és szerzeteseket küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni.<sup>104</sup> Nem is említve azt, hogy pópák kiküldésével a karlócai szerb pátriárkák szintén az erdélyi román unió meghiúsítására törekedtek.<sup>105</sup>

Az erdélyi örményeknek Oxendio püspöksége alatt nem voltak kanonizációs problémáik. Először Lembergnek, majd közvetlenül a Szentszéknek voltak alávetve. Nekik nem kellett az unitus ruténekhez hasonlóan egy közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt egyházmegye létrejöttéért küzdeniük. De nem is gondolkoztak azon, hogy önálló egyházmegyébe szerveződjenek. Megelégedtek azzal, hogy egy, a Szentszéknek közvetlenül alárendelt címzetes püspök irányítsa őket. Igaz, 1696-ban Oxendio két levelében előfordult az örmény unitus egyházmegye kifejezés, de nem sokkal ezután a püspök felhagyott ezzel a szóhasználattal.<sup>106</sup> Minden valószínűség szerint azért, nehogy emiatt konfliktusba kerüljön a magyar katolikus egyházzal, mivel tervezték az erdélyi római katolikus püspökség ismételt felállítását a közeljövőben.<sup>107</sup> Ekképpen nem merült fel

Vol. 5. Fol. 288r. Fol. 290r.; Magyar Országos Levéltár, Budapest, Magyarország (= MOL) II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára (= G 16) I. 2. d. N° 520.; MOL Fejedelmi Kancellária Levéltára (= G 19) II. 2. e/A.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 61. Erről ld. még: *C. Lukácsy*: i. m. 18–19.; *Bárany L.*: *Verziurescul Oxendio*. II. i. m. 105.; *Cserei Mihály*: *Erdély története* [1661–1711]. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Bp. 1983. (Bibliotheca Historica) 339.; II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Szerk. Magyar András. Bukarest, 1994. 44–45.; *G. Petrowicz*: *La chiesa armena* i. m. 102–103.

102 APF Acta SC Vol. 77. Fol. 67r.–v. Fol. 145r.–146v.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 660r.–661v.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 24r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 256r.–v. Fol. 288r. Fol. 290r.–v.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 296r. Fol. 524r.–v. Fol. 528r.–529r.

103 Avedik Lukács szerint az örmény apostoli Awk'sént Vardanean pap 1700 körül érkezett Iasi-ból Ebesfalvára, hogy az ottani örményeket visszatérítse a katolicizmusról az örmény apostoli hitre. 1708 körül a bizonytalan politikai helyzet, a pestisjárvány, valamint az Erdélyben átmenetileg tartózkodó Oxendio határozott fellépése miatt kényszerült Erdélyt elhagyni. Ennek a papnak tevékenységéről – Oxendio jelentését leszámítva – a szentszéki dokumentumok hallgatnak. ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 268r.–v. Ld. erről: *Ávédik Lukács*: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. 107.; *Pál Judit*: *Örmények Erdélyben a 18–19. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 32.

104 *Symbolae* I. i. m. 221.

105 I. m. 309–313.; *Hermann E.*: i. m. 353–354.; *G. M. Miron*: i. m. 57.

106 Vö. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 407r. Fol. 408r.–v.

107 *Galla F.*: i. m. 270–272.

olyan konfliktushelyzet, mint ami a rutének esetében fennállt (Munkács miatt) Esztergom és Eger között.<sup>108</sup>

Felvetődik végül a kérdés: vajon a többi unióval összehasonlítva, sikeres volt-e az örmények uniója?

Tudjuk, a szerbek esetében az unió egyértelműen kudarcot vallott. A bécsi udvar ugyanis az 1690-ben betelepülő szerbeknek komoly gazdasági és politikai kiváltságokat biztosított, ami értelmetlenné tette a Rómával megkötendő uniót. Ráadásul a korábbi szerb uniós kísérletek Szlavóniában, Szerémségben, Tolnában és Baranyában a kánonjogi viták, valamint a szerb orthodox egyház határozott fellépésének köszönhetően nem bizonyultak hosszú életűeknek.<sup>109</sup>

A kárpátaljai rutének esetében ebben a periódusban (1685–1715) egyértelműen részleges sikerrel kell beszélni. Az uniót megkötötték (1646), és elfogadták az unitus papok javadalmazását, továbbá a katolikus papokat megillető előjogok biztosítását. Ám ezeknek a gyakorlati megvalósítása egészen a 19. század elejéig elhúzódott. Ezen túlmenően a rutének uniójára mélyen rányomta a bélyegét, hogy kánonjog szempontjából az egri püspökség miatt nem volt önálló egyházmegyéjük.<sup>110</sup> A vita egészen Mária Terézia (1740–1780) koráig elhúzódott, amikor végleg döntöttek a megyéspüspökség felállításáról (1771).<sup>111</sup>

Az erdélyi románok Gyulafehérváron ugyan sikeres uniót kötöttek 1701-ben, sőt az 1716-ban újjászervezett erdélyi római katolikus püspökség akarata ellenére el tudták érni 1720-ban a Szentszéknél az önálló fogarasi unitus megyéspüspökség felállítását is, de itt az alsóbb klérus ellenállása, valamint a román, a

108 *Zsatkovics Kálmán*: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. II. Századok 18(1884) 767–768., 770–772.; *Symbolae* II. i. m. 855.; *Hodinka A.*: i. m. 93., 255., 325–326., 400., 405–406., 408., 570–571.; *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 368–369.

109 *Hodinka A.*: i. m. 23–24.

110 A kárpátaljai rutének püspök- és kanonizációs problémáiról ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: *APF Acta SC* Vol. 71. Fol. 82r.–83v.; *APF Acta SC* Vol. 78. Fol. 157r.–163v. Fol. 472r.; *APF Acta SC* Vol. 81. Fol. 23r. Fol. 159r.–v.; *APF SOCG* Vol. 563. Fol. 166r.–167v.; *APF Lettere SC* Vol. 96. Fol. 21r.; *APF Lettere SC* Vol. 97. Fol. 190r.; *APF Lettere SC* Vol. 98. Fol. 62r.–v.; *APF Lettere SC* Vol. 99. Fol. 87r. Fol. 90r.–v.; *APF Lettere SC* Vol. 104. Fol. 104r.; *APF SC Fondo MPR* Vol. 2. Fol. 296r. Fol. 524r.–v. Fol. 528r.–529r.; *APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (= UT)* Vol. 3. Fol. 39r.–v. Fol. 40r.–41v. Fol. 196r.–197r.; *APF SC Fondo UT* Vol. 4. Fol. 78r.–79v. Fol. 104r.+105r. Fol. 107r.–108r. Fol. 120r. Fol. 129r.–130r. Fol. 136r. Fol. 137r.–v. Fol. 138r.–v. Fol. 139r.–v. Fol. 163r.–v. Fol. 165r.–v. Fol. 433r.–435r.; *ELTE EKK Coll. Hev. Cod.* 24. Pag. 199–202.; *ELTE EKK Coll. Hev. Cod.* 59. Pag. 299–300. Ld. erről: *Hodinka A.*: i. m. 86., 429–433., 432–438., 445–446., 453–458., 461–494., 521–522., 665–669.; *Acta Gy* i. m. 14., 171., 247–248., 281–282.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 76–77.; *Tóth I. Gy.*: Szaggatott kapcsolat i. m. 869.

111 A kárpátaljai rutének eme problémája csupán 1771-ben oldódott meg, amikor XIV. Kelemen pápa (1769–1774) kiadta az Eximia regalium kezdetű bullát, mellyel felállította a munkácsi unitus megyéspüspökséget. Az újonnan létesített egyházmegye élére Bradács Jánost, korábban Rhosus címzetes püspökét nevezte ki. Ezzel akkor több mint egy évszázados vita zárult le. Ld. erről: *Zsatkovics K.*: i. m. 875–877.; *Hodinka A.*: i. m. 597–607.; *Prigyi I.*: i. m. 165.; *Uő*: A görög katolikus magyarság története. Bp. 1991. 29.; *Botlik J.*: i. m. 39.

görög és a szerb pópák által vezetett úgynevezett schisma-mozgalmak beárnyékolták az unió sikerét.<sup>112</sup>

Az örmények esetében az unió sikeresnek mondható. Ennek egyik oka az, hogy a többi unióra lépő néppel ellentétben kevesebben voltak. A 17. század végén, valamint a Rákóczi-szabadságharc után a közösség száma a kivándorlások miatt jelentősen megcsappant, de felekezetiileg homogénebbé és könnyebben kormányozhatóbbá, azaz kezelhetőbbé vált.

Oxendio püspök tevékenységével – és így az 1689. évi egyesüléssel – tulajdonképpen megbontott egy olyan régi örmény hagyományt, amelyben az örmény közösség egyet jelentett az egyházzal. A közösség középpontjában, különösen pedig a középkori és kora újkori diaszpórákban, az örmény apostoli egyház állt, amely egyet jelentett a nemzeti azonosságtudattal. Az erdélyi örmény unióval, Oxendio tevékenységével és a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás szorult háttérbe.

Ha viszont az uniót belülről, az örmények szemszögéből nézzük, akkor az kudarcnak volt tartható, mert az egyesülés nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. A történelemben azok az örmény közösségek vagy csoportok, amelyek akár Bizánccal, akár Rómával léptek unióra, nyelvileg szinte néhány generáció alatt beleolvadtak az őket körülvevő idegen környezetbe.<sup>113</sup>

112 APF SOCG Vol. 433. Fol. 483/r.-v.; APF SC Fondo UT Vol. 4. Fol. 86r. Ld. erről: *Hodinka A.*: i. m. 255.; *Karácsonyi J.*: i. m. 354–355.; *G. M. Miron*: i. m. 74.

113 A bizánci orthodoxia asszimilációs törekvéseiről ld. *Girk' T'it'oc'* i. m. 302–322.; *Lewond Ališan*: *Hayapatum* [Az örmény nemzet története]. Venetik, 1901. 552–554.; *La Narratio* i. m. 40–44., 369., 396–398.; *Cyrrill Toumanoff*: *Christian Caucasia between Byzantium and Iran*. *Traditio* 10(1954) 109–189.; *Peter Charanis*: *The Armenians in the Byzantine Empire*. Lisbon, 1963. 19–21.; *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverc'uoy* [Aristakēs Lastiverc'i története]. Ašx. Karen Yuzbašyan. Erewan, 1963. 124–133.; *Nicholas Adontz*: *Armenia in the Justinian Period*. Lisbon, 1970. 55–74.; *Viada Arutjunova-Fidanjan*: *Armjani-Xalkedonity na vostočnyx granicax Vizantijskoj Imperii (XI. v.)*. Erevan, 1980. 16–31., 47., 58–61., 64–65., 68–77., 81–82., 86–89., 92–105., 152–169., 175., 191.; *Uő*: *Sur le problème des provinces byzantines orientales*. REArm 14(1980) 157–168.; *Uő*: *Some Aspects of the Military-Administrative Districts and of Byzantine Administration in Armenia during the 11th Century*. REArm 20(1986–1987) 311–313.; *Cyrrill Toumanoff*: *Les dynasties de la Caucasienne chrétienne*. Rome, 1990. 89–90.; *Viada Arutjunova-Fidanjan*: *Les Arméniens chalcédoniens en tant que phénomène culturel de l'Orient chrétien*. In: *Atti del quinto simposio internazionale di arte armena*. Ed. Levon Boghos Zekian. Venezia, 1992. 463–477.; *Uő*: *Armjano-vizantijskaja kontaktnaja zona (X–XI vv.)*. Moskva, 1994. 41–43., 63–64., 86–91.; *Nina Garsoïan-Bernadette Martin-Hisard*: *Unité et diversité de la Caucasic médiévale (IVe–XIe siècles)*. In: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV–XI)*. *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo*, 43. 1. A cura di Enrico Menestò. Spoleto, 1996. 275–347.; *N. Garsoïan*: *The Problem of Armenian Integration* i. m. 65–71., 87–93., 104–111., 121–124. Az erdélyi és lengyelországi örmények körében a 17–18. században a katolizáció hatására meginduló nyelvi és kulturális asszimilációról ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 111. Fol. 331r.; APF Acta SC Vol. 128. Fol. 373r.–378r.; APF Acta SC Vol. 133. Fol. 230r.–233r.; APF Acta SC Vol. 134. Fol. 302r.–315/v.; APF Acta SC Vol. 152. Fol. 378r.–383/v. Fol. 388r. Fol. 390/v. Fol. 392/r.–v. Fol. 394r.–395/v.; APF SOCG Vol. 779. Fol. 217r. Fol. 221r. Fol. 223r.; APF SOCG Vol. 798. Fol. 114/r.–v.; APF SOCG Vol. 806. Fol. 116r. Fol. 122r. Fol. 123r.

Oxendiónak elévülhetetlen érdemei voltak az unió megteremtésében. Az utókor az ő személyével, kérlelhetetlen, alku nem ismerő jellemével sohasem foglalkozott. A kutatások tevékenységének bemutatását elsősorban Szamosújvár (Gerla, Armenopolis, Hayak'atak'), vagy másik nevén Örményváros alapítására hegyezték ki.<sup>114</sup> Minas püspök állítólagos katolikus hitvallásáról, az unióról, az unió körülményeiről, az ahhoz kapcsolódó viszályokról, Oxendio püspök egyház-

Fol. 128r. Fol. 132r.–135r.; APF SOCG Vol. 861. Fol. 85r.–86v. Fol. 89r. Fol. 93r. Fol. 96r.–v. Fol. 98r. Fol. 100r.; APF Lettere SC Vol. 185. Fol. 14v.; APF Lettere SC Vol. 194. Fol. 10r.–15r.; APF Lettere SC Vol. 196. Fol. 473r.; APF Lettere SC Vol. 198. Fol. 382r.; APF Lettere SC Vol. 200. Fol. 50r.–51r.; APF Lettere SC Vol. 204. Fol. 165r.; APF Lettere SC Vol. 222. Fol. 15r.–v.; APF Lettere SC Vol. 224. Fol. 29r.; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 370r.–374r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 694r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 12. Fol. 248r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 75r.–v. Fol. 76r. Fol. 336r. Fol. 505r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 14. Fol. 102r. Fol. 106r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 15. Fol. 174r. Fol. 179r. Fol. 428r.–v.; APF SC Fondo UT Vol. 6. Fol. 165r. Fol. 173r.–v. Fol. 189r.–v.; APF SC Fondo UT Vol. 7. Fol. 11r.–v.; Fol. 13r.–14v.; ASV ANVienna. Vol. 190. Fol. 189v.–190r. Fol. 236v.–237v.; ASV ANVienna. Vol. 191. Fol. 8v.–9v. Fol. 11v.–12r. Fol. 19r. Fol. 38v.–39r. Fol. 358r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 192. Fol. 189v.–190r. Fol. 210v.–211r. Fol. 273r.–v. Fol. 299r.–300r. Fol. 321v. Fol. 343r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 193. Fol. 137v.–138r. Fol. 154r.–155r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 38r. Ld. erről továbbá: C. Lukácsy: i. m. 107–115., 120–121., 131.; *Edmond Schütz*: Re-Armenisation and Lexicon: from Armeno-Kipchak back to Armenian. *Acta Orientalia Hungarica* 19(1966) 99–105.; *Yaroslav Dachkevitch*: Sur la question des relations arméno-ukrainiennes au XVII<sup>e</sup> siècle. *REArm* 5(1967) 263.; *Uő*: L'établissement des arméniens en Ukraine pendant les XI<sup>e</sup>–XVIII<sup>e</sup> siècles. *REArm* 6(1968) 337–366.; *Edmond Schütz*: Armeno-Kiptschakisch und die Krim. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. Gyula Káldy-Nagy. Bp. 1976. 185–205.; *Vardan Grigoryan*: Istorija armjanski kolonii Ukrainy i Pol'si. (Armjane v Podolii). Erevan, 1980. 41–47.; *Yaroslav Dachkevitch*: Who are the Armeno-Kipchak? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in Ukraine. *REArm* 14(1982) 357–416.; *E. Schütz*: An Armenian-Kipchak i. m. 316–317.; *Vanyó T. A.*: A bécsi pápai követség i. m. 181–182.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 70., 180–181., 195–205., 236–238.; *Raymond H. Kévorkian*: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. *REArm* 17(1983) 589–590.; *Dickran Kouymjian*: From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era XVI–XVII Centuries. *Revue de monde arménien modern et contemporain* 1(1994) 9–18.

- 114 Szamosújvár alapításáról ld. a következő dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 82. Fol. 443r.–v.; APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r.–287v.; APF SOCG Vol. 525. Fol. 111r.–112v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 211r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 268r. Fol. 522r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 218r. Fol. 219r.–v. Fol. 227r. Fol. 237r.–v. Fol. 374r. Fol. 552r.–553v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 147r.–v. Fol. 152r.; MOL Erdélyi Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (= B 2) 1697. N° 111.; MOL B 2. 1698. N° 233.; MOL B 2. 1712. N° 155.; MOL B 2. 1713. N° 45. N° 48. N° 75.; MOL Gubernium Transylvanicum Levéltára. Ügyiratok 1698. N° 238.; MOL Erdélyi Fiscalis Levéltár XII 1/2. fasc. 2 litt. A.; Szamosújvári Történeti Múzeum Kézirattára, Gherla–Szamosújvár, Románia N° 27. N° 28. N° 29. N° 30. N° 31. N° 32. N° 33. Ld. erről: C. Lukácsy: i. m. 77.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900. 1. Szamosújvár, 1901. 110–116., 256.; *Éble G.*: i. m. 14–16., 49–57.; *Suren K'olanjian*: Gerla hayak'atak' ew nra hayeren jeragrer i žolovacun. [Gerla örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye]. Banber Matenadarani 6(1962) 499–502.; *Uő*: Les Arméniens i. m. 362–366.; *S. Roškay*: i. m. 197–198.; *Zs. Trócsányi*: i. m. 174–178., 183–184.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 97.

vezetésének árnyoldalairól azonban az utókor elfelejtett, vagy nem akart megemlékezni. A püspökről valójában egy igazságos, apostoli karizmával megáldott ki-sebbségi vezető, papfejedelem vagy ethnarkhosz képe őrződött meg. Ebben az idealizált képben az akkor már asszimilált örménység a dicső történeti múlt egy darabját látta a püspök személyében. Talán ennek volt az oka, hogy nem tudtak, vagy nem akartak tudomást szerezni az unió körülményeiről, az unitus püspök tevékenységének negatívumairól, vagy a püspök missziós tevékenységéről Erdélyben. Továbbá feltételezhető, hogy ezért sem kerülhetett az erdélyi örmények egy-házi uniója a hazai és a nemzetközi kutatások homlokterébe.

## KORNÉL NAGY

### THE CONTROVERSIAL QUESTIONS OF THE ARMENIANS' CHURCH-UNION IN TRANSYLVANIA (1685–1715)

The Armenians, escaping from Moldova and Podolia to Transylvania between 1668–1672, should be regarded practically as a *terra incognita* from both the Hungarian and international church-historical point of view. It is widely believed that their catholicisation in Transylvania is primarily associated with Bishop Oxendio Virziresco's (1654–1715) missionary efforts. His pastoral activity embraced an approximately thirty years-period, which coincided with the Transylvanian Principality's integration into the Habsburg Empire, although there had been just very few information about this problem in the Hungarian and international scholarship for a long time.

Because of the lack of sources for an analysis, the problem has not been cleared that the Armenians' church-union was conducted by the restoration of the church's unity idea. Thus, it is also not studied whether the Armenians' church-union had previous patterns from the Middle Ages and the Early Modern Period: namely, that the initiatives for church-unions coming from Byzantium and Rome among the Armenians carried out in Greater Armenia, Cilicia, Florence, Brest and Lemberg had an actual influence upon the Armenians' church-union in Transylvania.

Besides the above-mentioned problems, the Armenians' church-union in Transylvania raises many further questions to be answered, to which the previous scholarship has not given any satisfactory reply. It is not clarified that the Armenians' church-union in Transylvania can be compared to other church-unions or church-union attempts occurred among the orthodox Serbs in Southern-Hungary, the Ruthenians in North-Eastern Hungary and the Romanians in Transylvania. Furthermore, it must be emphasised in this paper that the Armenians' church-union in Transylvania happened solitarily or independently of the Hungarian Catholic Church's activity, or not.

According to some sources, it has not been hitherto stated that Armenian Apostolic Bishop Minas, the spiritual leader of the Armenians in Transylvania, made a confession of faith with Rome preparing the Armenians in Transylvania for the church-union. So, circumstances of this confession of faith have not been cleared up definitely. Similarly, it is a less-known fact that the relatively exact date of their church-union is unknown. Scholarship has not yet examined with the necessary caution and thoroughness whether the church-union itself took place without any apostasies and conflicts in Transylvania, and, additionally, whether the Armenians could persist in



their previous ecclesiastical costumes after their church-union, or they were forced to be Latinised entirely by Oxendio's intention. Therefore, it should be thoroughly analysed how Oxendio thought about the use and means of the church-union. He was faithful to the pure Latinisation overshadowing the Armenian rite. Moreover, the research did not discover that Oxendio's missionary activity in Transylvania extended to other provinces. Finally, we should answer the question that the Armenians' church-union has proved to be successful comparing to other church-unions carried out in Hungary or Transylvania or their union should be rather regarded as a failure.

In this paper, we have tried to look for evident responses to these afore-mentioned questions, resting on the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically a few of secondary literature. In this manner, we do believe that this paper has managed to clear up the obscurity that has hitherto cast a veil over the research of the Armenians' church-history in Transylvania, 1685–1715, at the field of Hungarian and international scholarship.



VALERIJ MUSZATOV

## Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok

*Előszó helyett.* Nem szándékozom az 1985 utáni szovjet külpolitika apologetikájával vagy befektetésével foglalkozni. Mint politológus és mint külpolitikai szakértő, aki részt vett az 1985 és 1991 közötti időszak több politikai intézkedésében, megpróbálom elmondani saját véleményemet Mihail Gorbacsov politikájáról a volt szocialista közösség vonatkozásában.

Országunk, a Szovjetunió súlyos problémák terhével lépett az 1980-as évekbe. A fejlődés dinamikája csökkent, a gazdaság túlfeszített volt, az életszínvonal stagnált. Szintén nagy nehézségeket éltek át varsói szerződésbeli szövetségeseink. A konfrontáció szintje a világban továbbra is viszonylag magas volt. Szövetségeseinkkel együtt fejlődésünk és a világtörténelem bonyolult szakaszába sodródtunk. Kétségtelenül felvetődött a reformok bevezetésének, a fejlődés tartalékai feltárásának szükségessége. Erről már Jurij Andropov is beszélt, aki Leonyid Brezsnyev után vált – sajnos csak rövid időre – az ország vezetőjévé. Hangsúlyozta: szükség van arra, hogy tisztázzuk, milyen társadalmat építünk és milyen gazdasággal rendelkezünk. De akkoriban a Szovjetunió még egységes és erős ország, a szovjet emberek közössége pedig valóságos volt. A szövetségi rendszer összességében kielégítően funkcionált, szilárdságának volt bizonyos tartaléka. 1985 tavaszán Moszkvában egy fiatal és ambiciózus politikus, Mihail Gorbacsov került hatalomra. A Politikai Bizottságban az öregekkel a háttérben nem mutatott rosszul. De milyen helyet jelölt ki a szocialista országoknak a peresztrojka politikájában, milyen tervei voltak – és egyáltalán volt-e átgondolt politikája?

Erre a kérdésre a történelem már megadta a választ: nem létezik a Szovjetunió, nincs *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP), nincs *Varsói Szerződés* (VSZ) és *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST), a kelet-közép-európai országokban összeomlottak a szocialista rendszerek, a legdrámaibb módon Romániában és Jugoszláviában. De a szocialista eszmék élnek, és Kínában, Vietnamban, Kubában a nemzeti sajátosságoknak megfelelően realizálódnak. A világban nagyszámú szociáldemokrata kormány létezik, a szociáldemokrácia politikai gyakorlata nagyon széles körű.

Volt-e alternatívája annak a politikának, amelyet Gorbacsov és környezete a szocialista országok és a szocialista világ irányába folytatott? Ezzel kapcsolat-

ban több vélemény létezik. *Egyesek* úgy vélik, hogy Gorbacsov politikájának nem volt alternatívája, igaza volt, amikor elkezdte a „létező szocializmus” lebontását, az eredmény bármilyen más esetben is ugyanaz lett volna. A szocializmus (annak állami-bürokratikus szovjet modellje) vereséget szenvedett a kapitalizmussal való versenyben, a „hidegháborút” az USA és a Nyugat nyerte meg. Érdekes megemlíteni, hogy maga Mihail Gorbacsov (nem tudom, most milyen ideológiai állásponton áll, világos, hogy nem kommunista, de megmaradt szociáldemokrata, baloldali meggyőződésű embernek) mindezidáig sajnálja a peresztrojka elszalasztott lehetőségeit és annak az ötletének a kudarcát, hogy a régi Szovjetunió helyett szövetségi megállapodás alapján új egyesülést hozzon létre. (Saját eszmei arculatáról Mihail Gorbacsov 2005-ben a következőket mondta: „Sokat megéltem, sok mindent végiggondoltam, sok mindenben keresztülmentem, és végezetül eljutottam a szocializmus szociáldemokrata látásmódjáig. Hozzám most a szabadság [ami egyébként liberális érték], a szolidaritás, a szociálisan orientált gazdaság és az állam ezzel kapcsolatos szerepe áll legközelebb. A továbbiakban utat nyitok az »új civilizáció« elképzelésének.”<sup>1</sup>)

*Mások* feltevése szerint nem kellett volna radikális változtatásokba kezdenie. Meg kellett volna elégedni bizonyos minimummal, ami nem sértette volna a dinamikus egyensúlyt. A társadalomnak volt még szilárdsági tartaléka, ami elegendő lett volna még 10 évre, ez alatt az idő alatt pedig a szocializmus valamennyi országában alaposan ki lehetett volna dolgozni a reformokat. *A szocializmus az 1980-as években – az 1960-as évek reformkísérleteinek bukása után és azok tapasztalatainak figyelembevételével – megreformálható volt a demokratikus szocializmus irányába. Létezik olyan vélemény is, hogy a peresztrojka, mint szocialista projekt, helyes ötletek gyűjteménye volt, de hiányzott a cselekvési program, nem volt prioritási rendszer, valamint nem vették figyelembe a nemzetközi realitásokat. És a tiszteletre méltó vezetőknek nem volt csapatuk.* Mihail Gorbacsov, mint a peresztrojka vezéralakja egyik oldalról a másikkra csapódott, sokat improvizált, nem volt világos programja, amikor pedig a Szovjetunió elnöke lett,<sup>2</sup> hinni kezdett saját csálhatatlanságában, és mivel semmi eredményt nem ért el a gazdaságban, hozzalátott a politikai rendszer lebontásához, elutasítva a kommunista párt vezető szerepét. A szocialista országokat gondolkodás nélkül a szovjet peresztrojka szellemében történő változásokra, a vezetők cseréjére, a nyilvánosság és a demokratizmus kiszélesítésére, a Szovjetunióval való kapcsolatok és együttműködés jellegének megváltoztatására ösztönözte. Ennek eredményeképpen először a kelet-közép-európai szocialista országok omlottak össze, mivel rendszerük nem volt elég rugalmas és stabil, a radikális változásokra való felkészültségük különböző mértékű volt, vezetőik nem tudtak alkalmazkodni a változó körülményekhez, s politikai és gazdasági segítség, valamint Moszkva katonai támogatása nélkül nem tudták megtartani a hatalmat. Hogyan zajlott le mindez?

1 M. Sz. Gorbacsov–B. F. Szlavin: Nyeokoncsennaja isztorija. Tri cveta vremenyi. Moszkva, 2005. 35.  
2 1988. okt. 1-jén. (A szerk.)

1. Amikor Mihail Gorbacsov az SZKP KB főtíkára lett, korlátlan hatalmat kapott, óriási befolyást tudott gyakorolni a Szovjetunió bel- és külpolitikájára. De a kezdeti időszakban tekintettel kellett lennie a Politikai Bizottság régi tagjaira, Gromikóra,<sup>3</sup> Szolomencevre,<sup>4</sup> Csebrikovra,<sup>5</sup> Vorotnyikovra,<sup>6</sup> a vezetés új tagjai közül pedig Ligacsovra<sup>7</sup> és Rizskovra,<sup>8</sup> akik aktívan támogatták megválasztását a legmagasabb posztra. Gorbacsov tevékenységében kezdetben két irányzat érvényesült: törekvés a politika megújítására, minden elavult és konzervatív megváltoztatására, valamint egyidejűleg ragaszkodás a háború utáni időszak tradícióihoz, a politikai irányvonal folyamatossága megőrzésének óhaja. De amilyen mértékben a peresztrojka és a glasznoszty politikája formálódott (1985 tavaszán *nem volt még semmilyen koncepció, csupán általános elgondolások voltak az ország megújítására és fejlődésének meggyorsítására*), erősödött a tradicionális formáktól való eltávolodás és megkezdődött az „alkotás”, de eklektikus alapon, miközben az ország és a párt múltbeli fejlődését egyre több kritika érte.

2. *A peresztrojka koncepciója*, amint az Mihail Gorbacsov kongresszusokon és plénumokon elhangzott előadói beszédeiben, felszólalásaiban, valamint *Peresztrojka országunk és a világ számára* című könyvében<sup>9</sup> – amelyet több nyelvre lefordítottak és ötmillió példányban jelent meg – megfogalmazódott, a marxizmus-leninizmus posztulátumainak, a modern szociáldemokráciának, valamint a *Római Klub*, a Palme- és Brandt-bizottság, a *Háromoldalú Bizottság* és más nyugati központok jelentéseiből merített következtetéseknek az egyvelegét jelentette. A globális, általános emberi értékek élveztek prioritást, az osztályérdekek háttérbe szorultak. Kinyilvánították, hogy elutasítják a konfrontációt és az erőszakos megoldások alkalmazását a politikaiak helyett. Kiadták a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika ideológiamentessé tételének jelszavát. Európában fel kellett építeni az „Európa-házat”. Mindenben érződött az erősen idealizált alapelv, amire később ráerősített a szándékos nyugati lelkesedés, mindenekelőtt

3 Andrej Andrejevics Gromiko (1909–1989) 1957-től 1985-ig a Szovjetunió külügyminisztere, 1983–1985-ben a Szovjetunió Minisztertanácsa első elnökhelyettese, majd 1988-ig a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke. 1956 és 1989 között az SZKP KB tagja. (A ford.)

4 Mihail Szergejevics Szolomencev (1913–2008) 1971-től 1983-ig az Orosz Föderáció Minisztertanácsának elnöke, majd 1988-ig az SZKP KB Ellenőrző Bizottságának elnöke. 1961 és 1989 között az SZKP KB tagja. (A ford.)

5 Viktor Mihajlovics Csebrikov (1923–1999) 1982 és 1988 között a KGB elnöke, 1988–1989-ben az SZKP KB titkára, a KB jogpolitikai bizottságának elnöke. 1981 és 1990 között az SZKP KB, 1985–1989-ig a PB, 1988–1989-ben a Titkárság tagja. (A ford.)

6 Vitalij Ivanovics Vorotnyikov (1926–) 1983 és 1988 között az Orosz Föderáció Minisztertanácsának elnöke, majd 1990-ig Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke. 1971 és 1990 között az SZKP KB, 1983-tól 1990-ig a PB tagja. (A ford.)

7 Jegor Kuzmics Ligacsov (1920–1990) 1983–1985-ben az SZKP KB osztályvezetője, 1983 és 1990 között az SZKP KB titkára. 1988–1990-ben az SZKP KB agrárpolitikai bizottságának elnöke. 1976-tól 1990-ig az SZKP KB, 1985–1990-ben a PB tagja. (A ford.)

8 Nyikolaj Ivanovics Rizskov (1929–) 1982–1985-ben az SZKP KB titkára, a KB Gazdasági Osztályának vezetője. 1985-től 1991-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. (A ford.)

9 *M. Sz. Gorbacsov: Peresztrojka i novoje mislenyje dlja nasej sztrani i dlja vszego mira*. Moszkva, 1987.

a peresztrojka és az új gondolkodás megalkotója iránt, mivel Moszkva szemlátómást – és segítség nélkül!? – megváltoztatta a korábbi politikát.

3. *A külpolitika terén* Mihail Gorbacsovnak szakítania kellett a konfrontációval, le kellett lassítani a fegyverkezési versenyt, helyre kellett állítani a bizalmat, valamint normális kapcsolatokat kellett kialakítani a Nyugattal, mindenekelőtt az USA-val. Az egyenjogúság és paritás, a békés kezdeményezések proklamálása alapján ezt nehéz volt megtenni. Kezdetben a kiutat nyilvánvalóan abban látták, hogy bizonyos engedményeket tesznek a realitás és a kölcsönös felelősség alapján, feladnak bizonyos álláspontokat, különösen a leszerelés területén. A külpolitikában ténylegesen gyökeres fordulatról volt szó, szám szerint a harmadikról a Szovjetunió történetében Sztálin és Hruscsov után. Ez az elvi fordulat „együtt járt a forradalmi-állami prozelitizmus végérvényes elutasításával”, amint azt a Szovjetunió egykori elnökének tanácsadója, K. Ny. Brutyenc véli.<sup>10</sup>

De maga Gorbacsov – aki gyorsan megszerette a külpolitikát – is aligha feltételezte, hogy a külpolitika megújítását célzó kezdeményezései teljes kudarcba fulladnak. Az elsőrendű fontosságú feladatok között magáévá kellett tennie elődei örökségét is, azaz szoros kapcsolatokat ápolni a szocialista közösség országaival és a *Varsói Szerződés* szervezetének tagállamaival.

Ezt az irányt a Szovjetunió külpolitikájában hagyományosan prioritásnak tekintették, de a háború és béke, a globális biztonság sorsa természetesen nem itt dőlt el. Gorbacsov politikájában 1989-re érkezett el az a pillanat, amikor Kelet-Európa országai, valójában a Szovjetunió szatellitjei aprópénzzé váltak abban az alkudozásban, amit a nyugati hatalmakkal folytatott, hogy elnyerje politikai irányvonala iránti jóindulatukat, a peresztrojka támogatását és többek között a pénzügyi-gazdasági támogatást.

1985-ben a *Varsói Szerződést* még (változtatás nélkül) meghosszabbították 20 évre<sup>11</sup> (csak Románia volt ellene, de utána az is egyetértett<sup>12</sup>), később megújították a VSZ katonai doktrínáját,<sup>13</sup> miközben konfliktus vagy háború esetén minden kérdést szovjet parancsnokság alatt oldottak volna meg. (Idézzük csak fel a „korlátozott szuverenitás” doktrínáját, amelyet a történészek és az újság-

10 K. Ny. Brutyenc: Nyeszbivsejszja. Nyeravnodusnije zametki o peresztrojke. Moszkva, 2005. 132.

11 A Varsói Szerződés további 20 éves meghosszabbításáról szóló jegyzőkönyvet az eredeti lengyel javaslatnak megfelelően 1985. ápr. 26-án írták alá Varsóban. (A ford.)

12 Románia 1985. márc. 13-án Moszkvában a VSZ-tagállamok testvérpártjai vezetőinek megbeszélésén azt javasolta, hogy a meghosszabbítás időtartama rövidebb, 10+5+5 év legyen. V. N. Bazovszkij, a Szovjetunió magyarországi nagykövete 1985. márc. 21-én arról tájékoztatta Kádár Jánost, hogy K. Dăscălescu román miniszterelnök moszkvai látogatásakor újabb román javaslattal állt elő: 15 évre hosszabbítsák meg a Varsói Szerződést azzal a lehetőséggel, hogy utána még két öt éves periódusra prolongálják. Miután ezt szovjet részről elfogadhatatlannak tartották, a románok elfogadták az eredeti javaslatot. (Magyar Országos Levéltár [ = MOL] M-KS 288. f. 47/773. ő. e.) (A ford.)

13 Borisz Sztukalin, a Szovjetunió budapesti nagykövete 1987. máj. 15-én adta át Németh Károlynak a Varsói Szerződés tagállamai katonai doktrínájáról szóló nyilatkozattervezetet, amelyet a szovjet vezetés a VSZ PTT berlini ülésén szeretett volna a tagállamokkal megvitatatni és elfogadtatni. (MOL M-KS 288. f. 11/4444. ő. e.) (A ford.)

írók csak Leonyid Brezsnyev nevével kötnek össze! Itt Mihail Gorbacsov a régi módon kezdte, igaz, később taktikai megfontolásokból a VSZ tevékenységében is erősödött a politikai alapelv.)

4. A szocialista országok irányába Mihail Gorbacsov tevékenységében 1985–1988-ban *három irányzat rajzolódott ki*. Miután megismerkedett a vezetőkkel és ellátogatott valamennyi szocialista országba, megerősödött az a véleménye, hogy *új alapokra kell helyezni a kapcsolatokat, többek között meg kell próbálni újra rendezni a kapcsolatokat Kínával* (ez 1989–1990-ben sikerült). 1986 májusában az SZKP KB Politikai Bizottságának szóló feljegyzésében a főtítkár kifejtette a szocialista országokkal való kapcsolatok új elveit: valódi egyenjogúság, az álláspontok egyeztetése, a kapcsolatok tökéletesítése és közös felelősség a szocialista világ fejlődéséért, valamennyi ország szuverenitásának és önállóságának tiszteletben tartása mellett. A feljegyzés történeti része nem volt különösebben önkritikus, de a lényeg a kapcsolatok megújítási kísérlete volt, új impulzusokat adni és könnyíteni a terhet, amelyet a Szovjetunió a vállára vett. Kollégái a Politikai Bizottságban támogatták Mihail Gorbacsovot.

*A vezetők kapcsolatai legfelső szinten aktívabbá váltak, 1985 őszétől működött az európai szocialista országok kommunista pártjai első titkárai rendszeres találkozóinak intézménye.*<sup>14</sup> Úgy vélték, ez az eszköz lehetővé teszi, hogy jobban egyeztessék a külpolitikai kérdéseket, a gazdasági együttműködés problémáit, valamint megvitassák a szocialista világ fejlődésének kérdéseit. Mivel nehéz volt időt találni a különálló találkozókra, ezek a találkozók fokozatosan a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének üléseihez kapcsolódtak. De néha önálló találkozókra is sor került. Kezdetben ez a mechanizmus működött, de azután az összejövetelek leginkább tájékoztató jellegűvé váltak.

A szövetséges országok vezetőivel való kapcsolatai során Gorbacsov megértette, hogy szükség van a „*testvérországokkal*” való gazdasági kapcsolatok átalakítására, a KGST munkájának rekonstrukciójára. Az 1985 őszi Szófiában tartott párttalálkozón<sup>15</sup> a Szovjetunió javasolta a KGST-tagországok tudományos-technikai fejlődése komplex programjának kidolgozását annak érdekében, hogy felszámolják az együttműködésben tapasztalható lemaradást a tudomány és technika területén. A szocialista országok azon kísérlete, hogy csatlakozzanak az európai programokhoz, nem sikerült, ezért a saját erőikre támaszkodva kellett cselekedni. (Ebből, mint ismeretes, semmi jó nem jött ki.) Később Mihail Gorbacsov kezdeményezésére 1986 novemberében Moszkvában sor került a KGST-tagországok legfelső szintű vezetőinek munkatalálkozójára, hogy megvitassák az együttműködés kérdéseit.<sup>16</sup> Néhány vezető azt javasolta, hogy a résztvevők körét korlátozzák a VSZ-tagállamokra, mivel a többieket fejletleneknek tekintették, de a szovjet fél ragaszkodott a KGST-jelleghoz, ezért Moszkvába érkezett Fidel Castro,

14 Az elsőt – az 1985. nov. 19–20-ai genfi szovjet–amerikai csústalálkozót követően – nov. 21-én Prágában tartották. (A szerk.)

15 1985. okt. 21–23. (A szerk.)

16 A tanácskozásra 1986. nov. 10–11-én került sor Moszkvában. (A ford.)

Jambyn Batmuh<sup>17</sup> és Truong Chinh<sup>18</sup> is. Gorbacsov ennek a zártkörű találkozó-  
nak az ideje alatt háromszor szólalt fel: általános kérdésekben, a Szovjetunió  
külpolitikájáról és zárszót mondott.<sup>19</sup>

5. A Gorbacsov által kifejtett *álláspont lényege* a következőkben foglalható  
össze: a szocialista országok előtt „könnyörtelen alternatíva” áll: „A szocializmus  
vagy hirtelen meggyorsítja a lépteit, eljut a tudomány, a technika, a gazdaság él-  
vonalába, meggyőzően demonstrálja életmódunk vonzerejét, és akkor megszilár-  
dul pozíciónk a világban, új távlatok nyílnak a világforradalmi folyamatban.  
Vagy belegabalyodunk a nehézségekbe és problémákba, elveszítjük a lendüle-  
tünket, és akkor elkezdenek szorongatni bennünket, megpróbálnak visszavetni  
minket, annak minden következményével a szocializmus és a világ sorsa számá-  
ra. Tekintettel arra az óriási szerepre és felelősségre, amelyet a szocialista világ  
a vállán hord, ez érezteti hatását az emberiség sorsának alakulásában is. Íme, lé-  
nyegében ez a jelentősége az egyes pártok és mostani együttes határozatainknak  
és tetteinknek.”

Gorbacsov véleménye szerint valamennyi testvérpárt egységes volt abban,  
hogy aktivizálni kell a „fejlődés olyan hatalmas tényezőjét”, mint a szocialista or-  
szágok együttműködése. Kijelentette, hogy *a Szovjetunióban zajló peresztrojkára  
nemcsak úgy kell tekinteni, mint belső szovjet szükségletre, hanem úgy is, mint a  
szocialista világ problémáinak megoldásához való hozzájárulásra. (Megállok ennél  
a momentumnál. Gorbacsov proklamálta a szocialista országok önállóságát és füg-  
getlenségét, de gyakorlati politikájával rájuk erőszakolta a peresztrojka saját koncep-  
cióját, függetlenül állapotuktól és készségüktől. Ebben rejlett az oka a Varsói Szerző-  
dés országai vezetőivel való összetűzéseinek, azon kívül, hogy néhányuk személyes  
ellenszenvet táplált Gorbacsov iránt. Végül egyszerűen csak az önfenntartás érzése  
jelent meg náluk.)*

Amikor a munkatalálkozón Gorbacsov *jellemezte a szocialista világban ki-  
alakult helyzetet*, óvatos volt, hogy ne ütközzön partnerei ellenállásába, habár  
beszédének első változataiban még éles értékelések voltak. Azt mondta, az új  
rendszer bizonyította tartósságát, kiállta a válságokat, amelyek az imperialisták  
tevékenysége által elmélyültek. De – úgymond – helyesen, kompromisszummen-  
tesen kell értékelni a felvetődött problémákat is. „A 70-es évek második felében,  
a 80-as évek elején a szocialista világrendszer fejlődése lelassult... (Az SZKP  
KB külügyi osztályának dokumentuma szerint: a KGST-országokban a nemzeti  
jövedelem átlagos évi növekedése az 1971–1975 közötti évek 6,5%-áról

17 Jambyn Batmuh (1926–1997) 1974-től Mongólia miniszterelnöke, 1984-től államfője. (A ford.)

18 Truong Chinh (1909–1988) a vietnami kommunista párt főtitkára. (A ford.)

19 Vladlen Puntusz, a Szovjetunió budapesti nagykövetségének ideiglenes ügyvivője 1986. nov.  
18-án az SZKP KB Külügyi Osztályán átadta Gorbacsov Kádár Jánoshoz intézett levelét, vala-  
mint a szovjet első titkárnak a nov. 10–11-i találkozón elhangzott hozzászólásainak orosz nyelvű  
szövegét. A beszédek magyar fordítását „Sk. felbontásra. Személyes tájékoztatásra.” jelzéssel  
megkapták az MSZMP KB Politikai Bizottságának és Titkárságának tagjai, a Külügyi Osztály és  
a Gazdaságpolitikai Osztály vezetője, valamint a miniszterelnök-helyettesek. A dokumentumot  
ld. MOL M-KS 288. f. 11/4440. ő. e. (A ford.)



1981–1982-ben alig több mint 2%-ra csökkent. Nemcsak a válsággal küszködő Lengyelországban vagy Magyarországon, de számos más országban is végbe ment a felhasználható nemzeti jövedelem abszolút csökkenése. A Szovjetunióban a GDP nulla növekedése volt megfigyelhető. Csupán Kínában ment végbe jelentős gyorsulás a gazdaságban, de a társadalmi helyzet feszült maradt.) Kedvezőtlen tendenciák jelentek meg a gazdaságban és a társadalmi-politikai szférában. Nem sikerült időben és kellő lendülettel egyesíteni a tudományos-technikai forradalom vívmányait a szocialista tervgazdaság előnyeivel. Elkéstünk a gazdaság strukturális átalakításával, intenzív pályára való átállításával. Természetesen ebben a bonyolult időszakban a szocialista országok nem álltak egy helyben, és némelyiküknek sikerült megőrizni a fejlődés elég jó ütemét. És mégis, ha az együttműködést egészében nézzük, be kell vallani: csökkent a dinamizmus.”

Mihail Gorbacsov rámutatott *a nyugati hitelek és technológia egyes országok által történt széles körű felhasználásának negatív következményeire*. Véleménye szerint fel kell használni a Nyugattal való kapcsolatok lehetőségét, de nem lehet megengedni, hogy az együttműködést kedvezőtlen politikai célokra használják fel.

*Mihail Gorbacsov nem tudta nem érinteni azt a kényes kérdést, mi volt a Szovjetunió szerepe a szocialista országok második világháború utáni létrejöttében, és ezzel együtt felelősségét az 1980-as évekre kialakult helyzetért. A Szovjetuniónak, mint mondta, „egyfajta gyám szerepében” kellett fellépnie a szocialista világban („ez jól vagy rosszul történt, sikeresen vagy sikertelenül, erről most nem beszélek”). Az együttműködés kialakult formája – lényegében paternalizmus, nemritkán beavatkozás a belügyekbe, a szovjet tapasztalat másolása stb., de a szovjet főtűkár erről nyíltan nem beszélt – a kezdeti időszakban magyarázható volt, de a testvéri országok megerősödésének, gazdasági erejük és politikai stabilitásuk növekedésének mértékében egyre kevésbé vált be. Gorbacsov szavai szerint az effajta kapcsolatok fokozatosan „fejlődésünk fékező tényezőjévé” alakultak át. Önkritikusan megemlítette, hogy egyes szovjet elvtársak majdhogynem a marxizmus-leninizmus tanítása egyedüli örököjének tartották magukat, gyanakvással figyelték más országok alkotó kísérleteit. De megjelent egy másik tendencia is: egyes országok elkezdtek bezárkózni, a megoldást nem kollektív alapon keresni.*

De mit is javasolt a Szovjetunió vezetője ilyen értékelés után, amilyen először hangzott el a szocialista országok legfőbb vezetőinek fórumán?

Mihail Gorbacsov kifejtette *a szocialista közösség együttműködésének elveit*, amelyek az úgynevezett Brezsnyev-doktrínától való elhatárolódást jelentették (anélkül, hogy erre a beszéd szövegében konkrétan utalt volna), és a szocialista partnereivel való együttműködés átalakítását.

Arról volt szó, hogy a politikai kapcsolatoknak az egyenjogúság és a kölcsönös felelősség alapján kell épülniük. A szocialista közösségben senki nem tarthatott igényt különleges helyzetre. Az elvek kétségszövegbevonhatatlanok: minden párt önállósága; az a joguk, hogy szuverén módon döntsenek az ország fejlődésének kérdéseiben; minden párt saját népe előtt tartozik felelősséggel saját politikájáért. (A „testvérpártok” tapasztalt vezetői azonnal érzékelték az árnyalatnyi kü-

lönbséget: döntéseikért saját népük előtt felelősek és nem Moszkva és a kommunista világmozgalom előtt.) Gorbacsov megpróbálta enyhíteni az éles megfogalmazást, és világossá tette, hogy az együttműködés csak akkor lehet sikeres, ha az egyes pártok és országok nem csupán a saját, de a közös érdekekről is gondoskodnak, ha tisztelik a barátokat és szövetségeseiket, s kötelezően figyelembe veszik érdekeiket és tapasztalataikat. Az együttműködés középpontjába úgymond a szocialista építés tapasztalatainak cseréjét kell állítani. Később Gorbacsov új szemléletmódja egyszerű megfogalmazást nyert: önök, kedves elvtársak, maguk felelnek a saját ügyeikért, maguk keresik a kiutat. Igaz, néha hozzátette: a szocialista választás keretei között. A *gazdasági kapcsolatokban* azt ajánlották, hogy következetesen tartsák tiszteletben a kölcsönös előnyök és kölcsönös segítség elvét. A szocialista integráció természetes alapja a nemzeti munka termékeinek egyenértékű cseréje. De Gorbacsov megemlítette a kollektív segítségnyújtás szükségességét is a gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak – Kubának, Vietnammak, Mongóliának – abból a célból, hogy bekapcsolják őket a szocialista munkamegosztás rendszerébe. (Ez a kérdés nem váltott ki lelkesedést az „európaiakból”, senki nem akart segíteni, habár ezeknek az országoknak a vezetői további segítséget kértek. Megint csak a Szovjetunióknak kellett segíteni.)

A *nemzetközi ügyeket illetően* Gorbacsov felszólalásában az egyes kezdeményezéseknek az általánosan egyeztetett irányvonallal való összehangolására helyezte a hangsúlyt. Egyetlen ország – beleértve a Szovjetuniót is – sem képes megoldani nemzeti feladatait a nemzetközi porondon az általános irányvonaltól elkülönülve – mondta.

Javasolták, hogy az *együttműködés terén* tartsák fenn a legfelső szintű vezetők munkatalálkozóinak gyakorlatát, növeljék a kormányfők kapcsolatainak és a kommunista pártok KB-titkárai tanácskozásainak hatékonyságát, aktivizálják a parlamentek, szakszervezetek, ifjúsági szervezetek stb. kapcsolatait. A KGST reformját utólag kellett kidolgozni. KGST-vonalon két ülásszakra került sor, de minden különösebb eredmény nélkül.

A munkatalálkozón a szocialista országok vezetői egészében véve támogatták Mihail Gorbacsovot. Ő maga elégedett volt a találkozó eredményével. Különösen tetszett neki Jaruzelski, kevésbé Kádár álláspontja („ő ez alkalommal nem sokkal gazdagított minket”). Bírálta Ceaușescu felszólalását (úgy tűnik, úgymond, hogy ő mindent előttünk csinált, és a peresztrojka Romániában már 1965-ben elkezdődött).<sup>20</sup>

6. *A lényeg másban volt.* A gazdasági kapcsolatokat ugyanis nem sikerült átalakítani. A KGST-tagországok tudományos-technikai fejlődésének 1985 végén elfogadott komplex programja papíron maradt. A 93 témának, amelyeket öt fő

20 Mihail Gorbacsov az SZKP KB Politikai Bizottságának 1986. nov. 13-i ülésén értékelte a munkatalálkozó eredményeit. Kádárról a következőket mondta: „Nem mondanám, hogy ez alkalommal nagyon gazdagított minket gondolatokkal. De okos és rugalmas politikus. Feltétlenül velünk van.” Ld. A. Csernyajev feljegyzését az ülésről: V Politburo CK KPSZSZ... Po zapiszam Anatolija Csernyajeva, Vagyima Medvegyeva, Georgija Sahnazarova (1985–1991). Moszkva, 2006. 105–107.

irányba csoportosítottak, csak egyharmada számolt a világszínvonal elérésével. Nem dolgozták ki a finanszírozás kérdését, hiányzott a közös gazdasági mechanizmus. Több kidolgozott téma pedig megmaradt a tervezés szintjén és nem jutott el a termelésig.

A partnerek szkeptikusak voltak abban a tekintetben, hogy átalakítható-e a KGST, inkább hajlottak a Szovjetunióval való kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére. Nem hozták létre sem az egyesített piacot, sem a vámszövetséget, nem sikerült közeledni a konvertibilitáshoz, mindenekelőtt a rubel esetében. A KGST tekintélye csökkent. Nagyon nehezen ment a következő ötéves tervidőszakra, az 1991–1995-re szóló népgazdasági tervek koordinációja. A Szovjetunió lehetőségei korlátozottak voltak, az áruforgalom esett. Növekedett a szocialista országok eladósodása a nyugati országok irányában (115–120 milliárd dollár a Szovjetunió és Kína nélkül). Új momentumként jelent meg a Szovjetunió eladósodása a „testvérországok felé”, mivel a szovjet üzemek, amelyek a lázas átalakítással voltak elfoglalva, megszakították a szállításokat. A partnerek elutasították, hogy katonai technikát vásároljanak a Szovjetuniótól. Kritikus volt a helyzet az energia-hordozók, mindenekelőtt a szovjet olaj exportját illetően. Az a számítás, hogy közös üzemeket hozzanak létre a szocialista országokkal, nem eredményezett kedvező elmozdulást, a termelésből való részesedésük kicsi volt. Meg kell jegyezni, hogy a *Szovjetunióban készülődő pénzügyi-gazdasági válság*, aminek közeledését a szocialista országok vezetése érezte, árnyékot vetett az együttműködés egész rendszerére, és negatívan hatott a szocialista országok belpolitikai helyzetére. A nyugati országoktól kereskedelmileg és hitel tekintetében egyébként is függő európai KGST-országok elkezdtek aktívan a másik irányba fordulni. *Amire Gorbacsov kezdetben gondolt – a szocialista országok és a Szovjetunió közeledése a politikában és a gazdaságban, a „létező szocializmus” megújítása, ennek a folyamatnak az internacionalizálása –, abból semmi nem valósult meg. Nem került sor a megújult Kelet-Európa „történelmi találkozására” a szintén megújult Nyugat-Európával a közös európai térségben, amint azt Mihail Szergejevics sémája alapján tervezték. A későbbiekben egy ilyen találkozó, pontosabban a Szovjetunió legerősebb európai szövetségese, a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) elnyelése a NATO-tag Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) által, és azután valamennyi kelet-közép-európai ország bevonása a NATO-ba, mégis lezajlott, de a nyugati hatalmak elgondolása alapján.*

Megértette-e ezt, tudott-e erről Gorbacsov? Természetesen tudott. A *Komitet Goszudarsztvennoj Bezopanosztyi* (KGB) egykori elnöke, Vlagyimir Krjucskov nemegyszer elmondta, hogy Gorbacsovnak jelentettek minden információt a szocialista országokban kialakult helyzetről és a nyugati partnerek terveiről. Eduard Sevardnadze tanúsága szerint Gorbacsov rossz közgazdász volt, de a gazdasági élet és az együttműködés területén kialakult helyzetről teljes mértékben tájékozott volt. Viszont kollégái a Politikai Bizottságban, akik azt bizonygatták, hogy elegendő úgymond, etetni a „testvéreket”, 1990 elején meggyőzték a főtitkár-elnököt, hogy fogadja el a határozatot a konvertibilis valutára való áttérésre a KGST-országokkal való kereskedelemben, 12 milliárd dollár hasznot

ígérve. Ennek az intézkedésnek az eredményeképpen az együttműködés egész rendszerét szétzúzták, és a Szovjetunió több szocialista országnak adósává vált.

7. De Mihail Gorbacsov, akit felbosszantott partnerei ellenállása és a peresztrojkával kapcsolatos szkepticizmusuk, már ezt megelőzően, 1987–1988-ban *hajlott arra a véleményre, hogy a szocialista országok néhány vezetőjét le kell cserélni.* (A KB apparátusában ezt „kis Gorbacsovok” hatalomra juttatása törekvésének nevezték.) Érthető, hogy ennek előbb vagy utóbb meg kellett történnie. Kádár János például már 1985 tavaszán elmondta Gorbacsovnak, hogy neki, mint a legfiatalabb vezetőnek nehéz lesz majd összehangolódni idősebb kollégáival. Normális kapcsolata Gorbacsovnak csak Jaruzelskivel és Kádárral alakult ki. Bonyolult volt a viszonya Honeckerrel, Ceaușescuval és Zsivkovval. Külsőleg tisztelettudó volt Gorbacsov kapcsolata Gustav Husákkal, de 1987 végén maga beszélt rá Gustav Nyikodimovicsot, hogy távozzon a párt éléről. Ám formálisan minden kádercsere előkészítésével Vagyim Medvegyevet és Vlagyimir Krjucskovot bízták meg. Gorbacsov szokása szerint személyesen ritkán avatkozott be.

Érdekes volt a Kádár János távozásával kapcsolatos történet. Kádár, miközben kedvezően reagált a szovjetunióbeli peresztrojkára, észrevette a megvalósítása körüli nehézségeket, s kételkedett ennek a vállalkozásnak a sikerében. A saját jellegzetes stílusában 1985 szeptemberében megkérdezte Gorbacsovtól, nem fél-e attól, hogy megismétlődik vele az, ami Hruscsovval történt.<sup>21</sup> 1987-ben pedig titkos csatornákon keresztül figyelmeztette Gorbacsovt a peresztrojka valószínű csődjére. Erről saját körben beszélt, amit azután azonnal jelentettek Gorbacsovnak. A kitartó szovjet célzások hatására és a magyar Politikai Bizottság fiatal tagjainak nyomására, akik a hatalomra törtek, a beteg és öreg Kádár 1988 májusában egy tisztán dekoratív posztra, a pártelnöki posztra került.<sup>22</sup> Valami hasonló történt Husákkal is. Egyébként a vezetőcserék sem Magyarországon, sem Csehszlovákiában nem voltak sikeresek (Grósz Károly, Milos Jakes). A Bulgáriába érkező Vagyim Medvegyevnek nem sikerült gyorsan leváltani Zsivkovot, ez egészen 1989 végéig elhúzódott.<sup>23</sup> Az *NDK-ban* elszalasztották az időt a változtatásra. 1989 októberében, amikor Gorbacsov a köztársaság 40. évfordulóján ott járt, végérvényesen világossá vált, hogy a helyzet kritikus, a lakosság elveszítette a türelmét. Erich Honecker lemondatása elkésztett lépés volt, Egon Krenz megválasztása pedig hibának bizonyult. Azok között a körülmények között Hans Modrow jelölése lett volna a legmegfelelőbb. Ami *Romániát* illeti, azok a kísérletek, hogy közelítsék Ceaușescut (látogatások, magas

21 Kádár János 1985. szept. 25-én Moszkvában találkozott Mihail Gorbacsovval, amikor is feltette neki a következő kérdést: „És Ön nem fél attól, hogy [egy] udvari összeesküvés formájában megismétlődik a történelem, ahogy az Hruscsovval történt?” Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkal. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János. Bp. 2000. 67. (A ford.)

22 Az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete előtt Gorbacsov megbízta Krjucskovot, hogy utazzon Magyarországra és beszéljen Kádárral. *V. A. Medvegyev: Raszpad. Kak on nazreval v „mirovoj szisztyeme szocializma”.* Moszkva, 1994. 118–136. (A ford.)

23 Todor Zsivkov lemondására valójában 1989. nov. 10-én került sor. (A szerk.)

kitüntetések,<sup>24</sup> olajszállítások, a figyelem jelei Elena Ceaușescu iránt a *Szovjet-unió Tudományos Akadémiája* részéről) nem hoztak különösebb eredményt. Ceaușescu megmaradt a peresztrojka elszánt ellenzőjének, és bírálta Gorbacsovot, amiért engedményeket tett a nyugatnak a biztonsági szférában és a leszerelés területén. Moszkvában, különösen Mihail Gorbacsov 1987-es bukaresti látogatása után természetesen határozott vélemény alakult ki Ceaușescu politikájáról. Ismerték a Románia által átélt komoly nehézségeket is. Információkkal rendelkeztek a pártban, a társadalomban és különösen a román hadseregben lévő ellenzéki hangulatról. Nem tudom, milyen értelemben beszélt az ellenzéki Silviu Brucan<sup>25</sup> Gorbacsovval a jövőendő Romániáról. (Erről az 1988 végi moszkvai találkozásról az irodalom is említést tesz.<sup>26</sup> Nem tudom megmondani, egyáltalán sor került-e erre a találkozóra, vagy csak közvetítőkön keresztül jött létre a beszélgetés.) Akárhogyan is történt, Ceaușescu a legfelső szintű találkozón, 1989 júliusában Bukarestben<sup>27</sup> és a *Varsói Szerződés* tagállamai vezetőinek legutolsó találkozója alkalmával, 1989 decemberében<sup>28</sup> javasolta, hogy vitassák meg a szocialista táborban kialakult helyzetet, és dolgozzanak ki közös intézkedéseket a közelgő katasztrófából való kijutásra. Gorbacsov pedig közölte vele, hogy minden változás a demokrácia alapján megy végbe, a szocializmus ügyének sérelme nélkül. Nincs ok, úgy mond, a szocializmus csődjétől tartani.

Vagyim Medvegyev *Széthullás* című könyvében<sup>29</sup> azt írja, hogy a vezetők cseréjét a szocialista országokban energikusabban és korábban kellett volna végrehajtani.

8. 1989 nyarán, miután a *Lengyel Egyesült Munkáspárt* (LEMP) vereséget szenvedett a szejmválasztásokon, valamennyi kelet-közép-európai szocialista országban megindult a demokratikus, anti-totalitáriánus forradalmi áradat. A történések egyes helyeken „bársonyosak” voltak, másutt vérontással jártak együtt, s majdnem mindenütt a „régiek” bírósági üldözésével. A „forradalom felülről” helyett, ahogyan azt Mihail Gorbacsov feltételezte, Kelet-Európán végigsöpört az ellenzéki erők által alulról kezdeményezett forradalmak hulláma. A szovjet vezetőt mehökkentette ezeknek a változásoknak a gyors lefolyása. De összességében a válsághelyzetről egyetlenegyszer sem volt vita az SZKP KB plénümán.

24 Ceaușescu 1986. máj. 16-án tett látogatást Moszkvában, Gorbacsov 1987. máj. 25–27. között tett hivatalos látogatást Romániában, utóbbi alkalommal tüntette ki Ceaușescut a Lenin-renddel. (A ford.)

25 Silviu Brucan (1916–2006) 1956–1959-ben Románia nagykövete az USA-ban, majd 1959 és 1962 között az ENSZ-ben. 1962-től 1965-ig a román állami TV igazgatója. (A ford.)

26 K. Ny. Brutyenc már idézett írásában – Brucan könyvére hivatkozva – idéz is Brucan és Gorbacsov 1988. novemberi beszélgetéséből. Ezek szerint Gorbacsov „egyetértését fejezte ki a Ceaușescu megbuktatására irányuló akcióval, azzal a feltétellel, ha az úgy valósul meg, hogy a kommunista párt megmarad Románia vezető politikai erejének. Igaz, egyidejűleg azt is kijelentette, hogy nem fog beavatkozni Románia belügyeibe.” K. Ny. Brutyenc: i. m. 479. (A ford.)

27 A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülése 1989. júl. 6–8-án Bukarestben. (A szerk.)

28 1989. dec. 3–5-én Moszkvában. (A szerk.)

29 V. A. Medvegyev: Raszpad i. m.

Ugyanakkor érték kritikák Gorbacsov politikáját a KB-tagok, népi küldöttek részéről, többek között a németkérdésben tett óriási (és mindmáig megmagyarázhatatlan) engedménnyel összefüggésben. Gorbacsov visszavágott, és a nyugati politikusok segítettek neki azzal, hogy az SZKP XXVIII. kongresszusára időzítve kiadták a NATO szenzációs (hangnemét tekintve enyhe) nyilatkozatát<sup>30</sup> Németország egyesítéséről. Az objektivitás kedvéért meg kell említeni, hogy akkoriban Gorbacsov számára elsőrendű fontosságú kérdéssé már a hatalom megtartása, a peresztrojka imázsának megmentése és a Szovjetunió megőrzése vált. Abból, amit nemrégiben az elnök egykori munkatársai – Anatolij Csernyajev, Georgij Sahnazarov és Vagyim Medvegyev – Oroszországban publikáltak,<sup>31</sup> érthető, hogy maga Gorbacsov szó szerint hónapokban számolta kormányzását. Amint azt legközelebbi külpolitikai munkatársa, Anatolij Csernyajev elmondja, a szocialista országok majdhogynem kezdettől fogva nyűgöt jelentettek számára, nem volt kedve ahhoz, hogy elmélyüljön problémáikban. Meglehetősen figyelemre méltó, hogy 1990-től kezdve a Szovjetunió elnökének a világ vezető országai vezetőivel – beleértve a gazdag arab és ázsiai országokat – való valamennyi beszélgetése alkalmával felvetődött a Moszkvának való pénzügyi segítségnyújtás kérdése.<sup>32</sup> De Mihail Gorbacsovot valószínűleg személyes sorsa is nyugtalanította, mivel közeli környezetéből ismert: a Ceaușescu házaspár kivégzése a bukaresti fordulat során erős benyomást gyakorolt rá és feleségére.

1989 végén, 1990 elején a külpolitikában Moszkva számára kérlelhetetlenül felvetődött *a kelet-közép-európai új hatalmi rendszerekkel való kapcsolat megteremtésének feladata* – Mazowieckivel és a Szolidaritással Lengyelországban, Václav Havel elnökkel és a Polgári Fórummal Csehszlovákiában, Iliescuval és a Nemzeti Megmentés Frontjával Romániában, valamivel később Antall József kormányával Magyarországon, és természetesen az NDK koalíciós kormányával (amíg ez a köztársaság létezett). Ezeknek a feladatoknak a megoldásához való hozzáállásról tanúskodik az SZKP KB Titkárságának 1991. január 22-ei, *A kelet-európai országok helyzetének fejlődéséről és politikáinkról ebben a régióban* című dokumentuma. Ebben többek között hangsúlyozták: „A Szovjetunió érdekelt abban, hogy a régió államaival jószomszédi viszonyt tartson fenn. Különösen fontos, hogy ezek az államok baráti politikát folytassanak irányunkban, ne váljanak a szovjetellenesség forrásaivá, ne legyenek külső katalizátorai a Szovjetunióban fellépő nacionalista szeparatizmusnak és centrifugális tendenciáknak, ne váljanak közvetítőivé azoknak a politikai erőknak, akik nem adták fel Európa politikai térképének átszabására irányuló terveiket.

– A kelet-európai régió semmilyen körülmények között nem jelenthet reális vagy potenciális fenyegetést a Szovjetunió katonai biztonságára. Akárhogyan is alakulnak az események, a régió országaiban nem lehetnek idegen támaszpontok és fegyveres erők.

30 A NATO 1990. júl. 6-án kiadott ún. londoni nyilatkozata a szervezet átalakításáról. (A szerk.)

31 V Politburo CK KPSZSZ... i. m.

32 K. Ny. Brutyenc: i. m. 425–427.

Ami a szovjet csapatoknak a kelet-európai országokból történő kivonását illeti, annak a szovjet katonák szükségleteinek és érdekeinek maximális figyelembevételével kell megtörténnie.<sup>33</sup> Ezek az elképzelések reálisnak tűntek, de az események másképpen alakultak. Mihail Gorbacsovnek már nem volt befolyása, és hiányzott az akarat is, hogy országának jogos érdekeit megvédje. Fél év alatt teljesen megváltoztatta a szovjet álláspontot a németkérdésben – gyakorlatilag a fürdővízzel kiöntötte a gyereket is.<sup>34</sup> Nem arról van szó, amit Gorbacsov most mond, hogy nem lehetett elhárítani Németország egyesítését. A szovjet vezetésnek, személy szerint Mihail Gorbacsov elnöknek és Eduard Sevardnadze külügyminiszternek saját országuk érdekében az egyesítés kedvezőbb feltételeit kellett volna elérniük. Ezt nem tették. Gyakorlatilag felszámolták a szovjet nép második világháborúban elért győzelmének eredményeit. Ami a kelet-közép-európai országok új vezetőit illeti, kezdetben még kijelentették, hogy fenn kell tartani a kapcsolatokat a Szovjetunióval, de a *Varsói Szerződés*hez való ragaszkodásról hallgattak, vagy javasolták a kollektív védelmi szervezet feloszlását. Ebben az irányban dolgoztak a nyugati partnerek is. A *Varsói Szerződés*, majd a KGST felszámolása gyorsan ment.<sup>35</sup> A Szovjetunió széthullása után Oroszországnak újra kellett építeni kapcsolatait a kelet-közép-európai országokkal, beleértve az eladósodás kérdéseinek megoldását, néhány egyezmény felülvizsgálatát, a szovjet csapatok ott-tartózkodása következményeinek rendezését és a közös történelmi múlt bonyolult problémáinak átértékelését. Ezek a viszonyok jelenleg rendezettek. De a kapcsolatok korábbi közvetlensége és a bizalom természetesen már nincs meg. A gazdasági kapcsolatokat fenntartják, de azok volume-ne és minősége alatta marad az 1991 előttiének. Valamennyi korábbi szövetséges ország, valamint a balti köztársaságok az euro-atlanti integráció útjára léptek, beléptek a NATO-ba és az *Európai Unió*ba. Területükön a blokk vagy az USA katonai bázisai vannak elhelyezve. Az amerikai rakétavédelmi rendszer harmadik vonala Lengyelország és Csehország területén lesz, a NATO további keleti expanziós tervei komolyan megnehezítik az együttműködés fejlesztését Oroszországgal. Azt lehet mondani, hogy a nagyobb európai országok (Németország, Franciaország, Spanyolország stb.) az Orosz Föderációval kapcsolatban megfontoltabb és önállóbb politikát folytatnak, mint egykori szövetségeseink és barátaink némelyike.

9. De térjünk vissza a 18 évvel korábbi eseményekhez. Azt is szükséges megemlíteni, hogy a szovjetunióbeli peresztrojka és glasznoszty, valamint Mihail Gorbacsovnek a válság előtti állapotban lévő európai szocialista országokkal kapcsolatos ellentmondásos politikájának hatása mellett a régióban zajló tektonikus változásokra hatással volt a *nyugati politikai tényező* is. „Bizonyos értelemben

33 Magyarul közli: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel i. m. 304. (A ford.)

34 A német egyesítéssel és Németország NATO-tagságával kapcsolatos szovjet álláspont változását részletesen ismerteti K. Ny. Bruyenc: i. m. 488–510. (A ford.)

35 A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1991. febr. 25-i közös nyilatkozata mondta ki a szervezet katonai szerveinek és struktúrájának felszámolását 1991. márc. 31-ig. A KGST feloszlásáról a testület 46. ülészakán, 1991. jún. 28-án született döntés. (A ford.)

csökkentette Kelet-Európa értékét annak lehetősége, hogy a Szovjetunió és a Nyugat a kölcsönös megértés új szintjét éri el.” (Az SZKP KB Nemzetközi osztályának 1991. január 22-ei dokumentumából.)<sup>36</sup> Volt bizonyos illúzió azt illetően, hogy a gazdasági kapcsolatokban a hangsúly Keletről Nyugatra helyeződik át. Az „új gondolkodásmód” meghirdetésével az Egyesült Államok és közeli szövetségesei tudatosan dolgoztak a Szovjetunió szerepének és befolyásának gyengítésén, valamint az uralkodó kommunista pártoknak a hatalomból való eltávolításán a kelet-közép-európai országokban. Természetesen eközben felhasználták a szembenállás éveiben, a „hidegháború” időszakában alkalmazott eszközök teljes arzenálját, beleértve a pénzügyi ösztönzőt, a különböző csalétkeket, nyomásgyakorlást a kormányokra, titkos kapcsolatokat az ellenzék vezetőivel és persze a propagandacsatornákat. A cél egy volt: a Mihail Gorbacsov liberálisabb és idealisztikusabb politikája által felkínált lehetőségeket kihasználva lépésről lépésre mozgásba hozni a térséget, hogy kedvező politikai változásokat érjenek el. Az egykori amerikai elnök, idősebb George Bush és nemzetbiztonsági tanácsadója, Brent Scowcroft tábornok az akkori évek szovjet politikájáról és az USA céljairól azt írják könyvükben, hogy az első helyen állt „Kelet-Európa, ahol a reform útján tervezett lépések lehetőséget adtak számunkra, hogy hasznot húzzunk a szovjetunióbeli »új gondolkodásmódból«, elérve Moszkva szorításának gyengítését”. A második helyen állt „az atom- és hagyományos fegyverzet feletti ellenőrzés”.<sup>37</sup> Az akkori amerikai politikusok memoáriumukban megemlítik, hogy az amerikai adminisztráció nemegyszer tesztelte Gorbacsovot, ellenőrizve ragaszkodását az „új gondolkodásmódhoz”, és a határokat, ameddig politikája elmehetett. Nagy jelentőséggel bírt, hogy Gorbacsov, aki Ronald Reagant kezdetben őskori gondolkodású embernek és rendkívül konzervatívnak tartotta, mégiscsak hitt az USA elnökének, és lényegi párbeszédet kezdett vele. Ezután következtek a Szovjetunió kezdeményezései a leszerelést és a fegyveres erők csökkentését, többek között a közép- és kelet-európai csapatkivonást illetően. Idősebb George Bush elnöksége alatt az amerikaiak szondázásba kezdtek Henry Kissingeren keresztül, aki 1989 januárjában Gorbacsovval való beszélgetésekor alkut ajánlott: az USA kiszélesíti a politikai kapcsolatait Moszkvával, segít a katonai kiadások terheinek könnyítésében és más területeken, cserébe a kelet-európai változásokért. Henry Kissinger felvetett egy ötletet, hogy Bush állapodjon meg Gorbacsovval közös lépésekről a kelet-európai helyzet liberalizálására az USA azon kötelezettségvállalása alapján, hogy nem cselekszik a Szovjetunió biztonsági érdekei ellen.<sup>38</sup> Formálisan Gorbacsov ezzel nem értett egyet, de ebben a témában hivatalosan is folytatták a beszélgetést James Baker külügyminiszterrel, aki arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet főtitkár és külügyminisztere ebben az ügyben perspektivikus partnerek. Annak érdekében, hogy Moszkva ne zárja be az ajtót Kelet-Európába, „Moszkván keresztül” kell menni, mivel a régióban zajló változások a szovjetunióbeli változá-

36 Magyarul ld. Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel i. m. 307. (A ford.)

37 *George Bush–Brent Scowcroft: A World Transformed*. New York, 1999. 15. (A ford.)

38 *K. Ny. Brutyenc: i. m. 485.*



sok hatása alatt, annak új politikájával és új érdekeivel összhangban mennek végbe. Egyidejűleg George Bush és Margaret Thatcher, akiknek megvoltak a maguk megbízható kapcsolatai Mihail Gorbacsovval, biztosították a szovjet vezetőt, hogy az USA nem fogja veszélyeztetni a Szovjetunió kelet-európai érdekeit, nem fogják kihasználni a szocialista országok belső nehézségeit. A Nyugat állítólag amellet volt, hogy ezek szigorúan belső folyamatok, és beavatkozni, „Kelet-Európa de-kommunizálását siettetni nem fogjuk”.<sup>39</sup>

Elhitte-e mindezt Gorbacsov? Nyilvánvalóan csak részben hitte el. De az USA elnökével való 1989. decemberi máltai találkozása alkalmával Gorbacsov kijelentette, hogy a Brezsnyev-doktrína halott, ezzel megerősítve, hogy a Szovjetunió nem fog, mint a múltban, beavatkozni a kelet-európai eseményekbe.<sup>40</sup> Korábban hasonló álláspontot fejtett ki Alekszandr Jakovlev magyarországi és csehszlovákiai munkalátogatása alkalmával 1988 végén.<sup>41</sup> De a „testvérországokban” kezdődő destabilizáció mindent gyökeresen megváltoztatott, a Szovjetunió kelet-közép-európai jelenlétének csökkenése automatikusan az USA szerepének és jelenlétének erősödéséhez vezetett. Nem alakulhatott ki vákuum. Mihail Gorbacsovot nyugtalanította ez a kérdés. November 10-én Bushnak, Kohlnek, Thatchernek és Mitterrandnak küldött üzenetében kijelentette, hogy két német állam létezik, és Moszkva meg fogja védeni érdekeit.<sup>42</sup> Amint Bush visszaemlékezésében megemlíti: „Gorbacsov nyilvánvalóan őszintén aggódott a kelet-európai események miatt. Idáig közömbösnek, sőt megbúvóltnek tűnt a régiónak a kommunizmustól és a szovjet ellenőrzéstől való gyors eltávolodásától.”<sup>43</sup> 1990 májusában Moszkvában a szovjet vezető kijelentette Bushnak: „Adataim vannak arról, hogy Ön a politikájában igyekszik leválasztani a kelet-európai országokat a Szovjetunióról.” De ez már elkészt és gyámtalan megállapítás volt. A szovjet vezető megint nem foglalt el határozott álláspontot. Az amerikai kutatók, Beschloss és Talbott (az USA egykori első külügyminiszter-helyettese) értékelése szerint Gorbacsov „nem látta előre, hogy Kelet-Európa néhány hónapon belül letér a szovjet pályáról, és a Varsói Szerződés összeomlik. A forradalom bátor kezdeményezőjéből Gorbacsov

39 Bush erre vonatkozó szóbeli üzenetét 1989 szeptemberében Margaret Thatcher adta át Gorbacsovnak, amikor Tokióból hazatérőben Moszkvában találkozott a szovjet pártvezetővel. I. m. 484. (A ford.)

40 A máltai megbeszélésekről készített feljegyzést ld. At Historic Crossroads: Documents on the December 1989 Malta Summit. Cold War International History Project Bulletin 2001. 12–13. sz. 229. skk. (A ford.)

41 Alekszandr Jakovlev 1988. nov. 9–12. között tett látogatást Magyarországon, majd azt követően nov. 12–16. között Csehszlovákiában. A megbeszéléseiről készült feljegyzéseket ld. *Alekszandr Jakovlev: Peresztrojka: 1985–1991. Nyeizdannoje, maloizvesztnoje, zabitoje.* Szoszt. A. A. Jakovlev. Moszkva, 2008. 253–273. (A ford.)

42 A dokumentumot közli: *Hans-Hermann Hertle: The Fall of the Wall: The Unintended Dissolution of East Germany's Ruling Regime.* Cold War International History Project Bulletin 2001. 12–13. sz. 159. (A ford.)

43 *G. Bush–B. Scowcroft:* i. m. 150.

saját tevékenysége kerékvágásból kizökkentett tanújává alakult át.”<sup>44</sup> Saját politikája igazolására Mihail Gorbacsov általában azt állítja, őt hiába vádolják az-  
zal, hogy úgymond odaadta Kelet-Európát, szabadjára engedte népeit. Ki tart-  
hatta volna vissza őket, joguk volt a szabadságra. Gyakorlatilag az események  
általa előre nem látott fejlődése mindent a helyére tett: a kelet-közép-európai  
országok elszakadtak Moszkvától, ahol a legfelső vezetésben szintúgy mindin-  
kébb megerősödött a vágy a válásra, igaz, nem ilyen drámai formában; a régió  
pedig a saját útján haladt a társadalmi rendszerváltásban, az USA és Nyu-  
gat-Európa felé fordulva. Gorbacsov 1991 júliusában mentegetőzve azt mon-  
ta Kohlnek: „»Elegük lett« belőlünk. De nekünk is elegünk lett.”

Összegezve megállapítható, hogy a kelet-európai változások okai között  
együtt jelentkezett Gorbacsov meggondolatlan, következetlen politikája, az az öt-  
lete, hogy a peresztrojkát átviszi a szocialista országokba, az ezekben az országok-  
ban zajló népi megmozdulások és a politikai osztály magatartásának megváltozá-  
sa, mindez együtt a régi vezetés dogmatizmusával, amely képtelen volt kiutat  
javasolni a válságos helyzetből, valamint a Nyugat messzire látó, energikus politi-  
kája, amely képes volt ügyesen kihasználni saját érdekeiben a Szovjetunió politi-  
kájának minden gyengeségét és a volt szocialista országokban kialakult hatalmi  
válságot. A kelet-európai országokban zajló forradalmak nem kis hatást gyakorol-  
tak a Szovjetunió két évvel későbbi szétesésére. Természetesen van, aki még most  
is, amikor már 20 év eltelt az 1989-es forradalmak óta, megpróbálja az áru-  
lást keresni abban, ami akkor történt. Véleményem szerint, korrektül és igazsá-  
gosan foglalt állást ennek kapcsán az egykori NDK volt miniszterelnöke, Hans  
Modrow:<sup>45</sup> „Nem, az NDK-t és a többi szocialista országot Moszkva egyáltalán  
nem árulta és adta el. A vezető hatalom egyszerűen csak tartózkodott attól, hogy  
következetesen és kitartóan támogassa őket, határozottan kiálljon érdekeikért,  
amelyek végeredményben a saját érdekeik voltak.”<sup>46</sup> De baj volt az is, hogy a  
Szovjetunió vezetése nem volt képes megvédeni a saját érdekeit sem, aminek  
eredményeképpen szétesett a Szovjetunió.

*Fordította: Baráth Magdolna*

## VALERY MUSATOV

### THE METAMORPHOSIS OF GORBACHEV'S POLITICS AND THE SOCIALIST COUNTRIES

The author examines the relations between the Soviet Union and the East European  
countries in the Gorbachev Era, and the effects that the “new mentality” brought about  
in the system of connections. Gorbachev quickly realized that relations should be put  
on a new basis: he first expressed his new principles in a memorandum written to the  
Political Committee of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet

44 M. R. Beschloss–S. Talbott: *At the Highest levels*. Boston, 1993. 467. (A ford.)

45 Hans Modrow 1989 novemberétől 1990. márciusig volt az NDK miniszterelnöke.

46 Hans Modrow: *Peresztrojka: kak ja jejo vizsu*. Moszkva, 1999. 95. (A ford.)

Union in May 1986, then at the meeting of the leaders of fraternal parties in November 1986. Concerning the metamorphosis of relations, a special attention was given to the reshaping of economic relations, the reconstruction of the work of COMECON, but the latter one did not succeed.

The author believes that although Mikhail Gorbachev proclaimed the independence and autonomy of the socialist countries – which was regarded as isolation from the Brezhnev Doctrine, through his politics in practice he forced the own concept of the perestroika upon them. According to the author, the changes in Eastern Europe were partly caused by Gorbachev's thoughtless and inconsistent policy, the national movements in the related countries, and the far-seeing and energetic policy of the West jointly; eventually the revolutions in the East European countries had a great influence on the collapse of the Soviet Union.



ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER

## „Bár a többpártrendszerű politikai berendezkedés nyilvánvalóan egy sor hátránnyal jár [...]”

A rendszerváltás első „forgatókönyve”

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB) 1989. február 10–11-i ülésén látványos döntés született. Hosszú halogatás és hónapokon át a párton belül folytatott viták után a pártvezetés, élén Grósz Károly főtitkárral úgy döntött, hogy feladja az 1988 májusában megfogalmazott koncepciót az úgynevezett szocialista pluralizmusról, azaz az egypártrendszer keretei között megvalósítandó „pluralizmus” elvét, és elfogadja a fokozatos, „kiszámítható keretek között” történő hatalommegosztást, azaz a versengő többpártrendszerre történő fokozatos átmenetet. Ezzel a párt levonta az 1988 tavaszán–nyarán meginduló, egyre dinamikusabb, pluralisztikus társadalmi-politikai folyamatokból adódó következtetéseket. Egyúttal – hónapokon át tartó passzivitás és védekezés után – célul tűzte ki, hogy a belpolitikai fejlemények élére álljon s azokat saját elképzelései szerint alakíthassa, vagy legalábbis lényegileg befolyásolhassa és ezzel végső soron saját hatalmi pozícióját is megtartsa.

Az alábbi dokumentumot a Központi Bizottság 1988. december 15-i ülésén létrehozott Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság keretében 1989 januárjában készítették el, amit azután a Politikai Bizottság megvitatott és támogatott. A Fejti György által jegyzett előterjesztés különös pontossággal foglalja össze a Grósz körüli MSZMP-vezetés akkori felismeréseit és elképzeléseit. Mindezenelőtt a hatalmon lévőknek azon véleményét tárja elénk, hogy – a tervgazdaság mellett – a Kádár-féle „monopolisztikus” egypártrendszer, valamint a „szocialista pluralizmus” kísérlete is zátonyra futott. Az egyre dinamikusabb, pluralisztikus társadalmi-politikai folyamatot már nem lehet bel- és külpolitikai mérlegelés alapján erőszakkal megakadályozni. (Az erőszak alkalmazásának elutasítását kétségtelenül az „1956” megismétlődésétől, valamint a Nyugat gazdasági és pénzügyi bojkottja esetén bekövetkező gazdasági katasztrófától való félelem motiválta.)

Az egyetlen kiút – hangzik a dokumentum következtetése – „a hatalomgyakorlás fokozatos, kiszámítható keretek között történő megosztása”-nak elfogadása és az átmenet a többpártrendszerre, amely „a szervezeti pluralizmus [...] történelmileg legmagasabb formája” (!). A forrás ezen túlmenően azt is nyíltan kimondja, hogy az MSZMP – a társadalom politikai „éretlenségé”-re hivatkozva – a következő (három-öt) évben még semmiképpen sem akarja feladni vezető

szerepét, illetve „korlátozni” kívánja a többpártrendszert. Azokkal a politikai erőkkel kívánt csupán párbeszédet folytatni, illetve együttműködni, amelyek a „szocializmust, mint történelmi alternatívát” elfogadják. A dokumentum kifejezi továbbá a pártvezetés abbéli reményét is, hogy egy radikálisan megújított párttal szabad választások esetén is fenn tud maradni, és utal a pártnak arra az elképzelésére, hogy a „demokratikus szocializmus”-t, mint „történelmi alternatívát” a tervezett új alkotmányban valamiképpen rögzítse. Azt, hogy milyen kevésbé voltak tisztában a „demokratikus szocializmus” fogalmának tartalmával, és hogy Grósz és hívei mennyire nem voltak valóban készek arra, hogy megváljanak a hatalomtól, a következő hónapok párton belüli és belpolitikai fejleményei egyértelműen jelezték. E nem tervezett folyamatok végül oda vezettek, hogy Grósznak és híveinek távoznuk kellett a hatalomból, s ezáltal „átírták” a poszt-kádári MSZMP-vezetés „forgatókönyv”-ét.

A dokumentumot teljes terjedelmében közöljük, a kisebb helyesírási hibákat javítottuk. Az eredetiben aláhúzással jelölt kiemeléseket *kurzíváltuk*.

## DOKUMENTUM

Szigorúan bizalmas!

### *Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról*

#### I.

1.) A politikai rendszer reformját – mint ahogyan korábban a gazdaságirányítás reformját is – a *rendszer működési zavarai* (így egyebek mellett: a struktúrák megmerevedése, bürokratizálódása, a szükséges alkalmazkodási és megújulási képesség hiánya; a túlszabályozottság eluralkodása; az állampolgárok csökkenő aktivitása és elfordulása a „hagyományos” szervezetektől; és mindezek miatt a bizalmatlanság, a belső feszültségek növekedése stb.) tűzték napirendre.

Az elmúlt mintegy két évtizedben a gazdaságpolitikában és a gazdaságirányításban – ha nem is visszaesésektől mentesen –, de megérlelődött egy radikális fordulat esélye. Bebizonyosodott, hogy a „félmegoldások” nem vezethetnek eredményre. Következétesen szakítanunk kell a tervutasításos, az eszközök centralizálásán és bürokratikus újraelosztásán alapuló mechanizmussal.

A centralizált, tervutasításos gazdasággal összhangban állt az egyközpontú és a lényegét tekintve monopolisztikus politikai rendszer. Amennyiben azonban a gazdaság egyre inkább a vegyes tulajdon, a verseny, a szelekció és a teljesítményelv alapján áll, joggal vetődik fel a kérdés, hogy *milyen politikai intézményrendszer adekvát ezzel?*

2.) A pártértekezlet<sup>1</sup> állást foglalt a *szocialista pluralizmus* intézményi kereteinek kialakítása mellett. Be kell látnunk azonban, hogy ennek az állásfoglalásnak nem mértük fel valamennyi konzekvenciáját.

A gyakorlat azt bizonyítja, hogy amennyiben elismerjük a társadalom érdek-, nézet- és értéktagságát (vagyis az *érdekpluralizmust*), akkor szükség szerint el kell ismernünk ezek szervezetszerű leképeződését (vagyis a *szervezeti pluralizmust*), beleértve ennek történelmileg legmagasabb formáját, a *pártpluralizmust* is, és végül a pártok megjelenése – miután alaprendeltetésükből adódóan részt kívánnak a hatalom gyakorlásából – szükség szerint elvezet a *hatalomgyakorlás pluralizmusához*.

Ahogy tehát korábban a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás reformja kapcsán alapvető választásra kényszerültünk (abból kiindulva, hogy a piacgazdaság ugyan tökéletlen, de még mindig kevesebb hibával működik, mint a tervutasításos rendszer), úgy ma a *politikai intézményrendszer tekintetében* szintén alapvető választás előtt állunk.

3.) Választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy elfogadja-e az *MSZMP a hatalomgyakorlás megosztását*, valamint az ezzel járó politikai, intézményi változásokat?

A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy *meg tudja-e akadályozni* az *MSZMP* az egyre erőteljesebben kibontakozó pluralizációs folyamatot. Én úgy gondolom, hogy a jogállamiság keretei között nincs lehetőség erre. Hatalmi eszközökkel ma még képes lenne megakadályozni ezt, de igen súlyos nemzetközi és belpolitikai árat kellene fizetnie érte. A valódi problémákra pedig egy ilyen lépés – mint ahogyan néhány ország erre irányuló görcsös törekvései mutatják – nem válasz.

Nem válasz e problémára az *eseményekkel való sodródás* sem, mert egyre inkább elbizonytalanítja és szétzilálja a párttagságot. Defenzív alapállásból az objektíve szükségszerű változásokat is mint vereséget éli meg a párttagság többsége. Az a látszat – és nem mindig csak a látszat –, hogy kizárólag nyomásra, kényszeredetten és az esetek többségében megkésve lépünk. Egyre inkább az az érzet alakul ki a pártszervezetek és a párttagok számottevő részében, hogy fokozatosan kicsúsznak a kezünkől az események és az azok befolyásolásához szükséges eszközök.

A válasz ezért csak az lehet, hogy az *MSZMP* – a szükséges és elkerülhetetlen változások élére állva – *elfogadja a hatalomgyakorlás fokozatos*, kiszámítható keretek között történő megosztását, egyben felvázolja ennek korlátait, kereteit, valamint a saját elgondolását a lebonyolítás menetrendjére és időrendjére. Kiinduló tételként azonban már itt szükségesnek tartom annak leszögezését és axiomatikus tételként történő kezelését, hogy az *MSZMP a hatalmat semmilyen körülmények között nem kívánja átadni* (ma rajta kívül nincs is kormányképes po-

1 1988. máj. 20–22-én tartotta az MSZMP országos pártértekezletét, melyen a tényleges hatalommal járó főtitkári posztra – Kádár János utódként – Grósz Károlyt választották meg. Jelentős személyi változások történtek a Politikai Bizottságban és a Központi Bizottságban is.

litikai erő), és a társadalom stabilitását, az anarchia elkerülését minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel megőrzi.

4.) *Felkészült-e az MSZMP és a társadalom egy plurális politikai struktúra elfogadására?*

Úgy gondolom, hogy sem az MSZMP, sem a társadalom *nincs erre felkészülve*. Ezért erőteljesen hangsúlyoznunk kell a *fokozatos, folyamatos és szerves átmenet* szükségességét, azt, hogy egyaránt veszélyes a folyamatok erőszakolt felgyorsítása, illetve mesterséges akadályozása. Komoly veszélyt jelent a társadalmi folyamatok destabilizálódása, kontrollálhatatlan, anarchikus események megjelenése. Ezt csak valamennyi politikai tényező kölcsönös felelősségével, mértéktartásával és a kölcsönös bizalmatlanság oldásával lehet megelőzni.

Alapvető kérdés az *MSZMP kondicionálása* a belpolitikában egyre inkább kialakuló *versenyhelyzetre*. Ehhez az szükséges, hogy a napirenden lévő politikai, gazdasági és intézményi reformok egyre pontosabban, részletesebben kidolgozott bázisán *kialakuljon és megerősödjön a párt vita- és cselekvőképes centruma*. Fel kell tennünk önmagunk számára a kérdést, hogy fennáll-e a párt ketté- vagy többfelé szakadásának veszélye? Úgy gondolom, hogy ilyen lehetőséggel számolni kell. A szélsőségesek „leszakadása” nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is. Ez azonban nem kell, hogy szükségképpen konfrontációra vezessen az MSZMP-ből kilépőkkel. Ennél is fontosabbnak tartom azonban azt, hogy az MSZMP – megújult platformja és gyakorlata alapján – új tagokra és szimpatizánsokra tegyen szert a fiatalok és az értelmiség köréből.

Az úgynevezett „*hagyományos*” szervezetek (a SZOT, a KISZ, a HNF)<sup>2</sup> szintén a bizalmi és szervezeti válság, valamint az átalakulás állapotában vannak. Ösztönöznünk, bátorítanunk és gyorsítanunk kell megújulásukat, egyben közös erővel gátat kell vetnünk a szétfelválásukra és módszeres lejáratásukra irányuló törekvéseknek. (Megjegyzem, hogy a HNF szerepe egy új politikai struktúrában alapjaiban újragondolandó.)

Az *új politikai formációk* jellege, karaktere ma még nagyobbra is kialakulatlant. Egyszerre és egyidejűleg van jelen egy letisztulási folyamat, valamint a féktelen és agresszív demagógia, sőt a militáns kommunistaellenesség is. Vonzerejük elsősorban a „*másságban*”, a jelenlegi politikai gyakorlat elutasításában van. Egyelőre a differenciálódás időszakát élik. Az új társadalmi szervezetek „*kínosan*” ügyelnek szuverenitásukra, keresik saját karakterüket. Hogy hosszabb távon milyen politikai mozgásformák számíthatnak tartós társadalmi támogatásra, azt egyelőre nehéz megítélni. Az MSZMP-nek az áll érdekében, hogy a közel múltban elfogadott egyesülési törvény<sup>3</sup> (később pedig a párttörvény) alapján világos állásfoglalásra és színvallásra készítse (kényszerítse) a különböző szerve-

<sup>2</sup> Szakszervezetek Országos Tanácsa, Kommunista Ifjúsági Szövetség, Hazafias Népfront.

<sup>3</sup> Az Országgyűlés 1989. jan. 10–11-ei ülésén elfogadott 1989. évi II. törvény, amely kimondta a pártalapítás jogát, annak részletes szabályozását azonban külön párttörvény feladatává tette. Ez utóbbit (1989. évi XXXIII. törvény) az Országgyűlés 1989. okt. 17–20-ai ülésszaka fogadta el.



zeteket. Hosszabb távon valószínűsíthető az integrációs törekvések megjelenése, az alkalmi „akciószövetségek” felváltása többé-kevésbé tartós együttműködési formákkal.

A belpolitikai helyzet alakulása szempontjában ma még kellően nem tudatosult szereppel bír az úgynevezett „csendes többség”, melynek orientációját nem ismerjük kellőképpen. Ez a társadalmi csoport nagyjából helyzete gyors javulását követeli, elfáradt, elfásult, már alig terhelhető, ingerült emberekből áll, akik fogékonyak a szociális demagógiára. Emiatt kritikus helyzetekben a társadalomnak ez a része kiszámíthatatlan akciók és folyamatok bázisa lehet.

5.) *Milyen nemzetközi környezetben kell manővereznünk?* A helyzet korábbi „nekirugaszkodásainkhoz” képest kedvezőbb, ugyanakkor ezen a téren sem lehetnek illúzióink.

A szocialista országok erősen megoszlottak a gazdasági és főleg a politikai reformok tartalmát, megvalósításuk módját és ütemét illetően. Átfogó és radikális politikai reformok (Lengyelország kivételével) nincsenek napirenden. Helyzetünket pedig hosszabb távon is erősen determinálja az, ami a Szovjetunióban történik (illetve nem történik).

Ny-Európának és az USA-nak a szocialista országok megosztására, leválasztására, differenciált kezelésére irányuló politikájába beleillik a magyar törekvések támogatása. Nem érdekeltek helyzetünk durva destabilizálásában, és főleg nem egy „balos” fordulatban. Politikai manőverező képességük azonban nyilvánvalóan egy kontrollálható, keretek között tartható válságszituációban a legnagyobb.

## II.

1.) *Mi hát a teendő?* Mindenekelőtt tisztázni kell a politikai rendszer átfogó reformjának alapelveit. Ezek közül legfontosabbnak az alábbiakat tartom:

Magyarország a *demokratikus szocializmus* és a *jogállamiság* történelmi alternatívájának útját járja (a társadalmi és politikai rendszer ezzel összefüggő alapértékeit az új Alkotmány rögzíti majd).

A társadalomban – az alkotmányos keretek között – maradéktalanul érvényesül az érdek-, a vélemény-, a szervezeti, valamint a *politikai pluralizmus* – hosszabb távon –, a hatalom gyakorlásának megosztása. (Ez egyben azt is jelenti, hogy a sokféleségre, a különbözőségekre mint értékre tekintünk, mely elősegíti a legéletképesebb fejlődési alternatívák felszínre kerülését.)

A politikai rendszer az Alkotmány és a törvényesség alapján álló politikai erők versenyén, együttműködésén és egyensúlyán alapul, amelyen belül az MSZMP domináns szerepét politikai eszközökkel kívánja kivívni.

Az állam, a „civil” társadalom és az állampolgárok viszonyát az Alkotmány és az alkotmányos törvények szabályozzák, teljes körűen érvényesülnek az emberi és az állampolgári jogok. (Csökkentenünk kell az állam, különösen pedig a központi

államigazgatási szervek „túlsúlyos” szerepét, meghaladva egy állandó túlvállalásra, túlelosztásra kényszerülő állameszményt. Ezzel együtt tág teret kell biztosítani az állampolgárok számára saját problémáik megoldására, beleértve a konstruktív állampolgári elégedetlenség kifejezésre juttatásának valamennyi formáját.)

Az államszervezet a népszuverenitás elvén, a képviseleti demokrácián, a hatalmi ágak (a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom) elválasztásán és egymást kölcsönösen korlátozó egyensúlyán alapul.

A társadalmi döntéshozatalban határozott tendencia a decentralizálás, a döntéshozatal „átláthatóságának” és széles körű társadalmi kontrolljának kialakítása, az önkormányzat és az öngazgatás széles körű biztosítása.

Az érdekmegjelenítés pluralizmusának jól működő érdekintegrációs mechanizmusok kiépülésével kell párosulnia, egyben meg kell teremteni a korporatív döntésbefolyásoló szervezetek szabad megalakításának és működésének feltételeit.

A sajtó- és szólásszabadság, valamint a politikai nyilvánosság széles teret biztosít a hatalomgyakorlás ellenőrzésére.

2.) Mint korábban a gazdaságirányítás reformjáról, most ugyanúgy *a politikai rendszer reformja során is „át kell lépniünk a Rubicont”*. Abból kell kiindulnunk, hogy bár a többpártrendszerű politikai berendezkedés nyilvánvalóan egy sor hátránnyal jár, és messze van a tökéletestől, mégis minden eddig megismert forma – közöttük az egypártrendszerű politikai monopolhelyzet is – rosszabb nála.

A feladat ezért az, hogy megtaláljuk a mai *belpolitikai és gazdasági viszonyainknak és a jövőre vonatkozó elgondolásainknak jobban megfelelő*, a szocialista berendezkedés dinamizálását szolgáló, ugyanakkor stabilitását is megőrző *sajátos magyar modellt*.

Ez a modell csak „irányultságában”, elveiben tervezhető meg, valóságos tartalmát és kereteit a gyakorlati tapasztalatok fogják alakítani. Az nyilvánvaló, hogy folyamatosan és fokozatosan „le kell bontanunk” a jelenlegi, lényegében egyközpontú és jellegében monopolisztikus politikai rendszert. Mégpedig úgy, hogy eközben elkerüljük a szocialista rendszer veszélybe kerülését vagy súlyos destabilizálódását, és ezek következményeképpen a politikai, intézményi reformfolyamatok visszafordítását.

Elsőként fel kell tenni önmagunk számára a kérdést, hogy egy *nyílt, verseny jellegű választás során fennáll-e a veszélye az MSZMP kisebbségbe kerülésének*, illetve egy ilyen helyzet milyen következményekkel járna? A kérdés második felére egyszerűbb a válasz, az MSZMP kisebbségbe kerülése – megfelelő kormányképes politikai erő hiányában, valamint a rendszerváltás veszélye miatt – egészen biztosan súlyos politikai válságot, sőt polgárháborúval fenyegető helyzetet teremtené. Ezt pedig épeszű és józan ember sem az országhatáron belül, sem azon kívül nem akarhatja. *Ezt a lehetőséget ezért egészen egyszerűen ki kell zárni.* (Ilyen „földcsuszamlás” jellegű változás egyébként sem a politikai küzdőterre lépő erők reális alternatívát kínáló programja alapján, hanem sokkal inkább érzelmi, indulati megfontolásoktól vezérelve az MSZMP-vel azonosított mai válságos helyzet

elutasításaképpen jöhetne létre.) A kérdés első felét illetően azon a véleményen vagyok, hogy az MSZMP – megfelelő kondicionálása mellett – képes lenne megnyerni egy „nyílt sisakos, kard ki kard” jellegű választási küzdelmet. Ez azonban – a mai belpolitikai helyzetben – nem a belső stabilitást és kiegyezést szolgálná, hanem nagy valószínűséggel a konfrontációs szándékok kölcsönös felerősödéséhez és tartóssá válásához vezetne. Ezt a lehetőséget emiatt célszerűnek látszik szintén kizárni.

3.) Mi akkor a lehetséges megoldás? A helyzet egyedi és átmeneti, így a „klasszikus demokrácia” szabályai szerint nem lehet rá megoldást találni. Emiatt a *megoldásnak is egyedinek, átmenetinek és kiszámíthatónak* kell lennie. Erre a hatalomgyakorlás megosztásának egy időben elnyújtott, „kétlépcsős”, ugyanakkor iránnyultságában és perspektívájában egyértelmű megoldása nyújtana módot.

Az első lépcsőben, az 1990-es képviselő-választásokon egy olyan választási technikát kellene – az együttműködésre kész politikai formációkkal közösen – kialakítani, amely *a feltételezett erőviszonyok alapján, megállapodásos alapon elosztja a képviselői mandátumokat*

- a saját jogán jelölteket állító MSZMP;
- a HNF keretei között jelölteket állító „hagyományos” szervezetek, és a HNF keretei között indulni kívánó pártok kívüli független személyiségek;
- az MSZMP-vel és a HNF-el választási szövetségre, esetleg koalíciós jellegű kapcsolatra lépni akaró független politikai csoportok blokkja;
- valamint az alkotmányosság talaján álló, de ellenzéki pozíciót elfoglalni kívánó csoportok blokkja között.

Ennek a megoldásnak az a „szépséghibája”, ami az előnye is egyben, vagyis a megállapodásos rendszer, amely kétségtelenül korlátozza, illetve szűkíti a választópolgár szuverenitását. Éppen ezért – az 1990-es választási gyakorlat rendkívüli és átmeneti jellegét hangsúlyozandó – meg kellene és lehetne hirdetni a következő, tehát 1995-ös (vagy korábbra, például 1993-ra vagy 1994-re előrehozott) választás elveit és gyakorlatát, amely már a „klasszikus” pártversenyen alapulhatna. Így mind az MSZMP, mind a jelenlegi protopártok, mind az állampolgárok elégséges idővel rendelkeznének egy új típusú választásokra való felkészüléshez.

A belső stabilitás, az *ország szilárd kormányozhatósága* indokolja még az alábbiakat:

- a *köztársasági elnöki rendszer* bevezetését, jól körülhatárolt jogosítványokkal és a képviselői ciklusnál hosszabb időszakra választva;
- *egyértelmű, szilárd és kiszámítható parlamenti többséget a kormány számára*, ez szükségessé teszi az egyéni választókerületi rendszer felülvizsgálását, annak pontos definiálását, hogy milyen politikai, illetve társadalmi szervezet törekvésein keresztül érvényesíti a választók érdekeit a képviselő;
- az *Alkotmánybíróság* létrehozását (a törvényhozó és a végrehajtó hatalom mellett önálló és azoktól független hatalmi ágként, valamint a pártok alkotmányos működésének kontrollálására).

4.) Milyen *politikai menetrend* látszik célszerűnek az előzőekben vázolt elgondolás megvalósítására?

Az MSZMP Központi Bizottsága februári ülésén tárgyalja meg a hatalomgyakorlás megosztásával és ezzel összefüggésben a választási rendszer új alapelveivel összefüggő kérdéseket,

- a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság február 3-ai ülését követően
- a Politikai Bizottság (február 7.), majd
- a megyei első titkárok (február 8. vagy 9.) is vitassák meg a koncepciót.

A KB februári ülésén kialakított és nyilvánosságra hozott álláspontunk egyben legyen válasz az *Új Márciusi Front* kezdeményezésére<sup>4</sup> is. Ebben – üdvözölve a különböző politikai formációk párbeszédére irányuló elgondolást – vessük el az Országgyűlés és a Kormányzat (mint a törvényjavaslatok benyújtója) illetékességét közvetve megkérdőjelező, e testületeket „gyámság” alá helyezni szándékozó törekvéseket. Fejezzük ki – mint politikai párt – azt a készségünket, hogy mind a választásról, mind az alkotmányozásról szívesen folytatunk akár két, akár többoldalú párbeszédet az egyesülési törvény (később a párttörvény) alapján bejegyzett társadalmi szervezetekkel.

A párbeszéd feltétele:

- a szocializmusnak, mint történelmi alternatívának az elfogadása;
- az ország katonai szövetségi rendszerhez tartozásának elfogadása (a két katonai szövetség egyidejű felszámolásáig);
- kölcsönös és kinyilvánított szándék, valamint elemi konstruktivitás, a világ elmélyülésének megelőzésére, a társadalmi stabilitás megőrzésére.

Az MSZMP Központi Bizottsága március első felében tárgyalja meg az *új Alkotmány* alapkoncepcióját,

- a Politikai Bizottság (február 14-én) egy soron kívüli ülést szenteljen ennek.

A két egymással összefüggő kérdés nagy hordereje miatt meg kell fontolnunk, hogy – rövidere szabott, de igen intenzív pártvita után – május végén, június elején *újabb Országos Pártértekezletet* tartsunk.

Az MSZMP KB februári ülését követően az *MSZMP erre kijelölt tárgyaló csoportja*:

- kezdjen kétoldalú, majd többoldalú megbeszéléseket, konzultációkat a választási rendszerről a hagyományos társadalmi szervezetekkel, valamint a már bejegyzett és együttműködésre kész politikai formációkkal;

- a KB márciusi ülését követően a megbeszélések terjedjenek ki az új Alkotmány szabályozási koncepciójára is;

- az MSZMP (a megbeszélések kimenetelétől függően) fejezze ki szándékát egy később körvonalazandó mandátummal rendelkező, fontos társadalmi döntéseket megvitató, előkészítő *állandó konzultációs fórum* létrehozására.

A Politikai Bizottság március első felében tárgyalja meg:

- az Alkotmánybíróság, a párttörvény, a köztársasági elnöki rendszer kialakításának elveit.

4 1989. jan. 13-án javasolta az Új Márciusi Front, hogy alakuljon meg az Országos Nemzeti Bizottság a képviselői demokráciába való átmenet biztosítására.

Az Országgyűlés:

- tavaszi ülésszaka: hozza létre az Alkotmánybíróságot, tárgyalja meg az Alkotmány szabályozási koncepcióját;
  - nyári ülésszaka: fogadja el a választásokról szóló törvényt, a köztársasági elnöki intézmény létrehozásáról szóló Alkotmánymódosítást;
  - őszi ülésszaka: a népszavazásról szóló törvényt;
  - téli ülésszakán: fogadja el az új Alkotmányt.
- A *választások* kiírására az alábbi időrend szerint kerülhetne sor:
- 1989 késő őszen: *tanácsi választások*, valamint *köztársasági elnök* választás;
  - 1990 tavaszán: népszavazás az Alkotmányról (ez is összekapcsolható a köztársasági elnök megválasztásával);
  - 1990 nyarán: országgyűlési képviselőválasztások.

Budapest, 1989. január 19.

[aláírás]  
(Fejti György)

Forrás: Magyar Országos Levéltár, M-KS 288. f. 62. cs. 1. ő. e.

#### ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER

“ALTHOUGH THE MULTI-PARTY POLITICAL SYSTEM IS OBVIOUSLY  
CONNECTED WITH A NUMBER OF DISADVANTAGES [...]”

#### THE FIRST “SCRIPT” OF POLITICAL TRANSFORMATION

In the spring and summer of 1988 dynamic and fundamental changes started in Hungarian politics, economy and society, which led to the transformation of the political system one year later. After a long period of hesitation and discussions inside the communist party these developments built the background for the decision of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) on 10–11 February 1989 in order to accept the introduction of a multi-party-system step by step and to share power with the emerging new political forces. A strategic paper written by György Fejti, Secretary of the Central Committee, in January 1989, prepared this historic decision of the party. The document presents the thoughts, plans, and hopes of party leadership under General Secretary Károly Grósz at that time very clearly: 1) the realization that the planned economy, the one-party-system and the experiment of “socialist pluralism” had failed, 2) the acknowledgement that a step by step sharing of power with the new “alternative” parties is the only realistic way to solve the severe political and economic crisis of Hungary, and 3) the hope that a totally reorganized and politically changed socialist party could play a dominant political role in future, too. The political developments in Hungary and worldwide occurring in the summer and autumn of 1989 could soon show that the plans of the party leadership to save political (and economic) power were no more actual.



## Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:  
*Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.*
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:  
*Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.*
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:  
*Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.*
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:  
*Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.*
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.





## E számunk szerzői

FEJÉRDY ANDRÁS fiatal kutató (MTA TTI)

HORN ILDIKÓ PhD, habil., tanszékvezető  
egyetemi docens (Eötvös Loránd  
Tudományegyetem)

MUSZATOV, VALERIJ a tört. tud. kandidátusa,  
tud. főmunkatárs (Orosz Tudományos  
Akadémia Közgazdasági Intézete)

NAGY KORNÉL tud. segédmunkatárs (MTA TTI)

OBORNI TERÉZ a tört. tud. kandidátusa,  
tud. főmunkatárs (MTA TTI)

PÁLFFY GÉZA PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

SCHMIDT-SCHWEIZER, ANDREAS PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

A Történelmi Szemle 2009-es évfolyamának megjelentetését  
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete  
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató  
A szerkesztési, tördelési munkákat  
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte  
Vezető: Kovács Éva  
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva  
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy  
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft  
Előfizetőknek: 850 Ft

*TERJESZTI A MAGYAR POSTA*

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő  
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)  
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.  
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799  
(megjegyzés rovatban feltüntetendő  
Történelmi Szemle előfizetés).  
Példányonként megvásárolható  
az MTA Történettudományi Intézetében  
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),  
a Pici Magszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

**TÖRTÉNELMI SZEMLE**



2009 | 2

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

## ■ A TARTALOMBÓL

- *KÖRMENDI TAMÁS*  
A GERTRÚD ELLENI MERÉNYLET  
A KÜLHONI ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN
- *CSUKOVITS ENIKŐ*  
ELLENSÉGKÉP A KÖZÉPKORI MAGYAR  
KIRÁLYI ADOMÁNYLEVELEKBEN
- *VARGA ZSUZSANNA*  
HATALOM ÉS PARASZTSÁG  
MAGYARORSZÁGON AZ 1960-AS  
ÉVEKBEN
- *GYÁNI GÁBOR*  
A MINDENNAPI ÉLET  
MINT ANALITIKUS KATEGÓRIA

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI  
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE  
LI. ÉVFOLYAM, 2009. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)  
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),  
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,  
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,  
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,  
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

---

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

- Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet  
a külhoni elbeszélő forrásokban 155
- Csukovits Enikő: A „tekerő kígyó” és a „sátán csatlósa”.  
Ellenségkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban 195
- Varsányi Erika: Budapesti törvényhatósági választások 1930-ban.  
Az új fővárosi törvény (1930: XVIII. törvénycikk) megalkotása,  
hatása és következményei 207
- Varga Zsuzsanna: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság  
Magyarországon az 1960-as évek első felében 231

### ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint analitikus kategória.  
A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja 259

### MŰHELY

- Martí Tibor–Monostori Tibor: Olivares gróf-herceg külpolitikai koncepciója  
és Pázmány Péter 1632. évi római követségének előzményei 275

### DOKUMENTUM

- Andreas Schmidt-Schweizer–Dömötörfi Tibor: „Kijelentette: nem érdekük,  
hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.”  
Két dokumentum a Magyarországra menekült keletnémet állampolgárok  
és a nyugatnémet–magyar kapcsolatok történetéhez 1989. augusztus elején 295

## KÖRMENDI TAMÁS

# A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban\*

Magyarország tatárjárás előtti történetének eseményei közül kevés váltott ki akkora visszhangot korának európai történetírásában, mint II. András király első feleségének<sup>1</sup> erőszakos halála. A híres merénylet főbb mozzanatait már a 19. században megnyugtatóan tisztázta a kutatás. Eszerint 1213. szeptember 28-án néhány magyar előkelő, köztük Turoy fia Péter ispán, Kacsics nembéli Simon és a korábbi nádor, Bánk ugyancsak Simon nevű veje – kihasználva a Halics ellen háborúba induló II. András király távollétét – a pilisi erdőben megrohanta a királyné sátrát; Gertrúdot lekasztolták, a környezetében tartózkodó Berthold kalocsai érsek és a szintén Magyarországon időző VI. Lipót osztrák és stájer herceg pedig csak nagy nehézségek árán tudott elmenekülni. A királynét a pilisi ciszterciek monostorában temették el.<sup>2</sup>

Mint arra a szakirodalom már többször rámutatott, a királynégylkosság hátterét és részleteit elbeszélő forrásaink eltérő módon láttatják, s adataik nem egyszer szögesen ellentmondanak egymásnak: a szűkszavú, szenttelen híradások mellett éppúgy akad közöttük Gertrúd alakját makulátlan tisztaságúra fényező, sőt a szentség hírébe öltöztető, nyilvánvalóan elfogult beszámoló, mint a gyilkosokat mentegető védőbeszéd, amely burkoltan arra céloz, hogy a királyné külön-

\* Jelen dolgozatom eredeti formájában az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2008 júniusában megvédett, Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája c., Sahin-Tóth Péter-díjas bölcsészdoktori értekezésem egyik fejezetét alkotja. Témavezetőmnek, Bertényi Iván egyetemi tanárnak (ELTE BTK), valamint opponenseimnek: Draskóczy István egyetemi docensnek (ELTE BTK) és Zsoldos Attila címzetes egyetemi tanárnak (MTA Történettudományi Intézete) ezúton is köszönöm értékes tanácsaikat.

1 Életrajzi adatait ld. *Almásy Tibor*: Gertrúd. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). (= KMTL) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 234.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 190.

2 *Alfons Huber*: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Archiv für Österreichische Geschichte 65(1884) 163–175.; *Werner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybeckerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 419–421.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899., II. 52–53., 495–496. (53. jegyzet); *Mátyás Flórián*: Népmondák és történeti adatok Gertrúd királyné erőszakos haláláról. Századok 41(1907) 873–886.

féle bűnei okán sokszorosan rászolgált a büntetésre. Mindez nem is csoda. Egyfelől a hazai előkelők – akiknek a politikai hatalma és a királyra gyakorolt befolyása a Gertrúd környezetéhez tartozó német udvaroncok térnyerése nyomán jelentősen csökkenhetett – vélhetőleg nem rokonszenveztek II. András első feleségével,<sup>3</sup> s megkönnyebbülten értesültek halálhírééről. Másfelől viszont a merénylet után még 22 esztendeig a meggyilkolt királyné férje, utána pedig 35 évig fia, IV. Béla ült az ország trónján, s ők nyilván szívesebben népszerűsítették a történet azon változatát, amely Gertrúdot ártatlan áldozatként tüntette fel. A magyar gestaszerkesztményben olyan híradás őrződött meg a merényletről, amelyet az udvari történetírás jellegzetes műfaját képviselő kútfő anyagába 1270 előtt semmiképp sem illeszthettek be, hiszen II. András hitvesét, IV. Béla édesanyját azzal vádolja, hogy szerepe lett volna Bánk nejének állítólagos megbecsületenítésében.<sup>4</sup> Ennek jelenlegi fogalmazata – stíluspárhuzamainak tanúbizonyossága szerint – nem keletkezhetett 1330 előtt.<sup>5</sup> Hazai forrásainkból ennél korábbi és főleg hitelesebb adat nem nyerhető a gyilkosság háttéréről; így aztán annál fontosabb, hogy a gyászos eseményt sokkal részletesebben tárgyaló, viszonylag bő külhoni kútfőanyagot rendszerben láthassuk.

Az 1213-i merényletről szóló tudósítások közötti szövegtörténeti viszony tisztázásának szükségességére elsőként Mátyás Flórián,<sup>6</sup> legutóbb pedig Veszprémy László hívta fel a figyelmet. Utóbbi kutató a Gerics József-émlék-könyvben közzétett rövid tanulmányában – hangsúlyozottan csupán munkahipotézisként, a teljesség igénye nélkül – egyszersmind négy fontosabb csoportot is elkülönített a királynégyilkosságot elbeszélő nyugati kútfők korpuszán belül.<sup>7</sup> Az alábbiakban előbb áttekintjük az általa megalkotott rendszert; majd ezt kiegészítve (illetve néhány ponton korrigálva), Veszprémy eredményeit nagymértékben hasznosítva igyekszünk minél teljesebb rendszerbe foglalni a Gertrúd haláláról szóló jelentősebb külhoni híradásokat. Ennek során részletesen kitérünk az egyes tradíciók meghatározó tartalmi ismérveire, és számba vesszük mindazokat az általunk ismert, a szó klasszikus értelmében véve középkori – tehát reneszánsz előtti – elbeszélő forrásokat, amelyek témánkhoz vonható közlést tartalmaznak, majd segítségükkel kísérletet teszünk annak meghatározására, hogy mikor keletkezhettek a történet eltérő változatai. Nem foglalkozunk azokkal a

3 Kristó Gyula: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. (Nemzet és emlékezet) 379–382.; *Uő*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94(1990) 434–435.; *Uő*: A magyar nemzet megszületése. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) 195–198.

4 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. (= SRH) Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938., I. 464–465.

5 Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 256., 267.; *Uő*: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21(1971) 328–329.

6 Mátyás F.: i. m. 874–880.

7 Veszprémy László: A Gertrúd királyné kerítőnői szerepéről kialakult legenda jogi háttéréről. In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 82–83.

forrásszövegekkel, amelyek pusztán Gertrúd halálhírét rögzítik, minden egyéb részlet mellőzésével: ezek ugyanis rövidségük, szegényes tartalmuk és sablonos nyelvezetük miatt nem kínálnak elegendő fogódzót szemmatikai kapcsolataik meghatározásához.<sup>8</sup> A magyar gestaszerkesztményben megőrződött beszámolót ehelyütt terjedelmi okokból nem fogjuk részletesen elemezni.<sup>9</sup>

Lássuk tehát mindenekelőtt a Veszprémy László által meghatározott csoportok tartalmi ismérveit!

„A” csoport: ide kerültek azok a források, amelyek szerint a merénylet oka a királyné által támogatott német udvaroncokkal szembeni gyűlölet volt, s amelyek Veszprémy megállapítása szerint helyes, 1213-i évszám alatt tárgyalják az eseményt (így a Kölni Királykrónika folytatása, Liège-i Rainer annalese és a Göttweigi Évkönyv). Veszprémy ezt a hagyományt tekinti a legrégebbi eredetűnek, mivel ez konkrét politikai okot gyanít a háttérben.

„B” csoport: azon különösen jól értesültnek tűnő kútfők, amelyek tudnak róla, hogy a gyilkosság idején II. András hadai élén épp Halicsba igyekezett, illetve hogy a tettesek egyike Péter ispán volt; továbbá említik János esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett, kétértelmű levelét – „A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>10</sup> –, amely, mint az közismert, más-más központozással a merényletre való felbujtásként vagy éppen ellenkezőleg, tilalomként is értelmezhető (Veszprémy a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvét sorolja ide).

„C” csoport: azoknak a forrásoknak a köre, amelyekben már felbukkan a Gertrúddal kapcsolatban gyakran hangoztatott történet a királyné állítólagos keletű női szerepéről öccse, Berthold kalocsai érsek mellett a magyar előkelő, Bánk feleségének megbecstelenítésében: ezek a kútfők nem ismerik a merénylet évszámát, viszont tudnak annak szeptember 28-i napi dátumáról, s helyesen határozzák meg a helyszínt is: a vadászaton lévő királynét híradásuk szerint a sátrában gyilkolták meg (például a *Fragmenta Austriaca* című töredék, illetve a bécsi domonkos monostor évkönyve).

„D” csoport: azok a szövegek, amelyek kizárólag Bertholdot teszik felelőssé a néven nem nevezett magyar ispán hitvesén esett gyalázatért: a történetet Szent Erzsébet és Thuringiai Lajos eljegyzésének kulisszái közé helyezik, Gertrúdot pedig ártatlan áldozatként ábrázolják, akiről a felháborodott férj tévesen hiszi, hogy tudott feleségének megbecstelenítéséről. Gertrúdot e szövegváltozat sze-

8 Ennélfogva kénytelenek voltunk kizárni vizsgálódásaink köréből – egyebek mellett – a magyar királyné meggyilkolását említő évkönyvek többségét, továbbá az összes halottaskönyvet.

9 Erre ld. A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben c. dolgozatunkat (megjelenés alatt az *Auxilium historiae* c. tanulmánykötetben, szerk. Körmendi Tamás–Thoroczkay Gábor).

10 *Annales S. Rudperti Salisburgenses*: „Reginam occidere nolite timere bonum est, si omnes consenserint non ego contradico”. *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. I–XXXVIII. (= MGH SS) Hanoverae–Lipsiae, 1826–2000., IX. 780.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* I–III. (= Gombos) Ed. Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938., I. 1490. sz.

rint nem karddal ölték meg, hanem felakasztották; a gyilkosság színtere sem holmi sátor, hanem a királyi palota; végezetül a gyilkosok csodás módon gutaütötten maradnak bűnük helyszínén – mert „a királyné körül ezek és más csodajelek fényeskedtek”. Veszprémy az Andechs-dinasztia *De fundatoribus monasterii Diessensis* címen fennmaradt családtörténetét sorolja ide, s megjegyzi: a szöveg-hagyomány kései keletkezésére utal, hogy lejegyzője sem a merénylet évszámát nem tudta (ugyanis 1200-ra helyezte az eseményt), sem Szent Erzsébet kézfogójának dátumát (hiszen az 1211-ben volt).

Magunk a továbbiakban Veszprémy László tipológiáját fogjuk alapul venni, azonban jelentős eltérésekkel. A „C” és „D” csoportokat – mivel azokról úgy véljük, hogy tartalmi rokonságban állnak egymással – ugyanazon hagyomány két eltérő ágaként tárgyaljuk. Önálló csoportba soroljuk ellenben mindazon kútfőket, amelyek a merénylettel kapcsolatban semmiféle értékelhető információt nem tartalmaznak az esztergomi érsek nevéhez kötött, kétértelmű levél említésén kívül. Magunk tehát szintén négy főbb tradíciót fogunk megkülönböztetni (ötödik pontban pedig azokat a kútfőket tárgyaljuk, amelyek egyik nagy hagyományhoz sem kapcsolódnak), ám ezek részben eltérnek majd a Veszprémy által meghatározott kategóriáktól. Annak érdekében, hogy a két tipológia egyértelműbben elkülönüljön egymástól, a magunk rendszerében az egyes hagyományokat a filológia bevett szabályaitól némiképp eltérve nem betűkkel, hanem római számokkal fogjuk jelölni. Az egyes hagyományokat első felbukkanásuk időrendjében tekintjük át.

## I. csoport

Fentebb láthattuk: a történeti kutatás immár több mint száz esztendeje egyetért abban, hogy a Gertrúd elleni merénylet legvalószínűbb oka a királynéval és német környezetével szembeni ellenszenv volt. Ezt forrástani szempontból az a kronológiai tény is alátámaszthatja, hogy a németgyűlöletről szóló tradíció igen korán, röviddel a merényletet követően megjelent a külhoni kútfőkben.<sup>11</sup> Veszprémy László tipológiájában a meráni udvaroncokkal szembeni harag említése az „A” csoport ismérvei között szerepel.<sup>12</sup> A fontos motívumot magunk is olyan tartalmi elemnek ítéljük, amely alkalmas a merényletről szóló kútfők egy önálló csoportjának elkülönítésére, és a Veszprémy által említett három forrás – a Kölni Királykrónika folytatása, Liège-i Rainer évkönyve és a Göttweigi Évkönyv – mellett ehhez a körhöz soroljuk a Marbach-i és az Admonti Évkönyvet is.

1. A tradíció családján belül első helyen a Göttweigi Évkönyvet<sup>13</sup> kell említeni, mivel ez hagyta ránk a vélhetően legkorábbi – ám sajnos igen rövid – tudó-

<sup>11</sup> A. Huber: i. m. 174.

<sup>12</sup> Veszprémy L.: i. m. 82.

<sup>13</sup> Annales Gotwicenses: az alsó-ausztriai bencés apátság évkönyvét vélhetően a 12. század közepétől vezették, ám mindössze 1068–1086, 1123–1140 és 1207–1230 közötti töredékei maradtak fenn. Repertorium fontium historiae medii aevi. I–XI/4. (= RF) Ed. Augustus Potthast–Raffaello Morghen–Girolamo Arnaldi. Roma, 1962–2007., II. 286.; *Alphons Lhotsky*:



sítást: a merényletnél csak kevésbé későbbinek tűnő forrásrészlet 13. század eleji autográf kéziratban maradt fenn:<sup>14</sup> „Magyarország jelesei, fegyeres és erőszaktevő kezeiket egyesítvén, a németek iránti gyűlöletükért megölik a királyt.”<sup>15</sup>

2. Hasonló felfogásban, azonban jelentősen bővebb szöveggel számol be a gyilkosságról a Marbach-i Évkönyv:<sup>16</sup> „Magyarország királynéját, Egbert bambergi püspök és Ottó meráni herceg testvérét kegyetlenül elemészttették maguk a magyarok, nem más okból kifolyólag – mint mondták –, csak azért, mert ugyanez a királyné a mindenfelől odaérkező németek iránt bőkezű volt és nagylelkű, és szükségükben mindenben a segítségükre sietett. A gyilkosok egyikét pedig, bizo-

Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergbd. XIX.) 181–182.; *Wilhelm Wattenbach–Franz-Josef Schmale*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum. I. Darmstadt, 1976. 211–213.; *Andrea Sommerlechner*: Stupor mundi? Kaiser Friedrich II und die mittelalterliche Geschichtsschreibung. Wien, 1999. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom I. 11.) 577.

<sup>14</sup> MGH SS IX. 601.

<sup>15</sup> „Ungarorum meliores armata et violenta manu contracta in odium Teutonicorum reginam occidunt”. MGH SS IX. 602.; Gombos I. 324. sz.

<sup>16</sup> *Annales Marbacenses*: a kútfő keletkezési helyét és idejét, ill. forrásait a szakirodalom különbözőképp azonosítja; magunk az alábbiakban a bő száz esztendeje zajló vitának csupán azokat a megállapításait foglaljuk össze, amelyek az 1213 körüli – tehát dolgozatunk szempontjából érdekes – adatok hagyományozódására vonatkoznak (a kérdés részletesebb historiográfiájához ld. *Roman Deutinger*: Zur Entstehung der Marbacher Annalen. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 56[2000] 505–508.). A legkorábbi 14. századi kéziratban ránk maradt évkönyv valószínű keletkezési helyeként elsőként Roger Wilmans azonosította a marbach-i ágostonos monostort, amelynek háztörténetével kapcsolatban kútfőnk feltűnően jól értesült (MGH SS XVII. 143.). Hermann Bloch ezzel szemben úgy vélte, hogy a ránk maradt szövegen belül három keletkezési fázis különíthető el: 1) a hohenburgi bencés monostorban vezetett krónika (*Chronica Hohenburgensis*), amelynek eredeti anyaga Bloch szerint 1210–1212-ig ívelt; 2) az előbbinek a neuburgi ciszterci monostorban keletkezett folytatása (*Continuatio Neuburgensis*): ez Bloch szerint részint átdolgozta és kibővítette a hohenburgi fázis anyagát, részint továbbvezette azt 1238-ig; 3) az előző kettőnek a strassburgi ágostonosok által készített folytatásai (*Continuationes Argentinenses*), amelyek a kútfőt 1308–1375 közötti adatokkal gazdagították (*Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. I–LXXV. [ = MGH SS rer. Germ.] Hanoverae–Lipsiae, 1871–2002., IX. VII–XXI.; Uő*: Die elsässischen Annalen der Stauferzeit. Eine quellenkritische Einleitung. Innsbruck, 1908. [Regesten der Bischöfe von Straßburg I. 1.] 51–141.; *Uő*: Über die sogenannten „Marbacher” Annalen. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 38[1913] 297–306.). Bloch vélekedése szerint a Gertrúd elleni merényletről szóló híradás tehát a hohenburgi szöveg neuburgi bővítése során kerülhetett kútfőnk anyagába, s amennyiben véleményét a későbbiekben nem utasította volna el a kritikai irodalom, könnyedén megfejtethető lenne, hogy miképpen juthatott el a királynégyilkosságról szóló pontos és részletes beszámoló a messzi Elzászba. A neuburgi ciszterciek ugyanis éppen úgy értesülhettek a magyarországi eseményekről itteni rendtársaiktól, mint ahogyan a kritikai irodalom szerint a szintén ciszterci, kortárs Troisfontaines-i Alberik magyar vonatkozású hírei is részben a rend magyarországi tagjaitól származhattak (*Latzkovits László*: Alberik világhíradójának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged, 1934. [Kolozsvár–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.] 87–88.). Bloch nézeteit elsőként Johannes Haller

nyos Péter nevű ispánt Magyarország királya később állítólag kézrekerítette, és karót dőfetvén át a hasán, feleségeért bosszút állván megölte. Hasonlóképp másokat is különféle büntetésekkel kiírtottak.”<sup>17</sup> Ez a részlet az egyik legmegbízhatóbb, leghitelesebb tudósítás a merényletről, ráadásul szintén viszonylag korai lejegyzésű, hiszen a Marbachi Évkönyv e szakaszát vélhetően 1230 körül állították össze.<sup>18</sup> Annál fájdalmasabb hiányosság, hogy az értesülés forrását nem ismerjük: párhuzamos szöveghelyek híján nem tudható bizonyosan, hogy a távoli Elzászban hogyan rendelkezhetek ilyen megdöbbentően pontos – és hitelesnek tűnő – ismeretekkel a magyarországi királynégyilkosságról.<sup>19</sup> Péter ispán (egyébként szintén helytálló) megnevezése bűnösként ezt leszámítva kizárólag azon elbeszélő forrásokban adatolható, amelyeket II. csoportként fogunk tárgyalni.

3. Alighanem a göttweigi és a marbachi adatsorokkal közös forrásra vezethető vissza az Admonti Évkönyvben<sup>20</sup> megőrződött tudósítás is, amely azonban

---

részesítette bírálataban: ő kútfőnk 1200 előtti adatait Frigyes strassburgi prépost elveszett krónikájából eredeztette, míg a későbbieket a feltételezése szerint 1230-tól vezetett Marbachi Évkönyv többé-kevésbé önálló fogalmazatú részeinek tartotta (*Johannes Haller: Die Marbacher Annalen. Eine quellenkritische Untersuchung zur Geschichtsschreibung der Stauferzeit.* Berlin, 1912.; *Uő: Zu den Marbacher Annalen. Historische Vierteljahrschrift* 17[1914–1915] 343–360.). A kritikai irodalom azóta többnyire Haller nézetét fogadja el, csekély módosításokkal (*Robert Holtzmann: Zu den Marbacher Annalen.* In: *Festschrift Alexander Cartellieri zum sechzigsten Geburtstag.* Weimar, 1927. 42–68.; *Ottmar Wonisch: Unbekannte Glossen zur Historia miscella und ihre weitere Verwendung.* In: *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. I–II.* Hrsg. Leo Santifaller. Wien, 1949–1952. [Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergbd. 2/1–2.], I. 363–377.; *Irene Schmale-Ott: Annales Marbacenses.* In: *W. Wattenbach–F. J. Schmale: i. m.* 120–124.); vagy esetleg nem foglal állást (RF II. 301–302.; *A. Sommerlechner: i. m.* 566.). A témát legújabban feldolgozó Roman Deutinger a minket leginkább érdeklő kérdéseket illetően lényegében a fentebb idézett Robert Holtzmann álláspontját igazolta: nézete szerint a Marbachi Évkönyv semmiképpen sem keletkezhett 1230 előtt, s a korábbi eseményekre vonatkozó közlései részint Freisingi Ottó *Gesta Frederici imperatoris* c. művére vagy a Strassburgi Évkönyvre vezethetők vissza, részint ismeretlen eredetűek (*R. Deutinger: i. m.* 514.). A Gertrúd elleni merényletről szóló elbeszélés sajnos az utóbbi csoporthoz tartozik.

17 „Regina Ungarie, soror Eggeberti episcopi Babenbergensis et Ottonis ducis Meranie ab ipsi Hungaris crudeliter est interempta nulla alia causa ut dicebatur existente, nisi quod eadem regina erga Teutonicos undecunque advenientes larga fuit et liberalis, eorumque necessitati in omnibus subveniebat. Unus autem interfectorum, quidam comes nomine Petrus a rege Ungarie postea comprehensus dicitur et palo per ventrem transfixo in ultionem uxoris necatus. Similiter alii diveris poenis extincti fuerunt”. MGH SS rer. Germ. IX. 85.; Gombos I. 371. sz.

18 *R. Deutinger: i. m.* 514.

19 Magunk mindenesetre nem záránk ki azt az elvi lehetőséget, hogy az információ a magyar ciszterciek közvetítésével juthatott el rendtársaikhoz, az elzászi Neuburgba, amelynek szeretesközössége tudhatólal kapcsolatban állt a marbachi ágostonosokkal.

20 *Annales Admontenses / Continuatio Admontensis: a stájerországi bencés közösség évkönyvének alapszövege* a kutatás jelenlegi állása szerint 1139-ig ível; ami ezután következik, az már tulajdonképpen a „rég” Admonti Évkönyv első folytatása 1250-ig, s több esetben a klosterneuburgi annaliztika erőteljes hatásának nyomait mutatja. Két kézirati hagyományát különböztetik meg (a magyarországi királynégyilkosság híre mindkettőben szerepel); legkorábbi kéziratai négy 13. századi kódexben maradtak ránk. RF II. 244.; MGH SS IX. 579–580.; *A. Lhotsky: i. m.*

kritikai szempontból némiképp problematikusabb az előbbi kettőnél: „Ugyanabban az időben a magyarok – miután egész országuk megrendült, és hatalmas lázadás tört ki – Gertrúd királynét a németek iránti gyűlöletükért, András király jelenlétében megölték. Lipótot is, Ausztria és Stájerország hercegét, miután szintén ott volt, keresik a magyarok, hogy elveszejtsék; de mivel őt az isteni kegyelem oltalmazta, ha nehezen is, de azért épen és sértetlenül tért vissza földjére. Ez pedig azután volt, hogy a hadjáratból, amelyet Hispánia országaiba vezetett az eretnekek ellen, hazatért, mégpedig Calatravából.”<sup>21</sup> Kútfőnk először is rosszul tudja, hogy a magyar uralkodó jelen lett volna, amikor feleségét meggyilkolták; s téved a merénylet időpontját illetően is. Noha a fenti híradás időpont megjelölése nélkül szerepel az Admonti Évkönyvben, legalábbis elgondolkodtató, hogy nemcsak közvetlenül előtte, de utána is olyan eseményről olvashatunk, amely valójában Gertrúd halálát megelőzően történt. A királyné meggyilkolását elbeszélő részlet előtt arról esik szó, hogy IV. Ottó ellenzéke II. Frigvest hívta meg a Birodalom élére – ami tudhatólag 1211 végén történt: s ezzel lett volna a szöveg szerint „ugyanabban az időben” a Gertrúd elleni merénylet. Még árulkodóbb azonban, hogy kútfőnk a gyilkosság után az 1212-i úgynevezett gyermekek keresztes hadjáratáról számol be: vagyis olyasmiről, amire ténylegesen korábban került sor, mint a királyné elleni merényletre.

A relatív kronológia felborulása önmagában is ékesen bizonyítja, hogy az Admonti Évkönyvben Gertrúd haláláról szereplő részlet jelenlegi formájában nem tekinthető az eseményekkel egykorú feljegyzésnek: legalább egy átszerkesztésen át kellett esnie, s ennek során legkevesebb két forrás anyagát dolgozták egybe. Az is biztos, hogy a gyermekek keresztes hadjáratáról szóló hír másik kútfőre vezethető vissza, mint a magyarországi királynégylkosságot elbeszélő tudósítás: egyébként semmi sem indokolná, hogy a két esemény sorrendje felcserélődjék. Mindemellett azonban az Admonti Évkönyv az egyetlen forrásunk, amely tud róla, hogy a merénylet idején VI. Lipót herceg a magyar királyné környezetében tartózkodott; s hogy ezúttal hiteles adatról van szó, azt éppen az ennek kapcsán említett események ezúttal hibátlan egymásutánisága igazolja. Lipót hispániai hadjáratára és Calatrava ostromára ugyanis 1212-ben került sor: később tehát, mint a merényletnek az admonti hagyományban megőrződött éve, de korábban, mint Gertrúd halálának tényleges időpontja.

Kérdés mármost, hogy a gyilkosság okaként a németgyűlöletet megjelölő kútfők tradícióján belül pontosan hol kell elhelyeznünk az Admonti Évkönyvet. A Li-

195–196.; W. Wattenbach–F. J. Schmale: i. m. 228.; Alexander Beihammer: Die alpenländische Annalengruppe [AGS] und ihre Quellen. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 106(1998) 322.

21 „Hisdem temporibus Ungari facta concussionem regni sui et mota seditione maxima Gerdrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente. Leupoldus quoque dux Austrie et Styrie dum ibidem adesset, ab Ungaris perendus inquitur, set divina se protegente gratia licet laboriose, salvus tamen et incolumnis in terram suam regressus est, et hoc postea quam de expeditione quam in Yspanias contra hereticos moverat et a Kalatra redierat”. MGH SS IX. 592.; Gombos I. 1718. sz.

pót hercegre vonatkozó, helytállónak tűnő, sehol másutt nem szereplő értesülés alapján annyi mindenesetre igen valószínűnek tűnik, hogy a szövegrészlet forrása osztrák vagy stájer kútfő lehetett; s mivel a merénylet okát illetően a szöveg ugyanazt, a klasszikus latin normarendszer szerint szabálytalan szerkezetet (*in odium Teutonicorum*) használja, mint a Göttweigi Évkönyv, magunk úgy véljük, hogy a két annales vonatkozó részlete valószínűleg közös előzményre vezethető vissza. Közvetlen szövegkapcsolatban azonban semmi esetre sem lehetnek egymással: a Göttweigi Évkönyv vonatkozó feljegyzése azért nem lehetett az admonti annalesben szereplő híradás kizárólagos forrása, mert kevesebb információ szerepel benne; a stájerországi kútfő ránk maradt redakciójából pedig azért nem vezethetjük le közvetlenül az alsó-ausztriai munka témánkba vágó részletét, mert ez utóbbi nem vette át az Admonti Évkönyv fent részletezett kronológiai tévedését.

4. Az iménti három kútfővel ellentétben a Kölni Királykrónika folytatása<sup>22</sup> szinte minden részletében menthetetlenül torz históriát hagyományoz ránk, rá-

22 *Chronica regia Coloniensis / Annales Colonienses maximi*: a világ teremtésétől 1220-ig ívelő, s teljes kéziratban legkorábban a 15. századból fennmaradt történeti munka keletkezési körülményei vitatottak, s hasonlóképp nincs egyetértés azzal kapcsolatban sem, hogy teljes szövegállományát pontosan hány redakciós fázisra bonthatjuk. Kútfőnknek a témánk szempontjából érdekes részletet tartalmazó, 1175–1220 közötti anyagát Georg Waitz először mint a Kölni Királykrónika első folytatását jelentette meg (MGH SS XXIV. 3.), de a későbbiekben ő maga szögezte le, hogy az első folytatás tulajdonképpen csak 1199-ig tart, az 1200–1220 közötti részeket már egy újabb redakciós fázis termékének kell tekintenünk (MGH SS rer. Germ. XVIII. X–XIII.). A forrás keletkezési helyét Waitz lényegében az 1175-ig terjedő részek első modern kiadását gondozó Karl Pertz véleményét (MGH SS XVII. 723.) követve Kölnbe helyezte, bár az 1200–1220 közötti ún. második folytatás szerzőjével kapcsolatban azt a lehetőséget is felvetette, hogy ez esetleg xanteni lehetett. Szintén Waitz volt az első, aki rámutatott: az 1200–1220 közötti eseményekről szóló, megbízhatatlannak tűnő híradások jelentős késéssel kerülhettek a Kölni Királykrónika anyagába – hiszen erre egyfelől maga a szöveg is több helyen utal, másfelől emellett tanúsodik a kirívóan sok tévedés is, különösen a dátumhibák (MGH SS XXIV. 3.; MGH SS rer. Germ. XVIII. XIII.). Waitznak a kútfő keletkezési helyére vonatkozó, fenti véleményét a szakirodalom a közelmúltig egyöntetűen osztotta (RF III. 315.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 105–109.; *Franz-Josef Schmale*: *Chronica regia Coloniensis*. In: *Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters. I–XIII.* [ = VL] Hrsg. Kurt Ruh–Burghart Wachinger. Berlin–New York, 1977–2007.<sup>2</sup>, I. 1255–1256.). Újabbán viszont Manfred Groten komoly érveket hozott fel amellett, hogy a Kölni Királykrónika teljes korpusza (vagyis az első redakció során készült alapszöveg és annak valamennyi folytatása 1220-ig) nem az érseki városban, hanem a bajorországi Siegburg (Michaelsberg) bencés monostorában készült. Groten elsősorban tartalmi elemek alapján vitatja a fennmaradt szövegállomány Waitz által javasolt tagolását is: szerinte az 1174-ig ívelő alapszöveget az első folytatás az 1175–1186, a második pedig az 1187–1199 közötti évek eseményeiről szóló feljegyzésekkel bővítette. Az 1200–1220 közötti hírek – s köztük a Gertrúd elleni merényletről szóló részlet – Grotennél a harmadik folytatás anyagához tartoznak, amely a német történezszerint 1215 után keletkezett (*Manfred Groten*: *Klösterliche Geschichtsschreibung: Siegburg und die Kölner Königschronik. Rheinische Vierteljahrsblätter* 61[1997] 68–70.; megjegyzendő azonban, hogy a siegburgi kapcsolat lehetőségét már Franz-Josef Schmale is felvetette, jóllehet csupán egyetlen, 1158-i adat kapcsán, ld. *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 107.). Az általunk ismert legfrissebb szakirodalom sem Waitz korábbi elképzelése, sem Groten újabb teóriája mellett nem foglal egyértelműen állást (*A. Sommerlechner*: i. m. 570.).

adásul hibás, 1210-i évszám alatt: „A magyarok királya, miután valami erősséget az övéi révén ostrommal bevenni nem volt képes, felesége tanácsára – aki a németek népéből származott – azokból a németekből állítván sereget, akik a földjén időztek, a már mondott erősséget komoly hadi veszedelem nélkül, rövidesen leigázta; amiért is egyfelől igen sok ajándékkal, másfelől igen sok tisztséggel gazdagította őket. A magyarok pedig irigykedvén és pirulván, hogy őket mintegy hitványabbnak tartják és lenézik, megölni készültek a királyt, ami nem maradt rejtve a királyné előtt. Ezért késő éjszakai órán, miután mindenkit mélyen elnyomott az álom, a király, akit a királyné figyelmeztetett, kevés emberrel elmene-kült, felesége viszont az övéivel a táborban maradt – úgy ítélte ugyanis meg, hogy őt, vagyis női nemét az ellenség jobban kímélni fogja, mint a királyt. Még nem jutott túlságosan messze a király, mikor íme: a magyarok fegyveres kézzel, megvadult elmével a király táborára rontanak, a királyt halálra keresik, majd pedig megbizonyosodván arról, hogy távozott, vadállati módon a királynéra rontanak kegyetlenül, megsebesítik, leterítik, kezeit, amelyeket könyörögve előre nyújtott, levágják, és ekképp minden vadállatnál kegyetlenebbül, lándzsákkal és karókkal mindenfelől átdöfvén végül nyomorúságosan meggyilkolták. A király – értesülvén erről az oly igen embertelen bűnről – hatalmas fájdalomtól csigázva őrlöngésben és haragban tör ki, és a büntettnék nemcsak az elkövetőit, de még támogatóikat is, elfogván őket, kegyetlen és keserű halállal emészti el.”<sup>23</sup>

A magyarok dühe ezek szerint nem Gertrúd, hanem a király ellen irányult volna, aki csak az utolsó pillanatban nyert egérutat a gyilkosok elől – fentebb említettük, hogy a források többségének egybehangzó közlésén nyugvó, elfogadott eseménytörténeti rekonstrukció szerint minden éppen ellenkezőleg zajlott: a merénylők eleve a királyné életére törtek, ráadásul olyan időpontot választottak tervük végrehajtásához, amikor az uralkodó távol volt az ország közepétől. Az egészében véve nyilvánvalóan hiteltelen mesének mégis van néhány olyan eleme, amely esetleg segíthet pontosabban is elhelyeznünk a Kölni Királykrónika folytatását a merénylet hátterében németellenes érzelmeket láttató hagyományon belül. Ilyen elsőként az a részlet, amely szerint a király a közelben tartóz-

23 „Rex Ungarorum cum per suos munitionem quandam expugnare non posset, consilio uxoris sue que ex Theutonica gente oriunda fuit, ex his qui in terra eius morabantur Theuthonicis sumens exercitum iam dictam munitionem sine magno belli periculo in brevi sibi subiugavit, unde tam muneribus quam honoribus plurimis eos ampliare curavit. Ungarii vero invidentes et se tamquam viliores ac despectui haberi erubescerent regem occidere conati sunt, quod reginam non latuit. Unde intempeste noctis hora omnibus somno graviter oppressis a regina premonitus rex cum paucis in fugam iniit ipsa cum suis in castris premanente, estimabat enim sibi, utpote sexui femineo, magis quam regi ab hostibus parandum. Nondum rex longius processerat, cum ecce Ungarii manu armata, mente efferata in castra regis irruunt, ad occidendum regem inquirunt, quem tandem abisse pro certo cognoscentes more bestiali reginam crudeliter invadunt, vulnerant, prosternunt, manus quas supplicando protenderat abscindunt, sicque omni bestia crudeliores lanceis et contis undique perfossam demum miserabiliter occiderunt. Rex tam inhumano audito scelere stimulo doloris vehementis in furorem et in iram exardescens huius criminis non solum auctores, sed et fautores comprehensos crudeli et amara morte consumit”. MGH SS rer. Germ. XVIII. 186–187.; Gombos I. 1741. sz.

kodott, amikor feleségét lekaszabták – emlékezhetünk: az Admonti Évkönyv híradása szerint a királyné egyenesen „András király jelenlétében” halt meg. Szintén különös figyelmet érdemel az a részlet, amely szerint Gertrúdot „a király táborában” ölték meg. Aki ezt lejegyezte, az alighanem hallott vagy olvasott róla, hogy a királynét alkalmi szállásán támadták meg a merénylők – márpedig ez a motívum a Kölni Királykrónika folytatását leszámítva, szintén csupán az Admonti Évkönyvben, illetve az eltérő hagyományt képviselő Osztrák Ritmusos Krónikában és a Bécsi Domonkos Évkönyvben található meg. Ennek alapján annyit bizonyosan kijelenthetünk, hogy a fennmaradt források közül az Admonti Évkönyv vonatkozó részlete mutatja a viszonylag legszorosabb rokonságot a Kölni Királykrónika folytatásában a magyar királyné meggyilkolását elbeszélő részlettel. Vitán felül áll az is, hogy a stájerországi kútfő híradása pontosabb, kevésbé romlott. A Kölni Királykrónika folytatásának dolgozatunk témájába vágó passzusát nézetünk szerint tehát legvalószínűbben az Admonti Évkönyv vonatkozó részlete kapcsolja (véltetően közvetetten) a történetnek a göttweigi és főképp a marbachii annales révén megőrződött, valószínűbb variánsához.<sup>24</sup>

5. Liège-i Rainer évkönyvében<sup>25</sup> mindössze egyetlen mondat olvasható a merényletről, az viszont nyilvánvalóan vagy közös forrásra megy vissza a Kölni Királykrónika folytatásával, vagy éppen ez utóbbi kútfőt kivonatolja. Rainer ugyanis szintén említi azt a fiktív részletet, amely szerint II. András kis híján maga is a gyilkosok áldozatául esett: „Magyarország királynéját palotájában a magyarok kegyetlenül és váratlan módon meggyilkolják, míg férje alig menekül

24 A Kölni Királykrónika folytatásában ránk hagyományozódott, fenti történet kétségkívül némi hasonlóságot mutat a Halics–Volhíniai Évkönyv tudósításával (ld. dolgozatunk V. csoportjában): közös a két kútfőben az évszámtevesztés (1213 helyett 1210) és az a motívum, amely szerint a merénylet alapvetően nem Gertrúd, hanem II. András ellen irányult volna; sőt közös vonás a hadjárat említése is, jöllehet ezt a Kölni Királykrónika az előzmények között említi, a Halics–Volhíniai Évkönyv szerint pedig éppen akkor került sor a gyilkosságra, amikor a király és a királyné a hadra kelt sereggel a halicsi határ felé haladt; a merénylet helyszíne pedig a német kútfőben is a király tábora. Mindennek ellenére nehéz lenne megfejtetni, hogy miféle filológiai kapcsolat köthetné össze az orosz és a német forrást. A Halics–Volhíniai Évkönyv évszámtevesztése a szakirodalom szerint azzal magyarázható, hogy a mű 13. századi szövegállományát csupán utólag, az Ipatyjev-évkönyv 14. századi egybeszerkesztése során keltezték: az 1205–1289 közötti események rendre jelentős dátumhibákkal szerepelnek benne (*Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.] 61.). Az tehát ennek alapján kizárható, hogy az orosz forrás azért tévesztené el a merénylet évszámát, mert a német kútfővel közös információt használt. Másfelől a Kölni Királykrónika folytatásának keletkezését Manfred Groten újabban egyértelműen a 13. századra teszi, annak alapján, hogy a művet szerinte a siegburgi bencés monostorban állították össze, s itt a későbbiekben komoly történetírói tevékenységgel nem számolhatunk (*M. Groten*: i. m. 70.). Ez pedig azt az egyébként sem túl valószínű lehetőséget is kizárja, hogy a német kútfő valamiképp a Halics–Volhíniai Évkönyv szláv nyelvű anyagának felhasználásával számolt volna be a Gertrúd elleni merényletről.

25 Reinerus Leodiensis (1155–1230 u.): a liège-i Szent Jakab bencés apátság szerzetese volt, 1179-ben Kölnben szentelték szerpappá, majd 1180-ban áldozópappá; 1197-től a liège-i monostor perjele (életrajzi adatait éppen annalese őrizte meg). Műve a Szent Jakab apátság évkönyvének Lambertus Parvus által szerkesztett első redakcióját bővítette, javarészt 1157–1230 közötti adatokkal; egyetlen ismert kézirata 14. századi. MGH SS XVI. 632–634.; *A. Sommerlechner*: i. m. 547.

meg.”<sup>26</sup> Kútfőnk a merénylet okáról nem szól: Gertrúd haláláról kétes hitelű adatot megőrző művének besorolása a németellenes érzelmeket emlegető források közé szigorúan formai alapon tehát nem helytálló. Ugyanakkor a Kölni Királykrónika folytatásával mutatkozó rövid tartalmi egyezés amellet tanúskodik, hogy a két kútfő témánkba vágó közlései egy töről fakadnak, csak éppen Liège-i Rainer – szigorúan ragaszkodva a monostori évkönyv hagyományaihoz – a tényekre szorítkozó, szikár beszámolót fogalmazott meg, míg a Kölni Királykrónika folytatója élt a szabadabb műfaj kínálta lehetőségekkel, és bővebben, színebben adta elő mondandóját.

Összefoglaló jelleggel azt mondhatjuk a merénylet háttérében a németekkel szembeni ellenérzéseket gyanító híradások sztemmatikai viszonyairól, hogy a közös archetípushoz viszonylag közel a Göttweigi, az Admonti, illetve a Marbach-i Évkönyvben ránk hagyományozódott változatok állhatnak. A három kútfő közül az elzászi forrásban olvasható a legrészletesebb, legpontosabb tudósítás, míg az admonti annales elbeszélése kevésbé hitelesnek tűnik. A Göttweigi és az Admonti Évkönyv megfigyelésünk szerint vélhetőleg szorosabb kapcsolatban áll egymással: közös forrásuk valószínűleg egy olyan redakciós fázis lehetett, amelynek kapcsolata a Marbach-i Évkönyv vonatkozó részletével jelen ismereteink szerint nem igazolható (de nem is zárható ki). Amennyiben a tradíció további két, valóságtól elrugaszkodott tagját – s különösképp a Kölni Királykrónika folytatásának anyagát – csakugyan együvé sorolhatjuk a németgyűlöletről szóló híradást hiteles történeti díszletek közé helyező többi kútfővel, úgy leginkább az Admonti Évkönyv vonatkozó részletével rokoníthatóak, s talán abból (vagy azzal közös forrásból) vezethetőek le. Liège-i Rainer annalesének vonatkozó közlése hasonlóképp vagy magából a Kölni Királykrónikából eredeztethető, vagy ez utóbbival közös kútfőből.

A királynégylkosság okaként a németekkel szembeni ellenszenvet megjelölő tradíció kétséget kizáróan igen korán kialakult. Emellet tanúskodik elsősorban az a körülmény, hogy a Göttweigi Évkönyv anyagában a merényletet csaknem egykorúnak tűnő feljegyzés említi: ennek alapján a hagyomány keletkezésének idejét vélhetően még az 1210-es évekre tehetjük.

## II. csoport

Veszprémy László a maga tipológiájában a „B” csoportba sorolta azokat a kútfőket, amelyek említik, hogy a gyilkos Péter ispán volt, illetve azt, hogy felesége halála idején II. András épp háborúba vonult Halics ellen; továbbá tudnak János esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett, kétértelmű leveléről. E hagyomány konkrét reprezentánsaként Veszprémy a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvét jelölte meg.<sup>27</sup> Saját rendszerünk II. csoportja alapvetően ugyanezt a kört

<sup>26</sup> „Regina Hungarie in palatio suo a Hungaris crudeliter et inopinate interficitur marito suo vix evadente”. MGH SS XVI. 667.; Gombos III. 4384. sz.

<sup>27</sup> Veszprémy L.: i. m. 82.

őleli fel, a kategória Veszprémy által meghatározott általános tartalmi ismérvei közül azonban kivettük János érsek levelének említését; ez ugyanis több olyan kútfőben is megtalálható, amelyek egyébként sem Péter ispán gyászos szerepéről, sem II. András távollétéről és annak okáról nem tudnak: ezek java részét saját tipológiánk III. pontjában tárgyaljuk. A II. csoport általános ismérveiként így csupán két adatot határozunk meg: egyrészt Péter ispán megnevezését gyilkosként, másrészt a halicsi háborúba készülő II. András távollétének helyes megokolását. A salzburgi főszékeskáptalan évkönyvén kívül ehhez a csoporthoz soroljuk Altaichi Hermann annalesét, Reichersbergi Magnus krónikájának folytatását (amely egyébként nem is tartalmazza az esztergomi érsek levelét), továbbá az Osterhofeni Krónika és részben a *Fundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátum témánkba vágó anyagát is.

1. A tradíció archetípusához legközelebb álló változatot valószínűleg a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvének<sup>28</sup> kéziratai őrizték meg. Erre részint abból következtethetünk, amit a kritikai irodalom a II. csoportunkba sorolt források közötti szövegátvételek irányáról általánosságban feltárt;<sup>29</sup> részint az alábbiakban kifejtendő saját filológiai megfigyeléseink is ebbe az irányba mutatnak. A salzburgi annales szövegkorpusza nem egységes, 1277 előtti anyagán belül két hagyomány különböztethető meg: az egyiket kútfőnk legrégebbi ismert kézirata, a salzburgi Szent Péter bencés apátság levéltárának 13. századi kódexében (az úgynevezett *Codex Sanpetrinus*ban) fennmaradt szöveg képviseli,<sup>30</sup> míg a másikba tartozik az összes későbbi (a 13–14. század fordulójától a 15.

28 *Annales S. Rudperti Salisburgenses*: az érseki város főszékeskáptalanjának Krisztus születésétől 1286-ig ívelő évkönyve. Javarészt egyszerű kompilátum: 1139-ig szoros, ezt követően 1187-ig némileg lazább rokonságot mutat a garsteni és a vorau-i annalésszal, vélhetően azért, mert a három szöveg azonos forrásra (legvalószínűbben az elveszett „régii” Admonti Évkönyvre) vezethető vissza. Bővebb adatokat 1195-től tartalmaz, azonban 1220-ig terjedő részei vélhetően nem egykorú, önálló feljegyzésként, hanem utólagos átszerkesztések nyomán, más kútfőkből kerültek a szövegébe. RF II. 326.; A. Lhotsky: i. m. 197.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 224–225., 227.; A. Sommerlechner: i. m. 579.

29 Ld. az egyes kútfőkhöz fűzött jegyzeteket.

30 MGH SS IX. 759.; Oswald Redlich: *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3(1882) 534.; Ernst Klebel: *Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21(1928) 64.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 227. – Schmale szerint az íráskép gyakori változása a kézirat 1213–1255 közötti részletében arra utal, hogy ezek a passzusok közel egykorú feljegyzéseket tartalmaznak, nem pedig utólagosan egybeszerkesztett anyagot. Magunk nem osztozunk ebben a meggyőződésben. Schmale figyelmét nyilvánvalóan elkerülte Klebel azon megállapítása, mely szerint a *Codex Sanpetrinus* 1213–1220 közötti, viszonylag terjedelmes feljegyzései egyazon kéztől származnak, ráadásul arra sem figyelt fel, hogy – és ezt már mi tesszük hozzá – a szöveg 1216-ra teszi a valójában egy esztendővel későbbi keresztes hadjárat megindulását. A dátumhiba különösen beszédes: amennyiben tényleg egykorú feljegyzésről lenne szó, akkor legfeljebb az fordulhatna elő, hogy a korábbi eseményeket későbbre keltezik (ti. abban az esetben, ha késve értesültek róluk), a fordítottja nehezen elképzelhető. Magunk tehát úgy véljük: a *Codex Sanpetrinus*ban fennmaradt kézirat 1213–1220 közötti részlete igenis utólagos átszerkesztés nyomát mutatja, s így természetesen a Gertrúd-elleni merényletről szóló feljegyzését sem minősíthetjük egykorú híradásnak.



század végéig keletkezett) manuscriptum.<sup>31</sup> A két hagyomány 1216-ig szoros rokonságot mutat, a mondott évtől azonban szövegük teljesen elszakad egymástól: ennek alapján igen valószínű, hogy közös archetípusuk 1216-ig tartalmazhatott anyagot.

A Gertrúd elleni merényletről a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv két szöveghagyománya nem egyformán tudósít. A későbbi kódexek ekképp emlékeznek meg a gyászos eseményről: „A magyarok királynéját, miközben hitvese hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán levágta; de a következő éjszakán, bűnének bosszújául, másokkal együtt magát Pétert is lenyakazták. Az esztergomi püspök [!] levelet küldött neki: A királynét megölni nem kell félneitek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>32</sup> A korábbi *Codex Sanpetrinus*ban szó szerint ugyanez a híradás olvasható, ám a kétértelmű üzenetre vonatkozó mondat nélkül; s tekintetbe véve, hogy ez utóbbi kézirat tekintendő a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv legrégebb fennmaradt változatának, logikusnak tűnik a következtetés, hogy az annales elveszett archetípusából alighanem szintén hiányzott az *amphibolicae litterae* említése. (Következő kút-főnkől, Reichersbergi Magnus krónikájának folytatásából ennél is merészebb következtetést vonhatunk majd le: ennek anyaga ugyanis szerintünk amellet tanúskodik, hogy a főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézíratainak szöveghagyományában is csak 1222 után jelent meg a levél története.)

2. Reichersbergi Magnus krónikájának folytatása<sup>33</sup> a következőképp ír a merényletről: „A magyarok királynéját, miközben férje hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán és mások levágták; de a következő éjsza-

31 A kutatás a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv szöveghagyományán belül Wilhelm Wattenbach nyomán három kéziratcsaládot különböztet meg: ezek közül az „A” jelű tartalmazza a legteljesebb anyagot, azonban csak 1277-ig ível; a „B” jelűnek egyetlen tagja van: a fentebb már említett *Codex Sanpetrinus*; a „C” jelű pedig Troppai Márton krónikájával kontaminálja a salzburgi annales „A” jelű hagyományának anyagát, s jelentőségét elsősorban az adja, hogy benne az évkönyv 1278–1286 közötti részletei is megőrződtek. Mint látható, az „A” és „C” jelű kéziratcsaládok 1277 előtti anyaga csupán annyiban különbözik egymástól, hogy az előbbi csoportba tartozó manuscriptumok nem tartalmazzák a Troppai Márton krónikájából vett részleteket (MGH SS IX. 758–760.; A. Lhotsky: i. m. 197.). A minket érdeklő adatsoroknak tehát a salzburgi évkönyv hagyományrendszerében legfeljebb két eltérő szövegvariánsa létezhet (a *Codex Sanpetrinus*-béli, ill. a későbbi kéziratokban – vagyis az „A” és a „C” jelű kéziratcsaládok tagjaiban – szereplő változat). Magunk ennél fogva a továbbiakban nem három, hanem csak két variánsot fogunk emlegetni, s ezeket – mivel a betűjelekkel dolgozatunkban Veszprémy László forrástipológiájának csoportjait jelöljük – a félreértések elkerülése végett mint „a *Codex Sanpetrinus* szövegváltozatát”, ill. mint „a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézíratainak szövegváltozatát” fogjuk megnevezni.

32 „Regina Ungarorum sponso expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione scleris cum aliis iugulatur. Cui episcopus de Gran misit in epistola: Reginam occidere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint non ego contradico”. MGH SS IX. 780.; Gombos I. 1490. sz.

33 *Continuatio chronicae Magnus Reicherspergensis*: Magnus a dél-bajorországi (ma felső-ausztriai) Reichersberg társaskáptalanjának tagja volt; 1195-ben bekövetkezett halála után világhírnévét ismeretlen kanonoktársai 1355-ig folytatták. 1222-ig elsősorban ausztriai évkönyvek, ill. a salzburgi főszékeskáptalan annalese alapján. Legkorábbi kézírata 13. századi. MGH SS XVII.

kán, bűnének bosszújául, feleségével és másokkal együtt magát Pétert is megölték.”<sup>34</sup>

A szövegpárhuzam a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvével nyilvánvaló;<sup>35</sup> miként az is első látásra szembetűnik, hogy a reichersbergi kútfő éppúgy nem tud a kétértelmű levélről, mint a salzburgi annalesnek a *Codex Sanpetrinus*ban megőrződött variánsa. Csábító gondolat lenne ennek alapján azt feltételezni, hogy a reichersbergi krónika folytatója a *Codex Sanpetrinus* szövegváltozatát használta, csak hogy egyéb megfigyeléseink ennek egyértelműen ellentmondanak. Módszeresen megvizsgálva a reichersbergi krónika 1195-tel kezdődő folytatásának valamennyi olyan bejegyzését, amely szövegpárhuzamot mutat a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv anyagával, arra a megállapításra jutotunk, hogy az átvett részek a Gertrúd elleni merényletről szóló híradást leszámítva, minden esetben a salzburgi kútfő későbbi kódexekben megőrződött variánsával egyeznek. Perdöntő jelentőségű, hogy a reichersbergi krónika az 1216 utáni részleteiben (vagyis attól az évtől kezdődően, amikor a salzburgi évkönyv két kézirati hagyományának szövege teljesen elszakad egymástól) szintén a főszékeskáptalani annales későbbi kézirataival mutat egyezést, ellenben semmiféle rokonságba nem hozható a *Codex Sanpetrinus* szövegváltozatával. Mindez nézetünk szerint elégségesen bizonyítja, hogy Reichersbergi Magnus krónikájának folytatója a salzburgi főszékeskáptalani évkönyvnek a későbbi kéziratokban fennmaradt szövegvariánsát (pontosabban ennek elveszett előképét) használta.

Kérdés viszont ezek után, hogy miért nem szerepel mégsem a reichersbergi kútfőben a kétértelmű levél históriája, ha egyszer valószínű forrásának, a salzburgi évkönyv későbbi redakciójának valamennyi ismert kézirataiban megtalálható. Elvileg felvethetjük azt a lehetőséget, hogy a reichersbergi krónika folytatója ehelyütt egyszerűen kivonatolta forrását. Ezt a feltételezést azonban semmi esetre sem erősíti, hogy 1222-ig (ameddig a reichersbergi kútfő anyagában kimutatható a salzburgi annales használata)<sup>36</sup> vizsgálataink szerint a főszékeskáptalani évkönyv valamennyi feljegyzését szinte szóról szóra átemelték a reichersbergi krónikába: miért éppen az esztergomi főpásztor üzenetének anekdotikus történetét húzták volna ki egyedülként az anyagból? Sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy az *amphibolicae litterae* históriája azért nem szerepel a reichersbergi kútfőben, mert nem szerepelt annak forrásában sem: vagyis nem kevesebbet állítunk, mint hogy a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi szövegvariánsának is létezett egy olyan, 1222 után keletkezett redakciós fázisa, amelyből a kétértelmű levélről szóló adat még hiányzott. Nézetünk

440–441.; RF VII. 394.; A. Lhotsky: i. m. 228.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 208.; F. J. Worstbrock: Magnus von Reichersberg. In: VL XI. 956–957.

34 „Regina Hungarorum marito expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro et a quibusdam aliis trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione sceleris cum uxore sua simul et aliis occiduntur”. MGH SS XVII. 526.; Gombos I. 1740. sz.

35 MGH SS XVII. 526.

36 A. Lhotsky: i. m. 228.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 208.

szerint ebből az elveszett redakciós fázisból vezethető le egyik részről a Gertrúd elleni merénylettel kapcsolatban Reichersbergi Magnus krónikájának folytatásában megőrződött híradás, másik részről a salzburgi annales későbbi kézírataiban szereplő változat, illetve ez utóbbin keresztül az alább következő három kútfő témánkba vágó részletei.<sup>37</sup>

3. Az Altaichi Hermann annalesében, az Osterhofeni Krónikában, az augsburgi bencés monostor évkönyvében és a *Foundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátumban a megőrződött adatsorok csaknem betű szerint megegyeznek. Mivel közülük Hermann apát műve<sup>38</sup> a legrégebb, nyilván ez lehetett a közvetítő kapocs a salzburgi évkönyv és a többi munka között. „Gertrúdot, a magyarok királynéját, Szent Erzsébet anyját, miközben hitvese hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán levágta; de a következő éjszakán, bűnének bosszújául, másokkal együtt magát Pétert is lenyakazták. Az esztergomi püspök [!] kétértelmű levelet küldött neki: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezik én nem ellenzem.”<sup>39</sup> Hermann két ponton módosított a főszékeskáptalani évkönyv témánkba vágó részletén: egyrészt pontosabban meghatározta, hogy ki volt a meggyilkolt magyar királyné: Gertrúd, Szent Erzsébet anyja; másfelől némiképp változtatott az esztergomi „püspök” üzenetén, ezzel csekély mértékben banalizálva az amúgy is hibátlan szójátékot alkotó, tökéletesen szabályos latin szöveget.

37 További – jóllehet apró – különbség a reichersbergi krónika anyaga és az általunk III. csoportnak nevezett kör összes többi tagja között, hogy kútfőnk egyedülként nem a „sponsus”, hanem a házastársi viszonyt kánonjogi tekintetben helyesebben jelölő „maritus” kifejezéssel határozza meg Gertrúd férjét.

38 *Annales Hermanni Altaichenses*: a szerző 1200–1201 körül született, 1242-től a bajorországi Niederaltaich bencés monostorának apátja volt; 1273–1275 között halt meg. A kutatás összesen hat történeti művet tulajdonít neki, köztük az 1137–1273 közötti adatokat tartalmazó évkönyvet, amely Michelsbergi Frutolf és Aurai Ekkehard krónikájának folytatásául készülhetett. Szövege 1234-ig elsősorban Freisingi Ottó és Viterbói Gottfried műveiből vett híreket vegyít össze a salzburgi főszékeskáptalani évkönyvek, továbbá a melki, az admonti és a regensburgi annales anyagával. RF V. 455–456.; MGH SS XVII. 351–360.; *Theodor Wichert*: Die Annalen Hermanns von Nieder-Altaich. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 1(1876) 371–393.; *Paul Fridolin Kehr*: Hermann von Altaich und seine Fortsetzer. Göttingen, 1883.; *Katharina Colberg*: Hermann von Niederaltaich. In: VL III. 1076–1080.; *Michael Müller*: Die Annalen und Chroniken im Herzogtum Bayern 1250–1314. München, 1983. (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 77.) 5–52.; *A. Sommerlechner*: i. m. 575.

39 „Gertruda, regina Ungarorum, mater Sancte Elysabeth, sponso expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione scleris cum aliis iugulatur. Cui episcopus de Gran misit in epistola amphiboloica: Reginam occidere nolite timere bonum est, et si omnes consentiunt non ego contradico”. MGH SS XVII. 386.; Gombos II. 2772. sz.

4. Az Osterhofeni Krónikában<sup>40</sup> szó szerint ugyanaz szerepel a merényletről, mint Altaichi Hermann művében.<sup>41</sup>

5. Az augsburgi bencés monostor évkönyvben<sup>42</sup> ugyancsak a niederaltaichi apát munkájával egyező tudósítást olvashatunk,<sup>43</sup> de ez egyáltalán nem meglepő, hiszen kútfőnk 1300-ig terjedő részében tudhatólag Altaichi Hermann évkönyvének Heirich Stero által továbbírt niederaltaichi folytatását kivonatolja, illetve kontaminálja Troppai Márton világrónikájából vett adatokkal.<sup>44</sup>

6. A *Foundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátum<sup>45</sup> szintén Altaichi Hermann szavait visszhangozza a királynégyilkossággal kapcsolatban.<sup>46</sup> Mindössze annyit változtat, hogy hibás, 1211-i évszám alatt tárgyalja az eseményt, méghozzá azt követően, hogy kevéssel előbb egyszer már 1200-nál is Gertrúd halálhírét költötte (ez utóbbi téves értesülést, mint arról még szó lesz, kútfőnk vélhetően a diesseni bencés monostorban keletkezett forrásból meríthette).

7. A Leobeni Névtelen krónikája<sup>47</sup> kétszer is ír a merényletről: 1213-nál és 1217-nél – az utóbbi helyen azonban rövid, mindössze négy szóból álló tudósi-

40 Chronicon Osterhoviense / Annales Osterhovienses: a bajorországi apátság a premontrei szerzetrend egyik legjelentősebb történetírói műhelyének számított a középkorban. Az itt keletkezett krónika első redakcióját valószínűleg 1306 körül állíthatták össze: ez javarészt Altaichi Hermann krónikájának Heinrich Stero tollából kelt folytatását egészíti Szent Corbianus életrajzából, Szent Norbert ún. Későbbi Legendájából, a salzburgi főszékeskáptalan és a garsteni bencés apátság évkönyvéből, ill. Freisingi Ottó és Troppai Márton krónikájából vett adatokkal; önálló részeket nagyobb mennyiségben csak 1275-től tartalmaz. 14. századi, eredeti kéziratban maradt ránk. RF III. 402.; *Norbert Backmund*: Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens. Averbode, 1972. 40–46.; *M. Müller*: i. m. 117–130.

41 MGH SS XVII. 543.; Gombos I. 1445. sz.

42 Annales SS. Udalrici et Afrae Augustenses: az augsburgi bencés monostorban a 14. század közepén keletkezett kútfő szerzői Ulrich Welling és bizonyos Konrád testvér; az 1106–1334 közötti évekre tartalmaz anyagot; kézirata nem maradt fenn: 1600-i és 1624-i kiadásából ismert. RF II. 250.; MGH SS XVII. 428–429.; *M. Müller*: i. m. 137–143.

43 MGH SS XVII. 431.; Gombos I. 486. sz.

44 MGH SS XVII. 428.

45 *Foundationes monasteriorum Bavariae / Compilatio chronologica rerum Boicarum*: az ismeretlen szerző által lejegyzett, önállóan alkotás az 1000–1388 közötti időszak eseményeit tárgyalja; keletkezésének kora a 14. század végére tehető. RF III. 524.; *Georg Leidinger*: *Foundationes monasteriorum Bavariae*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 24(1898) 671–717.; *Volker Honemann*: *Foundationes monasteriorum Bavariae*. In: VL II. 1010–1011.; *Alois Schmid*: Die *Foundationes monasteriorum Bavariae*. Entstehung – Verbreitung – Quellenwert – Funktion. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Hrsg. Hans Patze. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen 31.) 581–646.

46 *Scriptores rerum Boicarum*. I–II. Ed. Andreas Felix Oefelius. Augsburg, 1763., II. 335.; Gombos I. 595. sz.

47 *Anonymi Leobensis Chronicon*: tekintélyes részben János viktringi apát Liber certarum historiarum c. világrónikáján alapuló, kisebb hányadában a leobeni domonkos kolostor évkönyvéből és a 14. század végi ún. kremsi töredékekből merítő kompilátum, a 14. század második felében keletkezhetett; anyaga Krisztus születésétől 1343-ig ível. Lehetséges keletkezési helyként Bécset vagy Heiligenkreuzot, ill. újabban ismét a stájerországi Leoben ágostonos monostorát említi a szakirodalom. Részben autográfnek tekintett kéziratban maradt ránk. RF II. 360–361.; *A. Lhotsky*: i. m. 299–304.; *Siegfried Haider*: *Untersuchungen zu der Chronik des*

tást közöl,<sup>48</sup> amelyet csekély terjedelménél fogva nem érdemes különösebb filológiai elemzésnek alávetnünk. Az 1213. év eseményei között annál terjedelmesebben értekezik a gyilkosságról: „Szent Erzsébet anyját megöli [...] egy nemes úr, a váradi Péter, mivel a királyné tudtával mocskolta be annak öccse, Egbert emennek a feleségét. Miután a gázott miatt levelesítették, javait Béla, a [királyné] fia elragadta, és várából ciszterci monostort alapított, amelyet Bélakútnak neveznek. Egy püspök, mikor annak haláláról tárgyaltak, ezt írta: A királynét meggyilkolni nem kell félnetek helyes ugyanis ha mindenki beleegyeznék én nem ellenzem. Az [összeesküvők] gyülekezete pedig a szavak áthelyezésével menti magát.”<sup>49</sup> Kútfont tehát a Péter ispán bűnösségére vonatkozó adatot a Gertrúdot kerítőnként ábrázoló (általunk alább IV/A. pontban tárgyalandó) hagyomány különösen romlott változatával kontaminálja.

Tévedései szembeötlőek: egyetlen személyben egyesíti Bánk és Péter alakját, de Gertrúd nagytermészetű fivéréként sem Bertholdot szerepelteti, hanem Egbert bambergi püspököt, aki ugyan 1208-tól valóban huzamosabb ideig a magyar udvarban tartózkodott, de két évvel a merénylet előtt, 1211-ben visszatért egyházmegyéjébe.<sup>50</sup> A Leobeni Névtelen krónikájának témánkhoz vonható részlete tehát szinte teljes egészében romlott formát mutat – egyetlen hiteles adatsort azonban mégis találhatunk benne, ráadásul ennek adatait más külhoni forrásunk nem tartalmazza. A bélakúti ciszterci monostort ugyanis valóban azzal a birtokállománnyal fundálta Béla ifjabb király, amelyet anyja gyilkosától, Turoy (az alapítólevélben: Gurwey) fia Pétertől koboztak el,<sup>51</sup> s a települést más néven csakugyan Péterváradként említik okleveleink.<sup>52</sup> Gyanítható, hogy ezeket az in-

„Anonymus Leobensis”. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 72(1964) 364–381.; *Eugen Hillenbrand*: Anonymus Leobensis. In: VL I. 371–372.; *Paul Uiblein*: Die Quellen des Spätmittelalters. In: Die Quellen der Geschichte Österreichs. Hrsg. Erich Zöllner. Wien, 1982. (Schriften des Instituts für Österreichkunde) 99.; *M. Müller*: i. m. 162–164.; *Winfried Stelzer*: Studien zur österreichischen Historiographie im 14. Jahrhundert. I. Die Chronik des „Anonymus Leobensis” und die Leobener Martins-Chronik. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 103(1995) 369–391.

48 *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I–III. (= SRA) Ed. Hieronymus Pez. Lipsiae–Ratisbonae, 1721–1745., I. 803.; *Gombos I.* 592. sz.

49 „Mater Sancte Elizabeth occiditur [...] a nobili viro Petro de Wardino, quia ipsa conscia per fratrem Egbertum stuprata fuit uxor eius. Cuius bona Bela filius eius ipso pro stupro [pro]scripto diripuit, et ex castro eius monasterium Cisterciensis ordinis, quod Fons Bele dicitur, fundavit. Episcopus quidam, dum mors eius tractaretur, scripsit: Reginam interficere nolite timere bonum est enim si omnes consenserint ego non contradico. Et conventus transpositione verborum se salvat”. RA I. 801–802.; *Gombos I.* 592. sz.

50 *Pauler Gy.*: i. m. II. 43–44.

51 1237: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. (= ÁUO) Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VII. 28. – Az alapítás körülményeire ld. *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 133.; *Takács Miklós*: A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor. Újvidék, 1989. 11–15.; *Keglevich Kristóf*: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 20(2008) 1–2. sz. 25.

52 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998., I. 230.

formációkat osztrák vagy stájer területen még leginkább a ciszterci közösségek őrizhették; azonban ennél pontosabban nem tudjuk meghatározni azt a kört, amelyből kútfőnk értesülése származhatott. Mivel a bélakúti monostor a ciszterci renden belül nem valamely osztrák vagy stájer apátság, hanem a champagne-i Troisfontaines leánya volt, a filiációs rendszer ismerete sem segít közelebb minket a megoldáshoz.

A II. csoport többi tagjához képest mutatkozó, ciszterci provenienciájának tűnő adattöbblettől függetlenül lehetséges, hogy kútfőnket szövegtani rokonság fűzi a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv sztemmatikai leszármazottainak köréhez. Erre elsősorban abból az igen halvány nyomból következtethetünk, hogy a Leobeni Névtelen krónikájában is együtt szerepel Péter ispán megnevezése és a kétértelmű levél említése – ráadásul az üzenet szerzője a salzburgi annales köréhez hasonlóan ezúttal is „egy püspök”. Mindez azért lehet különösen érdekes, mert a Leobeni Névtelen forrásai között a szakirodalom mind ez idáig nem tartja számon a salzburgi annalistikát vagy annak leágazásait. Ahhoz azonban, hogy pontosabban is azonosíthassuk kútfőnk témánkba vágó értesülésének konkrét forrását, nem rendelkezünk elegendő adattal.

Az általunk II. csoportként megkülönböztetett források közös ismérvei: Péter ispán megnevezése Gertrúd gyilkosaként, illetve II. András király távollétének helytálló megokolása. Kétségtelen, hogy az ebbe a csoportba sorolható kútfők archetípusa a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvének tradícióján belül keresendő, miképpen az is, hogy az érseki város annalesének más-más redakcióját használta Reichersbergi Magnus krónikájának folytatója, s megint másikat Altaichi Hermann, akinek a művéből az Osterhofeni Krónika, az augsburgi bencés évkönyv és a *Fundationes monasteriorum Bavariae* című munka szerzői merítettek. A Leobeni Névtelen krónikáját nem tudjuk pontosabban elhelyezni a tradíció többi tagja között. II. csoportunk valamennyi ismert tagja – kezdve a főszékeskáptalani évkönyvnek a *Codex Sanpetrinus*ban megőrződött, legkorábbi fennmaradt szövegével – esztergomi püspökről szól az adomaként emlegetett kétértelmű levél kapcsán: az *amphibolicae litterae* motívuma tehát a II. csoport forrásainak anyagában már legkorábbi ismert változatában is bizonyosan torzult formát mutat.

A feltárt összefüggések ahhoz is közelebb visznek, hogy pontosabban meghatározhassuk annak a hagyománynak a keletkezési évkörét, amely egyaránt tud Péter ispán bűnösségéről és II. András király távollétének okáról. A merényletről szóló híradás valószínűleg már 1216-ban (vagy kevéssel később) megjelent a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv elveszett archetípusának anyagában. Erre abból következtethetünk, hogy az információ egyaránt (még hozzá a kétértelmű levél históriáját leszámítva szó szerinti egyezést mutatva) szerepel a mondott annales kéziratának mindkét családjában: a *Codex Sanpetrinus*-béli és a későbbi manuscriptumok által képviseltben is, márpedig ezek anyaga – mint arról fentebb már szót ejtettünk – 1216-tól teljesen elválik egymástól. Ennek a felismerésnek az a jelentősége, hogy mintegy hetven esztendővel korábbi időpontra teszi II. csoportunk (vagy Veszprémy László „B” csoportja) hagyományának keletkezési évkörével kapcsolatban meghatározható *terminus ante quem*-et, ame-

lyet a salzburgi évkönyv teljes korpuszának záródását figyelembe véve ez idáig csupán 1286-ra helyezhettünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a Péter ispán bűnösségére és II. András távollétére vonatkozó adatok nagyjából ugyanakkor jelentek meg a külhoni elbeszélő forrásokban, mint a merényletet a magyarországi németgyűlölettel magyarázó motívum; vagyis az elbeszélő kútfők anyagában II. csoportunk képviseli az egyik legkorábbi tradíciót a merényletről. Hasonlóképp az is igen valószínűnek látszik, hogy az esztergomi érsek kétértelmű levelének históriája csakis 1222 után kerülhetett a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv némi kéziratának szövegébe. Az anekdota nem szerepel ugyanis Reichersbergi Magnus krónikájának 1195-től 1355-ig ívelő folytatásában, amely pedig 1222-ig a salzburgi annales valamennyi adatát szó szerint átveszi.

### III. csoport

Forrásaink ezen körét az köti egybe, hogy tudnak az esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett állítólagos leveléről, amely a hangsúly (avagy írásban a dictamen-jelek) változtatásával a királynégyilkosságra való felbujtásként és tiltásként is magyarázható. A III. csoportba tartozó kútfők arról is tudni vélnek, hogy a levél kapcsán a magyar király III. Ince pápa előtt perbe fogta az érseket. Mint arra emlékezhethünk, a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézírtaiban és azok sztemmatikai leszármazottaiban a levél históriája szintén megtalálható volt, azonban rövidebb és romlottabb formában: ott ugyanis nem szerepelt a pápa előtt zajló perre vonatkozó adat, az esztergomi főpásztort pedig püspöknek nevezték. A III. csoportunkba sorolt források közös jellemzője a levél históriájának pontosabb ismeretén túl az a negatívum is, hogy más konkrét adatot nem tartalmaznak a merényletről. Signai Buoncompagno *Rhetorica novissima* című traktátusát, Troisfontaines-i Alberik világkrónikáját, valamint Matthew of Paris két művét soroljuk ide.

1. Signai Buoncompagno *Rhetorica novissima* című tankönyve<sup>53</sup> különleges műfajt képvisel az általunk vizsgálat alá vont források közt: nem szoros értelembe vett történetírói alkotás. Érthető, hogy a merénylet históriájából is egyetlen motívumot ragad ki: „Miképpen hozott létre Ince pápa *amphiboliát* a pontozás megváltoztatásával. Bevádolták Ince pápa előtt az esztergomi érseket a királyné halálával kapcsolatban egy levél miatt, amelyet a gyilkosokhoz intézett, és amelynek a tartalma ez volt: A királynét megölni helyes félni nem kell, és ha mindenki beleegyeznék én nem tiltakozom. A levél állítása világos volt, és elégséges bizonyítéknak tűnt. De a pápa, aki erősen pártját fogta az érseknek, eképp kezdte megváltoztatni a szüneteket. *A királynét megölni helyes félnetek* – és

53 Boncompagnus de Signa (1170 k.–1240 k.): az ars dictaminis tanára volt 1194-től a bolognai, a velencei, a reggiói, majd a padovai, végül ismét a bolognai egyetemen. *Rhetorica novissima* c. traktátusát 1215–1235 között készítette. RF II. 554–556.; *R. Manselli*: Boncompagnus. In: *Lexikon des Mittelalters*. I–X. (= LMA) München–Zürich, 1980–2000., II. 408–410.

a *félnetek* után pontot tett. Ennél a kifejezésnél is: *nem kell* – mondathatárt hozott létre egy ponttal. *És ha mindenki beleegyeznék* – ide vesszőt tett; aztán azt mondta: *én nem* – és lezárta a mondatot. Végül ennél a szónál: *ellenzem* – végső mondathatárt hozott létre egy ponttal. Ekképp pedig – nem mint bíró, hanem mint barát – felmentette az említett érseket Magyarország királyának vádja alól.<sup>54</sup> Mivel Buoncompagno szónoklattani traktátusa 1235-ban már készen volt, az esztergomi érsek üzenetének ez a legkorábbi írott emléke. Az értesüléshez szerzőnk legvalószínűbben a pápai udvarban juthatott, ahol 1229–1234 között tartózkodott.<sup>55</sup> Amennyiben a levél szóbeli csatornákon is terjedő történetének írott archetípusát keressük, úgy első helyen a *Rhetorica novissima* jöhet szóba.

2. Külhoni kútfőink közül Troisfontaines-i Alberik világkrónikája<sup>56</sup> őrizte meg a legrészletesebb adatokat a 13. század első felének magyar történetéről. Természetesen a merényletet is megemlíti: „Magyarország királynéját, Gertrúdot, András király feleségét az előkelők és a bárók összeesküvése meggyilkolja; három fiú és két leány marad utána. Ennek a királynénak a haláláról pedig közismert János esztergomi érsek kétértelmű levele, amelynek kettős szerkezete van, olyképpen, hogy az egyik révén úgy tűnik, hogy az érsek beleegyezik a királyné megöletésébe, a másik révén pedig, hogy szót emel ellene. Ez utóbbi révén menekült meg – úgy mondják – a pápa ítéletétől. Levelének tartalmát a következőképp adják elő: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>57</sup>

54 „Qualiter papa Innocentius amphibologiam produxit ex mutatione punctorum. Impetebatur coram papa Innocentio Stygoniensis archiepiscopus de morte regine per litteras, quas interfectoris destinavit, quarum tenor talis erat: Reginam occidere bonum est timere nolite, et si omnes consenserint ego non contradico. Plana erat expositio litterarum et argumentum necessarium videbatur. Sed papa, qui partem archiepiscopi confovebat, puncta cepit taliter variare: »Reginam occidere bonum est timere« – et post »timere« faciebat punctum. Et de hoc verbo: »nolite« faciebat unam distinctionem cum puncto. »Et si omnes consenserint.« Hic faciebat punctum suspensivum; post dicebat: »Ego non«, et cunctabat plane. Demum de hoc verbo: »contradico« faciebat distinctionem finalem cum puncto plano. Et ita non sicut iudex, sed velut amicus dictum archiepiscopum ab impetitione regis Hungarie liberavit.” Steven M. Wight szövegkiadását idézi: *Szovák Kornél: Boncompagnus. (Adalék a XIII. század eleji magyar történet külföldi forrásaihoz).* In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 505.

55 *Szovák K.*: i. m. 505.

56 Albericus Trium Fontium (mh. 1251 u.): a Champagne-i Troisfontaines ciszterci monostorának szerzetese volt. A világ teremtésétől 1241-ig ívelő krónikáját 1232 körül kezdhette írni, s 1251-ben még bizonyosan dolgozott rajta; a mű legkorábbi fennmaradt kézírata 14. századi. RF II. 167–168.; MGH SS XXIII. 630–640., 671–673.; *Latzkovits L.*: i. m. 16–17.; *Almási Tibor*: Albericus Trium Fontium. In: KMTL 35.; *A. Sommerlechner*: i. m. 542–543.

57 „Regina Hungarie Gertrudis, uxor regis Andree per conspersionem principum et baronum de Hungaria interficitur, tribus filiis et filiabus duabus superstilibus relictis. De morte autem huius regine quedam archiepiscopi Iohannis Strigoniensis publicate sunt littere amfibolice duplicem habentes constructionem, ita quod per unam illarum videbatur idem archiepiscopus consentire neci regine et per aliam contradicere. Unde per istam summi pontificis iudicium dictus est evasisse. Cuius tenor litterarum talis esse perhibetur: Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint ego solus non contradico”. MGH SS XXIII. 886.; Gombos I. 103. sz.



Alberik beszámolójának történeti eseménysora oly mértékben szikár, hogy filológiai alapon lehetetlen meghatározni a forrását. Mivel szerzőnk ciszterci szerzetes volt, aki a szakirodalom megállapítása szerint értesülései jelentős részét a nagykáptalanra érkezett rendtársaitól merítette,<sup>58</sup> még az is könnyen elképzelhető, hogy a Gertrúd halálára vonatkozó részletekről szóbeli úton szerzett tudomást. Sokáig ezt gyanították a János érsek levelével kapcsolatos adatokról is, a közelmúltban azonban Szovák Kornél felvetette annak lehetőségét, hogy ez esetleg a Signai Buoncompagno művében olvasott passzussal közös írásbeli forrásra is visszamehet.<sup>59</sup>

3. Matthew of Paris<sup>60</sup> két művében is említi a Gertrúd elleni merényletet, illetve a nevezetes levelet. Nagyobb Krónikájában ezt olvashatjuk: „És tudnivaló, hogy maga Erzsébet annak a királynénak volt a leánya, akivel kapcsolatban Ince pápa magyarázta meg helyesebben a következő kétértelmű beszédet, mikor közös egyetértéssel megvádoltak egy érseket: A királynét megölni nem kell, félnetek helyes, és ha mindenki beleegyezne, én nem, ellenzem. Ezzel a beszéddel kapcsolatban a következő volt a vádaskodó értelmezése: A királynét megölni nem kell félnetek, helyes, és ha mindenki beleegyezne, én nem ellenzem. És így a könyörületos magyarázó révén közbejött segítség által szabadult meg, akit bevádoltak.”<sup>61</sup> Az *angolok története* című munka romlott szövegállományú kézírtaiban hasonló tudósítást találunk, csekély többlettel – amely szerint a gyilkosságot az érsek egyetértésével hajtották volna végre a merénylők<sup>62</sup> – és tekintélyes mennyiségű, értelemzavaró másolási hibával.<sup>63</sup> A levélről szóló részlet feltűnő egyezéseket mutat a Signai Buoncompagnónál fennmaradt példaszöveggel: elvileg elképzelhető, hogy Matthew of Paris ismerte Buoncompagno munkáját (az 1215–1235 között összeállított *Rhetorica novissima* két évtized alatt valószínűleg

58 Latzkovits L.: i. m. 87–88.

59 Szovák K.: i. m. 505.

60 Matthaeus Paris (1200 u.–1259): a hertfordshire-i Szent Alban bencés apátság szerzetese volt; szoros kapcsolatokat ápol a pápai udvarral, s 1248-ban szentszéki megbízatást teljesített Norvégiában. *Chronica maior* c. műve a világ teremtésétől 1259-ig halad: 1234-ig jobbra Roger of Wendover *Flores historiarum* c. krónikáját kivonatolja, de minket érdeklő részlete önálló fogalmazatú. *Historia Anglorum* (*Historia minor*) c. munkája helyenként kivonatolja, másutt bővíti a *Chronica maior* anyagát; 1250-ben kezdte írni. Mindkét kútfőről létezik 13. század közepi, egykorúnak tűnő kézirat is. RF VII. 518–519.; MGH SS XXVIII. 74–106.; K. Schnith: Matthaeus Paris. In: LMA VI. 399.; A. Sommerlechner: i. m. 553–554.

61 „Et sciendum, quod ipsa Elizabeth filia fuit illius regine, de qua per Innocentium papam interpretata est in melius hec locutio amphibologica, cum de consensu communi accusaretur archiepiscopus quidam: Reginam interficere nolite, timere bonum est, et si omnes consenserint, ego non, contradico. In qua locutione hec fuit accusantis intentio: Reginam interficere nolite timere, bonum est, et si omnes consenserint, ego non contradico. Et sic per propitium interpretem intervenientibus muneribus liberatus est accusatus”. MGH SS XXVIII. 119.; Gombos III. 3664. sz.

62 MGH SS XXVIII. 400.; Gombos III. 3665. sz.

63 MGH SS XXVIII. 400.; Gombos III. 3665. sz.

ismertté válhatott műveltebb papi körökben), de az sem kizárt, hogy a két szerző közös forrásszöveg alapján dolgozott.<sup>64</sup>

III. forráscsoportunk tagjainak közös motívuma János érsek kétértelmű levélének említése. Az ide tartozó kútfők szerint a főpapot II. András bevádolta volna III. Ince pápánál, de az egyházfő felmentette az érseket, mégpedig azért, mert rokonszenvezett vele. Érdekes, hogy ezek a kútfők azt sugallják, hogy az esztergomi főpásztor nem tudatosan alkotott *amphiboliát*: azt csak a pápa magyarázta bele a szövegbe. A hagyomány archetípusát nem lehet egyértelműen meghatározni, hiszen szóbeli úton is terjedő, anekdotikus történetről van szó. A legkorábbi, fennmaradt írott változatnak mindenesetre Signai Buoncompagno *Rhetorica novissimája* tűnik. Troisfontaines-i Alberik értesülései talán a Buoncompagno adataival közös tőről fakadhatnak, vagy esetleg szóbeli forrásból valók. Ezek a lehetőségek Matthew of Paris művei esetében is fennállnak, azonban nézetünk szerint az sem zárható ki, hogy az angol bencés már ismerte és használta Buoncompagno traktátusát. A tradíció kialakulásának idejére a legpontosabb *terminus ante quem*-et a *Rhetorica novissima* 1235-i elkészülte adja meg. Történeti szempontból a legizgalmasabb kérdés persze az, hogy mennyiben hihetünk a kétértelmű levél történetében. Ha el is fogadjuk Latzkovits László álláspontját, s a históriát afféle művelt adomának tekintjük, a tradíció viszonylag korai kialakulása és széles körű elterjedtsége abba az irányba mutat, hogy a történetet a 13. század első felében hitelesnek tekintették.

#### IV. csoport

Külhoni kútfőink két nagyobb körét vizsgáljuk itt, egyetlen csoportba vonva őket: az alább IV/A. és IV/B. pont alatt tárgyalt források ugyanis egyaránt a Bánk hitvesén tett erőszakot jelölik meg a királynégylkosság okaként. Eltérés csupán Gertrúd szerepének megítélésében mutatkozik: míg a IV/A. pontba sorolt tradíció egyértelműen a királynét teszi felelőssé a magyar előkelő feleségén esett gyalázatért, addig a IV/B. pontban vizsgált hagyomány úgy tudja, hogy Gertrúd ártatlan volt fivére (vagy valamely más rokona) házasságtörő mesterkedéseiben, s így ártatlanul érte a férj bosszúja. Igen valószínűnek gondoljuk, hogy a királyné vétlenségét hirdető tradíció éppen a bűnösségéről szóló híresztelésekre reagált – ez a körülmény pedig szintén arra indít, hogy a két hagyományt egyetlen nagyobb csoportban egyesítsük.

64 A De fundatoribus monasterii Diessensis anyagával mutakozó, rövid egyezést (a „sciendum, quod” szerkezet párhuzamos használatát a szövegekben, ill. azt a tényt, hogy Gertrúd halálát a diesseni kútfő és az angol krónikás művei is Szent Erzsébettel kapcsolatban említik) magunk egyszerű véletlennek tulajdonítjuk, s nem gondoljuk, hogy Matthew of Paris művei bármiféle szövegrokonságban állnának jóval későbbinek tűnő bajorországi forrással.

## IV/A. alcsoport

Ehelyütt Veszprémy László tipológiájának „C” csoportját tárgyaljuk, vagyis azon kútfőket, amelyekben már felbukkan a Gertrúddal kapcsolatban gyakran hangoztatott közhely a királyné állítólagos kerítőnői szerepéről Bánk feleségének megbecstelenítésében. Az ide tartozó forrásszövegek úgy tudják, hogy a magyar királyné játszotta bűnös szenvedélytől hevített öccse, Berthold kalocsai érsek kezére a magyar előkelő hitvesét. Veszprémy ezen kútfők köréből a Gombos Ferenc Albin forrásgyűjteményében *Fragmenta Austriaca* címen szereplő töredékre és a Bécsi Domonkos Évkönyvre hivatkozik.<sup>65</sup> Magunk az előbbi kútfővel nem foglalkozunk külön, mivel az újabb kutatás ezt a Domonkos Évkönyv kézirati hagyományán belül helyezi el: a *Fragmenta* szerzője a Gertrúd halálára vonatkozó részletet is a mondott annalesből emelte át, mindössze annyi változtatással, hogy elhibázta az évszámot: 1213 helyett 1212-t írt.<sup>66</sup> A Bécsi Domonkos Évkönyv mellett e csoporthoz soroljuk viszont középkori kútfőink közül az Osztrák Ritmusos Krónikát, Jens Enikel *Weltchronik*-ját és Thomas Ebendorfer *Chronicon Austriacum*-át is, sőt ezzel a hagyománnyal rokonítható a magyar gestaszerkesztményben megőrződött tudósítás is. Szintén egy magyar előkelő hitvesének megrontását láttatja a merénylet hátterében a Leobeni Névtelen krónikája, ezt azonban II. csoportunknál már tárgyaltuk.

1. Az említett kútfők közül valószínűleg az Osztrák Ritmusos Krónika<sup>67</sup> keletkezett a legrégebben: 1270 körül jegyezhatték le az alsó-ausztriai Klosterneuburg ágostonos rendházában, szerzője pedig valószínűleg magyar származású klerikus volt, aki az 1241–1242-i tatárjárást követően kerülhetett osztrák területre.<sup>68</sup> A nehézkes latinságú, érezhetően keserves munkával össze-

65 Veszprémy L.: i. m. 82.

66 Gombos II. 2275. sz.

67 *Chronicon rhythmicum Austriacum*: 877 sorból álló költemény, amely az 1099–1268 közötti eseményekkel (ezen belül főképp a Stauf-ház történetével) foglalkozik; legvalószínűbb forrása a Heiligenkreuzi Évkönyv egy azóta elveszett, korai redakciója, ill. a bécsi skót monostor szintén elveszett annalese. Legkorábbi kézírata a 13. század végéről való. RF III. 277.; E. Klebel: i. m. 81.; A. Lhotsky: i. m. 190–191.; Gerlinde Möser-Mersky: Das österreichische „Chronicon rhythmicum”. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 73(1965) 17–38.; Erich Kleinschmidt: *Chronicon rhythmicum Austriacum*. In: VL I. 1256–1258.; A. Sommerlechner: i. m. 579–580.

68 Wilhelm Wattenbach kútfőnk névtelen alkotóját még osztrák klerikusként azonosította, aki a jeles forráskiadó feltételezése szerint szoros kapcsolatban állhatott a kalocsai főegyházmegyével, s korábban valószínűleg Franciaországban végzett tanulmányokat (MGH SS XXV. 349.). Wattenbach sajnos egyik állítását sem indokolta meg részletesebben; a krónikaszerző kalocsai kapcsolataira mindenesetre talán abból következtethetett, hogy kútfőnk szenvedélyesen megsiratja Zsámboki Smaragd kalocsai érseket (i. m. 365–366.). A szerző magyar származásának lehetőségét elsőként Jakob Werner vetette fel. A baseli egyetem könyvtárának egyik 13. század végi kéziratában talált ugyanis egy másik verses alkotást: IV. Ince pápáról és II. Frigyes császárról, s ennek szövegét és stílusát a *Chronicon rhythmicum Austriacum*-éval összevetve arra a megállapításra jutott, hogy a két költemény szerzője egyazon személy volt (*Jakob Werner: Verse auf Papst Innozenz IV. und Kaiser Friedrich II. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche*

rótt költemény viszonylag nagy teret szentel a Gertrúd elleni merényletnek: „Az ország sikerei kínozzák ama irigy, vén Keletet:<sup>69</sup> fájlalja, hogy a dolgok ekképp nyugalomban vannak. A kalocsai főpap nekihevül, s azt sugalmazza a királynénak, hogy kerítsék erőszakkal hatalmukba Bánk, a nemes férfiú hitvesét. A királyné szomorkodik, és majd belehal az aggodalomba, mit tegyen: [há-zasságot] törni uszítják! Ráveszik a nőt a dologra, s ő asszonyilag gyógyítja a

---

Geschichtskunde 32[1907] 601.). Ez a felismerés azért nagy jelentőségű, mert a baseli kéziratban fennmaradt vers alkotója maga nyilatkozik úgy, hogy a magyarországi tatárjárás idején három hónapot töltött a mongolok fogságában (i. m. 597–598.). Wernernek az Osztrák Ritmusos Krónika szerzőjére vonatkozó megállapítása Gerlinde Stiassni (későbbi asszonynevén: Möser-Mersky) és Alphons Lhotsky nyomán mára uralkodó nézetté vált a szakirodalomban (*Gerlinde Stiassni: Anonymi clerici Chronicon rhythmicum: ein Beitrag zur Historiographie des XIII. Jahrhunderts. Wiener Dissertation N° 19205/1955.* – idézi: A. Lhotsky: i. m. 190.; G. Möser-Mersky: i. m. 19–20., 36.; RF III. 277.; A. Sommerlechner: i. m. 579.

- 69 A problematikus értelmezésű „vén Kelet” („vetus Oriens”) kifejezéssel kapcsolatban a *Chronicon rhythmicum Austriacum* mérvadónak tekintett kiadását gondozó Wilhelm Wattenbach mindössze ennyit jegyzett meg az apparátusban: „Ügy látszik, az ördögöt jelöli, akit más néven Lucifernek neveznek” (MGH SS XXV. 355.). Magunk úgy véljük, hogy a ritka kifejezés forrását és jelentését ennél sokkal pontosabban is meg lehet határozni: legvalószínűbben Szent Jeromos 376-ban vagy 377-ben, Damasus pápához intézett leveléből (Hier.: Ep. XV, 1.) kerülhetett kút-főnk szövegébe. Az egyháztanító a szóban forgó helyen a következőket írja: „Quoniam vetusto Oriens inter se populorum furore conlisus indiscissam Domini tunicam et desuper textam minutatim per frusta discerpit [...] nunc in occidente sol iustitiae oritur, in oriente autem Lucifer ille, qui ceciderat, super sidera posuit thronum suum” (Sancti Hieronymi epistolae. I–IV. Ed. Isidorus Hilberg. Vindobonae, 1996.<sup>2</sup> [Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 64–66/2.], I. 62–63.) – vagyis magyarul: „Mivel a népeinek régi tébolyától meghasonlott Kelet az Úr szakadás nélküli és egyben szőtt köntösét lassan darabonként szétszaggatja [...] most Nyugaton kél fel az igazság napja, Keleten azonban Lucifer, aki korábban már elbukott, a csillagok fölébe helyezte trónusát” (Takács László fordítása alapján – *Szent Jeromos: Levelek*. I–II. Szerk. Takács László. Bp. 2005., I. 33. – megjegyzendő, hogy Lucifer [a. m. ’fényhozó’] latinul nemcsak a Gonosz, hanem az alkonyatkor a keleti horizonton feltűnő Esthajnalcsillag neve is). Az idézett levélnek olyan szöveghagyománya is létezik, amelyben a másolók az első tagmondat második szavát, a „furore” főnévvel egyeztetett, ritka „vetusto” melléknevet a jóval gyakoribb „vetus” szóval helyettesítették: ezt viszont alakilag már csakis az „Oriens” jelzőjeként értelmezhetjük. A banalizáció eredményeképp létrejött „vetus Oriens” szókapcsolat két középkori kódexben is megtalálható: az egyik a 9–10. században keletkezett, s a római Bibliotheca Apostolica Vaticana őrzi (Vat. lat. 14 730.), a másik pedig az íráskép tanúsága szerint 13. századi, s a bécsi Österreichische Nationalbibliothek anyagát gyarapítja (Cod. 756. – *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. I–X. Wien, 1864–1899., I. 125.). A *Chronicon rhythmicum Austriacum* szerzője talán ez utóbbi kódexből meríthette a „vetus Oriens” kifejezést. Miképp a szóban forgó levél több más kéziratában, úgy a bécsiben is a fölöttébb ritka „frusta” szót (amely az eredetiben a „frustum” főnév előjárószóval bevezetett, többesszámú accusativusaként szerepel) a közismert „frustra” adverbiummal cserélték fel, s ezzel menthetetlenül zavarossá tették az első félmondatot. Amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a *Chronicon rhythmicum Austriacum* ismeretlen szerzője legvalószínűbben a ma Bécsben őrzött kódexből ismerhette Szent Jeromos levelét, úgy azzal is számolnunk kell, hogy a több helyen is romlott, értelmetlenné vált szöveget nyilvánvalóan nem érthette meg tökéletesen. Ez annál is inkább hihető, mivel – mint arra a szakirodalom is rámutatott (G. Möser-Mersky: i. m. 17.) – szerzőnk más helyeken is tévesen értelmezi forrásait.

fivért, amiből azután sokakra pusztulás köszönt. Bánk a párthíveinek panaszkodik, dühöng; azok hasonlóképp zúgolódnak, s ilyen összeesküvést szőnek: mezei sátorban a királynét meggyilkolják, és a pilisi monostorban temetik el. Azután szárba szökik a bosszú: seregnyien pusztulnak. Jaj! – sírnak az ártatlanok. Bélát megkoronázzák. Miután atyja színlel, és [Béla] anyjának halálán nem indul meg, serényen cselvetésen mesterkedik, atyja elleni gondolatokat forgat a fejében és egészen nekikeseredik, ám aztán mégis egyetértésre jut atyjával. Ennek halála után a fehérvári palotában ülnek össze: királyi vendégség készül mindenkinek, de a legtöbb vendégnek fejét veszik.”<sup>70</sup>

Wilhelm Wattenbach 1880-ban még úgy vélte, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika szerzője semmiféle írott forrást nem használhatott, hiszen művében feltűnően sokat téved az egyes események időpontjával, sőt sorrendjével kapcsolatban is, ami – a kiváló német medievista szerint – egyértelműen szóbeli értesülésre utal.<sup>71</sup> Lényegében ugyanerre az álláspontra helyezkedett Karl Uhlirz is, amikor kijelentette, hogy kútfőnk a szóbeliségben gyökerező „népies történetírás” (*volkstümliche Geschichtsschreibung*) jellegzetes képviselője.<sup>72</sup> Ernst Klebel ezzel szemben a szöveg egyes részleteit a 13. század első felében keletkezett Heiligenkreuzi Évkönyvből vezette le.<sup>73</sup> Gerlinde Möser-Mersky ugyan nem zárta ki ez utóbbi forrás használatát, de emellett azt is bizonyítani igyekezett, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika szerzője a bécsi úgynevezett skót monostor<sup>74</sup> elvesztett évkönyvéből is sűrűn merített, az írásos forrásokból vett adatokat pedig szóbeli információkkal egészítette ki.

Ugyanakkor a levél folytatásából annyi világosan kiderült számára, hogy itt Kelet és Nyugat szembeállításáról van szó, s hogy Keletet az egyháztanító Lucifer, vagyis a Gonosz birodalmának tartja.

70 „Invidus successibus regni laceratur / ille vetus Oriens, quod sic tranquillatur, / dolet, et Colocie presul inflammatur, / et regine suggerit, quod vi potiat / Banci viri nobilis uxore. Tristatur / et anxietatibus male moriatur / regina, quid faciat; rumpere consternatur. / Ducta muliebriter fratrem medelatur, / unde post exitium multis propinatur. / Banca participibus suis querelatur, / furit, fremunt pariter, sicque conspiratur: / campestri tentorio regina necatur, / et in monasterio Plis hec tumulatur. / Post succrescit ultio, fallax dissipatur. / Ve plorant innocui, Bela coronatur. / Postquam pater simulat nec mortem zelatur / matris eius, concite dolos machinatur, / contra patrem cogitat et exasperatur, / tandem ad concordiam patris revocatur. / Quo defuncto curia Albe celebratur, / regale convivium cunctis preparatur, / sed conviva plurimus capite truncatur”. MGH SS XXV. 355.; Gombos I. 1483. sz.

71 MGH SS XXV. 349.

72 Karl Uhlirz: Quellen und Geschichtsschreibung. In: Geschichte der Stadt Wien. I–VI. Red. Heinrich Zimmermann. Wien, 1897–1918., II/1. 57.

73 E. Klebel: i. m. 82–83.

74 Skót monostornak (*Schottenstift*, *Schottenkloster*) az olyan szerzetesházakat nevezik a nyugati kereszténység területén, amelyek még a 11–12. században sem vették fel sem a bencés, sem az ágostonos regulát, s így gyakorlatilag a szabályozatlan szerzetesség legkésőbbi válfaját képviselték a római egyház befolyása alatt álló területeken. Közösségeiket 1215-ben a IV. lateráni zsinat végül a bencés rendhez sorolta. Az elnevezés arra utal, hogy a monachizmus e fajtáját eredetileg a brit szigetekről érkezett vándor szerzetesek terjesztették el a kontinensen. Helmut Flachenecker: Schottenkloster. In: LMA VII. 1543–1544.

Möser-Mersky érvelésében kiemelt szerepet juttatott a kútfőnkben Gertrúd meggyilkolásáról fennmaradt részlet elemzésének, sőt konkrétan a merényletről szóló híradást is a Skót Évkönyvre vezette vissza. Argumentációjának egyik sarokpontja az a tény, hogy mind az Osztrák Ritmusos Krónika, mind Jens Enikel 13. század végén keletkezett, német nyelvű világkrónikája nagy hangsúllyal tárgyalja a merényletet követő megtorlást. Az osztrák medievista ezen kívül arra is felfigyelt, hogy a Ritmusos Krónikában és a Bécsi Domonkos Évkönyvben ugyanaz a szókapcsolat jelöli a gyilkosság helyszínét (*campestri tentorio* – annyi mint ’mezei sátorban’). Ebből a két adatból következtetett – szerintünk némi képp sommásan – arra, hogy a három kútfő közös forrásból meríthetett, s hogy ezzel kapcsolatban „az elveszett Skót Évkönyv egy híradására gondolhatunk, amelyben szerepelt a jellegzetes helymegjelölés, és amely utalást tartalmazott Béla bosszújára Boor (Kalán) nembéli Bánk bán nemzetségével szemben”.<sup>75</sup>

Magunk ezzel szemben nem gondoljuk, hogy az Osztrák Ritmusos Krónikában a merényletről fennmaradt passzust a Skót Évkönyvből vagy bármely más ausztriai forrásból kellene levezetnünk. A szakirodalomban ugyanis már nagyjából száz esztendeje egyetértés uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a Ritmusos Krónika szerzője – mint fentebb arra utaltunk – magyar klerikus lehetett, aki csupán az 1241–1242-i tatárjárás után került osztrák területre. Ezt a véleményt egyébként Möser-Mersky is osztotta.<sup>76</sup> Amennyiben csakugyan így volt, úgy a névtelen krónikás valószínűleg gazdag személyes tapasztalatokkal rendelkezhetett az 1235-ben trónra lépő IV. Béla uralkodásának legalábbis a tatárjárásig tartó, kezdeti szakaszáról. Nyilván arról is volt tudomása, amit a szintén kortárs Rogerius mester, váradi kanonok is feljegyzett Siralmas énekében, hogy tudniillik megkoronázása után Béla nyomban, még Székesfehérvárott leszámolt apja egykori párthíveivel: egyeseket száműzött, másokat bebörtönzött, Apod fia Dénest pedig megvakíttatta.<sup>77</sup> Pauler Gyula nyomán<sup>78</sup> úgy véljük: ez a valós esemény torzult vérengzéssé a Ritmusos Krónika szerzőjének tollán.

Rogerius hitelesnek tekintett híradásában természetesen semmi olyasmi nem szerepel, hogy a II. András-kori elit drasztikus leváltása összekapcsolódott volna a Gertrúd elleni merénylet kései megtorlásával. A Ritmusos Krónikában szereplő adatsor többszörös torzulásának oka nézetünk szerint abban keresendő, hogy szerzője saját korának eseményeit (Rogeriushoz hasonlóan) nem kizárólag írott források felhasználásával rögzítette, hanem – legalább részben – szóbeli értesülések alapján.<sup>79</sup> Gertrúd meggyilkolásának emléke még évtizedekig élénken élt Magyarországon: ez könnyűszerrel igazolható a hazai okleveles anyag segítségével, hiszen IV. Béla 1240-ben, V. István pedig még 1270-ben is

<sup>75</sup> G. Möser-Mersky: i. m. 22–23.

<sup>76</sup> I. m. 19–20.

<sup>77</sup> SRH II. 554–555.

<sup>78</sup> Pauler Gy.: i. m. II. 510. (114. sz. jegyzet).

<sup>79</sup> Ennek lehetőségét a 14. századi magyar gestaszerkesztményben a Gertrúd elleni merényletről fennmaradt, hasonló tartalmú részlet vonatkozásában felvetette: Berkovits Ilona: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok 87(1953) 80.

tett adományokat az egykor Gertrúd halálára összeesküvő személyektől elkobzott javakból.<sup>80</sup> Az ausztriai forrás szerzőjének az állítólagos mézszárlásra vonatkozó, kétségkívül romlott adatát azonban Rogerius mester tanúbizonysága alapján végső fokon mégiscsak hiteles magyarországi értesülésre vezethetjük vissza, amelynek sokkal könnyebben juthatott birtokába még idehaza, mint utóbb, Bécsben. Ami pedig a *campestri tentorio* kifejezés párhuzamos használatát illeti az Osztrák Ritmusos Krónika és a Bécsi Domonkos Évkönyv szövegében, az éppenséggel direkt szövegkapcsolatot is jelezhet a két kútfő között, s nem feltétlenül azt, hogy egyazon forrásból merítettek.

Amennyiben érvelésünk megállja a helyét, úgy szükségtelen bármiféle ausztriai forrást keresnünk a Ritmusos Krónika témánkba vágó híradásának hátterében. Ami pedig azokat a párhuzamosságokat illeti, amelyek kútfőnket a Bécsi Domonkos Évkönyvvel, illetve Enikel világkrónikájával összekapcsolják, ezek szerintünk adódhatnak abból az egyszerű tényből is, hogy az utóbbi két mű szerzője (akár közvetett módon) forrásként használta az Osztrák Ritmusos Krónika anyagát.

2. A bécsi domonkosok évkönyve<sup>81</sup> évszám nélkül, ám a pontos napi dátumot megadva ír a merényletről: „Gertrúd királynét mezei sátorban megölik szeptember 28-án, merthogy fivérének, az aquileiai bíboros pátriárkának a kezére játszotta annak a Bánknak a feleségét, akit németül Prenger-nek hívnak.”<sup>82</sup> A részlet egyik valószínű forrása nézetünk szerint az Osztrák Ritmusos Krónika, amelynek anyagát azonban a Domonkos Évkönyv erősen kivonatolva őrzi. A szövegrokonságra filológiai szempontból a tartalmi egyezések mellett a *campestri tentorio* ('mezei sátorban') kifejezés párhuzamos felbukkanása is utalhat, ami egyszersmind az átvétel valószínű irányát is jelzi. A helyhatározói értelemben használt szintagmát ugyanis a domonkos annales – prózai szövegben elvileg szabálytalan, jóllehet nem példátlan módon<sup>83</sup> – előjárószó nélküli, pusztá ablativusszal hozza, akárcsak az Osztrák Ritmusos Krónika, amelyben viszont (verses alkotásról lévén szó) az ilyesfajta megoldás részint műfajstilisztikailag, részint *metri causa* is tökéletesen indokolt.<sup>84</sup> A bécsi annales egybeszerkesztője azonban bizonyosan merített más, ismeretlen forrásokból is: az Osztrák Ritmu-

80 Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137(2003) 801.; Uő: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 142.

81 Annales / Continuatio Praedicatorum Vindobonensium: az 1025–1283 közötti évek (és elsősorban az osztrák területek) történetét tárgyaló összeállítás, amely vélhetően a 13. század végén keletkezett; legkorábbi kézírata 14. századi; a szakirodalom az osztrák annalsztika bécsi csoportjába sorolja. RF II. 346.; E. Klebel: i. m. 105–107., 111.; A. Lhotsky: i. m. 193–194.; P. Uiblein: Die Quellen i. m. 96.; A. Sommerlechner: i. m. 578.

82 „Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio IV Kalendas Octobris, eo quod fratri suo cardinali patriarche Aquilegensis uxorem Bantzi procaverat, qui Teutonice Prenger vocatur”. MGH SS IX. 726.; Gombos I. 426. sz.

83 Peter Stotz: Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. I–V. München, 1996–2004., IV. 387–388.

84 Gerlinde Möser-Mersky ezt a lehetőséget valószínűtlennek tartotta, álláspontját azonban sajnos semmivel nem indokolta. G. Möser-Mersky: i. m. 22–23.

szos Krónikában ugyanis sem a merénylet dátuma nem szerepel, sem Bánk németes neve (Prenger), sem pedig azon értesülés, hogy a királyné nagytermészetű fiavéréből utóbb pátriárka lett – bár ami azt illeti, ez a részlet a bécsi annalesben is anakronizmus, hiszen Berthold csak öt esztendővel a merénylet után, 1218-ban nyerte el az aquileiai patriarkátust.

Veszprémy László megjegyzi, hogy a Domonkos Évkönyv a merénylettel kapcsolatban „már nem ismeri a pontos évet, ellenben tud az elkövetés hónapjáról és napjáról: szeptember 28. (Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen a középkori emlékezet elsősorban erre irányult, a nekrológiumok is ezt őrizték.)”<sup>85</sup> Ezt a megállapítást mindenképpen finomítanunk kell, hiszen ténylegesen mindössze egy olyan, maradandó igénnyel készült, jobb híján elbeszélő jellegűnek minősített forráscsoportunk van, amely olyannyira az évfordulókra koncentrált, hogy az évet nem is tartotta fontosnak feljegyezni: a Veszprémy által is említett *necrologiumok*, avagy halottaskönyvek. Ezek kizárólagos funkciója ugyanis annak nyilvántartása volt, hogy egy szerzetesközösségnek vagy más egyházi testületnek az év mely napjain kell miséznie egy-egy jótevőjének emlékére. Ha tehát a Domonkos Évkönyv nem tud a merénylet évéről, ismeri ellenben a krónikákban és gestákban sokkal ritkábban, évkönyvben pedig szinte soha nem rögzített napi dátumot, az csaknem teljes bizonyossággal mutatja, hogy kútfőnk szövegében az Osztrák Ritmusos Krónika tradíciója egyebek mellett valamely halottaskönyv adatával is kontaminálódott. Azt azonban – további nyomok híján – sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy kútfőnk szövegének egybeszerkesztője melyik *necrologiumot* használhatta.<sup>86</sup>

3. Jens Enikel német nyelvű Világkrónikájának<sup>87</sup> II. Appendixében meglehetősen hosszú, ám szinte teljesen hiteltelen tudósítás olvasható a királynégylakosságról. Eszerint István (!) király elhalálozván, özvegy feleséget és gyermek trónörököszt hagyott hátra: Gertrúdot és Bélát. A Prangaer család, az ország nagy tekintélyű előkelői meg akarták kaparintani a királyi hatalmat, s ehhez pártot szerveztek maguk köré. Igyekeztek a győri püspök (!) támogatását is megszerezni, aki azonban levelében nagyon is egyértelműen (!) intette az összeesküvő-

<sup>85</sup> Veszprémy L.: i. m. 82.

<sup>86</sup> A kora reneszánsz talán legnagyobb hatású bajor történetírója, a Bajor Aventinus néven ismert Johannes Turmair *Annales Boiorum* c. munkájához alighanem szintén a Bécsi Domonkos Évkönyvből levezethető adatsort használt: „In Ungaria Petrus Bancobanus Varadinus, quem nostri Prengarium nominant, Gertrudam matrem divae Elisabethae sub papilione ferro confodit” (Gombos I. 757. sz.) – vagyis: „Magyarországon váradi Bánkban Péter, akit a mieink Prengarnak neveznek, Gertrúdot, az isteni Erzsébet anyját sátrában vassal döfte át.” Látható azonban, hogy a Bánk bán-történet nála sajátos módon kontaminálódott a Péter bűnösségére vonatkozó adattal.

<sup>87</sup> Jens (Jans) Enikel (1230–1240 k.–1302 k.): költő és történetíró, bécsi polgár volt. *Weltchronikja* 28 958 verssorból áll, s a világ teremtésétől II. Frigyes császár koráig halad; vélelmezhető forrásainak keletkezési ideje alapján a szakirodalom úgy véli, hogy a 13. század utolsó két évtizedében keletkezhetett; legkorábbi kézíratai 14. századiak. RF VI. 514.; A. Lhotsky: i. m. 269–272.; Karl-Ernst Geith: Enikel, Jans. In: VL II. 565–569.; P. Uiblein: Die Quellen i. m. 98.; A. Sommerlechner: i. m. 580.



ket attól, hogy merényletet kövessenek el az özvegy királyné ellen („nem szabad megölnötök a királynét, sem megszegnetek a parancsát”). A Prangaerek ennek ellenére megtámadták Gertrúdot: a gyermek Bélát anyja szoknyája mellől elhurcolván bántalmazták, az özvegy királynénak pedig levágták a fejét. Béla aztán felnövekedvén az egész Prangaer családot kiirtotta: bitófára húzatta vagy lefejeztette mindannyiukat.<sup>88</sup>

A történetnek ez a változata – mint látható – nem említi Bánk feleségének megszeplősítését; hogy mégis a IV/A. alcsoportba soroltuk, annak két oka van. Egyfelől az, hogy tud viszont Béla bosszújáról, ami talán az Osztrák Ritmusos Krónika szövegének közvetlen vagy közvetett hatásáról árulkodik. Másfelől pedig az, hogy felbukkan benne a hazai forrásokból ismeretlen Prangaer család neve, amely Enikel krónikáját leszámítva egyedül a Bécsi Domonkos Évkönyvben szerepel – okkal gyanítható tehát e két kútfő között is valamilyen filológiai kapcsolat.

Gerlinde Möser-Mersky egyenesen azt feltételezte, hogy Enikel a merényletről szólva forrásként használta a domonkos annalest.<sup>89</sup> Nézetünk szerint azonban ezt a hipotézist nem lehet igazolni: pusztán a Prenger/Prangaer név párhuzamos előfordulása nem bizonyít közvetlen szövegkapcsolatot, különösen azért

88 „Ich kan eins wunder niht verdagen, / daz wil ich iu für wâr sagen. / Dô der künic Steffan zehant / erstarp in der Unger lant, / dô hêt sîn hûsfrou Gedrût / ein kint, daz was ir wil trût, / daz was geheizen Belân, / als ich vor mir gehoert hân. / Daz kund ir lieber niht gesîn, / der künigin, der frouwen mîn. / Dâ wâr ouch in der Unger lant / grâfen gesezzen, wol bekant, / di wâr n geheizten Prangaer / di trachten dâ mit grôzer swaer, / wie si di küniginne môhten gewinnen, / alsô daz si mit grôzer nôt / ir dâ wolden tuon den tôt. / Irn friunden wart ez von in bekant, / si trachten selb haben daz lant / und wolden dâ sîn herren. / Von in wart dô wil werren. / Si hiezen ilen balde / von einer stat zeinem walde / nâch cinem schribaere – / daz wart im dar nâch swaere –, / der in ein brief schreip schön. / Dem schriber wart geben sîn lôn. / Dar nâch der brief wart gesant / ûf her in Unger lant. / Dem bischof seit der brief zwâr – / den brief las er niht offenbâr, / der bischof was von Rab genant, / als man in sach in Unger lant – / zehant dô er den brief las, / man seit, wie frô er sîn dâ was. / Der selb brief gerou in sider, / doch moht er nit dâ wider. / Nû wil ich iu tuon bekant / diu wort, die man geschriben vant / an dem brief, den der von Rab / den herren hêt gesent hin ab. / An dem brief dâ stuont an, / als ich vor mir gehôrt hân: / ir sûlt di künigin niht ertôten / und ir daz gebot niht zerbrechen. / Dô de brief gelesen wart, / dô wart nit lenger gespart, / si huoben sich an di vart. / Dô in diu künigin gezeigt wart, / diu frou alsô lobesam / hêt den künic Belan / ûf irr schôz schône. / Daz kint solt dâ di krône / tragen in der Unger lant. / Als man in gekroent vant, / dô kâmen di Prangaere / gar mit grôzer swaere / zuo der küniginne. / Si heten niht guoter sinne: / si nâmen daz kint wolbekant / der frouwen ab der schôz zehant / und saztenz ûf di erd nider. / Daz muost si geriuwen sider: / si sluogen dem edeln wibe / daz houbt von dem libe. / Dâ wart ein jaemerlichez klagen, / daz iuz nieman kan sagen. / Dar nâch gewouhs daz kindelin, / daz muost ir reht sîn. / Der selb künic Belan, / der vertreip di Prangaer [von] dan. / Swen er begreif, den hiez er vâhen / und hiez si an di galgen hâhen, / oder [er] hiez in daz houbt ab slâhen, / ez waeren recken oder zagen. / Swer dâ beleip, der was verlorn, / er waer edel oder ungeborn. / Swer ir kint was genant / über al der Unger lant / oder swer ir friunt genant was, / als ich an dem buoch las, / der lie er keinen genesen, / swer ir kint was gewesen.” Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. I/1–VI. Hannover–Leipzig–Berlin, 1883–1923., III. 591–593. (1205–1288. sor).

89 G. Möser-Mersky: i. m. 22.

nem, mert a Domonkos Évkönyv – emlékezhetünk rá – egyértelműen Gertrúd kerítőnői ténykedésére vezeti vissza a merényletet, Enikel pedig a Prangaerek bűnös hatalomvágyára. Nem egyszerűen a gyilkosság megokolása különbözik tehát, hanem a helyzet erkölcsi megítélése, s ezzel a szüzsé teljes beállítása is: a domonkos forrás szerint a királyné hibáztatható a tragédiát eredményező helyzetért, a német nyelvű krónika szerint ellenben a magyar előkelő és köre. Ez pedig legalábbis óvatosságra int a közvetlen szövegkapcsolat lehetőségét illetően.

Mint fentebb arról már szoltunk, Möser-Mersky más helyütt – az előzőekben ismertetett véleményének némiképp ellentmondva – azt is lehetségesnek vélte, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika, a Bécsi Domonkos Évkönyv és Enikel *Weltchronik*-ja a Gertrúd elleni merényletre vonatkozó értesüléseiket egyazon kútfőből merítették, amelyet szerinte talán a bécsi skót monostor elveszett annalesével azonosíthatunk.<sup>90</sup> A maga helyén kitértünk arra, hogy az Osztrák Ritmusos Krónikával kapcsolatban ezt miért nem gondoljuk valószínűnek – a Domonkos Évkönyvben és Enikel művében a királynégyilkosságot elbeszélő tudósításról azonban magunk is úgy vélekedünk, hogy ezeknek lehetett valamiféle közös forrása is. Ez mindjárt megmagyarázná a Prenger/Prangaer név párhuzamos előfordulását, egyszersmind – ha több köztes szerkesztési fázissal, esetleg további, ismeretlen források hatásával is számolunk a direkt szövegkapcsolat helyett – sokkal érthetőbbé tenné a két fennmaradt kútfő narratívuma között mutatkozó súlyos eltérést is.<sup>91</sup> Ugyanakkor az is valószínű, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika anyaga (talán közvetett formában) szintén hatott a *Weltchronik*-jának témánkba vágó passzusára: emellett tanúskodik, hogy Béla bosszújának motívuma Enikelnél is felbukkan.

4. A 14. századi magyar gestaszerkeszményben szintén olyan tudósítás szerepel a merényletről, amely IV/A. alcsoportunk hagyományrendszeréhez sorolható.<sup>92</sup>

5. Thomas Ebendorfer 1449–1452 körül összeállított Ausztriai Krónikája<sup>93</sup> tévesen az 1217–1218-i események között számol be a merényletről: „Ennek

<sup>90</sup> I. m. 22–23., 25.

<sup>91</sup> Abban az elvileg lehetségesnek tűnő magyarázatban (vö. *G. Möser-Mersky*: i. m. 23.), hogy Enikel ehelyütt szóbeli információt hasznosított volna, nem hiszünk. Egyfelől kevésbé valószínű, hogy a 13. század végi Bécs közvéleményét még foglalkoztatta volna a hét–nyolc évtizeddel korábban történt magyarországi királynégyilkosság. Másfelől, ha el is fogadnánk a szóbeli értesülés lehetőségét a kötetlenebb, világias történetírás képviselőjénél, Enikelnél, nagyon nehéz lenne megmagyarázni azt, hogy miképp találhatott utat holmi szóbeszéd a bécsi domonkosok sokkal szigorúbb szempontok szerint szerkesztett monostori évkönyvébe.

<sup>92</sup> A kérdést részletesebben A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkeszményben c. dolgozatunkban tárgyaljuk (erről ld. a 9. jegyzetet).

<sup>93</sup> Thomas Ebendorfer (1388–1464): osztrák teológus, 1428-tól a bécsi egyetem professzora, 1437-től a bécsi Szent István-dóm kanonokja, számos történeti mű és prédikáció szerzője volt. *Chronica Austriae* c. munkája öt könyvből áll, s a bibliai időktől Ebendorfer koráig ível; autográf kézírata elveszett, szövege 1509-i másolatban maradt fenn. RF IV. 263–264.; *A. Lhotsky*: i. m. 384–387.; *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova Series. I–XVIII/2.* (= MGH SS rer. Germ. N. S.) Berlin–Weimar–München–Hannover, 1922–2003., XIII. XLIX–LII.; *Paul Uiblein*: Ebendorfer, Thomas. In: VL II. 252–255., 262–263.

[tudniillik az egyiptomi Dímját ostromának – K. T.] napjaiban a magyarok fellá-  
zadtak Bantkunus vezetésével, akinek a feleségét Gertrúd – Morvaország [!]  
hercegének leánya és Andrásnak, III. Béla [fiának] a felesége, azonkívül Béla,  
Kálmán, András és Szent Erzsébet anyja – az egyik fivére kezére adta, hogy az  
csúffá tegye; ami miatt [a királynét] megölik, és Pelis-en, a szürke [barátok] mo-  
nastorában temetik el. Lipótot is, Ausztria herceget, aki ott volt akkor, halálra  
keresik, de mivel őt Isten jobbra oltalmazza, ha sok nehézség árán is, de épség-  
ben tér vissza haza, miután a hispánoktól (mint arról fentebb szó esett) vissza-  
tért.”<sup>94</sup> A szövegrészlet forrásait Alphons Lhotsky nyomán ismerjük: Ebendorfer  
itt a 14. századi magyar gestaszerkesztmény (azon belül a Bécsi Képes Krónika  
családja) részben félreértett híradását egészítette ki az Admonti Évkönyv anya-  
gából vett adatsorral.<sup>95</sup>

Az évszámtevesztés természetesen nem vezethető le egyik említett kútfőből  
sem. Mivel azonban Ebendorfer az 1217-i keresztes háború kapcsán II. András  
magyar király részvételét is megemlítette, talán nem lehetetlen, hogy ehelyütt a  
salzburgi főszékeskáptalani évkönyvben és sztemmatikai leszármazottaiban nap-  
jainkig megőrződött hagyományt értette félre, amely szerint II. András valóban  
hadjáraton volt felesége meggyilkolásának idejében – csak éppen nem a szaracé-  
nok, hanem Halics ellen.

IV/A. alcsoportunk meghatározó ismerve az, hogy az ide sorolható kútfők –  
Jens Enikel *Weltchronik*-ját kivéve – Gertrúd királynét mint házasságtörő öccse  
cinkosát említik. A tradíció forrásértéke csekély: mint arra már Mátyás Flórián  
rámutatott, ha a merénylők csakugyan Bánk nejének megszeplősítéséért akartak  
volna bosszút állni, akkor a királyné környezetében tartózkodó, állítólag házas-  
ságtörő Berthold érseket valószínűleg nemcsak megverik, de meg is ölik.<sup>96</sup> A for-  
ráshagyomány legkorábbi ismert tagja az Osztrák Ritmusos Krónika, amely a  
gyilkosságról döntő részben magyarországi eredetű, szóbelinek tűnő informáci-  
ók alapján számol be. Ennek sztemmatikai leszármazottja a Bécsi Domonkos  
Évkönyv vonatkozó részlete, amely azonban a merénylet napi dátumára vonat-  
kozó adatát valószínűleg egy halottaskönyvből, Bánk „németes” nevét pedig egy  
további, ismeretlen kútfőből merítette. Talán ugyanebből az ismeretlen kútfőből  
vehette értesülései egy részét Jens Enikel világkrónikája, amelynek anyagában  
ezen kívül az Osztrák Ritmusos Krónika közvetlen hatását is kimutathatónak  
véljük. Enikel műve ugyan nem tartalmazza a Bánk feleségének meggyalázására  
vonatkozó adatot, azonban vázolt filológiai kapcsolatai vitán felül a IV/A. ha-

94 „Huius diebus Ungari versi in sedicionem auctore Bantkano, cuius uxorem regina Gertrudis, filia ducis Moravie et Andree [filii] Bele III coniunx ac Bele, Colomanni, Andree et beate Elisabeth mater cuidam suo fratri illudendam tradidit, ob quod et occiditur, et in Pelis monasterio griseorum monachorum sepelitur. Leopoldus quoque dux Austrie, qui tunc aderat, ad necem queritur, sed dextera Dei protegente, licet multa difficultate, ad propria cum salute revertitur, postquam ab Hispanis, ut supra, reversus est”. MGH SS rer. Germ. N. S. XIII. 109.; Gombos III. 4778. sz.

95 MGH SS rer. Germ. N. S. XIII. XXXI–XXXII., 109.

96 Mátyás F.: i. m. 881.

gyomány körén belül jelölik ki a helyét. Végül Thomas Ebendorfer krónikájának a merényletről szóló részlete a 14. századi magyar gestaszerkesztményből, illetve az Admonti Évkönyvből származik.

Arra a kérdésre, hogy pontosan mikor keletkezhetett a Gertrúdot kerítőnői szereppel vádoló hagyomány, ezután sem adható pontos válasz. Nyilvánvaló, hogy a Bánkkal szembeni megtorlást is említő történet semmiképp sem alakulhatott ki az 1220-as évek végénél korábban: hiszen Bánk még 1222-ben is udvarispánként és bodrogi ispánként szerepelt, s az uralkodó csak 1228 táján vagy 1235 után fosztotta meg birtokaitól. Talán lehetséges, hogy a merénylet históriájának ezen változata éppen Bánk kegyvesztetté válásának idején, azzal összefüggésben jött létre, mint a hajdan nagy hatalmú előkelő bukásának naiv magyarázata. Az is bizonyos, hogy a hazai szakirodalomban jelenleg uralkodónak számító nézet, amely szerint a magyar gestaszerkesztményben olvasható, hasonló tartalmú híradás teljes egészében 14. századi koholmány lenne,<sup>97</sup> nem tartható tovább. A történet e változata külhoni forrásban ugyanis már 1270 körül adatolható az Osztrák Ritmusos Krónika anyagában.

#### IV/B. alcsoport

Veszprémy László tipológiája „D” csoportjába sorolta azokat a kútfőket, amelyek a meggyilkolt királynét a kerítőnői vádak alól felmentve, őt egyenesen a szentség hírébe öltöztették. A kategória reprezentánsaként a *De fundatoribus monasterii Diessensis* című szöveget jelölte meg.<sup>98</sup> Magunk Regensburgi András krónikáját soroljuk még a IV/B. alcsoportba.

1. *A diesseni monostor alapítói* című feljegyzés<sup>99</sup> hibás, 1200-i évszámnál beszél el a merénylet történetét: „Szeptember 28-án Gertrúdot, Magyarország királynéját megölték [...] Tudnivaló, hogy leánya, Szent Erzsébet és a türingiai tartománygróf, Lajos eljegyzésén – amely házassági szövetséget Magyarország Buda (Ofen) nevű városában kötöttek meg – a házasságnál közreműködött Berthold aquileiai pátriárka is, a fentebb említett királyné fivére, aki meglátván egy igen formás magyar nemesasszonyt, megkörnyékezte és akarata ellenére maga alá gyűrte azt. A nemesasszony pedig eme rajta elkövetett gazságot elpa-

97 J. Horváth: Die ungarischen Chronisten i. m. 328–329.; Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. (A történettudomány kézikönyve) 83.

98 Veszprémy L.: i. m. 82.

99 De fundatoribus monasterii Diessensis / Chronicon Diessense breve: a Raimund Duellius, majd Andreas Felix Oefele által a 18. században még egybefüggő krónikaként kiadott szövegtörzset valójában öt önálló munka gyűjteménye, amelynek minden darabja az Andechs–Meráni grófok családtörténetével foglalkozik. A gyűjtemény valamennyi darabja egyazon kódexbe kötve maradt ránk, ám az íráskép tanúsága szerint a 13–15. század között eltérő időben másolták ide őket. A minket érdeklő forrásrészlet a gyűjtemény harmadik, Alia annotatio fundatorum nostrorum c. egységében található; kézirata 15. századi. RF IV. 145.; MGH SS XVII. 323.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 273.; M. Müller: i. m. 245–246.

naszolta férjének. A pátriárka eme panaszkodást semmibe vette, és hazatért. Kevés idő múltán pedig a fent említett nemesúrban sötét gyanú támadt, hogy a királyné cinkosként beleegyezését nyújtotta ahhoz a gázsághoz, amely feleségét érte, és egy neki kedvező alkalommal pénzen gonosztevőket fogadott, akik éjszaka behatoltak a királynő szobájába, és fojtogatván felakasztották őt. Azonban mielőtt ez megtörtént, egyszerre mind béna tagokkal zuhantak el, úgyhogy reggel a belépő udvarbéliek bénán és némán találták őket – egy férfi kivételével, aki az egész ügyet megvallotta. Azután méltó halálbüntetéssel lakoltak. Mind ezek, mind más csodajelek fényeskedtek a királyné körül, akit azután az egyház tekintélyénél fogva ünnepélyesen szentté avattak.”<sup>100</sup>

A bajorországi Diessen ágostonos monostora a korszakunkban meráni hercegi címet is viselő andechsi grófok magánegyházának számított. Az itt készült tudósítás tehát valószínűleg nem sokszoros szövegromlás eredményeképpen torzult teljesen hamissá, hanem eleve azzal a szándékkal készült, hogy bármiféle eszközzel igazolja az Andechsek közül származó Gertrúd ártatlanságát. Érdekebb viszont, hogy a magyar királyné fivérét, Bertholdot még ez a nyilvánvalóan célzatos, az Andechsekkel szemben erőteljesen elkötelezett kútfő is házasságtöréssel – sőt ami még súlyosabb:<sup>101</sup> erőszaktevével – vádolja: ha az általa képviselt hagyomány nem csupán a kései középkorban lenne adatolható, akkor ez a nyom elvileg akár abba az irányba is mutathatna, hogy a magyar előkelő feleségén esett gyalázat históriájának mégis lehetett valami alapja.

2. Regensburgi András krónikája<sup>102</sup> valószínűleg a *De fundatoribus monasterii Diessensis* szövegéből merített, hiszen a dátumhibával együtt, csaknem szó sze-

100 „IV Kalendas Octobris Gertrudis regina Ungarie occisa est, filia Pertoldi quondam ducis Meranie, que fuit mater Sancte Elizabeth [...] Sciendum est, quod in desponsatione Sancte Elisabeth filie sue et Ludovici lantgravii Thuringie, que copulatio nuptiarum celebrabatur Ungarie in civitate Ovena, quibus nuptiis intererat Berchtoldus patriarcha Aquilegensis, frater prescripte regine, qui videns comitissam quandam Ungaricam valde formosam, quam circumvenit et invitam oppressit. Ipsa vero comitissa hoc malum sibi ingestum conquesta fuit marito suo. Ipse vero patriarcha illam querimoniam vilipendit et ad propria remeavit. Temporibus quoque paucis elapsis predictus comes suspicionem sinistram habuit, quod regina conscia fuerit et consensum prebuerit huius mali, quod uxori sue acciderat, et tempore sibi congruo convenit [?] quosdam maleficos pro pecunia, qui nocturno tempore intraverunt cameram regine et ipsam strangulantes suspenderunt. Quo facto omnes simul et semel contractionem membrorum inciderunt, ita quod de mane familiaribus intrantibus inventi sunt contracti et muti, excepto viro, qui totum negotium confitebatur. Qui propterea condignam mortis poenam subierunt. Et illa et alia signa apud reginam claruerunt, que postmodum auctoritate ecclesie solemniter fuit canonizata”. MGH SS XVII. 331.; Gombos I. 1897. sz.

101 Vö. *Veszprémy L.*: i. m. 83.

102 Andreas Ratisbonensis (1380 k.–1442–1447): Ágoston-rendi kanonok, 1401-től a regensburgi Szent Magnus monostor szerzetese, 1438-tól dékánja; több történeti mű szerzője volt. Két különböző redakcióban fennmaradt *Chronicon universale* vagy *Chronicon pontificum et imperatorum Romanorum* c. munkájának bővebb szerkesztménye Krisztus születésétől 1427-ig ível (a Gertrúd elleni merényletre vonatkozó adatsor csak ebben található meg), valószínűleg 1427–1428 táján keletkezhetett; legkorábbi kézirata 15. századi. RF. II. 233.; *Peter Johanek*: Andreas von Regensburg. In: VL I. 341–344.

rint reprodukálja az iménti koholt mesét.<sup>103</sup> A két szöveg között mindössze annyi eltérés van, hogy Regensburgi András tudósítása mondattani szempontból kimunkáltabb képet mutat, mint a csonka szerkezetektől zavaros diesseni szöveg. Talán lehetséges, hogy az Andechsek monostorában egy korábbi fogalmazatról készített másolat maradt fenn, míg a história kimunkáltabb változatát a regensburgi krónikás mentette át korunkra.<sup>104</sup>

A IV/B. pontba sorolt kútfők történeti forrásértéke csekély. A tradíció archetípusa valószínűleg az a szövegváltozat, amely *A diesseni monostor alapítói* című feljegyzés szövegében maradt ránk. Ez alighanem a Gertrúddal szemben erőteljesen elfogult andechsi ágostonosok propagandacélú válasza lehetett a merénylet históriájának azon változatával szemben, amely szerint a királynénak a Bánk feleségén esett gyalázatban való közreműködéséért kellett halállal lakolnia. A Berthold bűnére, illetve a kárvallott férj haragjára vonatkozó motívum a történetnek ebben a változatában is felbukkan, azonban ezek köré az ismeretlen diesseni szerző részben új történetet kerekített, amelyet átvett Regensburgi András is. A tradíció kialakulásának koráról nincsenek pontosabb ismereteink, az egyetlen biztos *terminus ante quem*-et Regensburgi András krónikájának 1427–1428 környékére tehető keletkezési ideje jelöli ki.

## V. csoport

Azon kútfőket vesszük itt górcső alá, amelyek egyik nagy hagyományhoz sem kapcsolódnak, s többnyire természetesen egymással sem lehet kapcsolatba hozni őket. Itt tárgyaljuk Scheyerni Konrád évkönyvét, a Rövid Bajor–Osztrák Évkönyvet, Apoldai Dietrich Erzsébet-legendáját, Johannes Rothe Tübingi krónikáját, és a merényletről szintén hírt adó Halics–Volhíniai Évkönyvet.

103 *Andreas von Regensburg*: Sämtliche Werke. Hrsg. Georg Leidinger. München, 1903. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge I.) 103.; Gombos I. 168. sz.

104 A reneszánsz hajnalán alkotó bajor történetíró, Ulrich Onsorg (Udalricus Onsorgius) *Chronicon Bavariae* c. munkájának vonatkozó részletében (*Scriptores rerum Boicarum*. I. i. m. 361.; Gombos III. 4836. sz.) alighanem Regensburgi András művét kivonatolta: a szövegszerző egyezésen kívül ezt valószínűsíti az a körülmény is, hogy Onsorg 1447-től maga is a regensburgi Alte Kapelle kanonoka volt. Veit Arnpeck (Vitus Arnpeckhius) latin és német nyelven is elkészített, 1493-ban befejezett Bajor krónikájában a diesseni hagyományra visszavezethető históriát közöl a merényletről (*Veit Arnpeck*: Sämtliche Chroniken. Hrsg. Georg Leidinger. München, 1915. [Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge 3.] 248.; Gombos III. 5122. sz.), amelyet azonban a magyar gestászerkesztményből vett szövegrészlettel – „Sed proh dolor! Humani generis inimico procul dubio suadente” (vö. SRH I. 464.) – vezetett be, s kibővített az esztergomi érsek kétértelmű levelének történetével. Arnpeck a merénylet évszámát is módosította: szintén hibásan 1221-re keltezte a gyászos eseményt – talán azért, mert tudta, hogy Szent Erzsébet esküvőjét (amelyhez a diesseni hagyomány hibásan kapcsolja a merényletet) valójában ez utóbbi esztendőben ünnepelték.

1. Scheyerni Konrád 1226-nál záródó, s alighanem kevésel ezután keletkezett évkönyvében<sup>105</sup> mindössze ennyi áll: „Magyarország királynéját, Berthold meráni herceg leányát saját előkelői megölik”.<sup>106</sup> A szövegből kihámozható egyetlen adat a gyilkosok kilétére tett általános jellegű utalás. Kútfőnk évszámhibával 1214-nél tárgyalja a merényletet.

2. Hasonlóan szűkszavú a Rövid Bajor–Oszták Évkönyv híradása,<sup>107</sup> ám abban a bűnösök „egynémely comesek”.<sup>108</sup>

3. Szent Erzsébet legteljesebb életrajzában, amelyet 1290-ben fejezett be Apoldai Dietrich,<sup>109</sup> szintén nem esik szó a merénylet indítékáról vagy a gonosztevők személyéről: „Erzsébet [Tübingiába] vitelének harmadik évében anyját, a királynét az ország nagyjai és előkelői – akik gonoszul szövetkeztek az ő halálára – kegyetlen módon meggyilkolták”.<sup>110</sup> Kútfőnk talán az időközben elveszett, 13. századi Reinhardsbrunni Évkönyv anyagából merítette értesüléseit, amire abból a körülményből következtetünk, hogy szövege több ponton egyezik a Reinhardsbrunni Krónikáéval; ez utóbbinak pedig a szakirodalom által valószínűsített forrásai között szintén szerepel a mondott annales.

105 Chuonradus monachus Schirensis / Chuonradus Bibliothecarius (1206 e.–1245 u.): a bajorországi scheyerni bencés monostor könyvtárosa volt 1205–1241 között. Annales c. művét, amely az 1077–1226 közötti évek eseményeit beszéli el, valószínűleg apátja, Konrad von Luppburg megrendelésére készítette; a munkának 13. századi kézirata is fennmaradt. RF III. 615.; MGH SS XVII. 615.; F. J. Worstbrock: Konrad von Scheyern. In: VL V. 252–254.; A. Sommerlechner: i. m. 575.; Veszprémy László: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok 141(2007) 993., 995.

106 „Regina Ungarie a suis primatibus occiditur, filia ducis Perhtoldi de Merania”. MGH SS XVII. 632.; Gombos I. 1686. sz.

107 Annales Bavarici et Austriaci breves: a bajor ciszterci évkönyvek csoportjába sorolható, ismeretlen helyen keletkezett kútfő, amelynek két redakciója közül a bajor az 1156–1290, az oszták pedig az 1190–1250 közötti évekhez tartalmaz anyagot; legkorábbi kézirata a 14. század elejéről való. RF II. 252–253.; A. Lhotsky: i. m. 203.; W. Wattenbach–F.-J. Schmale: i. m. 228. (70. jegyzet); M. Müller: i. m. 168.

108 „Regina Ungarie, filia ducis Meranie a quibusdam comitibus occiditur”. MGH SS XXX/1. 4.; Gombos I. 223.

109 Theodericus de Apolda (mh. 1297 u.): erfurti domonkos szerzetes volt; tollából kelt az egyik legelterjedtebb középkori Erzsébet-legenda, amelynek népnyelvi változatai már a 14. században adatolhatóak (Helmuth Lomnitzer: Dietrich von Apolda. In: VL II. 103–108.). – A 13. századi Erzsébet-hagiográfia áttekintésére ld. Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. (Életek és korok) 163–189.; Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. 311–318.

110 „Anno evocationis Elisabeth tertio regina mater ipsius a magnatis et proceribus in mortem eius maliciose conspirantibus crudeliter interfecta est”. Die Vita der heiligen Elisabeth des Dietrich von Apolda. Hrsg. Monika Renner. Marburg, 1993. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen) 28.; Gombos II. 4970. sz.

4. A Reinhardsbrunni Krónikában<sup>111</sup> csaknem szó szerint ugyanaz áll a gyilkosságról, mint Apoldai Dietrich idézett művében.<sup>112</sup> Az adatsor forrása talán az elveszett Reinhardsbrunni Évkönyv.

5. Johannes Rothe 1421-ben befejezett, német nyelvű krónikája<sup>113</sup> IV. Friegyes (1406–1440) tartománygróf hitvese, Anna megbízásából, a grófi pár egyik leánya részére készülhetett. A Gertrúd elleni merénylet e kései lejegyzésű változata a többi tübingiai kútfőnél jóval bővebb anyagot tartalmaz; többletében azonban egyetlen olyan elemet sem találunk, amely kiállná a kritikát: „Azt írták a Krisztus születése utáni 1212. évnél, hogy Gertrúd asszonyt, Szent Erzsébet anyját, Magyarország királynéját álnokul és gonoszul megtámadták a magyar urak, amiatt, mert egy nagyhatalmú magyar szívesen tette volna királynévá a maga leányát ennek a jámbor királynénak a halála után, és aztán a király levágatta ugyanezen hitszegő úr fejét, és leánya aztán sosem lett királyné”.<sup>114</sup>

Johannes Rothe alaposan kibővítette a reinhardsbrunni hagyományt: alighanem arról is hallott, hogy a gyilkosság hátterében mások valamilyen nőügyet gyanítottak. Az általa lejegyzett história azonban oly mértékben különbözik az összes többi híradástól, hogy pontos szövegrokonságát lehetetlen feltérképezni: könnyen elképzelhető, hogy két évszázad múltán Johannes Rothe értesülései valóban ennyire torzak és homályosak voltak, de egyértelműen még az a lehetőség sem zárható ki, hogy a kis grófleány használatára szánt művében szerzőnk szándékosan afféle *ad usum delphini* változatot jegyzett le, amelyben a papok által megbecstelenített hitvesének gyalázatára elégtételt követelő férj sötét bosszúját a gonosz nemesúr naiv története helyettesíti. Ez utóbbi lehetőség mellett szól, hogy Szent Erzsébet életére vonatkozó egyéb részleteiben Johannes Rothe amúgy igen pontosan rekapitulálja Apoldai Dietrich Erzsébet-legendáját.

111 *Chronica Reinhardsbrunnensis*: a tübingiai bencés közösség krónikája 587-től 1338-ig ível, feltehetően 1340–1349 között készítették az elveszett *Annales Reinhardsbrunnenses* és más helyi kútfők felhasználásával; legkorábbi kézírata 1458–1464 között keletkezhetett. RF III. 425–426.; MGH SS XXX/1. 505.; *Helmut Lomnitzer*: Bertholdus capellanus. In: VL I. 805–807.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 410–414.; *A. Sommerlechner*: i. m. 562.

112 „Eodem tempore Gerdrudis regina Ungarie, mater Sancte Elizabeth magnatis et proceribus regni eius in mortem eius maliciose conspirantibus crudeliter interfecta est”. MGH SS XXX/1. 592.

113 Johannes Rothe / Iohannes Rufus (1360 k.–1434): városi írnok, iskolamester volt, majd Anna tartománygrófné káplánja a tübingiai Eisenachban; *Düringische Chronik* c. művének legkorábbi kézírata a 15. század közepéről való. RF VI. 888.; *Bernd Neumann*: Rothe, Johannes. In: VL VIII. 277–280.; *Volker Honemann*: Johannes Rothe und seine „Thüringische Weltchronik”. In: *Geschichtschreibung und Geschichtsbewußtsein* i. m. 497–522.

114 „Alzo man schreib noch Christus gebort 1212 jar, do wart frowe Gerdrud, sente Elisabethin muthir, dy Konnigynne von Ungirn, felschlichin unde bosslichin von den Ungerischin Herrin belogin, umme dez willin, daz eyn mechtiger Ungir syne tochtir gerne hette zcu eyner Konnigynnen, noch dessir frommen Konnigin tode gemachit, unde alzo liez er der Konnig das houbit abe slahin, unde dez selbin ungetruwin herrin tochtir dy wart dannoch ny Konnigynne”. *Düringische Chronik des Johannes Rothe*. Hrsg. Rochus von Liliencron. Jena, 1859. (Thüringische Geschichtsquellen 3.) 27.; *Gombos* II. 3205. sz.



6. A Halics–Volhíniai Évkönyv<sup>115</sup> hibás, 1210-i dátum alatt tudósít arról, hogy II. András „nagy sereget gyűjtve megindult Halics felé. Lelesz monostorban megállapodva, hűtlen nagyjai meg akarták ölni. Nejét meg is ölték, sógora pedig, az avliai pátriárka alig tudott megmenekülni. Sok németet is megöltek. A király erre visszatért, s sokakat megöltetett közülük, a többiek szétszaladtak.”<sup>116</sup> A tartalmi párhuzam ellenére nem valószínű, hogy ez a híradás összekapcsolható lenne a Kölni Királykrónika folytatásában ránk maradtal: nehéz lenne elképzelni, hogy a 14. századi orosz területeken ismerték volna a Rajna-vidéki kútfőt.

Az V. csoport tagjait nem köti egybe sztemmatikai rokonság, hiszen azon kútfőket soroltuk ide, amelyek egyik hagyományhoz sem tartoznak. Szövegkapcsolatot – a rövid terjedelmű szövegek részleges egyezése okán – legfeljebb Scheyerni Konrád annalese és a Rövid Bajor–Oszták Évkönyv, illetve Apoldai Dietrich Erzsébet-legendája és a Reinhardsbrunni Krónika között valószínűsíthetünk (az utóbbi esetben ennek oka vélhetően az, hogy mindkét kútfő szerzője használta az elveszett Reinhardsbrunni Évkönyvet).

### Összegzés

Szemlénknek végére értünk: áttekintettük a Gertrúd királyné elleni merényletről szóló legjelentősebb külhoni forrásokat, amelyeket fő motívumaik alapján négy nagy csoportba soroltunk, ötödik pontban pedig azokról a kútfőkről szoltunk, amelyeket egyik nagy hagyományhoz sem tudunk csatlakoztatni.

Legkorábbi kialakulásának az általunk I. és II. csoportban tárgyalt tradíciókat véljük. Az I. csoport kútfőinek közös jellegzetessége, hogy a merénylet okaként a németekkel – vélhetően a német udvaroncokkal – szembeni ellenérzést említik: ez a hagyomány nem szól a gyilkos kilétéről, viszont utal arra, hogy a királyné az előkelők összeesküvésének esett áldozatul. A tradíció már az 1210-es években kialakulhatott, gyakorlatilag egykorúnak tekinthető az eseménnyel magával, s így forrásértéke is kiemelkedő. A II. csoporthoz tartozó források ismerve, hogy a merénylet háttéréről nem szólnak, viszont pontosan megnevezik a gyilkost: Turoy fia Pétert, és többnyire azt is tudják, hogy a gyilkosság idején II. András király hadai élén útban volt Halics felé. Erről a hagyományról magunk filológiai eszközökkel megpróbáltuk azt is bebizonyítani, hogy szinte egyidős az I. csoporttal: valószínűleg 1216-ban (vagy kevéssel később) alakult ki.

III. csoportunk azon kútfők körét öleli fel, amelyek a merényletet az esztergomi érsek állítólagos kétértelmű levele kapcsán említik (amelynek históriája

115 A 15. századi Ipatyjev-kódexben fennmaradt, több fázisban keletkezett mű, amely a Nyesztor-krónika és a Kijevi Évkönyv anyagát folytatja az 1201–1292 közötti évekhez tett, valójában 1205–1289 között történt eseményekkel; anyagát valószínűleg a 14. században bontották évekre. *Font Mária*: Halics–Volhíniai évkönyv. In: KMTL 253–254.; *Uő*: Árpád-házi királyok i. m. 53–72.

116 Hodinka Antal fordítása (Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 327.); Polnoje szobranijje russzkih letopiszj. II. Ipatyevszkaja letopisz. Moszkva, 1962. 729.

azonban a II. csoport több kútfőjében is felbukkan, noha egyértelműen romlott formában). A levél története legkorábban Signai Buoncompagno 1215–1235 között keletkezett *Rhetorica novissimájában* őrződött meg.

A IV. csoportot két alcsoportra bontottuk: az egyikben azt a hagyományt tárgyaltuk, amely szerint a merénylet oka Gertrúd kerítőnői ténykedése lett volna Bánk feleségének megrontása körül, a másikban pedig azt a tradíciót, amely szerint a királyné fivére valóban erőszakot tett a magyar előkelő hitvesén, ám Gertrúd tudta nélkül. Ami a történet előbbi változatát illeti, az talán a gyilkosság közkeletűbb, szóbeszéd tárgyaként terjedő magyarázatát őrizte meg. A IV/A. alcsoport legkorábbi ismert darabjával, az Osztrák Ritmusos Krónikával kapcsolatban mindenesetre a szakirodalomban többször is felmerült, hogy annak magyar származású szerzője nagyrészt szóbeli értesülések alapján dolgozott. A hagyomány létezése legkorábban 1270 körül igazolható kétséget kizáró bizonyossággal: nem tartható tehát tovább az a nézet, amely szerint a 14. század magyar gestaszerkesztményben fennmaradt, hasonló tartalmú elbeszélés csupán a Záh Felicián-féle 1333-i merényletet a régmúltba visszavetítő történetírói fikció lenne. IV/B. alcsoportunk archetípusa, az Andechs–Meráni család diesseni monostorában keletkezett feljegyzés tulajdonképpen a Gertrúdot kedvezőtlen színben feltüntető IV/A. hagyományra adott válasz lehetett, amely az elhunyt királynét ártatlan áldozatként, sőt szentként mutatja be. Azzal kapcsolatban, hogy Gertrúd fivére, Berthold kalocsai érsek valóban botrányos életvitelt folytathatott, talán halvány nyomot jelenthetne, hogy őt még a diesseni hagyomány sem próbálja felmenteni. Sajnos azonban a IV/B. alcsoport tradíciója csupán igen későn, a 15. században adatolható, ami eleve súlyosan problematikusá tesz minden erre alapozott spekulációt. Végül V. csoportként tárgyaltuk mindazon kútfőket, amelyek a fentebb vázolt tipológia egyetlen hagyományához sem tartoznak.

Dolgozatunk célja elsősorban az egyes kútfők filológiai vizsgálata, a Gertrúd elleni merényletről megőrződött hagyományrendszerek feltárása volt. Vizsgálódásaink a nagyjából száz esztendeje megszilárdult eseménytörténeti rekonstrukcióhoz leginkább azzal szolgálnak hasznosítható adalékot, hogy megerősítik azt az uralkodó álláspontot, amely szerint a merénylet oka a királyné környezetében tartózkodó németekkel szembeni ellenszenv lehetett. Ez a magyarázat ugyanis igen korán megjelent a kútfőanyagban, ráadásul rövid idő alatt viszonylag nagy földrajzi területen szóródott. Még ha feltételezzük is, hogy a történetnek ezt a változatát részben azok a személyek is népszerűsíthették, akiknek Gertrúd halála után el kellett menekülni az országból, az információ gyors elterjedése mindenképpen abba az irányba mutat, hogy e nézetet a kortársak igen széles körben vallották. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük: a merénylet tényleges oka valóban a német udvaroncok iránti gyűlölet volt, míg a magas politikában kevésbé otthonos, alacsonyabb rétegek némi idő elteltével már inkább személyes jellegű indítékot gyanítottak a háttérben. Ebből a szóbeszédből alakulhatott ki a Bánk feleségének megbecstelenítéséről szóló história, amely aztán sajátságos módon mind a magyar gestaszerkesztménybe, mind a külhoni kútfők némelyikébe utat talált.

## TAMÁS KÖRMENDI

THE MURDEROUS ATTACK AGAINST QUEEN GERTRUDE  
ACCORDING TO FOREIGN NARRATIVE SOURCES

The study attempts to set out in a single framework the foreign source selections reporting on the murderous attack of 1213 against Hungarian Queen Gertrude, the first wife of King Andrew II. Our research comprised of analysing exclusively the medieval narrative sources in the sense of classical meaning, i.e. that of the Pre-Renaissance Period. Altogether 28 texts were analysed in a philological way. Due to their shortness, we had to omit those sources that did not provide enough base for establishing their philological context: namely primarily necrologia and a few annals. We distinguished four major traditions within the 28 source texts:

I) Those sources according to which the attack was due to the hostility of the Hungarian elite towards the German courtiers of Queen Gertrude (apparently this was true). The earliest original source of this group is the *Annales Gotwicensis*. The tradition must have been occurred in a few years after the attack.

II) Those sources that present correctly that the murderer was Péter, son of Turoy, and that Andrew II was on a military expedition at the time of the attack. The archetype of this tradition is the *Annales S. Rudperti Salisburgenses*, and it might have been created not later than 1216.

III) Sources that state that before the attack John, archbishop of Esztergom, wrote an ambiguous letter to the conspirators, which can be interpreted as instigation to murder or its refusal depending on the stressing. The earliest known piece of this tradition is the *Rhetorica novissima* by Bouncompagno da Signa, which was apparently created not later than 1235.

IV) The sources according to which the queen was murdered in revenge, because her brother Berthold, archbishop of Kalocsa, violated the wife of Bánk, a Hungarian nobleman. The texts belonging to this group can be distinguished as follows:

IV/A) Sources that represent Queen Gertrude to be guilty as she contributed as a procuress to the seduction of Bánk's wife. The earliest text of this kind is the *Chronicon rhythmicum Austriacum*, which was created before 1270, and this version of the story is based on a Hungarian rumour of that time.

IV/B) Sources which state that Gertrude was innocently murdered in revenge, because she had not known about her brother's intrigues. This version occurred probably as the denial of tradition IV/A. It appeared not earlier than the 15<sup>th</sup> century, and its archetype is *De fundatoribus monasterii Diessensis*.

Finally, section V presents those original sources that do not have anything in common with the four traditions.



## A „tekergő kígyó” és a „sátán csatlósa”

Ellenségkép a középkori magyar királyi  
adománylevelek narrációiban

A középkori magyar nemesség körében nem dívott az a Nyugat-Európában elterjedt szokás, hogy az egyes családok történetét, illetve egy-egy kiemelkedő szerepet játszó személy életét önálló krónikában örökítsék meg.<sup>1</sup> Emlékezetük – a történész legnagyobb bánatára – alapvetően szóbeliségre épült.<sup>2</sup> Többségükben írástudatlanok lévén, nem tartották fontosnak a tetteiket elmesélő, udvarházakban-várakban előadott hősi énekek lejegyzését sem, írott szöveg híján pedig ezeknek az énekeknek sajnos alig-alig maradt nyoma.<sup>3</sup> Vitézi tetteik mégsem maradtak megörökítés nélkül, leírásukat azonban nem elbeszélő források, hanem az e tettekkel kiérdemelt királyi adománylevelek őrizték meg számunkra. Magyarországon a királyi adomány mindig elvégzett szolgálatot (vagy szolgálatokat) viszonzott, az érdemszerző szolgálatok részletes feljegyzése pedig feltehetőleg azt a célt szolgálta, hogy a megadományozott, illetve leszármazottai a későbbiekben is bizonyítani tudják kiváltságuk jogosságát.<sup>4</sup> A királyi privilégiumok erről tudósító *narratió*inak hossza, részletessége láthatólag egyenes arányban állt a megadományozott társadalmi helyzetével. Az egyszerű köznemes érdemeiről, még ha az illető életét áldozta is a csatatéren, általában

- 1 A késő középkori mentalitásról írt alapmunkájában Johan Huizinga a kor nevezetes lovagjairól szóló életrajzok közül különösen hármat tartott figyelemre méltónak: Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut, Le jouvenceau (Jean de Bueil élete), Le livre des faits du bon chevalier Messire de Lalaing, ld. *Johan Huizinga: A középkor alkonya*. Bp. 1976. 57–60. A magyarországi bárói familiák közül csupán a Cilleiekről készült családi krónika, azt sem Magyarországon, hanem a család eredeti birtokán írták. Kiadását ld. *Franz v. Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. II. Die Cillier Chronik*. Graz, 1883.
- 2 *Fügedi Erik: „Verba volant...”* Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 107–130.
- 3 Ilyen pl. az országosan ismertté Arany János trilógiájával tett Toldi Miklós, ill. a Thuróczy-krónikában fennmaradt, Hédervári Kont István vezette 32 vitéz története.
- 4 Mályusz Elemér a magyar oklevelek narratióit a pogány kor hőseinekiből eredeztette, ld. *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 13–14., 68–69.; *Uő: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) A hagyomány jogi eredeztetésére ld. *Székely György: Mályusz Thuróczy-monográfiájáról írt recenzióját* (Századok 103[1969] 1215–1217.), ill. újabban és részletesebben: *Zsoldos Attila: Karászi Sándor bán és utódai. (Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről)*. Századok 135(2001) 398–405.

rövid beszámolót találunk, a legjelentősebb bárói családok tagjai azonban annál hosszabb méltatásban részesültek.<sup>5</sup> Zsigmond király legbefolyásosabb bárója, a három évtizeden át nádori címet viselő Garai Miklós például már minden alkalommal olyan részletes érdemfelsorolásban részesült, hogy 1387–1420 között kapott adományleveleinek terjedelme eléri az 50 nyomtatott oldalt – lejegyzett érdemeiből akár egy rövid krónika is kitelne.<sup>6</sup>

Habár a *narratiók* soha nem említenek évszámokat, a bennük olvasható politika-, had- és társadalomtörténeti információkat – a 19. század végén írt első „modern” összefoglaló munka, Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* című könyve óta – messzemenően kiaknázza a magyar középkorkutatás.<sup>7</sup> Az elsődleges eseménytörténeti hasznosításon túl a *narratiók* kiváló anyagot nyújtanak a középkori mentalitás megismeréséhez is. A belőlük összeállítható nemesi érénykatalógus hű tükrö a kor értékrendszerének: nem véletlen, hogy már sor került a szövegek propagandaértékének vizsgálatára is.<sup>8</sup> Az elsősorban katonai érdek megismeréséhez természetesen ellenségre is szükség volt, és a történetek megértése, az adományos érdemeinek hangsúlyozása érdekében az adománylevelek közel olyan figyelmet szenteltek az ellenség tetteinek, mint a megadományozott és fegyvertársai cselekedeteinek. E körülménynek köszönhetően a magyar királyi kancellária által kibocsátott adománylevelek *narratióiból* nem csupán azt tudhatjuk meg, hogy milyen ellenségek ellen harcoltak magyar csapatok, de megismerhetjük azt is, milyen kép élt az ország mértékadó közvéleményében az e csapatokkal szemben álló ellenségekről.

Jelen tanulmány azt veszi röviden számba, milyen ellenségképet hagyományoztak ránk a királyi adománylevelek. A kancellária gazdag termésének teljes körű áttekintése egy későbbi, nagyobb munka része, egyelőre csupán a legfontosabb sajátosságokat kívánom feltérképezni. A vizsgálat időhatárául a középkori Magyar Királyságot megtámadó két legveszélyesebb ellenség megjelenését: az 1241-es tatárjárást, illetve a török elleni küzdelem Zsigmond-kori első évtizedeit választottam.

IV. Béla 1242 májusában, a tatárok elvonulásának hírére visszatért az ország szívébe dalmáciai menedékéből. A vérzivataros időben helytálló hívek megadományozása már az út során kezdetét vette, és még hosszú éveken át folytatódott.<sup>9</sup>

5 Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 31. skk.

6 I. m. 97.

7 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp. 1899. – A legjellemzőbb, legrészletesebb oklevélnarrációkból válogatott össze egy kötetrevalót Kristó Gyula, ld. *Középkori történeti oklevelek* (1002–1410). (= KHO) A szövegeket vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Szeged, 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.)

8 Ágnes Kurcz: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70(1962) 323–354.; *Uő*: *Az Anjou-kori oklevelek narrációja*. Irodalomtörténeti Közlemények 70(1966) 179–180.; *Uő*: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp. 1988. 163–219.

9 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 11. skk., a kiállított okleveleket ld. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1927.

1246-ban például Pok Móricnak adományozta a „hűtlenség vétkétől gyalázatosan megfertőzött” Fulkó birtokait. Az adományról kiállított oklevél szerint, „midőn az égi hatalom bűneink miatt a tatárok vadságával ostorozta országunkat”, Móric a Sajónál „földre döntött egy a hitetlenek sorából” a király felé törő tatár harcost, amikor pedig a király az őt üldöző ellenség elől a tenger mellékre igyekezett, „elhárította tőlünk a gonosz tatárok üldözését”.<sup>10</sup> Az oklevél egyébként a birtokaitól hűtlenségeért megfosztott Fulkó tetteit is a tatárokéhoz hasonlítja: a *narratio* szerint az általa megtámadott egyik falu templomát „a tatár fergeteg idejénél is kegyetlenebbül tövig lerombolta”.<sup>11</sup> A tatárjárás idején szerzett számos érdemet jutalmazó további oklevelekben az ellenség jelzőjeként a már említett „vad” (*saevus*), „gonosz”, „kegyetlen” (*impius*), „hítségő”, „hitetlen” (*perfidus*) kifejezések mellett állandóan szerepelt a „veszedelmes”, „veszélyt hozó” (*pestifer*),<sup>12</sup> illetve „kegyetlen” (*crudelis*) titulus,<sup>13</sup> az országot romba döntő tatárjárásról pedig mint a tatárok általános pusztításáról,<sup>14</sup> Isten elkerülhetetlen akaratáról emlékeznek meg a *narratiók*.<sup>15</sup> A tatárok megítélése a későbbiekben sem változott meg: az ország határain IV. László uralkodása alatt ismét felbukkanó tatár nép „hítségő”, amely „királyságunkat ellenségesen és kegyetlenül megtámadta, országunk igen nagy részét szörnyű pusztításokkal és zsákmányolással végigdúlta, és országunk lakóinak végtelen sokaságát kegyetlen rabságba hurcolta el”.<sup>16</sup> Több mint fél évszázaddal később, egy újabb tatár támadás után pedig Nagy Lajos honorált újfent a „tatárok

10 1246. jan. 10.: „Quo per Tartarorum saevitiam caelestis potentia regnum nostrum peccatis exigentibus flagellavit [...] In Soiou quendam Tartarorum, qui inter perfidorum aciem contra personam nostram exererat ad terram deiecit [...] Nobis eodem turbinis tempore partes maritimas petentibus, [...] subtraxerat persecutionem impiorum Tartarorum”. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. (= CDES) Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987., II. 148., magyarul ld. KHO 12. sz.

11 „ecclesiam [...] prius ipso tempore turbinis Tartarorum [...] funditus destruxerat humique humili complanarat”. CDES II. 148.

12 1248. máj. 1.: „gens pestifera Tartarorum”. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II–XVIII. (= CDCr) Coll. Tadeusz Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1990., IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz. (IV. Béla Osl nembeli Herbort ispánnak).

13 1255. nov. 20.: „Primo enim cum crudelitas Thartarorum”. CDCr IV. 608., magyarul ld. KHO 18. sz. (IV. Béla András testvérének).

14 1249. jan. 21.: „In generali vastacione Tartarorum”. CDCr IV. 382., magyarul ld. KHO 14. sz. (IV. Béla Geregye nembeli Pál országbírónak).

15 1248. máj. 1.: „Cum regnum nostrum divino iudicio, cui resisti non potest, invasit gens pestifera Tartarorum”. CDCr IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz. (IV. Béla Osl nembeli Herbort ispánnak); 1259: „Quod cum per divinam ulcionem Tartari regnum nostrum fuissent ingressi”. CDES II. 445., magyarul ld. KHO 20. sz. (IV. Béla trencsényi várjobbágyoknak).

16 1289: „Cum perfidia gens Tartarorum regnum nostrum hostiliter et crudeliter adiisset, et maximam partem regni nostri vastibus diris et spoliis peragrasset, ac infinitam multitudinem incolarum regni nostri in sua feroci captivitate abduceret”. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. (= MES) Ed. Ferdinandus Knauz–Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., II. 253., magyarul ld. KHO 74. sz. (IV. László az aranyosi székelyeknek).

kegyetlen népe ellen vívott összecsapásban” szerzett érdemeket, a Suki testvéreknek 1348-ban kiállított adománylevelében.<sup>17</sup>

A tatárjárást követő évtizedek ellenségei közül egyik sem vívott ki magának a tatárokhöz hasonló, súlyos minősítést: az oklevelek gyakran minden jelző nélkül, csupán a népnév feltüntetésével emlékeztek meg az ellenségről, legyen szó orosz vagy épp osztrák, német seregekről.<sup>18</sup> Jellemző, hogy IV. László oklevelében – az 1273-ban Magyarország ellen indított cseh és osztrák hadjáratról szólva – nem az országba törő hadak, hanem maga a háború kapta a „kegyetlen” jelzőt.<sup>19</sup> Komolyabb negatív megítélésre a 13. század második felében két ellenséges fejedelemnek sikerült szert tennie. A magyar királyt a tatárjárás idején súlyosan megzsaroló II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg a *specialis inimicus*, azaz „különleges ellenség” minősítést kapta.<sup>20</sup> IV. Béla és utódai láthatóan nem tudták Frigyesnek megbocsátani, hogy szomszédként a végveszélyben lévő ország hátába támadt.<sup>21</sup> A „fő ellenség” vagy „halálos ellenség” (*capitalis inimicus*, *capitalis hostis*) címet pedig annak a II. Ottokár cseh királynak sikerült kivívnia, aki II. Frigyes törvényes örökös nélküli halála után tartományai, a Babenberg-örökség megszerzéséért vívott küzdelem során került szembe IV. Bélával, majd utódaival.<sup>22</sup> Ellenség természetesen nemcsak kívülről, de az ország határain belülről is veszélyeztethette a békét és a közrendet. Az 1280-as években főként a Magyarországon letelepedett, de beilleszkedni nehezen tudó kunok számítottak ilyen veszélyforrásnak. A Hód-tavi csatában történt leverésük után kiállított oklevelekben a *narratiók* elsősorban „hitszegés”-üket, illetve „hitetlenség”-üket

17 1348. nov. 13.: „Specialiter in quodam conflictu contra sevam gentem Tartarorum confinia regni nostri tirannice invadere attentancium habito”. Anjou-kori okmánytár. I–VII. (= AO) Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., V. 248., magyarul ld. KHO 140. sz. Az oklevél eredetije: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 27 426.

18 „In Russia”, ill. „contra ducem Austriae” harcolt pl. a tatárok ellen is jeleskedő Herbort ispán (CDCr IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz.); az ellenség, mint „aciem Ruthenorum”, „Teuthonici”, „in exercitu nostro contra Austriam ducto” szerepelt Geregye nembeli Pál ország-bíró már ugyancsak idézett kiváltságlevelében (CDCr IV. 382., magyarul ld. KHO 14. sz.).

19 1273. jún. 24.: „sevissima guerra et ingens exercitus Theotonicorum et Boemorum regnum nostrum invasisset”. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. (= UB) Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1955–1985., II. 37., magyarul ld. KHO 40. sz.

20 1255. nov. 20.: „Item cum contra Fridericum ducem Austrie et Styrie, nostrum specialem inimicum, regnique nostri insidiatorem arma levassemus”. CDCr IV. 608., magyarul ld. KHO 18. sz.

21 Pedig „más időkben a magyar királyságnak nem tudott ellenállni”, jegyezte fel róla V. István Rátót nembeli Roland bánnak kiállított adománylevele (CDCr V. 546., ld. még: KHO 32. sz.).

22 1263: „Quod cum Othacarus rex Bohemorum dux Austrie et Stirie capitalis hostis regni nostri quedam talia confinio regni nostri perpetrasset”. Hazai okmánytár. I–VIII. (= HO) Kiad. Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 87., magyarul ld. KHO 24. sz. (IV. Béla Herbordnak); 1273. máj. 23.: „Porro cum Ottokarus Bohemorum rex, tunc patris nostri, nunc autem noster capitalis inimicus, fidei sue desertor”. CDCr VI. 35., magyarul ld. KHO 39. sz. (IV. László Csák nembeli Péter mesternek); 1283. márc. 10.: „In exercitu nostro generali quem contra regem Bohemorum nostrum et regni nostri inimicum capitalem habebamus”. HO VI. 289., magyarul ld. KHO 60. sz. (IV. László vépi udvarnokok jobbágynak).



(*perfidia, infidelitas*) emelték ki, az ellenük harcolók pedig mint a „kereszténység védelmezői” részesültek adományokban.<sup>23</sup>

A 13. század utolsó, illetve a 14. század első évtizedeiben a király és az ország számára a korábban csak pozitív kontextusban emlegetett bárók jelentették a legnagyobb veszélyt. A hű bárók hűtlenné válása IV. László uralkodása alatt már számos oklevélben tetten érhető,<sup>24</sup> a *narratiók* tobzódása a negatív jelzőkben azonban már inkább az új dinasztia, az 1301-ben az ország trónjára kerülő Anjou-ház uralkodására jellemző. A dinasztia első uralkodója, I. Károly regnálásának első felét, két évtizednyi időt fordított a hatalom megszerzésére, ebből az 1312 nyarán vívott rozgonyi csatát követő évtizedet nagyrészt az utókor által „kiskirály” megjelöléssel illetett előkelők elleni fegyveres küzdelemmel töltötte.<sup>25</sup> A király legfőbb belpolitikai ellenfelei, különösen a leghatalmasabb oligarchák, Csák Máté, a Kőszegiek, vagy az Erdélyt uraló Kán László minősítésére a küzdelem előrehaladtával a kancellária egyre kevésbé érte be az egyébként általában használt „hűtlenek és lázadók” (*infideles et rebelles*) megjelöléssel.<sup>26</sup> I. Károly Druget Fülöpnek 1317-ben kiállított adománylevelében Csák Máté úgy szerepel, mint „hűtlen konkolyhintő, viszályszító, a király ellen nyíltan lázadó”, aki a Szepességben „zsarnoki őrzöngéssel” pusztított.<sup>27</sup> Halála után, 1322-ben a

23 1282: „Nam cum Oldomerus cum universa generacione gentis Cumunice [!] contra nos inflammatus spiritu infidelitatis et superbie consurrexisset [...], cum prefata multitudo sue generacionis venit in Houdon, [...] idem Benedictus sicut vir strenuus pro honore nostro et christianitatis defensione [...] potenter dimicavit”. HO VIII. 450., magyarul ld. KHO 59. sz. (IV. László Merse fia Benedeknek); 1283. márc. 10.: „Preterea cum Comani in regno nostro existentes se a maiestate regia retrahere [...] voluissent, [...] eorum contumaciam perfidiam et animos rebelles ipsorum refrenare voluissimus”. HO VI. 289., magyarul ld. KHO 60. sz. (IV. László vépi udvarnokok jobbágynak); 1289: „Cum Cumani versi in perfidiam, ausu temerario elevato vexillo, crimen lese maiestatis non formidantes, in Houd contra nostram personam insurrexerant et convenerant”. MES II. 253., magyarul ld. KHO 74. sz. (IV. László az aranyosi székelyeknek). – Az „infidelis” kontextustól függő különböző jelentéseire ld. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. V. Ad edendum praeparavit: Kornél Szovák. Bp. 1999. 198.

24 A sor élén minden bizonnyal a notórius hűtlenek, a Kőszegiek vagy Németújváriak állnak, akik több ízben is fogságba ejtették a királyt (IV. Lászlót, III. Andrást), ill. a királyi család tagjait, ld. *Pál Engel: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert*. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert)*. Hg. Heide Dienst-Imtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) 85–113., 115–126.

25 A küzdelemre elsősorban ld. *Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok 122(1988) 89–147. (megjelent még a szerző válogatott tanulmányainak gyűjteményében, ld. *Úő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gond. Csukovits Enikő. Bp. 2003. [Millenniumi magyar történelem. Historikusok] 320–408.).

26 Rendszeres volt még a „notorius infidelis” (‘közismerten hűtlen’) jelző használata. Pl. 1325. okt. 12.: „Kopaz quondam palatinus notorius noster infidelis et rebellis”. AO II. 217., magyarul ld. KHO 125. sz. (I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiainak).

27 1317. nov. 3.: „Rursum in alia expeditione nostra, quam ex causis necessariis pro reformatione boni status regni et recuperatione bonorum regalium per Matheum dictum de Trenchen occupatorum, contra eundem infidelem nostrum, tanquam zyzaniarum et guerrarum suscitorem, nostre maiestati publice rebellantem habuimus [...], ceterum cum idem Matheus

trencsényi nagyúr a kancellária szóhasználatában már maga volt az ördög: a Szécsi testvéreknek kiállított oklevél Máté fegyvereseit a „cinkostársai, a sátán csatlósai” megjelöléssel illette.<sup>28</sup> Megítélésükben nem maradtak le mögötte a Kőszegiek – „az átkos emlékü Henrik bán párttűt és hűtlen, a tekergő kígyónál hitványabb és immár a második nemzedékben a hűtlenség rút gyalázatával beszennyezett fiai”<sup>29</sup> –, az ugyancsak kígyóhoz hasonlított Borsák, illetve az ország legsúlyosabb pusztítóiként emlegetett Kán László és fiai sem.<sup>30</sup>

A „hűtlen bárók által okozott válságos időszak” – ahogyan I. Károly is nevezte – az 1320-as évek elejére véget ért,<sup>31</sup> az oligarchák meghaltak vagy földönfutókká váltak, tartományaik felszámolása pedig rég nem látott mértékben megerősítette a királyi hatalmat. Hűtlenek és lázadók természetesen a későbbiekben is időről-időre megjelentek a történelem színpadán, számuk és főként erejük azonban már nem érte el az ország békés működését veszélyeztető kritikus határt. Minősítésük mindamellet a továbbiakban is épp olyan szigorú volt, mint I. Károly okleveleiben. Különösen igaz ez azokra a tettesekre, akik a felségárulás minősített esetét elkövetve, uralkodójukra emeltek kezét: a visegrádi palotában ebédelő királyi családra rontó Záh Feliciánra, András herceg avversai gyilkosaira, illetve a királynőket Gara közelében véres akcióval foglyul ejtő Horvátiakra. A

---

contra nostros fideles exercitum movisset, et in partibus regni nostri circa Scepus, vastus et spolia committere nitteretur, dictus magister Philippus huiusmodi insolencias ipsius Mathei non ferens, nec eius Tyranidis rabiem expavescens”. AO I. 446., magyarul ld. KHO 112. sz. (I. Károly Druget Fülöpnek).

28 1322. márc. 16.: „Cum enim [...] Matheus de Trinchinio dampnate memorie, noster quondam infidelis, assumpta presumptione detestabili aggregata que suorum complicitum, satane satellitum, nephanda caterva contra nostram maiestatem veniendo”. *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle 7(1964) 548., magyarul ld. Károly Róbert emlékezete. (= KRE) A szöveganyagot vál., szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp. 1988. 47. sz. (I. Károly a Szécsi testvéreknek). Az oklevél eredetije: MOL DL 99 892.

29 1317. dec. 20.: „Contra filios H[enrici] bani dampnate memorie, emulos et infideles nostros tortuosos serpentibus nequiores et infidelitates nota altera generatione ipsorum turpi infamia respersos transmissemus”. CDCr VIII. 439., magyarul ld. KHO 113. sz. és KRE 38. sz. (I. Károly Babonics János bánnak).

30 1319. okt. 17.: „Preterea cum Kopoz et Beke filii Thome ac filii Lodhardi notorii nostri infideles spiritu inflati superbie ad invicem maliciose, federati tortuosos serpentibus nequiores”. A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván–Nagy Imre–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Bp. 1871–1931., I. 172., magyarul ld. KHO 117. sz. és KRE 44. sz. (I. Károly Debreceni Dózsa vajdának); 1329. ápr. 10.: „Propter nefariam notam infidelitatis et sedicionem in quam idem Ladizlaus woivoda adhuc vivens conversus fuerat, et filii sui sibi in vicio infidelitatis succedentes se semper regie maiestati opposuerunt, et usque nunc aliis infidelibus et emulis regis sociati et applicati, eadem sedicione infidelitatis laborant et sepe eruentes in regalia vastus et incendia committunt, et tantas strages et depopulationes que vix loquela promi possent committere non expavent”. AO II. 394., magyarul ld. KRE 66. sz. (I. Károly Becsend fia Ferenc fia Istvánnak).

31 1325. okt. 12.: „pro reintegratione [...] reipublice que per infideles barones propter maliciam discriminosi temporum nimium oppressa fuerat et distracta”. AO II. 217., magyarul ld. KHO 125. sz. (I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiainak).

Záh Felicián merényletét követően az ország egész nemessége nevében kiállított ítéletlevél az emberi gonoszságra, alávalóságra a korban ismert valamennyi jelzőt, fogalmat magában sűríti, burjánzó, magyarra nehezen fordítható képekben hol csalfa rókához, hol veszett kutyához hasonlítva a tette helyszínén fiával együtt lemészárolt Feliciánt.<sup>32</sup> I. (Nagy) Lajos – öccse, András herceg meggyilkolása után – két hadjáratot is indított a Nápolyi Királyságba, a katonai érdemek honorálására kiállított okleveleiben a merénylet elkövetői többek közt a „sátán cinkosai”, az „árulás gyermekei” minősítést kapták, a felbujtónak tartott Johanna királynő, András felesége pedig epitheton ornansként a „férjgyilkos” (*viricida*) megjelölést viselte.<sup>33</sup> Záh Feliciánhoz hasonlóan „veszett kutyá”-knak minősítette Zsigmond király 1387-ben kelt oklevele felesége, Mária királynő támadóit, Horváti Jánost és Palisnai Jánost, valamint társaikat is: úgy tűnik, a korban e jelzők számítottak a legsúlyosabb sértésnek.<sup>34</sup>

Az Anjou-korban, különösen Nagy Lajos uralkodása alatt a magyar seregek a térség valamennyi népével viseltek háborút, és az ellenfelekre használt jelzők számbavétele ezúttal már sokkal több információt nyújt, mint a 13. században. A szinte minden évben, a szélrózsa minden irányában indított hadjáratok sokaknak teremtettek lehetőséget az érdemszerzésre, némelyik oklevél *narratio*ja az összes számba jöhető ellenfélről említést tesz. Nagy Lajos kedvelt katonabárai között is kiváltságos helyet vívott ki magának a Lackfi-család, élén István erdélyi vajdával, aki bandériumával Nápolytól Litvániáig számos ütközetben jeleskedett. Királyától érdemeihez méltó adományokban részesült, így jutott például a Tolna megyei Simontornya vár birtokába is. Az adományt 1347-ben megerősítő királyi privilégium Lackfi hét különböző hadjárat során tanúsított vitézi érdemeit veszi számba. Még I. Károly uralkodása alatt Ausztria és Stájerország hercegei ellen, osztrák területen aratott győzelmet. Ezután – szintén I. Károly zászlaja alatt – a szakadár (*schismaticus*) rácok, azaz szerbek, majd a hűtlen, szakadár havasalföldi vajda, Basarab ellen harcolt, innen I. Károly Csehország határaitra rendelte. A cseh hadszíntéren éveken át folyó összecsapások lezárultával Lackfi útja ismét a déli határok mellé, Nándorfehérvárra vezetett, majd az osztrák végeket tisztította meg a Kőszegiektől és a

32 Kiadását ld. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. (= CDH) Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., VIII/3. 419–427., magyar fordítását és értelmezését ld. Almási Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. Actas 2000. 1–2. sz. 191–197.

33 1355. márc. 27.: „demum cum processu temporum [...] quidam sathane satellites dyabolica succensi rabie, in necem prefati domini regis fratris nostri proditorie conspirantes, malignis cogitationibus et pravis machinationibus, tamquam iniquitatis filii et prodicionis alumpni sceleratis manibus, in divine maiestatis offensam ac scandalum orbis universi, eundem miserabiliter, quod dolentes referimus, iugulassent”. *Fraknói Vilmos*: Genealogiai kérdések. (Pór Antalnak ajánlva.) Turul 17(1899) 137., magyarul ld. KHO 149. sz.; Johannára ld. 1349. nov. 26.: AO V. 339., magyarul ld. KHO 141. sz. (I. Lajos Kont Miklósnak).

34 1387. jún. 2.: „infidelitatis internae perfidia et venenositate pestifera concitati, ad instar rabidi veltris prosilientes”. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I–II. Szerk. Varjú Elemér–Iványi Béla. Bp. 1908–1928., I. 390., magyarul ld. KHO 160. sz. (Zsigmond Losonci László és István bánoknak).

velük szövetséges osztrák csapatoktól. Az oklevél utolsóként Nagy Lajos „Krisztus nevéért az összes kereszténnyel szemben ellenséges” litvánok ellen folytatott első hadjáratát említi.<sup>35</sup> Az 1347. évi Lackfi-adománylevelél *narratió*-jának fontos tanulsága, hogy a nyugati kereszténységhez tartozó osztrák, stájer, cseh hadak nem kaptak semmiféle negatív minősítést, ugyanakkor a keleti keresztény egyházhoz tartozó szerbek, románok esetében minden egyes összecsapás alkalmával megemlítették, hogy skizmatikusok – ezek után természetes, hogy a litvánok esetében az oklevél nem hallgatta el pogányságukat. A keleti és nyugati ellenség megkülönböztetése az oklevelek többségében megtalálható: a szakadár szerb fejedelmek, legyen szó akár II., akár III. Uros Istvánról, akár Dusán Istvánról, a *narratiók*ban mint a „királyság ellensége és különleges ellenfele”, a „keresztbe vetett hit megrablója”, a „kereszténység ellensége” szerepelnek.<sup>36</sup> Havasalföld ugyancsak szakadár fejedelmek, például az I. Károly fölött győzelmet arató Basarab emellett rendszeresen megkapták a „hűtlen”

35 1347. jún. 30.: „Adversus duces Austrie et Stirie, ad conterendum impetum et furem Teonicorum [...] In ipsis partibus Austrie validum exercitum Teonicorum debellando [...] Porro cum idem genitor noster contra scismaticos versus Raciā validum habuisset exercitum [...] Genitor noster ad recuperandas regni sui partes Transalpinas cum valido suo exercitu accedendo, ante castrum Argys castra metatus fuisset [...] sex ex infidelibus scismaticis fideles homines patris nostri infestantibus, captivando adduxit [...] In confiniis Bohemie [...] partes regni nostri in ipsis confiniis Bohemie habitas, et per Bohemos occupatas ab eisdem Bohemis per suas veras metas per sanctissimum regem Ladislaum positas et erectas recuperando [...] Postmodum dum scismatici Racienses in Nandur Feyruar descendissent [...] In confiniis Austrie per eundem patrem nostrum constitutus, in metis regni nostri, quedam montem, quem Teotonici detinebant, ab eisdem occupando [...] Castrum Leuka vocatum a filiis Herrici infidelibus patris nostri auferendo [...] Cum Teotonici viriliter dimicando eosque debellando, et Pohemarium baronem de Austria [...] auferendo [...] Cum nos adversus Lythvanenses omnium christianorum inimicos pro Christi nomine accessissemus”. Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891., I. 198., magyarul ld. KHO 138. sz. Az oklevél eredetije: MOL DL 3553. (I. Lajos Lackfi Istvánnak) – Lackfinak a năpelyi hadjáratban szerzett érdemeit ld. Nagy Lajos 1350. okt. 30-án kiállított adománylevelében (CDH X/1. 756., magyarul ld. KHO 143. sz.).

36 1319. jún. 18.: „Vrosium regem Seruie et regnum eius nostrum et totius regni nostri inimicum et emulum specialem”. UB III. 122., magyarul ld. KHO 115. sz. (I. Károly Nagymartoni Pálnak); 1322. márc. 16.: „Vrosius quondam rex Rascie scismaticus, eo tempore noster emulus specialis, in devastationibus possessionum nostrorum fidelium et regnicolarum nostrorum interfectionibus et in captivis vinculis abductionibus, atroces iniurias nobis multiplicatis vicibus irrogasset, et nos [...] eundem regem, ut fidei predonem Crucifixi [...] aggressi fuissetus”. Györffy Gy.: i. m. 548., magyarul ld. KRE 47. sz. (I. Károly a Szécsi testvéreknek). Az oklevél eredetije: MOL DL 99 892.; 1351. febr. 28.: „Nam cum rex Rascie scismaticus [!] tunc inimicus noster capitalis confines regni nostri in partibus de Machow et Syrmie adeo depopulasset, in ore gladii crudeliter occidendo, alios cum eorum liberis colligatos de regno nostro captivos deducendo, ut fere ipse partes raro incolerentur habitatore, [...] Dominicus banus rabiem perseveritatis ipsius regis Rascie scismatici in christianos severient in tantum edomavit”. HO II. 88., magyarul ld. KHO 145. sz. (I. Lajos Domokos macsó bíbának); 1355. márc. 27.: „ac successu temporis validum movissemus exercitum contra regnum Rascie, crucis Christi ac nostre fidei christiane perfidum inimicum”. Fraknói V.: i. m. 137., magyarul ld. KHO 149. sz. (I. Lajos Vásári Miklós esztergomi érseknek).

minősítést is: Havasalföld ugyanis a magyar korona fennhatósága alá tartozó területnek számított, így a magyar királlyal szembeni bármilyen barátságtalan lépés azonnal hűtlenségnek minősült.<sup>37</sup> A „hűtlen” jelzőt egyébként az 1360-as években létrejövő Moldva (szintén szakadár) fejedelmeire,<sup>38</sup> sőt, meglepő módon, még a Magyar Királysággal Dalmácia birtokáért harcba keveredő Vencére is alkalmazták. Pedig a például Nagy Lajos 1364. évi oklevelében a városállamot minősítő „hűtlen és közismert lázadó” kifejezést egyébként hagyományosan a belpolitikai ellenfelekre használta a kancellária.<sup>39</sup> Az oklevelek *narratiói* nem csupán a nyugati és a keleti ellenséget különböztették meg, de a keletit tovább bontották a más egyházhoz tartozó, de keresztény skizmatikusokra, illetve a kereszténységen kívül eső, pogány ellenségekre. A Lengyelországot, Lajos örökségét veszélyeztető litvánok, Európa egyik utolsó pogány népe – miután a magyar hadak több hadjáratot is folytattak ellenük – számos privilégiumban szerepelnek, mindenütt pogányságuk, és a Krisztus hitétől elszakadva élőkre jellemző kegyetlenségük kiemelésével.<sup>40</sup> A másik pogány ellenfél, akivel a magyarok összemérték kardjukat, a „tatárok kegyetlen népe” az 1350-es évektől kezdve nem indított többé önálló támadásokat a magyar területek ellen.<sup>41</sup> Helyét néhány évtizeddel később azonban egy minden korábbinál veszélyesebb és főként minden korábbinál tartósabbnak bizonyuló, új ellenség vette át, a török.

Az iszlám hitű törökök az 1350-es években jelentek a Dardanellák európai oldalán, és szinte azonnal megkezdtek terjeszkedésüket. Rendkívüli dinamizmussal bő három évtized alatt a Balkán-félsziget jelentős részét uralmuk alá hajtották, s 1390-ben az Al-Dunánál elérték a magyar végeket. Az 1390-es években az ország déli területein, elsősorban a Szerémségben és a Temesközben megje-

37 1335. jún. 22.: „In terra Transalpina ubi per Bazarab Olacum et filios eiusdem dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri dyadematis regii et nostrum infideliter detinentes”. AO III. 175., magyarul ld. KHO 135. sz. (I. Károly Csór nembeli Tamásnak); 1332. nov. 26.: „confinia regni nostri, que in terra Transalpina per Bazarab [...] scismaticum in nostrum et sacre nostre corone non modicum derogamen detinebantur et detinentur, adissemus, idem Bazarab infidelis Olacus noster”. Györffy Gy.: i. m. 555. (I. Károly a Nagymartoniaknak). Az oklevél eredetije: MOL DL 2733. – Számos további példa található Györffy György idézett munkájában.

38 A Magyarországot elhagyó Bogdán vajda halmozott hűtlenségére pl. 1365. febr. 2.: „Bokdan woyvoda et suis filiis, nostris videlicet infidelibus notoriis, ob ipsorum detestandum infidelitatis notam, eo, quod idem Bokdan et filii sui, fulminante dyabulo, humani generis inimico, qui, eorum tela sue nequicie et fraudis venenosis [...] graviter saucians”. Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X–XIII. Sub red. Acad. Ștefan Pascu et al. București, 1977–1994., XII. 398., magyarul ld. KHO 153. sz. (I. Lajos Balk máramarosi vajdának).

39 1364. jan. 27.: „Veneti, nostri infideles et notorii rebelles”. CDCr XIII. 331., magyarul ld. KHO 152. sz. (I. Lajos Mermonyának).

40 1352. ápr. 26.: „Et cum iis temporibus non prolongatis Christi nomine invocato ad conterendam duriciem et seviciam cordis paganice gentis Lythvanorum a Christi fide scissorum, in valido exercitu propria in persona accessissemus”. AO V. 576., magyarul ld. KHO 147. sz. (I. Lajos a Nagymartoniaknak). Az oklevél eredetije: MOL DL 4277.

41 1348. nov. 13.: „Specialiter in quodam conflictu contra sevam gentem tartarorum confinia regni nostri tyrannice invadere attentancium habito”. AO V. 248., magyarul ld. KHO 140. sz. (I. Lajos Suki Miklós unokáinak). Az oklevél eredetije: MOL DL 27 426.

lentek az első török portyázók, s kezdetét vette a települések felpredálása, a lakosságnak és javainak elhurcolása.<sup>42</sup> A török veszély, az oszmán hadak elleni küzdelem a kiváltságlevelekben is egyre nagyobb teret nyert: a magyar nemesség katonai érdemei többségét az 1390-es évektől kezdve a törökök elleni, vagy a törökökkel kapcsolatba hozható akciókban szerezte. Az első összecsapások után, 1390 augusztusában Zsigmond király Sárói László temesi ispánt azért jutalmazta, mert a „cseles ravaszsággal szövetkezett gonosz szakadár szerbek és törökök”, „az egész kereszténység ellenségei”, a „vad, őrzöngő, vészhozó” ellenség támadását visszaverte.<sup>43</sup> 1396-ban utóda, Marcali Miklós hasonlóképpen azért részesült királyi kiváltságban, mert a Temes és Krassó megyék területére törő „vad, pogány” törökökkel és más szakadár népekkel „az oroszlán vakmerőségével felövezve” harcba bocsátkozott.<sup>44</sup> A *narratiók* némelyike élénk költői képekben ecseteli a török pusztítást: „láttuk, hogyan teszi tönkre a törökök kegyetlensége a keresztények kicsiny nyáját, egyeseket a leghitványabb szolgaságra vetve, másokat pedig bántalmazásuk által kardjaik élével irtván ki. Itt félelem, ott sírás, amott jajveszékélés a keresztény területen, a szemérem, a keresztények népes gyülekezetének szegényére, az istenség meggyalázására és a kereszténység súlyos sérelmére” – olvashatjuk Stibor vajda 1397-ben elnyert kiváltságlevelében.<sup>45</sup>

42 Engel Pál: A török–magyar háborúk első évei 1389–1392. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 561–577. (megjelent még: *Uő*: Honor, vár, ispánság i. m. 555–577.); *Uő*: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). Századok 128(1994) 273–287.

43 1390. aug. 14.: „per turmas pestíferas et hosticos grande insultu pravorum scismaticorum Rassciensium et Turcorum ex subdolo astu confederatorum [...] processu et ingressu ipsorum Rasciensium et Turcorum, nostrorum, ymo potius totius Christiane caterve emulorum ad territoria ipsius regni nostri antefata denuo et ex novo conterenda fiendis”. Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Ed. Antonius Fekete Nagy–Ladislaus Makkai. Bp. 1941. 396., magyarul ld. KHO 163. sz. (Zsigmond Sárói László temesi ispánnak).

44 1396. aug. 13.: „Nam cum circa festum beati Mychaelis archangeli proxime preteritum, seivissima, paganorum Turcorum scilicet et aliorum cismaticarum [!] nacionum barbaries, confinia et districtus comitatum Themesiensis et de Crassow hostiliter subintrasset, et eadem devastando et conburrendo, ac quamplurimos nostros regnicolas captivando, penes possessionem Chak appellatum hiis crudeliter peractis descendisset. Tunc prefatus magister Nicolaus comes leonida audacia suffultus [...] post eos properans et cum eisdem seivissimis paganis bellica certamina uti atleta dei ibidem committens”. *Ortvay Tivadar*: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Pozsony, 1896. (Temes vármegye és Temesvár város története IV.) 264., magyarul ld. KHO 164. sz. (Zsigmond Marcali Miklós temesi ispánnak). Az oklevél eredetije: MOL DL 8176.

45 1397. dec. 8.: „ob intuitum ad graves ymo gravissimas Christicolarum angustias pie compassionis zelo in circuitu levando dirigentes, quomodo per Turconicam seviciam pusillus grex Christianorum affligeretur, aliis in jugum vilissime servitutis redactis, aliis vero per crudelem conculcationem eorum in ore gladii in exterminium missis; hic timor, hic ploratus, hic vlulatus in regione Christiana in pudoris, confusionis immense Christicolarum obprobrium, divinitatisque contumeliam et grande scandalum Christianitatis”. *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp. 1874. (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV.) 97., magyarul ld. KHO 166. sz. (Zsigmond Stibornak). Az oklevél eredetije: MOL DL 8283. – A török rabságra ld. *Csukovits Enikő*: Csodás szabadulások a török rabságból. Aetas 20(2005) 4. sz. 78–90.; *Uő*:

A Zsigmond-korban egyértelműen a török vált az ország „fő ellenségévé”. Mint Zsigmond 1405-ben Debrecen számára kiállított városprivilegiumában – amely a város megerősítését szorgalmazta – olvasható, a Magyar Királyságnak megalapítása óta három kiemelten veszélyes ellenséggel kellett megküzdenie: a besenyőkkel, a tatárokkal és a törökökkel.<sup>46</sup> Amíg azonban az országot egykor ért besenyő és tatár támadásokról ekkor már Debrecen privilegiuma szerint is csupán a krónikákból szereztek hírt, a törökök – kiérdemelve a 13. században még a tatárokkal használt valamennyi negatív jelzőt – évszázadokra biztosították maguknak „az ország és a hit üldözője”, a velük szembeszálló magyaroknak a „kereszténység védője”, a „Krisztus bajnoka”, az országnak pedig a „kereszténység védőpajzsa” titulust.<sup>47</sup>

Már e néhány, rövid áttekintésünk során idézett *narratio* alapján is megállapítható, hogy a 13–14. században kibocsátott magyar királyi adománylevelek, noha az ellenség időről-időre változott, meglehetősen állandó ellenségképet rögzítettek: a magyarokkal azonos hitű, hasonló harcmódorú ellenfelet egyenrangúnak tekintették, és általában nem minősítették negatív módon. Az ortodox szerbeket, románokat stb. már bizalmatlanul kezelték, de az esetek többségében beérték szakadár mivoltuk hangsúlyozásával. Súlyosan elítélő, sértőnek minősülő jelzővel csak a királyra, illetve az országra fegyvert emelő belső árulókat, az ország hűtleneit, illetve a nem keresztény, más harcmódor szerint hadakozó ellenfeleket, a hitetleneket illették. Ez a felfogás tökéletesen egybevág a – Magyarországon számos kutató által hiányolt – lovagi értékrendszerrel,<sup>48</sup> ahol a hősi erények élén a hűség, a *fidelitas* áll, s ahol az *infidelitas* bármilyen értelemben elfogadhatatlannak számított.

## ENIKŐ CSUKOVITS

### THE “COILING SNAKE” AND THE “SATAN’S SERVANT”

#### THE PORTRAYAL OF THE ENEMY IN NARRATIONS OF MEDIEVAL ROYAL GIFT-DEEDS IN HUNGARY

It was not usual among the Hungarian nobility of the Middle Ages to record the history of the family in individual chronicles, because their remembrance was based primarily on oral tradition. Descriptions of their martial exploits were recorded in royal

Dalla cattività turca alla soglia degli apostoli. In: Gli archivi della Santa Sede e il regno d’Ungheria (secc. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor. A cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor. Bp.–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae 4.) 3–10.

46 Zsigmond kori oklevéltár. I–IX. Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2004., II. 3767. sz.

47 *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közlöny 60(1936) 297. skk.; *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39(1997) 21–49.

48 Elsősorban: *Szücs Jenő*: A magyar irodalom története I. kötetről. Történelmi Szemle 10(1967) 119–133.; *Uő*: Magyar és európai lovagi kultúra. BUKSZ 1(1989) 1. sz. 43–50.

gift-deeds owing to their feats. In Hungary, the royal grants were always given in return of fulfilled services, and meritorious services were noted down to provide for the awarded person and the descendants that they would be able to substantiate the legitimacy of their privileges. Hungarian medievalism – particularly political and military history – regards the narrations about royal privileges as primary sources, but they give a remarkable basis for the examination of medieval mentality, as well. Naturally, military merits required enemies, too. In order to clarify the events and to emphasize the martial exploits of the awarded person, the gift-deeds paid almost as much attention to the crimes of the enemy as to the merits of the honoured one. Due to this phenomenon, narrations appearing in deeds of gift granted by the Hungarian Royal Chancellery give indications of the enemies with whom the Hungarian troops fought, but they also reflect the image that the enemy had according to the standard public opinion of Hungary.

Although the enemy changed from time to time, Hungarian royal gift-deeds of that time recorded a fairly constant portrayal of the enemy: those who had the same religion and similar method of fighting as the Hungarians were usually considered to be on an equal basis, and were not described in a negative way. On the contrary, the Orthodox Serbs, Romanians etc. were treated with suspicion, but in most cases emphasising their schismatic character was enough. Only those were censured and presented in an especially negative way, who were traitors and took weapon to the king or the country, who were treacherous to their homeland, non-Christians, pagans or had a different method of fighting.



## Budapesti törvényhatósági választások 1930-ban

Az új fővárosi törvény (1930:XVIII. törvénycikk)  
megalkotása, hatása és következményei

A Bethlen-kormány az 1920-as évek második felében, konszolidációs és centralizációs törekvéseinek jegyében, napirendre tűzte az önkormányzati testületek hatáskörének további szűkítését. Az új fővárosi törvény megalkotására is e politikai cél elérése érdekében került sor. Ripka Ferenc főpolgármester készítette el a törvénytervezet első változatát, amelyet egy szűk körű testület vitatott meg. Tagjai a következő prominens személyiségek voltak: Bethlen István miniszterelnök, Scitovszky Béla belügyminiszter, Bárczy István és Bódy Tivadar egykori polgármesterek, Némethy Károly nyugalmazott államtitkár, valamint a belügyminisztériumi szakreferensek. Később a törvényelőkészítő munkálatokba aktívan bekapcsolódott Kozma Jenő, Wolff Károly, Harrer Ferenc és Usetty Béla is.<sup>1</sup> Miután az évek óta ígérgetett újabb fővárosi törvénytervezet publikussá vált, 1929 őszén az ellenzéki tábor képviselői csatasorba álltak, tiltakozásul az autonómia drasztikus megcsonkítása ellen. A törvénytervezet parlamenti vitája, közgyűlési fogadtatása, a napi sajtó reflexiói, a kormánylapok magyarázkodásai, az ellenzéki orgánumok (például *Népszava*, *Újság*) bírálatai igencsak felkorbácsolták a politikai közvéleményt. A törvényjavaslat ugyanis hónapokig (1929. december 13-tól 1930. április 5-ig) szerepelt a tisztelt Ház napirendjén, valamint a Parlament közigazgatási bizottsága ülésein, és vált viharos politikai összecsapások tárgyává.<sup>2</sup>

A főváros önkormányzatának védelmében a szociáldemokraták és a polgári liberálisok mellé felsorakoztak a keresztény ellenzék táborához tartozó városatyák is.<sup>3</sup> Az 1929. október 23-ai közgyűlésen szinte teljes egyetértés nyilvánult meg a törvénytervezettel foglalkozó felirat szövegének tárgyalásakor. A vitában megnyilatkozó különböző pártállású városatyák (Dr. Bródy Ernő, Kozma Jenő, Peyer Károly, Vámbéry Rusztem, Wolff Károly) az alapkérdésekben egységes álláspontra helyezkedtek. Nem vitatták a fővárosi törvény reformjának szükség-

1 Négyüket és Bódy Tivadart tevékenységük elismeréséül Ripka Ferenc főpolgármester 1931 januárjában kormánykitüntetésre terjesztette fel. Budapest Főváros Levéltára ( = BFL) Főpolgármester iratai biz. 1931-1023, idézi: *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp. 1972. 99.

2 A közigazgatási bizottsági vitákat ld. részletesen: i. m. 96–97.

3 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1929. évi november hó 6-án (szerdán) tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1929. nov. 12. 2061–2069.

gességét, de határozottan kinyilvánították elvi álláspontjukat. Wolff – többek között – leszögezte: „alapelv kell legyen az önkormányzati szervek hatáskörének fenntartása és felügyeleti jogkörének ezen elv sértetlen biztosítása mellett való megállapítása”. Továbbá hangsúlyozta: „Biztosítandó az általános, egyenlő, titkos szavazati jog, és az arányos választás alapján összeülő közgyűlésnek, valamint a kiküldendő önkormányzati szervezetnek a főváros személyi és anyagi kérdéseiben való döntési joga, az üzemeket is beleértve.”<sup>4</sup>

A törvénytervezet minisztertanácsi vitájára november elején került sor. Scitovszky Béla belügyminiszter előterjesztéséből világosan kiderül, hogy mi volt a kormányzat valóságos célja a főváros közigazgatásáról szóló törvény megalkotásával. Egyrészt a központi hatalom befolyásának növelése mellett a „nemzeti és valláserkölcsi alapon álló pártok” számára minden körülmények között biztosítsa a városházi többséget, másrészt a „szélsőséges áramlatok érvényesülésének” gátat szabjon. E törekvések megvalósulását a törvénybe szép számmal beépített korlátozások, hatásköri módosítások, az úgynevezett „korrektívumok” garantálták.<sup>5</sup> Később a téma közigazgatási bizottsági vitájában Bethlen István miniszterelnök egyértelműen megfogalmazta, hogy a törvény legfontosabb, szinte kizárólagos feladata: „az állam, a központi hatalom érvényesítése az országban, így a fővárosban is. Mindenféle önállósági törekvést el kell hárítani.”<sup>6</sup>

Majd az ellenzéki városatyák dr. Bródy Ernő és Peyer Károly kezdeményezésére – 44 bizottsági tag aláírásával – rendkívüli közgyűlés összehívását kérték november 22-re a főpolgármestertől, hogy kifogásaikat, korrekciós javaslataikat a készülő törvénnyel kapcsolatban előadhassák. Ő azonban a kérelmet, némi hezitálás után, elutasította. E döntés csak tovább borzolta a kedélyeket, s a kérelmezők az 1929. december 5-ei közgyűlésen a közigazgatási bírósághoz fordultak a törvényellenes intézkedés felülvizsgálatáért.<sup>7</sup> Az ítélet elmarasztalta ugyan a főpolgármestert, döntését megsemmisítette, de nem akceptálta az ellenzék egyéb panaszait.<sup>8</sup> Végül, Peyer indítványára, 1930. február 7-ére összehívták a rendkívüli közgyűlést, amelynek napirendjén egyetlen kérdés szerepelt: „Felirat az országgyűléshez a fővárosi törvényjavaslatban foglalt rendelkezések tárgyában.” A rendkívüli közgyűlés első napja Ripka Ferenc főpolgármester suta magyarázkodásával indult, majd felolvasta a szociáldemokrata frakció nevében

4 BFL Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1929. évben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei. (= BFL Közgyűlési jkv.) Bp. [1929.] 1929. okt. 23.: 293.

5 A témához ld. *Ignác Károly*: A hatalom eszközei a választói akarat „korrigálására”. A törvényhatósági választási rendszer elvei és gyakorlata Budapesten a Horthy-korszakban. *Múltunk* 50(2005) 1. sz. 210–237. és „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. Szemelvénygyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. 1873–1930. Összeáll., szerk. Sipos András–Donáth Péter. Bp. 1999. 325–331. (A jelzett oldalakon a Minisztertanács nov. 13-ai tanácskozásának jegyzőkönyvét közlik.)

6 Idézi: *L. Nagy Zs.*: i. m. 99.

7 BFL Közgyűlési jkv. 1929. dec. 5-i rendkívüli kgy.: 368–377. (ld. 1252. sz. kgy. határozatot); Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1928. december 5-én (csütörtökön) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1929. dec. 7. 2379–2384.

8 A közigazgatási bíróság döntése a rendkívüli közgyűlések összehívásáról. Fővárosi Közlöny 1930. febr. 7. 282–285.

benyújtott indítványt. Ebben egyértelműen megfogalmazódott az ellenzék egy csoportjának határozott követelése: a „törvényjavaslat visszavonása, illetve az önkormányzat demokrácia és jogegyenlőség szellemében való módosítása”. Az úgynevezett kurzuspártokat reprezentáló többség azonban lényegesen szerényebb korrekciós javaslatokat tartalmazó feliratot preferált.<sup>9</sup>

Az újabb és egyben az utolsó ellenzéki próbatétel a június 11-ére a szociáldemokrata párti Peyer Károly és a *Nemzeti Demokrata Párt* képviselőjében fellépő dr. Gál Jenő, valamint néhány képviselőtársuk kérelmére egybehívott rendkívüli közgyűlés volt. Igaz, ekkorra a szóban forgó törvényt már megszavazta az országgyűlés, a kormányzó május 29-én szentesítette, s ezzel életbe is lépett. Ezúttal csupán a végrehajtási utasítás módosításában reménykedhettek. Ám a testület tagjainak többsége az előterjesztett módosító indítványok tárgyalásától eleve elzárkózott.<sup>10</sup>

Az ellenzék makacs, kitartó munkájának azért volt némi eredménye a törvény végleges szövegének megfogalmazásában is. Ugyanis sikerült elérnie a főpolgármester jogkörének bizonyos szűkítését. Ugyanakkor elérték azt is, hogy a választható képviselők számát a kinevezendő tagok rovására tízzel megemeljék. A kormány hozzájárult ahhoz, hogy az eredeti tervtől eltérően a főpolgármesteri tisztséget továbbra is választás útján lehessen betölteni. Így is mindössze 150 mandátum sorsáról dönthet majd Budapest polgársága. Az 1930. évi XVIII. törvénycikk lényegesen átfogalmazta a városi adminisztráció korábbi rendjét, mélyreható változásokat hozott a Városháza, sőt az egész főváros életében. Az új rendelkezéssel megszüntették az 1872. évi XXXVI. törvénycikkkel életre hívott, s azóta viszonylag jól működő városi tanácsot, funkcióit a polgármesterre ruházták, a közgyűlés szerepkörének többségét pedig az újonnan felállított *törvényhatósági tanács* kapta. Megnövelték a belügyminiszter gazdasági téren érvényesülő ellenőrzési jogát, továbbá létrehozták új intézményként a *számszék*et, a város-gazdálkodás ellenőrző szervét. Bevezették az *örökös tagság* intézményét, és megemelték a kinevezett tagok számát. Ezen kívül megnövelték a székesfőváros területét, s a közigazgatási kerületek számát 10-ről 14-re emelték. Módosították, aránytalanabbá tették a választókerületeket.

A törvény 11. §-a értelmében az új összetételű törvényhatósági bizottságot 150 választott tag, 32 örökös tag, az érdekképviselői csoportok köréből választott 18 tag és a vitézi törzsszék törzskapitányának 1 kiküldöttje, valamint a hivatali állásuknál fogva tagok és a szakszerűség képviselői alkotják. Megjegyzendő, hogy e paragrafus nem határozza meg az utolsóként feltüntetett kategóriák létszámát. A különböző forrásokban szereplő adatok azonban nem azono-

9 L. Nagy Zs.: i. m. 98.; BFL Közgyűlési jkv. 1930. jan. 7., 11. kgy.: 66–71. (258. sz. kgy. határozat) és i. m. 76. (266. sz. kgy. határozat: Petrovác Gyula, a Wolff-párt alelnöke által beterjesztett „ellenjavaslat”); Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1930. évi február hó 7-én (pénteken) és 11-én (kedden) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1930. febr. 18. 395.

10 BFL Közgyűlési jkv. 1930. jún. 11.: 442. (1017. sz. kgy. határozat); Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1930. évi június hó 11-én (szerdán) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1930. jún. 17. 1389–1394.

sak.<sup>11</sup> Az új testületnek, a törvényhatósági tanácsnak a létszámát a törvény 25 főben rögzítette, amelyből 14 személyt a törvényhatóság tagjai maguk közül választhatnak, 6-ot a főpolgármester nevez ki, rajtuk kívül tagja még a főpolgármester, a polgármester és a 3 alpolgármester.

A törvényhatósági választójogra vonatkozóan az 1930. évi XVIII. törvény-cikk lényegében újabb korrekciókat nem iktatott be, mivel „célhoz vezető” korrektívumokat a belügyminiszternek minden igyekezete ellenére sem sikerült találnia.<sup>12</sup> Így, a törvény 13. §-a értelmében „törvényhatósági választójoga van annak, aki megfelel azoknak a kellékeknek, amelyeket az országgyűlési képviselő-választójogra vonatkozólag az 1925:XXVI. tc. 1. és 2. §-ai, továbbá az ugyanazon törvény 5. §-a alapján kiadott rendeletek előírnak, ha az összeírás évét megelőzően hat év óta állandóan, megszakítás nélkül a székesfőváros területén lakik”. Az újdonság, illetve eltérés az országgyűlési képviselő-választójogtól csupán az egyhelyben lakás időtartamának 2 évről 6 évre való felemelése volt. Egyébként mindkét nembeli választópolgárnak rendelkeznie kellett még 10 éves magyar állampolgársággal. A férfiak esetében a korhatár 24 év, a nőknél 30 év volt. (Kivételt képeztek a diplomás nők, akiknek „életkorra való tekintet nélkül van választójoga”). Az értelmi cenzus is diszkriminatív maradt: a férfiak esetében elég volt a „négy elemi”, a nőknek hat népiskolai osztály elvégzését vagy azaz „egyenértékű műveltség megszerzését kell igazolni”.<sup>13</sup>

A törvény életbe lépése igen feszült politikai légkörben és egyre kritikusabbá váló gazdasági válsághelyzetben következett be. A körülményeket bonyolították a tovább alig halogatható fővárosi választások előkészületei, mivel a törvényhatóság kétszer meghosszabbított mandátuma az év végén mindenképpen lejárt.<sup>14</sup> Továbbá a politikai paletta állandó változása, s átrendeződésének kísérő jelenségei is szaporították a problémákat. Ez utóbbiak kifejeződtek új politikai pártok, érdekcsoportok színrelépésében, avagy tekintélyesnek számító nagy városi pártok polarizálódásában (Ripka Ferenc *Egységes Községi Polgári Pártja*, Wolff Károly nevével fémjelzett *Keresztény Községi Párt* – ez utóbbiból Friedrich István 9 társával kilépett és önálló politikai útra tért).<sup>15</sup>

11 Dr. Egyed István Budapest önkormányzata c. munkájában (H. n., 1935. [Statistikai közlemények 78/3.] 17.) 20 főtisztviselőt és a fővárosban működő 9 legfontosabbnak ítélt intézmény vezetőjét sorolta e kategóriákba. Így szerinte a közgyűlés 230 főből áll. A korabeli sajtótermékek 240 fős törvényhatósági bizottságról írnak, pl. Az új közgyűlés seregszemléje (Független Budapest 1931. jan. 28. 1–2.) c. írás szerint: 8 állami hivatalnokkal és 31 városi házi tisztviselővel egészült ki a közgyűlés.

12 „Kelet Párizsától” a „bűnös városig” i. m. 327.

13 Vö. 1925. évi XXVI. tc. az országgyűlési képviselők választásáról.

14 Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I–XXXVII. (= Napló 1927–1931.) Bp. 1927–1931. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. I–XXXVII.), XXIV. 2.; *Tarjányi Sándor*: A gazdasági válság hatása a főváros és környékének várospolitikájában. In: Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 1980. (Budapest története V.) 291.

15 Ld. pl. Nemzeti Szabadelvű Párt. Független Budapest 1930. febr. 26. 1.; Erősödik az ellenzéki polgári front. Független Budapest 1930. ápr. 9. 1.; Választások előtt. Független Budapest 1930. máj. 28. 1.; Megalakult a közgyűlési pártonkívüliek csoportja. Független Budapest 1930. máj. 28.

A törvényhatósági választások időpontjának halogatása, valamint titokban tartása miatt még inkább elszabadultak a politikai indulatok, kemény választási kampány-hangulat lett úrrá a fővárosban. Ugyanis a törvény egyes paragrafusainak végrehajtására hónapokkal a törvényhatósági választások előtt került sor. Június 18-án, a törvényhatósági tanács tagjainak megválasztásával vette kezdetét a közel egy évig tartó választási procedúra. *Kínos meglepetés érte az egyesült kurzuspártokat a törvényhatósági tanácsi választáson* – adta címül vezércikkének a *Népszava* 1930. június 19-ei száma. A tudósításból kiderül, hogy a belügyminiszeri végrehajtási utasítás értelmében megrendezett „titkos” nyílt szavazással kapcsolatos manipuláció ellenére az ellenzék 8 taggal került be a testületbe, s köztük négy szociáldemokrata. Ám az úgynevezett kurzuspártok képviselői így is többségben voltak, mivel a polgármester által kinevezett hat személy is közülük került ki. A szociáldemokrata és demokrata párti képviselők együttesen törvénysértőnek minősítették a választási eljárást, miszerint a „pártvezérek és megbízottak ellenőrizhették a boríték lezárása előtt a »titkos« szavazatokat”. Az új testület június 21-én tartotta első ülését, s ezzel lényegében kezdetét vette az új törvény szellemének és paragrafusainak átültetése a mindennapok várospolitikájába.

Nagy felháborodást okozott az ellenzék körében az örökös tagok megválasztásának napirendre tűzése is. A *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* (MSZDP) elvi deklarációban tiltakozott az új „intézmény” ellen; hangsúlyozta, hogy a párt „a demokratikus önkormányzat elvi alapján áll, s ezért ellensége minden kinevezés és örökös tagsági rendszernek. Nem kíván részt tehát abból a két[es] értékű megtiszteltetésből, hogy örökös tagok az ő soraiból is kikerüljenek [...] nem kívánunk részt venni az örökös tagok kijelölésében. [...] A törvényhatósági bizottság megválasztandó örökös tagjait nem tekintjük a budapesti nép igazi képviselőjének.”<sup>16</sup> A választások időtartalmára a szociáldemokrata képviselők elhagyták az üléstermet, jelenlétükkel sem kívántak asszisztálni a 22 örökös tag megválasztásánál. Egyébként összesen két ellenzéki politikus – Baracs Marcell és Sümegi Vilmos – került be az új testületbe.<sup>17</sup>

Rövidesen megtartották a szakbizottsági választásokat is, miután a nagy pártoknak sikerült megegyezniük a tagsági helyeket illetően. Az osztozkodásból kirekesztették a pártokon kívül álló frakciókat és a pártonkívüliek csoportját. A megegyezés értelmében a baloldali pártok – köztük az MSZDP – összesen 6 helyre tarthattak igényt. A választás így nem járt különösebb izgalmakkal, hiszen

4.; A baloldal széthúzása a jobboldali pártokat erősíti a törvényhatósági tanácsi választáson. Független Budapest 1930. jún. 18. 1.; L. Nagy Zs.: i. m. 93–109. Friedrich István szervezkedéséről ld. az 1929. jún. 10-ei, , a jún. 21-ei, a dec. 11-ei és az 1930. jan. 2-ai szigorúan bizalmas rendőrségi jelentéseket: Magyar Országos Levéltár ( = MOL) K 149-1930-7-3030. 1–3., 4–5., 17–18., 19–22.

16 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár ( = PIL) 658. f. 4/19. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt iratai. A törvényhatósági frakció elvi deklarációja az örökös törvényhatósági tagságról. (1930. jún. 24.)

17 L. Nagy Zsuzsa szerint három, ld. i. m. 99.

a tét is meglehetősen csekély volt. Az új törvény e testületek létszámát lényegesen csökkentette, egységesen 15 főre redukálta, és alaposan megnyirbálta korábbi hatáskörüket is. Lényegében véleményező szervvé degradálta a szakkbizottságokat, amelyek még az előző ciklusban is jelentős feladatokat láttak el, és fontos döntési jogkörrel is rendelkeztek. Üléseiket – a pénzügyi szakkbizottság kivételével – ettől kezdve a nyilvánosság kizárásával kellett megtartaniuk.<sup>18</sup> Peyer az 1931. évi költségvetés tárgyalásakor így summázta a törvény életbelépését követően szerzett tapasztalatait: ez a törvény „megölte az autonómia életét. [...] A zárt tárgyalás tönkresilányította a bizottságok munkáját. [...] Ugyanez a sors érte a tanácsot, és az új törvény egy pár hónapi érvényessége után, már teljes egészében érezteti hatását, mert megszűnt a lüktető élet az önkormányzat szerveiben. A helyeket elfoglalta a miniszeriális bürokrácia, amely megfelelő irányítás és kezdeményezés helyett gépiesen végzi a maga munkáját.”<sup>19</sup>

A közgyűlési nyári szünet előtt sor került még az új üzemigazgatóságok részbeni megválasztására is. A választások alkalmával azonban a baloldali ellenzék nem tudott közös nevezőre jutni a tisztségek felosztása során, ezért számukra egy helyet üresen hagytak, így voltaképpen csonka testületek alakultak és kezdték meg működésüket, arra számítva, hogy a fennmaradó tagsági helyek is hamarosan gazdára lelnek.<sup>20</sup>

### A választáson induló pártok és programjaik

Noha a választási előkészületek már az előző év elején megkezdődtek, az igazi kampány 1930 őszén indult. „Megkezdődött a választási hadjárat. A városháza teljesen a közlgő választások hatása alatt áll” – olvasható a *Független Budapest* szeptember 3-ai vezércikkében. A politikai izgalmakat fokozta a világválság következtében súlyosbodó gazdasági helyzet, a munkanélküliek számának drasztikus emelkedése, továbbá a mind gyakoribbá váló tömegdemonstrációk, s az 1930. szeptember 1-jén lezajlott, nagyszabású politikai tüntetés.

1928 óta a fővárosi választásokra készülődő, aktivizálódó politikai közéletben számos új párt, politikai érdekcsoport alakult s aspirált a hatalomban való részvételre. Végül összesen tíz párt kapcsolódott be aktívan a választási küzdelembe, és indult is a decemberi törvényhatósági választáson. A hivatalos kormánypolitikát a *Keresztény Községi Párt* (Wolff-párt) és az *Egységes Községi és Polgári Párt* (Ripka–Kozma-párt), az önálló kormánypárti politikai tényezőként induló *Józsefvárosi Községi Polgári Párt*, valamint a választásokra csatasorba rendeződött úgynevezett frontharcosok *Egyesült Nemzeti Pártja* képviselte. A

18 Szerdán választják meg a szakkbizottságokat. *Független Budapest* 1930. jún. 25. 1–2.; Megalakultak az új szakkbizottságok. *Független Budapest* 1930. júl. 2. 6.

19 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1930. évi november hó 12-én (szerdán), 13-án (csütörtökön) és 14-én (pénteken) tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1930. nov. 21. 2011.

20 Megalakultak az új üzemigazgatóságok. *Független Budapest* 1930. júl. 9. 2.

Vázsonyi Vilmos, majd fia, Vázsonyi János nevével fémjelzett *Nemzeti Demokrata Párt*, a Rassay Károly alapította *Nemzeti Szabadelvű Párt* és a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* jelentette a baloldali ellenzéki tábor. Az ellenzék pozícióit erősítette a *Keresztény Ellenzék* néven szerveződött politikai csoportosulás, Friedrich Istvánnal az élen. A különböző társadalmi csoportok szószólójaként lépett a politikai porondra a *Kispolgárok Pártja*, a *Gazdasági Párt* és az *Iparosok és Kereskedők Gazdaságpolitikai Pártja*, ám kellő szavazat hiányában mandátumot egyiküknek sem sikerült szerezni, az utóbbi jelöltet sem tudott állítani. A kampány ideje alatt fel-felbukkantak további tiszavirág-életű pártocskák, politikai tömörülések (például a *Budapesti Ügyvédek Gazdasági Pártja*, *Keresztény Magyar Asszonyok Pártszövetsége*), amelyek azonban nem voltak képesek olyan támogatottságra szert tenni, hogy a választáson indulhassanak. Noha tekintélyes, 18 pontból álló (valójában semmitmondó) programmal lépett színre a *Dolgozó Polgárok Pártja*, szélsőséges és radikális követeléseket tűzött zászlajára a *Nemzeti Néppárt*, nagy vehemenciával kapcsolódott be a választási küzdelembe a *Kossuth Párt* és a Bajcsy-Zsilinszky Endre alapította *Nemzeti Radikális Párt*, választási aspirációikról végül is le kellett mondaniuk.<sup>21</sup> A *Független Budapest* október 15-ei száma a továbbra is gomba módra szaporodó pártokról, és üres, frázisszintű programjaikról tudósít. A cikk írója – többek között – így jellemezte a kialakult zavaros politikai közállapotokat: „Annyi ígéret, annyi biztatás hangzik el máris mindenfelől, hogy a szegény választópolgár feje beleszédül a sok ígéretbe. *A pártok napról napra szaporodnak, aki nem került fel valamelyik listára, önálló pártot alapít* és kitűzi a harci lobogót. Ennek tulajdonítható, hogy annyi kölcsönkért, egymáshoz teljesen azonos jelszó hangzik el és annyi az *egyező program az egy-más ellen küzdő pártokban.*”<sup>22</sup>

A tekintélyesebb – úgymond – „nagy pártok” többnyire a néhány aktuális követeléssel kiegészített meglévő programjaikkal álltak választóik elé. Az 1920-ban alapított *Egységes Keresztény Községi Párt* a főváros keresztény közösségeit kívánta felsorakoztatni maga mögé az ellenpólust jelentő szociáldemokrata és liberális ellenzékkel szemben.<sup>23</sup> Ekkor is a tíz éve megalkotott pártprogrammal agitáltak a választási gyűléseken. Az *Egységes Községi Polgári Párt* – 1924-ben – gróf Bethlen István miniszterelnöknek is köszönhette létrejöttét. Az 1925-ös fővárosi választásokat követően e két párt dominanciája érvényesült a Városházán, a főváros vezetése, ügyeinek intézése szintén e pártok prominens személyiségeinek

21 L. Nagy Zs.: i. m. 105.; Források Budapest történetéhez 1919–1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai III. Források Budapest múltjából III.) 273–276.; A dolgozó polgársághoz! *Független Budapest* 1930. okt. 1. 1.; Megkezdődtek az előcsatározások a választási küzdelemben. Az összes pártok felvonulnak – Egyéni akciók is tarkítják a harcot. A két végtel megnyilatkozott: a szocialisták és a fajvédők kiáltványai. *Független Budapest* 1930. okt. 1. 1–2.

22 Lesz-e választás az idén? Felvonultak a pártok a nagy küzdelemre. *Független Budapest* 1930. okt. 15. 2.

23 Vö. Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Bp. 2003. 120.

(Ripka Ferenc, Kozma Jenő, valamint Wolff Károly és Sipőcz Jenő) kezében összpontosult. A választás előtti kampány során főként gazdasági programjuk propagálásával igyekeztek a választópolgárok bizalmát elnyerni. Legfontosabbnak tartott feladataik között szerepelt például a munkaalkalmak szaporítása és a kereseti lehetőségek javítása, a közterhek fokozatos csökkentése, a magángazdaságokra veszélyesnek ítélandó közüzemek megszüntetése.<sup>24</sup> A párton belüli nézeteltérések az egység megbomlását eredményezték, és az anyapártot elhagyók kerületenként önálló politikai csoportokat alkotva kívántak indulni a választásokon. Így szerveződött meg a *Terézvárosi*, az *Erzsébetvárosi* és a *Józsefvárosi Egységes Községi Polgári Párt*, ez utóbbinak sikerült annyi ajánlót szereznie, hogy indulni tudott a választáson. Programjának középpontjába „a béke és munka” ügyének szolgálatát állította. Fő jelszava volt: „Lemondani az egyéni érdekről és áldozni a köz javára.”<sup>25</sup> Az *Egyesült Nemzeti Párt* (frontharcosok) politikai arculata voltaképpen az ajánlási ívek benyújtását követően vált nyilvánvalóvá. Csak plakátjaik voltak harsányak, céljaik, jelöltjeik furcsák és ismeretlenek voltak, és éppen ezért „nem vette őket senki sem komolyan”. Miután kilenc kerületben sikerült jelöltet állítaniuk, világossá vált, hogy eme pártképződmény egyszerű mellékhajtása a kormánypártnak, a szükséges ajánlásokat vélhetően úgy szerezték, hogy a kormánypárt nagylelkűen átengedte nekik – tudható meg a *Független Budapestben* megjelent tudósításból.<sup>26</sup>

A *Nemzeti Demokrata Pártot* 1897-ben Vázsonyi Vilmos alapította első, ki-fejezetten, fővárosi pártként (csak később vált országos tényezővé is). Programjából a választási agitációban a demokratikus szabadságjogok, elsősorban a titkos választójog, a fővárosi autonómia helyreállítása, az átfogó földbirtokreform, az ingyenes népoktatás ügye helyeződött előtérbe.<sup>27</sup> A „minden szélsőségtől mentes, a nemzeti liberalizmus és demokrácia elvi alapján álló ellenzéki” *Nemzeti Szabadelvű Pártot* Rassay Károly hívta életre 1930 tavaszán, és a kampány finisében hozzá csatlakoztak az önállóan esélytelennek bizonyuló Kossuth-párt hívei. Majd december elején a *Dolgozó Polgárok Pártja* – különállásának megtartása mellett – úgy döntött, hogy „teljes erővel” Rassay pártját fogja támogatni a választási küzdelemben. Az úgynevezett Rassay-párt első komoly politikai megmérettetésére a decemberi fővárosi választások alkalmával került sor.<sup>28</sup>

Az 1890-ben alakult MSZDP-nek a fővárosi politikában való aktív részvételre csak az előző választások óta volt módja. A mostani kampánya lényegében

24 Választási mozgalmak. Pesti Hírlap 1930. dec. 11. 12.; Kozma Jenő a „dugsegély” agitációról. Budapesti Hírlap 1930. dec. 21. 6.

25 Holnap választ Budapest. Budapesti Hírlap 1930. dec. 21. 5.

26 Választás 1930 decemberében. Független Budapest 1930. dec. 17. 3.

27 Vö. Országgyűlési almanach az 1931–36. évi országgyűlésről. (= Országgyűlési almanach 1931–36.) Szerk. Haeffler István. Bp. 1931. 59–61.

28 I. m. 55.; Kormánypárti körökben ismét a választások elmaradásának híret kolportálják. Független Budapest 1930. okt. 22. 1.; Rassay Károly: A Dolgozó Polgárok Pártja és a fővárosi választás. Független Budapest 1930. dec. 3. 1.; Példátlan izgalom közt folyik a választási akadályverseny. Független Budapest 1930. dec. 3. 1–2.



az 1924-ben megalkotott községi programra épült.<sup>29</sup> Ez alkalommal is határozottan követelte – többek között – az adórendszer reformját, közmunkaalkalmak létesítését, lakásépítési programot, a közoktatás korszerűsítését, a közlekedési tarifák leszállítását. Egyébként a szociáldemokraták nagy várakozással vetették be magukat a választási hadjáratba. A riadót voltaképpen már az 1929-es pártkongresszuson megfújták, s azt követően meg is indították a nagyszabású agitációs munkát.<sup>30</sup>

A választási előkészületek jegyében szerveződött tekintélyes politikai tényezővé Friedrich István *Keresztény Ellenzéke*. Az 1930 elején hivatalosan is megalakuló pártról, szervezési előkészületeiről, programjáról a napilapok tudósításaiban 1929 nyarától, s a korabeli rendőrségi jelentésekben is vannak információk. A főkapitánynak küldött 1929. június 10-ei keltezésű, szigorúan bizalmas jelentésből tudható, hogy Friedrich hozzákezdett egy új ellenzéki tömörülés megszervezéséhez, amelyben elsősorban háttérbe szorult antiszemita, illetve legitimista politikusokat kívánt egybegyűjteni. A mozgalmat részben gróf Andrássy Gyula, részben Huszár Elemér földbirtokos finanszírozta. Huszár bőkezűségének köszönhető a csoport célkitűzéseit tartalmazó, mintegy 100 ezer példányban megjelent, 16 oldalas füzetecske. A *Keresztény Ellenzék. A mai politikai helyzet. A rendszer bűnei. Mi a teendő?* címmel napvilágra került brosúrában Friedrich körvonalazta a választási programpontokat is: titkos választójog, az adminisztráció egyszerűsítése, az önkormányzatok jogainak tiszteletben tartása, az életképes iparágak támogatása, a mezőgazdaságban tevékenykedők körülményinek javítása stb.<sup>31</sup>

A választások előestéjén a *Pesti Napló* hasábjain Glücksthal Samu felsőházi tag tollából érdekes „láttelel” jelent meg a felsorakozó pártokról. Fő sajtóságnak, egyben alapproblémának azt tartja, hogy „nálunk nincsenek kifejezetten községi pártok, amelyeknek az volna a rendeltetésük, hogy különbözzenek egymástól a községi feladatok elgondolása és végrehajtása kérdésében, [...] nálunk a községi pártok az országos pártokkal egybefolynak és voltaképpen az országos pártok küzdenek a városi mandátumokért, ami a város lakossága érdekei szempontjából határozottan céltévesztett politika”. Továbbá megállapítja: a legtöbb pártnak semmiféle konkrét községi programja nincs. Többek között ez az oka annak, hogy a választási harcba bekapcsolódó pártok üresen csengő nagy szavakat, jelszavakat dobtak a „küzdő arénába”. Súlyos problémaként emeli ki a polgári erők szétforgácsolódását, a megszámlálhatatlan törpepárt létrejöttét annak

29 Vö. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt községi programja. d. n. [1924. ápr.] PIL 658. f. 5./83. ó. e.

30 A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1929. május hó 19., 20. és 21. napjain Budapesten megtartott XXVI. Pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1930. 171.; Megkezdődtek az előcsatározások a választási küzdelemben i. m. 1–2.

31 Szigorúan bizalmas jelentés Friedrich István szervezkedéséről (1929. jún. 10), és a programját ismertető 16 oldalas röpirat (brosúra): Friedrich István: I. zöld füzet. „Keresztény Ellenzék. A mai politikai helyzet. A rendszer bűnei. Mi a teendő?” Bp. 1929. március. MOL K 149-1930-7-3030. 1–3., az iratsomag tartalmazza a röpirat nyomtatott változatát; Országgyűlési almanach 1931–36. 58–59.

érdekében, hogy egyéni ambícióiknak szabad utat biztosítsanak, s ezzel megkönnyítsék a szociáldemokraták térnyerését. Holott „elemi erővel kellene megnyilatkozni a polgári erők összefogásának”. S az, hogy „a kormánypártiság és ellenzékiesség nagy szerepet játszott a küzdelemben [...], csak arra volt jó, hogy elterelje a közönség figyelmét a szükséges és életbevágó kérdésekről”.<sup>32</sup>

### A választási kampány és anomáliái

A választás előtti hetekben, hónapokban a régi és az új pártalakulatok gyűlések tucatját szervezték, plakátok ezreivel árasztották el Budapest utcáit. Megjegyzendő, hogy a választási hirdetésekre vonatkozó rendelkezések értelmében a „falragaszok (plakátok) [...] a legszükségesebb tárgyilagosságon kívül, a gyűléseket hirdető falragaszok (plakátok) [...] a gyűlések helyén, idején és a szónokok, jelöltek személyén, a gyűlést egybehívó párt megjelölésén kívül semmi más szöveget és semmiféle ábrát nem tartalmazhatnak”.<sup>33</sup>

A különböző pártok sajtóorgánumai (például az ellenzéki *Esti Kurír*, *Újság*, *Népszava*, a kormánypárti, konzervatív *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap* és az ekortájt még valóban „független” hangvételű várospolitikai és közgazdasági hetilap, a *Független Budapest*) rendszeres információkat közöltek a politikai villongásokról, pártközi csatározásokról, a hatályos fővárosi törvénnyel, majd választási manipulációkkal foglalkozó viharos parlamenti, illetve városházi ülésekről. Különös sajtóvisszhangot váltott ki a Parlamentben Peyer Károly és a demokrata párti Pakots József december 2-án a fővárosi választások igazolószelvényei tárgyában elhangzott napirend előtti felszólalása. Éles kritikai hangvételük, kemény megjegyzéseik, olykor durva közbeszólásaik miatt mindkettőjüket a mentelmi bizottság elé utasították. Egyébként a kormánypárti képviselők közül többen nehezményezték, hogy egyes városatyák szükségtelenül terhelik a törvényhatósági választások problémáival a parlamenti üléseket, örökös közbekiabálásaikkal pedig lehetetlenné teszik az országos ügyek napirendi tárgyalását is. Tény, hogy például a villamosenergia-törvényjavaslat tárgyalásakor az ellenzéki képviselők szinte belefojtották a szót Bud János kereskedelemügyi miniszterbe, és a posta felelősségét firtatták a szavazólapok kézbesítésével kapcsolatos visszaélések, a több mint kétszázezer szelvény eltűnése miatt. A miniszter a posta presztízsének védelmében a vádak elutasította, s a történetekért az igazolóválasztmánynak a botrány kirobbanásakor leváltott vezetőjét (Gaár Vilmost) tette felelőssé.<sup>34</sup> Néhány cím a korabeli

32 A választások előestéjén. *Pesti Hírlap* 1930. dec. 21. 18.

33 A törvényhatósági választások. *Fővárosi Közlöny* 1930. dec. 19. 2277.

34 Ld. pl. A szavazóigazolványok (szelvények) kézbesítése folyamatban van! *Népszava* 1930. dec. 3. 1–6.; Újabb viharos jelenetek a Házban a fővárosi választások ügyében. *Pesti Hírlap* 1930. dec. 4. 6–7.; Izgalmas és botrányos volt az utolsó közgyűlés. *Pesti Hírlap* 1930. dec. 4. 13.; Az igazolóválasztmány új elnöke megállapította, hogy Gaár Vilmos a legkorrektebbül járt el. *Budapesti Hírlap* 1930. dec. 2. 5.; Botrányos korteskedés, megcáfolt rágalmak és gyanúsítások a képviselőházban. *Budapesti Hírlap* 1930. dec. 3. 3–4.; *Napló 1927–1931. XXXII. 105–137. (442. ülés).*

napilapokból: *Izgalmas és botrányos volt az utolsó közgyűlés, Újabb viharos jelenetek a Házban a fővárosi választások ügyében (Pesti Hírlap), Személyeskedő botrányok a főváros közgyűlésén (Budapesti Hírlap), Tomboló viharok a parlamentben, mentelmi elé utasításokkal, szömegvonásokkal a szavazóbolettákkal elkövetett csalások miatt (Népszava).*

A legtöbb probléma, a legtöbb visszaélés az aránytalan választókerületi beosztás, valamint az ajánlási rendszer és az úgynevezett boletta köré csoportosítható. Az 1930. évi XVIII. törvénycikk 17. §-a előírja, hogy az „ajánlóíveken minden ajánló saját kezű aláírása mellé a szavazójegyeknek számmal, névvel és a kiállító hatóság bélyegzőjével ellátott szelvényét [bolettát] fel kell ragasztani”. A hatóságok egyrészt a szavazószelvények kézbesítésének késleltetésével, másrészt az ajánlások érvénytelenné nyilvánításával igyekeztek a választást valóságos akadályversennyé tenni. A parlamenti ülések hangosak voltak az ellenzéki honatyák felháborodott felszólalásaitól. Követelték, hogy a kormányzat akadályozza meg a szavazószelvényekkel való visszaéléseket, a „boletta” ne lehessen adásvétel tárgya, a belügyminiszter hozza nyilvánosságra a szavazás időpontját. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatos huzavona, titkolózás lényegében az egész politikai közvéleményt foglalkoztatta. Ugyanis november végén még azt sem lehetett biztosan tudni, hogy egyáltalán megtartják-e a választásokat, vagy az utolsó pillanatban ismét elhalasztják, mint az előző évben.<sup>35</sup>

„Mindenki elégedetlen azzal az őrijítő ajánlási rendszerrel, azzal a szelvény-szavazással, a népakaratnak azzal a nyílt korrumpálásával, amelynek képtelenségei, a szabad akaratnyilvánítást korlátozó, a választópolgár meggyőződését kereskedelmi árucikké devalváló, gonoszul reakciós sajátosságai éppen most nyilvánulnak meg minden becsületérzést mélyen felháborító módon” – olvasható a *Népszava* 1930. december 5-ei vezércikkében. Ilyen és ehhez hasonló vélemények tömege került napvilágra a különböző sajtóorgánumokban. Rassay Károly szerint: „Az ajánlások rendszerének bevezetésével, az ajánlási szelvények megszerzésének megnehezítésével, ezer ajánló nyilvános kiállításának kényszerével már az indulásnál koncot vetettek az ellenzéki pártok elé. Zsibvásárrá alacsonyították le a politikai elvek mérkőzésének magas nivójú porondját” – közli a *Független Budapest* 1930. december 3-ai vezércikke. Egyébként Rassaynak volt köszönhető az igazolóválasztmány elnökének, Gaár Vilmosnak a leváltása, aki meglehetősen kompromittálódott a szavazószelvények kézbesítésével kapcsolatos mulasztások, szabálytalanságok, sőt törvénytelenységek miatt. A kormányhű pártokat, illetve várható szavazóikat ugyanis előnyben részesítették a postai kézbesítéskor.<sup>36</sup> Alig egy héttel a választások előtt *A szelvénycsata befejeződött...* című terjedelmes *Népszava*-közlemény – többek között – így summázza a tanulságokat: „A magyar szelvényrendszer egyedül áll a maga nemében [...] a legpél-

35 Napló 1927–1931. XXIV. 2. (335. ülés); XXXI. 151–153. (428. ülés), 397–398. (437. ülés), 420–422. (438. ülés).

36 Példátlan izgalmak közt folyik a választási akadályverseny i. m. 1.; Gaár lemondott, de az új elnök, Csilléry sem engedi meg, hogy az igazolóválasztmány ellenőrizhesse a szavazójegyek szétosztását. *Népszava* 1930. dec. 2. 5.

dátlanabb erőszak forrása, olyan akadály a választók szabad akaratának nyilvánítása előtt, amelyet szinte képtelenség legyőzni. [...] izzó fölháborodással fordulunk szembe ezzel a guillotine-rendszerrel, amely lenyakazza a hatalomnak nem tetsző pártokat [...] a listamészárlásra nem lehet más felelet, mint a győzelemig [...] elszánt harc a boletta-szavazás ellen, az őszintén titkos és minden erőszakot lehetetlenné tevő választójogért.”<sup>37</sup>

Az ajánlási ívek benyújtásának határnapját, december 13-át követően a választási bizottságok pártszempontokat érvényesítő, önkényes döntései következtében az ellenzéki listák alaposan megcsappantak. A visszautasított, érvénytelennek minősített ajánlások pótlására megadott idő rövideje miatt sok esetben lehetetlenné vált az újabb aláírások összegyűjtése. Így egyes pártokat könnyűszerrel meg tudtak akadályozni abban, hogy a kíváncsotnál több választókerületben indítsanak jelölteket. Nem véletlen, hogy a végső bizottsági döntések kihirdetése nagy felháborodást váltott ki az érintettek körében. Valamennyi választókerületben csak Wolff és Kozma pártja indulhatott, az ő platformjukat erősítő frontharcosok – meglepő módon – kilenc kerületben tudtak jelöltet állítani, ám két helyen a megsemmisített ajánlásokat határidőn belül nem sikerült „beszerezni”, így a választásban való részvételük hét kerületre redukálódott. Az ellenzéki táborból az MSZDP került a legjobb pozícióba: 9 helyen eleve indulhatott, négy kerületben a megsemmisített ajánlások pótlására utasították. Miután a hiányzó szelvényeket összegyűjtötték, a Belváros kivételével – ahol nem tudtak jelöltet állítani – mindenütt szabályos listával rendelkeztek. A többi ellenzéki pártnak is legtöbb helyen sikerült a garmadával megsemmisített ajánlásokat pótolnia. Végül a *Nemzeti Demokrata Párt* 11, a *Szabadelvű Párt* (kellő számú ajánlás hiányában a Belvárosban és Zuglóban eleve nem indulhatott) és a *Keresztény Ellenzék* 10-10 választókerületben kapcsolódhatott be a küzdelembe. A három kis párt 1-1 kerületben állított jelölteket.<sup>38</sup>

### A választási eredmények

1930. december 20-án és 21-én, a több hónapos, izgalmas, olykor durva összecsapásokkal terhes kampány után végre az urnák elé léphettek a főváros szavazópolgárai. Az ellenzéki pártok ellen irányuló kormányzati manipulációk, a választások kiírásával kapcsolatos huzavona, „az ajánlási rendszer üzletté alacso-

37 A szelvénycsata befejeződött,... Népszava 1930. dec. 16. 1–2.

38 Választási mozgalmak. Pesti Hírlap 1930. dec. 13. 14.; A polgári ellenzék elkeseredett küzdelme a hatalmi erőszak ellen. Független Budapest 1930. dec. 17. 1–3.; A szociáldemokrata párt listái a Belváros kivételével minden kerületben választás alá kerülnek. Óriási izgalmak az ellenzéki pártok ajánlásai körül. A szociáldemokrata lelkesedés és áldozatkészség órák alatt szerezte meg a pótláshoz szükséges aláírásokat. Népszava 1930. dec. 16. 1–2. és A szelvénycsata befejeződött,... i. m. 1–2.; A fővárosi pártok nagyrészt pótolták a visszautasításokat. Budapesti Hírlap 1930. dec. 16. 3. (E lapszám közli az ajánlások felülvizsgálata után megállapított végleges párt-rangsort.)

nyitott szelvényására”, a választási bizottságok elutasító határozatai ellenére nem sikerült a keresztény kurzus pártjainak fölényes győzelmet aratniuk. A tíz induló párt közül nyolc kapott mandátumot. Noha az ellenzéki pártok – köztük az MSZDP is – külön listával indultak, a polgári liberális ellenzéki pártok az MSZDP-vel együttesen megszerezték a mandátumok 44,6%-át. Ebből az MSZDP-re 24,6%, azaz 37 képviselői hely jutott. A *Nemzeti Demokrata Párt* 10,7%-os részesedésével 16 mandátumot szerzett, a *Nemzeti Szabadelvű Párt* 9,3%-ával 14 képviselőt delegálhatott a törvényhatósági bizottságba. Kormánypárti ellenzéknek számított még a Friedrich-féle *Keresztény Ellenzék* 6,7%-kal, vagyis 10 képviselővel. Összességében tehát az ellenzék, elnyerve a szavazatok több mint 50%-át, 77 fővel képviseltethette magát az újraválasztott törvényhatósági bizottságban. A két nagy párt, a *Keresztény Községi Párt* (Wolff) 46 és az *Egységes Községi Polgári Párt* (Kozma) 21 mandátumával az összes törvényhatósági helyeknek a 44,6%-át tudta megszerezni. A kormánypárti táborhoz számítandó a *Józsefvárosi Községi Polgári Párt* 1, és az *Egyesült Nemzeti Párt* 5 mandátuma. A megválasztott kurzuspárti városatyák azonban így is kisebbségben maradtak az ellenzékkel szemben.

Egyébként az új választókerületi beosztás, a kerületenként leosztott aránytalan mandátumszám, a szavazópolgárok társadalmi hovatartozása nagymértékben befolyásolta az egyes pártok területi esélyeit és eredményeit. Mónus Illés 1931 januárjában a *Szocializmus* című folyóiratban publikált tanulmányában szereplő – alább közölt – statisztikai adatsorokból ugyanis világosan kitűnik például, hogy az MSZDP sikert főként a munkáslakta kerületekben – Erzsébetváros, Józsefváros, Zugló, Angyalföld – ért el, ott kapta a legtöbb szavazatot, ott nyerte a legtöbb mandátumot. A liberális ellenzék pártjai elsősorban a polgárság lakta városrészekben – Lipótváros, Terézváros stb. – jutottak több mandátumhoz. A Wolff- és a Kozma-párt aránytalanul csekély szavazattal szépszámu képviselői helyhez jutott. (Például 4000 körüli szavazat a Várban és a Belvárosban 5-5 mandátumot biztosított a Wolff-pártnak, miközben az MSZDP az Erzsébetvárosban közel 13 000 vokssal mindössze 4 képviselői helyhez jutott.)

Budapest szavazati joggal rendelkező polgárainak 92,9%-a élt törvény adta jogával és kötelezettségével. Az új fővárosi törvény ugyanis kötelezővé tette a választáson való részvételt, távolmaradás esetére – 100 pengőig terjedő – pénzbírságot helyezett kilátásba. A magas részvételi arány, ez a példa nélküli aktivitás minden bizonnyal a „friss”, 1930-as választói névjegyzéknek is köszönhető volt. Valamennyi párt közül az MSZDP szerezte a legtöbb szavazatot (a hivatalos statisztikai adatok szerint), a korabeli napilapok, pártorgánumok, az úgynevezett kurzussajtó adatai némi eltérést mutatnak, de lényegi differencia nincs köztük.

A választások utáni első reflexiók meglehetősen eklektikusak voltak. A *Pesti Hírlap* december 24-ei vezércikke a számadatokból azt a következtetést vonta le, hogy a fővárosban igen erős az ellenzéki hangulat. Az eredmények bárminő csoportosítása jelzi a városvezetéssel kapcsolatos elégedetlenséget. Következésképpen a „városháza urainak [...] nagyon meg kell változniuk, nagyon meg kell

# Budapesti törvényhatósági választások 1930 (dec. 21–22)

## Szavazatok és mandátumok megoszlása

Választókerület	Lezavazott érvényesen	Szociáldem. párt		Ker. községi párt		Egység párt		Demokrata párt		Rassay párt		Friedrich párt		Frontharc. pártja		Kispolg. pártja		Bohn–Hüvös		Gazdasági párt	
		szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum	szavazat	mandátum
I. Vár.....	8.168	2.031	2	3.988	5	2.149	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II. Vízváros.....	17.196	2.521	1	4.991	3	4.136	2	941	1	1.867	1	1.413	1	1.827	1	—	—	—	—	—	—
III. Óbuda.....	14.555	4.676	3	3.740	2	1.994	1	864	1	879	1	1.582	1	870	1	—	—	—	—	—	—
IV. Belváros.....	8.138	—	—	4.062	5	1.142	1	3.934	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V. Lipótváros.....	20.641	4.852	2	3.885	2	2.347	1	2.236	1	5.721	3	1.082	1	518	—	—	—	—	—	—	—
VI. Terézváros.....	28.586	8.344	3	3.075	2	1.699	1	6.189	3	5.090	2	1.720	1	—	—	522	—	—	—	—	—
VII. Erzsébetváros.....	37.323	12.777	4	6.588	2	2.389	1	6.358	2	5.779	2	2.233	1	1.139	—	—	—	—	—	—	—
VIII. Józsefváros.....	37.288	10.551	4	10.028	4	2.179	1	3.445	1	4.223	1	2.821	1	2.002	1	—	—	1.999	1	—	—
IX. Ferencváros.....	24.619	6.090	3	7.721	4	4.469	2	1.816	1	2.351	1	2.172	1	—	—	—	—	—	—	—	—
X. Kőbánya.....	15.487	4.829	3	4.515	3	3.207	2	—	—	1.380	1	1.556	1	—	—	—	—	—	—	—	—
XI. Lágymányos.....	13.703	2.819	2	4.879	4	1.866	1	732	—	1.000	1	1.469	1	1.438	1	—	—	—	—	—	—
XII. Hegyvidék.....	12.752	1.723	1	3.860	3	2.130	2	894	1	928	1	1.935	1	1.282	1	—	—	—	—	—	—
XIII. Angyalföld.....	13.141	6.338	5	3.464	3	1.194	1	1.427	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	718	—
XIV. Zuglói.....	14.333	6.379	4	5.588	4	2.416	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<b>Összesen:</b>	<b>265.930</b>	<b>73.427</b>	<b>37</b>	<b>72.534</b>	<b>46</b>	<b>33.317</b>	<b>21</b>	<b>27.926</b>	<b>16</b>	<b>29.218</b>	<b>14</b>	<b>17.993</b>	<b>10</b>	<b>8.576</b>	<b>5</b>	<b>522</b>	<b>—</b>	<b>1.999</b>	<b>1</b>	<b>718</b>	<b>—</b>

javulniok, ha nem akarják, hogy a legközelebbi választáson még fenyegetőbben térjen vissza a szocialista városháza veszedelme” – olvasható a közlemény záró soraiban. A *Budapesti Hírlap* ugyanazonapi számának címlapján szereplő *Radi-kálisok és szocialisták kudarca a fővárosi választáson* című írás Scitovszky Béla belügyminiszter véleményét is közli: „A magam részéről teljes mértékben meg vagyok elégedve a választás eredményével, mert az a polgári pártok óriási többségét biztosította.” A *Független Budapest* vezércikke – *Választott Budapest népe! Megerősödött az ellenzék! 77 ellenzéki, 73 kormánypárti mandátum* – szerint „semmi sem tudja megakadályozni, hogy Budapest népe a hatalommal szembe ne forduljon. Budapest polgársága és munkássága minden kétséget kizáróan hitet tett a szabadelvűség és a demokrácia mellett.” Wolff Károly, a *Keresztény Községi Párt* vezére a következőket nyilatkozta: „A választási harcban legyőztük a marxizmust, s teret nyertünk ott is, ahol bevehetetlen várban érezte magát. Az Angyalföldön numerikusan is miénk volt a győzelem.”<sup>39</sup> A vezető liberális svájci sajtóorgánus, a *Neue Zürcher Zeitung* értékelésének summázata a következő: „A választások az ellenzék erős növekedését mutatják. Az ellenzék offenzívája félreismerhetetlen győzelmet aratott. [...] a budapesti polgárok [...] bebizonyították, hogy a Bethlen-rezsim egyáltalán nem kell nekik.”<sup>40</sup> A *Népszava* egyik cikkírója főként azért méltatlankodott, mert a közel azonos szavazatszám az MSZDP-nek csupán 37, míg a Wolff-pártnak 46 mandátumot juttatott. Az anomália okát a törvényben megfogalmazott úgynevezett kerületi geometriában és a „plurális” választójogban jelölte meg.<sup>41</sup> Kétségtelen, a választókerületi beosztásokat úgy határozták meg, hogy az ellenzék esélyeit gyengítsék, mivel a hivatalos statisztikai adatok birtokában előzetesen tudni lehetett, mely városrészekben, sőt mely utcákban lehet nagyobb ellenzéki szavazótáborra számítani. A 14 választókerületben a szavazatok értéke így lényegesen eltért. Például a kis lélekszámú, elsősorban az úgynevezett „úri” kerületekben (I. és IV.) 814 szavazat szükségeltetett egy mandátum elnyeréséhez, míg a munkásnegyedekben (VII., VIII.) 3096, illetve 2596.<sup>42</sup>

A decemberi választások eredményeiből azonban aligha lehetett következtetni a Városházán kialakuló politikai erőviszonyokra. Csak sejteni lehetett, hogy milyen lesz a választott és a nem választott tagok aránya, politikai pártállá-

39 Pártvezérek üdvözlése. *Pesti Hírlap* 1931. jan. 3. 11.; A tények azonban nem ezt bizonyítják, ugyanis az MSZDP a XIII. kerületben elnyerte a szavazatok 48,2%-át, a Wolff-párt viszont mindössze 26,4%-át kapta. Vö. *Mónus Illés*: Az 1930. évi budapesti törvényhatósági választások statisztikája. *Szocializmus* 21(1931) 16.

40 Nem sikerült a külföldet félrevezetni. *Népszava* 1931. jan. 3. 3.

41 72 600 szociáldemokrata szavazó. *Népszava* 1930. dec. 24. 1–2. (A korabeli szociáldemokrata szóhasználatban szereplő „plurális választójog” kifejezés nem felel meg a törvényben foglaltaknak. Abban ugyanis nincs szó arról, hogy egyes embereknek a szavazata többszörösen számítana. Viszont az tény, hogy az aránytalan kerületi mandátumelosztás következtében egy-egy mandátum megszerzéséhez esetenként nagyon is eltérő mennyiségű voksra volt szükség.)

42 A választási eredmények értékeléséhez ld. *L. Nagy Zs.*: i. m. 99–109.; *Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András*: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Bp. 2000. 216–218.; *Források Budapest történetéhez 1919–1945.* i. m. 240–242., 273–276.; *Mónus I.*: i. m. 1–18.

sa, hiszen a törvényhatósági testület még hónapokig alakulási stádiumban maradt. Az új fővárosi törvény választásokkal kapcsolatos rendelkezései is meglehetősen kaotikus állapotot idéztek elő a fővárosi adminisztráció életében. Ugyanakkor se szeri, se száma nem volt a visszaélésekkel, különféle manipulációkkal összefüggő petícióknak, miközben a belügyminiszter 1930. december 23-ai rendelete értelmében folytatódtak az előkészületek a törvényhatósági bizottság „újjaalakítása céljából”. E körülmények miatt joggal háborgott az ellenzék, s vált szinte kezelhetetlenné, átláthatatlanná a politikai közélet. A *Független Budapest* című hetilap 1931 elején már megkongatta a vészharangot: „Meglepő, [...] hogy egyáltalán nincsenek befejezve a választások [...]. Ami a petíciók körül történik, mindennél szebben beszél az új fővárosi törvényről. Most már nem lehet tagadni, hogy ennél lehetetlenebb, munkára és rendteremtésre alkalmatlanabb törvénye még nem volt a magyar Corpus jurisnak. [...] tessék ezt a törvényt megsemmisíteni, kidobni a magyar törvénytárból, amelybe nem méltó.”<sup>43</sup>

A törvényhatósági bizottság újjaalakítását a belügyminiszter ekként ütemezte: a választásokat követő egy hónapon belül össze kell hívni az alakuló közgyűlést, amelynek feladata az érdekképviseleti tagok és 10 újabb örökös tag megválasztása, ezzel egyidejűleg a főpolgármester megbízása megszűnik, és „egész terjedelmében” életbe lép az 1930. évi XVIII. törvénycikk. Ezt követően kerül sor a tisztújításra: a főpolgármester és a törvényhatósági tanács, majd a polgármesterek, illetőleg a főtisztviselők megválasztására. A törvény újdonsága volt az is, hogy a tanácsnokokat nem a közgyűlés, hanem a törvényhatósági tanács választja, s tisztségük ezentúl nem hat évre szól, hanem élethossziglan tart.<sup>44</sup>

Az alakuló közgyűlés előtt a főpolgármester pártközi tanácskozássra hívta a mandátumot szerzett pártok képviselőit, azzal a céllal, hogy a törvényhatósági bizottság újjaalakulásával, valamint a tisztújítással kapcsolatos kérdéseket megvitassák, és a lehetőségekhez mérten valamiféle közös álláspontot alakítsanak ki.<sup>45</sup> A közgyűlés alakuló ülése január 20-án vette kezdetét, és heves tiltakozásokkal, közbekiabálásokkal tarkítva folytatódott 22-én is. (A *Fővárosi Közlöny* 1931. évi 5. száma közli az új törvényhatósági bizottság megválasztott rendes és póttagjainak, valamint az egyéb jogcímen bekerült képviselőknek a névsorát.)

A szociáldemokrata és a demokrata párti városatyák éles támadást indítottak az örökös és érdekképviseleti tagságok rendszere ellen, tiltakozásuk jeléül negligálták a szavazást.<sup>46</sup> A választások eredménye lényegében előre sejthető

43 Új fővárosi törvényt. *Független Budapest* 1931. jan. 14. 1.

44 A belügyminiszter rendelete a törvényhatóság újjaalakításáról. *Népszava* 1930. dec. 24. 2.; Budapest új törvényhatóságának első közgyűlése. *Budapesti Hírlap* 1930. dec. 25. 4.

45 Pártközi tanácskozás a főpolgármesternél. *Pesti Hírlap* 1931. jan. 15. 14.

46 BFL Közgyűlési jkv. 1931. jan. 22.: 41. (16. sz. határozat); Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1931. évi január hó 22-én (csütörtökön) tartott folytatólagos alakuló közgyűlése. *Fővárosi Közlöny* 1931. jan. 30. 88.; Az alakuló közgyűlés befejezése. *Pesti Hírlap* 1931. jan. 23. 11–12.; „Állandó és élő tiltakozás a mi részvételünk a törvényhatóság munkájában!” „Érdemek kerestetnek az örökös tagsághoz!” – Megalakult a főváros közgyűlése. *Népszava* 1931. jan. 23. 1–2.



volt. A két kurzuspárt (Wolff- és Kozma-) osztozkodnak majd a tagsági helyeken, a szociáldemokraták (de a többi ellenzéki képviselők többsége sem) nem jöhettek számításba. Tehát biztosított volt az erőviszonyok további eltolódása az ellenzék rovására. Várhatóan valóra válik a kasszandrai jóslat: a „mesterségesen törpévé silányított ellenzék [...] csak a statisztika kényszerű szerepére, vagy legfeljebb meddő és eredménytelen viaskodásra van kárhoztatva”.<sup>47</sup>

A tisztújítás következő, s egyben az egyik legfontosabb láncszeme a február 13-ára összehívott rendkívüli közgyűlés volt, amelynek napirendjén a törvényhatósági tanács megválasztása szerepelt. Ezt megelőzően izgalmas egyeztetések, taktikázások zajlottak a kulisszák mögött, találgatások, különböző variációk láttak napvilágot a sajtóban. A szavazás megtörtént, ám az „eredményhirdetésre” még várni kellett a közigazgatási bíróság határozatáig, azaz február 17-ig. Ugyanis két jelölt azonos számú voksot kapott, s el kellett döntení, melyikük és mily módon nyerje el a tanácsi tagságot. Végül a szerencse a demokrata párti képviselőnek kedvezett, a megismételt választás során a szociáldemokrata jelölt egy vokssal kevesebbet kapott.<sup>48</sup> Az eredmény, de elsősorban az eljárás módja felháborította a szociáldemokrata frakció tagjait és indítványozták a választás semmissé nyilvánítását, tekintettel arra, hogy egy olyan szabályrendelet alapján folytatták le, amely még nem lépett életbe. Peyer Károly és Propper Sándor határozott követeléseit Ripka leseperzte az asztalról, s az ülést berekesztette anélkül, hogy megadta volna a szót a főpolgármesteri visszautasításra reflektálni akaró Peyernek.<sup>49</sup>

A szakbizottságok megválasztása március elejére halasztódott, időközben ugyanis a közgyűlésnek állást kellett foglalnia abban, hogy szaporítsa-e az ügyosztályok és ezzel együtt a szakbizottságok számát, vagy ne. A döntés értelmében három új ügyosztály felállítására került sor. Összesen tehát 15 – egyenként 15 főből álló – szakbizottság megválasztása vált esedékessé. E választás különös izgalmakat most sem okozott az ellenzék soraiban, mivel az úgynevezett többségi és ellenzéki pártok részesedési arányáról előre megállapodás született. Egyébként a tisztújítási ütemterv végrehajtása meglehetősen vontatottan haladt (a tisztviselők és az üzemigazgatóságok megválasztását is beleértve), lezárulását május közepére prognosztizálta a már többször idézett várospolitikai

47 Üdv Budapestnek!... Független Budapest 1931. jan. 21. 1.

48 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1931. évi február hó 17-én (kedden) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1931. febr. 20. 147.

49 A szociáldemokrata párt petícióval támadja meg a keddi tanácsválasztást. Népszava 1931. febr. 18. 2.; Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1931. évi február hó 13-án (pénteken) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1931. febr. 17. 134–139. és Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1931. évi február hó 17-én (kedden) tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1931. febr. 20. 146–147. (A főpolgármesteri reflexiót követően Farkas Zoltán szociáldemokrata képviselő petíciót nyújtott be a közigazgatási bírósághoz. Az ítélet szerint a febr. 13-i választás eredményét kell érvényesnek tekinteni, ám a választással kapcsolatos egyéb panaszokat a bíróság elutasította. Ld. Ítélet a törvényhatósági tanácsban választás alapján helyet foglaló tagok választása ügyében. Fővárosi Közlöny 1931. jún. 30. 918–920.

hetilap.<sup>50</sup> Végül a törvényhatósági tanács május 21-ei ülésén újjáválasztották az üzemigazgatóságokat is.

A hosszadalmas választási procedúra végeredménye a kormánypolitikát reprezentáló pártok abszolút fölényét mutatta. A törvényhatósági bizottságon belüli arányokat lényegesen módosította a 150 választott képviselő mellé különböző jogcímenek bekerülő 90 városatya, akik többnyire a Wolff- és Kozma-párt hívei voltak. Így a baloldali ellenzék mandátumainak súlya is leértékelődött, mert míg a fővárosi polgárok választása révén az összes mandátumnak a 44,6%-ával rendelkezett, addig a 240 főre duzzasztott törvényhatósági bizottságon belül csupán 28%-nyi részesedést tudhatott magáénak. Ugyanis a közgyűlés végső összetétele – pártok szerint – a következőképpen alakult (zárójelben a decemberi választáson elnyert mandátumszámokat közöljük):

*Keresztény Községi Párt:* 73 (választott 46)

*Egységes Községi Polgári Párt:* 52 (21)

*Egyesült Nemzeti Párt:* 5 (5)

*Magyarországi Szociáldemokrata Párt:* 37 (37)

*Nemzeti Demokrata Párt:* 16 (16)

*Nemzeti Szabadelvű Párt:* 15 (14)

*Keresztény Ellenzék:* 10 (10)

Pártonkívüli: 1

Összesen tehát 208 pártképviseelő, 1 pártonkívüli választott és 31 pártokhoz nem számítható városi tisztviselő foglalt helyet az új törvényhatósági bizottságban.<sup>51</sup> Így az előző választási ciklusnál eleve lényegesen szerényebb lehetőségek álltak az ellenzék rendelkezésére, ami az új törvény, az új városházi struktúra következtében még tovább korlátozódott.

### A választások utózöngéi

A különböző testületek megválasztásával s a tisztújítással egyidejűleg rendezni kellett a kettős vagy többes mandátumok sorsát is. Ugyanis egyik-másik prominens személyiséget 2 (a szociáldemokraták közül például Bánóczy Lászlót és Peyer Károlyt), 3 (Ernszt Sándor népjóléti minisztert), sőt több (Pakos József demokrata párti politikust 4, Rassay Károly pártvezért 10) kerületben is megválasztották. Záros határidőn belül – január 7-ig – döntésre kötelezték őket, hogy nyilatkozzanak, melyik kerületi mandátumra reflektálnak, s kinek a javára mondanak le képviselői helyeikről.<sup>52</sup> Ugyanakkor az igazolóválasztmány hozzálátott a községi választásokkal kapcsolatos panaszok kivizsgálásához is. Január 8-áig, a

50 Megalakították a szakbizottságokat. Független Budapest 1931. márc. 11. 2.; 15 ügyosztály. Független Budapest 1931. márc. 11. 8.; Kialakult az új városházi adminisztráció. Független Budapest 1931. ápr. 15. 2.

51 Az új közgyűlés seregszemléje. Független Budapest 1931. jan. 28. 1.

52 Főpolgármestert, polgármestert és érdekképviseleti tagokat választ a főváros közgyűlése. Budapesti Hírlap 1930. dec. 28. 5.; A tisztújítás előtt. Pestí Hírlap 1931. jan. 1. 19.

petíciók benyújtásának határnapjáig összesen 15 beadvány érkezett a választmány elnökéhez. Hét kerületben (I., III., IV., XI., XII., XIII. és XIV.) észleltek nagyobb mérvű szabálytalanságokat, s a petíciókban többnyire a választási eredmények megsemmisítését, illetve korrigálását indítványozták. Ugyanakkor különböző ürügyekkel négy szociáldemokrata mandátumának a megvonását is javasolták. Weltner Jakabnál és Buchinger Manónál a hatévi helyben lakást, mint a választásokon való részvétel egyik alapkritériumát hiányolták. Kis Jenőt azért találták méltatlannak a fővárosi képviselőiségre, mert az előző ciklusban a közgyűlés megfosztotta mandátumától. Berkes Jenő pedig a proletárdiktatúra alatti tevékenysége miatt minősült volna érdemtelennek e tisztségre.<sup>53</sup> Január végén az igazolóválasztmány Weltner és Berkes mandátumát igazolta, Buchingerét azonban nem. Kiss Jenő önként lemondott mandátumáról, tekintettel arra, hogy mint jogerősen elítélt, a törvény értelmében fővárosi képviselőként úgysem tevékenykedhetne.<sup>54</sup> A kerületi választási visszaélések, szabálytalanságok ügyének kivizsgálása, a tárgyalások, az esetenkénti több tucat tanú kihallgatása hónapokat vett igénybe. Végül, ahol nem lehetett a szabálytalanságokat eltussolni, az elkövetett hibákat másként korrigálni, a közigazgatási bíróság a választások megismétlésére kötelezte az érintetteket. Így került sor 1931. június 7-én és 8-án Zuglóban, 1932. február 21-én és 22-én Lágymányoson, valamint 1932. május 22-én és 23-án a Várban a pótválasztásokra.

Tehát alighogy befejeződött a meglehetősen hosszadalmas választási eljárás, a főváros egyes kerületei máris az időközi választásokra (a korabeli szóhasználat szerint: pótválasztásokra) készülődtek. Az országos választások előestéjén tartották, mintegy annak előjátékaul rendezték meg Zuglóban a „pótválasztást”.<sup>55</sup> A kerületben a decemberi választásból önkényesen kirekesztett polgári ellenzéki pártok a közigazgatási bíróság ítélete nyomán bekapcsolódhattak a választási küzdelembe. Részvételükkel – értelemszerűen – megcsappant a szociáldemokratákra adott voksok száma, mivel az előző alkalommal a polgári ellenzékkel szimpatizálók többnyire az MSZDP jelöltjeit támogatták, de csökkentették a kormányhű riválisok esélyeit is. Az induló 6 párt közül öt jutott mandátumhoz, a következő megoszlásban: Wolff-párt és az MSZDP 3-3, a Ripka-párt 2, Friedrich és Rassay hívei 1-1, a demokraták nem kaptak mandátumot.<sup>56</sup>

53 Tizenöt petíció a budapesti községi választás ellen. Budapesti Hírlap 1931. jan. 8. 2.

54 Százötven tanút hallgattak ki a Klár-féle petíció ügyében. Népszava 1931. jan. 23. 2.; Dr. Berkes Jenő elvtárs mandátumát igazolták. Népszava 1931. jan. 27. 4.; A XI. kerületi petíció. Budapesti Hírlap 1931. jan. 27. 5.

55 BFL Közgyűlési jkv. 1931. jún. 3. (151. sz. kgy. határozat); Törvényhatósági választások a székesfőváros XIV. választókerületében. Fővárosi Közlöny 1931. jún. 5. 733.

56 A választói gyűlésekről, előkészületekről, eredményekről ld. pl. Egyedül a szociáldemokrata párt teljesítette kötelességét Zugló népével szemben. Népszava 1931. jún. 2. 5.; A zuglói szociáldemokrata lista sorszáma: 3. Népszava 1931. jún. 3. 7-8.; Zugló, Törökőr, Rákospálva népéhez! Népszava 1931. jún. 7. 23.; A zuglói községi választás. Népszava 1931. jún. 10. 7. Továbbá: A Magyarországi Szociáldemokrata párt vezetőségének és a párt parlamenti csoportjának XXVIII. évi jelentése az 1931. évi december hó 6-án és a rákövetkező napokon tartandó pártgyűléshez. Bp. 1931. 27-28.

A lágymányosi szavazóköri területben érvénytelenített választási eredmények miatt 1932 februárjában ismét nagy kampány bontakozott ki, a kurzuspártok jobb- és baloldali ellenfelei egyaránt mozgósították párhíveiket. Viharos választói gyűlésekről tudósítanak a korabeli rendőrségi jelentések. A választás időpontjának közlését most is szinte az utolsó pillanatig halogatták, hogy ezzel is késleltessék a pártok felkészülését az újbóli megmérettetésre. Noha a szavazás időpontját végül február 21–22-re tűzték ki, a hónap elején még a választói gyűlések megtartásához sem járult hozzá Bezegh Huszágh Miklós főkapitány. A tiltás indoka egyfelől az volt, hogy a bírósági végzést még nem hozták az igazolóválasztmány tudtára, másfelől a „közrend és köznyugalom megóvása érdekében nem tartja megengedhetőnek, hogy nyilvános gyűléseken az új választási előkészülettel foglalkozzanak”.<sup>57</sup> Nem volt véletlen, hogy a közigazgatási bíróság döntését követően pillanatok alatt csatasorba álltak a másfél éve esélyesnek tűnő pártok, és választói gyűlések tömegét szervezték, versenyezve a szavazópolgárok kegyeiért. A gyűlésekről készült rendőrségi jelentések arról árulkodnak, hogy az egyes pártok lényegesen nagyobb hangsúlyt helyeztek a riválisok lejáratására, bűneiknek, mulasztásaiknak felsorolására, mint saját törekvéseik propagálására. A *Keresztény Községi Párt* február 14-ei gyűlésén az előadó óva intette a hallgatóságot a szociáldemokráciától, „mely egyrészt a nagykapitalizmus eszköze, másrészt a kommunizmus szálláscsinálója”.<sup>58</sup> Az MSZDP február 18-ai választói gyűlése „olyan izzó hangulatban folyt le, hogy több figyelmeztetés vált szükségessé, s így is csak nehezen lehetett a kb. 150 főnyi tömeget megnyugtatni [...] az előadók [...] a Wolff- az egységes és a többi pártok szapulása mellett rámutattak arra, hogy ezen pártok uralmon lévő emberei nemcsak hogy a programjukból semmit sem valósítottak meg, hanem ellenkezőleg, olyan helyzetet teremtettek, amely immár tarthatatlan.”<sup>59</sup> Ugyanezen összefüggésről a *Népszava* tudósítása szalonképebben fogalmaz: „Az uralkodó pártok megint nagyhangú ígéretekkel apelálnak a választók feledékenységére.”<sup>60</sup>

A választási küzdelemben 7 párt kapcsolódott be. Ez alkalommal a lágymányosi szavazópolgároknak csak 77,1%-a élt törvény adta jogával, illetve kötelezettségével (1930-ban 90,9%). A szavazatszám csökkenése egyrészt a tomboló influenzajárvánnyal, másrészt a kerületből a Lenke úti barakktelep részbeni felszámolása következtében elköltözők (kitelepítettek) viszonylag nagy számával magyarázható. Noha az egyes pártokra leadott voksok száma sokaknak meglepetést, csalódást okozott, az eredeti mandátumarányon mit sem változtatott.

57 A magyar kir. állami rendőrség budapesti főkapitányának a választói gyűlések tilalmáról szóló 1932. febr. 5-ei véghatározata: MOL K 149 1932-4-3082 (139. cs.) 182., 185.

58 Dr. Stéhly Lajos r. kapitány (hatósági biztos) 1932. febr. 17-i jelentése a Keresztény Községi Párt 1932. febr. 14-én tartott beszámoló, ill. választói gyűléséről. MOL K 149 1932-4-3082 (139. cs.) 140–141. (Idézet: 141.)

59 1932. febr. 19-ei rendőrségi jelentés a febr. 18-án a Fadrusz u. 5. sz. alatt megtartott MSZDP választói gyűlésről: MOL K 149 1932-4-3082 (139. cs.) 159.

60 Vasárnap reggel 8 órától két napon át választás a lágymányosi kerületben. *Népszava* 1932. febr. 20. 3.

Szembeötlő volt Friedrich pártjának előretörése, a kormánypártok esélyeinek csökkenése. A *Keresztény Ellenzék* elnyerte a szavazatok közel egyhatodát. A Ripka-párt elvesztette korábbi szavazóinak több, mint 50%-át. Az induló pártok közül egyedül a demokraták nem jutottak mandátumhoz. A Wolff-párt 4, az MSZDP 2, a Ripka-párt, az *Egyesült Nemzeti Párt* (frontharcosok), a *Nemzeti Szabadelvű Párt* és a *Keresztény Ellenzék* 1-1 képviselői helyet szerzett.<sup>61</sup>

Miután a közigazgatási bíróság a 2333/1932 K. számú ítéletével az I. (vári) kerületi választás eredményét megsemmisítette, elrendelte a szavazás megismétlését úgy, hogy az *Egyesült Nemzeti Párt* is indulhasson az előzőekben színre lépett Wolff- és Kozma-párttal, valamint az MSZDP-vel együtt.<sup>62</sup> A május 22-ére és 23-ára kiírt választásokat megelőző agitációs előadásokból, kortes-beszédekből a rivalizáló pártok magabiztossága sugárzott. Wolff, a kurzuspártok vezéregyénisége gyakorta hangoztatta: „Mi vagyunk a Városháza urai és azok is maradunk.” Az MSZDP röplapjain a kulcsmondat: „a rettenetes gazdasági leromlások csak rendszerváltozás segít”. A választás napján a következőkre hívta fel a munkás és demokratikus érzelmű polgárok figyelmét a szociáldemokrata sajtó: „Három reakciós kormánypárttal szemben egyedül a szociáldemokrata párt képviseli ebben a harcban nemcsak az ellenzéki hangulatot, de a haladás, a fölszabadulás, a gazdasági talpra állás gondolatát is.”<sup>63</sup>

A két kormánypárt számára a választás kudarccal végződött, hiszen 3 mandátumot elhódítottak tőlük a frontharcosok, akiknek a győzelme azonban kétes értékű volt. Nem programjukkal nyerték meg választóikat, a vári polgárok nem mellettük, hanem Wolffék és Kozmáék ellen voksoltak – állapította meg a *Népszava* választásokról tudósító, május 25-én megjelent cikke. Az MSZDP-nek viszont sikerült megőriznie a két korábbi mandátumát.<sup>64</sup>

Miközben a főváros egyes kerületeiben zajlottak az időközi választások, gyökeres változások következtek be a Városháza életében. Bevett gyakorlattá vált a rendes közgyűlések negligálása, a különböző indokokkal összehívott rendkívüli közgyűléseken azonban nem lehetett indítványokat és interpellációkat benyújtani. Megszaporodtak viszont a polgármesteri rendeletek, a „bizalmas utasítások”, a közgyűlések tanácskozásait korlátozó belügyminiszeri leiratok. Az újraválasztott főpolgármester, Ripka Ferenc, kénye-kedve szerint, puccsszerűen berekeszthette az üléseket. Minden szigor, rendreutasítás ellenére az ellenzéki városatyák közül sokan és gyakorta ellenszegültek a hivatali drillnek. A „városházi munkátlanság és az önkormányzati szervek teljes negligálása” joggal váltot-

61 A lágymányosi törvényhatósági választás. *Népszava* 1932. febr. 23. 9.; A lágymányosi választás után új küzdelmek felé. *Népszava* 1932. febr. 24. 5.

62 Jegyzőkönyv a választókerületi választási bizottság 1932. máj. 13-ai üléséről. BFL IV. 1404. a. 10. (Székesfőváros Igazolóválasztmányának anyaga.)

63 A Várban közös fronton harcol a munkásság és a demokratikus polgárság. *Népszava* 1932. máj. 19. 5.; Az agitáció utolsó két napja a Várban. *Népszava* 1932. máj. 20. 5.; Vasárnap és hétfőn választás a Várban. *Népszava* 1932. máj. 22. 13.

64 Ripkák és Wolffék két és félezer szavazatot és három mandátumot vesztek a Várban. *Népszava* 1932. máj. 25. 7.

ta ki elégedetlenségüket, kritikájukat, és egy újabb fővárosi törvény megalkotására vonatkozó követelésüket. A tömegesen szervezett törvényhatósági bizottsági beszámológyűlések előadói gyakran panaszolták, hogy nincs miről számot adni, mert az új fővárosi törvény meddővé tette az önkormányzat munkáját. Mindamellettt évekig örökzöld témaként szerepeltek például a szociáldemokrata községi beszámolóknak az 1930. évi decemberi választási küzdelem során elkövetett sorozatos manipulációk, törvénytelenések, s a törvény biztosította igazságtalanságok.<sup>65</sup>

Az 1930-as fővárosi törvény és az annak alapján megtartott választások okozta sokkhatásból még szinte fel sem ocsúdott a főváros, amikor Gömbös a centralizációs törekvéssel a városi önkormányzatokat is célba vette, s napirendre tűzte a három éve hatályba léptetett 1930. évi XVIII. törvénycikk revízióját. Így Budapest már amúgy is erősen megcsönkített autonómiája ismét veszélybe került...

ERIKA VARSÁNYI

#### MUNICIPAL ELECTIONS IN BUDAPEST IN 1930

#### MAKING THE NEW LAW OF THE CAPITAL (ACT XVIII OF 1930), ITS INFLUENCES AND CONSEQUENCES

The preamble treats with the preparations of making the new law of the capital (Act XVIII of 1930) preceding the elections, the months of parliamentary and town hall debates, and the actions of the opposition parties against decreasing the authority of the municipal council. It mentions those paragraphs of which amendments were achieved by the opposition, and it also outlines the tense political atmosphere following the enactment. The study recites the procedure of electing members of certain authorities of the capital (such as municipal council, special committees, operating management and life members), prior to the declaration of elections.

Following the introduction of the political affiliation and history of those parties running in the elections, which had a good chance to win, the main elements of their programmes are presented. Government policy was officially represented by *Keresztény Községi Párt* (Party of Christian Community), *Egységes Községi és Polgári Párt* (Single Communal and Civil Party), *Józsefvárosi Községi Polgári Párt* (Civil Party of the Community of Józsefváros), and *Egyesült Nemzeti Párt* (United National Party). The *Nemzeti Demokrata Párt* (National Democratic Party), *Nemzeti Szabadelvű Párt* (National Liberal Party) and *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* (Social Democratic Party of Hungary) represented the leftist opposition. The positions of the opposition

65 Ld. pl. A Főkapitányság Államrendészeti Osztály részére készült rendőrségi jelentések a szociáldemokrata községi beszámoló gyűlésekről: 1932. febr. 11. (febr. 10-ei gyűlésről); 1932. febr. 16. (febr. 13-ai gyűlésről); 1932. febr. 19. (febr. 17-ei gyűlésről); 1932. márc. 15. (márc. 6-ai gyűlésről); 1932. jún. 18. (jún. 14-ei gyűlésről): MOL K 149-1932-4-2082, 102., 132-133., 146-147., 199-200., 233.; 1932. jan. 5-ei rendőrségi jelentés az 1931. dec. 22-én tartott szociáldemokrata községi beszámoló gyűlésről. Uo. K 149-1932-4-2083. 1868-1869.; Jelentés az MSZDP 1932. jan. 2.-án az Egressy u. 164. sz. alatt tartott beszámolójáról. Uo. K 149 PTI 651/2 1932-4-2309 (19. d.); Az új fővárosi törvény a városházi munkátlanságnak és tespedésnek a légkörét teremtette meg. Népszava 1931. ápr. 29. 6.

were strengthened by a political group, called *Keresztény Ellenzék* (Christian Opposition). Besides them, several political associations representing the interests of different social groups joined the electoral campaign, however, with little success.

The author gives a clear idea of the campaign full of exciting, but sometimes rough fights, which evoked tension, political strife and skirmishing among the parties, by using writings published in official papers of that time. In a similar way, it reports on certain corrupt electoral practices, manipulations decreasing the chances of the opposition, the ill-proportioned division of election districts, and the anomalies caused by the nomination and the so called *boletta* system.

The elections took place on 20 and 21 December 1930, and through the evaluation of the results it appears that the opposition parties managed to obtain more than 50% of the mandates. Nevertheless, the proportion within the local board of the capital was significantly modified by the enactment of the new law of the capital. Besides the 150 elected representatives, 90 town-councillors got into the board by various rights further on, most of them were followers of parties related to Károly Wolff and Jenő Kozma, providing the dominance of the ruling parties.

The last subchapter of the study discusses the measures made in order to examine and solve problems, complaints, corrupt practices and malpractices occurring during the elections. It treats with the decisions of the administrative court, the cancellation of results in certain election districts, and the prescribing of mid-term elections (by-elections), as well. Finally, it presents the by-elections taking place in Zugló, Lágymányos and the Castle in June 1931, and in February and May 1932.





VARGA ZSUZSANNA

## „Földindulás” után

A hatalom és a parasztság Magyarországon  
az 1960-as évek első felében

A Kádár-korszak agrárpolitikáját szokás volt sikeresnek minősíteni. Nem alaptalanul. Az eredményekről számtalan korabeli munka született. Mostanság viszont inkább a pártállami rendszer leleplezése a divatos, s ennek jegyében kizárólag a negatívumokra helyeződik a hangsúly. – Mit kezdhet a történész ilyen, egymásnak ellentmondó értékelésekkel? Úgy vélem, hogy a kérdés tanulmányozása csak az aktuális ideológiai áramlatok és a politikai viták kizárásával lehetséges.

Kutatói tevékenységem kezdete óta foglalkoztat a kérdés, hogy a kolhozosítás ötvenes évekbeli kudarcai után miért és hogyan született meg az a mezőgazdasági szövetkezeti rendszer, amely a hatvanas–hetvenes évek fordulójától teljesítményével kiemelkedett a „szocialista tábor” valóságából. Ezt a kérdést olyan dimenzióból kezdtem el vizsgálni, amelyre addig kevés figyelmet fordított a történeti kutatás: a hatalom és a parasztság közötti érdekérvényesítési küzdelem, a konfliktusok és kompromisszumok rejtett mechanizmusainak feltárására koncentráltam.

Kutatásaim felhívták a figyelmet arra, hogy 1956 után a hatalom és a parasztság viszonya minőségileg megváltozott. A *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) a hiányzó politikai legitimitációt életszínvonal-politikával akarta pótolni. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján az életszínvonal javulásának legfőbb mutatója az élelmiszer-ellátás színvonala volt. Érthető tehát, hogy a mezőgazdaságnak és a parasztságnak stratégiai jelentősége lett.

Ez a politikai megfontolás magyarázza, hogy az 1958–1959 telén újraindított kollektivizálás során a kádári vezetés kénytelen volt új megoldásokat keresni, ha meg akarta oldani a lakosság kielégítő élelmiszer-ellátását. Ezt az útkeresést sajátos tanulási folyamatként értelmeztem.<sup>1</sup> Az MSZMP kényszerhelyzetben ugyan, de tudott tanulni mind az elődpárttól, a *Magyar Dolgozók Pártjától*, mind pedig a „testvérpártok” hibáiból. A kutatómunka során kiderült, hogy az összegyűjtött tapasztalatok értelmezésében igen nagy nézetkülönbségek voltak a magyar pártvezetésen belül. A kádári vezetés végül a Fehér Lajos körül tömörülő „reformerek” segítségével tudta sikerrel abszolválni a kollektivizálás feladatát.

---

1 Erről bővebben ld. *Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Bp. 2001. (Politikatörténeti Füzetek XVIII.) 58–81.

Az ő közvetítésük tette lehetővé, hogy bizonyos kérdésekben (háztáji gazdálkodás, munkadíjazás, munkaszervezet, vezetők kiválasztása) figyelembe vegyék a magyar parasztság érdekeit. A hatalom átmenetileg tudomásul vette, eltúrte a szovjet modelltől való eltérést.

Ez a pragmatikus problémakezelés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1961 tavaszán a pártvezetés büszkén deklarálhatta: „Mér földkőhöz érkeztünk a magyar mezőgazdaság átalakításában: az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista viszonyok.”<sup>2</sup> Ez az esztendő tehát fontos szakaszhatáráként vonult be a magyar agrártörténetbe. A társadalmi folyamatok viszont ritkán igazodnak ilyen, a politikai vezetés által kijelölt fordulópontokhoz. Jelen tanulmány középpontjában a kollektivizálás utáni évek története áll, abból a felismerésből kiindulva, hogy a parasztság és a hatalom küzdelme korántsem ért véget az átszervezési kampány lezárásával.

Tapasztalataim szerint az érdekkonfliktusok és kompromisszumok kérdéskörét sem a hagyományos politikatörténeti, sem kizárólag a társadalomtörténeti narratíva keretében nem lehet megfelelően értelmezni. Szükségét láttam egy olyan interdiszciplináris megközelítésnek, amely integrálni igyekszik a társ- és rokontudományok eredményeit is. Kutatómunkám során a bázist a pártállam egykoron titkos irattárainak dokumentációja jelentette. Emellett felhasználtam a korabeli sajtót. Nagy segítséget jelentettek a statisztikai anyagok is, főleg azok, amelyek belső használatra készültek. A társadalmi átalakulás megértéséhez tanulmányoztam a nagy hagyománnyal bíró korabeli szociográfiai irodalmat, valamint a hatvanas évek végén újjászülető szociológiai kutatások eredményeit is. Emellett az „oral history” is fontos forrást jelentett.

### A „mindennapi ellenállás” stratégiai 1961 után<sup>3</sup>

1958–1959 telén az ország szántóterületének mindössze 13%-a volt a termelőszövetkezetek kezében, 1961. március végén pedig már közel 70%-a. Ezzel párhuzamosan a szövetkezeti tagok száma 200 ezerről 1 millió 200 ezerre nőtt. Míg az átszervezés kezdetén a mezőgazdaságból élők 80%-a tevékenykedett a magángazdaságokban, addig a kampány végére 75%-uk már a termelőszövetkeze-

2 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Sajtó alá rend. Vass Henrik–Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 497.

3 A tanulmány megírásához nagy segítséget jelentett James C. Scott koncepciója a „mindennapi ellenállás” formáiról. Ld. *James C. Scott: Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, 1985. Hasonló megközelítést alkalmaztak a szocialista mezőgazdaság vizsgálata során az alábbi szerzők is: *Melissa Bokovoy: Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953*. Pittsburgh, 1998.; *Sheila Fitzpatrick: Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York, 1994.; *Lynne Viola: Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, 1996.

tek tagja lett. A 4200 termelőszövetkezet mellett 271 állami, és közel 165 000 egyéni gazdaságot jegyzett fel a statisztika.<sup>4</sup>

Az egyéni gazdálkodás szinte teljes felszámolása azonban nem jelentette azt, hogy a parasztság többsége elfogadta volna a termelőszövetkezeteket. A magyar mezőgazdaság, a falu durva, erőszakos szovjetizálási kísérlete az ötvenes évek első felében igencsak mély nyomokat hagyott a gazdálkodásban és különösen a paraszti gondolkodásban.<sup>5</sup> A korábbi években rögzült elutasító magatartás nem szűnt meg a belépési nyilatkozat aláírásával, sokkal inkább arról volt szó, hogy a paraszti ellenállás formái változtak meg.

Aktív ellenállással lehetett még találkozni, de inkább csak elszigetelt jelenségeként. A korabeli rendőrségi, belügyi jelentések is ezt támasztják alá, annak ellenére, hogy a tevékenységük fontosságának alátámasztására minden szóba jöhető esetet dokumentáltak. „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenységéről” készült összefoglaló azt állapította meg, hogy „a megyékben előforduló 193 rendkívüli eseményből 70 volt az olyan esemény, amely diverzió, gyújtogatás, gondatlan tűzokozás, kártevés-szabotázs cselekményre utal. Pl. Tolna megyében őrizetbe vett Sz. I. a Béke tsz kárára két alkalommal követett el gyújtogatást. [...] Az év elején az egyik Pest megyei tsz gyümölcsösében ismeretlen tettes 41 db termőgyümölcsfát elfűrészelt. Tolna megyében a Rákóczi tsz-ben 140 db állatot mérgeztek meg, vagy pl. Baranya megyében az állatokkal szeget etettek. [...] Megyei politikai szerveink a felmerült bűncselekményekben 1961. első félévében összesen 65 fő ellen foganatosítottak adminisztratív intézkedést – tsz-elleni izgatás 62, gyújtogatásért 3 fő ellen.”<sup>6</sup>

A kollektivizálás lezárulását követően a parasztság élethelyzetét, törekvéseit legfőképp a túlélés és a kiútkeresés jellemezte. Habár másfél évtizeden belül már harmadszor élték át, hogy a hatalom – a társadalmi haladás és modernizáció jegyében – átszervezi a mezőgazdasági termelés struktúráját, mégis óriási volt a

4 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1958–1962. Bp. 1963. (Statisztikai időszaki közlemények 57.) 147.

5 A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról ld. *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Bp. 1977. 131–156.; *Farkas Gyöngyi*: Kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1961). Bölcsészdoktori disszertáció, 1995.; *Kávási Klára*: Kuláklista. Bp. 1991.; *Magyar Bálint*: Dunaapáti 1944–1958. (Dokumentumszociográfia.) I–III. Bp. 1988.; *Nagy József*: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. *Múltunk* 44(1999) 3. sz. 41–97.; *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1972. 65–130.; *Ö. Kovács József*: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most”. Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 2008. 1. sz. 37–69.; *Szakács Sándor*: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1998. 287–297.; *Valuch Tibor*: Rekviem a parasztságért. Debrecen, 1988.; *Závada Pál*: Kulákprens. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956. Bp. 1991.

6 A Belügyminisztérium II. Főosztály jelentése az MSZMP Központi Bizottság (KB) Mezőgazdasági Osztály számára: „A mezőgazdaság területén 1961 első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai.” 1961. aug. 7. Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. c.

megrázkódtatás. Családok százezreinek kellett szembenézni egy rendkívül bizonytalan, alig felfogható helyzettel. Az elkövetkezőkben először azt tekintem át, hogy a termelési struktúra és a tulajdonviszonyok mélyreható átalakulásának melyek voltak a legfőbb következményei, majd pedig áttérek a falusi társadalom reakcióira.

\*

Az „új élet” első lépéseként a termelőszövetkezetbe való belépéssel közös használatba kellett adni a földet, a termelési eszközöket, valamint az ígás- és használatokat, tehát mindazt, ami addig – ha sok munkával és gonddal is, de – biztosította a megélhetést. Az általam készített interjúkban sokszor visszaköszöntek az alábbi gondolatok: „Féltem a belépéstől. Már mondtam, hogy a belépéskor 13 hold földem volt. Nehezen szereztem. Átvészeltam a beadási korszakot. Most úgy érzem, elveszik a földemet, ami az enyém. Ez jó megélhetést biztosított. Nem tudtam, hogy mit hoz az új élet. Féltem tőle.”<sup>7</sup>

Magyarországon a hatalom nem merte vállalni a föld államosítását, így a szövetkezeti használatba került föld tulajdonjoga formailag nem változott.<sup>8</sup> Ugyanakkor a szövetkezeti tagok magántulajdonát erősen korlátozták: a tulajdonos a földjét nem adhatta el, tulajdonával birtokosként sem rendelkezett, s a föld használatának mikéntjét a termelőszövetkezet-alapszabályzat határozta meg. A tulajdonos rendelkezési joga az örökösödési jogon kívül gyakorlatilag megszűnt, elvi tulajdonjoga elismeréseként viszont igényt tarthatott földjáradékra.<sup>9</sup>

A paraszti értékrendben a föld volt az alapja mind a család megélhetésének, mind a nyugodt öregkornak. A kollektivizálás következtében a föld elveszítette ezt a szerepét. A földjáradék szerény összege messze elmaradt a valós bérleti díjtól, ráadásul hiába garantálta a törvény, sok helyen a korábbi agrárproletár tagság ellenállt a kifizetésének. A termelőszövetkezettől várható jövedelem tehát elszakadt a korábban birtokolt földtől, s döntően a közösben végzett munkához kötődött. A tapasztalat azt mutatta, hogy a szövetkezeti részesedés mértéke alacsony volt, s igen rendszertelenül alakult a kifizetése. A közösből származó készpénz- és terményrészesedés mellett a háztáji gazdaság jelentette a termelőszövetkezeti

7 A szerző interjúja F. L. nyugdíjas termelőszövetkezeti taggal, 2002. jan. 21. (Az idézett interjúrészletek szövege az eredeti közlést tükrözi, se nyelvtani, se stilisztikai javításokat nem végeztem rajtuk. Az interjú teljes szövege a szerző birtokában van.)

8 A termelőszövetkezetek összes területének közel háromnegyed része magántulajdonban, egynegyed része pedig állami kézben volt. Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 45.

9 A földjáradék összegét a következőképpen határozta meg a földművelésügyi miniszter 19/1959. (VII. 12.) sz. rendelete: „A földjáradék mértékét a közös használatba adott saját föld kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után a Tvr.-ben megjelölt 5 kg búza – állami felvásárlási áron számított – forintértéke mint alsó és 10 kg búza forintértéke mint felső határ között a termelőszövetkezet közgyűlése a zárszámadás alkalmával egységesen, pénzben állapítja meg.” Ugyanakkor a szabályozás azt is rögzítette, hogy „a földjáradék címén kifizetésre kerülő teljes összeg pedig nem lehet több, mint a tagok között kiosztható részesedésből a bevitt földek arányában számított rész 25 százaléka”. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. (1958. január 1.–1959. május 31.) Bp. 1959. 23.

jövedelem másik pillérét. Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a termelőszövetkezeti tag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti (1. táblázat).

1. táblázat

**A termelőszövetkezeti családok átlagos évi jövedelme,  
1958–1966**

Év	Közös	Háztáji	Összes szövetkezeti jövedelem
	gazdaságból származó jövedelem		
1958	11 870	9 000	20 870
1959	11 400	9 200	20 600
1960	8 400	8 600	17 000
1961	7 800	9 300	17 100
1962	9 000	9 600	18 600
1963	10 000	10 100	20 100
1964	10 400	11 430	21 830
1965	10 600	10 300	20 900
1966	12 300	12 600	24 900

Forrás: A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Szerk. Oros Iván. Bp. 1994. 273.

A táblázatból kiderül, hogy a termelőszövetkezeti jövedelmek 1960–1961-ben jelentős mértékben visszaestek 1959-hez képest, ráadásul a csökkenés nagyrészt a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg. A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelemkiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960 és 1964 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki. Ezek a statisztikai adatok számos problémára rávilágítanak, de ahhoz, hogy érzékeljük, milyen mindennapi anyagi gondjai voltak a falusi családoknak, más források bevonására is szükség van. Nagy segítséget jelentenek a termelőszövetkezeti tagok által írt panaszos levelek, különösen azok, amelyek ügyében az MSZMP Központi Bizottság (KB) Mezőgazdasági Osztálya vizsgálatot rendelt el. A szövetkezeti tagság leggyakrabban a jövedelem alacsony, a tervezettől elmaradó szintjét, valamint rendszertelenségét tette szóvá.

Ezek a problémák kerültek előtérbe az újírázi *Aranykalász Termelőszövetkezet*, valamint a zalaszentbalázi *Petőfi Termelőszövetkezet* esetében is. „Csoportunknak Aranykalász a neve. Az is lehetne valóban, mert tagjai jó munkásemberek. Mindig szerettek dolgozni. [...] Most azonban elkeseredés, gyűlölködés van.

Nem csoda, hisz nem fizették ki a betervezett járandóságot. Egy munkaegység értéke 30 Ft-ban volt meghatározva és 23,79 Ft-ot kaptunk. Ez nagyon fejbe ütötte az embereket.”<sup>10</sup> A zalaszentbalázi termelőszövetkezetnél az 1960-as évre egy munkaegységre tervezett természetbeni és pénzbeni részesedés 40 forintra volt beütemezve. Ebből azonban csak 28,44 forint lett a gazdasági év végére.<sup>11</sup>

A beleznai Jószerencsét Termelőszövetkezet egyik tagja az alábbi levelet küldte a Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatához: „Azzal a reménnyel léptem a termelőszövetkezetbe, hogy munkám nem lesz hiábavaló, a jutalmam megkapom érte. Igen, megkaptam a többi taggal együtt. A múlt évben (1960-ban) április, május, június és július hónapokra munkaegységenként 7 Ft-ot adtak előlegként. Az októberben és novemberben teljesített munkaegységekre viszont 6 Ft prémium burgonyát osztottak. Ennyi volt egész évi keresetünk a tsz-ben. A reményünk azért nem veszett el. Bízunk a zárszámadásban, hogy talán az ígért 25 Ft-ot munkaegységenként megkapjuk. A tsz-elnök azonban kijelentette: borítsunk fátlyat az 1960-as évre, felejtjük el és ne számítsunk semmire.”<sup>12</sup>

A helyi vizsgálatok általában megerősítették a panaszok jogosságát, s arra is felhívták a figyelmet, hogy igen nagy volt az országos átlag mögötti szóródás (2. táblázat), ami egyrészt jelentkezett egy-egy termelőszövetkezetben belül a különböző munkahelyek szerint, másrészt regionálisan is jelentős különbségek mutatkoztak.

## 2. táblázat

**A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó tagok megoszlása (%) a részesedés nagysága szerint, 1960–1966**

Részesedés	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
6000 Ft vagy kevesebb	41,4	51,4	45,3	40,6	39,1	35,8	31,5
6001–8000 Ft	17,4	13,0	13,1	11,9	10,6	10,4	9,3
8001–10 000 Ft	14,5	10,2	10,6	9,9	9,5	9,6	8,8
10 001–12 000 Ft	10,0	8,1	8,6	8,8	8,4	8,7	8,4
12 001–15 000 Ft	8,5	7,4	8,6	9,4	9,6	10,0	9,9
15 001–20 000 Ft	5,3	6,0	7,7	9,8	10,7	11,4	12,1
20 000 Ft-nál több	2,9	3,9	6,1	9,6	12,1	14,1	20,0
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1967. 247.							

10 Feljegyzés a termelőszövetkezetek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról. 1961. júl. 12. MOL M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. e.

11 Uo.

12 Uo.

A *Központi Statisztikai Hivatal* adatai szerint a kollektivizálás befejező évében a dunántúli és az alföldi átlag között alig volt különbség, de az észak-magyarországi átlag már 20%-kal alacsonyabb volt. Ugyanakkor az említett három nagy régió belül is igen számottevő különbségek mutatkoztak. Győr-Sopron megyében például egy jól gazdálkodó termelőszövetkezetben kétszer annyit – 13 775 forintot – kerestek a tagok, mint egy hasonló zalai termelőszövetkezetben, így nem meglepő az se, hogy egy Győr-Sopron megyei rosszul gazdálkodó termelőszövetkezetben a tagság alig keresett kevesebbet (6380 forint), mint egy zalai jó termelőszövetkezetben (6744 forint). Ez utóbbi jövedelemszintje Észak-Magyarországon viszont már megfelelt a közepes szövetkezetekének (6929 forint).<sup>13</sup>

Mindebben természetesen nagy szerepet játszottak a természeti adottságok, de azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1958–1959-es kampány során megalakult termelőszövetkezetek 1961-re már jobban „megszilárdultak”, mint a későbbi kampányok során létrehozott gazdaságok. Alátámasztja ezt egy 1960. évi reprezentatív felmérés, amely közel 26 000 szövetkezeti család vizsgálata alapján kimutatta, hogy azok a családok, amelyek 1958-ban vagy korábban léptek be a termelőszövetkezetbe, közel 23 400 forintos jövedelemmel rendelkeztek 1960-ban. Ezzel szemben az 1959-es belépők már átlagosan 5000 forinttal kevesebbet (körülbelül 18 400 forintot) kerestek, azok pedig, akik csak 1960-ban léptek be, alig 15 000 forintos jövedelemre számíhattak.<sup>14</sup>

Különböző jövedelemszinten ugyan, de megélhetésük, egzisztenciájuk elbizonytalanodásával kellett szembesülnie az 1959–1961 között termelőszövetkezetbe kényszerült falusi családok legtöbbszörének. Reakcióikat számos tényező befolyásolta. Így például az, hogy korábban „maga-ura” paraszti családról volt-e szó, azaz olyan családról, amelynek birtoka biztosította a család megélhetését, vagy olyan kisközségi, esetleg teljesen földnélküli családról, amely már korábban is rendszeresen bérmunka-vállalásra szorult. Értelemszerűen hatást gyakorolt a család életkor és nem szerinti tagolódása. Regionális differenciálódás is megfigyelhető. Természetesen hatottak az 1950-es évek kolhozosítási kampányai során szerzett tapasztalatok, ugyanakkor a szituáció hasonlósága ellenére számos olyan változás történt 1956 után, amely módosította, új irányokba terelte a parasztság kiutazását.<sup>15</sup> Az elkövetkezőkben részint a szociográfiai, szociológiai és néprajzi munkák, részint a statisztikai adatbázisok segítségével megpróbálom a paraszti túlélési stratégiák főbb típusait rekonstruálni. Az eddigi kutatási eredmények még nem teszik lehetővé, hogy azt is bemutassam: az egyes túlélési stratégiák milyen arányban jellemezték a falusi társadalom különböző csoportjait.

Az aktív korú generációból azok, akik korábban a „maga-ura” paraszti réteghez tartoztak, a termelőszövetkezetbe kerülve általában a *kivárá*sra rendez-

13 A mezőgazdasági lakosság életszínvonalának alakulása. MOI. M-KS-288. f. 28/1963/46. ö. e.

14 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 202.

15 Erről bővebben ld. *Varga Zsuzsanna*: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2006. 299–315.

kedtek be. Ezt mindenekelőtt a földhöz való rendkívül erős ragaszkodásuk magyarázta. A paraszti élet alfája és ómegája a föld volt. Nemcsak azért, mert ez volt a megélhetés záloga, hanem azért is, mert a parasztság generációról generációra öröklődő tapasztalata volt, hogy egyedül a gazdasági önállóság, a családi birtok adott társadalmi rangot, megbecsülést a falusi embereknek. Aki olyan szerencsés volt, hogy örökölt a szüleitől annyi földet, hogy azon önállóan gazdálkodhatott, az egész életében arra törekedett, hogy megtartsa, s lehetőség szerint gyarapítsa azt, „kaparintson hozzá”. A föld volt a legállandóbb és legbiztosabb tényező a gazdálkodásban. A termést tönkretelhetette az aszály, fagy, jégverés, az állatokat elpusztíthatta egy járvány, a pénz elértéktelenedhetett, de a föld megmaradt.<sup>16</sup>

A birtokos gazdák idősebb generációja számíthatott ugyan a frissen bevezetett termelőségvetkezeti nyugdíjra, illetve öregségi járadékra, de ezek olyan szerény összegűek voltak, hogy nem lehetett rájuk bízni alapozni.<sup>17</sup> A történelmi tapasztalat azt mutatta, hogy a kiöregedő gazda számára a föld volt az egyetlen menedék. Az örökség fejében a gyerekei eltartották, de ha gyermeke nem lett volna, akkor felesbe vagy bérbe adhatta földjét, megélhetése így is biztosítva volt.

A földhöz való kitartó ragaszkodást igazolták a megelőző évek tapasztalatai is. Az 1950-es években mind a két termelőségvetkezet-szervezést előbb-utóbb követte egy feloszlási hullám, s ez táplálta a parasztságban a reményt, hogy ezúttal is így lesz. E remény kivetülésének tekinthető, hogy a vidéken terjedő ál- és rémhíreknek állandó témája lett a termelőségvetkezeti rendszer összeomlása.<sup>18</sup> Szerte az országban híresztelték: „amennyiben a tavaszi munkák nem kezdődnek meg, ez megteremti a lehetőségét, hogy a termelőségvetkezet feloszlik”. Ennek egy továbbfejlesztett változata így szólt: „a tsz-tagok csak annyit dolgozzanak a látszat kedvéért, hogy néhány munkaegységük legyen, támaszkodjanak a tartalékokra, így kibírják addig, amíg megváltozik a rendszer”. Nagy változatosságban terjedtek a közelgő háborúval kapcsolatos, „megbízható forrásból” származó információk: „az amerikai és/vagy nyugatnémet csapatok betörnek az országba, s akkor úgyis vége lesz a tsz-eknek”.<sup>19</sup> A szóbeszéd csalóka híreinél persze biztosabban lehetett számolni azzal a törvényes lehetőséggel, hogy a hároméves kilépési tilalom letelte után ki lehet lépni a szövetkezetből.

16 A föld központi szerepét mutatja az is, hogy bajban csak utoljára nyúltak a földhöz. *Fél Edit-Hofer Tamás*: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997. 467–469.

17 A nyugdíj havi 315 forint volt, amihez minden nyugdíjbiztosításban eltöltött év után 1%-nak megfelelő 3,15 forint kiegészítés járult. Az öregségi járadék összege havonként 260 forint, ezt olyan idős – férfiaknál 70, nőknél 65 év feletti – termelőségvetkezeti tagok kaphatták meg, akik előrehaladott koruk miatt nem tudták megszerezni a nyugdíjjogosultsághoz szükséges munka éveket.

18 A rémhírképzésről, mint a társadalom működési zavaráról bővebben ld. *Hankiss Elemér*: Az információhiányról. In: *Új: Diagnózisok*. Bp. 1982. (Gyorsuló idő) 153–205.

19 megyéktől érkező jelentések a termelőségvetkezetek megszűlésének helyzetéről. MOL i-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e.



Mindezek a megfontolások és remények a kivárási irányába hatottak. E magatartást rendkívül szemléletesen világítja meg az alábbi részlet, amely egy nyolchol-das gazdával készült interjúból való: „Amíg be nem léptünk, úgy ment minden, mint a karikacsapás. De hát hogy azt a fránya papírt aláírtam, az nekem a halálos ítélet volt. Azzal lett vége itt mindennek. A föld odalett, így hát ugye én mit csinálhattam volna. Egész életemben a magamén gazdálkodtam, hát egyszer csak se föld, se állat nem az enyém. [...] A fiam, a Sándor, az elment dolgozni, beállt a té-eszbe. Pokolba kívántam én az egészet. Azt már, hogy szégyen módra ott még be is álljak, belemenjek úgy egészen, hogy ott még parancsolgassanak is, azt én nem tudom elviselni. Messzebb lenni attul, minél inkább. De hogy mégiscsak odalett a két ló, oda volt be a té-eszbe a föld, hát hogy tudjuk, mit csinálnak vele, mondtam, egy ember menjen a családból, menjen a Sándor. Oszt vigyázzál, fiam, mondtam neki. Hát azért csak figyeltük, mit csinálnak ott vele.”<sup>20</sup>

Többségében azonban az aktív korú gazdák nemcsak a formális belépést vállalták, hanem a gazdálkodásba is bekapcsolódtak. Ezt elősegítette, hogy a hatalom az 1958–1959 telén indított harmadik kollektivizálási kampány során – a korábbiaktól eltérően – nem a parasztság szegényebb vagy éppen nincstelen rétegeit tekintette fő bázisnak, hanem a nagyobb gazdálkodási tapasztalattal rendelkező kis- és középparasztságot. A szervezők először a falvak legtekintélyesebb gazdáit igyekeztek rábírni a belépésre, azt remélve, hogy példájukat követik majd a többiek, s így meggyorsítható a falvak termelőszövetkezetbe szervezése. Ez a módszer azt a célt is szolgálta, hogy e réteg ne érezze úgy, hogy a szövetkezetbe lépéssel veszít a falu hierarchiájában elfoglalt pozíciójából.<sup>21</sup> Míg tehát az 1950-es években főleg városi „kádereket” helyeztek a termelőszövetkezetek élére, addig 1959–1961 között sok helyütt már helyi gazda lett a termelőszövetkezet elnöke. Fontos újdonság volt, hogy a korábban kuláknak nyilvánított gazdák is beléphettek a termelőszövetkezetbe, sőt a későbbiekben a vezetőségbe is bekerülhettek.<sup>22</sup>

A falu hagyományos társadalmi rétegződése olyan módon is beépült az új szervezetbe, hogy a kollektivizálás során engedélyezték: külön termelőszövetkezetbe tömörülhettek egy adott falun belül a módosabb gazdák és a szegény-parasztok. Az előbbieket a falusi szóbeszédben szokás volt csizmás, lakkeszímás vagy mágnás termelőszövetkezetként, az utóbbiakat pedig proletár vagy mezítlábas termelőszövetkezetként emlegetni.<sup>23</sup> Egy ilyen falu belső viszonyai-

20 Máttyus Aliz–Tausz Katalin: Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Bp. 1984. 53–55.

21 Erről bővebben ld. Kunszabó Ferenc: Elnöktípusok a termelőszövetkezetekben. Bp. 1974.; Nigel Swain: Collective Farms Which Work? Cambridge, 1985. 114–132.

22 Az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontja így fogalmazott: „Az a termelőszövetkezeti tag, aki korábban kizsákmányoló volt, csak abban az esetben választható meg tisztségre, illetőleg tarthatja meg tisztségét, ha a termelőszövetkezetben legalább két éven át végzett példamutató munkájával a tagság megbecsülését kiérdemelte. E rendelkezés alól a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke esetenként kivételt engedélyezhet.” A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok i. m. 8.

23 A társadalmi tagozódás gyakorta még a termelőszövetkezet-elnevezésekben is tükröződött. Míg a szegényparasztok többnyire forradalmi hangulatú neveket választottak: Vörös Csillag, Vörös

ba enged betekintést Csoóri Sándor korabeli szociográfiája: „a megalakulás drámai pillanatát csak egyetlen körülmény enyhítette: az, hogy apámék szövetkezetében, a Kossuthban szorgalmas, munkához értő, munkát szerető emberek verődtek össze. [...] Tökéletes volt köztük az egyetértés; sorstársnak érezték magukat az új történelmi szélfújásban. Ha már így van, tartsunk össze – mondogatták kézrázás közben. Mindegyikőjüknek – bármelyik réteghez tartoztak is – egyaránt tetszett, hogy a szövetkezetből nem csináltak »börtönt«, hogy hagytak olyan repedéseket, melyeken át vissza lehetett bújni az elhagyott egyéni világba. A szőlőket például nem tagosították, s a háztáji földeket sem sorolták oda.”<sup>24</sup>

A „szocialista kirakat” mögött a kezdeti időszakban tehát sok helyütt fennmaradt az egyéni gazdálkodás. Ez adódott magából az akkori helyzetből: a termelőszövetkezetek megalakulásakor ugyanis a nagyüzemi gazdálkodás feltételei csak részben voltak adottak. Az első évben az egyes növénytermesztési munkákat még ki-ki maga végezte a földjén. Számba vették az állatállományt, a mezőgazdasági felszerelést, de csak kevés helyen volt mód az állatok közös istállóban való elhelyezésére vagy a gépek közös tárolására. Ezért az állatállomány többsége régi tulajdonosainál maradt, sőt az első években a terményt is a szövetkezeti tagok portáin tárolták.

Ahogy már említettük, a birtokos paraszti réteg számára igen keserves volt megválni a földtől, a jószágoktól, feladni a gazdai önállóságot, s beilleszkedni egy teljesen idegen munkaszervezeti struktúrába. Az átállást megkönnyíthette, ha a maguk elképzelései szerint, azaz a termelőszövetkezeti alapszabályminta előírásaitól eltérően alakították ki a termelőszövetkezet belső életét. Az „egy falu – több szövetkezet” koncepció lehetőséget teremtett erre. A hatalom azonban csak átmenetileg tolerálta ezeket a „szocialista tartalom nélküli szövetkezeteket”, s az elkövetkező években az „egy falu – egy tsz” jelszóval országszerte egyesítéseket kezdeményezett: 1961 és 1963 között közel 800-zal csökkent a termelőszövetkezetek száma (1961: 4204, 1962: 3721, 1963: 3611, 1964: 3413).<sup>25</sup>

A túlélési stratégiák egy újabb típusának számított a *paraszti család több lábra állása*. Kiaknázva az iparosítás felgyorsulását, a növekvő munkaerőigényt, a család férfi tagjai sok helyütt a mezőgazdaságon kívül kerestek és találtak munkát. Ennek mértékét jelzi, hogy az átszervezés időszakában a mezőgazdasági keresők száma 350 000 fővel csökkent. A mezőgazdaságból való kilépés 1960-ban, a kollektivizálás második hullámában volt a legnagyobb: megközelítette a 150 000-et (3. táblázat).<sup>26</sup>

Sarló, Dózsa, Petőfi, addig a módosabb gazdák általában igyekeztek valamilyen, ideológiai-propagandisztikus szempontból „semlegesebb” nevet találni: Béke, Alkotmány, Búzavirág, Maros-mente stb.

24 Csoóri Sándor: Otthoni változások. In: *Üő: Tudósítás a toronyból*. Bp. 1963. 79.

25 Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1965. 9.

26 A Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról. MOL M-KS-288. f. 17/5. ő. e.

## 3. táblázat

**A mezőgazdasági aktív keresők számának változása,  
1959–1963**

Év	Mezőgazdasági aktív keresők	
	száma	létszámváltozása az év folyamán
1959	1 976 000	–51 000
1960	1 925 000	–146 000
1961	1 779 000	–81 000
1962	1 697 000	–68 000
1963	1 629 000	–85 000
1964	1 544 000	–33 000
1965	1 511 000	–13 000

Forrás: Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 147.; Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1966. 248.

## 4. táblázat

**A községek népességszámát befolyásoló vándorlás,  
1958–1966**

Év	Községek városokkal szembeni vándorlási egyenlege	Községek vándorlási egyenlege 1000 lakosra
1958	–36 777	–6,1
1959	–43 025	–7,2
1960	–52 285	–8,7
1961	–44 996	–7,6
1962	–49 701	–8,4
1963	–44 968	–7,7
1964	–40 825	–7,0
1965	–42 170	–7,3
1966	–38 203	–6,7

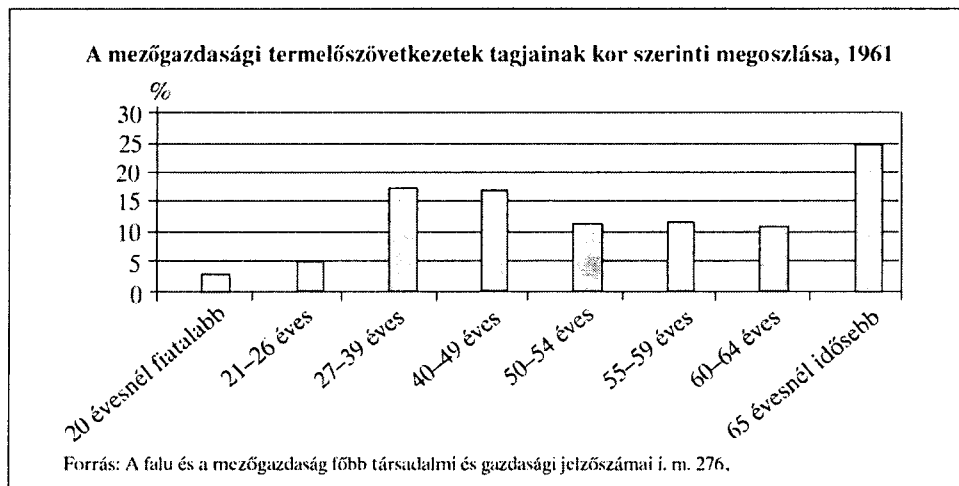
Forrás: A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai i. m. 147.

Akik képtelenek voltak elfogadni a közös gazdálkodás gondolatát, az iparban, építőiparban kerestek munkát, gyakorta úgy, hogy nemcsak munkahelyet, hanem lakóhelyet is váltottak. „Nem láttam jövőt a termelőségvetkezetben. Láttam a cselédsorsot. Nekem annál több jutott. Attól féltam, hogy sorsom olyan

lesz, mint régen a cselédeké. Nem is álltam munkába, üzembe mentem.”<sup>27</sup> Az elvándorlás léptékét és hullámzását mutatja a 4. táblázat.

A 3. és 4. táblázat összevetéséből kiderül az, hogy a mezőgazdaságból kilépők az esetek többségében „csak” munkahelyet váltottak, amiben legfőképp az játszott szerepet, hogy stabilizálják a család helyzetét a rendszeres havi jövedelem, továbbá az ipari nyugdíj és társadalombiztosítás megszerzése révén. A rendelkezésre álló esettanulmányok azt mutatják, hogy a kisebb földterülettel rendelkezők nagyobb valószínűséggel hagyták ott a mezőgazdaságot, amiben szerepet játszottak a korábbi bér munka-vállalási tapasztalataik is.<sup>28</sup> Az új munkahely lehetett állami gazdaság, erdőgazdaság, hiszen ez a fajta munka nem állt túlságosan távol az addigi életformájuktól.<sup>29</sup> De lehetett ipari üzem vagy építkezés is, amely egyúttal a napi vagy heti ingázás terheinek felvállalását is maga után vonta.

A több lábon állás stratégiájának a másik lehetőségét az jelentette, hogy a családból csak egy fő – a feleség vagy egy idősebb családtag – lépett be a termelőségbe. Ez is a passzív ellenállás egyik formájának tekinthető, hiszen az eredeti termelőségkonceptus szerint úgy képzelték, hogy ha valaki aláírta a belépési nyilatkozatot, a családtagjait is bevonja a közös munkába. A gyakorlat azonban alaposan rácăfolt ezekre az elképzelésekre.<sup>30</sup> Híven tükrözi ezt a termelőségkonceptus tagság kor és nem szerinti összetételének markáns változása (lásd az ábrát).



27 A szerző interjúja Sz. L. nyugdíjas villanyszerelővel, 2004. júl. 25. (Az interjú teljes szövege a szerző birtokában van.)

28 Termelőségkonceptustörténeti tanulmányok. I–III. Szerk. Lázár Vilmos–Donáth Ferenc–Dr. Pintér János–Dr. Takács Imre. Bp. 1972–1975. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 6–8.)

29 Mind a két említett gazdasági terület dolgozói munkásnak számítottak, ezért megillette őket a mezőgazdaságinál jóval kedvezőbb nyugdíj- és társadalombiztosítási ellátás.

30 Egy termelőségkonceptus családra 1,2 termelőségkonceptus tag jutott országos átlagban, holott korábban ez az arány jóval nagyobb volt. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964. 270.

1958-ban a tagok fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végén a tagság háromnegyed része ennél idősebb, sőt 36%-uk már 60 évesnél is idősebb volt. Ezek után nem meglepő, hogy míg a termelőszövetkezeti tagság átlagéletkora 1958-ban 41 év, addig 1961-ben már 52 év volt. Mivel a mezőgazdaságból eltávozott keresők többsége férfi volt, az átszervezés idején emelkedett a mezőgazdasági keresők között a nők aránya is: az 1958. évi 26%-ról 1961 végére 38%-ra.<sup>31</sup>

További problémát jelentett, hogy a termelőszövetkezeti tagok az előzetes elvárások ellenére nem érezték morális kötelességüknek, hogy a közös gazdaságban adódó munkákat a jó gazda gondosságával végezzék el. Épp ellenkezőleg történt: a termelőszövetkezetben maradó nők és idősek csak azt a minimális munkaegységet teljesítették a közösben, ami a háztájijához való jogosultságot biztosította. Ők maximálisan a háztájira koncentráltak, hiszen joggal érezték úgy: ez az egyetlen olyan szféra a termelőszövetkezetben, ahol közvetlen összefüggés van a befektetett munka és az onnan nyert jövedelem között. Azt remélték, hogy innen valamiképp pótolhatják a közösből származó kevés jövedelmet. Arra törekedtek, hogy egyrészt a megengedettnél nagyobb földterületet használjanak, másrészt a háztájai munkák elsőbbséget élveztek a közös gazdaság aktuális munkáival szemben, harmadrészt pedig a közös gazdaság javaiból, például a takarmányból igyekeztek átcsoportosítani a háztájiba. Ez az eufemisztikus megfogalmazás magát a lopást jelentette.<sup>32</sup>

A „paraszti ellenállás” ezen formáinak masszív jelentkezéséről tanúskodnak a korabeli termelőszövetkezeti és pártiratok, amelyekben állandó téma a tagok passzív viselkedése, a munkafegyelem meglazulása. Néhány jellemző példa: „A tagság jelentős része részvétlenséget tanúsít a kollektív munkával szemben.” „Sajnos nem minden tag jön rendszeresen dolgozni.” „A tagok egy része az indokoltnál tovább volt távol a közös munkától az egyéni munka miatt.” Általános jelenség volt, hogy reggelente a brigádvezető szaladgált házról-házra, hogy összehozza a tagokat az éppen aktuális munkára, vagy éppen azért kezdték későn a munkát, mert a brigádtagok megvárták, míg mindenki megérkezik. Arról meg hallani se akartak, ha esetleg vasárnap volt esedékes valamely sürgős mezei munka. Az elvégzett munka minősége is hagyott kívánnivalót maga után: „a zöldre feketét húztak”, azaz nem kapáltak rendesen, s így a gyomnövény sokszor magasabbra nőtt, mint a vetemény. Nemcsak a növényápolásnál akadtak problémák, hanem a betakarításnál is. Nem takarították be időben a terményeket, mert például „voltak tagok, akiknek előbbre való volt a szüretelés”, vagy „a háztájai betakarítás, mint a közösben a cukorrépaszedés”.<sup>33</sup> Ezt az állapotot talá-

31 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 147–153.

32 Ez az utóbbi stratégia országosan jellemző volt, ugyanakkor igen hosszú ideig tabutémának számított mind a politikai, mind a szakirodalmi diskurzusban.

33 A „mindennapi ellenállás” említett formái jól nyomon követhetők azokban a heti és havi jelentésekben, melyeket részint az MSZMP járási bizottságai, részint pedig a tanácsok illetékes mezőgazdasági osztályai küldtek az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának. MOL M-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e.; 28/1962/7., 8., 9. ő. e.; 28/1963/11., 12. ő. e.

lón jellemezte egy járási tanácsi vezető: „Az agitálásnál ugyan beléptek a tagtársak a termelőszövetkezetbe, de a szívüket kint hagyták, s ez általában meg is látszik a munkájukon.”<sup>34</sup>

Ezek a jelenségek országos szinten is tükröződtek a statisztikákban, miszerint a nyilvántartott tagok jelentékeny része (20–25%) egyáltalán nem vagy pedig nem kielégítően dolgozott a közös gazdaságban. Alátámasztja ezt, hogy a tagok által a közös gazdaságban végzett átlagos munka mennyisége évről-évre csökkent. Az egy termelőszövetkezeti családra eső munkaegységek száma 1958-ban 390, 1959-ben 301, 1960-ban pedig 169 volt.<sup>35</sup> Elmaradt a családtagok bevonása is.

Aki ismeri a hagyományos paraszti munkamorált, az megdöbbenve szembesül az 5. táblázat statisztikai mutatóival. Korábban a magyar mezőgazdaságban ismeretlen volt a munkafegyelem-probléma. Az egyéni parasztgazdaság összeszokott, fegyelmezett munkaszervezetként működött, hiszen amelyik parasztcsalád nem dolgozott szoros fegyelemben, megfeszített erővel, az hamar elmaradt a fennmaradásért folytatott szüntelen küzdelemben.<sup>36</sup> Ráadásul a gazdát nemcsak a birtokolt föld nagysága szerint tartották számon a faluban, hanem aszerint is, hogy mennyire volt szorgos, gondos gazda. Az idézett dokumentumokat olvasva pedig olyan érzésünk támad, mintha egy-két év alatt elveszett volna a magyar paraszt közismert munkaszeretete, szorgalma. Holott valójában arról volt szó, hogy a kivárással és a passzív ellenállással megosztották erőfeszítéseiket a háztáji és a közös gazdaság között. Kialakítottak egy „kettős munkaerőcsoportot”, mégpedig úgy, hogy a közös gazdaságban megtanultak „rosszul dolgozni”.

#### 5. táblázat

#### A termelőszövetkezeti dolgozók részvétele a közös munkában (%), 1958–1962

Termelőszövetkezeti dolgozók	1958	1959	1960	1961	1962
Munkaegységet nem teljesítők	3	20,6	21,3	21,4	20,3
1–150 munkaegységet teljesítők	21	22,3	25,3	27,4	26,7
151–350 munkaegységet teljesítők	42,7	23,1	28,8	26,9	27,4
350-nél több munkaegységet teljesítők	33,3	34	24,6	24,3	25,6
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1966. 246.					

34 Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Bp. 1975. 47.

35 Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964. 272–273.

36 Fél E.–Hofer T.: i. m. 144–150., 184–190.; Martha Lampland: The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary. Chicago–London, 1995. 35–88.

### Racionális paraszti érdekérvényesítés

A kollektivizálást követő első években – amint láttuk – a „mindennapi ellenállás” stratégiáinak igen széles skálája fejlődött ki a falvakban. Az elvándorlás, ingázás mellett jelen voltak a passzív ellenállás mindazon formái, amelyek bárhol a világon megfigyelhetők, ha az alárendelt helyzetű munkaerő javítani akar a helyzetén.<sup>37</sup> Mindemellett egyre erőteljesebben jelentkezett egy másik tendencia is, amit „aktív alkalmazkodásként” ismer a szakirodalom.<sup>38</sup> Ez a fogalom arra utal, hogy a társadalom alárendelt helyzetű csoportjainak még egy diktatórikus rendszerben is van lehetőségük arra, hogy visszahassanak a hatalomra.

Magyarországon a szövetkezeti tagok gyenge munkateljesítménye, a munkától való távolmaradása egyértelművé tette: nem hajlandók aktívan bekapcsolódni egy olyan gazdálkodási szervezetbe, ahol számukra idegen, áttekinthetetlen működési viszonyok közepette nem biztosított a család megélhetése. A hatalom és a termelőszövetkezeti tagság között kialakuló legélesebb érdekkonfliktus anyagi jellegű volt. Két neuralgikus pont körül összpontosult: az egyik a maradékelvű jövedelemelosztás volt, a másik pedig a munkaegységrendszer. Mindkettő megkérdőjelezhetetlen elemét alkotta a szovjet kolhozmodellnek.<sup>39</sup>

Habár a termelőszövetkezetek nem tartoztak az állami tulajdon körébe, az államhatalom mégis tulajdonosként igyekezett rendelkezni a terményeikkel. A termelőszövetkezeteknek valójában azt a szerepet szánták, hogy a mezőgazdaságban megtermelt új érték döntő hányadát koncentráltan lehessen átszivattyúzni tőlük a nemzetgazdaság más szféráiba. Ezt a célt szolgálta a maradékelvű (reziduális) jövedelemelosztás, amelynek értelmében a tagságnak csak azt lehetett részesedésként (terményben és pénzben) kiosztani, ami az állami kötelezettségek teljesítése és a termelőszövetkezeti termelési alapok feltöltése után megmaradt. Így az állami érdekek érvényesülése minden mást megelőzött, a tagság közös gazdaságból származó jövedelme bizonytalan összegű és alacsony színvonalú volt. Ráadásul a tagság hivatalosan csak évente egyszer, zárszámadáskor kapott jövedelmet. Ez a megoldás teljesen idegen volt a magyar paraszti társadalom minden csoportja számára. Az uradalmi cseléd kommencióját négy részletben, negyedévenként kapta meg. A többi idénymunkás keresete pedig éppúgy a gazdasági év szakaszaihoz igazodott, mint a gazdáké: a részes aratónak aratás

37 Samuel L. Popkin: A racionalis paraszt. Bp. 1986.

38 S. Fitzpatrick: i. m. 10–13.

39 A Szovjetunióban a kolhozok gazdálkodásának 1935-ben kötelező érvénnyel előírt rendje – kisebb módosításokkal – majd két évtizeden át, 1953-ig lényegében változatlan maradt. Így 1948-ban, a magyar termelőszövetkezetek első alapszabályának megalkotásakor, még az 1935-ös szovjet szabályzat szolgált mintául. Ez a mintaalapszabály szigorúan megszabta mind a szövetkezet, mind a tagság mozgásterét. A szovjet kolhozok működésének jellegzetességeiről bővebben ld. Szakács Sándor: A Szovjetunió mezőgazdasága (1917–1939). Agrártörténeti Szemle 21(1979) 1–2. sz. 95–141.; Karl-Eugen Wädekin: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In: Cooperative and Commune. Ed. Peter Dorner. Wisconsin, 1977. 95–116.

után lett búzája, s kukoricatörés után kukoricája. Életük tehát hozzákapcsolódott a termelési ciklusokhoz.

A munkaegységrendszer<sup>40</sup> sem kedvezett a gondos, lelkiismeretes munkához szokott gazdaembernek, hiszen a munkaegység lényegében csak a munka mennyiségét mérte, azt már nem tudta kifejezésre juttatni, hogy az adott munkát milyen minőségben, a kellő időben vagy elkésve végezték-e el. Így az járt rosszul, aki becsületesen dolgozott. Ugyanebbe az irányba hatott az is, hogy a munkanormák aránytalanul voltak megállapítva. Egyes könnyebb munkákért ugyan kevesebb munkaegységet írtak jóvá, de a normák könnyed túlteljesítése révén mégis többet lehetett elérni, mint a nehéz testi munkánál, ahol nagyobb volt ugyan a munkaegység-jóváírás, ellenben nem volt meg a norma akár többszörös túlteljesítésének a lehetősége.<sup>41</sup>

Ahogy a munkadíjazás, úgy a munkaszervezet sem felelt meg a hazai viszonyoknak. Az előírás szerint a munkaszervezet alapegysége a brigád, illetve a munkacsoport volt. Ugyanakkor a paraszti munkaszervezetben – a csépléstől eltekintve – egyetlen munkafázishoz sem volt szükség 1-2 embernél többre az adott technikai feltételek mellett. A szántást, boronálást, simítást, kapálást, kaszálást többnyire egy ember végezte. Aratni párban arattak, egy kaszás férfi és egy marokszedő nő. Természetesen a parasztemberek is dolgoztak időnként csapatban, például aratás, hordás, kazalrakás stb., vagy éppen bizonyos munkák (kaszálás, kapálás, kukoricatörés) gyors befejezésének a szükségessége is megkívánhatta a népesebb csapatok közös munkáját. De ilyenkor mindig a rokonságból, szomszédságból, tehát egymás munkabírást, szorgalmát jól ismerő emberekől állt össze a csapat. Ehhez képest a termelőszövetkezeti alapszabályban előírt brigád a hazai szokásoktól teljesen idegen forma volt. E túlságosan merev munkaszervezet problémái hamar megmutatkoztak. A munkatempó sokszor okozott konfliktust az idősebb és a fiatalabb generáció között, s emellett a háztartás és a család gondjaival elfoglalt női dolgozók nehezen voltak beilleszthetők a munkacsoportba. A legtöbb gondot mégis az okozta, hogy az önálló munkához szokott „maga-ura” parasztek igen nehezen viselték, hogy napról-napra egy brigádvezető utasításait kelljen követniük. Különösen akkor, ha az illetőt nem tartották jó gazdának.

Mindezek figyelembevételével a parasztság érdekét olyan megoldások szolgálták volna, amelyek már év közben biztosítják, hogy egy-egy munka befejezése után azonnal, s lehetőleg terményben megkapja az elvégzett munka díját.<sup>42</sup> Vilá-

40 A munkaegység egyrészt a különféle munkák mértékegysége, másrészt a teljesített munka értékelési egysége is volt, mely a jövedelem elosztására is szolgált. (Az év közben megszerzett munkaegységek alapján állapították meg a tagok jövedelmét.)

41 Losonczy Pál barcsi termelőszövetkezeti elnök – későbbi földművelésügyi miniszter, majd államfő – így nyilatkozott erről: „Én sem mennék szívesen oda dolgozni, ahol fél munkaegységet is csak nehezen lehet egy nap alatt megkeresni. [...] Az ilyen jelenség nem az öntudaton múlt, hanem helytelenül alkalmazott normákon.” *Benke József: A Barcsi Vörös Csillag Tsz húsz éve.* Bp. 1968. 73.

42 A természetbeni részesedéshez nemcsak a tradíciók miatt ragaszkodott a tagság, hanem azért is, mert a felvásárlási és szabadpiaci árak közti jelentős különbség miatt a termelőszövetkezeti tagok akkor jártak jól, ha a munkaegység értékét természetben kapták meg.



gos érdekeltségi viszonyokat akart a tagság, tehát jó előre tudni akarta, hogy az időjárás kockázatát is számba véve, bizonyos mennyiségű és minőségű munkáért milyen munkadíj illeti meg. A bizonytalan értékű s döntően csak a gazdasági év végén realizálódó munkaegység helyett a termés bizonyos százalékát, illetve a termék előállítására fordított munkanapok ellenértékét közvetlenül és minél rendszeresebb időközökben – lehetőség szerint a termelési ciklusok kialakult rendjéhez kötődve – akarta megkapni. A hagyományos paraszti gazdálkodás számos jól bevált megoldást ismert: ilyen volt például a részes kapálás, a részes kaszálás, a részes aratás. Mindegyik formánál előre kialakult terményhányad illette meg a bér munkást, s minél jobban végezte a munkáját, annál többet ért az a bizonyos hányad.<sup>43</sup>

A részes műveléshez való visszanyúlás nem egyszerűen a tradíciókhoz való görcsös ragaszkodást jelentette, hanem ennél sokkal többet. Azt szimbolizálta, hogy a parasztság a termelőszövetkezetben a számára új, sokszor kaotikus viszonyok között is a régi életvezetési elvek szerint akarta berendezni az életét. A birtokos gazda a gazdasági év megtervezésekor elsősorban azt mérlegelte: miképpen tudja biztosítani a háza népe fenntartásához szükséges javakat. A szegényparaszt pedig a szóba jöhető munkalehetőségek mérlegelésekor nem azt nézte először, hogyan tudna többet keresni, hanem azt, hogyan fedezheti családja szükségleteit. Mindent felülíró prioritás volt a család kenyérgabona-szükségletének megszerzése, valamint a takarmány biztosítása az állatok számára. Ahogy a gazda vetéstervében főhelyen a búzavetés állt, úgy állt a szegény emberek számításainak centrumában a részes aratás, amely a búza megszerzésének legáltalánosabb, legkézenfekvőbb módja volt.<sup>44</sup>

A részes aratás vállalásával a termelőszövetkezeti tag biztosítani tudta az egész évi kenyérnek valót.<sup>45</sup> A részes kaszálással, illetve kapálással pedig megszerezhetette a háztáji állatállomány takarmányszükségletét.<sup>46</sup> Ráadásul a részes művelés a területek családunkénti felosztásával kapcsolódott össze, s ez a forma sokkal jobban megfelelt a falusi asszonyok időbeosztásának, mint a nehézkes munkacsapat. A családi művelésre vállalt föld mellett el tudták látni a gyereknevelés és a háztartás teendőit.

A kenyérgabonán és a takarmányon kívül kellett még a családnak pénz is: ruhára, lábbelire, sóra, fűszerre, adóra, sőt esetleg gyarapításra is, malac- és te-

43 *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: A magyar agrártársadalom i. m. 231–284.

44 Az aratók 1/12-ed, 1/10-ed, sőt a II. világháború alatt 1/8-ad részt kaptak, a marokszedők pedig ennek felét, akár a községbeli parasztoknál, akár az uradalmakban dolgoztak.

45 *Márkus István*: Mit láttam falun (1945–1966)? Bp. 1967. 203–222.; *Zám Tibor*: Tények és indulatok. (Válogatott szociográfiai írások.) Bp. 1987. 103–127.

46 A háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a takarmányt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a termékrészesedés, főképp a takarmánynövények (kukorica, szalastakarmány) esetében.

hénvásárlásra, házfelújításra, esetleg építkezésre.<sup>47</sup> A pénzszerzés hagyományos módja volt egyrészt a terményfelesleg egy részének piacra vitele, másrészt pedig olyan munkák elvállalása, amiért pénzbeli fizetség járt. Például a napszámos munka az uradalomban vagy módosabb gazdánál, s még inkább a városi munka.

A tagság ilyen irányú igényeit a szövetkezet úgy tudta kielégíteni, hogy a teljesített munkaegységekre – gazdasági erejétől függően – igyekezett havonta készpénzelőleget fizetni. Az előlegfizetés azonban nem volt kockázatmentes. Sok helyütt előfordult, hogy év közben többet osztottak ki, mint ami maradékelvű jövedelemelosztás érvényesítése után kiosztható lett volna. Azt, hogy milyen kellemetlen helyzet állhatott elő zárszámadáskor, kiválóan érzékelteti az alábbi, 1961 tavaszán íródott panaszos levél, amely a Baranya megyei Görcsöny községből 13 aláírással érkezett a *Magyar Rádió és Televízió* levelezési rovatához:

„Aztán megtörtént a zárszámadás, kisült, hogy nem kapunk semmi mást, mint egy félévi egységre 6 dkg cukrot, 1 kg 56 dkg búzával zártunk. De ezt sem fogadta el a bank, mert sok az adósság. Egyszóval semmit sem oszthatnak ki, mindent el kell adni a terményforgalminak, pedig jutott volna. [...] Nem igaz, hogy ilyenről tud Kádár elvtárs és a többi miniszter elvtársak. [...] Akkor, amikor beszolgáltatás volt, 5 kg búza jutott. De nem kell ez elvtársak, csak fejadagot kérünk.”<sup>48</sup>

A termelőszövetkezeti tagság fentiekben bemutatott érdekérvényesítési törekvései már az 1950-es években is jelentkeztek, de a hatalom többnyire arra hivatkozva utasította el ezeket, hogy eltérnek a szovjet kolhozmodelltől. S mivel az 1945 előtti korszakba nyúlt vissza a gyökerük, „kapitalista csökevénynek” tartották, amely gátolja a haladást, konzerválja a mezőgazdaság elmaradottságát.<sup>49</sup>

Két olyan rövid időszak volt, amikor a hatalom időlegesen mégiscsak szemet hunyt az ilyen törekvések felett. A termelőszövetkezetek nagyarányú felbomlása 1953 második felében és 1956 végén arra készítette a politikai vezetést, hogy eltérje: a megmaradt, s a hatalom számára igencsak felértékelődött termelőszövetkezetek tagsága a saját igényei, érdekei – s ne a termelőszövetkezeti alapszabály – szerint alakítsa a szövetkezet belső viszonyait.<sup>50</sup>

47 A paraszti társadalomban az önellátás a 20. század első felében már korántsem volt teljes körű.

A gazdasági felszerelés egy részét, a ruházatot, bútort azot már vásárolták, s emiatt kapcsolatban voltak a piaccal, terményeik egy részét pénzért adták el.

48 Feljegyzés a termelőszövetkezetek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról. 1961. júl. 12. MOL M-KS-288. f. 28/1961/2. ó. e.

49 A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslata a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére. (Melléklet: A Politikai Bizottság levele a megyei pártbizottságokhoz és a budapesti pártbizottsághoz a termelőszövetkezeti mozgalom kérdéseiről.) 1951. szept. 20. MOL M-KS-276. f. 53/83. ó. e.

50 Az 1953-as és 1956-os kilépési, feloszlási hullámot „túlélő” termelőszövetkezetek megnövelték a háztáji gazdaság területét, s áttértek a természetbeni részesedésre vagy a részes művelés, vagy különféle prémiumok formájában. Erről bővebben ld. *Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években.* In: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Szerk. Buza János–Estók János–Szávai Ferenc–Varga Zsuzsanna. Bp. 2006. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 4.) 431–441.

1958 folyamán, a kollektivizálás befejezésére készülve a dogmatikus nézeteket valló földművelésügyi vezetés, élén Dögei Imre miniszterrel, igyekezett visszaterelni az eltévelyedett termelőszövetkezeteket a kolhozmodell keretei közé. Ennek szükségességét a miniszter így indokolta meg: „Nagyon sokat beszélnek, fecsegnek mostanában, hogy minden szövetkezet csinálja meg a maga alapszabályát, úgy ossza el a jövedelmet, ahogy akarja, ne szóljunk bele, mert akkor megsértjük az önkéntességet. Ez elvtársak semmi más, mint az ellenség cél tudatos, bomlasztó munkája. Ebbe mi nem megyünk bele. Azt mondjuk, hiába fecsegték arról, hogy így a magyar sajátosság, úgy a magyar sajátosság, semmi újat nem hoztatok, a mintaalapszabálynál jobbat nem alkottatok, a jövedelemelosztásnál, a munkaegységénél jobb módszert nem találtatok, csak rosszabbat, ezért mi kitartunk emellett.”<sup>51</sup>

Az MSZMP vezetésén belül azonban nem mindenki értett egyet ezzel. A KB Mezőgazdasági Osztályát vezető Fehér Lajos körül tömörülő agrárpolitikusok és szakemberek úgy látták, hogy éppen ezek az alulról jövő kezdeményezések mutatják meg, melyek azok a minimális követelmények, amelyekkel elfogadhatóbbá válik a termelőszövetkezet a „maga-ura” paraszti réteg számára.<sup>52</sup> Fehér Lajos így érvelt: „A termelőszövetkezeti paraszt sem szereti ugyanis azt, ha minden lépését előre megszabják, »szájába rágják«. Éppen ezért lehetőséget kell adni arra, hogy a szocialista alapelvek betartása mellett a termelőszövetkezetek az alapszabályt a helyi viszonyokhoz mértén módosíthassák, rugalmasabban, hajlékonyabbá tegyék, hogy ily módon a tagság még jobban érezze: valóban ő a gazdája termelőszövetkezetének.”<sup>53</sup>

A Dögei-Fehér-vitában valójában a kétféle történelmi út mássága, s az ebből fakadó szakmai-politikai nézetkülönbség került felszínre. A dogmatikus irányzat képviselői azt hangsúlyozták, hogy helyes volt az 1950-es években folytatott paraszttellenes agrárpolitika: a magyar paraszt csak akkor megy be a termelőszövetkezetbe, ha gazdasági korlátozások, adóprés útján teljesen „legatyásítják”. Fehér Lajos és hívei pedig azt vallották, hogy ez az út a kollektivizálás két korábbi kudarca után újabb kudarchoz vezet. Ezt elkerülendő, a magyar realitások alapján keresni kell azokat a termelési megoldásokat, amelyek még belül vannak a szovjet vezetés tűréshatáran.

A kollektivizálás végül a Dögei-féle koncepciót követve indult meg, hamarosan azonban olyan súlyos gazdasági, társadalmi problémák jelentkeztek az agrárszektorban, hogy a legfelső vezetés korrekcióra kényszerült.<sup>54</sup> Ezt jelezte egyrészt, hogy leváltották a dogmatikus földművelésügyi minisztert, Dögei Imrét,

51 Jegyzőkönyv az MSZMP Zala megyei nagyaktíva üléséről, 1957. máj. 29. Zala Megyei Levéltár 1. f. 1957. 2. ő. e.

52 A két irányzat vitájáról ld. *Sipos Levente*: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956–1958). *Múltunk* 36(1991) 2–3. sz. 188–197.

53 *Fehér Lajos*: A termelőszövetkezetek erősítésének feladatai. *Társadalmi Szemle* 12(1957) 4–5. sz. 1–24.

54 A korrekciót kikényszerítő gazdasági, társadalmi körülményekről ld. *Varga Zs.*: Politika, paraszti érdekérvényesítés i. m. 58–66.

másrészt pedig a Politikai Bizottság (PB) 1960. február 16-ai ülésén legfelső szintű döntés született arról, hogy a termelőszövetkezetek gyakorlatában engedélyezni kell olyan helyi megoldásokat, amelyek eltérnek ugyan a szovjet kolhozformától, de képesek megteremteni a termelőszövetkezeti tagság érdekelt-ségét.<sup>55</sup> Ugyanez a határozat engedélyezte a termelőszövetkezetek számára a munkaegységszertől való eltérést is: „A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő, a munkaegységszert továbbfejlesztő, bevált munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek szélesebb körű elterjesztését. [...] A helyi viszonyoknak leginkább megfelelő formák bevezetéséről minden esetben a szövetkezetek közgyűlésének kell döntenie.”<sup>56</sup>

A vonatkozó PB-határozatot óriási vita előzte meg, ami jelezte, hogy maga az országos vezetés sem volt egy nézetben ebben a kérdésben. Ezzel magyarázható, hogy az említett érdekeltségi megoldásokat hangsúlyozottan csak átmeneti időre szánták.

### Változó hatalmi reakciók

Mire befejeződött a kollektivizálás utolsó hulláma 1961 tavaszán, közeledett a hároméves kilépési tilalom lejárta azok számára, akik az első hullámban, 1959 elején léptek be. Nem meglepő, hogy 1961. nyár végén újabb és újabb kilépési kérelmek érkeztek a Dunántúlról.<sup>57</sup> A kilépési törekvések felerősödése jelezte, hogy a paraszti ellenállás egy újabb tömeges formájával kell számolni. A kérdés az volt, hogyan értelmezi ezt a politikai vezetés. Betudja a falun megbújó „osztályellenség” aknamunkájának, s adminisztratív rendszabályokkal próbálja rendezni a kérdést, vagy folytatja azt a problémakezelést, amit a kollektivizálás alatt átmeneti jelleggel fogadott el. A döntésben nagy szerepet játszott a KB mellett működő szakapparátus, a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály. Ez az „agráros társaság”<sup>58</sup> lépésről-lépésre tudatosította a legfelső döntéshozókkal, hogy a kollektivizálás formai sikere, gyors befejezése nem járt együtt azzal, hogy a termelőszövetkezeti tagság nagy része szorgalmasan, lelkiismeretesen dolgozon a közösen. Ezt a problémát tovább súlyosbította, hogy a mezőgazdaságból kiáramlott több százezer kereső munkaerjét nem tudták belátható időn belül gépesítéssel pótolni.<sup>59</sup>

Fehér Lajos és munkatársai világossá tették, hogy az életszínvonal-politika és a kivitel szempontjából egyaránt fontos mezőgazdasági árutermelés növelésé-

55 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. febr. 16-ai üléséről. MOL M-KS-288. f. 5/170. ő. e.

56 Uo.

57 Havi jelentések: a termelőszövetkezet-fejlesztéssel és -megszilárdítással kapcsolatos anyagok, 1961. jún.–1962. jan. MOL M-KS-288. f. 28/1961/11. ő. e.

58 A korrekciós politika kezdeményezésében és kivitelezésében nagy szerepet játszott a mind szer-vezetebben fellépő agrárlobbi, melynek meghatározó személyiségei közé tartozott Fehér Lajos, Erdei Ferenc, Keszérű János, Csizmadia Ernő és Hont János.

59 A mezőgazdaság második ötéves tervének néhány főbb irányelve és megvalósításának fő feltételei. MOL M-KS-288. f. 28/1961/29. ő. e.

hez – elegendő gépesítés, beruházás híján – még évekig szükség lesz a magyar paraszt munkaszeretetére, szorgalmára, csakúgy, mint a háztáji gazdaságban található termelési eszközökre, épületekre. Fontos emlékeztetni arra, hogy a hatvanas évek közepéig a termelőszövetkezetekben hagyományos, kézi munkára alapozott gazdálkodás folyt.<sup>60</sup>

Az átszervezés következtében jelentkező ellátási gondok<sup>61</sup> miatt a hatalom kényszerhelyzetbe került. 1956 tapasztalatai és a felvállalt életszínvonal-politika miatt kénytelen volt újabb és újabb kompromisszumokat kötni a parasztsággal. Mindaz, ami a temelőszövetkezeti tagság érdekeltségét biztosította, ütközött a sztálini kolhozformával. Az 1950-es években hangoztatott hivatalos álláspont szerint a szocialista mezőgazdaság immanens lényege volt a munkaegység, a brigádszervezet stb., s ennek értelmében, aki ezek helyett mást akart, az a szocializmust tagadta. Mivel a kádári vezetés nem akart nyíltan szembefordulni e modell alapvető dogmaival, a tagság érdekeltségének megteremtésére alkalmas munkadíjazási, munkaszervezeti megoldásokat a gyakorlatban ugyan engedélyezték, de törvényekkel évekig nem szabályozták.

Az új problémakezelés működési mechanizmusa a következőképpen foglalható össze. Az országos vezetés figyelemmel kísérte a termelőszövetkezetek gyakorlatában formálódó érdekeltségi megoldásokat. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a KB Mezőgazdasági Osztálya és a *Földművelésügyi Minisztérium* (FM) rendszeresen gyűjtötte az információkat a helyi munkadíjazási, munkaszervezeti stb. kezdeményezésekről, hanem azt is, hogy a tudományos kutatóintézeteket is bevonták az elemző munkába. Az egyik ilyen műhely az Erdei Ferenc vezetése alatt álló *Magyar Tudományos Akadémia* (MTA) *Mezőgazdasági Üzemtani Intézete*, a másik pedig az MTA *Közgazdaságtudományi Intézete* volt.

Egy-egy év tapasztalatainak elemzése után a földművelésügyi miniszter a következő év elején közzétette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és munkadíjazás módozataira vonatkozó ajánlásait.<sup>62</sup> Ebben konkretizálta azokat a munkadíjazási, munkaszervezeti formákat, amelyek ugyan nem voltak legalizálva, de amelyeket innentől kezdve engedélyezett a termelőszövetkezetek gazdasági gyakorlatában. Ezt követően a sajtó, valamint a tanácskozások, tanfolyamok fórumain népszerűsítették országsszerte a javasolt érdekeltségi megoldásokat.<sup>63</sup> Az FM Szövetkezetpolitikai Főosztálya így fogalmazta meg az ezzel kapcsolatos

60 Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. 187.

61 Az 1960-as évek első felében a mezőgazdasági termelés éppen csak elérte az 1958–1959-es évek átlagát. Évekig tartó ellátási gondokat idézett elő, hogy a kollektivizálás alatt az ország állatállománya – a juhállomány kivételével – számottevően csökkent, s ennek a csökkent állománynak a kondíciója is romlott. *Pető Iván–Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Bp. 1985. 466–474.

62 Ilyen dokumentumot első alkalommal 1961-ben tett közzé a miniszter. Ld. Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelőszövetkezetekben. *Mezőgazdasági Értesítő* 1961. jan. 11. 9–14.

63 A Népszabadság mellett megkülönböztetett figyelmet érdemel a párttagság informálását szolgáló Pártélet c. folyóirat.

feladatokat: „További jelentős segítséget kell adni a termelőszövetkezeteknek ahhoz, hogy megfelelően tudjanak gazdálkodni a tagság munkaerejével, alkalmazni tudják a bevált munkaszervezési eljárásokat, és ezzel egyidejűleg ténylegesen alkalmazzák az egyéni anyagi érdekeltséget fokozó jövedelemelosztási, díjazási formákat. Mindenütt valósítsák meg a rendszeres előlegezést. A jövedelemelosztási formák alkalmazását tervszerűen figyelemmel kell kísérni és – a tapasztalatokat összegyűjtve – a megfelelő módszereket még szélesebb körben el kell terjeszteni.”<sup>64</sup>

Ilyen módon évről-évre mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve túrt kategóriából a támogatottba, s ezáltal folyamatosan bővült a termelőszövetkezetek mozgásteré.<sup>65</sup> Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. A hatvanas évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét *de jure* és *de facto* jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak.

Ilyen helyzetben sok múlott a területi irányítás engedélyezési gyakorlatán. A megyei és járási pártapparátusban Dögei és munkatársai félreállítását követően is jócskán maradtak olyan vezetők, akik kitartottak az ötvenes években rögzült tételek mellett. Így például továbbra is úgy vélték, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista munkaszervezet uralkodó formája a termelőbrigád, a szocialista elosztásé pedig a munkaegységrendszer. Az ilyesfajta dogmatizmus miatt a párt- és tanácsi vezetők sok helyütt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „minden meg van tiltva, ami nincs kifejezetten megengedve”. Ugyanakkor az országos párt- és állami vezetés a politikai struktúra formális és informális csatornáin keresztül azt az irányelvet közvetítette, hogy „ami tételesen nincs megtiltva, az meg van engedve”. Fehér Lajos ugyanezt az irányutatást fogalmazta meg az MSZMP *Politikai Akadémiáján* tartott beszédében, 1961. december 20-án: „A termelőszövetkezeteknek a jövedelemelosztás továbbfejlesztésével kapcsolatos kezdeményezései megérdemlik, hogy pártszervezeteink *nagy figyelmet fordítsanak rájuk és elmélyülten tanulmányozzák*. Segítsék elő, hogy minden termelőszövetkezetben minél gyorsabban elterjedjenek a szocialista elosztás elvének megfelelő, az anyagi érdekeltséget jobban kifejező jövedelemelosztási formák. [...] Fel kell azonban lépni a merevség, az értetlenség és az olyan törekvések ellen is, amelyek a munkaegység »tekintélyét« féltik ezektől az ösztönző

64 Jelentés az FM Kollégiumához a termelőszövetkezeti mozgalom és megszilárdítás helyzetéről. 1961. márc. 10. MOL M-KS-288. f. 28/1961/5. ő. e.

65 Megyéenkénti jelentések a termelőszövetkezetek anyagi ösztönzése és vezetése területén történt változások hatásairól. MOL M-KS-288. f. 28/1962/9. ő. e.; Jelentés a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumához a termelőszövetkezetek jövedelemrészesedési és munkadíjazási tapasztalatairól. MOL M-KS-288. f. 28/1963/13. ő. e.; Feljegyzés a termelőszövetkezeteknél alkalmazott részes művelési és százalékos eredményességi részesedési rendszerről. MOL M-KS-288. f. 28/1963/5. ő. e.; A Földművelésügyi Minisztérium Szövetkezetpolitikai Főosztályának feljegyzése a pénzbeni díjazást alkalmazó termelőszövetkezetek vezetőinek értekezletéről. MOL M-KS-288. f. 17/6. ő. e.

módszerektől; a konzervativizmus ellen, amely gátolja a munkaegységrendszert továbbfejlesztő helyes módszerek elterjesztését.”<sup>66</sup>

Mindez rámutat a Kádár-korszak egyik fontos jellegzetességére, vagyis hogy a legfelső szinten elhatározott agrárpolitika helyi szinten igen nagy eltérésekkel valósult meg. Pest megyében például a gödöllői járási párttitkár 1961 tavaszán a termelőszövetkezeteket végigjárva amellet érvelt, hogy a kapás kultúráknál érdemes bevezetni a részes művelést. Az egyik tanácskozás jegyzőkönyve így rögzítette az útmutatást: „A részes művelés körül egész országszerte viták folynak. Vitatkozunk a járásban is. Érvek hangzanak el mellette és ellene. Azon a véleményen vagyok, hogy bizonyos negatív vonásai mellett megvannak a pozitív oldalai is. Felsorolja a pozitív és negatív vonásait. A zsámboki szövetkezet gyakorlata azt bizonyítja, hogy a részes művelés bevezetésével tavaly a növényápolással és betakarítással semmiféle probléma nem volt. Időben végezték el az ápolást és a betakarítást is. A terméseredmények meghaladták a tervezettet. Én azt ajánlom az elvtársaknak, hogy próbálkozzanak meg ezzel a módszerrel, tapasztalataik alapján az elkövetkező években a szükséges korrekciókat hajtsák végre.”<sup>67</sup>

Egészen más nézeteket vallott a Hajdú-Bihar megyei vezetés a részes műveléssel kapcsolatban. „A részes művelést elítéljük, mint a szocialista jövedelemelosztás elvével összeegyeztethetetlen módszert.”<sup>68</sup> Ahogyan azonban a nyári növényápolási és betakarítási munkák közeledtével egyre erőteljesebben jelentkezett a tagság törekvése a részes művelés bevezetésére,<sup>69</sup> úgy módosult kénytelen-kelletlen a megyei vezetés álláspontja is. „A részes műveléssel kapcsolatban [...] mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy ez kapitalista csökevény, de jó néhány helyen az emberek szocialista öntudata elmaradt az általuk megtett lépéstől, vagyis beléptek a tsz-be, de ezzel még nem lettek szocialista típusú parasztemberek. Ezért ebben a kérdésben, most az átmeneti időszakban elvi engedményeket kell tenni. Most az a fontos, hogy a növényápolást elvégezzék. [...] A jövő évben harcot indítunk a részes művelés ellen. [...] Az idén tehát mint szükséges rosszat megengedjük, de kifejezésre juttatjuk, hogy nem vagyunk hívei.”<sup>70</sup>

Hasonló konfliktusokkal az ország más részeiben is találkozhattunk. Győr-Sopron megye csornai járásában történt, hogy a helyi pártvezetés bizonyos

66 Fehér Lajos: Erősítsük termelőszövetkezeink szocialista jellegét. Társadalmi Szemle 17(1962) 2. sz. 18–31.

67 Feljegyzés a Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága számára a Pest megyei termelőszövetkezetek egyes problémáiról. MOL M-KS-288. f. 28/1961/31. ő. e.

68 Jegyzőkönyv az 1960. febr. 22-én megtartott tanácskozásról. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (= HBML) MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága 1. f. 2. fcs. 1960. 49. ő. e. 8. d.

69 Havi jelentések az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. (MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottság Mezőgazdasági Osztálya.) 1960. jún. 8., júl. 7. HBML 1. f. 2. fcs. 1960. 52. ő. e. 8. d.

70 Jegyzőkönyv a Hajdú-Bihar megyei Tanács Végrehajtó Bizottság 1960. jún. 14-i üléséről. HBML XXIII. 2. 14. k.

premizálási formákat megtiltott a termelőszövetkezeteknek. E beavatkozás káros hatásait jelzi a korabeli jelentés következő részlete: „Meglepően mereven alkalmazzák a csornai járásban a Győr megyei pártbizottság ismert határozatát, mely a növénytermesztésben a terméstöbblet utáni 15%-os premizálást javasolja. A csornai Új Élet Tsz például a helyi körülményeket figyelembe véve a többlettermés 25%-át szeretné a jó munkát végző tagoknak adni. A járási tanács ezt nem engedte meg nekik. Megkérdeztem a csornai járási pártbizottság titkárát, Zámbo elvtársat, mi a véleménye arról, ha a »tilalom« ellenére az Új Élet közgyűlése mégis a többlettermés 25%-ában állapítja meg a prémiumot. »Akkor közbelépünk és érvényesítjük a megyei pártbizottság javaslatát« – válaszolta. »No de ez csak javaslat« – vetettem közbe. »Igen – magyarázta Zámbo elvtárs –, javaslat, de a megyei pártbizottság azt is hozzátette, hogy csak ezt engedjük meg a tsz-eknek.«<sup>71</sup>

Az irányító szervek engedélyezési gyakorlatában mutatkozó jelentős eltéréseket többféleképpen próbálták kiküszöbölni. Az egyik módzat szerint a helyi szerveket intenzív „felvilágosításnak” vetették alá, kifejezetten számukra szervezett tanácskozások, tanfolyamok keretében. „Pártunk egyik legfontosabb tennivalója az, hogy a helyi vezetőket megtanítsa kommunista módon vezetni. A kommunista vezető legértékesebb tulajdonsága, hogy nem tévesztve szem előtt a szocializmus, a kommunizmus építésének magasztos céljait, mindig az adott helyzetből indul ki, azt elemezve von le következtetéseket a tennivalókra. [...] a kialakult feltételeket, az adott viszonyokat nem tartja örökérvényűnek [...]. Az elavult, fejlődést hátráltató módszereket, szervezeti kereteket új módszerekkel, haladó formákkal cseréli fel.”<sup>72</sup>

A helyi párt- és tanácsi vezetés „eligazítása” terén a speciális tanfolyamok mellett nagy feladat hárult a sajtóra. Nádas Gáspár, a KB Mezőgazdasági Osztályának munkatársa a *Pártélet* című lap hasábjain a következőképpen érvelt az új problémakezelés szükségessége mellett: „Az anyagi érdekeltség fontos hajtóerő a szocialista iparban is, ahol pedig a dolgozók szocialista tudata magasabb fokú, mint a termelőszövetkezetekben. Közös gazdaságainkban még inkább szükség van az anyagi ösztönzésre, hiszen az emberek még csak rövid ideje szakadtak el a kisparcellás gazdálkodástól, ahol a termelésnek szinte egyetlen »rugója« az egyéni anyagi érdek. A megfelelően alkalmazott anyagi ösztönzés nem ellentétes a szocialista elosztás elvével.”<sup>73</sup>

71 Feljegyzés a csornai és kapuvári járásban tapasztaltakról. 1961. ápr. 1. MOL M-KS-288. f. 28/1961/2. ó. e.

72 Jelentés az Egyéves Mezőgazdasági Pártiskola 1961–1962-es tanfolyamának tapasztalatairól. MOL M-KS-288. f. 28/1962/16. ó. e.

73 Nádas Gáspár: Az anyagi érdekeltség fokozása a termelőszövetkezeteinkben. *Pártélet* 6(1961) 6. sz. 31–36.



## „Nem volt visszaút”

A magyar parasztság döntő többsége számára az 1960-as évek első felében fokozatosan vált realitássá a termelészövetkezet. Elsősorban azért, mert ekkorra vezett el végképp a remény, ami a belépési nyilatkozat aláírása után évekig tartotta bennük a lelket. A három év leteltével szembesülniük kellett azzal, hogy kiléphetnek ugyan a termelészövetkezetből, de a föld kiadását a szövetkezet vezetősége a legkülönbözőbb ürügyekre hivatkozva megtagadhatja. A földkiadások kapcsán kialakult helyzetet Kádár János, az MSZMP első titkára így jellemezte a KB ülésén: „Meg kell azt is mondani, hogy [...] tulajdonképpen az alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van, és a valóságban mi tulajdonképpen folyamatos törvénysértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdont az állampolgárnak. Ez így is van, s a tulajdon mindedig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele.”<sup>74</sup> Kádár utolsó félmondata éppen a tulajdon lényegére, azaz a rendelkezési jogra utalt. Az idézet világosan mutatja a hatalom cinizmusát: nem engedett, holott tudatában volt annak, hogy alkotmány sértően jár el.

Egyrészt tehát azzal szembesült a parasztság, hogy hiábavaló volt az évekig tartó kivárás, nincs esély az egyéni gazdálkodáshoz való visszatéréshez. Másrészt pedig az is kirajzolódott ekkorra, hogy a termelészövetkezeten belül stabilan számíthatnak a háztáji gazdaságra, továbbá egyre inkább elterjedt a részes művelés, a természetbeni premizálás stb. Az is növelte a tagság biztonságérzetét, hogy egyre több helyen kötöttek munkavállalói megállapodásokat. A termelészövetkezet így biztosította a munkák zavartalan és kellő időben való elvégzését, a tagság pedig egyre gyakrabban jó előre tudhatta, hogy melyik munkáért milyen javadalmazást kap.<sup>75</sup>

A falusi családok ezen realitások figyelembevételével gondolták tehát újra a megélhetés lehetőségeit. Azoknál, akik a termelészövetkezetben maradás mellett döntöttek, megfigyelhető egy gyakorlatias társadalompszichológiai változás, aminek a lényege a következő mondattal érzékeltethető: „Nehéz megválni az

74 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. okt. 13-ai üléséről. MOL M-KS-288. f. 4/83. ő. e.

75 A valkói termelészövetkezet pl. 1965-ben „Területvállalási és jövedelmezési megállapodást” kötött minden olyan taggal, aki kapás kultúrából vállalt területet. A megállapodás külön rögzítette a gyalogos, és külön a fogatos szövetkezeti tagok feladatait, valamint a munkáért járó bért. A szerződést csak „garnitúrában” lehetett megkötni. Egy „garnitúra” a következőket foglalta magában: 1,5 katasztrális hold kukorica, 450 négyszögöl (n.öl) korai burgonya, 535 n.öl bokorbab, 530 n.öl uborka, 535 n.öl cukorrépa, 500 n.öl őszi burgonya, 180 n.öl paradicsom, 150 n.öl juliskabab. A gyalogmunkások az említett kultúrák ápolásán túl kötelezték magukat, hogy a brigádvezető felszólítására 10 munkanapot (lóvezetés, morzsolás stb.) kötelesek dolgozni munkaegységre. Dr. Böle Jenő: A valkói „Új Élet” mezőgazdasági termelészövetkezet története. In: Termelészövetkezetektörténeti tanulmányok. III. i. m. 133.

egyéni gazdálkodástól és gondolkodástól, de ha már mégis termelőszövetkezetben vagyunk, nekünk itt kell megélni, és úgy dolgozzunk, hogy meg is tudjunk élni.”<sup>76</sup> A statisztikai adatokból kirajzolódó tendencia a közös gazdaság munkájában való egyre nagyobb és intenzívebb tagi részvétel felé mutat: nőtt az egy tagra eső munkaegység, s fokozódott a családtagok bevonása is.

A közös gazdálkodáshoz való pozitív viszonyulás természetesen nem mindeült, s nem varázsütésre jelentkezett. Sokan egyszerűen csak „beletörődtek” a szövetkezeti életbe. Egy egykori 33 holdas gazda így tekintett vissza az 1960-as évek közepére: „Akkor már hat éve dolgoztam a tehenészetben, s 4000 forintot kerestem havonta. Ez nem volt rossz, de ennyit egyéni gazdaként is megkerestem volna. Persze ahhoz már másként kellett volna gazdálkodni, mint korábban. Gépek, új felszerelések kellettek volna ahhoz, hogy versenyben maradhasson az ember. Beletörődtem abba, ami volt, hiszen változtatni azon már úgyse lehetett, meg minek is. A család is révbe jutott. Egyik lányom, aki férjhez ment, bekerült a tsz-irodára, a másik pedig a közeli városban irodista.”<sup>77</sup>

Fennmaradtak ugyanakkor a passzív ellenállás korábbi formái is: folytatódott a mezőgazdaságból való elvándorlás is, hiszen az iparfejlesztés még mindig igényelte az új munkaerőt. Érdekes jelenség volt, hogy míg korábban inkább a kisebb földűek és a nincstelenek hagyták el a mezőgazdaságot, addig 1963–1964 körül a „maga-ura paraszti” rétegből is egyre többen gondolták úgy, hogy kilépnek a termelőszövetkezetből, mert koruknál fogva még megszerezhetik az ipari nyugdíjjogosultsághoz szükséges tízéves munkaviszonyt.<sup>78</sup>

A korabeli szóhasználatban bevett kifejezés volt az ipari nyugdíj és a tsz-nyugdíj. Nem volt véletlen a különbségtétel. Az 1940-es évek végéig az agrár-népesség nem részesült törvényileg szabályozott szociálpolitikai juttatásokban. 1949-től kezdve a termelőszövetkezetek „vonzerejét” növelendő több lépésben a termelőszövetkezeti tagságra is kiterjesztették a társadalombiztosítási rendszert, azonban az ellátottságuk szintje jelentősen elmaradt a munkás- és alkalmazotti rétegektől.<sup>79</sup> A számok is ezt igazolták: a társadalmi alapokból származó juttatás (táppénz, segélyek, családi pótlék, nyugdíj) 1964-ben egy munkásra 649 forint, egy alkalmazottra 844 forint, egy termelőszövetkezeti tagra pedig 331 forint volt. Ráadásul a társadalombiztosítási szolgáltatások többségének a feltételei is hátrányosabban alakultak a termelőszövetkezeti tagok esetében.<sup>80</sup>

76 Szakács Sándor: A nagyigmándi Jókai termelőszövetkezet története. Agrártörténeti Szemle 17(1975) 1. sz. 65.

77 A szerző interjúja V. J. nyugdíjas termelőszövetkezeti brigádvezetővel, 2004. jan. 12. (Az interjú teljes szövege a szerző birtokában van.)

78 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet egyes kérdéseiről. 1965. jan. MOL M-KS-288. f. 28/1965/5. ó. e.

79 A betegellátás 1949 áprilisától, a családi pótlék 1953 márciusától, az anyasági segélyezés 1953. októbertől, a baleseti kártalanítás 1957. júniustól, a kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosítás 1958. jan. 1-től, az öregségi-munkaképtelenségi járadék intézménye pedig 1960 februárjától állt a tag-ság rendelkezésére.

80 Előterjesztés a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának rendezésére. 1964. nov. 18. MOL M-KS-288. f. 28/1964/2. ó. e.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a falun felnövő fiatal generációból csak igen kevesen választották első munkahelyül a termelőszövetkezetet. Ez pedig az amúgy is előregedő tagságú szövetkezetek számára igen veszélyes tendenciának bizonyult. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályához egyre-másra érkeztek a jelentések, amelyek arról számoltak be, hogy „az ország bármely vidékéről való tsz-elnökök, vezetők arról panaszkodnak, hogy zömében öregek, betegek vannak a szövetkezetben. Utánpótlásról alig beszélhetünk. Az elaggott öregek rövidesen kidőlnek a sorból. Nagy aggodalommal tekintünk a mezőgazdaság jövője felé.”<sup>81</sup>

\*

A hatalom és a parasztság között a nyugdíj és családi pótlék körül kiéleződő feszültségek jelezték, hogy a szövetkezeti problémáknak van olyan köre, amelyet már nem lehet helyi megoldásokkal, átmeneti engedményekkel kezelni. Országos szintű döntésekre volt szükség. Ugyancsak legfelső szintű döntést sürgetett a hatalom és a termelőszövetkezeti tagság közötti – már sokszor érintett – érdekeltségi konfliktus. A termelőszövetkezetek gazdálkodásában bevezetett helyi megoldások javítottak ugyan a tagság jövedelmi helyzetén, de nem tudták teljesen ellensúlyozni a maradékelvű jövedelemelosztást, ami továbbra is biztosította az állami érdekek elsőbbségét. Ahogyan ekkoriban fogalmazták: „a keveset akárhogy is osztották fel, csak kevés maradt”.

A Fehér Lajos körül tömörülő „agráriusok” igyekeztek tudatosítani a politikai vezetésben, hogy ezek a problémák újfajta kezelést igényelnek. A legfelső döntéshozók szintjén 1963–1964 fordulójára vált elfogadottá a korrekció szükségessége, ily módon a mezőgazdaság területén fontos reformintézkedésekre került sor – több évvel megelőzve az új gazdasági mechanizmus bevezetését. Ezzel lényegében legalizálták a termelőszövetkezetek gazdálkodási gyakorlatában bevált, ugyanakkor az eredeti kolhoz-alapszabály előírásaitól eltérő megoldásokat.

Rögtön hozzá kell tenni azt is, hogy a szovjet kolhoztól való eltávolodást a magyar vezetés nyíltan sose vállalta fel. Kádár és munkatársai nem akartak ideológiai téren összeütközésbe kerülni a *Szovjetunió Kommunista Pártja* vezetésével, beérték azzal, hogy a szovjet agrármodell gyakorlatán változtattak. E pragmatikus problémakezelés hatására elindult tehát egy sajátos magyar szövetkezeti forma kialakulása, ugyanakkor a kádári agrárpolitika előbb említett kettőssége a későbbiekben is fennmaradt, s ez időről-időre visszalépéseket, ismétlődő konfliktusokat okozott a hatalom és az agrárnépesség viszonyában.

81 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezetek munkaerő-helyzetéről. 1964. jan. 8. MOL M-KS-288. f. 28/1964/2. ő. e.

ZSUZSANNA VARGA  
AFTER THE "EARTHQUAKE"  
THE POWER AND THE PEASANTS IN HUNGARY  
IN THE FIRST HALF OF THE 1960'S

1961 is referred to in history books as the year of ending collectivization. Nevertheless, the decade-long struggle between the communist party and the peasants did not stop. The peasants did not give up resistance further on, much rather the forms of resistance changed. Besides the migration of male workers of the village there was a tendency by those smallholders who were forced into agricultural co-operatives to wait out, which meant that they did not take part or hardly took part in common work. Their behaviour indicated that the members of co-operatives had thought that the effective provisions of law could be taken seriously, and they would be free to leave the cooperative in 3 years. However, it turned out that the Power did not take it seriously. Those who intended to secede from the associations did not receive back their lands in an infringing way. By the middle of the 1960's the Power had made it clear that there was no return to individual farming. It was thus necessary to reconsider the subsistence strategies of families. The present study attempts to reconstruct the process through which the forms of "passive resistance" became gradually replaced by "active accomodation", i.e. the peasants' rational ability to enforce their interests. In order to understand this phenomenon, one should examine also the changes in the agricultural policy of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP). Due to the difficulties of food supply, the leadership of the party was forced to make concessions in certain questions (household farming, wages, work organization), favouring the cooperative members, even if it was contrary with the Soviet model of kolkhoz. Nevertheless, the Power did not take charge of this pragmatic policy "outwards", towards the Soviet Union. The duality of Kádár's agricultural policy remained further on causing conflicts between the Power and the peasants from time to time.

GYÁNI GÁBOR

## A mindennapi élet mint analitikus kategória

A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja\*

A mindennapi élet analitikus kategóriaként való használata kétségkívül megkönnyíti, hogy a társadalmi struktúrát ne adott entitásként, hanem mint élő gyakorlatot mutassuk be. Úgy tekintünk tehát az érintett fogalomra, mint ami a befogadás tényén és módján, mindenekelőtt a reprezentációk változatos megnyilvánulási formáin keresztül ragadható meg hitelt érdemlő módon. Ennek az elgondolásnak a jegyében foglalkoztam korábban a magán- és a nyilvános tér nagyvárosi historikumával.<sup>1</sup> Abból indultam ki, hogy a kultúra és a mindennapi élet nem merő szubjektivitás, amely legfeljebb tükrözi (leképezi) a „valóságot”, esetleg szimbolikusan megkettőzi a reális világot. Az előbbi fogalmi sémát a marxizmus, illetve a francia (az *Annales*-i) mentalitástörténet alkalmazza, az utóbbit főként az Új Kultúra Történet (*New Cultural History*)<sup>2</sup> és a kultúra antropológiai fogalma által ihletett történetírói áramlatok (a történeti antropológia, a mikrotörténet és az *Alltagsgeschichte*) vallják és használják nagy előszeretettel.

A poszt-társadalomtörténetként nevesített szemléletmód képviselői ugyanakkor meg szeretnék haladni a társadalmi és a kulturális jelenségek szétválasztásának elvét. Ennek jegyében jelenti ki Cabrera például a következőt: „a társadalmi valóság elveszítette [a korábban neki tulajdonított] strukturális státust, hogy önálló jelentés nélküli események pusztá konglomerátumává alakuljon át, amely nem maga határozza meg többé az események közti, jelentéssel teli oksági összefüggéseket.”<sup>3</sup> Ebből következően „a társadalmi jelenségek és a társadalmi objektumok nem egyenértékűek egymással ontológiai értelemben és nem egymástól megkülönböztethetetlen entitások, amiknek a társadalomtörténeti paradigmában tekintik őket”. Hiszen kvalitatív tekintetben eltérnek egymástól, ráadásul az egymáshoz fűződő kapcsolataik is felettébb esetlegesek: „egy adott társadalmi jelenség igen eltérő jelentéseket hordozhat magában, és attól függő-

\* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2006. nov. 28-án tartott előadás szerkesztett változata.

1 Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Bp. 1998. (Nagyítás. Szociológiai Könyvek 12.)

2 Vö. Lynn Hunt: Introduction: History, Culture, and Text. In: The New Cultural History. Ed. Lynn Hunt. Berkeley, 1989. 1–22.

3 Miguel A. Cabrera: Postsocial History. An Introduction. Lanham, 2004. 43.

en, hogy milyen diszkurzív rezsimben foglal helyet, sokféle objektumnak lehet az alapja”.

Az idézett álláspont szerint, „bár a referenciák a nyelvtől és a jelentésektől függetlenek, nem ragadhatók meg a nyelvvel és a jelentéssel való együttműködés (collaboration) nélkül, következésképpen a *referencialitás* (a jelölés szabályai) a nyelv és nem pedig a referenciák [a valóság] hatalmát mutatja”.<sup>4</sup> Ez, egyszerűen szólva, azt jelenti, hogy a társadalmat (a valóságot) nem a diskurzus teremti, ennek ellenére a diskurzus hozza létre annak jelentésteli fogalmát.<sup>5</sup>

Mindezek alapján kijelenthetjük, azok a tapasztalatok, melyeket egyének és csoportjaik a valóságról, a maguk valóságáról szereznek, közvetlenül a diskurzusból fakadnak. A társadalmi valóság ilyenképpen nem valamely objektív struktúra, amely már eleve „kész van” a neki tulajdonított (tulajdonítható) értelem és jelentőség hiányában is; az objektumot valójában a diszkurzív közvetítés hozza létre adott történelmi körülmények között, hogy eredményesen betölthesse az ok funkcióját meghatározott esetekben. „Abban az esetben állíthatjuk csupán, hogy a társadalom ténylegesen objektív struktúraként működik, amikor az egyes egyének explicit módon artikulálják a létük társadalmi feltételeiből fakadó érdekeiket, identitásaikat és elvárásaikat.” Ennélfogva „a tapasztalat és a gyakorlat kauzális értelemben a diszkurzív közvetítés folyamatához és nem a társadalmi referenciához kapcsolódik”.<sup>6</sup> A poszt társadalomtörténet ezúttal csak szűkszavúan ismertetett álláspontja a történelmi tapasztalatnak abból az eredetileg Joan Scott által kifejtett felfogásából származik, mely szerint nem az egyes individuumok, hanem a szubjektumok tesznek szert tapasztalatokra, ami magukat a szubjektumokat is konstituálja.<sup>7</sup>

Ezen új keletű társadalomtörténeti elgondolás a klasszikus (tehát a társadalomtudományos vagy strukturális) társadalomtörténettől a kulturális (antropológiai, feminista) paradigmát magáénak valló történetírásokig ívelő átalakulás<sup>8</sup> fogalmi következménye. Bármilyen legyen is a véleményünk a „társadalmi” benne rejlő fogalmáról, az szinte biztos, hogy a társadalmi osztály mint *mesterfogalom* reflektálatlan használata végképp idejét múlta mint tudományos eljárás.<sup>9</sup>

4 I. m. 44.

5 I. m. 46.

6 I. m. 59.

7 Joan W. Scott: The Evidence of Experience. Critical Inquiry 17(1991) 779.

8 Bővebben: Class. Ed. Patrick Joyce. Oxford, 1995.; William H. Sewell, Jr.: Logics of History. Social Theory and Social Transformation. Chicago, 2005.; Geoff Eley: A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society. Ann Arbor, 2005.

9 Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. Történelmi Szemle 48(2006) 235–260.; Geoff Eley–Keith Nield: The Future of Class in History. What’s Left of the Social? Ann Arbor, 2007. 56.

## Az életmódtól a mindennapi élet fogalmáig

A mindennapi élet analitikus kategóriaként való gyümölcsöztetése olyan „kategorialis mátrix” (Cabrera) megalkotását eredményezheti, amely alapos betekintést enged a történelmi aktorok (az ágensek) tapasztalati világába. Ez a mátrix a hétköznapiságnak azokat a nyelvi és anyagi megnyilvánulásait öleli fel, melyek a valóságnak tulajdonítani szokott jelentést a cselekvés formájában, annak közvetítésével tárgyasítják. A mindennapi élet így elgondolt fogalmát segítségül hívva szakíthatunk azzal a megszokott eljárással, amely a társadalomtörténet hagyományos eszközei révén azonosítja (valójában konstruálja) az egyes individuumokhoz és csoportokhoz automatikusan hozzárendelhető hiteket, értékeket és életstílust. A poszt-társadalomtörténet elmélete szerint ugyanis a szociológiai alakzatok sokkal inkább következmények, mint kiinduló helyzetek: a társadalmi tények ugyanis az egyes „diszkurzív rezsimek” jóvoltából nyerik el konkrét jelentésüket, ezáltal objektívalódnak a társadalom.<sup>10</sup>

A jelzett szemléleti kiindulópont következtében a mindennapiság múltját illető vizsgálódásaim sok tekintetben eltérnek az életmód szokványos társadalomtörténeti, szociológiai vagy néprajzi megközelítésétől. Meggyőződésem ugyanis, hogy nem a munkásságnak, a parasztságnak, a „népnek”, a polgárságnak, az arisztokráciának vagy a középosztálynak van csak rá jellemző, a saját testére szabott külön értékrendje és önálló életvitele. A dolog éppen fordítva áll, amennyiben az egyesek által magukénak vallott értékek, az egyéni és csoportszintű mentalitás, az egyénekre és halmazaikra jellemző életstílus, helyesebben az azt megtestesítő gyakorlatok konstituálják magát a társadalmat. A hétköznapiok történése ilyenformán a történelmi aktoroknak a mindennapiság nyelvén előadott történeteit ismeri el, ismeri fel históriaként. Nem azért, hogy minden további nélkül hitelt adjon nekik, elfogadva a bennük rejtőző mítoszokat. Kritikai vizsgálatnak veti alá őket, hogy feltárhassa belső ellentmondásaikat és megmutassa különféle emberi következményeit. „A kritika és a fordítás eme aktusai azonban a maguk belső ellentmondásosságában is »respektálják« a mindennapi életet, amikor újra elbeszéli annak történeteit és eseményeit”; ami nem kizárólag arra irányul, hogy megértsük, legalább annyira arra is, hogy aláássuk őket.<sup>11</sup> Az így megteremtett, majd továbbadott mintázat nem feltétlenül esik egybe a társadalomtörténet-írás hagyományos elveinek megfelelően konstruálni szokott csoportokkal. Az eltérés azonban nem a hamis tudat vagy a manipuláció, netán az átmenetiség (a strukturális kialakulatlanság és befejezetlenség) következménye; és nem is abból fakad csupán, hogy a tudat (a „szubjektivitás”) mindig néminemű autonómiát élvez az elsődleges determinánshoz, a társadalmihoz képest. Külön-

10 A szemlélet egyik korai hazai alkalmazásához vö. Kövér György: Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. Szerk. Vonyó József. Pécs, é. n. 35–44.

11 Paul Steege–Andrew Stuart Bergerson–Maureen Healy–Pamely E. Swett: The History of Everyday Life: A Second Chapter. The Journal of Modern History 80(2008) 378.

bőzségük oka jobbára az, hogy a társadalmi cselekvést nem egy megelőző ügy-nevezett társadalmi valóság (struktúra), hanem közvetlen módon a diszkurzív mezőben objektivált valóság generálja.

Tézisem bizonyításához a mindennapi élet historikumáról írt könyvem tény-anyagát hasznosítom.<sup>12</sup> A munka – formai tekintetben – nem kifejezetten tudományos vállalkozás: viszonylag rövidre szabott szócikkekből építkezik a több száz képpel tarkított történeti elbeszélés, melyből még a lapalji jegyzetek is hiányoznak, bár az idézetek lelőhelyére mindig történik utalás. A mindennapi élet történeti elbeszélése nem feltétlenül igényli ugyanakkor a hagyományos elbeszélő technika alkalmazását. A témának szentelt egyik korábbi munkám előszavában ezért meg is jegyeztem: tudatosan választom a töredezett elbeszélői modort, mivel a hétköznapiok története „nehezen vagy egyáltalán nem áll össze egységes és jól áttekinthető képpé”.<sup>13</sup> Theodore Zeldin példaszerű útját követve, aki az „összetett jelenségeket a legelemibb összetevőire redukálva egyfajta *pointillista* technikával” vágott Franciaország 1848–1945 közötti történetének az elbeszélésébe,<sup>14</sup> egymástól többé-kevésbé elkülönülő metszetek keretei között igyekeztem bemutatni a témát.

A hétköznapiság Horthy-kori múltját ábrázolva az „olvasóbarát” könyvsorozat kényszere is ebbe az irányba terelt. Ilyen körülmények között szükségképpen háttérbe szorul a leíráshoz képest az értelmezés és a magyarázat, jóllehet egyetlen leírásból sem hiányzik a legalább implicit előzetes értelmezés.<sup>15</sup> A kiadói kíváncsiság szerint így megírt munka alkalmas lehet azonban néhány utólagos elméleti és módszertani reflexió megfogalmazására, ami jelen írás témája.

### Társadalmat teremtő hétköznapiság a Horthy-korban

Munkámban nem definiálom előzetesen a tárgyalt makrocsoportokat és nem tisztázom a társadalmi kontúrjaikat sem. Ez okból látszólag jelöletlenek maradnak azok a társadalmi alanyok, akik hétköznapi életéről szól a történet. Ez azonban csalóka látszat csupán, amely a korábbi tudományos gyakorlat beidegződésének hatása. Ráadásul időnként elő is fordul a szövegben néhány olyan kifejezés, amely *a priori* módon utal valamilyen társadalmi makrocsoport léteire. Ennek több oka van. Az egyik a magában a szerzőben is ható öntudatlan beidegződés, amely az önkéntelen nyelvhasználatban nyilvánul meg. A másik ok abban keresendő, hogy ha akar, sem tud a történész maradéktalanul eltekinteni a tör-

12 Gyáni Gábor: Hétköznapi élet Horthy Miklós korában. Bp. 2006. (Mindennapi történelem).

13 Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Bp. 1995. (A város arcai) 6–7.

14 Theodore Zeldin: France 1848–1945. Ambition and Love. Oxford, 1979.; Uő: Társadalomtörténet és totális történet. Világtörténet 1986. 3–4. sz. 49–50.

15 Vö. Allan Megill: Narrative and the Four Tasks of History-Writing. In: Uő: Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice. Chicago, 2007. 79–92.



téneti adatok előre kódolt természetétől, nevezetesen attól, hogy egy sor *kolligációs fogalom* – az adatok előre preparált tárgyasulása révén – már azt megelőzően adott számára, hogy egyáltalán vizsgálni kezdte volna a múltat.<sup>16</sup>

Fogalomtörténeti perspektívából van vagy lehet különösen nagy jelentősége annak, hogy a történetírás gyakran foglalkozik olyan tényekkel, melyek nyelvileg már korábban artikulálódtak. Ez ugyanakkor minden történetírói megismerés sine qua non-ja is egyúttal, hiszen ahogyan Koselleck megállapítja, az „áthagyományozott fogalmak heurisztikus belépőül szolgálnak egy letűnt valóság megismeréséhez”.<sup>17</sup> Jóllehet a történész sűrűn él „*ex post* megalkotott és definiált kategóriákkal [...] [is], amelyek a rendelkezésére álló forrásokban nem szerepelnek”,<sup>18</sup> többnyire kompromisszumra kényszerül azonban a két külön terminológia lehető összehangolása és egyeztetése során. Az, hogy „a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba”,<sup>19</sup> annak kényszerű be- és elismerése, hogy soha nem írható teljesen felül, nem dekonstruálható maradéktalanul a múlt öntudata (beleértve a múlt alkotta kolligációs fogalmakat is) akár azért, mert technikai (empirikus) korlátok, akár azért, mert analitikus megfontolások állnak a dolog útjában. Az utóbbihoz hadd fűzzem hozzá rövid magyarázatul, hogy a múlt önmagáról való tudása és a magára vonatkozó értékítélete azért is kiirthatatlan a történész látóköréből, mert: „Csak az állandóságra, ismételt alkalmazásra és empirikus megfeleltethetőségre számot tartó fogalmak, vagyis a strukturális igényt hordozó fogalmak teszik lehetővé, hogy egy »valós« múltbeli történet ma egyáltalán lehetségesnek tűnjön és ábrázolható legyen.”<sup>20</sup>

Ezen elméleti gondolatmenet gyakorlati érzékeltetése végett említtem a következő példát. Az ételek és az evés-ivás társadalmi jelenségét „paraszti táplálkozás”, „a polgári konyha” és más hasonló kifejezések ismételt szerepeltetése nyomatékossítja könyvem szövegében. Azt fejezi ki vajon ez a nyelvhasználat, hogy a parasztság, mint eleve létező történelmi entitás magyarázza a táplálkozás némely specifikus vonását? Meggyőződésem, hogy nem erről van szó az adott esetben (sem). A parasztiként jellemzett, a paraszti jelzővel specifikált táplálkozási kultúra, amely ugyanakkor tagadhatatlan regionális változatosságot mutat a paraszti népesség tágabb körén belül is, saját hamisítatlan „parasztosságával” határolja körül a parasztság leíró társadalomtörténeti fogalmába utalni szokott valamikori társadalmi valóságot (az egyének halmazát). A fogyasztás, és nyugodtan hozzátehetjük, a munkavégzés vagy a nemi élet stb. gyakorlatában feltáruló

16 Olyan tudományos megismerési eljárásra alkalmazza Walsh a kolligáció terminusát, amely „megfelelő fogalmak alá” csoportosítja a különböző, egymástól elkülönülő eseményeket. *William Walsh: Kolligációs fogalmak a történettudományban.* In: *Történetelmélet.* II. Szerk. Gyurgyák János–Kisantal Tamás. Bp. 2006. (Osiris tankönyvek) 773.

17 *Reinhart Koselleck: Fogalomtörténet és társadalomtörténet.* In: *Uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Bp. 2003. (Circus Maximus) 143.

18 I. h.

19 I. m. 144.

20 I. m. 143.

*megkülönböztető* attribútumok saját maguk határozzák meg és határolják körül a parasztiként azonosítandó egyének társadalmi körét.

A társadalmi struktúra ilyen és hasonló szabályok szerinti fogalmi konstruálásában minden bizonnyal Erdei Ferenc volt az egyik úttörő hazánkban. A talán legjobb, tudományos értelemben mindenesetre a legmaradandóbb, máig időtálló munkájában olvassuk a parasztság kapcsán: a vállalkozó szellemű, „de paraszt stílusú és munkájú termelés révén nagyon sokan föl is emelkednek a paraszt kereteszek közül birtokosi, polgári helyzetbe”.<sup>21</sup> Akként jelöli ki Erdei e munkavállalói csoport helyét a korabeli magyar társadalomban, hogy „polgárgazdakként” nevezi meg őket; a terminus használatával igyekszik kifejezni, hogy már nem igazi parasztok, miután vállalkoznak (a vállalkozás pedig nem fér össze a paraszt szó eredeti jelentésével).<sup>22</sup> Ennek ellenére mégis parasztok és nem igazi polgárok, hiszen munkavégzésükben változatlanul fenntartják „a paraszt stílust”. Igaz, a „paraszt munkatörvény” náluk is átalakult valamelyest. „A kemény és odaadó munka helyett egy lassú, nehézkes és önkímélő munkatempó fejlődött ki.” Ennek ellenére: „Nem borult föl az a paraszt forma, hogy mindig munkában kell lenni”.<sup>23</sup> S természetesen az uradalmi cselédek is egész életformájukban megmaradtak parasztnak, ha parasztiként tartjuk számon egyebek közt a demográfiai viselkedés adott módját. „Nem bomlott még föl a szaporodás paraszt törvénye sem, tehát napjainkban még az uradalmi cselédség körében terjedt el legkevésbé a születéskorlátozás.”<sup>24</sup>

Megállapíthatjuk ezek után, hogy a paraszti, a polgári, a proletár (munkás), valamint a hozzájuk fogható többi jelzős szerkezet történetírói használata nem feltétlenül utal minden körülmények között arra a társadalomtörténeti evidenciára, hogy a paraszt, a polgár vagy a proletár mint struktúrát jelölő fogalomhoz kiegészítésképpen hozzárendelhetnénk egy bizonyos fajta értékrendet, mentalitást és életgyakorlatot, valamiféle pótlólagos társadalmi attribútum gyanánt.

A Horthy-kori életmódot és mentalitást illető történeti vizsgálódás két kulcscatégoriája ezek szerint a paraszt és a polgár, helyesebben a paraszti, vagy parasztosság, valamint a polgári és a polgáriasság. A paraszt (paraszti) a megelőző kor „hagyatéka”, a polgár (polgári) viszont az új és dominanciára igényt formáló, a korabeli magyar társadalomban dominánsnak ennek ellenére sem tekinthető életmód minta. Egyidejűségük a konzervativizmus (maradiság) és a progresszió (az újítás, a korral való lépéstartás) korabeli feszültségét példázza (a kortársak egy része számára is már ezt példázta). A parasztiként számon tartott

21 *Erdi Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Bp. é. n. (Magyarságismeret V.) 125.

22 Közvetett módon így vall erről a szerző egy további munkájában: „miért kell parasztnak lenni akkor is, amikor már van jobb szerszám a föld fölhasogatására, mint lovaink által vont ekénk, s amikor jobb energiaforrás ezer van, mint karunk inai, s amikor városban is lehet élni, nemcsak pusztá falukban vagy elhagyott tanyákon? [...] [S] mért élünk akkor is szigorú közösség hínárjai között, amikor az ember életének szabadságos szép formái is vannak már a világon?” *Erdi Ferenc*: *Parasztok*. Bp. 1973. 8.

23 *Erdi F.*: A magyar paraszttársadalom i. m. 137.

24 I. h.

és a néprajztudomány által utólag főként e minősége révén kitüntetett figyelemben részesített népesség kis hányada ténylegesen megindult ez időben a polgárosodás, a polgárrá válás rögzös útján; döntő tömegei ellenben benne ragadtak a parasztság történelmi adottságaiban. Arra a társadalmi szegmensre, nevezetesen az agrárproletariátusra is erősen rányomta a parasztság bélyegét, ahol pedig már a Horthy-kort megelőzően „bomlásnak indult a parasztság életformája”. „Az alsó társadalmi rétegek életformája, – szól Kovács Imre plauzibilis megfigyelése – a szabad bérmunka sohasem kellően értékelt anyagi bázisán szintén csak külsőségek tekintetében változott az időnek megfelelő módon. Odáig sohasem tudott eljutni az agrárproletariátus, hogy belső társadalmi és szociális meg erősödéssel fejlődő, határozott és céltudatos életformát alakítson ki.”<sup>25</sup>

Az arisztokrácia, a nemesi eredetű, de legalábbis keresztény úri középosztály, sőt az ipari munkásság bizonyos hányada (kiváltképpen a gyári szakmunkások) szintén a polgárosodás útját választották az 1920-at követő negyedszázad során. E „ténynek” azonban nem az államtörténet-írás keretében sűrűn elbeszélte események, a politikai kultúra politikatörténetek által regisztrált mennyi konvencionális megnyilvánulása szolgál elsőrendű bizonyítékul, hanem főként az anyagi életforma, illetve a terjedő tömegkultúra jelenségei, melyek csupán a mindennapi élet fogalma által ragadhatóak meg. A kétfajta történeti beszéd, sőt beszédmód között e tekintetben fennálló szembeszökő különbség alternatív történetek elbeszélésének a lehetőségét tartogatja ugyanarról a magyar múltból. Helyes, hogy a Horthy-kor ideológiatörténetét kutató történész az olykor éles, máskor látens antiszemitizmustól fertőzött jobboldaliság vagy konzervatív politikai beállítottság és értékrend korabeli hegemoniáját konstatálja; a lakásberendezés társadalomtörténetét rekonstruáló historikus ellenben, hogy máshonnan vett, ám nem kevésbé fontos és jellemző mentalitástörténeti jelenséget említsek ezúttal, semmilyen tényleges és észrevehető különbséget nem fedez fel a konzervatív (netán fajvédő nézeteket valló) keresztény úri családok, valamint a liberális zsidó középpolgárok otthonai, lakásaik enteriőrjei vagy a mondott rétegek magánéletének egyéb eseményei között.

Mindezek fényében újra kell tehát gondolni a többnyire a politikatörténeti elbeszélés keretében, egy annak megfelelő fogalmi bázison nyugvó Horthy-kori történeti képet. A politikatörténeti *mesterelbeszélés*, amely a maga szemszögéből indokoltan mellőzi a nyugatiasság (a polgáriasság) és a korban továbbélő (többnyire inkább újonnan feltalált, majd újraserkesztett) konzervativizmus egyidejűségét, sőt szimbiózisának a tényét, a színechdoké jegyében valójában kizárja elbeszélése köréből a korabeli tapasztalatok széles, ám nem kevésbé döntő részét, amely a mindennapi élet analitikus fogalmát latba vetve ismerhető meg csupán.

S nem kondicionálja-e vajon előzetesen valami, egy strukturális természetű determináns az életmód és az életstílus egyéni vagy csoportos választását, amit a társadalmi gyakorlat tényei manifesztálnak? Tagadhatatlan, hogy léteznek (és ismertek, de legalábbis azonosíthatók) azok a tárgyasult struktúrák, amelyek

25 Kovács Imre: A paraszteleforma csödjé. Bp. 1940. (Bolyai Könyvek) 156.

alapvető szerephez jutnak e téren. A Horthy-kor tekintetében három ilyen kondicionáló, bár korántsem általános hatókörű determináló körülményt hangsúlyoznák: a *munka világát*, a szegénység-gazdagság skáláján elfoglalt helyet, magyarul a *társadalmi egyenlőtlenséget*, valamint azt, hogy nagyvárosban, városban, falun vagy tanyán lakik-e az illető, tehát a *lakóhelyi elhelyezkedést*.

Ezzel látszólag a tevékenység szerkezet és a jövedelemszint (valamint a tulajdonnal való rendelkezés), mint a priori társadalom-szerkezeti meghatározóhoz jutunk vissza. Szó sincs azonban erről, hiszen, amikor például a munka szféráját mint kondicionáló tényezőt tekintjük, akkor a munkavégzésnek nem közvetlenül a foglalkozási-ágazati statisztikába foglalt empirikus (számszerűen adatolt) kategóriáját vetítjük rá a társadalmi mezőre; amikor pedig a „jól élni – valahogy megélni” tükrében pásztázzuk végig a korabeli magyar társadalom teljes spektrumát, nem egzak, jól és könnyen mérhető empirikus fogalmak segítségével írjuk le a reménytelen nyomortól a luxuskörülmények között élők jólétéig ívelő társadalmi ranglétra közbülső fokozatait, létrehozva ezáltal az egyes jövedelmi szinteknek megfelelő társadalmi státuszokat. A társadalmi különbségek leírása során a köznapi értelemben vett társadalmi kategorizálást és nem a társadalmi struktúra rekonstruálására és magyarázatára kimódolt tudományos fogalomalkotást részesítjük inkább előnyben.

A munkavégzés korabeli tapasztalatát tekintve *négy* fontos, alapvető dimenziót különböztetünk meg, úgymint a mezei munkát, a gyári munkát, a hivatali munkát és az értelmiségi hivatást. A megélhetési nivó tekintetében úgyszintén négy szintet különítünk el egymástól, a bőségben, az úri módon, a tisztas szegénységben, valamint a nyomorban tengődők világát. Végül a településformák szerinti társadalmi különbségek síkján szintén négy eltérő élethelyzet fogalmi differenciálását érdemes rögzíteni, elválasztva ezáltal egymástól a falun, a városban, a tanyán élőket és azokat, akik folyton vagy gyakran úton vannak.

Ez a három dimenzió, nevezetesen a munka, a jövedelmi viszonyok (a vagyoni állapot), valamint a lakott hely tapasztalata alkotja azt a társadalmi mátrixot, melynek egyes elemei, egymással tetszőlegesen (és változatosan) kombinálódva, gyakorolnak több-kevesebb befolyást az életformában megmutatkozó különféle társadalmi életlehetőségekre. Mindezen kondicionáló körülmények nem írják azonban elő általában véve a tényleges életvitelt és gondolkodásmódot, nem szabják meg elemi és kötelező erővel az egyes egyének és halmazaik társadalmi sorsát; hatóerejük kimerül abban, hogy valószínűsítik a korabeli életlehetőségek potenciális tereit. Ezen felül, vagy ezen belül minden más az egyéni esetlegességeken, az individuális adottságokon, képességeken vagy a pusztán akaraton múlik. Mely utóbbi nem egyforma módon és nem ugyanabban a mértékben férhető persze hozzá az eltérő kondicionáló körülmények közt élők számára; a mátrix elemeinek a kombinációi által teremtetett társadalmi lehetőségek az individualizáció szempontjából roppant nagy különbségeket idéznek elő az egyének és halmazaik között.

Ha az individualizálódás esélyét és mértékét alapul véve tesszük mérlegre a korabeli magyar társadalmat, arra következtethetünk, hogy akár még a mezei

munka tapasztalati világába zárt társadalmi univerzumnak, vagyis a magyar társadalom legalább felének a világán belül is feltűnő különbségek mutatkoznak. Nyilvánvaló különbségek állítják szembe e tekintetben a jogilag leginkább kötött uradalmi cselédeket a náluk sokkal szabadabb gazdacselédekkel (akiket parasztgazdák fogadnak föl), vagy az általuk mélyen lenézett summásokkal, és nemkülönben a napszámosokkal, nem is beszélve ezúttal az összes korábban említett képest nagyobb autonómia birtokában lévő kisgazdákról vagy módos nagygazdákról.

Ha az életminőséget a jövedelmi források felől vizsgáljuk, nem lehetünk benne teljesen biztosak, hogy a kevésbé individualizált mezei munkavégző (az uradalmi cseléd) egyértelműen kedvezőtlenebb helyzetben van mint a hozzá képest összehasonlíthatatlanul több személyes mozgástérrel bíró (kis)birtokos paraszt. Tovább komplikálódik a kép, ha emellett a településformával is számolunk: a falu, a mezőváros (az utóbbi körén belül a tanya) igen eltérő életvilágok környezeti feltételeivel szolgálnak a bennük élők számára. Vessük egybe a tanyaház enteriőrjét a mezővárosba végérvényesen beköltöző, urizáló paraszt belterületi otthonával, hogy tisztán lássuk a paraszti életvilágon belül jelentkező óriási különbségeket az életforma tárgyi és környezeti kellékeit illetően.<sup>26</sup>

Vessünk végül futó pillantást a bűnözés alakulására avégett, hogy nyomon kísérhessük: mi módon nyeri el objektív értelmét a múlt valósága a neki tulajdonított jelentés közvetítése révén. A normaszegés társadalmi életben betöltött súlyát és tényleges szerepét – szokás szerint – a bűnelkövetési statisztika mérőszámai fejezik ki. Ezek a statisztikák azonban nem többet, mint az adott helyen és időben a normaszegő viselkedéssel összefüggő közmegítélést, az azt manifestáló intézményes gyakorlatot dokumentálják csupán. A bűnözési statisztika a legkevésbé sem tekinthető tehát az „objektív” valóság kritikán felüli mérőszámának. Ha történetesen szigorították az érvényben lévő büntetőjogot – a 19. század derekán éppen erre került sor Angliában a tetőző morális pánik hatására –, akkor gyorsan emelkedett egy bizonyos büntett számbeli gyakorisága. Holott az történt csupán, hogy a korábban ártalmatlannak ítélt cselekedet megítélése új, immár negatív jelentést nyert az idők során.<sup>27</sup> S éppen ez a helyzet a politikai bűnözéssel is a Horthy-kort illetően.<sup>28</sup>

26 Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: *Uő-Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2004. (Osiris tankönyvek) 355.; Szeni Tibor: Parasztvallomások. Gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről. Bp. 2008. 426–442.; P. Szojka Emese: A falusi ház és berendezésének alakulása Bácskában. A változások 20. századi formái Katymár példáján. In: Néprijzi Értesítő. LXXVI. 1994. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Bp. 1994. 157–176.; Szűcs Judit: A paraszti polgárosulás életstratégiái és megvalósulásuk Csongrádon a két világháború között. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographicae 1. 1995. Szerk. Szűcs Judit. Szeged, 1995. 49–68.

27 Rob Sindall: Street Violence in the Nineteenth Century: Media Panic or real Danger? Leicester, 1990. 26.

28 Bővebben: Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. Történelmi Szemle 47(2005) 389–391.

Olyan általános jelenségről van ez esetben szó, amely a korrupció mint bűntett kapcsán is konstatalható. Cieger András a dualizmusra vonatkozóan a következőt jegyzi meg: „egy magatartás akkor lesz korrump, ha valaki annak minősíti (megnevezi) és ezt a vélekedést sikeresen elterjeszti”. Majd így folytatja: „sem az elkövetett tett súlya, sem a vádak valóságtartalma nem fontos, csupán az, hogy van-e kellő politikai akarat az adott közszereplő megbélyegzésére”.<sup>29</sup>

A liberalizmus korából az olykor diktatórikus hatalmi módszerekkel is élő Horthy-kori tekintélyuralmi rendszerbe való átmenet során megszokott gyakorlattá vált a politikai bűnözés fogalmának a definiálása és szankcionálása. Az ellenforradalmi rendszer születési körülményei szorosan összefonódtak a forradalmakban elmarasztaltak, valamint a királypuccs kitervelőinek és aktív közreműködőinek a kriminalizálásával. Mind a szélsőbal (a kommunista), mind a szélsőjobb (a fasiszta) politikai mozgalmak „államrendre veszélyt hozó” cselekedetei egyaránt bekerültek a politikai bűnözés fogalmkörébe.

A korabeli jogi (bírói) gondolkodás ugyanakkor észrevehető különbséget tett a privát politikai meggyőződés és a nyilvános politikai magatartás között, és az utóbbit szankcionálta csupán. A Rákosi Mátyás és társai ellen 1925-ben lefolytatott per vádiratában így fogalmazott az ügyész a köztük lévő különbséget érzékeltetendő: „Nem esik büntetés alá, ha valaki magát kommunista érzelműnek vallja, – de ha ezzel úgy tüntet, hogy az izgatás számba [megy], [...] [akkor] vétséget követ el.”<sup>30</sup>

A Horthy-kor minden tekintetben az éles kontrasztok világa volt, amiről nem vagy alig alkotható árnyalt kép, ha a politikai eseménytörténetet beszéljük el csupán; sőt a gazdaság-, és a hagyományos társadalomtörténet tényei sem mutatják meg hitelt érdemlő módon a kor illetően összetettségét. Megkockáztatom a feltételezést, hogy a Horthy-kor ebből fakadó kiegyensúlyozatlansága lehet az egyik döntő forrása az utókor vele kapcsolatos végletes, egymásnak oly mértékben ellentmondó értékítéleteinek. A korabeli élettapasztalatok felidézésével azonban minden eddiginél nagyobb esélye lesz a jelzett ellentmondások megragadásának.

Mi számított a korban lehetségesnek a követendő és az elvárható életforma s mentalitás terén a társadalom teljes spektrumában? Bárhová nyúljon a történész, amikor az életmódot vizsgálja, folyton azt tapasztalja, hogy szinte „történelmi” különbségek rekesztik el egymástól a társadalom egyes tagjait és eltérő csoportjait. Nézzük például a test, a testideál és a testpolitika kérdését. A párizsival, a béccsivel stb. folytonosan lépést tartó budapesti divat, ami mondhatni egészen átítatta a nagyvárosi közép-, és felső-középosztályi családok mindennapi életét, gyakorlatilag semmilyen hatással nem volt a falu világára.

A kivetkőzés témájának szentelt fejezetben próbálok számot adni a tradicionális, valójában nem régebbre, legfeljebb a 19. század második felére vissza-

29 Cieger András: Gazdagodás és korrupciós vád. A magyar politikusok vagyongyarapításának lehetőségei és megítélése az 1860–70-es években. Századvég 2006. 2. sz. 65–66.

30 Gyáni G.: A bűnözés i. m. 391.

nyúló, noha vitán felül paraszti kulturális gyakorlat Horthy-kori makacs utóéletéről. Nehéz megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy mi az oka a paraszti szubkultúra tartós fennmaradásának? Könnyen tévútra jutunk azonban, ha a hagyományt, helyesebben a hagyományápolást kizárólag a paraszti életstílushoz (viselethez) kívánjuk kötni. Nem kerülheti el ugyanis a figyelmünket az előkelő rétegeknek, a rendszer elitjének erőteljes hagyomány felé fordulása sem. A férfiak ünnepi ruházatát ez időben, sőt a közvetlen múltbelinél talán még inkább, a díszmagyar alkalmankénti viselete jellemezte. Ez a nevezetes történelmi kosztüm a magyar múlt feltámasztását, a dicső történelem emlékének a nosztalgikus életben tartását szolgálta. Ami éppúgy anakronisztikus jelenség, mint amennyire anakronisztikus a kelengye intézménye révén prolongált hagyományos falusi női viselet, jöllehet a díszmagyar nem folytonos, hanem újra feltalált hagyomány csupán.

S miként függ össze egymással a kelengye kiállításának a kötelezettsége, valamint a falusi női ruhaviselet konzervativizmusa? A válasz egyik fele így hangzik: a korabeli nőideál, a nő által betöltendőnek tartott társadalmi szerep köteleme tartotta életben a szokást. A válasz másik fele a diszkurzív közvetítéssel teremtett valóság működését és logikáját sugallja a jelenség magyarázataként. Ami az első megközelítést illeti, tételszerűen kijelenthetjük: olyan nagy ereje van a Horthy-korban a nőideált illető konzervativizmusnak, hogy nincs érdemi eltérés e téren a falu és a város, a paraszti és a középosztály között. Bizonyítékként hadd idézzem az eszményi női imázs korabeli középosztályi diskurszusának egyik jellegzetes megfogalmazását, mely szerint kívánatos, hogy a nő: „Ne keresse a házasságban az önállóságot és függetlenséget, legyen olyan, amilyennek a férje akarja, alkalmazkodjék hozzá, legyen férje visszfénye”.<sup>31</sup> Hasonlóképpen patriarchális nőideál az is, amely a paraszti (és némiképp a városi munkás) népességet jellemezte ez időben. Ha akadt egyáltalán különbség a városi középosztály, valamint a falusi és mezővárosi parasztság között e tekintetben, az a patriarchális nőideál gyakorlati szigorából adódott, meg persze abból, hogy a nagyvárosi tömegkultúrában jelentkező új női imázs nem felelt meg ezen patriarchális konstrukciónak, hiszen minden ízeben az emancipált női idolt sugározta magából.

Az életviszonyok és az életvitel kondicionálását tekintve az individualizáció kibontakozását gátló vagy elősegítő körülmények képezik a legfontosabb társadalmi differenciáló tényezőt. Ha a mezítelen test, a terjedőben lévő válás vagy a tömeges abortusz és egy sor további, a hagyományos női szerepnek ellentmondó jelenséget tesszük górcső alá, könnyen megbizonyosodhatunk róla, hogy a patriarchális nőeszmény nagyvárosi körülmények között, így mindenekelőtt a polgári középosztály körében alig volt több írott malasztnál. Ezért is fakadt ki az eszmény gyakorlati hatástalanságát éles szemmel regisztráló kortárs illetéknéppen: „Vége Magyarországnak!... Nemcsak tehetetlen férfijai nyögnek tétlenségben, hanem magukról megfélemezett asszonyai még veszedelmesebb igába kerültek:

31 Gyáni G.: Hétköznapi élet i. m. 72.

kiszolgáltatták magukat az élvezeteknek. Fényűzés és esztelen tobzódás marta-léka lett a magyar nő!”<sup>32</sup>

A patriarchális családmódelleginkább tehát falun, az agrárnépesség körében, s jóval kevésbé a városban, a polgári, középosztályi miliőben maradt ekkoriban életben. A jelzett ütembeli eltérést a házicselédként történő beszegődés korabeli lankadatlan vonzereje is ékesszólóan igazolja. S milyen belső összefüggés tételezhető a kivetkőzés és a kelengye között? Ha kelengye kiállítása mellett döntött a férjhez menés előtt álló fiatal lány, akkor bizonyonnyal késve vagy részlegesen történt meg csupán kivetkőzése, hiszen: „ha a kelengyét egyszer már kiállították, utólag költséges az átállás”.<sup>33</sup>

A Horthy-kor ellentmondásosságának további eklatáns megnyilvánulása a kulturális modernizáció előrehaladása, és a már szinte középkorias vallási miszticizmus egyidejűsége. Ránki György álláspontja szerint két területen következett be modernizáció a Horthy-korban: a gazdaságban, ahol az importhelyettesítő iparosítás, „melyet nem utolsósorban a szociális feszültségek csökkentése, a jövedelmek növelése érdekében tartottak elkerülhetetlennek”, mármint az uralgó körök,<sup>34</sup> illetve az oktatási és művelődési szférában. Az utóbbi közvetlenül gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri tevékenységével függött össze. Az alfabetizáció terjedése, a közép-, és a felsőfokú oktatás társadalmi hatókörének az ugrásszerű kitágulása, valamint a tudományos infrastruktúra modernizálódása azonban nem magában, hanem a vele kontrasztban álló mentális fejlemények kíséretében vált-válhatott korszakot meghatározó jeggyé.

Itt kell szólni a Horthy-rendszer korai szakaszát, lényegében a berendezkedés idejét mélyen átítató korszellemről, a keresztény-nemzeti diskurzusról, amely döntően hozzájárult egy új embertípus, a politikai fanatikus megszületéséhez. Ő az a valaki, aki alkalomadtán könnyen kapható mások, a fantomizált ellenség könnyörtelen elpusztítására. Olyan rögeszmés politikai megszállottság ez, amely nem-egyszer középkorias színezetű előítéletek nyílt politikai vezérelvé magasztosítását eredményezi. Ennek a sajátos, sőt kifejezetten talányos mentalitásnak minden bizonyonnyal az első világháború féktelen barbarizmusa, a vele kapcsolatos tömeges, tartósan rögzült élmények adták mély lelki alapját. Szélsőséges mivoltában is emblematikusnak tekinthető Páter Zadravecznek, a nemzeti hadsereg tábori püspökének a túlfűtött politikai beállítottsága és eufórikus mentális karaktere.

A keresztény-nemzeti kurzus képezi a melegágyát a *Honszeretet Egyesület* által kezdeményezett Kapisztrán-kultusznak is, melyet egyes protestáns egyházi körök és személyiségek is aggódva és határozott averzióval fogadtak. Mint tette, egyebek közt, Raffay Sándor evangélikus püspök, imígyen: „Meggyőződésemmel..., protestáns vallásos felfogással merev ellentétben állónak tartom ma, a XX. század folyamán..., a felvilágosultságra kötelezett keresztény ember világnézetével összhangzásban nem álló szertartásoknak és intézkedéseknek alkalmosze-

32 I. h.

33 I. m. 88.

34 Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez. Világosság 28(1987) 615–616.



rú felújítását”.<sup>35</sup> A katolikus tábori püspök, a fehérterror fő papi támogatója, Páter Zadravecz ellenben így szónokolt 1921-ben az egyik nagygyűlésen: „Bizony nagyon is szükségünk van ezekre a »középkori« erőkre, ha meg akarjuk menteni a hazát. [...] [E]hhez bizony középkori fanatizmus kell”.<sup>36</sup> A fanatizmus idézett pregnáns megnyilvánulása szülte a nyilasok által évtizedekkel később megtestesített politikai fanatizmust is, melynek lelki mozgatórugóit ekként fogalmazta meg a már körbezárt fővárosban öldöklő egyik nyilas vezető, a minorita rendi Kún páter: „Embertelen örvénylések ragadtak meg bennünket... Hazánk iránti kezdeti szeretetünket az ordító propaganda idegen utakra terelte, míg végre a fegyveres ellenségünknel is ádázabb ellenségünknek tekintettük a zsidót.”<sup>37</sup>

Az „ordító propaganda”-ként aposztrofált tömegpolitikai lelki jelenség a jobb- és baloldali 20. századi diktatúrák társadalom- és kultúrtörténetének egyik vitathatatlan kulcskérdése.<sup>38</sup> Abban az időben, amikor a felnőtt népességnek ha nem is a többsége, de kétségtől tekinthető hányada, benne nem csekély számú nő választóval, ténylegesen szóhoz jutott a politikai akaratképzésben, új jelenítésre tett szert a politikai propaganda, aminek egyúttal a funkciója is módosult. A tömegsajtó, a nyilvános tömeggyűlések sűrűn ismétlődő rituáléja, és nem utolsósorban a harmincas években (nálunk inkább az évtized végétől) rohamosan terjedő (nép)rádió (az 1940-es években már a 800 ezret is meghaladta a hazai rádióelőfizetők száma), egyaránt jelentős emeltyűi voltak a modern tömegpolitika manipulációs hatékonyságának. Figyelemre méltó a vizuális és az auditív médium növekvő politikai szerepe, amit a filmhíradó, valamint a háborús propaganda céljaira ügyesen kiaknázott rádió teljesített.<sup>39</sup>

S lássuk végül a magánélethez kötött, valamint a nyilvános térben zajló viselkedést, közvetlenül a gesztusnyelvet és a mindennapi rituálékat. Jogos, ha ez esetben is használjuk a rituálé kifejezést, hiszen a mindennapi banális tevékenységek formalizált volta minden alapot megad erre. A folytonosan ismétlődő, egyszersmind rögzített módon kivitelezett cselekvések hosszú sora a mindennapi élet esztétikai dimenziójaként is felfogható: e minőségükben tesznek szert ezek a rutinszerű, kényszerűen ismétlődő aktusok arra a szertartásos pátozusra, amely szinte létfontosságú az identitás élményszerű átéléséhez.<sup>40</sup> A paraszti, valamint a polgári vagy középosztályi identitás innen is táplálkozó hétköznapi tapasztalatát hivatott dokumentálni az alábbi néhány példa.

„A napszámosember boldog, ha kenyír-szalonnát ehetik. A falat szalonnát és kenyereket úgy rakja szájába egymásután: falatozik. [...] A magyar [pa-

35 Gyáni G.: Hétköznapi élet i. m. 172. Holott persze az evangélikus egyház maga is rendszerhű, élesen kommunistaellenes, a „keresztyén Magyarországot” fellépő politikai szerepet vitt a korban. Fabiny Tibor: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története. Bp. 1997. 81.

36 Gyáni G.: Hétköznapi élet i. m. 172.

37 I. m. 173.

38 Vö. François Furet: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Bp. 2000. (Memoria mundi); Claudia Koonz: The Nazi Conscience. Cambridge, Mass., 2003.

39 A rádiónak a náci tömegpropagandában betöltött, nehezen túlbecsülhető szerepéről ld. C. Koonz: i. m. 90–95.

40 Paul Connerton: How Societies Remember. Cambridge, 1989. 68–71.

raszt] ember a nyersszalonnát bizonyos csínnal, mondhatnánk szertartással eszi. A darab szalonnát kiveszi a zacskóból, kezébe fogja, körülnézi, levág belőle egy rendes darabot, bal kezének hüvelyk- és mutatóujjai közé fogja úgy, hogy a bőre a mutatóujjára fekszik. A szalonna felső részére egy falat kenyérbelet tesz, és hüvelykujjával leszorítja, hogy a hüvelyke zsíros ne legyen. A jó darab kenyeret pedig a szalonna mögé, markába fogja a többi három ujjával, és ekkor vág egy falat szalonnát a szalonna elejéből, beteszi szájába, utána egy falat kenyeret, azt is beteszi a szájába, összerágja, és így eszegeti szépen, lassan, tempósan. Mikor félig megette már, és hüvelykével nem kényelmes szorítani, akkor a szalonnát megfordítja, a bőrét fogja két ujjá közé, és így tartja. Megeszi a másik felét is. Végül a bőrét szopogatja. A jó fogú ember a bőrét is megeszi, az öreg fogatlan ember átadja a fiatalnak.”<sup>41</sup>

Hozzátehetjük ehhez, a paraszti viselkedési kultúrában a családi közös étkezések maguk is egy bizonyos rend szerint, tehát kétségkívül szertartásos módon folytak. Mely szertartásosság a polgári-középosztályi miliőt is mélyen áthatotta. „Az asztalnál csak akkor foglalj helyet – szól a korabeli illemtudomány előírása –, ha már a hölgyek valamennyien ülnek, [...] [még hozzá úgy, hogy] melled az asztaltól legyen körülbelül egy tenyérnyire, felsőtested kissé dőljön előre, könyököd simuljon testedhez. Kezed, ha üres, csuklóval az asztal szélén pihenhet. Várjad meg, amíg a ház asszonya enni kezd.” Továbbá: „Mozdulataidban sietésnek vagy türelmetlenségnek nyoma se legyen. [...] Az ételt ne habzsold mohón. [...] Ne fordíts háttal egyik szomszédodnak, ha a másikkal beszélsz. És ne beszélj szomszédod feje fölött egy harmadikkal.”<sup>42</sup>

A paraszti és a polgári étkezési rituáléban egyaránt fontos szerephez jutott az éhségérzettel szembeni önuralom fokozott követelménye; a falatozás paraszti szokása éppúgy erre vall, mint a polgári-középosztály tagjainak azon látható igyekezete, hogy lehetőleg a látszatát is elkerüljék a habzsolásnak. Az önbecsülés szegény és jómódú embert egyaránt átható érzése jutott tehát kifejezésre abban, hogy kellő mértéktartással, az önuralom jegyében próbálják kielégíteni ezt az elemi emberi ösztön által diktált szükségletet. Ennek ellenére komoly különbségek mutatkoztak az étkezési rituálé társas életet szervező szerepét illetően ebben a két társadalmi milióban. Jóllehet mind a paraszti, mind a polgári-középosztályi családot patriarchális ethosz vezette, eltérő volt a mód, ahogyan a nemek és a generációk közötti hatalmi viszony nyers valósága, a szimbolikus formák közvetítésével, az étkezés ritualizált társas helyzetében megnyilatkozott. Paraszti milióban nem ritka, sőt mondhatni általános volt, hogy: „Míg a többiek ettek, a gazdasszony szaladgált, s nézte, hogy mi kell az asztalra. [...] Az ételből neki csak a maradék jutott, ezt is állva, a kemence előtt kapta be.” A polgárinak számító viselkedést viszont főként az jellemezte, hogy: „Ha a hölgyek felálltak [az ebédlőasztaltól], nem illik ülve maradni.”<sup>43</sup>

41 Gyáni G.: Hétköznapi élet i. m. 116–117.

42 I. m. 118–119.

43 I. m. 119.

## Konklúzió

A mindennapok történetét kutatva a tapasztalat és az identitás fogalmai kerülnek a történeti elbeszélés középpontjába. A múlt ágensi minőségben szerzett tapasztalata jócskán elűt a történész jelenbeli tapasztalataitól; a múlt ilyenformán nem valamely ismerős vonásával, a jelenre emlékeztető mibenlétével, sokkal inkább idegenségével és érthetlenségével hat a megismerő elmére.<sup>44</sup> A történelem ezt tudatosító felfogása éppen ezért a múlt diszkontinuitására helyezi a hangsúlyt, hogy ily módon mentesítse magát a historizálás teljesen persze kikerülhetetlen teleologikus vonzereje alól. Némi történeti távlatból úgy jeleníthető meg csupán a múlt a jelenben, mint valamiféle hiány, *ami tehát hiányzik* (Michel de Certeau). Ez az a sajátos körülmény, ami úgyszólván lehetetlenné teszi, hogy a történész maradéktalanul eleget tegyen a Clifford Geertz-féle interpretatív vagy szimbolikus antropológia kívánalmának, amely feltételezi, hogy a historikus is képes elfoglalni a résztvevő megfigyelő megismerő pozícióját. A múlt individuális és kollektív tapasztalatai, a belőlük így vagy úgy táplálkozó identitások sohasem alkotnak ugyanis egyetlen összefüggő „szöveget”, amely hamisítatlan történelmi entitásként kínálná magát a retrospektív megismerés céljaira. Minél kevésbé megy vissza a történész az időben, annál élesebben érzékeli a jelenbeli hiányként reprezentált múlt valódi belső differenciáltságát; a Horthy-kor különösen sok és ékes bizonyítékkal szolgálhat e tekintetben. Az időben távolabb eső korok és kultúrák vizsgálata során sem mondhatunk le ugyanakkor egykönnyen erről a történészi érzékenységről. A mindennapi élet mint analitikus kategória történetírói alkalmazása ugyanakkor elengedhetetlen ahhoz, hogy empirikus tartalommal töltsük meg a történelem Foucault által genealogikusnak,<sup>45</sup> mások részéről dekonstruktívnak<sup>46</sup> elkeresztelt fogalmát.

GÁBOR GYÁNI

EVERYDAY LIFE AS AN ANALYTICAL CATEGORY

OPTIONAL WAY OF SOCIAL HISTORY

Everyday life may as an analytical concept help historians in reconstructing social group, not as an originally given entity, but as a reality created by social practices. According to the paradigm of postsocial history, social reality is a meaningful entity; it is a discursive or linguistic construction. Social categories are born and change over time as a result of the experiences individuals (and their groups) have and how they lead their own life. This amounts to everyday life that constitutes the social structure in compliance with this logic. Not the already defined social categories such as the

44 Vö. *Michel de Certeau: A történeti művelet*. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk. Benda Gyula–Szekeres András. Bp. 2007. (Atelier füzetek 9.) 495.

45 A fogalomhoz vö. *Michel Foucault: Nietzsche, a genealógia és a történelem*. In: *Uő: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Bp. 1998. 75–91.

46 A terminushoz vö. *Alan Munslow: Deconstructing History*. London, 2006.

peasants, the middle class, the working class have a typical lifestyle, but the real experiences in life create the single social categories as meaningful objects. However, there are certain material forces known that determine more or less the optional ways of life both for individuals and their categories. They include for example the world of work, social (income) differences and the location of residence. Their optional combinations build up the system of preliminary conditions.

This study presents this identification of social categories through examples taken from documents on the manners and history of mentality of the Horthy era. It appears that the hierarchy in the world of work does not necessarily coincide with the distinction based on the scale of incomes, and these two are related to the parameters of distinction on the basis of the residential location only in an indirect way. Another possible subject is the role of patriarchalism in families as creating particular groups. On an ideologic basis, the ideal of patriarchalism in the family, propagated vehemently in the Horthy era, influenced directly the life of the Christian middle class of the day. In parallel with it, the Western-like family ideal also appeared with great intensity in the same social circle, producing the practice of female emancipation in everyday life. On the contrary, the ethos of traditional patriarchalism remained in force in the lifestyle of the peasantry, which, however, did not have ideological representation of her own at the same time.

## MARTÍ TIBOR–MONOSTORI TIBOR

# Olivares gróf-herceg<sup>1</sup> külpolitikai koncepciója és Pázmány Péter 1632. évi római követségének előzményei

A témát vizsgáló történeti kutatás 2008-ban hívta fel először a figyelmet arra, hogy nemcsak Pázmány Péter római állandó követségének terve, de megvalósult útjáé is a spanyol diplomácia köreiből fogalmazódhatott meg, és az jelentős részben a spanyol külpolitika érdekeit szolgálhatta.<sup>2</sup> Az újabb kutatások további adatokat tártak fel, amelyek erősítik a hipotézist. A tanulmány ezeket a forrásokat helyezi egy olyan történeti keretbe, amely hozzájárulhat a bíboros-érsek politikai pályájának jobb megértéséhez. Egyben példát hoz arra, hogy a Spanyol Monarchia irányítói ezekben az években kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a Szent Római Birodalom és a bécsi testvérág fennhatósága alatt álló területek emberi erőforrásainak.

## A császári rendkívüli követ

Pázmány 1632. évi római követségének történetét a hazai és a nemzetközi irodalom behatóan tárgyalta. Annak lefolyása, európai visszhangja főbb vonalaiban jól, minden részletében azonban kevésbé ismert.<sup>3</sup> Pázmány állandó követségét a

1 Gaspar de Guzmán (1587–1645), Olivares grófja és Sanlúcar hercege, IV. Fülöp kegyence és államminisztere. A korabeli Európa gróf-herceggént (*conde-duque*) ismerte, és így nevezte.

2 *Monostori Tibor*: Adatok a spanyol–magyar kapcsolatok történetéhez. A spanyol király és a német-római császár közötti szövetség terve, 1624–1637. Kút 7(2008) 1. sz. 44–62., 55–57.

3 A teljesség igénye nélkül ld. Petri Pázmány [...] *legatio Romana*. (= *Legatio Romana*) Ed. Aloysius lib. bar. Mednyánszky. Pestini, 1830., továbbá Frankl (Fraknoi) Vilmos munkáit: Pázmány Péter és kora. III. (1632–1637). Pest, 1872. 5–45.; *Uő*: Pázmány Péter. 1570–1637. Bp. 1886. (Magyar Történeti Életrajzok) 237–256.; *Uő*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. III. Bp. 1903. 305–321.; Pázmány Péter Összegyűjtött Levelei. I–II. (= PPÖL) Sajtó alá rend. Hanuy Ferenc. Bp. 1910–1911.; *Balanyi György*: Pázmány Péter népszövetségi tervezete. Katolikus Szemle 47(1933) 256–268.; *Tusor Péter*: Pázmány állandó római követségének terve (1632–1634). In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. 151–175. A külhoni irodalomból: *Auguste Leman*: Urbain VIII et la rivalité de la France et de la Maison d’Autriche de 1631 à 1635. Lille–Paris, 1919. 146–166.; *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste. XIII. Freiburg, 1928. 429–450.; *Giacinto Gigli*: Diario Romano 1608–1670. Hg. G. Ricciotti. Roma, 1958. 130.; *Robert Bireley*: Religion and politics in the age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini, SJ, and the formation of

római út után Madrid szorgalmazta.<sup>4</sup> A kutatási terület a mai napig termékeny. Újabban amellett érveltek, hogy Pázmány követsége alkalmával nem terjesztette elő törökellenes tervezetét.<sup>5</sup>

A bíboros-érsek diplomáciai tevékenységének széles körű jellege, Európa távoli részeit behálózó kapcsolatrendszere a forrásanyag szétszórtságában is megmutatkozik.<sup>6</sup> A római út előzményeire vonatkozó fontos dokumentumokat adott közre báró Mednyánszky Alajos: Pázmány 1632. február 5-én, Bécsben kelt követutasításának szövegét,<sup>7</sup> az utasítás kiegészítését, pontosítását szolgáló *resolutio*-t (február 13.),<sup>8</sup> Federico Savelli utasításának részletét, továbbá Pázmánynak a pápához, a bíborosi kollégiumhoz és néhány más bíboroshoz címzett credentialisát.<sup>9</sup> Másik, február 14-i, kiadatlan követutasítását Fraknói Vilmos említi.<sup>10</sup> Az elmúlt évtizedekben a római útra vonatkozó újabb források, többek között nunciusi jelentések láttak napvilágot.<sup>11</sup> Az európai fejedelmek követeiktől kaptak híreket a Város történéseiről. Ezek általában egy-egy megjegyzés formájában említik Pázmány küldetését.

A római út hátterét és előzményeit magyar nyelven tárgyaló művek egybehangzó módon mutatják be a követség céljait, javarészt Fraknói, Leman és Pastor művei alapján, alkalmanként a törökellenes szövetség tervét említve. Magyarul először Fraknói foglalta össze azokat: „a pápa [...] vonja el XIII. Lajost a

---

imperial policy. Chapel Hill, 1981. 183., passim.; *Uő*: The Jesuits and Thirty Years War. Kings, courts and confessors. Cambridge, 2003. 152–153.; *N. Őry*: Pázmány, Peter. In: Lexikon für Theologie und Kirche. VIII. Palermo bis Roloff. Hrsg. Josef Höfer–Karl Rahner. Freiburg, 1963.<sup>2</sup> 239–240.; *Maria Antonietta Visceglia*: „Congiurarono nella degradazione del papa per via di un concilio”: La protesta del Cardinale Gaspare Borgia contro la politica papale nella Guerra dei Trent’ Anni. Roma moderna e contemporanea 11(2003) 167–193.

4 *Tusor P.*: i. m. 151.

5 *Gálgó Gábor–Müller László*: Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában? Irodalomtörténeti Közlemények 96(1992) 324–325.

6 Fraknói felsorolja kutatásai helyszíneit: Pázmány Péter levelezése. I. 1605–1625. Közzéteszi: Frankl Vilmos. Bp. 1873. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XIX.) VI. „Alig van magyar író, kinek búvárkodása geographiailag nagyobb térre terjedett volna” – állította Pauler Gyula a Pázmány Péter és kora I. kötetéről írt recenziójában. Századok 2(1868) 433. Vö. *Dr. Hanuy Ferenc*: Előszó. In: PPÖL I. VI–XIII.

7 *Instructio pro Cardinale Pázmány Legato extraordinario ad Pontificem. Legatio Romana N° XVIII.*: 29–39.

8 *Resolutio Caesaris ad puncta per Cardinalem Pázmány Posonio transmissa. Legatio Romana N° XVI.*: 24–26.

9 *Legatio Romana N° I–V.*: 9–14.

10 *Instructio Specialis [...] quid Rmam Pat. Vestram cum S. S. in negotio certae confoederationis agere et pertractare velimus.* Fraknói annyit közöl, hogy „Eredeti fogalmazata a bécsi cs. titkos levéltárban” található. *Frankl Vilmos*: Pázmány Péter diplomáciai küldetése Rómába. (1632.) Új Magyar Sion 2(1871) 721–736., 801–813., 881–895., 728.: 2. jegyzet.

11 *Galla Ferenc* pontosan megnevezi a bécsi nunciusi jelentéseket római levéltári jelzettel együtt: *Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigioniensis Epistolae Ineditae.* Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Kiad. Dr. Galla Ferenc. Vác, 1936. (Olaszországi Magyar Oklevéltár) 66. Pallotto bécsi nuncius (1628–1630) jelentései: *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1628–1635 nebst ergänzenden Aktenstücken. Nuntiatur des Pallotto 1628–1630. Abt. 4. (1) 1(1628)–2(1629).*

svéd szövetségtől és segíyezze jelentékenyebb összegekkel a császári házat. Végre karolja föl a kat. hatalmak szövetkezésének eszméjét; álljon élére azon véd- és dacsövetségnek, mely II. Ferdinánd s IV. Fülöp spanyol király között létrejött, és hívja föl a többi kat. uralkodókat, hogy ahhoz csatlakozzanak.”<sup>12</sup> A Mednyánszky által közölt iratok alapján Balanyi is e három pontban összegezte Pázmány küldetésének céljait.<sup>13</sup> Mindezek alapján, Bitskey István – miként mások is – azt hangsúlyozta, hogy XIII. Lajos francia uralkodó és államminisztere, Richelieu bíboros nem az Ausztriai Ház spanyol ágát, hanem Bécset és az osztrák Habsburgokat tekintette elsődleges ellenfelének.<sup>14</sup> Tusor Péter a bíboros-érsek római útjának fő célkitűzéseit az elődök mintájára nevezte meg.<sup>15</sup>

Pázmány élete során többször teljesített diplomáciai jellegű megbízatást.<sup>16</sup> Első, a Magyar Királyság területén kívülre vezető uralkodói küldetésének terve 1618-ban merült fel, amikor II. Mátyás a csehországi felkelést követően a lengyel királyhoz kívánta küldeni, anyagi segítség reményében. Az út nem valósult meg, mert Pázmány visszautasította a kérést. Érseki teendőire hivatkozott, és a követséget értelmetlennek tartotta.<sup>17</sup> Egy évtizeddel később „Pallotto nuncius 1628. június 10-i jelentése szerint a császár akkor is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Pázmányt Rómába küldi, hogy az olasz hadjárathoz a pápa hozzájárulását megszerezze”.<sup>18</sup> Pázmány veszélyesnek és kockázatosnak ítélte a császár esetleges észak-itáliai beavatkozását.<sup>19</sup> A bécsi nuncius és az uralkodó gyóntatója, Lamormaini mellett az érsek érvelt a legkövetkezetesebben az itáliai háború terve ellen.<sup>20</sup>

Bearb. H. Kiewning. Berlin, 1895. (Új kiadása: 1973.); Caraffa kölni nuncius jelentései: Nuntiaturreichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Die Kölner Nuntiaturreichte. VII. 3. Nuntius Pier Luigi Carafa (1631 Januar–1632 Dezember). Bearb. Joseph Wijnhoven. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1995. 2009 folyamán jelenik meg a Pallotto és Rocci nunciusok 1630–1631. évi jelentéseit közreadó kötet: Nuntiaturreichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Abt. 4. 17. Jahrhundert, Nuntiaturreichten des Giovanni Battista Pallotto und des Ciriaco Rocci (1630–1631). Bearb. Rotraud Becker. Tübingen, 2009.

12 *Frankl V.*: Pázmány Péter diplomáciai küldetése i. m. 728. A követség hármas céljából csak a pénzsegély kieszközlése valósult meg: a 130 000 birodalmi tallér tekintélyes összeget jelentett. *Tusor P.*: i. m. 162.

13 *Balanyi Gy.*: i. m. passim.

14 *Bitskey István*: Pázmány Péter. *Rubicon* 10(1999) 7. sz. 39–43., 42. Vö. *Uő*: Pázmány Péter. Bp. 1986. (Magyar História. Életrajzok) 144.

15 *Tusor P.*: i. m. 155–156.

16 1632. évi követségét megelőzően Pázmány 1614. dec. 15. és 1615. jan. 24. között tartózkodott Rómában. Itt „még egyszerű jezsuita korában bizalmas és közvetlen megbeszéléseket folytathatott V. Pállal II. Mátyás utódlásáról, a magyar katolikus megújulás lehetőségeiről, és talán saját ügyében is”. *Tusor P.*: i. m. 154.

17 Pázmány br. Leonhard Meggaunak. 1618. dec. 14. PPÖL I. N° 108.: 170–171.

18 Petri Card. Pázmány i. m. 66.

19 Részletesen: *Tusor Péter*: *Purpura Pannonica*. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I. 3.) 93. skk.

20 I. m. 93.

A római utat megelőző évekről, a követség közvetlen előzményeiről keveset tud a hazai historiográfia. Számos kérdés megoldatlan. Pázmány Péter a Habsburg-ház diplomatájaként utazott Rómába. Mit tudott erről a dinasztia domináns, spanyol ága? Mit tudtak a bécsi és római spanyol pártok? Küldetésének egyik legfontosabb célja az volt, hogy rábírja a pápát egy frissen megkötött szövetség támogatására és vezetésére. Ez a katolikus király és a német-római császár között jött létre, és más keresztény fejedelmek is csatlakozhattak. Milyen érdeke fűződött mindehhez a korabeli Európa legerősebb hatalmának, a Spanyol Monarchiának?

A bíboros-érsek II. Ferdinánd császár rendkívüli követeként utazott Itáliába. Magyarország primása és főkancellárja a Magyar Királyság egyik legfontosabb méltóságviselője, a magyar katolikus egyház vezetője volt, és ugyanakkor a közép-európai Habsburg Monarchia uralkodójának alattvalója is. Egy új nézőpont beemelésével, a spanyol Habsburg Monarchia külpolitikai törekvéseinek elemzésével a kérdéskör új megvilágításba kerülhet. A spanyolországi levéltárak anyagának feltárása a kora újkorral foglalkozó hazai historiográfia új távlatait jelentheti.<sup>21</sup>

### Olivares gróf-herceg Alemania-politikája

Az Ausztriai Ház spanyol ága (a Spanyol Monarchia, a spanyol Habsburgok, a Katolikus Király országai) és a Szent Római Birodalom (és benne Germania történelmi régiója, jellegzetes spanyol szóhasználattal Alemania, amelybe Madridban beleértették az osztrák és cseh területeket is) ezer szállal kötődött egymáshoz. A hispán uralkodó a Spanyol Monarchia egyes észak-itáliai területei, így a Milánói Hercegség jogi státusából adódóan a császár vazallusa volt; a mindenkori spanyol király 1548 óta vezette a Németalföldet és a Burgund Grófságot magában foglaló burgundiai birodalmi kerületet.<sup>22</sup> A II. Fülöp korabeli virágzás után széttzilálódva, de tovább élt a birodalmi spanyol klientúra-há-

21 Fraknói Vilmos, Ballagi Aladár, Thallóczy Lajos, Szittyay Dénes, Angyal Dávid, Ferdinandy Mihály kutatásait folytatva magyar levéltárosok jelentős hungarikát tártak fel az elmúlt évtizedekben. Vö. *Barta László: A spanyolországi hungarika-kutatás története. Levéltári Szemle* 39(1989) 2. sz. 76–84. A spanyolországi levéltárak magyar vonatkozású anyagáról átfogóan, de nem a teljesség igényével: *Anderle Ádám: A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve. Szeged, 2006. 41–50. A spanyolországi hungarika-gyűjtésről újabban: Martí Tibor: Beszámoló a 2008. évre elnyert Klebelsberg-ösztöndíjjal megvalósított spanyolországi kutatóútról (Toledo–Madrid–Simancas) 2008. március 23.–2008. május 23. Kézirat, Magyar Országos Levéltár Mikrofilm-tár.*

22 *Hildegard Ernst: Madrid und Wien 1632–37. Politik und Finanzen in den Beziehungen zwischen Philipp IV. und Ferdinand II. Münster, 1991. 8–12.; Peter Rauscher: Kaisertum und hegemoniales Königtum: Die kaiserliche Reaktion auf die niederländische Politik Philipps II. von Spanien. In: Die Epoche Philipps II. (1556–1598). Hrsg. Friedrich Edelmayer. Wien–München, 1999. (Hispania – Austria II.) 64–65. és 80–82.*



lőzat.<sup>23</sup> A spanyol állam európai dominanciájának gerincét képező Spanyol Út a Birodalom területén haladt keresztül,<sup>24</sup> a 16. és a 17. század fordulójára számos spanyol helyőrség jött létre Germania északnyugati részén.<sup>25</sup> A Szent Római Birodalom pénzügyi rendszere, kereskedelme nagymértékben függött a Spanyolországba áramló nemesfémektől és a Monarchia európai területeinek termékeitől és piacaitól.<sup>26</sup> Az Oszmán Birodalommal szembeni harc egyszerre zajlott a Mediterráneumban és a Szent Római Birodalom határán, a Kárpát-medencében.<sup>27</sup> A vallási különbségek, a keresztény államok közösségéről vallott korabeli felfogás, az egyes európai országok közötti jogi és politikai természetű hierarchikus viszonyok, a Spanyol Monarchia erőfölénye azt eredményezték, hogy a legtöbb európai állam, így a Birodalomba tagozódók is saját spanyolpolitikát alakítottak ki.<sup>28</sup>

Madrid érdekeinek érvényesítése során mindig törekedett a birodalmi alkotmány és a jog szigorú betartására. Ez megfigyelhető volt a harmincéves háború idején is, a prágai defenestrációt követő közép-európai és Rajna menti spanyol katonai beavatkozás során<sup>29</sup> éppúgy, mint 1624-től kezdve, amikor a spanyol politika, élén Olivares gróf-herceggel, egy birodalmi, védelmi és támadó jellegű szövetség összekovácsolására tett kísérletet.<sup>30</sup>

A német-római császárnak nyújtott folyamatos anyagi és katonai segítség és a Liga létrehozásának terve éppúgy következtek a spanyol állam külpolitikai és gazdasági érdekeiből,<sup>31</sup> mint a balti-tengeri császári-spanyol hídfőállás létrehozá-

23 *Friedrich Edelmayer*: Die Spanische Monarchie und das Heilige Römische Reich zwischen 1556 und 1621. In: Die Europapolitik Innerösterreichs um 1598 und die EU-Politik Österreichs 1998. Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 2003. 22–37.

24 *Geoffrey Parker*: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 1972.

25 *Jonathan I. Israel*: Conflicts of Empires. Spain, the Low Countries and the Struggle for World Supremacy 1585–1713. London, 1997. 23–44.

26 *Vö. Renate Pieper-Philipp Lesiak*: Redes mercantiles entre el Atlántico y el Mediterráneo en los inicios de la Guerra de los Treinta Años. XIV International Economic History Conference. Helsinki, 2006. Ld. [www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Pieper.pdf](http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Pieper.pdf)

27 *Vö. Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II (1593–1606). Archiv für österreichische Geschichte 135(1993) 183–255.

28 *Vö. Franz Bosbach*: Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Göttingen, 1988.

29 *Peter Brightwell*: The Spanish Origins of the Thirty Years' War. European Studies Review 9(1979) 409–431.; *Uő*: Spain and Bohemia: The Decision to Intervene, 1619. European Studies Review 12(1982) 117–141.; *Uő*: Spain, Bohemia and Europe, 1619–1621. European Studies Review 12(1982) 371–399.

30 *Monostori T.*: i. m. 50.

31 A továbbiakra: *Heinrich Günter*: Die Habsburger-Liga 1625–1635. Briefe und Akten aus dem General-Archiv zu Simancas. Berlin, 1908. (Historische Studien LXII.); *R. A. Stradling*: Olivares and the Origins of the Franco-Spanish War, 1627–1635. The English Historical Review 101(1986) 68–94.; *H. Ernst*: i. m. 19–44.; *Franz Bosbach*: Die Habsburger und die Entstehung des Dreißigjährigen Krieges. Die „Monarchia Universalis“. In: Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven. Hrsg. Konrad Repgen. München, 1988. 151–168.; *Manuel Fraga Iribarne*: Don Diego de Saavedra Fajardo y la diplomacia de su época. Madrid, 1998.; *Quintín Aldea Vaquero*: España y Europa en la Guerra de los Treinta Años. Cuenta y

sának szándéka.<sup>32</sup> A Liga IV. Fülöp és államminiszterének reményei szerint térdre kényszeríthette volna a „lázadó” holland Egyesült Tartományokat. A Hollandiával folytatott nyolcvanéves háború (1568–1648) a spanyol államháztartás pénznyelője, befejezése a spanyol gazdasági hanyatlás megállításának előfeltétele volt. Az 1620-as években egyre intenzívebbé vált a Madrid és Párizs közötti rivalizálás. Küszöbön állt a spanyol–francia háború kirobbanása, és a spanyol Habsburgok a testvérág és a birodalmi fejedelmek támogatásában bíztak. A globális méretekben gondolkodó spanyol politikai elit számára az vált a végső célkitűzéssé, hogy az összeurópai háború végeztével egy olyan *pax austriaca* jöjjön létre, amely révén megmarad a Habsburg-ház európai hegemoniája. Így föllélegeznének a Spanyol Monarchia területei, és mód nyílna az adóterhek könnyítésére, az átfogó reformelképzelések megvalósítására.

A Liga terve, amelynek középpontjában Olivares gróf-herceg külpolitikai koncepciójának sarokpontja, az Ausztriai Ház két ágának védelmi és támadó jellegű szövetsége állt, az évek során jelentős változásokon ment keresztül. A lehetséges résztvevők köre folyamatosan változott, elvben beléphettek lutheránus és itáliai fejedelmek, ideértve a pápát, és Lengyelország is. A tárgyalások azonban ritkán jutottak el a megvalósulás küszöbére. Madridnak újra és újra be kellett látnia, hogy a diplomáciai erőfeszítések és a nekik nyújtott anyagi segélyek ellenére a legerősebb német államok és hadvezérek nem fogják kockáztatni a Birodalmon belüli helyzetüket a spanyol célok megvalósítása érdekében. Bajorország, a *Katolikus Liga*, II. Ferdinánd és Wallenstein érdekei nehezen voltak összeegyeztethetők. Több alkalommal előfordult, hogy a császár segíteni akart, de nem voltak meg hozzá a szükséges eszközei: vagy pénze, vagy Wallenstein hozzájárulása, vagy Bajorország és a *Katolikus Liga* támogatása.

A szövetség létrejötté ugyan mindig a távoli jövőben lebegett, de egy nagyobb császári segítség mindvégig napirenden volt. 1628-ban és 1629-ben jó alkalom kínálkozott arra, hogy Madrid egy, az 1609. évihez hasonló (akkor 12 évre szóló) fegyverszünetet vagy békét kössön a hollandokkal. A gróf-herceg több esetben azért halasztotta el a tárgyalások felgyorsítását, mert abban bízott, hogy a birodalmi hadsereg németalföldi beavatkozása a küszöbön áll.

Az 1625-ös „csodaévet”<sup>33</sup> követően az évtized végén a Spanyol Monarchiát sorozatban érték a traumák. 1628 októberében elesett La Rochelle, ezzel véget ért a hugenotta ellenállás Franciaországban. XIII. Lajos fegyveres erőinek jelentős része felszabadult. Ugyanebben az évben egy holland flotta elfogta az egyik spanyol ezüstflottát, ami több millió dukát veszteséget jelentett a kincstárnak. A

Razón del pensamiento actual 20(2000) 65–74.; J. H. Elliott: El conde-duque de Olivares. El político en una época de decadencia. Barcelona, 2004.; Miguel Ángel Ochoa Brun: Historia de la diplomacia española. VII. La edad barroca. I. Madrid, 2006.

32 A kísérlet, amelyben Madrid Wallenstein sikereit, a császár és a lengyel király támogatását kihasználva Hollandia kereskedelmi útőrerét próbálta meg elválni, kudarcba fulladt.

33 „Annus mirabilis”. A németalföldi Breda sikeres ostromának, a braziliai Bahía hollandoktól való visszahódításának, az angolok sikertelen cádizi, Franciaország és Savoya sikertelen genovai támadásának éve.

németalföldi helyzet is romlott, és Spanyolország defenzívára, a mantovai és monferratói konfliktus kitörésével rövidesen háromfrontos háborúra (Itália, Németalföld, az Újvilág) kényszerült. Madrid helyzetét súlyosbította, hogy bár Wallenstein sikeresen befejezte a dán háborút, a császári sikereket követően, 1629-ben kiadott Restitúciós Ediktum hatástalan maradt. Egy évre rá a birodalmi választók II. Ferdinándot Wallenstein távozására és hadserege létszámának csökkentésére kényszerítették.

A *valido* kitartott a távlati tervek mellett. A spanyol király és a császár egymásrautaltságát hangsúlyozta, és jól látta, hogy a hadiszerencse bármikor megváltoztathatja a Liga létrejöttében kulcsszerepet játszó II. Ferdinánd hozzáállását. Gusztáv Adolf és seregének megjelenése a Birodalomban 1630 nyarán a legrosszabb forgatókönyv volt, amit a Habsburg-ház európai központjaiban el tudtak képzelni. Ezen az 1630. novemberben megkötött spanyol–angol béke ténye sem változtatott. A svéd király betörése ugyanakkor 1631 végére felgyorsította a Liga-tárgyalások folyamatát.

### Spanyol–osztrák kapcsolatok az 1620-as és 1630-as évek fordulóján

Az Ausztriai Ház 16–17. századi története alig érthető meg a spanyol–osztrák érdekellentétek, az állandó testvérviszályok ismerete nélkül. Az V. Károly korabeli éles szembenállás,<sup>34</sup> a Spanyolország németalföldi politikájával kapcsolatos nézeteltérések,<sup>35</sup> a töröksegély kérdése,<sup>36</sup> a spanyol–németalföldi hadsereg birodalmi betörései vagy IV. Fülöpnek a cseh és magyar koronára támasztott igénye<sup>37</sup> világosan megmutatták, hogy az egymástól 2000 kilométerre fekvő Madrid és Bécs érdekeit szinte lehetetlen volt összeurópai szinten összehangolni. A két önálló államot ugyanakkor a rokonság és a vallási érdekek, továbbá az anyagi erőforrások és a dinasztia területeinek szétszórtsága egymásra utalták.

A két Habsburg Monarchia között Alsó-Pfalz ügyén és a Rajna menti választófejedelemségek nemzetközi politikáján kívül<sup>38</sup> két jelentős konfliktusforrás

34 *Friedrich Edelmayer*: Los hermanos, las alianzas dinásticas y la sucesión imperial. In: Fernando I, 1503–1564. Socialización, vida privada y actividad pública de un Emperador del Renacimiento. Ed. Alfredo Alvar. Madrid, 2004. 167–179.

35 *P. Rauscher*: i. m.

36 *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II (1556–1576). Wien–München, 2004. 335–342.

37 *Magdalena S. Sánchez*: A House Divided: Spain, Austria, and the Bohemian and Hungarian Successions. *Sixteenth Century Journal* 25(1994) 887–903.

38 A Pfalzi Választófejedelemség Rajna menti fele 1620 és 1632 között spanyol adminisztráció irányítása alatt állt. *Anna Egler*: Die Spanier in der linksrheinischen Pfalz 1620–1632. *Invasion, Verwaltung, Rekatholisierung*. Mainz, 1971.; *Jürgen P. R. Kessel*: Spanien und die geistlichen Kurstaaten am Rhein während der Regierungszeit der Infantin Isabella (1621–1633). Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1979.

alakult ki az 1620-as és 1630-as évek fordulóján. Az egyik a mantovai és monferratói konfliktus, a másik Ferdinánd magyar király jövődöbelijének, IV. Fülöp testvérének, Máriának újra és újra elhalasztott bécsi útja volt.

1627 decemberében II. Vincenzóval kihalt a Gonzagák nemzetségének férfiága, és ezzel megkezdődött a mantovai örökségért (a mantovai hercegségért és a monferratói örgrófságért) vívott harc.<sup>39</sup> Az 1631-ig elhúzódó konfliktus<sup>40</sup> rémálomnak bizonyult Madrid számára és hozzájárult a Habsburgok spanyol és osztrák ága közötti bizalmatlanság és a bécsi politikai megosztottság elmélyüléséhez.<sup>41</sup> Olivares tehetetlennek érezte magát: Spanyolország mintegy 10 millió dukátot költött el Észak-Itáliában, de semmit sem kapott érte cserébe, ugyanakkor Madridot súlyos presztízavesztés is érte. A spanyol diplomáciának döntő befolyása volt Bécsben külpolitikai kérdésekben, ezért Madridban nehezen emésztették meg, hogy II. Ferdinánd a birodalmi helyzet stabilitása érdekében a konfliktus mielőbbi, a spanyol érdekeket figyelmen kívül hagyó lezárására törekedett. A franciákkal való tárgyalások során Bécs több olyan hibát vétett, amelyek miatt a szerződések módosítása vált szükségessé.<sup>42</sup>

39 A területek jogi értelemben a császár hűbértartokai közé tartoztak. Az örökségre Károly, Nevers hercege, a Gonzagák francia ágának feje tartott igényt. A konfliktusnak Mantova és Monferrato stratégiai helyzete adott európai jelentőséget. Előbbi délkeletre, utóbbi nyugatra feküdt a Spanyol Monarchia észak-italiai hídfőállásától, a Milánói Hercegségtől. Monferratóban emelkedett Casale fellelővára, amely uralta a Pó felső völgyét. Nevers hercege fiát, Károlyt Mantovába küldte, aki feleségül vette Máriát, II. Vincenzo unokahúgát, majd birtokba vette az örökséget. A császári jóváhagyás kikérése és Madrid értesítése elmaradt, ezzel az Ausztriai Ház kész helyzet elé került. Spanyolország nem hagyhatta szó nélkül a lépést, és a katonai beavatkozás mellett döntött. Madrid titokban területi gyarapodást, Monferratónak a Milánói Hercegséghez való csatlósát remélte, és igyekezett megakadályozni, hogy Mantova a francia király pártfogoltjának kezébe kerüljön.

40 A Milánói Hercegség kormányzója, Gonzalo de Córdoba a császár beleegyezését kérte a katonai akció megindításához. A császári felhatalmazás a spanyolok megdöbbenésére nem érkezett meg. Egyelőre a segítségnyújtás is késett, Wallensteinnek nem fűződött érdeke ahhoz, hogy hadserege beavatkozzon. Gonzalo de Córdoba végül 1628 márciusában kezdte meg Monferrato elfoglalását. Casale azonban ellenállt, és 1629 februárjában francia seregek keltek át az Alpokon. A Madrid által túl nagy létszámúnak tartott, több tízezer fős császári csapatok 1629 nyarára érkeztek meg Észak-Itáliába, majd kifosztották Mantovát. Kiadásait spanyol pénzből fedezték. A legendás spanyol hadvezér, Ambrosio Spínola nekikezdett Casale második ostromának, de sikertelenül. 1630 augusztusában újra francia hadsereg érkezett Észak-Itáliába, és bevette Pinerolót. 1630. okt. 13-án a császár és a francia követek megkötötték a regensburgi békét. A császár hozzájárult ahhoz, hogy Nevers herceget beiktassák.

41 Több érdekcsoport csapott össze. Lamormaini atya, II. Ferdinánd jezsuita gyóntatója és a Gonzaga-házhoz tartozó Eleonóra császárné (II. Ferdinánd második felesége és Gonzaga Mária nagynénje) befolyása ütközött meg a spanyol követekével és a spanyolbarát Johann Ulrich Eggenbergével, a Titkos Tanács elnökével. Collalto gróf, az Udvari Haditanács elnöke a háborús párt, Pázmány a békepárt,hoz tartozott.

42 A regensburgi béke végrehajtásáról szóló 1631. áprilisi és júniusi cherascói szerződésekről: *Quintín Aldea Vaquero: España y Europa en el siglo XVII. Correspondencia de Saavedra Fajardo. I. 1631–1633. Madrid, 1986. 521–548. (Apéndice 14. és 15.)*

Az ellentéteket tovább élezte a magyar királyné bécsi útjának elhúzódása. 1629 áprilisában kötötték meg a Ferdinánd és Mária közötti házassági szerződést, az infánsnő azonban csak 1631-ben érkezett meg Bécsbe. A késések elmérgesedő hangvételű diplomáciai levélváltást eredményeztek. A birodalmi és az észak-itáliai politikai helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a két Habsburg-ág háborúval fenyegette meg egymást.

### Róma Európa-politikája az 1620-as és 1630-as évek fordulóján

A Szentszék harmincéves háborúban betöltött szerepét, európai politikáját részletekbe menően tárgyalta az európai történetírás.<sup>43</sup> A korszak pápaságának történetét eltérően magyarázó historiográfiai vonulatok aszerint különíthetők el, hogy VIII. Orbán pápa semlegességre törekvő álláspontját vagy ellenkezőleg, az Ausztriai Házzal szembeni ellenérzéseit és francia irányú elfogultságát hangsúlyozzák.<sup>44</sup>

A Barberini-pápa, jóllehet a német területeken természetesen a katolikus ügyet támogatta, el akarta kerülni a Habsburgok túlzott megerősödését. Ettől való félelme csak erősödött, amikor a mantovai hercegség örökösödési kérdése körül 1627-ben kirobbant konfliktusban a birodalmi csapatok fegyverrel foglalták el Mantovát.<sup>45</sup> Az Egyházi Állam helyzetét féltve VIII. Orbán a Habsburg-ház gyengítésére törekedett, annak befolyását francia orientációval kívánta ellensúlyozni, semlegességének látszatát azonban igyekezett fenntartani.<sup>46</sup> Mindez jelentős egyházkormányzati lépések esetében is megmutatkozott: az 1629. évi kreációk alkalmával három császári bíboros-jelölt kinevezésére került sor, köztük Pázmányéra.<sup>47</sup>

43 A Szentszék európai politikájának áttekintése: *Tusor Péter*: A barokk pápaság (1600–1700). Bp. 2004., különösen: 29–76.

44 A kérdéssel foglalkozó irodalmat részletesen felsorolja: *Georg Lutz*: Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. In: Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte. Hrsg. Reinhard Elze–Heinrich Schmidinger–Hendrik Schulte Nordholt. Wien–Rom, 1976. 72–167., különösen: 93–94.; *Uő*: Roma e il mondo germanico nel periodo della Guerra dei Trent' Anni. In: La corte di Roma tra Cinque e Seicento "Teatro" della politica europea. A cura di Gianvittorio Signorotto–Maria Antonietta Visceglia. Roma, 1998. 425–460. A kérdéskört a VIII. Orbán pápa európai politikájáról zajló historiográfiai vitában elemzi: *Quintín Aldea Vaquero*: La neutralidad de Urbano VIII en los años decisivos de la Guerra de los Treinta Años (1628–1632). *Hispania Sacra* 21(1968) 155–178.

45 *Martin Faber*: Entweder Nepot oder Protektor. Scipione Borghese als Kardinalprotektor von Deutschland (1611–1633). In: Kaiserhof – Papstthof (16–18. Jahrhundert). Hrsg. Richard Bösel–Grete Klingenstein–Alexander Koller. Wien, 2006. 64–65.

46 *Tusor P.*: A barokk pápaság i. m. 44. skk.

47 *Tusor P.*: *Purpura Pannonica* i. m. 95.; *Uő*: Habsburg bíborosjelölések a 17. században. *Századok* 141(2007) 1135–1136.

A Szentszék politikáján kevésbé változtatott a német területeken a svéd király betörésével előálló új politikai helyzet. A Habsburgok európai dominanciáját rendkívül kedvezőtlenül érintette a Bajorország és Franciaország közti szövetség, amely 1631-ben Róma közreműködésével jött létre (fontainebleau-i szerződés). A pápaság a párizsi nuncius révén az egyezmény egyes részeinek megfogalmazásánál tevékenyen bábáskodott.<sup>48</sup> A szentszéki politika alakításában a legmeghatározóbb szerepet játszó, egyúttal legbefolyásosabb személy Francesco Barberini bíboros nepos volt, aki abban bízott, hogy Bajor Miksa személyében Franciaország mellé egy katolikus szövetségest szerez.

Róma és a Spanyol Monarchia eltérő politikai érdekeinek következtében feszültebbé váltak a szentszéki–spanyol kapcsolatok.<sup>49</sup> Az észak-itáliai háború eseményeivel szorosan összefüggő, sokáig lappangó konfliktus Borja bíboros tiltakozásában tört a felszínre.<sup>50</sup>

### Pázmány spanyol kapcsolatai 1629-ig

A salamancai jezsuita teológiai egyetem épületének folyosóján (*claustro*) tizenhat híres főpap portréja látható. Az egyik freskó Orsini, Lugo és Sforza-Pallavicini bíboros mellett Pázmány Péter képmása.<sup>51</sup> A kép Európa egyik legrégebbi fakultásán elsősorban a Nagyszombatban 1635-ben egyetemet alapító Pázmány előtt tiszteleg. IV. Fülöp monarchiájának irányítói és diplomatái ugyanezekben az évtizedekben politikai megfontolások miatt fordítottak nagy figyelmet a birodalmi bíboros személyére.

Fraknói Vilmos óta ismert tény, hogy Pázmány elődjéhez, Forgách Ferenc esztergomi érsekhez<sup>52</sup> hasonlóan kérte a Katolikus Királyt, hogy a Magyar Ki-

48 G. Lutz: Roma e il mondo germanico i. m. 435.

49 Quintín Aldea Vaquero: Política internacional de España y conflicto con Urbano VIII. In: Historia de España Menéndez Pidal. XXV. La España de Felipe IV. El gobierno de la monarquía, la crisis de 1640 y el fracaso de la hegemonía europea. Madrid, 1994.<sup>3</sup> 605–619.; Uő: España, el Papado y el Imperio durante la Guerra de los Treinta Años. I. Instrucciones a los Embajadores de España en Roma (1631–1643). Miscelánea Comillas: Revista de teología y ciencias humanas 16(1958) 291–437.

50 A spanyol diplomácia római jelenlétéről és működéséről a 16–18. században: Rafael Olaechea: Las relaciones hispano-romanas en la segunda mitad del XVIII. Zaragoza, 1999. 21–36. (a 17. századra vonatkozóan is lényegretörő összefoglaló), ill. legújabban Maria Antonietta Visceglia szerkesztésében a Roma moderna e contemporanea folyóirat 15(2007) 1–3. száma: Diplomazia e Política della Spagna a Roma. Figure di ambasciatori. Az 1630-as évek szentszéki–hispan kapcsolatairól: Thomas Dandele: La Roma española (1500–1700). Barcelona, 2002. 231–246., ill. M. A. Visceglia: i. m.

51 A freskó ismeretlen mester alkotása (17. század első fele). Frankl V.: Pázmány Péter és kora. III. i. m. 300.; Ifj. Vayer Lajos: Pázmány Péter ikonográfiája. Bp. 1935. 47.; Bikfalvy Péter: Spanyol kapcsolatainkról – a salamancai konferencia ürügyén. Nagyvilág 37(1992) 272.

52 Forgách Ferenc III. Fülöp követétől. Baltasar de Zúñiga-tól értesült az évdíj számára való odaítéléséről. Az érsek Pozsonyból 1612. szept. 12-én kelt levelében köszönte meg az uralkodó kezét. Archivo General de Simancas (= AGS) Estado, Legajo 2498, fol. 120.

ráltság vallási helyzetére, illetve a Bethlen Gábor támadásainak következtében elpusztult érseki birtokok állapotára való tekintettel részesítse őt rendszeres évdíjban.<sup>53</sup>

A hispán monarchia uralkodója a katolicizmus világi védelmezőjeként, egyúttal hatalmas területekre terjedő birodalmának nagyhatalmi státusát és befolyását is reprezentálva, már a 16. századtól kezdve különböző mértékű évdíjakkal segítette a spanyol politikai célokat támogató itáliai és német birodalmi tekintélyeket. Ismert tény, hogy III. Ferdinánd magyar királlyá választása az 1625. évi soproni országgyűlésen a frissen megválasztott Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter hathatós támogatásával valósult meg.<sup>54</sup> Bécsi követének közbenjárását követően IV. Fülöp érdemeik elismeréseképpen Esterházy Miklósnak a korszak legelőkelőbb kitüntetését, az Aranygyapjas Rendet adományozta,<sup>55</sup> míg Pázmány kiemelkedő összegű évdíjban részesült.<sup>56</sup>

Vajon a madridi udvarnak milyen információi voltak Pázmány személyéről? Kik voltak azok a spanyol diplomaták, akik IV. Fülöp és az *Államtanács* instrukcióit követve rendszeresen beszámoltak a bécsi udvar, a német tartományok, a Magyar Királyság helyzetéről, a legjelentősebb politikusok lépéseiről?

A harmincéves háború bécsi spanyol diplomatái<sup>57</sup> a monarchia legelőkelőbb főnemesi családjainak tagjai közül kerültek ki. Tehetsége és felkészültsége miatt közülük is kiemelkedik Francisco Moncada, Aytona III. márkija, Ossona gróf (1586–1635), aki 1624 és 1629 között rendes bécsi spanyol követ volt.<sup>58</sup> Fontos szerepet játszott az Olivares-féle Liga szervezésében.<sup>59</sup> Bécsi éveit követően Né-

53 *Frankl Vilmos*: Tanulmányaim Spanyolország állami levéltárában. Századok 3(1869) 159–165.; *Uő*: Pázmány Péter spanyol évdíja. Magyar Sion 7(1869) 22–39. Pázmány 1622. jan. 25-én Bécsből levélben folyamodott IV. Fülöphöz az évdíj elnyeréséért. Kiadása: PPÖL I. N° 167.: 272–273. Az eredeti lelőhelye: AGS Estado, Legajo 2507, fol. 123. Sokáig tartott, amíg Pázmány kézhez vehette az első összegeket. Az évdíj odaítélése hosszú procedúrát vett igénybe. Magas rangú támogatót, ajánlót kellett keresnie a penziót igénylőnek.

54 Az 1625. évi soproni országgyűlésről, III. Ferdinánd magyar királlyá választásáról: *Franz Christoph Khevenhüller*: Annalium Ferdinandeorum. X. Leipzig, 1724. 689–704.; *Frankl Vilmos*: A magyar királyválasztások története. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 207–212.; *Iffj. Hiller István*: Magyar nádorválasztás és európai politika. Az 1625. évi soproni országgyűlés nemzetközi diplomáciai vonatkozásai. Soproni Szemle 43(1989) 59–70.

55 *Iffj. Hiller I.*: i. m. 68.

56 Pázmány évdíjának nagysága (3 ezer scudó, 4500 aranyforint) a Birodalom legelőkelőbbjeinek penziójával vetekedett. Csak a kölni választónak (20 ezer scudó), Dietrichstein bíborosnak (10 ezer scudó), Albertnek, Miksa bajor herceg testvérének (9 ezer scudó) és a neuburgi hercegnek (6 ezer scudó) küldött összegek múlták azt felül. Ld. a spanyol Államtanács számára 1629-ben készített kimutatás adatait: *H. Günter*: i. m. 231–233.

57 *Vö. Miguel Ángel Ochoa Bruñ*: Historia de la diplomacia española. Apéndice I. Repertorio diplomático. Listas cronológicas de representantes, desde la alta edad media hasta el año 2000. Madrid, 2003. IV. Fülöp diplomatáiról: *Uő*: Los Embajadores de Felipe IV. In: Felipe IV. El hombre y el reinado. Coord. José Alcalá-Zamora y Queipo de Llano. Madrid, 2005. 199–233.

58 Bécsi követi instrukciója: Archivo Histórico Nacional (Madrid), Sección de Estado, Legajo 2835/2. Aytona márkiról: *Jesús Gutiérrez*: Don Francisco de Moncada, el hombre y el embajador. Selección de textos ineditos. Boletín de la Biblioteca de Menéndez Pelayo 56(1980) 3–72.

59 *H. Günter*: i. m. N° 1–5.: 211–220.

metalföldön teljesített jelentős diplomáciai szolgálatot.<sup>60</sup> A franciák és a bajorok által 1631 májusában kötött fontainebleau-i szerződés aláírását megelőzően ő értesítette arról a madridi udvart.

Az iratait őrző levéltárban<sup>61</sup> lelhető fel Pázmány Péter három eredeti, a követhöz latin nyelven intézett levele (Pozsony, 1627. február 12.; Nagyszombat, 1628. január 20. és Nagyszombat, 1629. január 16.). Mindhárom levél az évdíj folyósításával kapcsolatos.<sup>62</sup> Aytona márki saját kezű fogalmazványai között egy Pázmány Péterhez írott levelének (Bécsben, 1624. július 18-án kelt) fogalmazványa is megtalálható.<sup>63</sup>

A követ és Pázmány között szívélyes kapcsolat alakult ki. Ossona gróf a diéta után méltatta az érsek és Esterházy nádor érdemeit és sikerre vitte az évdíj ügyét.<sup>64</sup> Ossona leveleskönyvének adatai szerint Pázmány évdíjával, illetve Esterházy Miklós nádor Aranygyapjas Rendjével nemcsak a diéta után közvetlenül, hanem később is (1626. március 11-én) foglalkozott a követ.<sup>65</sup> Pázmány ekkor már megkapta IV. Fülöp levelét, amelyben az uralkodó értesítette a kegydíj odaítéléséről.<sup>66</sup>

Említendő, hogy Borja bíboros, a korszak leghíresebb kardinálisainak egyike szintén személyesen ismerte a magyar prímást. Több levelet váltottak és Pázmány 1632. évi római útja alkalmával találkoztak is, leveleikben gyakran említik egymás nevét.<sup>67</sup> Szinte közvetlenül bíborosi kinevezése után a római spanyol párt<sup>68</sup> egyik

60 Izabella spanyol–németalföldi kormányzó halála után 1633-tól ideiglenesen ő vezette a tartományt.

61 A több iratfolyóméternyi dokumentumot magában foglaló levéltárát a sevillai székhelyű Medinaceli hercegi család toledói magánlevéltárának „Archivo Histórico” fondja őrzi. A márki iratanyagának legnagyobb részét a birodalmi levelezés teszi ki; a hozzá írott levelek szerzői között ott volt a kor Európájának szinte összes mérvadó politikusa, uralkodója és fejedelme. Az iratanyag különleges darabja a követ leveleskönyve (Relacion diaria de la correspondencia mantenida por el III Marqués de Aytona, entre el 18 de Julio [de] 1624 y el 22 [de] Ag[osto] de 1627), amely a bécsi évek során elküldött levelek címzettjeinek neveit és a levelek keltezési dátumát tünteti fel, tehát tekinthető Aytona bécsi követsége naplójának is. Archivo de la Casa Ducal de Medinaceli (Toledo), Archivo Histórico (= ADM AH) Legajo 61, ramo 12, 28 fol. 1625. nov. 19-én pl. a soproni diétáról adott hírt, nov. 29-én már III. Ferdinánd magyar királlyá választását tudatta a madridi udvarral, kiemelve Pázmány és Esterházy fontos szerepét. Uo. fol. 12r.

62 A levelek kiadása folyamatban van.

63 ADM AH Legajo 59, ramo 5, sin. fol.

64 *Frankl V.*: Pázmány Péter spanyol évdíja i. m. 32. Aytona márki levelének másolata: Biblioteca Nacional de Madrid, Mss. 2356, fol. 570.

65 ADM AH Legajo 61, ramo 12, fol. 15r.

66 IV. Fülöp Pázmánynak. Zaragoza, 1626. jan. 15. Esztergomi Prímási Levéltár Archivum Ecclesiasticum Vetus 169, fol. 1. A verzón található feljegyzés szerint 1626. febr. 23-án érkezett meg a levél az érsekhez.

67 *Frankl V.*: Pázmány Péter spanyol évdíja i. m. 36–38.; *Uő*: Pázmány Péter és kora. III. i. m. 11–12.

68 A római „spanyol párt” tagjai közé sorolható kúriai bíborosok (Baltasar de Sandoval toledói érsek, Egidio Albornoz tarantói érsek, a Borja bíborossal jó barátságban lévő toszkán kardinálisok, Roberto Ubaldini és Luigi Capponi mellett Ippolito Aldobrandini és Ludovico Ludovisi bí-



legtekintélyesebb tagjának számító Filippo Colonna bíborosnak<sup>69</sup> köszönte meg gratulációját. A levélben<sup>70</sup> kifejezett együttműködési szándék túlmutat a szokványos udvariassági formulákon.

### Madrid tapogatózási kísérletei és terv Pázmány Rómába küldésére (1629–1630)

IV. Fülöp 1629 szeptemberében arra kérte II. Ferdinándot, hogy a Habsburg-párt megerősítése céljából küldjön bíborosokat Rómába; Spanyolországból is többen útnak indulnak.<sup>71</sup> Az itáliai politikai helyzettel, közelebbről nem indokolt elképzelésre Ferdinánd elutasító választ adott. Számba jöhető bíborosai, Klesl, Dietrichstein és Harrach különböző okok miatt, de nem tudtak Rómába utazni.<sup>72</sup> Pázmányt nem említi egyik levél sem, ellenben a néhány hónappal később, 1630. február 1-jén Tursi hercegének<sup>73</sup> írt követutasítás már igen. Ebben Fülöp kifejezetten és egyértelműen arra utasította Tursit, hogy az esztergomi bíboros-érsek és Harrach bíboros mielőbbi Rómába küldését érje el a császárnál.<sup>74</sup> Mi történt 1629 szeptembere és 1630 februárja között azon kívül, hogy Pázmányt bíborossá kreálták?

Az esztergomi érsek nevét többször említik a Bécsben rendkívüli követi megbízással eljáró diplomaták. Antonio Ataíde, Castro gróf<sup>75</sup> 1629. augusztus

borosok, természetesen idesorolva Giulio Savellit és Agostino Spinolát, valamint a „második sorból” Desiderio Scaglia, Cosimo de Torres és Carlo Pio di Savoia kardinálisokat) törekvései nagymértékben befolyásolták a Szentszék diplomáciai-politikai viszonyait. Lépéseik meghatározó módon kihatottak az Ausztriai Ház és Róma kapcsolatának alakulására. Vö. *M. A. Visceglia*: i. m. 175–176., ill. *Uő*: Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio nella prima metà del Seicento. In: *La corte di Roma* i. m. 37–91.

69 A Colonnák spanyol kapcsolatairól: *Thomas Dandeler*: *The Ties that Bind: The Colonna and Spain in the 17th Century*. In: *Roma y España, un crisol de la cultura europea en la Edad Moderna*. I. Coord. Carlos José Hernando Sánchez. Madrid, 2007. 543–549.

70 Pázmány Péter Filippo Colonna bíboroshoz. Nagyszombat, 1629. dec. 21. Kiadta: *Tusor P.*: Pázmány i. m. 173.

71 IV. Fülöp levele II. Ferdinándhoz. Madrid 1629. szept. 17. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilung, Spanien (= HHStA Staatenabt., Sp.) Hofkorrespondenz, Kart. 4., Map. 24., fol. 136r.

72 II. Ferdinánd levele IV. Fülöphöz. Bécs, 1629. okt. 25. HHStA Staatenabt., Sp. Hofkorrespondenz, Kart. 4., Map. 24., fol. 145r–145v. (fogalmazvány).

73 Carlos Doria, Tursi hercege, a genovai hadiflotta főkapitánya. Bécsi rendkívüli követségének két célja volt: képviselni a spanyol királyt Ferdinánd magyar király és Mária esküvőjén, és részt venni az 1630. évi regensburgi birodalmi gyűlésen.

74 *Q. A. Vaquero*: *España y Europa en el siglo XVII*. i. m. 356. (Apéndice 7.)

75 Ataíde, António de, (I.) Castro-Daire gróf (1567–1647). A spanyol haditengerészetben viselt különböző katonai tisztségeket. Később a madridi udvarban szolgált, a Portugál Tanács kancellárja, az Aragóniai Tanács elnöke lett. 1629-ben II. Ferdinánd udvarába utazott rendkívüli követként. Vale de Reis gróffal együtt a spanyol Korona alá tartozó Portugália kormányzójává

29-én Bécsben kelt, a spanyol évdíjhátralékokról tett jelentésében az esztergomi érseket intelligens és jó megítélésű emberként jellemzi, „ő az, aki a legjobban érzi annak [az évdíjnak] a hiányát, amivel neki tartoznak. A császár tiszteli őt, és neki [Castro grófnak] is úgy tetszik, hogy ki kellene [Pázmánynak] fizetni [amivel tartoznak]”.<sup>76</sup>

1629. október 24-én Bécsből kelt levelében Castro gróf a „németországi” bíborosokat jellemzi. Említi, hogy 1629. szeptember 17-én kelt IV. Fülöp hozzá intézett levele, amelyben arra utasította, hogy puhatolózzék a birodalmi bíborosok Rómába küldésének lehetőségéről.<sup>77</sup> A kérdésről Eggenberg herceggel, a *Titkos Tanács* elnökével beszélt először, aki „először nagyon készségesnek” mutatkozott. Később azonban előadta, hogy Németországban nincs több, csak három bíboros: Cliserio (Klesl), Dietrichstein és Harrach. Klesl – Bécs püspöke –, öreg, véleményeiben merev és kevésbé kedvelt, Mátyás császár alatt börtönbe is került. Dietrichstein igen elfoglalt az uralkodók szolgálatában, éppen most készül Genovába, Mária magyar királyné fogadására. Harrach bíboros, Prága érseke, Harrach grófnak, Eggenberg vejének testvére; testvére Wallenstein felesége; másik testvére Wallenstein örökösével kötött házasságot. Ő Eggenberg szerint túl fiatal és kevésbé tehetséges. Castro gróf 1629. november 15-én kelt levelében a következőket írta: „a császár válaszol Felségednek arra a levelére, amelyben bíborosok Rómába küldését kérte, és jóllehet a császár különböző akadályokat sorol, az igazi okok valójában azok, amelyeket megírtam Felségednek október 24-én”.<sup>78</sup>

A birodalmi bíborosokról ekkor adott kedvezőtlen híradás nem szolgálhatott Olivares és a spanyol *Államtanács* tagjainak megalégedésére. Joggal valószínűsíthető, hogy a madridi udvar jelentős várakozással és feszült figyelemmel tekintett az 1629 novemberében kreált bíborosok személyére és Castro gróf Pázmányról adott jellemzésére.

---

nevezték ki (1631–1633). Az életére vonatkozó források szétszóródtak. A londoni King's College Castro gróf több kéziratát őrzi. Tájékoztatásuk szerint a gróf bécsi követségére vonatkozó források nincsenek köztük.

<sup>76</sup> AGS Estado, Legajo 2510, fol. 81r.

<sup>77</sup> Kiadva: *H. Günter*: i. m. N° 15.: 235–236.

<sup>78</sup> AGS Estado, Legajo 2510, fol. 86. Ezt a levelet Günter nem adta ki. Castro 1629. nov. 15-én több levelet írt IV. Fülöpnek, ezek egyike szerepel munkájában, ld. i. m. N° 19.: 241–242.

## Az 1630 és 1632 közötti tárgyalások és a megkötött Liga spanyol elutasítása

A Pázmánynak 1632. február 14-én kelt, a szövetség római bemutatására és a majdani tárgyalásokra vonatkozó kiadatlan követutasítás-fogalmazványa a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* spanyol diplomáciai iratai között található.<sup>79</sup> Ugyanezen a napon írta alá II. Ferdinánd az Olivares gróf-herceg által sürgetett szövetség tervezetét.<sup>80</sup> Ekkorra fonódott össze a két diplomáciai szál: Pázmány kiküldetésének Madridban legkésőbb 1630 első heteiben felmerült terve és az Olivares-féle Liga létrejöttéről szóló tárgyalások.<sup>81</sup>

A szövetségtervezet császár általi aláírását megelőző két évről a szerzők ismerete szerint rendkívül kevés forrás maradt fenn. A bécsi Liga-tárgyalásokért 1630-tól kezdve spanyol részről Bruneau<sup>82</sup> és Cadereyta márki<sup>83</sup> voltak a felelősök, de az egyéb okból Bécsbe küldött követek feladatai között is központi szerepet kapott a szövetség előmozdításának ügye.<sup>84</sup> A diplomaták bécsi jelenléte az osztrák és spanyol állami és a belgiumi királyi levéltárakban őrzött források alapján nyomon követhető.<sup>85</sup> A tárgyalások a bajor–francia szövetség megkötése

79 HHStA Staatenabt., Sp. Diplomatiche Korrespondenz, Kart. 22., Map. 422., fol. 1–4. Fraknoi az utasítás címével annak kezdő szavait adja meg (ld. jelen munka 10. jegyzetét). A 4. folió versóján ugyanakkor rövid összefoglalás szerepel, amely egyértelművé teszi az irat tárgyát: „Instructio specialis pro Cardinale Pazmanny [...] novi foederis cum Rege Hispaniarum [...] negociari debeat.”

80 Proiectum Foederis pro conservatione Sacri Romani Imperii et Confoederatorum. Legatio Romana N° XX.: 42–47. A svéd király betörését hangsúlyosan említő szöveg szerint a hat évre szóló, nyitott Liga feje és a szövetségi hadsereg vezetője a császár. Ő és a spanyol király meghatározott számú gyalogos és lovas katonát bocsát a Liga rendelkezésére: II. Ferdinánd legalább 30 ezer gyalogost és 8 ezer lovast, IV. Fülöp 21 ezer gyalogost és 5 ezer lovast.

81 Nem zárható ki, hogy már korábban összekapcsolódtak. Ld. Olivares Castro grófjának 1629 márciusában írt levelét, melyben kifejtette, hogy egy támadó és védelmi jellegű birodalmi Liga létrehozására van szükség. *H. Günter*: i. m. N° 7.: 223. A Tursi hercegének szóló másik követutasítás (1630. márc. 14.) rendkívül részletes utasításokat tartalmaz a Liga-tárgyalásokra vonatkozóan. *Q. A. Vaquero*: España y Europa en el siglo XVII. i. m. 359–369. (Apéndice 8.)

82 Jacques Bruneau (1569–1634), a Lille-i számvevőszék elnöke, 1630-tól a spanyol király rezidense a Birodalom területén, a magyar királyné titkára és tanácsosa.

83 Lope Díez de Armendáriz (1575–1639), Cadereyta márki, a spanyol Haditanács tagja, korábban az Indiák flottájának a parancsnoka. A Quitóban született tengerész és diplomata 1635-ben Új-Spanyolország első kreol származású alkirálya lett.

84 Ld. jelen munka 81. jegyzetét, ill. IV. Fülöp Guastalla hercegnek, Madrid bécsi követének írt leveleit. *H. Günter*: i. m. passim.

85 A simancasi és a bécsi levéltár itt említett anyagán kívül: HHStA Belgien, Belgische Korrespondenz, Schachtel 17. (II. Ferdinánd levelei Izabellának és Ferdinánd bíboros-infánsnak, IV. Fülöp öccsének, 1630. aug.–1633. aug.), passim.; Schachtel 40. (Lettres des Gouverneurs généraux des Pays-Bas [...] aux Empereurs, tirées des registres de Correspondance de la Secrétairerie d'Etat allemande. T. V. Janvier 1630–14 Nov. 1633.), passim. Ld. még a Brüsszeli Királyi Levéltár anyagát: Archives Générales du Royaume, Secrétairerie d'Etat Allemande, 485. (Correspondance générale, 1629–1630.), passim.; 486.

után és Gusztáv Adolfnak a *Katolikus Liga* felett aratott breitenfeldi győzelmét (1631. szeptember 17.) követően gyorsultak fel, ezek ugyanis jelentősen meggyengítették a franciapárti és az Ausztriai Ház politikájával szemben álló birodalmi erőket.<sup>86</sup>

A szerzők az 1631. végi és 1632. eleji tárgyalásokról sem találtak releváns forrást Pázmány személyére vonatkozóan. IV. Fülöp egyik levele említi Cadereyta márki beszámolóját a Liga megkötésének okairól és körülményeiről, ezt az iratot azonban nem sikerült fellelni.<sup>87</sup> A spanyol diplomáciai törekvések középpontjában ekkor több nagy horderejű kérdés állt. Madrid mielőbb rá akarta bírni a császárt arra, hogy vonja vissza a Restitúciós Ediktumot, és ezzel párhuzamosan igyekezett megnyerni az Ausztriai Háznak a szász választót. Számos katolikus birodalmi fejedelem semleges álláspontot foglalt el Hollandiának a Szent Római Birodalmon belüli jogi és politikai pozíciójára vonatkozóan. Madrid ezen is igyekezett változtatni.

Pázmány római útját új megvilágításba helyezi a Liga-szöveg rendkívül kedvezőtlen madridi fogadtatása is. A spanyol uralkodó nem ratifikálta azt. Ez a tény a 20. század eleje óta jól ismert,<sup>88</sup> de a hazai történetírás eddig nem fordított figyelmet rá. Mivel a szövetség létrehozása elsősorban Madrid érdeke volt, ennek vizsgálata elsőrendű fontosságú. Mire Spanyolországba megérkezett a megkötött Liga híre és szövege, Pázmány már Rómában tárgyalt. A spanyol követek a szövetséget a régi felhatalmazásuk alapján kötötték meg, jelentősen túllépve a követutasításaikban foglaltakat. A spanyol uralkodó 1632 januárjára már új alapokra helyezte volna azt: Svédország és Franciaország ellen irányult volna.<sup>89</sup> A Liga szövege a spanyol fél szerint több sebből vérzett. Egyrészt, túl nagy anyagi és katonai kötelezettségvállalást tartalmazott IV. Fülöpre nézve. Másrészt, a pontatlan megfogalmazás miatt a spanyol király elvben követelhetne volna, hogy a védelmi és támadó jellegű szövetség keretében a résztvevők a spanyol uralkodó háborúit is támogassák, legyenek azok akár az Újvilágban. A Liga szövegének ezen részei még javíthatóak lettek volna. Egy mondatot azonban Madrid elfogadhatatlannak talált. Eszerint a Ligában résztvevők nem köthetnek új szövetséget a hollandokkal, és nem nyújthatnak számukra új és az eddigieknél nagyobb támogatást.<sup>90</sup> Ez közvetve azt jelentette, hogy a korábbi szö-

(1630–1631.), passim.; 530. (Correspondance du secrétaire allemand Jean Huart avec d'autres fonctionnaires d'État, belges et espagnols, relative aux affaires d'Allemagne), passim.

86 Vö. H. Günter: i. m. 60–113. A breitenfeldi csata utáni bécsi pánikhangulatra, a Wallensteinnel folytatott tárgyalásokra és Spanyolország pénzügyi segítségnyújtásának tervére: *Pekka Suvanto*: Wallenstein und seine Anhänger am Wiener Hof zur Zeit des zweiten Generalats 1631–1634. Helsinki, 1963. 97–107., 122–137. A Liga aláírását megelőző egy év tárgyalásait összefoglalja: *H. Ernst*: i. m. 42–44.

87 IV. Fülöp Bruneau-nak. Barcelona, 1632. máj. 12. *H. Günter*: i. m. N° 73.: 335–338., 336.

88 *H. Günter*: i. m. passim.

89 IV. Fülöp Guastalla hercegnek. Madrid, 1632. jan. 30. *H. Günter*: i. m. N° 67.: 325–330.

90 „Itidem si durante hocce foedere aliquis de novo sese cum Statibus Hollandiae colligaverit, novaque et ampliora quam hucusque auxilia directe vel indirecte quomodocunque illis ministraverit, similiter pro hoste habeatur.” *Proiectum Foederis* i. m. 46.

vetségeiket vagy a Hollandiával szembeni semlegességüket megtarthatták, az addigi támogatás fennmaradhatott. Ez szöges ellentétben állt Madrid alapvető külpolitikai céljaival, és a fennálló spanyol–francia béke szövegével is ellentmondásban volt.<sup>91</sup>

Kitekintés:  
a Borja-protestáció<sup>92</sup> és Pázmány  
Rómába érkezése

1632. március 8-án a titkos konzisztóriumon szót kért Borja bíboros, Spanyolország kardinálisprotektora. Felszólalását szokványos módon kezdte: két üres püspöki szék betöltésének ügyében tett előterjesztést. E tárgy végeztével azonban beszédének hangneme és témája merőben más irányt vett: a bíboros egy VIII. Orbán pápához címzett latin nyelvű dokumentumot olvasott fel. Szavai vibráló feszültséggel jelenítették meg Germania katolikusai visszafordíthatatlan vereségének veszélyét, az előretörő svéd seregek invázióját, a Gusztáv Adolf által fenntartott protestáns szövetséget, amit csak az összes katolikus hatalom együttes fegyveres ereje állíthat meg a pápa elkötelezett lelki és anyagi segítségével. A segítségkérés megfogalmazása voltaképp szemrehányás volt a pápa közömbössége miatt, aki a küszöbön álló sürgető veszély ellenére még mindig tétlennek és hezitálóknak tűnt. Ahogyan a bíboros beszédében az „adhuc Sanctitas Vestra cunctatur” kezdetű részhez ért, a pápa elhallgatásra szólította fel, és kérdést intézett hozzá arra vonatkozólag, hogy bíborosi vagy követi tisztében szól-e hozzá.<sup>93</sup> A kérdésnek utóbb Pázmány követsége idején is különös jelentősége lett. Borja bíboros felszólalása hangos és éles szóváltásba torkollott. A protestációt figyelemre méltó reakció követte, amelynek során markáns politikai erővonalak rajzolódtak ki. Veheemens állásfoglalásokra került sor, köztük a pápa idősebb testvére, Antonio Barberini bíboros részéről. A közjáték az irat VIII. Orbánnak való átnyújtásával végződött. Az eset nem váratlanul rögtönzött akció volt, sem pedig egy ügyetlen és megfontolatlan diplomáciai lépés. Sokkal inkább tekinthető ez a Habsburgok és a pápa között megromlott kapcsolatok következményének.

Az 1632. tavaszi római eseményeket taglaló historiográfia több esetben feltűnően hasonló kontextusba helyezve tárgyalja a spanyol kardinális fellépését és Pázmány követségét. Borja bíboros tiltakozásának politikai hátterét újabban Visceglia elemezte széles forrásbázisra támaszkodó tanulmányában. A rövid idő-különbségen kívül már önmagában is figyelemre méltó az Ausztriai Ház két bíborosának szerepe, fellépésük együttes vizsgálata azonban új megvilágításba helyezheti Pázmány útját is.

Borja bíboros tiltakozása nem tekinthető pusztán egy határozott diplomáciai gesztusnak; a IV. Fülöptől kapott utasításnak megfelelően a pápaság európai

91 IV. Fülöp Bruneau-nak. Barcelona, 1632. máj. 12. *H. Günter*: i. m. N° 73.: 335–338.

92 *M. A. Visceglia*: „Congiurarono [...]” i. m.

93 Vö. *Frankl V.*: Pázmány Péter és kora. III. i. m. 11–12.

politikájának megváltoztatását volt hivatva elérni. A mantovai és monferratói konfliktus lezárásának évében a bajor–francia közeledés és szövetség és annak pápai támogatása minden konkrét lehetőségét megghiúsította egy egységes, protestánsellenes katolikus front kialakulásának. Gusztáv Adolf betörése és sikerei, a breitenfeldi győzelem azonban változást hoztak, és a bajor állam és az osztrák örökös tartományok is veszélybe kerültek. Ebben a politikai helyzetben került sor Borja bíboros tiltakozására. A spanyol kardinálisnak 1631. december 19-én küldött 5 pontos utasítás a breitenfeldi vereség hatása alatt, annak mintegy következményeként fogalmazódott meg.

A csatára kifejezett utalás van a dokumentum elején (1. pont). Azt Madridban nemcsak katonai vereségként értékelték, hanem egy olyan politikai változás kezdetének is, amely Gusztáv Adolfot akár Németország császárává is tehetné (2. pont). Különleges beavatkozásokat látnak szükségesnek, hogy megakadályozzák a további, súlyos következményekkel járó vereséget, amely Itáliát és a Szentszéket is érintheti (3. pont). Ezért minden anyagi és katonai erőfeszítést meg kell tennie az Ausztriai Háznak és a katolikus német fejedelmeknek, de a pápának is. Az utasítás konkrét és egyértelmű volt: a bíborosnak a pápa hozzájárulását és intézkedését kell kérnie, hogy a spanyol korona országaiból befolyó annáták egy részét, és egyéb anyagi hozzájárulásokat is a lehető legrövidebb időn belül rendelkezésre bocsássa: méghozzá „nem a rendes (szokványos) úton, hanem Őszentsége azonnali és különleges intézkedésére” (4. pont). Amennyiben a követ (Borja bíboros) összes próbálkozása hiábavalónak bizonyulna, tiltakozás keretében kell a pápának elmondania, hogy tétlensége milyen veszélyekkel járhat. Az utasítás végén (5. pont) határozott felszólítás szerepel, amely arra utasította, hogy hangot is kell adnia az esetleges tiltakozásnak, és ha szükséges, azt félreérthetetlen határozottsággal adja Őszentsége tudtára.

Visceglia a történeti problémát a következőkben látja: miként lehet, hogy ezt az incidenst összeesküvésnek tekintették, a bíboros tiltakozását erőszakos és titkos politikai akcióként értékelték? A feltárt források alapján a korabeli spanyol politika kétértelmű megnyilatkozásokat tett: egyfelől alapvetően egyetértettek Borja bíboros fellépésével, másrésztől politikai és taktikai megfontolásokból a tiltakozást nyilvánosan túlzásnak minősítették, részben a kardinális „magánakciójaként” tüntetve fel. Madridból azonban egyszersmind jelezni is akarták Rómának, hogy „Spanyolország nem lehet a katolicizmus állandó oszlopa a pápa segítségével nélkül”. Attól függetlenül, hogy Borja fellépése „része” vagy „jele” volt-e egy nagyobb VIII. Orbán-ellenes spanyol összeesküvésnek, azt utólag elrettentő erővel lehetett használni. A spanyol diplomácia technikai és „eszköztára” Visceglia szerint régóta ismertek voltak Róma számára.

Pázmány személyében „a tiltakozásban részt vevő spanyol vagy spanyolbarát bíborosok csoportja jelentős segítséget kapott”. Pázmány küldetése megerősítette VIII. Orbánt abban a meggyőződésében, hogy Borja politikai „támadása” és a „bonyolult hálózatok szövevénye”, amely a háttérben meghúzódni látszott, súlyosan érinti a Szentszéket, megnehezítve a felelősök megbüntetését. Az ügy-

ben a pápa és a bíboros nepos gyorsan és elővigyázatosan cselekedtek, kerülve azt, hogy nyíltan összeesküvésről beszéljenek. Hallgattak a politikai konfliktusról, amely a Szentszék és Spanyolország között fennállt. A „lázadó” bíborosokat „gyenge pontjaikon” támadták, így például a rezidenciakötelezettség betartására kényszerítették a római spanyol párt több tagját.

### Összegzés

A bíboros-érsek római útjának középpontjában Olivares külpolitikai stratégiájának sarokköve, a spanyol uralkodó és a császár közötti szövetség létrehozásának előmozdítása állt. A követség jelentős mértékben a Spanyol Monarchia nagyhatalmi céljainak megvalósítása érdekében, a gróf-herceg birodalmi politikájának mentén, a madridi kormányzat elképzeléseihez igazodva szerveződött.

A fentebb leírtakból és az új kutatások fényében két további következtetés adódik. Egyrészt, Pázmány 1632. évi római útja a Bécsben szolgálatot teljesítő spanyol diplomaták (Castro gróf, Tursi hercege, Jacques Bruneau és Cadereyta márki) erőfeszítései nélkül valószínűleg nem jöhetett volna létre. Másrészt, az 1632. február 14-én, a császár által Bécsben aláírt Liga rendkívül kedvezőtlen spanyolországi fogadtatását és elutasítását tekintve, a bíboros-érsek útja jelentős részben már indulása napján okafogyottá vált.

Pázmány Péter követi megbízásának közvetlen előzményeiről, a spanyol diplomaták és a császár és tanácsosai közötti, 1631 végi és 1632 eleji tárgyalásokról a szerzők tudása szerint igen kis mennyiségű forrás maradt fenn a bécsi és a simancasi állami, a brüsszeli királyi és más európai levéltárakban. Csak ezeknek a jövőben talán előkerülő iratoknak a segítségével lehet majd egyértelműen meghatározni a spanyol diplomácia érdekérvényesítő képességének és Olivares gróf-herceg Európa-politikájának Pázmány római kiküldetésében játszott szerepét.

### TIBOR MARTÍ–TIBOR MONOSTORI

#### THE FOREIGN POLICY OF THE COUNT-DUKE OF OLIVARES AND THE BEGINNINGS OF PÉTER PÁZMÁNY'S LEGATION TO ROME IN 1632

Due to the comprehensive research of Vilmos Fraknói (1843–1924), it has been well-known in Hungarian historiography for one and a half decades that because of political plans leaders and diplomats of the monarchy of Philip IV of Spain (1621–1665) gave specific attention to Pázmány, archbishop of Esztergom, later even more attention to him when being cardinal. Although, historiography deals in detail with the history of Pázmány's mission in Rome in 1632, only the highlights of the European reactions of his journey are known. This is particularly true for the beginnings of the legation.

The study presents the beginnings of the imperial legation in 1632. The authors focused on examining the relevant sources during their researches in Austria and Spain. On the basis of the data it seems to be necessary to approach the beginnings and

reasons of the mission in Rome from the aspects of the Spanish branch of the House of Austria.

The focus of the travel of the cardinal-archbishop was the cornerstone in the foreign policy of the Count-Duke of Olivares, i.e. advancing the establishment of the League between the Spanish king and the emperor. The preparations of the legation were made to a great extent for the interests of the great power purposes of the Spanish Monarchy, in accordance with the German imperial policy of the Count-Duke and the ideas of the government in Madrid.

There are two further conclusions in the light of the new researches. On one hand, if it had not been for the efforts of the Spanish diplomats (Count of Castro, the Duke of Tursi, Jacques Bruneau and the Marquis of Cadereyta), Pázmány's travel to Rome would have probably failed in 1632. On the other hand, regarding the exceptionally unfavourable reception and refusal of the League in Spain, which was signed by the emperor in Vienna on 14 February 1632, the journey of the cardinal-archbishop was partly made redundant on the day of his departure.

As far as the authors know, in connection with the history of Péter Pázmány's legation, the negotiations between the Spanish diplomats, the emperor and his counsellors from the end of 1631 to the beginning of 1632, only a small number of sources remained in the state archives of Austria and Spain, the royal archives of Belgium and other European archives. Only these and other sources, which might turn up in the future, can give a basis to determine clearly the role the Spanish diplomats' ability to enforce their interests and the European policy of the Count-Duke of Olivares had in Pázmány's delegation to Rome.



ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER–DÖMÖTÖRFI TIBOR

## „Kijelentette: nem érdekük, hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.”

Két dokumentum a Magyarországra menekült keletnémet állampolgárok és a nyugatnémet–magyar kapcsolatok történetéhez 1989. augusztus elején

A Mihail Gorbacsov nevével fémjelzett új szovjet „irányvonal” hatására<sup>1</sup> 1987 nyarán és őszén a világpolitikát alapvető változások jellemezték, ugyanakkor a késő kádári Magyarországon – főként a gazdasági válsághelyzet által motiváltan – megkezdődtek azok a liberalizációs folyamatok, amelyek végül visszafordíthatatlannak bizonyultak.<sup>2</sup> Ebben az időszakban merült fel Budapesten egy olyan politikai vonzatú kérdés, amely évtizedeken keresztül tabutémának számított: a magyar–osztrák határon húzódó „vasfüggöny” lebontásának ügye. A Belügyminisztérium utasítására a magyar határőrség 1987 nyarán foglalkozni kezdett a határvédelem modernizálásának általános terveivel, és ennek keretében vizsgálat tárgya lett az úgynevezett elektromos jelzőrendszer (EJR) is, amely az 1960-as évek vége óta a határőrzési rendszer központi elemét képezte.<sup>3</sup>

A vizsgálatok eredményeit, amelyekben a határőrség 1987 nyarán az EJR-rel kapcsolatos tapasztalatait összefoglalta, végül Székely János, a határőrség országos parancsnoka terjesztette fel 1987. október 5-én kelt – természetesen szigorú-

1 Mihail Sz. Gorbacsov (1931–) SZKP-főtitkár politikájáról összefoglalóan ld. *Archie Brown: The Gorbachev Factor*. New York, 1996.

2 Grósz Károly (1930–1996) kormányfővé történt kinevezésével (1987. jún. 25.) napirendre került a magyar gazdasági rendszer radikális átalakítása a tervgazdálkodásról a piacgazdaságra való átmenet jegyében. E gazdasági fordulatot egy sor politikai reformlépés kísérte, éspedig kettős megfontolásból. Egyrészt a lakosság elkerülhetetlen életszínvonal-csökkenését igyekeztek a politikai vezetők ilyen módon „ellensúlyozni” (pl. a világútlelél 1988. jan. 1-jei bevezetésével), másrészt felismerték, hogy a gazdasági rendszer alapvető megváltoztatása a lakosság aktív részvételét, ill. a különböző gazdasági érdekek érvényesülésének lehetőségét teszi szükségessé (pl. a sztrájk- és egyesülési jog által). Részletesen erről ld. *Andreas Schmidt-Schweizer: Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München, 2007. (Südosteuropäische Arbeiten 132.) 42–70.

3 Az elektromos jelzőrendszert az MSZMP KB PB 1965. máj. 11-ci határozata alapján hozták létre a magyar–osztrák államhatáron, 246 km hosszúságban. Az EJR-t arra szánták, hogy felváltsa a szögesdrót-akadályokból, aknamezőkből és jelzőrakétákból álló technikai határzárakat, amelyet 1949-ben, ill. 1957-ben közvetlenül az osztrák határnál létesítettek. Sem a jelzőrendszeren, sem annak környezetében nem helyeztek el életveszélyes eszközöket, a berendezés – drótagadályt képező funkciója mellett – elsősorban az illegális határátlépési kísérletek jelzésére szolgált. Részletesebben ld. *Sallai János: Elektromos jelzőrendszer. „Vasfüggöny” az osztrák–magyar határon*. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Főiskolai Közlemények 20(1996) 13–29.

an titkos – jelentésében a Belügyminisztériumhoz.<sup>4</sup> Székely jelentése a jelzőrendszer számos problémájára hívta fel a figyelmet. Különösen azt emelte ki, hogy a riasztások „döntő többségét” vadállatok, időjárásai behatások és technikai hibák váltják ki, és ez jelentősen növeli a határőr állomány „fizikai, pszichikai megterhelését”. Ezenkívül arra hívta fel többek között a figyelmet, hogy a létesítmény fenntartása magas – és állandóan növekvő – költségekkel jár, továbbá rámutatott arra a groteszk tényre, hogy a szükséges rozsdamentes huzal utánpótlása csak devizát emésztő drága nyugati importból oldható meg. A számos problémát figyelembe véve Székely arra a következtetésre jutott, hogy a berendezést az 1990-es évek elején vagy egy teljesen új rendszerrel kell felváltani, vagy pedig le kell bontani. A határőrség jelentéséből (amelyben Székely az elektromos jelzőrendszert – saját kompetenciáját jelentősen túllépve – „erkölcsileg elavultnak” is nevezi) végül is egyértelműen kiviláglik, hogy a parancsnok a rendszer lebontását és egy nyugati típusú, modern határőrizeti rendszerre való áttérést preferálta: „A BM Határőrség vezetése a társadalmi, politikai helyzet elemzése és a sokoldalú szakmai mérlegelés alapján az EJР megszüntetésében, viszont az MNK államhatárának biztonságos őrizete érdekében a feltételek szükséges biztosításával új, a járőrök szolgálatát segítő technikai eszközök rendszerbe állításában, manőverezési lehetőségeink javításában látja a megoldást.”<sup>5</sup>

1988 nyaráig – elsősorban az elhatalmasodó gazdasági nehézségek és a váratlanul felgyorsuló belpolitikai változások miatt – a jelzőrendszer lebontásának kérdése háttérbe szorult, amiben kétségtelenül szerepet játszott a Grósz Károly-féle pártvezetés kiváró, óvatos politikája is.<sup>6</sup> A téma ezt követően Horváth István belügyminiszter és Pozsgay Imre államminiszter, a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) Politikai Bizottságának (PB) tagja révén került ismét napirendre 1988 őszén.<sup>7</sup> E kezdeményezések folytán az MSZMP PB 1989. február 28-án döntést hozott arról, hogy a „vasfüggőnyt” a magyar–osztrák határon le kell bontani.<sup>8</sup> Az állampártban és a kormányban a

4 Jelentés a nyugati határszakaszon kiépített elektromos jelzőrendszer műszaki-technikai állapotáról. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Határőrség Országos Parancsnoksága, XIX-B-10, XIII. 5. fsz., 23. d. 8. A szöveget némi rövidítéssel közli: *Andreas Schmidt-Schweizer*: „Vasfüggöny” – nyugati importból. Határőrség és devizagazdálkodás. História 28(2006) 5. sz. 23–25.; ld. továbbá: *Uő*: Die Öffnung der ungarischen Westgrenze für die DDR-Bürger im Sommer 1989. Vorgeschichte, Hintergründe und Schlussfolgerungen. Südosteuropa Mitteilungen 37(1997) 33–53., itt: 34–37.

5 Jelentés a nyugati határszakaszon kiépített elektromos jelzőrendszer műszaki-technikai állapotáról. MOL Határőrség Országos Parancsnoksága, XIX-B-10, XIII. 5. fsz., 23. d. 8.

6 Így érvel: *Oplatka András*: Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra. Bp. 2008. 34.

7 Az osztrák–magyar határon húzódó határbiztosítási rendszer sorsáról való végső döntés előtörténetéhez ld. részletesen: *Oplatka A.*: i. m. 15–91., továbbá: *A. Schmidt-Schweizer*: Öffnung der ungarischen Westgrenze i. m. 37–41.

8 Ld. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1989. febr. 28-án megtartott üléséről. MOL M-KS 288. f. 5/1054. ó. e. (1989. febr. 28.), 5R, 191. A Határőrség Országos Parancsnoksága már 1989. márc. 9-én előterjesztett egy feladattervet, amely a „vasfüggöny” lebontásának folyamatáról és az új határőrizeti rendszer szervezéséről rendelkezett. Vö. *A. Schmidt-Schweizer*: Öffnung der ungarischen Westgrenze i. m. 40.

határozat széles körű egyetértésre talált, illetve nem mutatkozott számottevő ellenállás vele szemben.<sup>9</sup>

A Politikai Bizottság döntését nem tartották titokban. Miután mind Horváth István, mind Pozsgay Imre már 1988 nyarán, illetve őszén nyilvánosan rámutatott a határőrizeti rendszer idejétmúlt voltára,<sup>10</sup> a párt központi lapjában, a *Népszabadságban* – ha nem is kiemelt helyen – 1989. március 4-én hírt közöltek a PB-határozatról: „1990 végéig fokozatosan megszüntetik az elektromos jelzőrendszert, a nyomsávot, a korlátozásokat. Vége: örökre.”<sup>11</sup> A cikk ugyanakkor utal a magyar–osztrák határt biztosító rendszernek a német–német vagy a csehszlovák–német határhoz viszonyítottan eléggé ártalmatlan jellegére, és ugyanakkor fontos információkat árul el a berendezés felépítéséről és működéséről: „Műszaki zárnak is nevezik, ami nem pontos meghatározás. A műszaki zár: harci védelmi eszköz, aknamezők, dróthálók bonyolult együttese. Az elektromos jelzőrendszer: határőrizeti segédlet, betonoszlopok közé feszített drótok, amelyekbe kifestültségű áramot vezettek. A kerítés jelzi, ha valaki megmássza, átvágja, aláássza. Mellette út húzódik, hogy ellenőrizhető legyen, és keskeny szántás, amely megőrzi s felmutatja a határsértő nyomát. Ez a nyom-sáv. Végül is ártalmatlan eszköz, de csúf, talántán riasztó látvány.”<sup>12</sup> Tehát ke-reken két hónappal azelőtt, hogy 1989. május 2-án egy látványos nemzetközi sajtókonferencia keretében hivatalosan bejelentették a „vasfüggöny” lebontá-sának megkezdését,<sup>13</sup> a – nem csak magyar – nyilvánosság már fontos értesülé-seket szerezhetett a magyar–osztrák határon lévő viszonyokról – és azok jövő-beni alakulásáról.

A magyar politikai vezetés nyilvánvalóan alábecsülte a határzár lebontására vonatkozó döntésének a következményeit,<sup>14</sup> ezek azonban hamarosan szemmel látható módon jelentkeztek. 1989 tavasza, de különösen a nyári szabadságolások beköszönte után drámai módon növekedni kezdett azon NDK-állampolgárok szá-ma, akik szocialista „hazájukat” Magyarországon keresztül kívánták elhagyni.<sup>15</sup> 1989. május elejétől július végéig összesen 237 keletnémet menekült jelentkezett

9 Mindazonáltal a magyar kormány hivatalosan csak 1989. máj. közepén foglalkozott a határbizto-sítási rendszer lebontásának kérdésével. Vö. *Oplatka A.*: i. m. 272.: 47. sz. jegyzet.

10 Ld. *Szabó László*: Mi szorul reformra a belügyminisztériumban? Interjú Horváth István belügy-miniszterrel. *Népszabadság* 1988. aug. 6. 5.; ill. *Borbás Katalin*: Elérkezett az idő a műszaki zár felszámolására. *Népszabadság* 1988. okt. 27. 1., 4.; *Sz. J.*: „A határőrség nemzeti feladatot telje-sít.” *Határőr* 1988. nov. 4. 5.

11 *Sz. J. J.*: Ahol a „műszaki zár” véget ér. *Népszabadság* 1989. márc. 4. 15. A cikk szerzője Szabó József Jenő.

12 I. h.

13 Ld. *Hajba Ferenc*: Megkezdtek a műszaki határzár felszedését. Nemzetközi sajtótájékoztató He-gyeshalomban. *Népszabadság* 1989. máj. 3. 1.

14 Ezt a tényt a korszak vezető politikusai később nyíltan elismerték. (Vö. ehhez pl. *Oplatka A.*: i. m. 16.)

15 Az egyre dagadó menekülthullám egzakt számairól sajnos nincsenek pontos forrásaink. Különö-sen hiányoznak a magyar határőrség megfelelő statisztikái.

az osztrák hatóságoknál, akiknek sikerült átszökniük a magyar határon.<sup>16</sup> A magyar Belügyminisztérium sajtóosztálya július végén azt jelentette, hogy az 1989. év első felében 550 NDK-állampolgár kísérelte meg illegálisan Magyarország területének elhagyását Ausztria irányába.<sup>17</sup> Valamivel később a *Süddeutsche Zeitung* – nem hivatalos forrásokra hivatkozva – már kerekén 1600 keletnémetről tudósított, akiknek sikerült Ausztriába menekülniük.<sup>18</sup> Ugyanakkor egyre nagyobb számban kerestek menedéket NDK-állampolgárok a nyugatnémet állam budapesti nagykövetségén is, augusztus elejéig több mint 150-en.<sup>19</sup>

Az NDK részéről természetesen minden ilyen tettet – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – hazaárulásnak tekintettek. Figyelemre méltó azonban, hogy – a magyar hivatalos szervek mellett – az NSZK politikusai is megkísérelték, hogy „lebeszéljék” a keletnémet polgárokat a további menekülési kísérletekről. Ennek legfőbb eszköze sajtóközlemények kiadása volt, amelyeket azután a magyar média is közzétett. A *Népszabadság* 1989. július 25-én például az alábbiakat hozta nyilvánosságra: „Priesnitz [Walter Priesnitz, a belnémet kérdésekkel foglalkozó nyugatnémet államtitkár] arra hívta fel az NDK-lakosokat, hogy maradjanak otthon, »nehogy a németek újraegyesülése a Szövetségi Köztársaságban történjen meg«. Kifejtette azt a véleményét is, hogy mindazok az NDK-állampolgárok, akik Magyarországon át akarnak Nyugatra távozni, »ne számítsanak sétára«.”<sup>20</sup> Szintén a központi pártlapban lehetett olvasni: „Az NSZK budapesti nagykövetségének nem áll módjában segíteni azokon az NDK-állampolgárokon, akik a külképviselet közbenjárásától remélnék kiutazási engedélyt Magyarországról a Szövetségi Köztársaságba. A döntés egyedül az NDK-tól függ – jelentette ki hétfőn az NSZK Külügyminisztériumának helyettes szóvivője, Hanns Schuhmacher bonni sajtóértekezletén.”<sup>21</sup> Még 1989. július 26-án kiadott a magyar Belügyminisztérium egy saját közleményt *Határaink sérthetetlenek* címmel, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar határ illegális átlépési kísérlete az érvényben lévő törvényeknek megfelelően bűncselekménynek minősül.<sup>22</sup>

Mindezen felhívások azonban érzékelhetően nem sok hatással bírtak, a menekültek áradata egyre csak nőtt. A menekültprobléma a magyar hatóságokat és a politikát nehéz feladat elé állította. Az alapprobléma nem is igazán a tovább-

16 Bonn az NDK-menekültekről. *Népszabadság* 1989. aug. 1. 1. Ez a szám mindazonáltal nem foglalja magában azokat a személyeket, akik a magyar–osztrák határ illegális átlépése után továbbutaztak az NSZK-ba vagy a nyugatnémet állam bécsi nagykövetségén jelentkeztek.

17 Ld. *Karcagi Katalin*: A magyar hatóságok tájékoztatják az NDK budapesti nagykövetségét. A KEOKH vezetője a tiltott határátlépési kísérletekről. *Határaink sérthetetlenek*. Magyar Hírlap 1989. júl. 26. 4.

18 Ld. Ungarn will nicht Ausreiseland für DDR-Bürger sein. *Süddeutsche Zeitung* 1989. aug. 11. 1.

19 Vö. erről az alábbiakban az 1989. aug. 7-én kelt dokumentumot.

20 Bonn otthon maradásra inti az NDK-ból távozni készülöket. A *Süddeutsche Zeitung* a követség-foglalókról. *Népszabadság* 1989. júl. 25. 2.

21 Bonn az NDK-menekültekről i. h.

22 *Karcagi K.*: i. m. 4.

menekülési szándékkal Magyarországon tartózkodó NDK-állampolgárok tömege volt, hanem az a tény, hogy a határőrség és a rendőrség feladata változatlanul az volt, hogy a rendet a határon az érvényes jogi keretek között tartsa fenn, holott ezeket a rendszabályokat a politikai és – az alább még tárgyalandó – nemzetközi fejlemények már rég meghaladták. Kezdetben a magyar hatóságok még messzemenően tartották magukat az előírásokhoz.<sup>23</sup> Ez az NDK-állampolgárok számára a következőket jelentette: a magyar határőrök egy megfelelő bejegyzést tettek azon személyek útlevelébe, akiket menekülési kísérlet során elfogtak, illetve értesítették az NDK hatóságait a történetekről. Ezt követően az illető személyeket rendszerint átadták a keletnémet belügyi szervek képviselőinek és – általában repülőgépen – visszaszállították őket az NDK-ba. 1989. július végén–augusztus elején azonban ez a hatósági gyakorlat egyre ellentmondásosabbá vált. Egyrészt ugyanis még mindig sor került kiutasításokra a régi módon, másrészt azonban az illegális határátlépési kísérlet közben elfogott személyeket már egyszerűen csak „visszairányították” az ország belseje felé, és az NDK hatóságai felé sem tettek semmilyen jelzést.<sup>24</sup>

E bizonytalanná – és kiszámíthatatlanná – váló gyakorlat hátterében az állt, hogy a magyar politikai vezetés időközben szembesült egy alapvető jogi dilemmával. Egyrészt 1989 nyarán még érvényben voltak azok az NDK-val kötött bilaterális egyezmények, amelyek alapján NDK-polgárok menekülési kísérletét a keletnémet hatóságoknak jelenteni kellett, illetve az illető személyeket országukba vissza kellett toloncolni.<sup>25</sup> Másrészt Magyarország 1989 márciusában csatlakozott az 1951. évi genfi menekültügyi konvencióhoz. E lépés eredeti célja a Ceausescu-diktatúra elől az országba menekült, zömmel magyar nemzetiségű román állampolgárok jogi státuszának rendezése volt.<sup>26</sup> Az időközben kialakult helyzetben azonban e lépésnek előre nem látott, súlyos következményei támadtak, amint erről László Jenő, az igazságügy-miniszter helyettese 1989. július végén a Legfőbb Ügyészséget tájékoztatta: „Ezen egyezmény elfogadásával ugyanis olyan kötelezettségeket vállaltunk, amelyek nem teszik lehetővé az NDK-állampolgárok kényszerű visszajuttatását hazájukba vagy más olyan országba, ahová nem kívánnak menni. [...] A genfi egyezménynek különösen a 31.,

23 Az 1984. ápr. 18-án kelt ún. löparancsot – amely a tárgyalat időszakban formailag még érvényben volt, *de facto* azonban már hatályon kívül került – nem alkalmazták, nyilvánvalóan a határőrség országos parancsnokának informális utasítása alapján. Vö. ehhez: A. Schmidt-Schweizer: Öffnung der ungarischen Westgrenze i. m. 43.

24 Ezekről a fejleményekről részletesen ld. Oplatka A.: i. m. 111–129.

25 Itt elsősorban a következő egyezményekről volt szó: Szerződés a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság között a polgári, családügyi és bűnügyi jogsegélyről (1957. okt. 30.; ld. 1958. évi 20. sz. törvényerejű rendelet) és Egyezmény a Magyar Népköztársaság kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság kormánya között a vízummentes utazásról (1969. jún. 20.; ld. 1969. évi 31. sz. törvényerejű rendelet), ill. 1977. évi megváltoztatása (ld. 1977. évi 26. sz. törvényerejű rendelet).

26 A konvenció Magyarország vonatkozásában 1989. jún. 12-én lépett hatályba. Vö. részletesebben később a 45. sz. jegyzettel.

32. és 33. cikkére szeretném a figyelmet felhívni. Ezek szerint a menekülteket akkor sem lehet akaratok ellenére visszajuttatni hazájukba, ha nem kapnak menedékjogot. Nehéz lenne az Ausztriába tiltott határátlépést megkísérlő NDK-állampolgárokról azt állítani, hogy nem menekültek, még akkor is, ha történetesen formálisan nem kértek, illetőleg nálunk nem kapnak menedékjogot.”<sup>27</sup>

Az NDK-menekültek számának drámai növekedése, a magyar-osztrák határon kialakult zavaros helyzet, a magyar hatóságok ellentmondásos tevékenysége, valamint a genfi konvencióhoz való csatlakozás után Magyarországon kialakult bizonytalan jogi helyzet láttán az NSZK budapesti nagykövete, Alexander Arnot – természetesen a bonni külügyminisztérium, illetve Hans-Dietrich Genscher szövetségi külügyminiszter instrukcióinak megfelelően – megbeszélést kezdeményezett a magyar Bel- és Külügyminisztériummal: 1989. augusztus 4-én fogadta őt Horváth István belügyminiszter, augusztus 7-én pedig létrejött az Alexander Arnot és Somogyi Ferenc külügyi államtitkár közötti találkozó.<sup>28</sup>

\*

Az alábbiakban azt a két feljegyzést közöljük – fordított időrendi sorrendben<sup>29</sup> –, amelyek az említett megbeszéléseket dokumentálják – magyar szemszögből.<sup>30</sup> Az iratok több szempontból is figyelemre méltók. Olyan szempontokra irányítják a figyelmet, amelyek eddig talán nem kaptak kellő hangsúlyt a határnyitás 20. évfordulója közeledtével a témával foglalkozó, gyorsan bővülő irodalomban.

A feljegyzésekből kirajzolódó kép jól mutatja a korabeli magyar politika alapproblémáját, az igazodási kényszert a „két világ”, Kelet és Nyugat között. Ez a helyzet törvényszerűen jött létre a magyarországi politikai környezet – sokak számára váratlanul – dinamikus változása következtében, amely 1987–1988-ban vette igazán kezdetét, és amely nemcsak a belpolitikai helyzetre, hanem különös módon a külső kapcsolatokra is kihatott. A tárgyalt kontextusban a Magyar Népköztársaság az NDK és az NSZK közötti, súlyos feszültségekkel terhelt erőterbe került, ahol a két fél gyökeresen ellentétes magatartást várt el tőle. Magyarország úgyszólván „belekeveredett” a második világháború utáni időszak egyik meghatározó európai (és világpolitikai) konfliktusába, a németkérdésbe.

27 László Jenő, az igazságügy-miniszter helyettese levele Nyíri Sándor (1942–), a legfőbb ügyész helyettese számára, 1989. júl. 29. Legfőbb Ügyészség, iktatószám nélkül; eredeti másolata a szerzők birtokában.

28 Ld. ehhez: *Oplatka A.*: i. m. 129–134. A tény, hogy Arnot-t a Külügyminisztériumban csak államtitkári szinten fogadták, visszavezethető arra, hogy a kérdéses időben a menekültek problémáját úgy tekintették, mint amelyben elsősorban a Belügyminisztérium illetékes.

29 Az eredeti irat formájához híven a közlések fordított időbeli sorrendiségét az adja, hogy az aug. 4-ei megbeszélésekről készült feljegyzés az aug. 7-ei tárgyalás dokumentumának mellékletét képezi, és így került továbbításra az illetékes politikusokhoz, elsősorban is Horn Gyula külügyminiszterhez.

30 A megfelelő „ellendokumentumok”, amelyek a nyugatnémet fél részéről készülhettek a találkozókrol – mindenekelőtt Arnot kétségtelenül létező követi jelentése –, a 30 éves kutatási zárlat miatt egyelőre nem kutathatóak.

Az átalakulóban lévő magyar (kül)politika iránykeresését ebben az átmeneti helyzetben az egy időben érvényes, de egymásnak ellentmondó nemzetközi jogi kötelezettségek anómiás ellentmondásai is megnehezítették: egyik oldalról multilaterális kötelezettségvállalás (például a genfi menekültügyi konvenció) a demokratizálódás, a Nyugat felé való kíváncsi orientáció jegyében, másrészt a széthullás felé tartó szovjet zóna „testvérországaival” továbbra is fennálló bilaterális kötelékek. Magyar részről ugyanakkor el kívánták kerülni azt a látszatot, hogy a magyar politika a Nyugat, ez esetben Bonn nyomására cselekszik. E megfontolások háttérében az állhatott, hogy a gorbacsovi Szovjetunió álláspontja bár sejthető volt, de semmi esetre sem volt borítékolható a „testvérországok” között kiélesedő vitában.

A feljegyzésekből nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar politikai vezetés és az államigazgatás egy részét nyilvánvalóan túlterhelte a változások dinamikája. Ilyen helyzetben nem tűnik különösnek – vagy épp politikailag szándékoltnak –, hogy az említett területeken ellentmondásos, részben kaotikus viszonyok alakultak ki, így például a jogi normák változásainak, a jogalkalmazás aszinkron működésének terén. Az NDK-ból Magyarországra „zúduló” menekülthullám kezelésének nehézségét – a váratlanság és a felkészületlenség faktorán túl – alapvetően az a nem felejtendő tényállás okozta, hogy az átalakuló Magyarországnak a tárgyalási időszakban politikai, gazdasági és társadalmi kihívások egész sorának kellett megfelelnie a demokratizálódás és a piacgazdaságra való áttérés útján, amelynek során számos kérdés ekkor még nyitottnak számított.<sup>31</sup> Az NDK-menekültek ügye tehát „csak” egyike volt ama számos megoldandó, jelentős problémának, amely a magyar politikát és társadalmat foglalkoztatta.

A nyugatnémet diplomácia részéről e kérdésben augusztus elején a feljegyzések alapján is tapasztalható bizonyos „érzékletlenség”, illetve a magyarországi helyzet nem teljes megértése. Bizonyos nyugatnémet oldalról tett kijelentések – így például Genscher külügyminiszter részéről is<sup>32</sup> – arra utalnak, hogy Bonnban nem voltak igazán tisztában a helyzet megoldása érdekében tett magyar erőfeszítésekkel. Ugyanakkor a Hallstein-doktrína<sup>33</sup> szellemére emlékeztető határozottsággal – hogy ne mondjuk, némi arroganciával – léptek fel a magyar féllel szemben, „minden németek” alaptörvényben rögzített képviselőjeként, viszonylag kevés megértést mutatva Magyarország ekkor még elvileg létező szövetségi elkötelezettségei iránt.

Az iratokból ugyanakkor az is kitűnik, hogy nyugatnémet részről ekkor még egyáltalán nem számoltak a határok magyar részről történő általános megnyitásával, mint megoldási lehetőséggel. Sokkal inkább a menekültekkel, illetve az

31 Vö. a Nemzeti Kerekasztal 1989 júniusától folyó tárgyalásait.

32 Ld. később a 49. és 50. sz. jegyzetet.

33 Konrad Adenauer kancellár 1955. szept. 22-én hozta nyilvánosságra a W. Hallstein külügyi államtitkárról elnevezett doktrínát, miszerint az NSZK megszakítja diplomáciai kapcsolatait mindazon államokkal, amelyek elismerik az NDK-t.

NDK-val valamilyen módon kialakítandó megegyezés tűnt számukra reális opciónak, erre utal az úgynevezett Vogel-megoldás szóba hozása is.<sup>34</sup>

Érdemes röviden, de külön kitérni Arnot nagykövet ama megjegyzésére, amelyet Somogyi Ferencsel való tárgyalása során mintegy mellékesen elejtett, és amelyet jelen publikációnk címébe emeltünk.<sup>35</sup> A kijelentés, miszerint az NSZK-nak nem érdeke, hogy tömegesen meneküljenek oda az NDK-ból, arra mutat – amennyiben hiszünk a magyar fél által készített feljegyzés hitelességében –, hogy a menekülthullám a Szövetségi Köztársaság számára inkább elkerülendő, mint kívánatos lehetőség volt 1989. augusztus elején. A nyugatnémet diplomácia ezek szerint ekkor még teljesen a *status quo* kategóriáiban gondolkodott, nem kívánt kilépni a bipoláris világrend megszokottan működő, stabilnak tűnő modelljéből. Ebben az értelemben a nyugatnémet külpolitika szándéka az volt – összhangban a nyugati világ általános irányvonalával –, hogy Gorbacsov pozícióját semmilyen módon ne veszélyeztessék, mivel benne látták a „keleti blokk” fokozatos, kiszámítható reformfolyamatának, valamint Kelet és Nyugat konzekvens közeledésének garanciáját.<sup>36</sup> Kétségtelen, hogy ez időben még nem volt előre látható a szocialista világrendszer – és benne az NDK – teljes összeomlása, a nagykövet azonban igazi karrierdiplomata módjára igyekezett a látszatát is elkerülni annak, hogy az NSZK érdekelt lenne abban, hogy hirtelen, kiszámíthatatlanul és ellenőrizhetetlenül kiterjedt migrációs nyomás nehezedjék rá. Arról, hogy mennyire nem volt sem a nyugatnémet nagykövetnek, sem magyar tárgyalópartnereinek reális képe a fejlemények dinamikájáról, sokatmondóan árulkodik a tény, miszerint megbeszélésüket azzal zárták, hogy majd szeptember folyamán tárgyalnak ismét az „ügyről”...

Anélkül, hogy az 1989. szeptember 11-ei határnyitáshoz vezető út további érdekfeszítő részleteit tárgyalnánk, érdemes kitekintésül említést tenni arról, hogy a magyar Belügyminisztérium és a Legfőbb Ügyészség részéről a menekültügy kiszélesedésekor, már 1989. július folyamán születtek elgondolások a helyzet megoldásának lehetséges módozatairól. 1989. augusztus 8-án, tehát alig egy nappal Arnot és Somogyi tárgyalása után, a Legfőbb Ügyészség egy nagy jelentőségű direktívát terjesztett elő, amely a genfi konvenció előírásaira való tekintettel

34 Az ún. „Vogel-megoldás” lényege, hogy a menekültek ígéretet kapnak arra, hogy büntetlenül visszatérhetnek az NDK-ba, ahol hivatalos kivándorlási kérelmüket a hatóságok ezt követően pozitívan bírálják majd el. Hasonló eljárásra került már sor pl. 1989. június-júliusában, amikor több mint 130 NDK-állampolgár menekült az NSZK kelet-berlini állandó képviselőjére. Ekkor Wolfgang Vogel (1926–2008) keletnémet ügyvéd közvetítésével sikerült végül az NDK kormányának ígérek révén rávennie saját állampolgárait arra, hogy hagyják el az „idegen” diplomáciai képviselőt. Ezután az érintettek – miután szabályosan beadták ez irányú kérvényüket – valóban távozhattak az NSZK-ba. Vö. *Norbert F. Pötzl: Der Grenzgänger. Spiegel Geschichte* 2009. 2. sz. 138–139.

35 Sajátos módon Oplatka András kiváló monográfiájában az Arnot–Somogyi-megbeszélést tárgyalva nem tesz említést az ominózus kijelentésről. Vö. *Oplatka A.: i. m.* 133. sk.

36 A nyugati diplomácia álláspontjához ld. *Borhi László: „Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni”* – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. *Külügyi Szemle* 6(2007) 2–3. sz. 255–272.



két alapvető módosítást tartalmazott a külföldi állampolgárságú határsértőkre vonatkozóan.<sup>37</sup> Egyrészt kimondta, hogy azokat a személyeket, akiket tiltott határátlépési kísérlet közben fognak el, a jövőben nem toloncolják ki származási országukba, hanem Magyarországon, a hatályos törvények alapján vonják őket felelősségre. Másrészt abban az esetben, ha egy – rugalmasan értelmezhető – „alapos ok”<sup>38</sup> áll a határsértés hátterében, akkor nem vonják büntető eljárás alá az illetőt, csupán figyelmeztetésben kell részesíteni. Csak ismételt esetben vagy bűncselekmény gyanúja esetén állítandó a szóban forgó személy Magyarországon bíróság elé.

A gyakorlatban az irányelvek kibocsátását követően még ismételt elfogás vagy a határőrök elleni támadás esetén sem adták át az érintetteket a rendőrségnek, és büntetőeljárást sem indítottak ellenük. Az esetek legnagyobb részében a – döntő többségében NDK-s – határsértőket figyelmeztetés mellett egyszerűen elküldték.<sup>39</sup> Ez a gyakorlat természetesen tovább növelte a zöldhatáron át távozni próbáló keletnémet polgárok vállalkozó kedvét, amely 1989. augusztus 19-én, az úgynevezett Páneurópai Piknik keretében, a világ nyilvánossága előtt érte el látványos csúcspontját.

Az 1989. szeptember 11-ei határnyitás előtörténete tehát, amint az alább közölt két dokumentumból világosan kitűnik, valóban komplex problémák egész sorát érintette. Magyarország a tulajdonképpen német–német ügy miatt rendkívüli kihívásokkal szembesült, és ezt nyugatnémet oldalról nem érzékelték a maga teljességében. Mindez nem elhanyagolható, de átmenetinek bizonyuló feszültségeket okozott a nyugatnémet–magyar viszonyban.

---

37 A Legfőbb Ügyész helyettesének 1989. aug. 8-án a határsértést elkövető külföldi állampolgárokkal kapcsolatban kiadott iránymutatása. Legfőbb Ügyészség, aktaszám 338/1989.; eredeti másolata a szerzők birtokában. Ld. továbbá: *A. Schmidt-Schweizer: Öffnung der ungarischen Westgrenze i. m. 42.*

38 Elsősorban családi okok jöhettek számításba (pl. családegyesítési, kegyeleti stb. indokkal).

39 Ez derül ki abból a jelentésből, amelyet Székely János, a határőrség országos parancsnoka a Belügyminisztérium számára készített 1989. aug. 21-én. Ld. *A. Schmidt-Schweizer: Öffnung der ungarischen Westgrenze i. m. 43.* Mindazonáltal vannak adatok arról, hogy egyes esetekben 1989. aug. 8. után is sor kerülhetett kitoloncolásra. Ld. *Oplatka A.: i. m. 285.: 210. sz. jegyzetet.*

## FORRÁSOK

## I.

Somogyi Ferenc külügyi államtitkár feljegyzése az NSZK budapesti nagykövetével, Alexander Arnot-val történt megbeszélésről  
1989. augusztus 7.

KÜLÜGYMINISZTERIUM

dr. Somogyi Ferenc<sup>40</sup>

002 106/1/1989

SZIGORÚAN TITKOS!

Érvényes: Visszavonásig

Készült: 11 példányban

*Kapja:*

Horn elvtárs

Kovács L. elvtárs

Hajdú A. elvtárs

Nagy L. elvtárs

Alföldy elvtárs

Görög elvtárs

Sztankovics elvtárs

Erdős elvtárs

Kupper V. elvtárs

Bonn

Saját

## FELJEGYZÉS

Tárgy: Dr. Alexander Arnot<sup>41</sup>

NSZK-nagykövet látogatása

A mai napon<sup>42</sup> kérésére fogadtam A. Arnot urat, az NSZK budapesti nagykövetét, aki – központja utasítására hivatkozva – a Magyarországról engedély nélkül az NSZK-ba utazni kívánó NDK-állampolgárok ügyében kezdeményezett beszélgetést. Ennek bevezetőjeként részletesen tájékoztattott a Dr. Horváth István<sup>43</sup> belügyminiszter elvtársnál augusztus 4-ikén tett látogatásáról, az ott előadott konkrét kéréseiről. (Az erről a megbeszélésről készült feljegyzés mellékelve.)

A nagykövet hangsúlyozta, hogy az NSZK kormányát és közvéleményét aggodalommal tölti el ez, a megítélésük szerint nagyon súlyossá vált probléma. El-

40 1989. máj. 26.–1990. máj. 31. között külügyi államtitkár.

41 1989–1993 között nyugatnémet, ill. német nagykövet Budapesten.

42 1989. aug. 7.

43 1987. dec. 16.–1990. jan. 23. között belügyminiszter.

lentmondást látnak a magyar kormány korábbi nyilatkozatai és az ebben a kérdésben követett jelenlegi gyakorlat<sup>44</sup> között. Elismerik a probléma kényes, összetett voltát, de szeretnék, ha az ügy mindenki számára elfogadható módon mielőbb lezárulhatna, és ehhez kérik a magyar illetékesek hatékony közreműködését. Utalt arra, hogy ők a maguk részéről józan nyilatkozatokkal próbálják jobb belátására bírni az NDK-állampolgárokat, hogy elkerüljék a helyzet további romlását. Kijelentette: nem érdekük, hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.

Válaszomban felhívtam a nagykövet figyelmét arra, hogy a hazánkban kibontakozó folyamatokkal összhangban jelentős változáson ment át az emberi jogi, humanitárius kérdésekkel kapcsolatos álláspontunk is. Ennek eredményeként újabb nemzetközi kötelezettségeket<sup>45</sup> is vállaltunk, ugyanakkor még nem tudtuk megteremteni az új politikának és ezeknek a nemzetközi kötelezettségeknek mindenben megfelelő belső jogszabályokat. A konkrét problémát illetően is átmeneti helyzetben vagyunk, ami legalább a menekültügyi konvenció végrehajtásáról szóló rendelet kibocsátásáig, illetve a BTK<sup>46</sup> tervezett módosításáig tart majd. Ebben a periódusban is arra törekszünk azonban, hogy a jelenleg érvényben lévő belső jogszabályokból és kétoldalú nemzetközi egyezményekből<sup>47</sup> eredő ellentmondásokat és problémákat az emberieségi szempontok messzeemenő figyelembevételével hidaljuk át. Rugalmas magatartásunk megnyilvánulásaként említettem az eredetileg bűncselekménynek minősülő tiltott határátlépési kísérletek szabálysértésként kezelését, az érintett NDK-állampolgárok repülőgépen való visszatoloncolása gyakorlatának megszüntetését, valamint a ki-

44 Utalás az illegális határátlépést megkísérlő NDK-állampolgárok visszatoloncolására a magyar belügyi szervek részéről.

45 „A menekültek helyzetére vonatkozó egyezményről”, közkeletű megnevezésével az ún. genfi menekültügyi konvencióról (1951) – valamint az azt kiegészítő New York-i jegyzőkönyvről (1967) – van szó, amelyhez Magyarország 1989. márc. 14-én csatlakozott. Az egyezmény a Magyar Népköztársaság tekintetében 1989. jún. 12-én lépett hatályba; kihirdetésére 1989. aug. 30-án került sor az 1989. évi 15. tvr. keretében. A konvenció kimondja a kiutasítás vagy visszaküldés tilalmát, tehát a menekültként elismert személyt nem lehet kiszolgáltatni annak az országnak, ahonnan elmenekült. – A konvencióba való belépésre vonatkozó magyar döntés hátterében eredetileg a Ceausescu-diktatúra elől Magyarországra menekült romániai – zömükben magyar nemzetiségű – állampolgárok jogi helyzetének rendezése állott. 1988 márciusától havonta több mint 1000 romániai menekült érkezett Magyarországra; ez az „első” menekülthullám 1988. októberben tetőzött. 1989 tavaszán ismét emelkedett a menekültek száma, bár nem érte el az előző év nagyságrendjét. *Sík Endre*: Erdélyi menekültek Magyarországon. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a956.pdf> (2009. ápr. 16.). Az 1988. évet követően legalább 100 ezernyi magyar hagyta el Romániát Magyarország irányába. *Horváth István*: A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. [http://www.epa.hu/00400/00458/00050/mo-ra\\_mozgas.html](http://www.epa.hu/00400/00458/00050/mo-ra_mozgas.html) (2009. ápr. 16.).

46 Büntető törvénykönyv.

47 Utalás a Magyar Népköztársaság és az NDK, ill. a keleti blokk más országai (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia) közötti bilaterális egyezményekre, amelyek kimondták, hogy a tiltott határátlépést elkövető vagy a határ közelében elfogott személyek (általában) 48 órán belül kiadatásra kerülnek. Ld. *Oplátka A.*: i. m. 55.; továbbá vö. 25. sz. jegyzettel.

utasítás tényének az úti okmányban nyomot nem hagyó rögzítését. Ebben az összefüggésben emlékeztettem arra, hogy semmilyen formában nem tettük eddig szóvá, hogy az NSZK budapesti nagykövetsége a bécsi szerződés<sup>48</sup> rendelkezéseivel ellentétben tevőleges részt vállal NDK-állampolgárok befogadásában, sőt a szükséges engedély azonnali kiadásával lehetővé tettük az ez ügygel kapcsolatos tennivalók intézésére küldött három nyugatnémet diplomata beutazását.

Hangsúlyoztam ugyanakkor: mindvégig az vezérel bennünket, hogy kapcsolatainkat se az NSZK-val, se az NDK-val ne rontsuk, ami nagyon nehéz feladat, mert a két ország különböző indokok alapján egymástól homlokegyenest eltérő magatartást vár el tőlünk. Ehhez járul még az a tény, hogy egyetlen szuverén ország sem mondhat le határai védelméről, illetve a törvényeit tiszteletben nem tartó külföldiek kiutasításának jogáról.

Utaltam arra is, hogy az alapvetően diszkréciót, türelmet és megértést igénylő ügyek kezelését nem segítik az egyre gyakoribbá váló hivatalos nyilatkozatok és sajtójelentések. Bár értékeljük a józanságra intő megnyilatkozásokat, de kedvezőtlen hatásúnak tartjuk az olyan kijelentéseket is, mint pl. Genscher külügyminiszter legutóbbi, a „pecsételések” gyakorlatának beszüntetését sürgető nyilatkozata,<sup>49</sup> amelyek könnyen azt a látszatot kelthetik, hogy pozitív lépéseinket nyugatnémet nyomásra tesszük. Ennél is több nehézséget okoznak a különböző pontatlan kijelentések, vagy egyoldalú, tendenciózus újsághírek és kommentárok.<sup>50</sup>

Ez utóbbiakkal összefüggésben felhívtam a nagykövet figyelmét arra, hogy a menekültügyi konvenció előírásainak teljes körű magyarországi alkalmazása nagyon jelentős változásokat hoz majd a menekültstátusz megállapítására hivatott eljárásban, de várható, hogy az NDK-állampolgárok túlnyomó többsége nem felel majd meg a konvencióban meghatározott kritériumoknak. Biztosítottam a nagykövetet arról, hogy – bár az elfogadásra kerülő törvény valószínűleg a menekültstátusz szűk értelmezésén alapul majd – a kritériumok semmivel sem lesznek szigorúbbak, mint pl. az NSZK, Svájc vagy más nyugat-európai országok által megfogalmazott és érvényesített követelmények. Emlékeztettem arra, hogy már a konvencióhoz való csatlakozásunkkor is leszögeztük: nem akarunk a kelet-európai országok „menekültjeinek” kivezető csatornája lenni.

48 A „Bécsi szerződés a diplomáciai kapcsolatokról” 1961. ápr. 18-án aláírt nemzetközi szerződés. A Magyar Népköztársaság megerősítő okiratát 1965. szept. 24-én helyezték letétbe. Az 1965. évi 22. tvr. értelmében kihirdetése napján, 1965. nov. 18-án lépett hatályba Magyarországon, rendelkezéseit azonban 1965. szept. 3-tól kezdődően kellett alkalmazni. A szerződés 41. cikkének 3. pontja értelmében „a [diplomáciai] képviselő helyiségeit nem szabad olyan módon használni, amely összeférhetetlen a képviselőnek a jelen szerződésben, vagy a nemzetközi jog általános szabályaiban, vagy a küldő és a fogadó állam között hatályban lévő külön megállapodásokban meghatározott feladatkörével”.

49 A hivatkozott interjú részleteit 1989. aug. 6-án közölte a Bild am Sonntag c. német lap, ld. még: Ne üssenek pecsétet a menekülő NDK-állampolgárok útlevelébe. Genscher kérése a magyarokhoz. Magyar Hírlap 1989. aug. 7. 1.

50 Ld. példaképp a Süddeutsche Zeitung 1989. júl. 29–30-i számait.

Végezetül tájékoztattam a nagykövetet arról, hogy az ENSZ menekültügyi főbiztosának<sup>51</sup> tervezett, illetve a főbiztosság szakértői delegációjának jelenlegi magyarországi látogatása már régóta napirenden szerepel és nincs közvetlen összefüggésben a hazánkon keresztül engedély nélkül az NSZK-ba utazni szándékozó NDK-állampolgárok ügyével.<sup>52</sup>

A nagykövet megköszönte a helyzet magyar értékeléséről és gesztusértékű lépéseinkről adott részletes tájékoztatást, és egyetértését fejezte ki annak fontosabb megállapításaival. Különösen pozitívan értékelte egy olyan megoldásnak a lehetőségét, hogy a jogellenes határátlépés kísérlete közben elfogott NDK-állampolgárok kiutasításának ténye nem kerül rögzítésre az illető személy úti okmányában. Kifejezte azt a reményét, hogy amennyiben ilyen gyakorlatot rendszeresítünk, akkor lehetővé válik a jelenleg az NSZK-követségen tartózkodók problémájának a hagyományos, Vogel ügyvéd nevével fémjelzett úton való megoldása.<sup>53</sup> Elképzelései szerint az ügyek túlnyomó többsége ilyen formában szeptemberig rendezhető, és azt követően már csak néhány, az NDK-ba való még ideiglenes visszatéréstől is mereven elzárkózó személy problémájára kell majd megoldást találni. (Közölte: a követségen tartózkodó NDK-állampolgároknak – a hazatérések, illetve újabb letelepedések következtében állandóan változó – létszáma ma reggel 162 volt.)

Befejezésül a nagykövet kilátásba helyezte, hogy előreláthatólag szeptember folyamán ismét jelentkezni fog Horn elvtársnál vagy nálam ez ügyben.

Budapest, 1989. augusztus 7.

## II.

### *Melléklet*

Horváth István belügyminiszter feljegyzése az NSZK budapesti nagykövetével, Alexander Arnot-val történt megbeszélésről.  
1989. augusztus 4.

### *Feljegyzés*

A mai napon<sup>54</sup> a Külügyminisztérium sürgető kérésére fogadtam Dr. Alexander Arnot urat, az NSZK budapesti nagykövetét, aki bonni központja utasítására hivatkozva jelezte, számukra a találkozó még mindenképpen a hét végén rendkívüli fontosságú, minthogy halaszthatatlan ügyről van szó.

51 Az ENSZ menekültügyi főbiztosa 1986–1989 között Jean-Pierre Hocké (1938–) svájci diplomata volt.

52 1989. aug. elején a Német Szövetségi Köztársaság Hocké főbiztoshoz fordult, hogy interveniáljon és bátorítsa a magyarokat a genfi konvenció politikai menekültekre vonatkozó előírásainak betartására. *Wesley D. Chapin: Germany for the Germans? The Political Effects of International Migration.* Westport, 1997. 45.

53 Ld. a 34. sz. jegyzetet.

54 1989. aug. 4-én, pénteki napon.

A találkozáson a nagykövet kormánya nevében elismeréssel szólt azokról a jelentős változásokról és arról a fejlődésről, ami Magyarország társadalmi-politikai életében tapasztalható.<sup>55</sup> Ezt követően rátért a jövetelével kapcsolatos ügyre, ez pedig a Magyarországról az NSZK-ba eljutni kívánó NDK-beli állampolgárok ügye. Erről szólva elmondta, hogy az illetékes magyar szervezetek ezzel kapcsolatos eljárása a Szövetségi Köztársaságban és kormányukban is értetlenséget vált ki, s a magyar politika hirdetett és ténylegesen megvalósított politikai gyakorlatának különbözőségét látva kérdéseket támaszt deklarációink őszinteségével kapcsolatban.

A következő konkrét kéréseket terjesztette elő:

1. Kéri, hogy az a több mint 100 fő NDK-beli állampolgár – akik bizonyos ideje az NSZK budapesti nagykövetségének épületében tartózkodnak – a magyar hatóságok tudtával hagyhassa el a nagykövetséget, s kölcsönös diszkréció mellett budapesti magánlakásokon tartózkodhassanak mindaddig, amíg az illetékes magyar szervek elbírálják kérésüket a genfi menekültügyi konvenció szellemében, hogy menekülteknek tekintendők-e vagy sem.
2. Azt is kéri, hogy a magyar szervek e szerint járjanak el minden Magyarországon lévő NDK-állampolgár esetében, akik az NSZK-ba kívánnak távozni, azok esetében is, akik nincsenek az NSZK-követségén.
3. További kérése volt, hogy ne szolgáltatassunk adatokat a Magyarországot úti okmányok nélkül elhagyni kívánó és elfogott NDK-állampolgárokról az NDK-nak, mert ott emiatt őket felelősségre vonják és büntetéssel várják.
4. Végezetül kérte, hogy a napokban Magyarországra látogató ENSZ menekültügyi főbiztossal a szóban forgó ügyben működjünk együtt.<sup>56</sup>

A nagykövet által szóba hozottakra válaszolva elmondottam, hogy a kormány és a Belügyminisztérium számára is örömdetes tény, hogy hazánk és az NSZK kapcsolatai minden területen eredményesen fejlődnek. Számunkra is fontos, hogy a magyar törekvéseket megértési készség és támogatás kíséri a Szövetségi Köztársaság részéről. Érthetőnek tartom a sürgős igyekezetet az NDK-állampolgárokkal kapcsolatos ügyben. Nem értem és szokatlannak tartom viszont kapcsolatainkban azt a fogalmazást, ami a magyar politika hirdetett és gyakorolt vonalának különbözőségére utalt, azért sem, mert ennek semmi alapja nincs. Itt másról, egy bonyolult ügyről van szó, amit a Szövetségi Köztársaságban is jól ismernek. Arról, hogy az új politikai kezdeményezések és az ennek megfelelő eljárás gyakran állít olyan helyzetbe bennünket, amikor döntéseink összes lehetséges következményét előre nem tudjuk felismerni, illetve azonnal még nem rendelkezünk [az] elhatározásaink megvalósításához szükséges összes feltétellel, s ezeket a

55 Nyilvánvalóan azokról a dinamikus belpolitikai folyamatokról van szó, amelyek 1988 tavaszán-nyarán kezdődtek és a következő évben többek között a többpártrendszer elfogadásához (1989. febr.), valamint a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások megkezdéséhez (1989. jún.) vezettek.

56 Ld. az 51. és 52. sz. jegyzetet.

megvalósítás során csak folyamatosan tudjuk megteremteni. Ilyen ez az ügy is, amely az erdélyi, romániai menekültek magyarországi áradatával kezdődött, s ezek kezelésében tértünk át a menekültügyi egyezményeknek megfelelő eljárás gyakorlatának kialakítására. Mindez olyan kérdéseket vetett fel, amelyeket [sic!] a hazai jogi szabályozásban és az érintett szövetséges országok viszonylatában, érvényes egyezményeinkkel kapcsolatban tisztázásra várnak. Ezek most folyamatban vannak. Ez egy olyan ügy, amelynek megoldásához bizonyos időre és tapasztalatokra is van szükség. De itt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy Magyarország nem lehet az NDK állampolgárai részére a Szövetségi Köztársaságba jogellenes távozásának [sic!] ugródeszkája, és azt is nehéz elképzelni, hogy az a másfél-kétmillió NDK-állampolgár, akik egy esztendőben Magyarországra látogatnak, mind politikai menekült lenne. Ismerve a nyugat-európai országok befogadási politikájának gyakorlatát, biztosítottam arról, hogy hasonló módon Magyarország is a menekültügyi konvenció elveinek betartására készül.

A nagykövet konkrét kérdéseivel kapcsolatban jeleztem, hogy ezek szerteágazó problémákat vetnek fel, s munkatársaim, a Külügyminisztérium, valamint a többi illetékes magyar szerv ezekkel hetek óta behatóan foglalkozik. Válaszunkról rövidesen tájékoztatást adunk.

Budapest, 1989. augusztus 4.

Kapják:

Grósz Károly elvtárs,  
Németh Miklós elvtárs,  
Kótai Géza elvtárs,  
Horn Gyula elvtárs,  
Somogyi Ferenc elvtárs.

Magyar Országos Levéltár M-KS-288. f. 32. cs. 58. ő. e. (1989 év), 145–151.  
Géppel írt feljegyzés, a helyesírási hibák javításával.

#### ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER–TIBOR DÖMÖTÖRFI

“HE DECLARED: MASS FLEEING FROM THE GDR FOR THE FRG WAS  
NOT IN THEIR INTEREST.”

#### TWO DOCUMENTS TO THE HISTORY OF GDR CITIZENS FLEEING TO HUNGARY AND WEST GERMAN–HUNGARIAN RELATIONS AT THE BEGINNING OF AUGUST 1989

During the economic and political reforms in Hungary in 1987–1988, a question arose that had been treated previously as a taboo: the issue of destructing the “iron curtain” between Hungary and Austria. In accordance with the resolution of the Hungarian Socialist Workers’ Party (MSZMP) the elimination of electronic signal system, forming the closing of the frontiers, began officially on 2 May 1989. Consequences of the

resolution were obviously underestimated by the Hungarian government. From the spring of 1989, and especially from the beginning of summer holidays, the number of those GDR citizens grew dramatically, who arrived at Hungary with the evident intention of leaving the country illegally through the "green border" for the West. At the end of July and at the beginning of August 1989, the situation of tens of thousands of refugees staying in Hungary became so dramatic that both Hungarian authorities and the "lawyer" of GDR citizens, i.e. diplomacy of the Federal Republic of Germany, were forced to find a common solution. (Particularly the latter one, because the refugees from GDR "had invaded" the FRG embassy in Budapest, as well.) The meetings between the FRG ambassador Alexander Arnot and minister of interior István Horváth took place under these circumstances on 4 August 1989, and with foreign under-secretary of state Ferenc Somogyi on 7 August 1989.

The minutes of the meetings reveal the basic dilemma of Hungarian politics of the time, i.e. the pressure on the East to conform to the West. On the one hand, Hungary was in principle bound by its obligations toward the Eastern Bloc, what included the arrest and compulsory conveyance of East German trespassers into the GDR. On the other hand, Hungary could refer to the Convention relating to the status of refugees signed at Geneva, which Hungary joined in March 1989 and banned the expulsion of recognized refugees. West German diplomacy alluded to this Convention and asked Hungary to protect the East Germans and recognize officially them as refugees. Hungary reminded of the positive political changes regarding human rights and humanitarian issues, but also asked time for elaborating the adequate solutions at the same time. West Germany seemed to have relatively little understanding considering Hungarian reserve and claimed for the earliest possible concrete steps. However, the documents reveal that none of the two parties took into consideration radical steps at that time, such as opening Hungarian frontiers. Furthermore, from the words of the West German ambassador, it seemed that at this point, at the beginning of August 1989, an East German exodus was rather to avoid for the FRG than a desirable option.



## Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:  
*Rainer M. János*: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:  
*Balázs Mihály*: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Kesperű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Kesperű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:  
*Waltraud Heindl*: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:  
*Nagy Tibor*: Az egyetlen út – 1848.. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.



## E számunk szerzői

CSUKOVITS ENIKŐ PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

DÖMÖTÖRFI TIBOR PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

GYÁNI GÁBOR az MTA doktora, tud. tanácsadó  
(MTA TTI)

KÖRMENDI TAMÁS PhD, egyetemi tanársegéd (ELTE)

MARTÍ TIBOR PhD-hallgató (Pázmány Péter  
Katolikus Egyetem)

MONOSTORI TIBOR PhD-hallgató (ELTE)

SCHMIDT-SCHWEIZER, ANDREAS PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)

VARGA ZSUZSANNA a tört. tud. kandidátusa, egyetemi  
docens (ELTE)

VARSÁNYI ERIKA a. tört. tud. kandidátusa,  
ny. egyetemi docens

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2009-es évfolyamának megjelentetését  
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft  
Előfizetőknek: 850 Ft

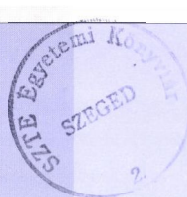
*TERJESZTI A MAGYAR POSTA*

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő  
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)  
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.  
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799  
(megjegyzés rovatban feltüntetendő  
Történelmi Szemle előfizetés).  
Példányonként megvásárolható  
az MTA Történettudományi Intézetében  
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),  
a Pici Magiszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

**TÖRTÉNELMI SZEMLE**



2009 NOV 02  
**2009 | 3**



55676  
AF 617

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

## A TARTALOMBÓL

**MOLNÁR ANTAL**

PÉCS A RAGUZAI

KERESKEDELEMSZERVEZETBEN

**BALOGH JUDIT**

A VARGYASI DANIEL CSALÁD

KARRIERJÉNEK KEZDETEI

**TOMSICS EMŐKE**

A FOTOGRAFIA

AZ 1867. ÉVI KORONÁZÁSON

**BARÁTH MAGDOLNA**

A BUDAPESTI SZOVJET NAGYKÖVETSÉG

JELENTÉSE A MAGYARORSZÁGI

HELYZETRŐL 1957 FEBRUÁRJÁBAN

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI  
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE  
LI. ÉVFOLYAM, 2009. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)  
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),  
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,  
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,  
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,  
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

---

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

Molnár Antal: Pécs a raguzai kereskedelemszervezetben a 16. század közepén	313
Balogh Judit: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján	333
Tamási Zsolt: A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1848–1849-es forradalom leverése után	355
Tomsics Emőke: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson	385

### MŰHELY

Zsoldos Attila: Nemes, szepesi nemes, aranyadó. (Jogállás és birtokjog mint lehetőség és eszköz)	419
---	-----

### DOKUMENTUM

Baráth Magdolna: Forradalom után – szovjet szemmel. A budapesti szovjet nagykövetség jelentése a magyarországi helyzetről 1957 februárjában	431
---	-----

MOLNÁR ANTAL

## Pécs a raguzai kereskedelem-szervezetben a 16. század közepén\*

A magyarországi hódoltság keresztény forrásainak kutatásában a római (szentszéki és szerzetesrendi) dokumentumok feltárása mellett talán a legnagyobb áttörést a Raguzai Köztársaság levéltárának (mai neve: *Državni arhiv Dubrovnik*) megszólaltatása jelentheti.<sup>1</sup> A raguzai kereskedők viszonylag csekély 14. századi előzmények után a 15. században telepedtek meg a Magyar Királyság néhány jelentős központjában, a török foglalás után pedig immár az Oszmán Birodalomban működő hálózatuk meghosszabbításaként és végpontjaiként jelentek meg Pozsegán, Pest–Budán, Pécsen és Temesvárott. Annak ellenére, hogy átmenetileg több szlavóniai és szerémségi településen is működtek, illetve szinte valamennyi oszmán-balkáni városban rendelkeztek érdekeltségekkel, kereskedőtelepet csak a fenti helyeken alapítottak. Magyarországi állomásaik sorsa eléggé változatosan alakult. Legjelentősebb központjuknak Buda és vele szorosan összekapcsolódva Pest számított, elsősorban mint a legerősebb balkáni kolónia, Belgrád magyarországi meghosszabbítása, ugyanakkor innen a 17. század elejére teljesen kivonultak. Másik székhelyük, Temesvár szintén Belgrád filiájaként működött, viszont földrajzi helyzetének és a régió oszmán-balkáni lakosságának köszönhetően szilárdabban illeszkedett a raguzaiak kereskedelmi rendszerébe, így a 17. században is továbbélt, sőt kereskedői megjelentek a környező városokban, például Szegeden is. A harmadik telep, Pécs az előző kettőhöz viszonyítva kérészetűnek bizonyult. A török foglalás (1543) utáni évtizedben egy viszonylag dinamikus kereskedőgeneráció költözött a városba, tevékenységükről nagyjából egy évtizeden át vannak adataink. Ezt követően pécsi illetőségű raguzai kereskedővel csak elvétve találkozunk, bár a városban továbbra is maradtak érdekeltségeik és alkalmasint faktoraik is.<sup>2</sup>

\* A dolgozat alapjául szolgáló előadás a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében rendezett Szakály Ferenc Emlékkonferencián hangzott el 2009. jún. 2-án. Kutatásaimat Budapest Főváros Levéltára és a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával végeztem.

<sup>1</sup> Molnár Antal: Beszámoló a Dubrovnik-i Állami Levéltárban (Državni arhiv Dubrovnik) végzett kutatásaimról. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. II. Bp. 2007. 416–425.

<sup>2</sup> Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.) 47–74.; *Uő*: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595). Bp. 2009. (Források Budapest Közép- és Kora Újkori Történetéhez 2.) (Sajtó alatt.)

Az alábbiakban a raguzaiak pécsi kereskedőtelepére vonatkozó kutatásaim eredményeit ismertetem, beillesztve az állomást a raguzaiak balkáni kereskedelmi láncolatába. A középkori és a kora újkori kereskedelem történetét alapvetően három módszerrel lehet megközelíteni. Szerencsés esetben szeriális források, leginkább vámnaplók alapján az adott központokon áthaladó forgalomról rajzolhatunk rendszeres és számszerű, ám sokszor meglehetősen élettelen képet. Még nagyobb kutatói elszántság és szerencse szükségeltetik olyan források, például üzleti könyvek, elszámolások vagy kereskedelmi levelezések feltárásához, amelyek egy-egy kereskedő, kereskedőtársaság vagy cég működésének mélyfúrászerű bemutatásához segítenek hozzá. Az igazán ideális esetre, a két forrástípus és módszertani megközelítés együttes alkalmazására kevés a példa és igazából a lehetőség is. A harmadik, sajnos leggyakoribb eset, amikor az előbbi dokumentációk hiányában a sokfelől, fáradságos munkával összegyűjtött adatforgácsokból kell összerakosgatni egy adott település vagy régió kereskedelmi forgalmának legfőbb jellemzőit, persze annak tudatában, hogy az így összeálló kép fényévnyi távolságban lesz mind a szeriális, mind pedig a mikroszintű elemzéstől. A raguzai levéltár sajátosságainak köszönhetően a kisebb telepekre vonatkozó anyaggyűjtés rendkívül időigényes és esetleges eredményekkel kecsegtető vállalkozás, így azt egy nem helybeli kutató legfeljebb abbahagyhatja, lezárni aligha tudja. Ennek ellenére az alábbi összeállítás reményeim szerint egyrészt közelebb visz a raguzaiak magyarországi kereskedelmének megismeréséhez, másrészt pedig hozzájárul a hódolt Pécs igen kevésbé ismert kereskedelmi kapcsolatainak felfejtéséhez is.<sup>3</sup>

A nyugat-balkáni kereskedőtelepek 15–16. századi történetét szisztematikusan feldolgozó szerb történész, Bogumil Hrabak szerint a Pécssett működő raguzai kalmárok közvetlen kiindulópontja a pozsegi állomás volt. A szerb gazdaságtörténész mindkét telep alapítását a Boszniában működő raguzaiakhoz kötötte, és ezzel a raguzaiak észak-balkáni kereskedelmében a Dél-Szerbia–Szendrő–Belgrád–Buda/Temesvár kereskedelmi láncolat mellett egy másik, Zvornik/Szarajevó–Pozsega–Pécs tengely létét is kimutatta.<sup>4</sup> Ez a lehetőség plauzibilis ugyan, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy Hrabak mindezt csak közvetett adatokkal bizonyítja. Pécs és Pozsega között létrejött üzleti kapcsolatokra vonatkozó konkrét adatot pedig én sem találtam. Hrabak elgondolását a kultúrföldrajzi evidenciákon túl egyértelműen igazolni látszanak Pécs középkori és török kori regionális kötődései és kapcsolatrendszere, a két kereskedőtelep közös boszniai eredete, illetve későbbi közös sorsa is. Ez utóbbi elsősorban azt jelenti, hogy mindkét településen, akárcsak a 16. század második felétől a boszniai városokban, a helyi, bosnyák etnikumú katolikus kereskedők vették át a raguzaiak helyét. Ugyanakkor az alábbi adatsorokból egyértelműen kirajzolódik,

3 Ebben a nagyon töredékesen ismert témakörben üdítő kivétel: *Dominkovits Péter*: Egy soproni kereskedő hódoltsági üzleti kapcsolatai, 1559 [helyesen: 1599]–1606. Levéltári Közlemények 78(2007) 253–294., 262–263., 285–286.

4 *Bogumil Hrabak*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije do 1570. godine. Zbornik Matice srpske za istoriju 30(1984) 7–42., 12–13.



hogy a pécsi kereskedőtelep finanszírozása (akárcsak a többi magyarországi állomása) Belgrádból, nem pedig Boszniából történt. Belgrád jelentőségét ebben a vonatkozásban nem lehet túlbecsülni, hiszen egyértelműen ez a város jelentette a hódolt Magyarország déli irányú kereskedelmi forgalmának pénzügyi és elosztó központját. A raguzaiak pécsi jelenlétének hátteréhez tehát elsősorban a boszniai közösségeiket és a belgrádi kolóniát érdemes közelebbről megvizsgálni.

### Raguzai kereskedők Boszniában és Belgrádban

A raguzaiak boszniai jelenléte több sajátosságot is mutat a balkáni kereskedelmi rendszerük egészében. Mindenekelőtt Szerbiától és Bulgáriától eltérően Boszniában, Szarajevó kivételével, nem alapítottak nagyobb létszámú közösségeket. A hiány oka mindenekelőtt a Ragusa és Bosznia közötti kis távolságban keresendő. Boszniában a raguzaiak inkább utazó kereskedőkként voltak jelen, vagy pedig helyi képviselőket bíztak meg az üzletek irányításával, ami a 16. század derekától a bosnyák kereskedőréteg megerősödését eredményezte. A középkori telepeik elsősorban a bányászathoz kötődtek, az oszmán hódítást követő első évtizedekben ezt a hagyományt folytatva az ólom, ezüst és arany exportja jelentette a legfontosabb tevékenységi körüket.<sup>5</sup> Az 1520-as évekig találkozunk raguzaiakkal a folyamatosan kimerülő boszniai bányák mellett, a század közepéig elvétve előfordulnak még a kisebb központokban, így Mosztárban, Livnón, Zvornikban, Tuzlán és számos más településen. Jajcán egészen a város török kézre kerüléséig (1527) viszonylag jelentősebb közösségük élt.<sup>6</sup>

1463 után a raguzaiak a boszniai települések közül egyedül Szarajevóban hoztak létre önálló kolóniát. A város kedvező fekvése és adminisztratív központ jellege miatt kezdettől fogva vonzotta az Adria-parti város kalmárait, és mind Szarajevó alapítója, Isa-beg Ishaković, mind pedig II. (Hódító) Mehmed szultán külön okiratokban (1454, 1463) biztosították a raguzaiak szabad kereskedelmét és vámkedvezményét a tartományban. Az oszmán defterek 1485-ben 8, 1489-ben 7, 1515–1516-ban pedig már 66 háztartást jegyeztek fel a raguzaiak Miljačka-parti mahalléjában, a csarsi központjában található Latinlukban. A telep a 15. század második felében formális kolóniaként működött, konzullal és saját bírósággal. A raguzai levéltár dokumentumai számos szarajevói székhelyű kereskedőtársaságról adnak hírt, a város a közeli bányák révén a fémexport, illetve a balkáni hitelkereskedelem és az itáliai szövetimport egyik központjának

5 *Bogumil Hrabak*: Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik u vreme osmanlijske vlasti. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28–30(1977–1979) 75–85.; *Mirjana Popović-Radenković*: O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom. Istorijski glasnik 5(1952) 3–20.; *Marko Vego*: Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 15–16(1978) 53–68.

6 *Bogumil Hrabak*: Dubrovčani u zapadnoj Bosni 1463–1669. godine. Institut za istoriju (Sarajevo). Prilozi 19(1984) 119–127.

számított.<sup>7</sup> Szarajevó centrális funkciója a raguzaiak balkáni hálózatában a 16. század első felétől kezdve ingott meg, szerepét egyre inkább az oszmánok terjeszkedési irányában fekvő Belgrád vette át. A forgalom áruösszetétele is változott: a fémek helyét agrár-nyersanyagok, mindenekelőtt a marha- és szattyánbőr, illetve a viasz vették át. A század második felétől érezhető a raguzaiak térvesztése a szarajevói csarsiban a helyi katolikus, zsidó és muszlim kereskedők javára. A kézműves-rétegből kialakuló bosnyák kereskedő-társadalom részben a raguzaiak „tanítványaként”, részben pedig az itáliai üzletemberekkel való egyre közvetlenebb kapcsolatok hatására önállósodott. Szarajevó a század utolsó évtizedeiben igazi nemzetközi gazdasági központtá vált, ahol számos velencei és firenzei üzletember működött huzamosabb ideig, mellettük főleg a zsidó kereskedők jelenléte növelte a város gazdasági súlyát.<sup>8</sup> A spalatói kikötő megnyitása (1592) után egészen a 17. század közepéig a boszniai kereskedők Raguzá és Ploče helyett közvetlenül a dalmáciai városon keresztül tartották a kapcsolatot Velencével. Ezek a változások visszafordíthatatlanná tették a raguzaiak több évtizede tartó térvesztését, és a következő század elején nemcsak Szarajevóból szorultak ki teljesen, hanem jelentősen meginogtak pozícióik az egész Nyugat-Balkánon.<sup>9</sup>

A raguzaiak északi irányú terjeszkedése kezdetben a szendrői (smederevói), majd a belgrádi kolóniáról történt. Bár a raguzai kereskedők már a 15. században számos magyarországi városban jelen voltak, az igazi kereskedelmi expanzió Magyarország területén csak 1521-ben, Belgrád elfoglalásával kezdődött. A török kézre került városban az első két évtizedben csak kisebb vagyonú, utazó kereskedők jelentek meg, huzamosabb tartózkodásra ekkor még csak kevesen vállalkoztak. Elsősorban a hadizsákmány felvásárlásával és a török katonaság iparcikk- és textiláru-igényének kielégítésével foglalkoztak.<sup>10</sup> Az áttörés 1541-ben, Buda török kézre kerülésével következett be. A magyar királyság fővárosának elfoglalása és a magyarországi török hódoltság területének kiszélesedése hatalmas lehetőségeket jelentett a raguzai kereskedelem számára. A raguzai üzletemberek az 1540-es években gyakorlatilag elfoglalták a magyarországi piacot. Szendrő csakhamar háttérbe szorult a jelentős oszmán katonai székhellyé váló Belgrád mögött. Belgrád 1521-től a magyarországi hadműveletek kiindulópontja, a török seregek egyik legnagyobb támaszpontja lett a Balkánon. A város a szendrői szandzsák központja volt, majd 1541 után a budai vilajethez

7 *Vesna Mušeta-Aščerić*: Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću. Sarajevo, 2005. (Biblioteka Kulturno naslijeđe) 195–199.

8 *Behija Zlatar*: Sarajevo kao trgovački centar bosanskog sandžaka u XVI vijeku. Prilozi za orijentalnu filologiju 38(1988) 225–239.; *Uő*: Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće). Sarajevo, 1996. 164–178.

9 *Vuk Vinaver*: Bosna i Dubrovnik 1595–1645. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 13(1962) 199–232., 220–229.

10 *Bogumil Hrabak*: Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521–1551 godine. Godišnjak grada Beograda 13(1966) 29–47., 29–33.; *Uő*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu i. m. 8–12.

csatolták, a pasát a városban helytartója, a kajmakám képviselte. A hatalmas felvevőpiacot jelentő településen az Oszmán Birodalom legnagyobb raguzai kereskedőkolóniája jött létre, jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy Raguzá mellett a balkáni kereskedelem második számú pénzközpontja lett. A magyarországi kereskedők a 16. század közepétől fogva immár sokszor nem raguzai hitelezőktől, hanem belgrádi nagykereskedőktől vettek fel pénz- és áruhitelt, amellyel a Száván túl kereskedtek. 1542 után új kereskedőgeneráció települt meg a városban, patríciusok és plebejusok vegyesen, akik 1546–1547-re kialakították a város vezető szerepét a magyarországi kereskedelemben. Számos faktor működött a hódoltságban, többen át is települtek (ideiglenesen vagy állandó jelleggel) Budára, Pestre, majd 1552 után Temesvárra. A raguzaiak magyarországi forgalma balkáni kereskedelmi birodalmuk északi meghosszabbítása volt, ezt tükrözte a forgalom áruösszetétele és szervezete. A legfontosabb importárut Magyarországon is a szövetek jelentették. Belgrádot és a fokozatosan elfoglalt magyarországi területeket a raguzaiak kezdetben csak felvevőpiacnak tekintették, az importból nyert pénzt nem fektették be, hanem visszavitték Raguzába. Az 1550-es évek végéig Magyarországon alig vásároltak exportra nyersanyagokat, ugyanis a távolságok miatt a szállítási költségek igen magasaknak bizonyultak, ezeket a termékeket sokkal olcsóbban tudták Szerbiából és Bulgáriából exportálni.<sup>11</sup>

A nyugati piacok nyersanyagigénye azonban rövidesen bevonta a magyarországi hódoltságot is a raguzai exportkereskedelem rendszerébe. A legjelentősebb kiviteli termék a marhabőr lett: a század második felétől kezdve a raguzai üzletemberek elárasztották az itáliai piacokat a magyarországi bőrrökkel. Belgrád, Buda és Temesvár ettől kezdve már nemcsak a nagyszámú, tehetős balkáni lakosság vásárlóereje révén kialakult piacközpontok voltak, hanem a magyarországi bőrök legfontosabb felvásárló telepeivé is váltak, ahová a helyi (magyar, bosnyák katolikus és muszlim) kereskedők révén érkezett a Száva és Duna menti piacokról a bőráru. A bőrexport a század végére a szövetimport mellett a raguzai kereskedelem legfontosabb ága lett. A marhabőr exportja mellett az egyéb nyersanyagok kivitele lényegesen szerényebb méretekben történt, nagyobb mennyiségben csak viaszt exportáltak a hódoltságból.<sup>12</sup> A 17. század első felében kb. 700 raguzai kereskedő működött a Balkánon, ennek mintegy fele a belgrádi kolónián.<sup>13</sup> Pietro Massarecchi antivari érsek egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint az 1630-as évek elején a raguzaiak 30 boltot tartottak fenn Belgrádban, a szolgálkával együtt kétszázan voltak.<sup>14</sup>

11 *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u Beogradu i. m. 33–41.

12 *Bogumil Hrabak*: Sirovine Podunavlja u trgovini dubrovnica iz Beograda 1521–1640. Godišnjak grada Beograda 32(1985) 86–97.

13 *Vuk Vinaver*: Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek). Beograd, 1970. (Istorijfski institut. Posebna izdanja 13.) 231.

14 *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). Fons 2(1995) 175–219., 207.

## A raguzaiak pécsi kereskedőtelepe

Mind ez idáig nem ismerünk olyan adatot, miszerint a középkori Pécssett működtek volna raguzai kereskedők, ami természetesen ennek ellenére nem zárható ki, hiszen több jelentős magyarországi városban találkozunk velük a 15. században.<sup>15</sup> Pécs a középkorban jelentős úthálózati csomópontnak, a távolsági kereskedelem regionális elosztó központjának számított, ennek köszönhetően a Pest–Buda székhellyel alakuló országos piac déli piackörzetének központja volt.<sup>16</sup> A várost az Adriai-tenger–Zágráb–Buda útvonal fontos állomásaként előszeretettel választották lakhelyül itáliai, elsősorban firenzei kereskedők.<sup>17</sup> A raguzaiak Pécssett a török foglalással egy időben jelentek meg, a gazdag püspöki székhelyen kecsegtető hadizsákmány reményében, akárcsak másfél évtizeddel korábban Eszéken és Újlakon.<sup>18</sup> Gyorsaságukat jelzi, hogy a legkorábbi pécsi adatunk már egy, a városban elhalt, ráadásul patrícus kereskedőre vonatkozik:<sup>19</sup> 1545. október 1-jén a városállam végrehajtó testülete, a *Kis Tanács* kijelölte az elhunyt Christoforo di Giacomo Gozze hagyatéki végrehajtóit,<sup>20</sup> és felhatalmazta őket, hogy az elhunyt kinnlevőségeinek behajtására ügyvivőt nevezzenek ki.<sup>21</sup> Ugyancsak valamikor 1548 előtt halt meg Pécssett az a Jerko Pavlović, akinek a

15 A raguzaiak a 14. században jelen voltak Szávaszentdemeteren, a 15. században Nándorfehérváron, Újlakon és Kevén, északabbra pedig Pest–Budán, Nagybányán, Váradon és Székesfehérvárott. *Dušanika Dinić-Knežević*: Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku. Novi Sad, 1986. (Filozofski fakultet u Novom Sadu. Institut za istoriju. Vojvodanska akademija nauka i umetnosti. Monografije. Knjiga 28.) 174–203.

16 *Kubinyi András*: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs Történetéből 9.) 43–51., 47., 49–50.

17 *Teke Zsuzsa*: Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Bp. 1979. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 86.) 54.; *Uő*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. Történelmi Szemle 37(1995) 129–150., 148.; *Petrovics István*: A középkori Pécs polgárai. In: Pécs szerepe i. m. 163–196., 173–174.

18 Erre utal a várháborúk idején fellendülő erekljeszerző kampányuk is: *Molnár Antal*: Szent István és Ragusa. A Szent Jobb Raguzába vitelének kérdéséhez. In: *Uő*: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből. Bp. 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 185–194. Pécs török kézre kerüléséről legújabban: *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a török korban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs Történetéből 7.) 17–50., 44–50.

19 Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy a raguzai dokumentumokban Pécsset a város horvát nevének, Pečujnak különböző írásképp alakjaiban (Pecui, Peciuio, Pezzuia, Pezuvio, ill. természetesen a latin *Quinque Ecclesiae*) találjuk, míg a Pech helynév mindig a koszovói Ipeket (Peć) jelöli.

20 „Ser Nicolaus Franchi de Sorgo, ser Georgius Pasqualis de Sorgo, Aluisius Bernardi Mumalovich facti fuerunt conservatores bonorum quondam Jacobi de Goze [sic!] defuncti in Pecui.” Državni arhiv Dubrovnik (= DAD) Tutores Notariae (= Tut. Not.) vol. 1. fol. 155r.

21 „Captum fuit de dando libertatem conservatoribus bonorum quondam Christophori Jacobi de Goze defuncti in Pecui, quod pro exactione bonorum dicti defuncti possint constituere unum aut plures procuratores cum libertate sicuti sibi melius videbitur et placebit.” DAD Acta Consilii Minoris (= Cons. Min.) vol. 40. fol. 165r.

végrendelete végrehajtását 1548. január 14-én a *Kis Tanács* felfüggesztette.<sup>22</sup> Nyilván hasonló, talán hagyatéki ügyekkel függhetett össze, hogy 1548. január 5-én a raguzai szenátusban egy pécsi aga ajándékáról (*de donando agam de Pezuvio*) szavaztak.<sup>23</sup>

Az 1540-es évek derekáról öt, Pécsen működő raguzai kereskedőt ismerünk, akiknek már az üzleti tevékenységéről is rendelkezünk adatokkal. A legnagyobb szabású vállalkozás két tagjának származása jól jelzi a pécsi állomás kettős kiindulási pontját: Nikola Marinov Radonjić (Bersica) Belgrádból, Mihoč Ljubišić pedig Zvornikból érkezett Pécsre 1545-ben. A két kalmár 1545 és 1547 között 21 alkalommal vett fel áruhiteleket raguzai és belgrádi befektetőktől, összesen 5418 dukát értékben.

### 1. táblázat

Nikola Radonjić Bersica és Mihoč Ljubišić pécsi hitelfelvételei

Sorszám	Dátum	Hitelező	Összeg (aranydukát)	Határidő	Törlesztés (teljes összeg)
1.	1545. okt. 1. <sup>24</sup>	Boninus Mathei de Stais <sup>25</sup>	470	1 év	1547. febr. 1. <sup>26</sup>
2.	1545. okt. 2. <sup>27</sup>	Franciscus Nic. de Gondola	370	1 év	1546. máj. 27. <sup>28</sup>
3.	1545. okt. 6.	Stephanus Sim. de Alegretto	360	1 év	1547. febr. 1. <sup>29</sup>
4.	1545. okt. 7.	Michael Sav. de Bobalio et socii artis lane	108	1 év	1547. febr. 4. <sup>30</sup>
5.	1545. okt. 10.	Marinus Pasqu. Gianinus	467	1 év	1547. febr. 1. <sup>31</sup>
6.	1545. okt. 20.	Evangelista de Gabrielis	190	1 év	Rögtön <sup>32</sup>
7.	1545. okt. 30.	Boninus Mathei de Stais	409	– <sup>33</sup>	1546. ápr. 29. <sup>34</sup>
8.	1546. ápr. 30. <sup>35</sup>	Nicolaus Petri de Lucaris	153	6 hónap	1547. febr. 1. <sup>36</sup>

22 „Captum fuit de suspendendo executionem testamenti quondam Hierchi Paulovich defuncti in Pezuvio registrati in testamentis notariae, donec aliud fuerit decisum, et interim nihil innovari possit super dicto testamento per dictos consules causarum civilium ad instantiam alicuius personae.” DAD Cons. Min. vol. 41. fol. 57v.

23 DAD Acta Consilii Rogatorum (= Cons. Rog.) vol. 48. fol. 101v.

24 Nikola Radonjić Bersica itt belgrádi kereskedőként jelölve.

25 A hitelezők nevét a forrásokban szereplő latinos alakban, az apai nevüket pedig általában rövidítve közlöm.

26 DAD Debita Notariae (= Deb. Not.) vol. 83. fol. 269v.

27 Mindketten pécsi kereskedőként jelölve.

28 DAD Deb. Not. vol. 83. fol. 270r.

29 Uo. fol. 270v.

30 Uo. fol. 271r.

31 Uo. fol. 271r.

32 Uo. fol. 274v.

33 A hitelező kívánsága szerint (ad voluntatem creditoris).

34 DAD Deb. Not. vol. 83. fol. 279r.

35 Innen kezdve Nikola Radonjić Bersica egyedül vette fel a hiteleket.

36 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 27r.

Sorszám	Dátum	Hitelező	Összeg (aranydukát)	Határidő	Törlesztés (teljes összeg)
9.	1546. ápr. 30.	Marinus Lucae de Sorgo	185	1 év	1548. máj. 29. <sup>37</sup>
10.	1546. jún. 22.	Nicolaus Franc. de Sorgo	260	1 év	1546. dec. 10. <sup>38</sup>
11.	1546. jún. 25.	Stephanus Sim. de Alegretto	370	1 év	1549. ápr. 4. <sup>39</sup>
12.	1546. jún. 28.	Mattheus Johannis de Bonico	322,23	1 év	1548. jan. 12. <sup>40</sup>
13.	1546. júl. 1.	Marinus Lucae de Sorgo	376,13	1 év	1548. máj. 29. <sup>41</sup>
14.	1547. febr. 1.	Joannes Mar. Blasii de Nale	146	1 év	1549. febr. 28. <sup>42</sup>
15.	1547. febr. 5.	Hieronymus Bar. de Primo	215	1 év	1547. máj. 13. <sup>43</sup>
16.	1547. febr. 7.	Mattheus Johannis de Bonico	133	1 év	1548. jan. 12. <sup>44</sup>
17.	1547. febr. 14.	Marinus és Pasqualis Dam. de Menze	370	1 év	1549. márc. 5. <sup>45</sup>
18.	1547. febr. 18.	Laurentius de Gigantibus	58 1/2	1 év	1549. márc. 8. <sup>46</sup>
19.	1547. ápr. 28.	Georgius Mathei de Stais	101	3 hónap	1549. márc. 7. <sup>47</sup>
20.	1547. ápr. 29.	Vincentius Radi	158	1 hónap	1547. jún. 20. <sup>48</sup>
21.	1547. máj. 5.	Paladinus Johannis de Cerva	196	1 év– 2 év <sup>49</sup>	1547. máj. 24. <sup>50</sup>

A társaság boszniai tagjáról gyakorlatilag semmit sem tudunk, ráadásul a kilencedik kölcsöntől kezdve a belgrádi fél egyedül szerepel adósként a jegyzőkönyvekben.<sup>51</sup> Bersica az 1540-es évek jellegzetes belgrádi kereskedőtípusát testesítette meg: 1545 és 1553 között vannak róla adataink, tehát a magyarországi piac megnyílásakor jelent meg a „második Raguzának” tartott városban, ahonnan először hitelezőként kapcsolódott be az észak felé tartó textilimportba, majd néhány év múlva már befektetőként ő hitelezett kisebb volumenű bolto-

37 Uo. fol. 27r.

38 Uo. fol. 37v.

39 Uo. fol. 38r.

40 Uo. fol. 38v.; DAD Diversa Notariae ( = Div. Not.) vol. 109. fol. 214v.

41 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 39r.

42 Uo. fol. 83v.

43 Uo. fol. 84v.

44 Uo. fol. 85r.; DAD Div. Not. vol. 109. fol. 214v.

45 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 87r.

46 Uo. fol. 88r.

47 Uo. fol. 103r.

48 Uo. fol. 103r.

49 A felét 1 éven belül, a többi 2 éven belül kellett törlesztenie.

50 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 106v.

51 Zvorniki származását Hrabaktól tudjuk, aki olyan kiterjedt anyaggyűjtéssel rendelkezett a 15–16. századi balkáni kereskedőkről, hogy nyugodtan elfogadhatjuk információját. *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu i. m. 13.

soknak.<sup>52</sup> A társaság hitelezői között megtaláljuk a korszak jelentősebb raguzai üzletembereit, akik előszeretettel fektettek be a belgrádi piacon.<sup>53</sup> Teljesen természetes, hogy a pécsi állomáson feltűnő kereskedők Ragufa mellett Belgrádban vettek fel hiteleket, hiszen Szarajevó ebben az időben már egyáltalán nem számított tőkeerős kolóniának. A pécsi gazdasági viszonyok kiszámíthatóságára utal, hogy az általában egyéves határidőket néhány hónapos, legfeljebb egyestendős csúszással tartották be, ami a raguzai pénzforgalomban teljesen átlagosnak tekinthető. A viszonylag szűk piacra utal viszont, hogy 1547 után Bersica ismét Belgrád székhellyel működött.

Szintén az első pécsi vállalkozások közé tartozott Tomaš Petrović (Thomas Petri) és Franjo Ivanović (Franciscus Johannis) kereskedőtársasága. Ők ketten szorosan együttműködtek Bersicával, aki Petrović apósa volt – ez a tény egy családi alapon is összefonódó, Belgrádból kiinduló pécsi üzleti kör meglétére utal. Első társaságukat még Belgrád székhellyel alapították 1543. szeptember 1-jén: Petrović részéről apósa 222 dukáttal szállt be a közös üzletbe, Ivanović pedig az oszmán területen (*in partibus Turciae*) behajtandó kinnlevőségeit ígérte a társaság számára. Ivanović az induló tőkén vett szövetekkel Belgrádba utazott, Petrović pedig Raguzában szerezte be és küldte tovább társának az árukat.<sup>54</sup> A sikerre és egyúttal távlatokra utal, hogy két év múlva, 1545. november 13-án Pécs székhellyel alapították újra a társaságot, de a Pécsre irányított áruhitelek felvételét már egy hónappal korábban megkezdték. A második alapító okirat szerint mindketten pécsi kereskedők voltak, társaságukat két esztendőre, vagy tetszésük szerint hosszabb időre hozták létre; Petrović 280 dukátot, Ivanović pedig 92 dukátot és 29 dinárt fektetett be tőkeként, részben szövetekben, részben pedig kinnlevőségekben; ehhez járult még 1764 dukát értékű, szövetben felvett áruhitel. A teljes árukészletet a kevesebb összeggel beszálló Ivanović tartotta és árulta pécsi boltjában, míg az egy nappal korábban kelt ügyvédvalló oklevél értelmében Petrović Raguzában maradt, ahol képviselte a társaság érdekeit és tetszése szerint további áruhiteleket vehetett fel; a társaság működésének megszűntével a két fél az adósságok kifizetése után a haszonon és a káron is egyenlőképpen osztozott.<sup>55</sup>

52 Számos adat róla: *Jorjo Tadić*: Dubrovačka arhivska grada o Beogradu. I. (1521–1571). Beograd, 1950. passim (*ad indices*).

53 I. m. I. 188–468. passim.

54 I. m. I. 36–37.

55 Ld. az I. és II. sz. dokumentumot.

## 2. táblázat

## Tomaš Petrović és Franjo Ivanović pécsi hitelfelvételei

Sorszám	Dátum	Hitelező	Összeg (aranydukát)	Határidő	Törlesztés (teljes összeg)
1.	1545. okt. 8.	Evangelista de Gabrielis	57	1 év	1545. okt. 14. <sup>56</sup>
2.	1545. okt. 8.	Stephanus Sim. de Alegretto	240	1 év	1547. febr. 1. <sup>57</sup>
3.	1545. okt. 10.	Franciscus Lucae de Sörgo	216	1 év	1545. okt. 10. <sup>58</sup>
4.	1545. okt. 15.	Blasius Johannis de Gondola	462 1/2	1 év	1546. jan. 4. <sup>59</sup>
5.	1546. márc. 11. <sup>60</sup>	Johannes Marini de Gozze	185	1 év	1547. máj. 7. <sup>61</sup>
6.	1547. márc. 1. <sup>62</sup>	Nicolaus Giup. de Bona	270	16 hónap	1549. márc. 29. <sup>63</sup>
7.	1547. márc. 19. <sup>64</sup>	Nicolaus Bersizza	368,28	1 év	1549. aug. 17. <sup>65</sup>

A pécsi kereskedőpárosnak hét hitelfelvételéről maradt jegyzőkönyvi bejegyzés 1545 és 1547 között, összesen 1799 dukát értékben. A hitelezők egy része ezúttal is elsősorban a belgrádi kolónián befektető vagy ott működő üzletemberek közül került ki (Stefano Alegretto, Giovanni Gozze és természetesen az após Bersica). Ivanovićék esetében sem regisztrálhatunk komolyabb fizetési elmaradásokat, bár a hét alkalomból négyszer késtek, háromszor néhány hónapot, és csupán egy alkalommal csúsztak egy évnél többet.

Az első pécsi generáció ötödik tagja a szintén belgrádi székhelyű Stjepan Ivanović (Stephanus Johannis vagy Ivanovich) volt. Életútja Bersicáéval mutat hasonlóságot, azzal a különbséggel, hogy ő Pécssett tűnt fel először 1546-ban, ahonnan egy év alatt hatszor vett fel hitelt, összesen 713 dukát értékben.

56 DAD Deb. Not. vol. 83. fol. 271r.

57 Uo. fol. 270v.

58 Uo. fol. 272v.

59 Uo. fol. 274r.

60 A hitelt Petrović vette fel Ivanović ügyvivőjeként, Nikola Radonjić Bersica a két kereskedő kezeseként szintén hitelfelvevőként szerepel.

61 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 18r.

62 A hitelt egyedül Ivanović vette fel, a kezese Nikola Radonjić Bersica volt.

63 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 89v.

64 A hitelt egyedül Ivanović vette fel.

65 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 92v.; DAD Div. Not. vol. 110. fol. 146r.



## 3. táblázat

## Stjepan Ivanović pécsi hitelfelvételei

Sorszám	Dátum	Hitelező	Összeg (aranydukát)	Határidő	Törlesztés (teljes összeg)
1.	1546. júl. 23.	Bernardus Antonii de Bona	198	1 év	1547. nov. 23. <sup>66</sup>
2.	1547. febr. 17. <sup>67</sup>	Simeon Antonii de Bona	180	1 év	1549. jún. 8. <sup>68</sup>
3.	1547. márc. 14. <sup>69</sup>	Matheus Johannis de Bonico	56	1 év	1549. márc. 6. <sup>70</sup>
4.	1547. márc. 18.	Michael Radi dictus Opat	24	8 hónap	1550. jún. 3. <sup>71</sup>
5.	1547. jún. 16.	Bernardus Antonii de Bona	180	1 év	1549. febr. 4. <sup>72</sup>
6.	1547. jún. 22.	Blasius Johannis Pellezarius	75,21	1548 <sup>73</sup>	1549. máj. 11. <sup>74</sup>

Ivanović 1547 novemberétől szerepelt belgrádi kereskedőként, 1550-ig fenntartva a pécsi illetőségét is.<sup>75</sup> Ami viszont ennél érdekesebb, hogy 1550-től 1552-ig a hitelfelvételek jegyzőkönyvei pesti és budai kereskedőként jelölik. A magyarországi orientációt az ő esetében is befolyásolták a családi kapcsolatok: Ivan Peranović budai kereskedő lányát vette feleségül.<sup>76</sup> 1552 után Belgrádban működött, utoljára 1557-ben említik a raguzai dokumentumok. Mindvégig szoros üzleti kapcsolatban állt Budán működő sógorával, Petar Peranovićcsal, a Belgrádban hitelbe kapott szöveteket hozzá küldte fel eladásra.<sup>77</sup> Bersica és Ivanović üzleti pályája jól mutatja a pécsi állomás korlátozott lehetőségeit és ennek következményeként az alternatívákat: az itt szerencsét próbáló kereskedők vagy Belgrádba, a kibocsátó kolóniára húzódtak vissza, vagy pedig továbbmentek Pest–Budára, amely a térség oszmán katonai és közigazgatási központjaként a félreeső Pécsnél sokkal kedvezőbb piacot jelentett.<sup>78</sup>

66 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 43r.

67 A kezese Nikola Radonjić Bersica volt.

68 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 88r.

69 A kezese Nikola Radonjić Bersica volt.

70 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 91v.

71 Uo. fol. 92v.

72 Uo. fol. 115r.; DAD Div. Not. vol. 110. fol. 59r.

73 A tartozását a köztársaság adóját Isztambulba vivő követeknek kell 1548-ban megadnia: „ad dominos oratores, qui cum tributo proficiscantur de anno 1548 proxime futuro”.

74 DAD Deb. Not. vol. 84. fol. 116v–117r.

75 J. Tadić: i. m. I. 44., 49., 215.

76 I. m. I. 61.

77 I. m. I. passim (*ad indices*), ill. saját előkészületben levő forráskiadványom a raguzaiak pest–budai kereskedőtelepének történetéről.

78 Ebből az időszakból egy hozománnyal kapcsolatos peres irat még egy pécsi kereskedő, Nikola Marinović (Nicolaus Marinovich mercator Quinque-Ecclesiarum) nevét őrizte meg (1547. ápr. 1.). DAD Div. Canc. vol. 132. fol. 101v.

A hirtelen felfutás, majd visszaesés ellenére Pécs a következő évtizedben is viszonylag vonzó célpontnak számított a raguzaiak számára. A második generációhoz tartozó kereskedők közül egyedül Pavao Ljubišić üzleti tevékenységéről rendelkezünk közelebbi információkkal. Talán ő is boszniai eredetű lehetett, akárcsak Mihoč Ljubišić. 1553 őszén három alkalommal összesen 491 dukátnyi áruhitelt vett fel. Mindhárom hitelezője ismert szereplője volt a belgrádi tőkepiacnak. Egyikük, Stjepan Ivanović Baraba a legjelentősebb belgrádi befektetők közé tartozott az 1550-es és 1560-as években,<sup>79</sup> míg másikuk, Janko Radojević ugyancsak a belgrádi Bersica lányát vette feleségül, akárcsak a fentebb említett Tomaš Petrović, vagyis családirag is kapcsolódott a Pécs–Belgrád viszonylatban működő üzleti csoporthoz.<sup>80</sup>

#### 4. táblázat

##### Pavao Ljubišić hitelfelvételei

Sorszám	Dátum	Hitelező	Összeg (aranydukát)	Határidő	Törlesztés (teljes összeg)
1.	1553. szept. 19.	Janchus Radoevich	353,10	15 hónap	1554. dec. 5. <sup>81</sup>
2.	1553. szept. 23.	Stephanus Jo. Barabae	92 1/2	1 év	1556. ápr. 1. <sup>82</sup>
3.	1553. okt. 5.	Bernardus Zuzeri	45	6 hónap	— <sup>83</sup>

Ljubišić dinamikusan kezdődő pécsi vállalkozását korai halála törte meg: hitelfelvételei után alig fél évvel eltávozott az élők sorából.<sup>84</sup> Visszafizetetlen adósságai, éppen csak megkezdett és lezáratlan ügyei viszonylag sok problémát okoztak a hitelezőinek és egykori üzletfeleinek. 1556-ban a legnagyobb áruhitelt nyújtó Janko Radojević és a hagyatéki gondnokok felhatalmazást kaptak Ljubišić bizonyos ezüsttárgyainak elárverezésére.<sup>85</sup> A következő évben Stjepan Baraba kérésére a palotaőr lefoglalta Ivan Radi boszniai kereskedőnél levő pén-

<sup>79</sup> J. Tadić: i. m. I. passim (*ad indices*).

<sup>80</sup> Ld. a fentebb elmondottakat, ill. J. Tadić: i. m. I. passim (*ad indices*).

<sup>81</sup> DAD Deb. Not. vol. 85. fol. 288r.

<sup>82</sup> Uo. fol. 289r.

<sup>83</sup> Uo. fol. 290r. Nincs adat a törlesztésre.

<sup>84</sup> Hagyatéki gondnokait 1554. jún. 16-án jelölte ki a Kis Tanács: „Ser Nicolaus Joannis de Palmotta, ser Georgius Pasqualis de Sorgo, ser Pasqualis Matthei de Georgio, Janchus Radi gener Nicolai Bersizze, Vulatchus Gliubiscich creati fuerunt conservatores bonorum quondam Pauli Gliubiscich mercatoris Quinque Ecclesiarum nuper defuncti cum libertate et auctoritate consueta.” DAD Tut. Not. vol. 2. fol. 29r. A szokásos felhatalmazást a prokurátor kinevezésére két nap múlva kapták meg: DAD Cons. Min. vol. 43. fol. 159v.

<sup>85</sup> „Captum fuit de dando libertatem Janco genero Radi Bersizae et sociis conservatoribus bonorum quondam Pauli Gliubiscich defuncti in Pezuvio, possint quaedam argenta conservatoriae suae ad publicum incantum vendere et pretium deponere in cameram communis.” (1556. márc. 23.) DAD Cons. Min. vol. 44. fol. 103v.

zét,<sup>86</sup> ami Ljubišić boszniai üzleti kapcsolatainak bizonyítéka. Ugyancsak elszámolási vitába keveredett az elhunyt testvére, Vlatko Ljubišić egy Pécssett élő testvérpárral, Mihajlo és Ivan Radosaljićsal. A két pécsi kalmárt felmentő szenátusi határozatból tudjuk, hogy mindketten egy-egy kereskedőtársaság keretein belül működtek: Mihajlo a néhai Bernard Nikolićsal, Ivan pedig egy meg nem nevezett boltossal együtt üzletelt a Mecsek alján.<sup>87</sup>

Sajnos, az 1550-es évekből a Pavao Ljubišić működésére vonatkozó adatokon kívül nincsenek részletesebb információink a pécsi kalmárok tevékenységéről, ennek ellenére az összegereblyézett adatforgácsok egy viszonylag virulens, legalább féltucatnyi kereskedőből álló közösség létre engednek következtetni. A második generáció tagjairól leginkább a hagyatéki eljárások során értesülünk, ami érthető is: az örökösök számára általában nem kis nehézséget jelentett az oszmán területeken ragadt ingóságok, különösen a hitelbe kiadott áruk és pénz visszapertlése. 1554-ben a *Kis Tanács* felhatalmazta a Pécssett elhunyt Vicko Vuladisljić-Rozić hagyatéki végrehajtóit, hogy ügyvivőket nevezzenek ki a néhai kereskedő javainak visszaszerzésére.<sup>88</sup> Ezúttal az örökösök erőfeszítései nem maradtak teljesen eredmény nélkül. A javak begyűjtésével megbízott pécsi emberüknek, a nem sokkal később szintén elhunyt Bernard Nikolićnak sikerült Vuladisljić hagyatékának talán legértékesebb részéhez, a nemesfém tárgyakhoz hozzájutnia: egy ezüstkupához, egy ezüst sőtartóhoz, hat aranygyűrűhöz, egy ezüstsokálhoz, négy ezüstkanálhoz és egy aranylánchoz. Az ezüst- és aranyholmit Nikolić halála miatt a fentebb már szereplő két pécsi kereskedő, Ivan és Mihajlo Radosaljić küldték Raguzába a szintén említett Janko Radojevićnek, akitől a két örökös 1555. szeptember 12-én vette át ezeket.<sup>89</sup>

A második pécsi kereskedőgeneráció egyik utolsó tagja lehetett Đuro Stanulić, aki 1561 nyarán hunyt el, négy hagyatéki végrehajtója közül három a belgrádi piacon befektető jelentős patríciusok közé tartozott.<sup>90</sup> Az ötvenes évek-

86 „Mandato dominorum consulum et ad instantiam et pro interesse Stephani Ioannis Barabae Dominicus communis riverius retulit se sequestrasse in manibus Ioannis Radi mercatoris Bosnae omnes et singulas pecunias penes eum existentes de iure quondam Pauli Gliubiscich mercatoris Pezzuiae, ita quod de eis nulla fiat exactio neque transmutatio usque ad ius cognitum secundum ordines.” (1557. jan. 8.) DAD Div. Canc. vol. 142. fol. 139v.

87 „Prima pars est de absolvendo Michaelem Radossaglich Giurci, socium quondam Bernardi Nicolich, Ioannem Radossaglich et socium in querella nominatos a querella contra eos facta per Vlatcum Gliubiscich fratrem quondam Pauli Gliubiscich defuncti in Pezuvio, reservato iure parti querelanti, ut possit tam civiliter quam criminaliter procedere contra quamvis personam. Secunda pars est de deferendo.” (1557. jún. 25.) DAD Cons. Rog. vol. 54. fol. 26v.

88 „Captum fuit de dando libertatem conservatoribus bonorum quondam Vincentii Georgii dicti Rosich defuncti ad Quinque Ecclesias, quod possint recuperare eorum bona et pro recuperatione creare procuratores, prout eis melius videbitur, et quod id totum et quicquid recuperatum fuerit, debeatur deponere in camera communis.” DAD Cons. Min. vol. 43. fol. 176v.

89 Ld. a III. sz. dokumentumot.

90 „Ser Marinus Savini de Menze, ser Raphael Marini de Goze, ser Ioannes Luce de Sorgo, Petrus Francisci Boglioevich facti fuerunt conservatores bonorum quondam Georgii Marini Stanulich defuncti in Peciuio cum libertate et autoritate consueta.” (1561. aug. 18.) DAD Tut. Not. vol.

ben működő csoport eltűnése után gyakorlatilag megszűnt a pécsi állomás: az áruhitelek felvevők között a számos budai és egyre több temesvári kalmár mellett egyetlen pécsivel sem találkozunk. Az 1570-es évekből két adat tanúskodik arról, hogy a raguzaiak kivonulása fokozatosan ment végbe. 1571-ben Marin Radi pécsi kereskedő hagyatéki végrehajtói ügyvivőjükké nevezték ki a hagyaték felszámolására Vicko Radi aranyművest és Gašpar Frančičot.<sup>91</sup> 1577-ben Marijan Jurašinović pécsi kereskedő raguzai ügyvivőjévé tette meg üzlettársát, Franjo Stjepanovićot, és kölcsönök felvételére hatalmazta fel.<sup>92</sup>

A raguzai levéltári adatokból körvonalazódó képet a pécsi mukátaa elszámolásai is megerősítik: a nagyszámú muszlim és a néhány magyar árus mellett csupán egy-két latin és frenk, azaz raguzai tűnik fel a pénztári naplóban. A pécsi kincstári boltok bérlői között 1560–1561-ben Tomko, Radko és Đuro (talán az említett Stanulić) latinokkal találkozunk, 1564–1565-ben Petre latin és Toma latin, az 1567–1568. és 1570–1571. években pedig immár egyedül Toma frenk, illetve latin bérelt üzlethelyiséget az oszmán fiskustól. Az árukat elvámoló kereskedők között mindössze egyszer találkozunk raguzaiával: 1571 őszén Pavle latin posztókat vámostatott el a város eminjénél. Nagy valószínűséggel a raguzaiakkal állhattak üzleti kapcsolatban Luka, Marko és (talán az előbbi) Pavle, akik az 1560-as évek elején szintén szöveteket hoztak a városba.<sup>93</sup> Bár a török forrásban szereplő nevek nem feleltethetők meg a raguzai dokumentumokból megismert kereskedőkének, az egyre ritkábban felbukkanó, kisszámú latin világosan jelzi a raguzai kereskedőközösség lassú leépülését. Az utolsó pécsi adatot 1587-ből találtam: Paskoje Tomašević belgrádi kereskedő végrendeletében 25 tallért hagyott Pécssett élő nagybátyjára, Ivan Božovićra.<sup>94</sup> A raguzaiak a későbbiekben is tartották a kapcsolatot a pécsi piaccal de – akárcsak Boszniában vagy a többi magyarországi oszmán-balkáni központban – immár nem letelepült kereskedőként vettek részt a város áruforgalmában, hanem a helyi bosnyák katolikus és muszlim üzleti partnereiknek nyújtott áruhitelekkel.<sup>95</sup>

2. fol. 120<sup>r</sup>. 1561. aug. 26-án a végrehajtók megkapták az engedélyt megbízottak állítására a hagyaték felszámolásához: DAD Cons. Min. vol. 46. fol. 122<sup>r</sup>.

91 A hagyatéki végrehajtók: Stefano di Francesco Gradi, Bartholomeo Ragonati és Ivan Braiković. (1571. márc. 27.) DAD Procurae Notariae (= Proc. Not.) vol. 23. fol. 103<sup>r</sup>–104<sup>r</sup>.

92 „Marianus Jurascinovitch mercator Pecuiue sponte et omni meliori modo fecit et constituit suum verum et legitimum procuratorem Franciscum Stephani socium suum presentem et acceptantem ad ipsum constituentem obligandum cum bonis suis omnibus semel et pluries in quavis pecuniarum summa uni seu pluribus personis quacunq[ue] de causa ac quacunq[ue] obligationum instrumenta celebrari faciendum cum pactis et clausulis dicto procuratori bene visis et generaliter etc. promittens etc.” (1577. aug. 29.) DAD Proc. Not. vol. 24. fol. 251<sup>v</sup>.

93 Az adatokat Hegyi Klárának köszönöm, aki készülő forráskiadványának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Az eredeti forrás: Österreichische Nationalbibliothek (Wien) Mxt. 579. Kivonatokat közzétett, sok hibával: *Velics László–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 254–257., 307–312., 377., 411–415.

94 *Jorjo Tadić–Toma Popović*: Dubrovačka arhivska grada o Beogradu. II. (1572–1593). Beograd, 1976. 211.

95 Erre számos példa található a pécsi és más szandzsákszékhelyek vonatkozásában a 2. jegyzetben említett, sajtó alatt levő forráskiadványomban.

## Összegzés

A pécsi kereskedőtelep történetéről nyújtott vázlat minden töredékessége ellenére lehetőséget nyújthat néhány tanulság megfogalmazására. Pécs a Magyarország meghódítása után megnyílt új lehetőségek egyik fontos próba-állomása volt a raguzaiak számára, amely azonban (Temesvárral és Pest–Budával ellentétben) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Mecsek alján levő várost az oszmánok a magyarországi berendezkedésük egyik fontos központjának szánták, nemcsak katonai és adminisztratív, hanem „polgári” értelemben is, és nyilván a szándékban rejlő piacot szimatolták meg az Adria-parti városállam kalmárai. Pécs formálisan is raguzai telepnek számított: mintegy másfél tucat kereskedőről rendelkezünk adattal, akik a városállam kancelláriáján és közjegyzőségén pécsi illetőségűnek vallották magukat, sőt több kereskedőtársaságot is alapítottak kifejezetten pécsi székhellyel. Hat pécsi kereskedő Raguzában és Belgrádban felvett áruhitelekkel is próbálkozott, ugyanakkor a hitelfelvetelek korlátozott intervalluma (1545–1547, 1553) és a kereskedők gyors továbbállása azt igazolja, hogy a piac a vártnál jóval szűkebb távlatokkal kecsegtetett.

A sikertelenség okai összetettek. Pécs a Dél-Dunántúlt átszelő kelet–nyugat irányú, a magyar Alföldről Pettaun és Laibachon át Velence felé vezető külkereskedelmi útvonalak fontos állomása volt.<sup>96</sup> A 16. század első felében a város a magyar szarvasmarha- és borkereskedelem egyik dunántúli központjává vált, kalmárai jelentős részt vállaltak a nyugati iparcikkek hódoltsági importjában is – nyilván nem kis konkurenciát támasztva ezzel a raguzaiaknak. Az 1554. évi dzsizje defter tanúsága szerint három olasz élt a városban, akikről egyéb adatokból tudjuk, hogy nagy valószínűséggel nem raguzaiak, hanem a marhaexportot irányító velencei nagykereskedők faktorai lehettek.<sup>97</sup> Ugyanakkor Pécs a raguzaiak szempontjából elsődleges fontosságú Buda–Belgrád hadiúttól távol esett, ezért nem tudott bekapcsolódni az 1550-es években Belgrád központtal meginduló nyersanyagexportba, felvevőpiaca pedig önmagában nem bizonyult elégségesnek. A város számára fekvésénél fogva elsősorban a szlavóniai és boszniai telepek jelenthették volna a természetes gazdasági kapcsolatrendszer és háterszágot, de a Drávától és főleg a Szávától délre fekvő központokból pontosan a vizsgált időszakban szorultak ki a raguzaiak, így Pécs egy hálózat végpontjaként tulajdonképpen talapzat nélkül maradt. A pécsi kísérlet és főleg annak vége egybeesett a városállam balkáni kereskedelmi politikájának változásával is: a 16. század második felében a raguzaiak egyre több kisebb állomásukat adták fel és engedték át a helyi árusoknak, ők maguk pedig a nagyobb kolóniákra vonultak vissza. Végül nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Sziget török

96 Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973. 55–112., 58–59.

97 Szakály Ferenc: A két „pécsi” Schreiber Farkas. In: *Uő: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Bp. 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.) 33–91., 38–43., 52–56.; Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.) 13–14.

kézre kerüléséig a Dél-Dunántúl nyitott pálya volt a magyar végvári katonaság számára, ez a körülmény pedig az oszmán uralom szilárdságát, a régió közbiztonságát és ezzel együtt az áruforgalom kilátásait igencsak súlyosan érintette.

A fentiek ismeretében mindenképpen indokoltnak tűnik a kérdés: milyen szinten helyezkedett el Pécs a raguzaiak balkáni kereskedelmi hálózatában? Erre az egyes városokban működő raguzai kereskedők által felvett hitelek összegének összehasonlító elemzésével adhatjuk meg a választ. Az Ausztráliában élő szerb történész, Zdenko Zlatar összesámolta az 1520 és 1623 között a patrícius befektetők által a balkáni kereskedelembe fektetett hiteleket.<sup>98</sup> A nemesi családokhoz tartozó üzletemberek az összes kölcsönzések 63%-át, a teljes hitelösszegnek pedig 58%-át jegyezték. Számításai tehát, amelyek a teljes tőkeforgalom alig kétharmadára vonatkoznak, nem alkalmasak a kereskedőtelepek pontos rangsorának felállítására, hiszen ehhez valamennyi állomáson ismernünk kellene a nemesi és nem nemesi befektetők arányát. Ugyanakkor feltételezve, hogy ez a kvóta jelentős mozgásokat nem mutat, egy hozzávetőleges településhierarchia kialakítására mégiscsak lehetőségünk nyílik.

A raguzaiak a 16. században 30–35 balkáni és magyarországi városban voltak jelen letelepült és áruhitellel dolgozó kereskedőkként.<sup>99</sup> Ezek a telepek gazdasági súlyuk alapján – a kolónia-jogállástól nagyjából függetlenül – három nagy, azon belül pedig további két-két-két csoportra oszthatók. A legfelső szinten a három központi kolónia, Belgrád, Szófia és Szarajevó álltak, egymás között is igen jelentős különbségekkel. Belgrád a balkáni patrícius-befektetések 40%-át fogadta magába, míg Szófia 12%-ban, Szarajevó pedig csupán 6%-ban részesült ebből, ez utóbbi ráadásul csak a 16. század derekáig volt jelen a raguzai tőkepiaccon. A másodvonalat (2–3,6%-os részesedést) a kereskedelmi utak metszéspontjában és a jelentős oszmán központokban létrejött kolóniák és telepek alkották, ide tartozott a század közepéig Szendrő, a század második felében Pest–Buda, és folyamatosan Novi Pazar, Prokuplje és Kruševac. Ennek a csoportnak az alján 1,2–1,5%-kal Skopje, Nikápoly, Niš, Temesvár, Provadija és Priština álltak. A harmadik csoportban (1%-os hányad alatt) találjuk a kisebb állomásokat. Ezek felső szintjét Užice és Pozsega mellett a bulgáriai telepek (Trnovo, Vidin, Plovdiv és Loveč) jelentették. Legalul azok a boszniai és hercegovinai (Zvornik, Mosztár, Foča, illetve a Zlatar művében nem szereplő Olovo és Banja Luka), valamint szerbiai, szerémségi és bulgáriai állomások (Ipek, Karlóca, a Zlatar által nem említett Ruse, Prizren és Trepča) helyezkedtek el, amelyekből rövidebb ideig, olykor csak egy-egy kereskedő jelentkezett áruhitelért Raguzában. Ehhez az utolsó csoporthoz tartozott Pécs is. Alig egy évtized alatt 37 hitelfelvétel so-

98 Zdenko Zlatar: Udio vlastele u dubrovačkoj kreditnoj trgovini (1520–1623): kvantitativna analiza vjerovnika. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 45(2007) 131–158., 132–133.

99 Zlatar művében 27 kereskedőtelep szerepel, de ő csak azokat vette fel kimutatásába, ahová patríciusok is befektettek. A nem nemesi hitelezőkkel kapcsolatban álló balkáni kereskedők tartózkodási helyével ez a lista tovább bővíthető, amint azt néhány példával az alábbiakban jelzem is.

rán 8421 aranydukát értékű áru érkezett a városba. Zlatar számításai alapján Pécs az utolsó csoportnak Zvornik után a legerősebb tagja volt. Ez az eredmény teljes mértékben alátámasztja a szórványos adatokból általam megrajzolt képet: Pécsset jellegzetesen egy- vagy kétgenerációs raguzai telepnek tekinthetjük, amely néhány esztendőnyi próbálkozás után csupán faktorok révén maradt meg a városállam balkáni kereskedelmi hálózatában.

## DOKUMENTUMOK

### I.

Raguza, 1545. november 12.

Franjo Ivanović pécsi kereskedő üzlettársát, Tomaš Petrovićot  
raguzai képviselőjévé teszi meg

Franciscus Joannis mercator in Pezuvio sponte fecit, constituit, creavit et solenniter ordinavit suum verum, legitimum et indubitatum procuratorem, actorem, factorem et exactorem Thomam Petri socium suum ibi presentem et acceptantem ad habendum, exigendum, recuperandum et consequendum omne id totum et quicquid, quod dictus constituens debet habere a quavis persona ex quavis causa et ratione; de habitisque, exactis, recuperatis et consecutis ad sibi faciendum de recepto in opportuna et condecenci forma pro cautela debitorum solventium etiam cum pacto solenni de ulterius quicquam non petendo. Et ad concordandum, paciscendum, transigendum, compromittendum de jure et de facto, et de jure tantum et de facto scripturas cassandum et annullandum et ad calculandum, computandum, faciendum finem, remissionem generalem et generalissimam. Item ad substituendum loco sui unum aut plures procuratores, et eos revocandum firmo manente presenti mandato penes ipsum procuratorem constitutum, et ad obligandum dictum constituentem et omnia sua bona in quavis pecuniarum summa, ut sibi melius videbitur et placebit. Et in premissis si opus fuerit ad comparendum, in omni judicio agendum, petendum, litigandum, defendendum, libellandum, articulandum, sententiandum, aggressandum. Et generaliter etc. promittentes etc.

DAD Procurae Notariae vol. 18. fol. 141r.

## II.

Raguza, 1545. november 13.

Tomaš Petrović és Franjo Ivanović pécsi kereskedők  
társaságalapító szerződése

Thomas Petri ex una parte et Franciscus Ioannis ex altera, ambo mercatores in Pezuvio Hungarie, sponte cum Dei nomine conthraxerunt unam societatem duraturam hinc ad duos annos proxime futuros.<sup>100</sup> In qua quidem societate Thomas predictus posuit ducatos auri ducentos octuaginta et Franciscus Ioannis posuit ducatos auri nonaginta duos et grossos viginti novem, que pecunie remanserunt in manibus ipsius Francisci in apotecha sua in Pezuvio, partim in panninis et partim in debitoribus. Et ultra dictas pecunias dixerunt habere unam summam et quantitatem pecuniarum valoris ducatorum auri mille septingentum sexaginta quattuor, quas acceperunt in credentiam, que pannine similiter remanserunt in manibus ipsius Francisci, ut ipse similiter confessus est. Et tota summa computato valore panninarum est ducatorum duorum mille centum triginta sex et grossorum viginti novem. Et convenerunt, quod Franciscus suprascriptus debeat habitare in Pezuvio ibique cum omni debita diligentia vacare et attendere regimini presentis societatis in emendo et vendendo et permittendo, ut moris est mercatorum, qui cum diligentia res suas curant. Finita autem presenti societate convenerunt, quod solutis prius debitis omnibus id, quod super erit, dividi debeat in duas partes, quarum una sit ipsius Thome, altera vero Francisci. Et sic intelligatur de damno, si quod sequetur, quod Deus avertat. Volentes etiam suprascripte partes, quod literis missivis utriusque partium dari et prestari debeat plena et integra fides in omnibus suis partibus. Et remanentibus predictis in suo robore et firmitate dicti Thomas et Franciscus de comuni consensu, concordia et voluntate de omnibus et singulis rebus inter dictas partes hinc retro usque ad presentem diem versatis quovis modo, colore et ingenio fecerunt et faciunt unus alteri et alter alteri finem, remissionem, quietationem generalem et generalissimam ac pactum perpetuum de ulterius quicquam non petendo, cassantes et annullantes omnes et singulas scripturas publicas et privatas, instrumenta, literas missivas, partitas, libros, recordia, sententias, tenutas, sequestra, depositiones testium omniaque alia et singula probationum genera, cum quibus una pars alteram et altera alteram vel eius heredes et successores quovis modo molestare possit et perturbare, vocantes se ad invicem contentos et satisfactos, declarantes tamen, quod in hac presenti fine remissione non intelligatur comprehensa suprascripta societas, que permanere debeat in suo robore. Renuntiando. Iudex ser Sigismundus Iunii de Goze et Nicolaus Primus testis.

DAD Diversa Notariae vol. 108. fol. 236v–237r.

---

100 A margón betoldás: vel ulterius ad voluntatem partium.



## III.

Raguza, 1555. szeptember 12.

Đuro Vuladisljić-Rozić és fia, Stjepan elismervénye  
a Pécssett elhunyt Vicko Vuladisljić, Đuro fia után maradt ezüst-  
és aranytárgyak átvételéről Janko Radivojević számára

Giurus Vuladissaglich dictus Rosich uti pater et heres, prout asseruit, quondam Vincentii filii sui defuncti ad Quinque Ecclesias Panonie, et Stiepan filius dicti Giuri ac frater quondam Vincentii sponte contenti et confessi sunt habuisse et recepissee a Jancho Radivoievich unam cuppam de argento ponderis dramarum<sup>101</sup> ducentarum nonaginta, unam saleriam de argento dramarum quadraginta novem, anulos sex auri dramarum decem et septem cum dimidio, unum bochalem de argento dramarum centum decem et novem, cochlearia quatuor de argento dramarum quadraginta trium<sup>102</sup> et unam colanam auri valoris unius ducati cum dimidio, quas res omnes quondam Bernardus Nicolich recuperaverat de computo dicti quondam Vincentii ad Quinque Ecclesias, et dicto Jancho missi fuerunt ab Ivanno et Michailo Radossaglich, vocantes dicti Giurus et Stiepan se tacitos et contentos a prefatis Jancho, Ivanno et Michailo, promittentesque eos [...] <sup>103</sup> futuro tempore non molestare nec inquietare, obligantes se et bona sua omnia in solidum et ad melius tenendum manutenere et conservare indemnes dictos Janchum, Ivannum, et Michailum. Et casu quo predicti tres molestari forent a quavis persona causa bonorum prefati quondam Vincentii, videlicet causa rerum et bonorum ut supra receptorum, Joannes Stephani dictus Staraz obligando se et bona sua omnia promisit manutenere et conservare indemnes dictos Janchum, Ivannum et Michailum amota omni exceptione. Renuntiando.

DAD Diversa Cancellariae vol. 141. fol. 93rv.

## ANTAL MOLNÁR

PÉCS IN THE SYSTEM OF RAGUSAN TRADE  
IN THE MIDDLE OF THE 16<sup>TH</sup> CENTURY

After the Middle Ages, the Ragusan merchants appeared in Pozsega (now Požega, Croatia), Pest-Buda, Pécs and Temesvár (now Timișoara, Romania) simultaneously with the Ottoman conquest in the middle of the 16<sup>th</sup> century. In spite of the fact that they were present temporarily in several settlements of Slavonia and Syrmia and they had interests in almost all the Ottoman-Balkan towns, they founded a trade colony only in Buda, Temesvár and Pécs. The present study sums up the archival data relating to

101 1 drama (dragma, drachma) = 3,398 gramm.

102 A bokályra és a kanalakra vonatkozó rész a margón betoldva.

103 Kopás miatt egy szó olvashatatlan.

the history of the smallest and the shortest-lived trade settlement, i.e. Pécs, and it also attempts to define the place of Pécs in the system of Balkan trade with Ragusa.

In the decade following the Ottoman occupation (1543) a dynamic generation of merchants moved to Pécs, and the available data on their activity cover approximately ten years. The Ragusans came to Pécs mainly from Bosnia, mostly from Sarajevo, and from Belgrade, thus this double attachment remained further on. Pécs was also formally regarded as a Ragusan settlement: we have information about roughly one and a half dozens of merchants who claimed to be residing at Pécs at the chancellery and the notary's office of the city state, and founded several trade companies established specifically in Pécs. Six merchants of Pécs were trying with commercial credits, borrowed in Ragusa and Belgrade, but the limited interval of borrowing (1545–1547, 1553) and the fact that the related merchants fast moved off prove that the market offered fewer opportunities as contrasted to their expectations.

The reason of the failure is complex. Pécs was far from the Buda–Belgrade strategic road, which was of prime importance from the Ragusans' point of view, therefore the city could not join in the raw material export starting in the 1550's with the Belgrade centre, and demand capacity of the local market proved to be insufficient. In the second half of the 16<sup>th</sup> century, the role of the Ragusans was taken over by local merchants in Bosnia and Slavonia, thus Pécs lost its base as the outermost point of the network. Until the Ottoman occupation of Sziget (1566), the Southern Transdanubia was an open field for the Hungarian military of border fortresses, affecting the stability of the Ottoman rule, the public order and the prospects of trade to a great extent. According to the comparative analysis of the amount of money invested by Ragusan patrician merchants in Balkan trade centres, Pécs was in the lowest rank of the hierarchy – consisting of approximately 35 settlements – roughly at the level of Zvornik of Bosnia. Consequently, Pécs can be regarded as a typical Ragusan settlement of one or two generations, which could remain in the Balkan commercial network of the city state after a few years of efforts only via some factors.

## A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján

Tanulmányom tárgya, a kora újkori szé-  
kely társadalomban jelentős szerepet betöltött Daniel/Dániel család karriertör-  
ténete, egy nagyobb kutatás részét képezi, amely a 16–17. századi székely nemesi  
karrierlehetőségek feltárását célozta meg az anyaszék, Udvarhelyszék területén.<sup>1</sup>  
A Danielek felemelkedése egyszerre modellezi a klasszikus értelemben vett szé-  
kely primor család érvényesülési lehetőségét, valamint azt a folyamatot, ahogyan  
a reneszánsz kultúra – amin itt nem kizárólag művészeti vagy művelődéstörté-  
neti korszakot értünk, hanem életmódot, viselkedéskultúrát, tanulási és érvénye-  
sülési toposzokat is – „leszivárgott” az „átlagemberek” körébe, a „vidék” világá-  
ba. A Daniel család hatalomépítési módszerei közé fokozatosan épültek be az  
általunk a reneszánsz kultúrából és szellemiségből credeztetett elemek, ame-  
lyeknek forrása az erdélyi fejedelmi udvar volt. A reneszánsz udvart a maga fé-  
nyében főként Báthory Zsigmond igyekezett kiépíteni,<sup>2</sup> ám Oborni Teréz újabb  
és még folyamatban lévő kutatásai alapján tudjuk, hogy ennek a lengyel–italiai  
irányultságnak, humanista attitűdnek a gyökerei, előzményei már megtalálható-  
ak voltak Jagelló Izabella, majd pedig János Zsigmond udvarában is.<sup>3</sup> A 16. szá-  
zad hatvanas éveiben intézményesült reformáció, amely a nyomtatott irodalmat  
közvetítette az emberek széles rétegei számára, természetes módon járult hozzá  
a reneszánsz, a humanizmus elterjedéséhez.<sup>4</sup> Megkezdődtek az udvarház-építke-

1 Ezt a kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíja támogatásával végzem.

2 Erről ld. *Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. *Actas* 1995. 1–2. sz. 24–67.; *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 104–123., 302–304.; *Bartók István*: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 135–157.

3 *Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). *Történelmi Szemle* 51(2009) 21–44.

4 *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. I–V. Bp. 1904.; *Jakó Zsigmond*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 1997.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1986.; *Jakó Zsigmond*: Heltai Gáspár papírmalma. *Magyar Könyvszemle* 51(1961) 293.; *Herepei János*: Az erdélyi könyvkötészet és nyomdászat történetéhez. *Erdélyi Múzeum* 47(1942) 472–492.; *Uő*: A Heltai-nyomda sorsa. *Magyar Könyvszemle* 73(1957) 55–58.

zések is, az ekkoriban készült épületek maradványain máig láthatóak a reneszánsz építészeti elemek.<sup>5</sup> Az udvarházak építésében azonban nem csupán a művészi faragások, építészeti elemek, stílusjegyek utaltak a reneszánszra, hanem a helyi udvaroknak mint családi célokat szolgáló rezidenciák létrehozásának a szándéka is innen eredeztethető. A reprezentáció igénye, még ha a klasszikus udvarokhoz képest visszafogott mértékben is, a korszakban már megjelent a Székelyföldön, elsősorban a székely társadalom csúcsán lévő primorok esetében, ami azért is érdekes jelenség, mert a székely primori réteg anyagi erejét, birtokait tekintve messze elmaradt az országos nemességtől.<sup>6</sup>

### Székely karrierlehetőségek a kora újkor kezdetén

A 16. század a székely társadalom átrendeződésének a korszaka volt. A középkori jogi-társadalmi struktúrák felbomlottak, az ősi kiváltságok korábbi rendje megszűnt. A középkori jogszokás sokak által emlegetett jogosítványai előbb csak de jure sérültek egyre gyakrabban,<sup>7</sup> majd pedig felmerült a székely társadalom átalakításának az igénye is.<sup>8</sup> Az 1562-es segesvári országgyűlés székelyeket érintő törvényei,<sup>9</sup> mint ahogyan ezt már többször elemeztem, jóval túlmutatnak a felkelésben részt vevő székelység megbüntetésének a szándékán.<sup>10</sup> A kialakult vagy kialakulóban lévő új, jogfosztott helyzet hirtelen jött sokkhatásként érte a székely társadalom valamennyi szegmensét, ezért a 16. század második felében gyakorlatilag bármikor számítani lehetett olyan felkelésekre, amelyekben a székelység hajlandónak mutatkozott részt venni, amennyiben régi szabadságának visszaadását ígérték cserébe.<sup>11</sup>

5 B. Nagy Margit: Udvarházak és stílusok. In: *Uő: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970. 45–49.

6 Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár, 2005. 48–49.

7 Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest, 1979. 20.: „hiteles oklevelekkel bizonyítható, hogy a nemzeti szervezeti bomlásának ütemében, legalábbis a XV. század második felétől fogva, a hűtlenségbe esett székely székelyföldi birtokai, a nemesekéihez hasonlóan, a koronára háramlottak és adományozás alá kerültek. 1499-ben már az az ígéret is nagy eredménynek számított, hogy a király az ilyen birtokokat a jövőben székelyeknek fogja eladományozni.”

8 Fráter György a megnövekedett kiadások miatt szinte állandóvá tette a székelyek megadóztatását, emellett pedig meglehetősen sokat foglalkoztatta őket a hadi cselekményekben. Székely oklevéltár. I–VIII. (= Székely oklevéltár) Szerk. Szabó Károly–Szádeczki Lajos–Barabás Samu. Bp. 1872–1934., V. 58.

9 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. (1556. szept.–1576. jan.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek) 202–208.; Székely oklevéltár II. 161–167.

10 Balogh J.: i. m. 53–63.; Jakó Zs.: A székely társadalom i. m. 27.

11 A kérdést alaposan elemezte Demény Lajos több tanulmányában és könyvében: *Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében.* Bukarest, 1976.; *Uő: A székelyek és Mihály*

A korábbi jogi keretek részbeni felbomlása, a fejedelmi hatalom erőteljesebb és közvetlenebb jelenléte a Székelyföldön, a kétségtelen nehézségek ellenére, megnyitotta a felemelkedés új útjait is a székely társadalom élelmesebbjei számára. Ezeket a lehetőségeket természetesen leginkább a primorok voltak képesek kellő mértékben a saját javukra kihasználni, hogyha felismerték az új helyzet adta új karrierstratégiai esélyeket.

A székely társadalom önmagát mint katonáskodó közösséget definiálta. Kollektív nemességnek nevezett kiváltságait, szabadságjogaikat is az uralkodónak teljesített katonai szolgálatukért kapták. Ezek leginkább a szervienzi jogosítványok továbbéléseként értelmezhetőek, amennyiben a fejenkénti katonai szolgálatért mint a közösség tagjai élvezték kiváltságait, a voltaképpeni adómentességet és a kollektív nemesi<sup>12</sup> szabadságot. A székely karrier kézenfekvő stratégiai eleme tehát a katonai szolgálat, valamint az ebben való kiemelkedés volt. Nincs valós és értékelhető adatunk a középkor során arra, hogy bármely más karrierstratégiai elemet tudatosan és tömegesen vagy akár csak tendenciaszerűen használtak volna a felemelkedésre.

A hivatalviselésről azonban nem állíthatjuk ezt, ugyanis a jogszokás értelmében a nemek és ágak képviselői a középkor során egymást váltva töltötték be a különböző hivatalokat, tisztségeket.<sup>13</sup> A 15–16. század fordulójára már találunk olyan családot, például a Lázárokat, akik gyakorlatilag hitbizománynak tekintették a széki tisztségeket és egymás után több esztendőn át megmaradtak a hivatalukban.<sup>14</sup> Ez azonban korántsem volt általánosnak tekinthető, még a középkor vége felé sem.

A hatalmaskodás már a középkorban is „kedvelt szokása” volt a székelységnek,<sup>15</sup> ám azt sem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy mennyire vált általánosan használt karrierstratégiai elemmé. Igaz ugyan, hogy például Hunyadi Mátyás idején éppen a primorok hatalmaskodására panaszkodott a lófői rend és a székely köznép,<sup>16</sup> ám a periratokból az is egyértelműen látható, hogy ezzel az eszközzel a közösség ugyanolyan gyakran élt azokkal szemben is, akik a közösségi normákat sértették meg valamilyen formában.<sup>17</sup> Mégis talán a hatalmaskodás és

vajda. 1593–1601. Bukarest, 1977.; *Uő*: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése. In: Székely felkelés i. m. 93–119.

12 Balogh J.: i. m. 6–8.; Connert János: A székelyek intézményei. Kolozsvár, 1938.; *Uő*: A székelyek alkotmányának története, különösen a XVI. és a XVII. században. Székelyudvarhely, 1906.; Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927.; Nathalie Kálnoky: A nemes székely nemzet konstitúciói és privilégiumai. Csíkszereda, 2008.

13 Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetiségi szervezetről. Történelmi Szemle 26(1983) 281–305.

14 Balogh J.: i. m. 35.; Dr. csíkszentsimoni Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászón-székek. (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp. 1938. 26.

15 Balogh J.: i. m. 29–33.

16 Jakó Zs.: A székely társadalom i. m. 19–22.

17 Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei igazgatósága/Directia Județeană a Arhivelor Naționale Cluj ( = RNL KvLt.) Székely Láda, Fond 16. Udvarhelyszék, Törvénykezési jegyzőkönyvek.

az ezáltal szerzett befolyás mint eszköz került a legközelebb ahhoz, hogy a középkor végére a primorok karrierstratégiai eszköztárának a részévé válják.

A tanulás – noha a reformáció korában kifejezetten jó iskolahálózattal rendelkezett a Székelyföld, ami nyilvánvalóan utalhat az előzményekre –, mégsem lett a középkor során a székely társadalmon belüli felemelkedés általánosan vagy gyakran használt útja.<sup>18</sup>

A székely primori családok legtöbbje valamilyen fokon rokonságban állt egymással, esetleg ugyanattól az őstől származtatta magát, mint például az egyik legősibb családnak számító Aporok, vagy a hídvégi Nemesek és Mikók, akik a középkor során kerültek rokoni kapcsolatba egymással, nyilván főképpen azért, mert 1562-ig a Székelyföld jelentős autonómiát élvezett Erdélyen belül, és ez a társadalom bizonyos fokú elzártságát is jelentette. Ezeket a házassági kapcsolatokat azonban a középkorban nem használták föl hatalmi szövetségi rendszerek létrehozására, legalábbis nincs adatunk arra, hogy a felemelkedés eszközeként kezelték és használták volna.<sup>19</sup>

A középkor során folyamatosan vannak a forrásokban arra vonatkozó információk, hogy a székelyek képviselői részt vettek bizonyos országos vagy Erdély egészét érintő ügyek intézésében, vagy tagjai voltak fontos követségeknek. Az „udvari szolgálat” azonban mégsem szerepelt céljaik között. Ha némely esetben fel is tűntek az uralkodó mellett, mint például a híres Kun Kocsárd,<sup>20</sup> ezt katonai teljesítményüknek köszönhatték.

A magánbirtok növelése mint karrierstratégiai eszköz az előbbiekhöz hasonlóan szintén jóval mérsékeltebben jelentkezett a primorok között, mint a vármegyei nemesség esetében. Ennek oka természetesen az volt, hogy a faluközösség tagjai szigorú szabályok szerint birtokolták a földterületet, és mivel túlnyomó többségben voltak a társadalomban a személyileg szabad állapotú, birtokjoggal és valós lófölbirtokkal rendelkező székelyek, a faluközösség sok esetben eredményesen tudott fellépni egy a birtokát növelni igyekvő primorral szemben. A birtok megnövelésének elsődleges iránya a középkor során még jócskán meglévő közös földek kisajátítása volt. Mivel azonban a szabad székelyek közössége nemcsak bírói úton tiltakozott az esetleges foglalások ellen, hanem sokszor együttesen „dúlták meg” az illető házat és jószágát, többen választottak ennél könnyebb megoldásokat. Azok a primori családok, amelyek a Székelyföld peremén rendelkeztek birtokkal, előszeretettel választották a székkal határos vármegyei területekre történő terjeszkedést. Ezeket a birtokokat egy-egy hadi sikert követően, szolgálatait-

1610–1633. IV/3. 1613/33, 1608/127, 1613/26, 1622/73, 1622/75, 1623/79, 1623/83, 1623/93, 1626/97, 1622/75, 1623/79, 1623/83, 1623/93, 1613/16, 1613/26, 1613/2, 1615/59.

18 Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. passim.

19 Balogh J.: i. m. 123–126.

20 Szapolyai János erdélyi vajda, 1526-tól magyar király hadvezére. Erről ld. Balogh Judit: A székelyek Szapolyai Erdélyében. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, sectio philosophica. XIV/3. Főszerk. Horváth Zita. Miskolc, 2009. 19.

kért nyerhették az uralkodótól.<sup>21</sup> Ez a folyamat, tehát a vármegyei területen való birtokszerzés már a 15. században jelentős méreteket öltött a székely primorok körében.<sup>22</sup> Mivel ezeket a területeket könnyedén kapcsolhatták a saját birtokaikhoz, így megnövekedett birtokállományuk a közösséggel szembeni hatalmukat is növelte. Ezek a birtoknövekedések azonban még mindig nem eredményezték olyan méretű primori birtokok létrejöttét, amelyek versenyezhettek volna egy átlagos vármegyei nemesi birtokkal, még Erdélyben sem.

A fentieket összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a 16. század közepén a székely primorok, bár közülük néhányan komoly befolyással rendelkeztek saját társadalmi közegükön belül, elsősorban a katonai karriert részesítették előnyben saját életpályájuk alakításakor. Az 1562. évi segesvári törvényeket követő sajátos helyzet azonban új utakat is kínált, amelyeket a tehetségesek képesek voltak megragadni, és ezáltal pár évtized leforgása alatt komoly birtok- és hatalomnövekedést elérve, a vármegyei nemesség sorai közé emelkedni, bár jobbágyaik számát vagy birtokaik tényleges méretét tekintve még mindig komoly különbségek mutatkoztak a kétféle – székely és vármegyei – eredetű nemesség között. A kialakuló fejedelmi udvarban való egyre gyakoribb jelenlét azonban nemcsak udvari karriert ígért az ezt megpróbáló primornak, de tanulási lehetőséget is, hogy a reneszánsz életmódot, viselkedési formákat eltanulva, majd lokális szinten is megvalósítva, kiépítse saját hatalmát és ehhez új módszereket, magatartásformákat használhasson fel.<sup>23</sup> Ebben a tekintetben Udvarhelyszék primorjai jártak élen a 16. század második felétől kezdődően egészen a 17. század első harmadának végéig.<sup>24</sup> Közülük is egészen egyedülállónak mondható a

21 *Benkő Elek–Székely Attila*: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Bp. 2008. 94.; *Balogh J.*: A székely nemesség i. m. 38.; Székely oklevéltár II. 109–110.; *Jakab Elek–Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Bp. 1901. 329.

22 *Balogh J.*: A székely nemesség i. m. 38–39.

23 Az udvari jelenlét, az udvari szolgálat vállalása révén arra is igény támadt, hogy elsajátítsák a reprezentáció elemeit. Nyilván nem véletlen, hogy a 16. század második felében, főképpen pedig a 17. században számos székelyföldi udvarházat építettek meg vagy építettek újjá, már a reneszánsz kor igényeinek megfelelően. A levelezés, az utazás, a megszerzett kapcsolatok fenntartásának igénye mind új elemeknek tekinthetők a székely közösség elitjének életében.

24 Annak okaira, hogy mi volt Udvarhelyszék nemessége egyedülálló felemelkedésének a hátterében, jelen tanulmány keretei között nincs módunk kitérni. A kérdés megválaszolásához minden bizonnyal szükség lesz valamennyi szék társadalmi viszonyrendszerének a feltárására, amit ez idáig csupán Udvarhelyszék esetében végeztem el és Háromszék, valamint Marosszék esetében kezdtem el. Olyan mélyfúrásokra van szükség, ahol a személyi mozgások jó részét tetten érhetjük és modellezhetjük. A karrierépítési lehetőségeket elsőként megragadó udvarhelyszéki nemesség élen járt a jobbágyok szerzésében, sőt abban is, hogy minél több szabad székelyt próbáljon szolgálatra kényszeríteni. Az 1614-es lustra adatai szerint ezen a széken írták össze a legtöbb székely jobbágyot, ami jól szemlélteti, hogy a hatalmat szerzett széki nemesség eredménnyel próbálta saját szolgálatába állítani a közszekelyek egy részét. RNL KvLt. Székely Lada, 56. sz. VIII. 1. Az 1614-es conscriptio. A 17. század elejére létrejövő udvarhelyi hatalomkoncentráció azonban a fejedelem számára is veszélyessé vált, ezért Báthory Gábor határozott politizálással felszámolta a Kornis-klán addigi hatalmát. Ez megteremtette a lehetőségét Háromszék elitje felemelkedésének a 17. század közepére. *Balogh Judit*: A székely társadalom Báthory Gábor ko-

homoródszentpáli Kornis család hatalomnövekedése.<sup>25</sup> A szék többi primorja számára a 16. század második felében az volt a kérdés, hogy bekapcsolódik-e a Kornis-klientúrába vagy azon kívül, esetleges riválisként keresi meg a saját karrierlehetőségeit. A jelen tanulmány tárgyát képező és szintén Udvarhelyszék primorjai közé tartozó vargyasi Daniel család mindkét utat megpróbálta.

### A vargyasi Danielek felemelkedésének kezdetei

A vargyasi Danielek a középkor során a tipikus székely primori családot testesítették meg. Őseiket a székely történelem kezdeteire vezették vissza, családi karrierstratégiájuk elsődleges eleme a katonáskodás volt. A család első, a forrásokban említett tagja, Daniel Balázs 1396-ban Nikápolynál harcolt.<sup>26</sup> 1444-ben egy másik Daniel, egy Péter nevezetű volt jelen a várnai csatában.<sup>27</sup> A 15. század folyamán a többi „klasszikus” primori családhoz hasonlóan ők is megszerezték az első Székelyföldön kívüli birtokaikat, Fehér vármegyében, a székelyföldi birtokaikhoz roppant közel eső Felső-Rákos területén.<sup>28</sup> 1499-ben a család már konfliktusba is került az említett Fehér vármegyei terület fölött a szintén udvarhelyi Jánosi családdal.<sup>29</sup> 1500-ban Daniel Péter két fia, Lukács és Miklós pereskedett a birtokért.<sup>30</sup> Ez a konfliktus hosszú évtizedeken át kísérte a családot.<sup>31</sup> Közben a 17. század elejére a primori családok megkezdtek a széken belüli területek egymás közötti felosztását is. Bár a Danielek ősi fészke Udvarhelyszéknek az a kis délkeleti nyúlványa volt, amit többnyire Bardóc fiúszéknek neveztek, a szék belsőjében is igyekeztek birtokokat szerezni. A század folyamán azonban a család minden bizonnyal úgy dönthetett, hogy erőit a Bardócszék feletti hatalom megszerzésére összpontosítja. Ennek bizonyítéka, hogy 1525-ben vargyasi Daniel Miklós a Kornisoknak adta bérbe a homoródszentpáli birtokrészüket,<sup>32</sup> majd tíz év múlva Daniel Ferenc el is adta az említett birtokot 200 aranyforintért az ott terjeszkedő Kornis családnak.<sup>33</sup>

rában. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 153–173.

25 Balogh Judit–Horn Ildikó: A hatalomépités útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142(2008) 849–896.

26 Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból. I–VI. Bp. 1868–1873., I. 228.

27 I. h.

28 Székely oklevéltár III. 135.

29 I. h.

30 Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1913. 3.

31 A megnevezés nem mindig volt Bardócszék, időnként Vargyasról nevezték meg. *Oborni Teréz*: Néhány megjegyzés a székely széki önkormányzat történetéhez: Miklósvárszék 1624. évi privilégiuma. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 261–273.

32 Székely oklevelek a XVI. századból. Közli: Vass Miklós. Történelmi Tár 40(1910) 121–122.

33 Újabb adattár i. m. 4.



Ebben az időszakban a Danielek még kétségtelenül a székelység elitjéhez, a legjelentősebb családok közé tartoztak. 1542-ben ugyanis Daniel Péter lett az egyik tagja annak a primorokból álló követségnek, amit a székelység küldött a moldvai vajdával folytatandó tárgyalásokra.<sup>34</sup> A követség tagjai között ott volt Kun Lázár, a Béli család egy tagja, Pál is, Mihályfi Ferenc, Tamássy Ferenc, valamint az az Andrassy Márton, aki a korszak egyik legbefolyásosabb székely primorjaként több jelentős követi feladatot is ellátott. 1550 és 1554 között újabb területeket csatoltak eddigi Fehér vármegyei birtokaikhoz egy hosszúra nyúlt per végén.<sup>35</sup> A Kornis családdal valószínűleg a közös területen lévő birtokok és a közös ügyetek folyamatosan biztosították a szorosabb kapcsolatot. 1554. június 12-én éppen egy szentpáli Kornis, Miklós bírósága ítélte Dániel Ferencnek és Baláznak az aldobolyi Mihálcz Mihály özvegyével szemben a felső-rákosi birtokrészt.<sup>36</sup>

A század második felében a család karrierjének legfőbb alakítója Daniel Péter lett. 1566-ban két katonai listában is megtaláljuk a nevét, mint aki folyamatosan részt vett János Zsigmond hadaiban.<sup>37</sup> 1562-ben a székely primorok a társadalom többi rétegéhez hasonlóan kivették a részüket az uralkodó elleni felkelésből, a vezetők közül többen börtönbe is kerültek.<sup>38</sup> Az 1566. évi hadjárat egyrészt lehetőséget adott a primorok és János Zsigmond közötti megbékélésre, másrészt egy új korszakot is nyitott a székely nemesi karrierek tekintetében. Korábban, mivel a *ius regium de jure* nem hatolt be a Székelyföldre, az uralkodóknak a csak vármegyei területen volt lehetőségük székely katonáik megadományozására. 1562 után a katonai szolgálat vállalása már a székeken belüli hatalomnövekedés eszköze is lehetett. Az 1566-os hadjáratban való részvétel tehát az új felemelkedési lehetőségek megragadását is jelentette, hiszen ekkor kezdte meg János Zsigmond a székely jobbágyság tömeges eladományozását, így módon a nemesi kézben lévő jobbágyság számának növekedése révén a saját mikroközösségükön belül jelentősen megnőhetett az egyes primori családok hatalma.<sup>39</sup>

A vargyasi Daniel családnak ekkor két felnőtt férfi tagja élt a források szerint. Péter egész életében szívesen és sokszor vállalt katonai feladatokat, ezzel tovább vitte a családi tradíciót. Az eddig már többször említett Ferenc csak egyszer szerepelt így, akkor is akként, mint aki valaki mást küldött a hadba a maga képében. Ferenc ekkor már minden valószínűség szerint idős ember volt, és eddigi ismereteink szerint nem testvére, hanem a nagybátyja lehetett Daniel Péternek.<sup>40</sup> Valószínűsíthető, hogy egyébként is meglévő jó kapcsolatuk a viszonylag távoli rokoni fok ellenére ezért is maradhatott olyan szoros, hogy folyamatos együttes intézke-

34 Szádeczky-Kardoss L.: i. m. 110.; Székely oklevéltár I. 321–322.

35 Székely oklevéltár II. 115.

36 I. m. 115–116.

37 I. m. 194–195.

38 Szádeczky-Kardoss L.: i. m. 117.

39 Jakó Zs.: A székely társadalom i. m. 29.; Székely oklevéltár II. 208–210.

40 Pálmai József: Udvarhely vármegye nemes családjai. Székelyudvarhely, 1900. 54–56. A korábban idézett oklevelek is azt látszanak igazolni, hogy a század elején két ágra bomlott a család, amelyek aztán az egyik ág gyermektelensége miatt a 16. század végén újra egyesültek.

dések után végül egyesíteni kívánták birtokaikat. A család mindkét ága rendelkezett birtokokkal Vargyason, a birtokközpontjuk tehát mindkettejüknek Vargyas maradt. Péter komoly és sikeres katonaeMBER lett, folytatva a Danielek hagyományait, Ferenc katonáskodásáról nem tudunk. Az 1566-ban kezdődő birtokadományozások során mindketten részesedtek birtokokban, Kisbaconban szereztek jobbágyokat, Péter 11, Ferenc pedig 8 ház jobbágyot kapott.<sup>41</sup> Feltehető, hogy Daniel Péter fontos szerepet játszott a Ferencnek adott adományok kieszközlésében is. A korábbi, klasszikusnak mondható katonai karrier tehát még mindig domináns maradt, ám az apró változások már mutatták, hogy új hatalomépítési utak nyíltak meg, sőt az újnak nem nevezhető „módszert”, a házasodást is egyre céltudatosabban, célirányosabban kezdték használni.

A század 70-es éveiben egy korábban példátlan gyorsaságú és nagyságrendű változás indult el. Néhány család ugyanis addig nem tapasztalt mértékben emelkedett a többi primor fölé, és az egyébként is megélénkülő hatalomszerzési kísérletekhez képest is jóval tudatosabb hatalomépítésbe kezdett. A teljesen új elem az udvarral való szoros kapcsolat volt, ezzel összefüggésben pedig a humanista műveltség megszerzése. Ennek legizgalmasabb példája a már említett homoródszentpáli Kornis család, elsősorban pedig Kornis Farkas, akinek humanista voltát és kivételes műveltségét, széles körű levelezését, Kovacsóczy Farkassal való szoros barátságát Horn Ildikó már részletesen feltárta.<sup>42</sup> Ugyanezt mondhatjuk el a Bogáthy<sup>43</sup> és a Petki családokról is.<sup>44</sup>

A művelt udvari ember típusának a megjelenése a Székelyföldön az eddigiekhez képest szokatlan tudatosságot eredményezett a hatalomépítésben is, oly módon például, ahogyan a Kornis család alig három évtized alatt megtízszerezte a birtokait,<sup>45</sup> és egészen egyedülálló hatalmi struktúrát épített fel, amelynek révén – noha birtokaik mérete még most sem érte el a vármegyei elit birtokaiét –, mégis irányítani voltak képesek az egész Udvarhelyszéket, sőt voltaképpen a 16. század végén az egész Székelyföldet.<sup>46</sup> Kornis Farkas igazi „udvari ember” volt, Európával levelező humanista, Erdély nemes ifjainak gyámja, támogatója, emellett agilis birtokszerző, sőt hatalmaskodó, aki királybíróságát remekül használta fel a hatalma növelésére, akinek a klientúrája behálózta az egész széket. A házasságot is nagyszerűen és tudatosan használta a karrierje

41 Székely oklevéltár II. 208–210.

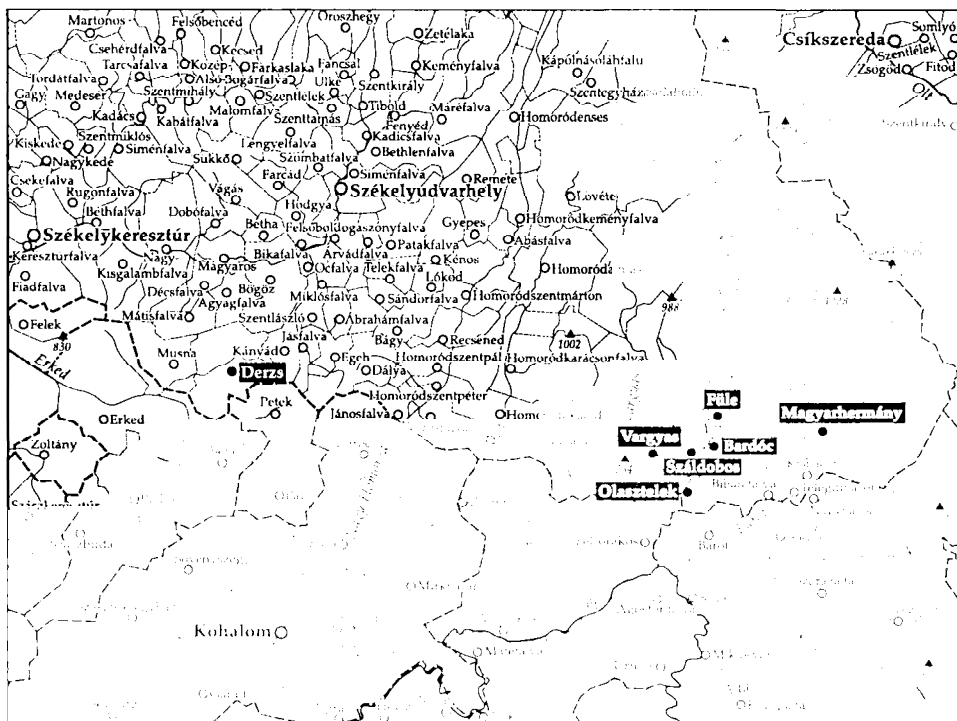
42 Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). In: *Uő: Tündérország útvesztői*. Bp. 2005. 90–95.

43 A Bogáthy család, noha voltak udvarhelyszéki birtokaik, jelentős emelkedésüket a Székelyföldön kívül valósították meg. Karrierstratégiájuk fontos eleme volt a házasodás, az udvari szolgálat és a tanulás. Horn I.: Az unitárius elit i. m. 91–99.

44 A dersi Petki család a 16. század második felében gyorsan felemelkedett udvarhelyszéki primor család volt. Az apa, Mihály Kornis Farkas mellett volt a szék főkirálybírája, fia, János először Kornis Farkas lányát vette feleségül, majd a 17. század elejére a Kornis-klán vezetőjévé vált. Bocskai felkelésének idején székely generális, Rákóczi Zsigmond fejedelemsége alatt erdélyi kancellár is volt. Balogh J.–Horn I.: i. m. 862., 882–887.

45 I. m. 860.

46 I. m. 858–882.



1. ábra: A Daniel család birtokai 1614-ben

előmozdítására.<sup>47</sup> Az 1570-es években az az udvarban forgolódo, tanult réteg, akik közé a Kornisok vagy a Bogáthyak tartoztak, szinte behozhatatlan előnyre tett szert a korábban velük azonos súlyú primori családokhoz képest.<sup>48</sup>

A vargyasi Danielek ekkor még sokakkal együtt azok között a lemorzsolódók között voltak találhatók, akik csupán a katonáskodás révén igyekeztek felemelkedni, és pár év alatt visszaszorultak a széki középmezőnybe. Az 1576-ban az ötvennégy adóról készült összeírás adatai szerint<sup>49</sup> az általuk fizetett adó összegét tekintve a széken belül a 8-9. helyen álltak.<sup>50</sup> Daniel Péter birtokai ekkor Bardóczfalván, Száldoboson, Dobóban, valamint Dersben helyezkedtek el, a szintén vargyasi Daniel Ferenc pedig Vargyason, Kisbaczonban és Bardóczfalván birtokolt. Ez azt mutatja, hogy az 1566-os adományokat követően a család

47 I. m. 862–870.

48 Székely oklevéltár IV. 137. 1576-os adóösszeírás.

49 Székely oklevéltár IV. 137.

50 A lista jól mutatja a hirtelen megindult átstrukturálódás első eredményeit. A legtöbb adót Kornis Farkas birtokain szedték be, 85 Ft-ot. Már testvére, Mihály birtokain is csupán ennek a felét, mindössze 40 Ft, 50 dénárt. Ezt megközelítő nagyságrendű adót csak a hivatalviselő Petki Mihály esetében látunk, 30 Ft-ot. A Danielek összesen 11 Ft, 50 dénárt fizettek, ami jól mutatja a nagy különbségeket, amik éppen a megelőző évtizedek, jórészt éppen az 1560-as, 1570-es évek alatt alakultak ki.

nem tudta tovább gyarapítani birtokait, és tovább növelni a befolyását a fiúszék területén. Jól látható, hogy annak a Daniel Péternek, akit a korban folyamatosan Vargyason említettek, ekkor nem írnak össze Vargyason fizetett adót, ami jelentős visszaszorulást mutat, és ezzel együtt a korábbi, egyoldalú, csupán a katonáskodásra épülő karrierépítési technika válságát is. Szükségesnek mutatkozott új eszközök bevonása a karrierstratégiába, amennyiben a megindult társadalmi mozgások középette a család meg kívánt maradni a szék elitjében.

Az 1570-es és 1580-as években a család defenzióba került, és megpróbálkozott egy a Kornisokkal szemben, vagy inkább mellettük folytatott politikával, megpróbálva megőrizni a fiúszéken belüli vezető szerepét. Állásait azonban még Bardócszéken belül is nehezen tudta megőrizni, ugyanis szembekerült azzal a Jánosi családdal, amellyel már a 15. század vége óta harcban állt Fehér vármegyei birtokán.<sup>51</sup> A Jánosi családba benősült ambiciózus Boér György, úgy tűnt, hogy még Vargyason is fölénybe került a Danielekkel szemben, legalábbis egy időszakban kétségtelenül. 1585-ben jelentős birtokadományt szerzett Vargyason,<sup>52</sup> és megszerezte a malmot, amit újjá is építtetett egy későbbi per tanúsága szerint.<sup>53</sup>

Az udvarhelyszéki családok jelentős része valamilyen fokon a Kornis-kliéntúra részévé vált az 1570-es, 1580-as évek folyamán. A másik udvarhelyszéki fiúszék, Keresztúrszék két vezető családja, a szintén a katonai karriert választó Gerébek, valamint a Csákányok próbálkoztak még a Kornis-kliéntúrán kívüli hatalomépítéssel.<sup>54</sup> Ők, ha nem is tudtak riválisaivá válni a Kornisoknak, de legalább a fiúszék urai tudtak maradni.<sup>55</sup> A korábban ha nem is az egész Bardóc fiúszéket, de legalább Vargyast uraló Daniel családot azonban folyamatos támadások érték, amelyek eredményeképpen szinte teljesen kiszorították őket korábbi birtokközpontjukról, egyrészt a régi ellenfél Jánosiak, másrészt a nagyon aktív és agresszív Boér rokonság. Ezért a vargyasi Danielek helyzete az 1580-as évek közepén olyannyira tarthatatlanná vált, hogy a családfőt, Daniel Pétert be is börtönözték egy időre. Az eseményről sajnos csak egy későbbi perirat tanúvallomásából tudunk, tehát sem okát, sem pontos idejét nem ismerjük.<sup>56</sup> Az 1580-as évek végére a Daniel család, illetve ekkori feje, Daniel Péter feladta az oppozíciót, illetve a külön utas politikát, és feleségül vette Kornis Farkas legidősebb lányát, Annát,<sup>57</sup> ezáltal betagozta a családját a Kornis-kliéntúrába. Gyermekeit, Mi-

51 A Jánosiak 1576-ra az 50 dénáros adó tekintetében is megelőzték a Danieleket. Székely oklevéltár IV. 37–46.

52 A Danielek komoly presztízavesztésével járt, hogy ráadásul Daniel Péter azon primorok között volt, akiket köteleztek arra, hogy Boér Györgyöt beiktassák a megszerzett javakba. Újabb adattár i. m. 7.

53 I. m. 7–9.

54 A Geréb–Csákány-küzdelemhez: *Benkő E.–Székely A.*: i. m. 93–108.

55 A Csákányok Kerelőszentpál után, mivel Báthory István ellen harcoltak, fokozatosan elveszítették a korábbi súlyukat. *Balogh J.–Horn I.*: i. m. 870.

56 Újabb adattár i. m. 11.

57 A házasság nagyon rövid ideig tartott és válással végződött, a Danielek Kornishoz fűződő viszonyát azonban ez a változás már nem változtatta meg. *Balogh J.–Horn I.*: i. m. 880.

hályt és Ferencet Kornis Farkas gyámságába adta,<sup>58</sup> és nemcsak kliense lett Kornisnak, de remek tanítványként szinte lemásolta a kornisi mintát. Egyrészt része lett a Kornis-birodalomnak, másrészt pedig Bardócszéken belül ő is igyekezett kiépíteni a maga klientúráját. A klienseit a perekben „barátai”-nak titulálta,<sup>59</sup> függő viszonyuk tehát a megnevezést tekintve nem volt személyi függés. A saját klientúrájának és a Kornisénak is része volt az a fülei lófő, Fosztó Imre, aki Kornis Farkas alkirálybírájaként annak jobbkeze volt.<sup>60</sup> Az 1590-ben kezdődött széki perek tanúsága<sup>61</sup> szerint rendkívül sokat tett a Daniel-klientúra megszervezéséért, valamint az ő segítsége is kellett ahhoz, hogy a század végére legyűrjék a Boér–Jánosi családot.<sup>62</sup> A perfolym 1590 nyarán indult, amikor Kornis Farkas alkirálybírója, fülei Fosztó Imre és családja már egyértelműen Daniel Pétert támogatta.<sup>63</sup> 1591-ben állandóvá vált a konfliktus a két tábor között. Ez a szembenállás szerves folytatása volt annak, hogy az 1580-as években a Jánosi családba benősült Boér György tudatosan igyekezett ellehetetleníteni Vargyason és környékén Daniel Pétert. Korábbi malmát megszerezte, azt teljesen lebontatta és újjáépíttette, és lehet, hogy tettelegességre is sor került közöttük, hiszen Danielt be is zárták egy időre. Az 1580-as évek végétől Kornis Farkas leghűségesebb alkirálybírája, Fosztó Imre támogatása révén nemcsak megvédte a Danieleket, de valószínűleg a közhangulatot is melléjük állította, klientúrájuk kialakításában is segítette őket. Fosztó és rokonsága, ha kellett, vitába szállt Boérrel, ha kellett, megvádolta őt, vagy akár összetűzést is provokált. Az események pereskedéssel végződtek. Találunk Boér György által indított pert Fosztó Imrével szemben, akinek láthatóan feladata volt a Daniel melletti tábor megszervezése,<sup>64</sup> illetve bekapcsolódott a küzdelembe az egész Jánosi rokonság, azaz, hogy Daniel kialakuló klientúrájának tagjait támadta meg.<sup>65</sup> A Boér György elleni harc szó szerint fegyveres ütközetbe torkollt, ugyanis egy 1591. decemberi per szövege szerint 1590. július 25-én Boér a jobbágyságot felfegyverezve rontott Danielre és jobbágyságra, az egyik jobbágyságot elrabolta és váltságdíjat követelt

58 I. m. 878.

59 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek II/2 B. 1591/116. Daniel Péter vallotta 1591 decemberében, hogy Nagy Menyhárt és Nagy Gáspár az ő barátai, akinek a disznait a Jánosi család néhány tagja elhajította.

60 Balogh J.–Hom I.: i. m. 872–873.

61 1590. jún. 7-én kezdődött az első per, amit 1591-ben már öt további követett.

62 Boér György, aki az udvarhelyszéki Boldogasszonyfalváról származott, Jánosi Katát feleségül véve nagyon erős támadást indított a Danielek ellen. Ez ellen lépett fel Daniel Péter és új szövetségesei, amikor egy Székelyudvarhelyről Bardócszékre tartó követség tagjai voltak mindannyian, és szóváltásba keveredett Boér és Daniel Péter. A per szerint Fosztó Imre és testvére rögtön Daniel mellé álltak, Boért „áruló”-nak titulálva. Érdekes megemlíteni, hogy a valós összetűzések, akár tettelegesség is, szinte minden esetben Fosztó és Boér között folytak, Daniel Péter személyesen nem keveredett bele a küzdelmekbe.

63 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1590/37.

64 Uo. 1591/49.

65 Uo. 1591/116. A család kapcsolata Nagy Menyhárttal valóban közeli lehetett, ugyanis Daniel Péter egyik fia, Mihály külön is figyelemmel kísérte a tevékenységét. Újabb adattár i. m. 9.

érte.<sup>66</sup> Később ugyancsak Boér Daniel Péter egyik jobbágynak a földjét foglalta el.<sup>67</sup> A küzdelem egészen a század végéig tartott a két fél között, ám természetesen egyenlőtlenre vált attól kezdve, hogy Daniel Péter a Kornisok védelmét választotta. Ezen időszak alatt Daniel Péter maga is kiépítette saját kis helyi birtokdalmát. A klientúra-építés egyik nagyon tudatos mozzanatát egy 1601-ben fennmaradt egyezség említi,<sup>68</sup> ami egyben értesít arról is, hogy a Danieleknek sikerült felülkerekedniük a Boér családon. Eszerint a fiúszék szabad székelyei, vagyis a Daniel-klientúra „megdúlta” a Boér-birtokokat, olyannyira, hogy gyakorlatilag mindennemű élelem nélkül maradt a családfő halála után az özvegy és annak fia.<sup>69</sup> Ennek következtében az említettek „tartásért”, azaz gyámságért minden megmaradt vagyonukat Daniel Péternek adták. Ugyanezen szerződésen belül vállalt gyámságot vargyasi Daniel Péter a már korábban említett Daniel Ferenc özvegye, Daczó Anna felett is. A karrierstratégiák újabb, rendkívül tudatos elemét fedezhetjük itt fel, ráadásul Kornis Farkas példájának ügyes követését. Kornis Farkas, aki a szék főkirálybírája és az erdélyi unitárius elit vezetője volt, több erdélyi nemes ifjú gyámságát vállalta el.<sup>70</sup> A gyámság természetesen nagyszerű eszköz volt az illető család bevonására a kliensi hálózatba, valamint a védelemért és a gyermekek taníttatásáért bizonyos javadalmak is illették a gyámot, esetenként a család egész vagyonával rendelkezhetett. Ugyanezt láthatjuk az említett szerződés esetében is, amikor Boér György özvegyének bizonyos mennyiségű élelmet, ellátást biztosított Daniel Péter, ezért viszonzásul rá szállt Boér György minden vagyona, sőt a Jánosi-vagyon egy jelentős hányada is. A Daczó Anna feletti gyámságért cserébe pedig újra egyesülhetett az egész Daniel-vagyon, ezzel maradéktalanul biztosítva a családnak a Bardóc fiúszék feletti uralmat. A fiúszéket a korban többször nevezték Territorium Vargyasiense-nek<sup>71</sup> vagy Districtus Vargyas-nak,<sup>72</sup> ami azt is mutatja, hogy a fiúszék központjának Vargyast tekintették, a Danielek birtokközpontját.

A vargyasi birtokközpont kiépülése is erre az időszakra tehető. Reneszánsz elemek bőven találhatók rajta, például a gyönyörű reneszánsz tornác.<sup>73</sup> Az udvarház legkorábbi része a nyugati szárny, az ott található reneszánsz ajtó- és ab-

66 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1591/119.

67 Uo. 1591/123.

68 Újabb adattár i. m. 7.

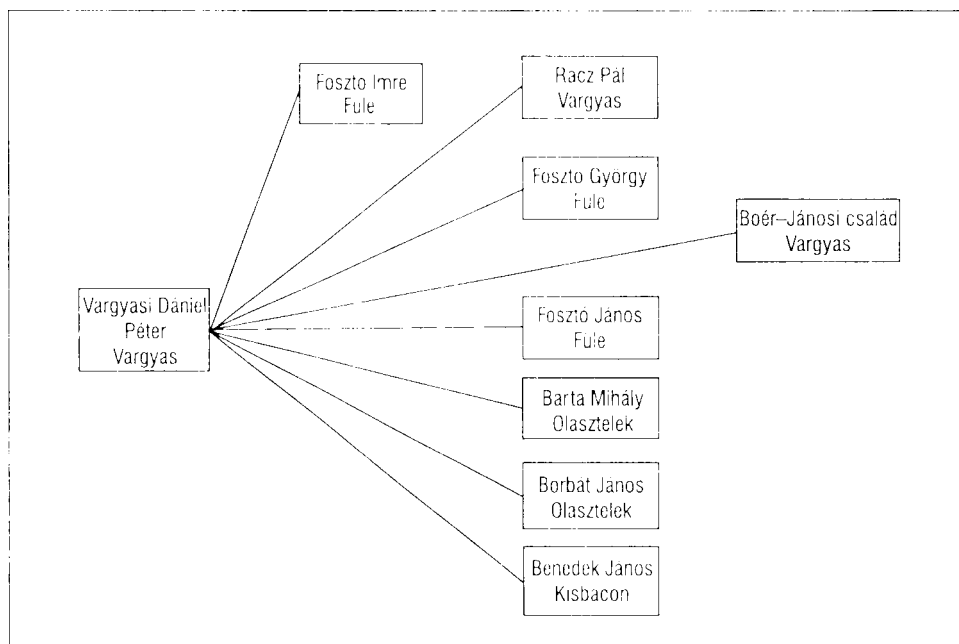
69 Az egyezség szövege szerint a Boér család megdúlása Mihály vajda bejövetelének idején történt, ám azt hangsúlyozza, hogy a „székelyek” követték el. A szövegből az is kiderül, hogy ekkor Boér Györgyné Jánosi Kata már özvegy volt, ám nem tettek utalást arra, hogy Boér György mikor és milyen körülmények között halt meg.

70 *Horn I.*: Az unitárius elit i. m. 91–92.

71 Magyar Országos Levéltár, Budapest ( = MOL) F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii XII. 20.

72 Ld. Oborni Teréznek a fiúszékek kérdésével kapcsolatos tanulmányát: Néhány megjegyzés i. m. 261–274.; *Pál-Antal Sándor*: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely, 2002. 79.; *Bónis György*: Magyar jog – székely jog. Kolozsvár, 1942. (Kolozsvári Tudományos Könyvtár I.) 50–51.

73 *B. Nagy M.*: Udvarházak i. m. 45.



**2. ábra: Vargyasi Daniel Péter kapcsolati hálója  
Bardócszékbén a 16. század végén**

lakkeretek.<sup>74</sup> Az építés módja jól mutatja az igényt a reprezentatív lokális központ létrehozására. A család a 17. század elején újra megtelepedett Vargyason, minden korábbi birtokrészt, így a malmot is visszaszerezték. 1609-re sikerült az egyik utolsó Boér-párti székelyt, bizonyos János deákot is kiszorítani a malomban lévő birtokrészből, ezzel a településen teljesen biztosítani a Danielek egyeduralmát.<sup>75</sup> Ez azonban csak a Kornisok hathatós segítségével sikerülhetett, akikhez egészen Kornis Ferenc, a Kornisok utolsó férfi tagjának haláláig ragaszkodtak a Danielek, legalábbis a minden bizonnyal meglehetősen magas kort elérő Daniel Péter. A perek tanúsága szerint még 1612-ben is együtt intézkedett az öreg Daniel Péter és a fiatal Kornis Ferenc bizonyos tilalmas erdők megsza- badításának a kérdésében.<sup>76</sup> Helyi klientúrájukat is Kornis-segítséggel alakították ki. A mellékelt ábrán az udvarhelyszéki klientúra tagjait tüntettem fel.<sup>77</sup>

<sup>74</sup> Kisgyörgy Zoltán: A vargyasi és olaszteleki műemlék-kastélyok. Aluta, 1976. 435–438.

<sup>75</sup> Újabb adattár i. m. 11.

<sup>76</sup> RNL. KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1612/193.

<sup>77</sup> Uo. 1592/22.

## A Kornis-birodalom árnyékában

Nemcsak a katonaeMBER Daniel Péter, hanem fiai is a Kornisoknak köszönheték karrierjük megindulását, hiszen mindkettőjüket Kornis Farkas vette gyámságába. A két fiú katonai szolgálatot vállalt, először a klientúra részeként. Bár Mihály vajda 1600-ban megölette Kornis Farkast,<sup>78</sup> a hatalmi struktúrát Kornis vejei igyekeztek továbbra is fenntartani, előbb Székely Mózes,<sup>79</sup> majd pedig Petki János.<sup>80</sup> A Daniel fiúk valószínűleg idősebbike, Ferenc ott volt Székely Mózes mellett a harcaiban, 1603-ban a brassói csatában halt meg ő maga is.<sup>81</sup> A fiatalabb, Daniel Mihály a Kornis-örökséget tovább vivő és egyben tartó Petki János szolgálatába állt. Az apa, Daniel Péter óvatosságára jellemző, hogy bár fiait továbbra is a Kornis-táborban tartotta, 1602–1603-ban ő maga megjelent a Basta által elkészítettetett lustrán, a család helyzetét minden oldalról biztosítani akarván.<sup>82</sup> Fia, Mihály azonban már 1606-ban komoly feladatokat kapott Petkitől, akinek köszönhetően a székelység Bocskai oldalára állt.<sup>83</sup> Két, általa Petkinek írt levél szerint azt a feladatot kapta, hogy Háromszéket Petki és ezáltal Bocskai mellé állítsa.<sup>84</sup> Daniel Mihály szavaiból valószínűsíthető, hogy Petki, aki ekkor már székely generális volt,<sup>85</sup> kliensét háromszéki kapitánnyá nevezte ki, minthogy a Daniel-birtokok gyakorlatilag határosak voltak Háromszékkal.<sup>86</sup> Daniel Mihály mindkét levelét Háromszékről keletkezett, az első Csernátonból, a másikat pedig Kovásznáról.<sup>87</sup> A levelek tartalmilag két részre oszthatók. Írójuk egyrészt katonai vezetőként jelentést adott a tisztségéhez kapcsolódó eseményekről, másrészt pedig, mint Petki János intézője, beszámolt urának az általa bonyolított különböző vásárlásokról, nyestek, juhok beszerzéséről.<sup>88</sup> Tevékenységei kapcsán pedig igyekezett Petkihez és saját magá-

78 Balogh J.–Hom I.: i. m. 875.

79 Székely Mózes Kornis Farkas lányának. Kornis Annának a második férje volt, aki nem sokkal előbb vált el vargyasi Daniel Pétertől. *Váralfi Nagy János*: Székely Mózes. Századok 3(1869) 526–545.; *Vass Miklós*: Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajza. Bp. 1897.

80 Balogh J.–Hom I.: i. m. 883–885.

81 Szádeczky Lajos: A vargyasi Daniel család. Erdélyi Múzeum 13(1896) 390–394.

82 Székely oklevéltár. Új sorozat. I–VIII. Szerk. Demény Lajos–Pataki József. Bukarest–Kolozsvár, 1983–2006., IV. 154–190. Daniel Péter megoldása nagyon taktikusnak mondható, ám nem tekinthető egyedülállónak, a primori családok egy része, éppen a „második vonal” tagjai szívesen éltek ezzel a módszerrel a családjuk helyzetét biztosítandó.

83 Balogh Judit: Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8.) 128.

84 Újabb adattár i. m. 8–9.

85 Balogh Judit: A székely társadalom Bocskai István korában. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis sectio philosophica. XIII/2. Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2008. 11.

86 A kapitányi pozíció a Daniel Mihály által írt levelek soraiból következtethető. Mustrát tartott, vicéjéről írt, és kapitányként cselekedett. A kinevező okirat azonban nem ismert.

87 Újabb adattár i. m. 8–9.

88 Daniel Mihály egész pályáját meghatározta egy hallatlanul előnyös tulajdonsága. Nagyszerűen értett ahhoz, hogy feletteseinek különféle, kisebb-nagyobb szolgálatokat tegyen. Szinte művésze



hoz hűséges embereket találni, azaz tovább építeni a Kornis–Daniel-klientúrát. A Kornis-birodalom nyomasztó hatalma ellenére, vagy talán éppen ezért, Háromszék nemessége meglehetősen ellenszenvvel fogadta a kívülről érkezett Daniel Mihályt. A széken belül komoly ellenpárt szerveződött vele szemben, amelynek tagjai között volt Bedő István, aki nem számított a legtekintélyesebb primorok közé, viszont kipróbált katonaként mégis a szék vezéregyéniségei közé emelkedett. Mellette Kálnoki János<sup>89</sup> és Imecs István<sup>90</sup> állt, akik családjukat tekintve a szék ősi primorjai közül valók voltak. A belső ellenzék Petki János és Daniel Mihály elsődleges célját nem tudta megakadályozni, vagyis azt, hogy Háromszéket bevonják a Bocskai-felkelés küzdelmeibe. A Petki által kért küldötteket Danielnek sikerült megválasztatnia, majd pedig mustrát is tartott a hadba vonuló háromszékieknek. Hosszabb távon azonban nem sikerült a helyiek akarata ellenére Háromszékre ültetni Daniel Mihályt, mert azok már Petki János idejében megválasztották saját vezetőiket, így a szék főkapitánya ekkor Kálnoki Bedő István lett, vicekapitánya a szintén háromszéki Mátyus János,<sup>91</sup> főkirálybírája pedig Kálnoki János.<sup>92</sup> Nem tudhatjuk, hogy Daniel Mihály háromszéki hivatalserzésének ötlete Petkitől vagy a Danielektől származott, de az sejthető, hogy a hatalomépítésben járatos Kornis-birodalom új vezetőjének terve volt eredetileg a széken túli terjeszkedés. A Danielek azonban e tekintetben is jó tanítványoknak bizonyultak, ugyanis ezt követően Daniel Mihály karrierjének egyik legfontosabb célja lett Háromszék valamelyik vezető tisztségének a megszerzése.

---

volt annak, hogy hasznossá tegye magát azok számára, akikkel kapcsolatba került. 1606-ban Petki ügyeit intézte nagy figyelmességgel. A Székelyföldön a székelyek is szívesen kereskedtek állatbőrökkel. Petki János a forrás szerint Háromszéken is igyekezett jó beszerzési forrásokat találni, ezt Daniel Mihály meg is szerezte ura számára. Maga járt utána a forrásoknak, maga ellenőrizte a nyesteket és juhokat, és ha nem találta azokat megfelelőeknek, akkor inkább felajánlotta, hogy saját maga szerzi be a legjobb minőségben. Újabb adattár i. m. 8–9. 1618-ban, már Háromszék alkapitányaként Bethlen Gábornak látta el különösen jó minőségű deszkákkal. A fejedelem által neki írt levél közvetlen, bizalmas hangneméből arra következtethetünk, hogy Daniel Mihály jól értett az efféle beszerzésekhez és ura is megbízott benne. Történelmi kalászatok 1603–1711: a vargyasi Daniel család irattárában levő, legnagyobbbrészt eredeti kéziratok. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1862. 93. Ugyanez a tulajdonsága segíthette abban is, hogy Bethlen Istvánval, sőt még annak a feleségével is jó viszonyba kerüljön. 1620-ban a fejedelem testvére köszönte meg, hogy a háromszéki alkapitány „kölcsonadta” neki egyik szolgálóasszonyát. Újabb adattár i. m. 15. Bethlen Istvánnak ismeretlenül fordult egy 1624-es levelében Daniel Borbála nevű leányához, nyilván az apa tanácsára, hogy 90 kötés lenjék fonassa és szövesse meg. Újabb adattár i. m. 17.

89 *Tüdősné Simon Kinga*: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Kolozsvár, 1998. 12–16.

90 I. m. 10.

91 *Kövári László*: Erdély történelme. II. Pest, 1859. 168–201.

92 Újabb adattár i. m. 8–9.

### Daniel Mihály, a karrierépítő

Az öreg Daniel Péter még 1612-ben is egészen bizonyosan élt, hiszen, mint ahogyan korábban említettem, még ekkor is tevékenyen részt vett a Kornisklientúrában Udvarhelyszéken belül, a fiatal Kornis Ferencet támogatta.<sup>93</sup> Fia és örököse, Mihály azonban már ekkor átvette a birtokok és a család vezetését. A sikertelen háromszéki próbálkozás után minden bizonnyal a Kornisoknak köszönhette, hogy Udvarhelyszéken hivatalhoz jutott. 1610-ben már bizonyosan a szék alkirálybírója volt Balássy Ferenc főkirálybírósa idején.<sup>94</sup> A Kornis-klán pozíciói időközben Petki János kegyvesztetté válásával jelentősen meggyengültek,<sup>95</sup> ám a Danielek ügyesen alkalmazkodtak az új körülményekhez, Báthory Gábor támogatói közé felsorakozva. Már 1610-ben, a Báthory-ellenes merénylet idején az udvar környezetében tartózkodott Daniel Mihály, hiszen apjának március 29-én kelt levelében számolt be az eseményekről.<sup>96</sup> A karrierépítésben megmutatkozó tudatosságra vall, hogy a történetek lényegének leírása mellett kitért arra is, hogy korábbi háromszéki ellenfeleit, Kálnoki Jánost és Imecs Istvánt is bebörtönözték az ügy kapcsán.<sup>97</sup> Jól látható, hogy a Danielek folyamatosan szemmel tartották a Háromszék vezetésében végbemenő változásokat. A kínáló pillanatig Daniel Mihály a család ősi tevékenységét, a katonai szolgálatot gyakorolta, ettől remélhette a jelesebb tisztségek megszerzését. 1612-ben Udvarhelyszék alkapitánya lett.<sup>98</sup> Ekkor Udvarhelyszék főkapitánya, tehát Daniel Mihály közvetlen felettese már Némethy Gergely volt, Báthory Gábor fejedelem bizalmasa.<sup>99</sup> Az a tény, hogy a Danielek egy olyan ember szolgálatában is tovább tudták építeni karrierjüket, aki éppen Petki János leváltása révén kapta pozícióját, a Danielek részéről remek alkalmazkodóképességet és okos helyezkedést mutat. Azt is feltehetjük, hogy Daniel Mihály képes volt önmagát nélkülözhetetlenné tenni akár katonai képességei révén, akár azáltal, hogy hajlandónak mutatkozott saját klientúráját az új vezetés szolgálatába állítani. Az év folyamán alkalma is nyílt katonai tehetségét felhasználni, ugyanis Geréb András mellett ő vezette az udvarhelyszéki székely hadtestet a brassói csatában, amikor mellette Bedő István, Begröli István és Béli Kelemen voltak a jobbszárnyon elhelyezkedő székelyek vezetői.<sup>100</sup>

Érdekes, hogy az az aktivitás, ami a vezető tisztségek megszerzésére, valamint a Bardócszék feletti hatalom megerősítésére irányult, nem párosult a to-

93 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1612/193.

94 *Jakab E.–Szádeczky L.*: i. m. 326.

95 *Balogh J.*: A székely társadalom i. m. 156.

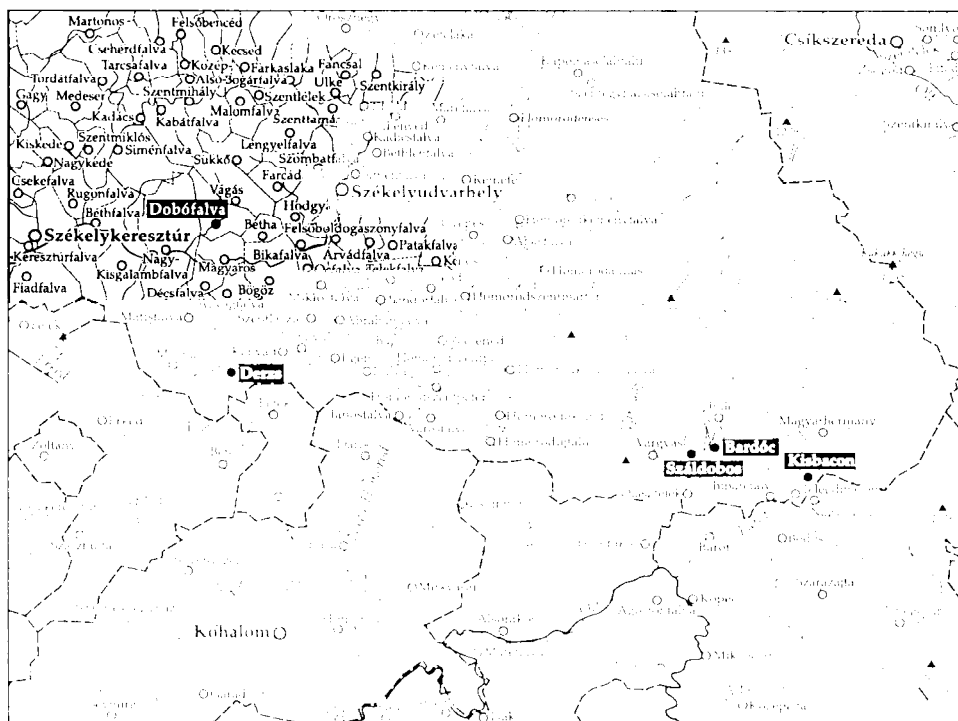
96 Újabb adattár i. m. 12–13.

97 I. m. 13.

98 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1612/203.

99 *Balogh Judit*: Báthory Gábor székelypolitikája. In: *A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet. Főszerk. Dám László. Szerk. Ulrich Attila. Nyírbátor, 2008. (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.)* 187–198.

100 *Szilágyi Sándor*: Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867. 139.



3. ábra: A Daniel család birtokai 1576-ban

vábbi birtokszerzés igényével. A család neve alig fordult elő a periratokban, egyáltalán nem jellemezte őket a hatalmaskodás.<sup>101</sup> Minden bizonnyal elsősorban a Bardóc fiúszék feletti uralom megszilárdítására törekedtek, az 1610-es években sem a birtokaik nagysága, sem a jobbágyaik száma tekintetében nem léptek előre a széki nemesek rangsorában. Az 1614-es lustra adatai szerint Daniel Mihálynak 7 településen mindössze 53 jobbágya volt.<sup>102</sup> Ezzel a hetedik helyen állt a széken, megelőzte őt Kornis Ferenc, Balássy Ferenc, Geréb András, Petki Jánosné, Ugron Pál és Péchi Simon.<sup>103</sup>

Feltehető, hogy az 1610-es években még nagyon erős volt a Kornis család hatalma a széken belüli birtoklást tekintve, ezért a Danielek nem elsősorban Udvarhelyszéken kívántak terjeszkedni. Éles szemmel észrevették azonban, hogy Háromszéken még nem történt meg az udvarhelyihez hasonló hatalomkoncentráció, az ottani primorok birtokainak nagysága és jobbágyainak száma meg sem közelítette a szomszédos székeliekét. Ésszerű gondolat volt tehát átterjeszkedni Háromszékre, és ott birtokokat szerezni. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy 1618-ban Daniel Mihály elérte, hogy Bethlen Gábor újra háromszéki tisztségbe

101 RNL KvLt. Udvarhelyszék Törvénykezési jegyzőkönyvek 1612/193, 1612/203, 1614/226.

102 RNL KvLt. Székely Lada 56. sz. VIII. 1. Az 1614-es conscriptio.

103 Balogh J.: A székely nemesség i. m. 169.

juttatta, amikor kinevezte őt a szék alkapitányává.<sup>104</sup> Bethlen, aki már Báthory Gábor fejedelemsége idején, mint csíki főkapitány alaposan megismerte a székely kapitányok és alkapitányok katonai képességét, a harmincéves háborúba való belépésekor mind Geréb Andrást, mind pedig Daniel Mihályt maga mellé tartotta a harcaiban, és okleveleiben, leveleiben elismeréssel nyilatkozott róluk.<sup>105</sup> A Daniel Mihály által használt karrierstratégiák között is első helyen volt tehát a katonáskodás, nem játszott viszont jelentős szerepet sem a tanulás, sem a hatalmaskodás. Apja által kiépített klientúráját noha használta, sőt figyelemmel kísérte tagjainak sorsát is,<sup>106</sup> nincs jele annak, hogy számukat jelentős mértékben növelte volna. A katonai szolgálat révén azonban végre mód nyílt a háromszéki karrier elindítására. 1621 októberében nova donatio-t kapott a hadjárat idején tanúsított hűségéért.<sup>107</sup> Érdekes, hogy a birtokolt települések sora újra csak azt mutatja, hogy Udvarhelyszéken nem terjeszkedett tovább a család, viszont újra megerősítést nyert felső-rákosi, vármegyei birtokában, valamint háromszéki javadalmakat is szerzett Baróton, Köpeczen, Szárazajtán, Nagyajtán és Bölönben. 1622-ben Bethlen Háromszék főkirálybírójává is kinevezte Daniel Mihályt, akinek szolgálatairól ekkor is megemlékezett.<sup>108</sup> A háromszéki nemesség az erős fejedelmi támogatás ellenére is igyekezett Daniellel szembehelyezkedni. 1622-ben magának Bethlen Gábornak kellett levélben megparancsolnia a sepsi-, kézdi- és orbaiszéki altiszteknek, hogy Daniel Mihály alkapitányi járandóságát szolgáltatásuk ki a nemrég kinevezett főkirálybíróknak.<sup>109</sup>

Daniel Mihály, sok székely primor társához hasonlóan, Bethlen Gábor hűséges embere lett.<sup>110</sup> A katonai karrierstratégiát azonban esetében egyre inkább felváltotta az udvari szolgálat, valamint a diplomáciai feladatok vállalása. 1616-ban és 1638-ban konstantinápolyi követséget vállalt, közben Brandenburgi Katalin udvarmestereként szolgált egy ideig, és szoros barátságot ápolt Bethlen Istvánnal és családjával is.<sup>111</sup>

104 Újabb adattár i. m. 14.

105 I. m. 16.

106 I. m. 9.

107 MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii XI. 3. fol.

108 Újabb adattár i. m. 16.

109 I. h.

110 Jeney-Tóth Annamária kutatásai is egyértelműen bizonyítják azt a feltevést, hogy Bethlen Gábor udvarában a korábbinál jóval nagyobb számban töltöttek be fontos pozíciókat a székely nemesek. Ennek a kérdésnek a feltárását jelenleg is végzem. *Jeney-Tóth Annamária: A kolozsvári fejedelmi udvar összetétele Bethlen Gábor korában. Kézirat.*

111 Újabb adattár i. m. 17., 21–25.

## A reneszánsz viselkedésminták és az udvari szolgálat

Daniel Mihály a húszas évek folyamán gyermekeit is a fejedelmi udvarba küldte, vagy hivatalba jutatta őket. Egyik fiának, Daniel Ferencnek 1624-es kinevezése Bardócszék, az oklevél szerint „territorium Vargyasiense” királybírájává, az udvarhelyszéki befolyás folytonosságát volt hivatva biztosítani.<sup>112</sup> Két lánya közül Annát fejedelmi udvarhölgyként említik, aki 1624-ben már bizonyosan Kassán tartózkodott az udvarral.<sup>113</sup> Borbála szintén rangos udvarhölgy lehetett, hiszen Brandenburgi Katalin külön levelekben kérte őt, hogy kövesse fogarasi udvarába.<sup>114</sup> A két lány a reneszánszból ismert szokás szerint egymás „hogylétéről” levelezett egymással.<sup>115</sup> A reneszánsz embertípus igazi megtestesítője azonban a másik fiú, vargyasi Daniel János lett, aki a források szerint igen eszes, tehetséges és a tanulás megszállottja volt. Az idősebb Bethlen István által hozzá írt levél tanúsítja, hogy Daniel János fiának, Bethlen Péternek tanulótársa, peregrinustársa volt. Mivel a fiatal Bethlennek nem volt nagy kedve önmaga külföldi képzéséhez, hamar tovább utazott az általuk látogatott egyetemek színhelyéről Európa további városaiba. Daniel János azonban az oderafrankfurti egyetem mellett Leydenben is tanult,<sup>116</sup> idősebb Bethlen Istvánnak a levele éppen itt érte utol. A levélből kiderül, hogy Bethlen Gábor fejedelem háromszáz tallérral támogatta az ifjút, amelyet Bethlen István újabb 50 tallérral toldott meg, és egy határozott „program” adásával, amelyben, valószínűleg fejedelmi utasításra, a tanulnivalók sorrendjét állította föl a számára. A levél egyértelműen jelezte, hogy Daniel Jánosnak fontos szerepet szántak a fejedelmi udvarban tanulása befejeztével. A legfontosabbnak a német nyelv tanulását tekintették, ezt követte a latin, és harmadikként megemlézték azt is, hogy az olasz nyelvben szerezzen jártasságot.<sup>117</sup>

Daniel János, a katona Daniel Péter unokája és Daniel Mihály fia igazi reneszánsz ember lett, külföldi egyetemeket járt, nagy műveltséget szerzett, és tudását a fejedelmi udvarban használta fel. Magas rangú hivatali és diplomáciai feladatokat látott el. Feleségét, Gerendi Zsófiát nem székely családból választotta, ami elsősorban azokra a székely nemesi családokra volt jellemző, amelyek megindultak az országos nemesség soraiba való emelkedés útján.<sup>118</sup> Testvére, Ferenc viszont az apa háromszéki orientációját és a családi hagyományt követve Háromszék főkapitánya lett, Béli Kelemen lányát, Juditot vette feleségül, így rokonságba került a Béli és Kálnoki családokkal is.<sup>119</sup>

112 MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii XII. 20. fol.

113 Újabb adattár i. m. 18–19.

114 I. m. 25–26.

115 I. m. 18.

116 Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. 113.

117 Újabb adattár i. m. 21–22.

118 I. m. 33.

119 I. m. 35.

A vargyasi Daniel család alig két generáció alatt sikeresen elsajátította a karrierépítés új lehetőségeit. Miután a család tagjai nagyszerűen épültek be Kornis Farkas klientúrájába, maguk is megteremtették saját klienseik körét. A nagyszerű humanista, Kornis Farkas példáját követve egyre tudatosabban alkalmaztak bizonyos, a reneszánsz szellemiségéhez köthető viselkedésmintákat, egyre tudatosabban építették saját karrierjüket. Pályájuk azonban nem volt olyan grandiózusan felívelő, mint a Kornisoké a 16. század második felében, vagy a Beldieké egy századdal később. A katonai szolgálat mindig megmaradt karrierstratégiájuk egyik alapjaként, ám ezt előnyösen egészítette ki a tanulás, a műveltség iránti igény és a Bardócszék fölötti uralom biztosítása. A család az ekkor megszerzett pozícióját a fejedelemség fennállása idején mindvégig képes volt megtartani.

### JUDIT BALOGH

#### THE BEGINNINGS OF THE CAREER OF THE DANIEL FAMILY OF VARGYAS IN THE TURN OF THE 16–17<sup>th</sup> CENTURIES

The study deals with a particularly significant period of the history of Székely society, when the traditional Székely social structure broke up, and the Székely noble society was formed. The process accelerated from the 1560's, and the second half of the 16<sup>th</sup> century produced new career opportunities for families previously regarded as "primors", i.e. the most distinguished ones and families of the highest rank, besides military career. The rise of a family depended primarily on their ability to utilize the new strategic elements in the course of their social advance.

The Daniel family of Vargyas could be regarded as a winner of that time, however, they could not rise up to the first line of the Székely élite, but they were able to stay in the second line and keep this position all through the period of the principality.

The study examines the conditions of the rise of the Daniel family and those circumstances that helped their advance from the middle of the 16<sup>th</sup> century to the 1620's. The analysis is based on sources, such as written pleadings of the Székely, censuses, records of the Royal Books, made by the chancellery and containing the grants of the prince, and the several sources of family archives. As a result of the research, the presentation of the career of the Székely nobles gives a picture of the elements of career strategy used by the Székely "primors" during the related period. It is evident that military career had further on an important role in the rise of Székely nobles, and in most cases it meant a favourable basis regarding the rise. Besides, the Daniel family of Vargyas could use new elements in a talented and conscious way, too, such as becoming the client of the significant nobles, and establishing their own clientele. In contrast with the earlier practice, the family could exploit the benefits of offices and their presence in the court of the prince.

Oddly, the family was not disposed to arbitrary power or extreme extension of their estates. Following the example of their powerful mentor, the humanist Farkas Kornis, they could perfectly acquire the renaissance attitudes of that time, their learning and services for the court turned out to be important steps in their career. It can be regarded as a very important element through their career development that

each and every generation was able to reproduce descendants, and the children always lived to adulthood.

The career of the Daniels of Vargyas reflects those opportunities that opened the door for a family to get into the noble society, and at the same time it also presents a Székely family, which was able to adapt renaissance manners and to take advantage of them.





## A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1848–1849-es forradalom leverése után<sup>1</sup>

A katolikus egyháznak az 1848–1849-es forradalomban való részvételéről szólva leggyakrabban azzal a megfogalmazással találkozhat az olvasó a történetírásban, hogy a felső papság a szabadságharc során, kevés kivétellel, a nemzeti függetlenség ügye ellen fordult; továbbá az alsópapság szerepéről is olvashatunk, amely nemcsak támogatta a szabadságharcot, hanem egyúttal az egyházat belülről is bírálta. Az így tagolt megközelítés részben azt sugallja, hogy a papság zöme semleges volt a forradalmi események során, pontosabban: engedve a külső kényszernek, a hadi események során az éppen hatalmat gyakorló forradalmi kormány vagy a császári kormányzat rendeleteit hajtotta csupán végre. Ezt a sommás képet nem a marxista történetírás alakította ki, az csupán átvette, majd töretlenül propagálta az 1849 ősztől éppen a magyar katolikus püspöki kar által kidolgozott és Scitovszky János hercegprímás által sulykolt felfogást.

Jelen tanulmányban igyekszünk felvázolni azokat a védekezési mechanizmusokat, melyek megteremtésével és működtetésével a katolikus egyházi vezetés főként arra törekedett, hogy a papság forradalmi szerepvállalását elkendőzze, ezáltal is mentesítve a klerikusokat a számonkérés alól. A jól kigondolt, alaposan megtervezett és kellőképpen végrehajtott utasítások eredményeként valóban sok pap kerülhetett el ily módon a megtorlást; mindez azonban szükségszerűen együtt járt a katolikus egyház szerepvállalásának a történetírásba tévesen berögzült megítélésével is. Elsőként a védekezési mechanizmus kidolgozásának az egyes lépéseit követjük nyomon, azt követően pedig körképet rajzolunk annak működéséről a különböző egyházmegyék keretei között.

A forradalom során a magyarországi és erdélyi egyházmegye papsága általában a forradalmi kormánynak a *Közlönyben* megjelenő utasításait hajtotta végre. A *Magyar Honvédségben* a szabadságharc idején száz tábori lelkész működött, emellett hatszáznál is több volt a fegyvert fogott papnövendékek, vagy már felszentelt papok száma.<sup>2</sup> Az osztrák politikusok nehezményezték is, hogy az udvarhoz legszorosabban kötődő katolikus egyháziak ilyen nagy tömegben szerepet vállaltak a szabadságharcban. Elégedetlenségük legismertebb meg-

<sup>1</sup> Készült a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával.

<sup>2</sup> Dr. Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története. II. Bp. 1988. 406.

nyilvánulása volt az 1849. július 3-i osztrák minisztertanács, ahol Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter ekként fakadt ki: „A felkelők tanai a katolikus egyháziak körében számos követőre és buzgó élharcosra találtak. Ha vissza akarjuk vezetni a magyarországi katolikus egyházat rendeltetéséhez, akkor meg kell tisztítanunk valamennyi olyan elemtől, akik a vallásra és az államra nézve veszélyesek”.<sup>3</sup> Vallásra veszélyes elemnek tekintették Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök, vallás- és közoktatási miniszter azon tervét, mely szerint 1849 augusztusára nemzeti zsinat hívandó össze, amely kimondaná a magyar egyház teljes függetlenségét.<sup>4</sup> Róma az anglikán egyház elszakadásához fogható akciónak ítélte a tervet, ezért a szabadságharc leverését úgy magyarázta, mint „végtelen előnyt a magyarországi egyház ügye számára”.

A forradalom és szabadságharc bukása után az egyházi személyekkel szembeni eljárást illetően Haynau a proklamációjában kijelentette: mindenkit rög-tönítelő eljárásnak kell alávetni, aki a népet lázadásra csábította; aki a pártütő kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól parancsot fogadott el, vagy annak engedelmeskedett; aki a császári királyi polgári és katonai hatóságok által kibocsátott proklamációkat vagy egyéb rendeleteket, melyeket hivatalos állásánál fogva közhírré kellett tennie, elmulasztotta kihirdetni, vagy elhallgatta; aki a császári királyi ausztriai vagy cári orosz seregek ellen népfelkelést hirdetett, és ilyet vezetett.

Haynau 1850-ig tartó megtorló hatalma a felső papságot sem kerülte el egészen. A vád ellenük az volt, hogy hálaadó szentmisét mutattak be a trónfosztás után és a honvédő harc sikeréért imádkoztak. Rudnyánszky József beszercebányai püspököt ezért hatévi börtönre és a püspöki méltóságtól való megfosztásra ítélték, és csak Scitovszky primás és Viale-Prelá bécsi nuncius hosszas közbenjárására törölték el büntetését; ezután sem térhetett azonban haza. Lonovics József főbűnének azt a kijelentését tekintették, miszerint nem erőszakkal fogadtatták el a magyarok a márciusi alkotmányt. Scitovszky közbenjárására szabadulhatott csupán, de Melkben kellett maradnia, és kénytelen volt lemondani püspöki méltóságáról. Bémer László váradi püspököt Haynau katonai kísérettel vitette Pestre és a perben halálra ítéltette. Ezt később húsz év várfogságra változtatta ugyan, de a nemzetközi megbotránkozást kiváltó ügynél az udvar is közbelépett: az idős püspököt Bécsbe küldték, majd beérték azzal, hogy lemond a tisztségéről és kolostorba vonul.<sup>5</sup> Jekelfalusy Vince 1848-ban pápai megerősítés nélkül a szepesi egyházmegye kinevezett püspöke lett. Noha a szabadságharc alatt mindig tartózkodóan viselkedett, végül őt is meghurcolták, és a haditörvényszék felmentette ugyan, Bécs azonban őt is ejtette: az abszolutizmus éveiben az ausztriai Gmundenben élt internálva, kegyelemkenyéren. Csak a politikai enyhülés, a

3 Zakar Péter: Haynau egyházi áldozatai. Actas 2000. 1–2. sz. 62–81.

4 A pécsi püspök, Scitovszky János Bécsbe ment és formális feljelentést tett erről a nunciátúrán. Ezt a gesztusát Bécs később a primási székkal honorálta. Eördögh István: Az 1848–49-es magyar szabadságharc bukásának diplomáciai háttere a szentszéki iratok fényében. Actas 1996. 2–3. sz. 174–191.

5 Dr. Szántó K. O. F. M.: i. m. 406.

kiegyezés rendezte Jekelfalusy helyzetét, így válhatott belőle 1867-től Székesfehérvár püspöke.<sup>6</sup> Furcsának tűnhet ugyanakkor, hogy miért nem erősítette meg az uralkodó a szabadságharc bukása után az udvarhűnek bizonyult kinevezett püspököket. Lemondatásuk oka lehet a magyar püspöki kar 1848. október 28-án kelt memoranduma, melyben a püspökök állást foglaltak az áprilisi törvények mellett, figyelmeztetve a királyt akkor tett esküjére, és utalva rá, hogy a törvények a nép szívében mélyen gyökeret vertek, amennyiben tehát az uralkodó visszavonná őket, a lakosság koronába vetett hite meginogna. Az uralkodó burkolt szőszegéssel történt megvádolása állhatott a kinevezett püspökök lemondatásának hátterében.<sup>7</sup>

Különösen veszélyeztetett helyzetben voltak azok a papok, akik dolga volt a kormányrendeletek kihirdetése.<sup>8</sup> Hermann Róbert közlése szerint közülkük került ki a kivégzettek egyötöde.<sup>9</sup> A kivégzések nemzetközi felháborodást keltettek, amit az osztrák kormány is érzékelt; ezért Bach belügyminiszter október 26-án indítványozta a kivégzések felfüggesztését. Erre Schwarzenberg közölte a miniszterekkel, hogy az uralkodó éppen most küldött parancsot Haynaunak és Wohlgemuth altábornagynak, Erdély kinevezett katonai és polgári kormányzójának, hogy állítsák le Magyarországon és Erdélyben a további kivégzéseket. Október 28-án Schwarzenberg tudatta Buol-Schauenstein szentpétervári nagykövettel, hogy az osztrák kormány elhatározta, „ezután a legutóbbi felkelés során elkövetett egyetlen politikai büntett esetében sem fogják a halálbüntetést alkalmazni”.<sup>10</sup> Október 30-án mindezt nem hivatalos közleményben is tudatták a közvéleménnyel.<sup>11</sup> A halálbüntetések felfüggesztése nem jelentette viszont a további meghurcoltatások lezárulását is.

6 *Milesinszky Alajos*: Jekelfalusy Vince 1867–1874. In: A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Alapításának 200. esztendejében. Székesfehérvár, 1977. 105–109.; *Hermann Eged*: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idején. Gödöllő, 1932. 45–48. Az eredetiből idéz: *Mócsy Gergely*: A székesfehérvári egyházmegye 1848/49-ben. In: „Akit szolgáltatok egy árva hon volt...” (Madách Imre). Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és a november 18-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk. Csurgai Horváth József–Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. (Közlemények Székesfehérvár történetéből 1.) 195.

7 *Zakar Péter*: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiből. Szeged, 2001. 12.

8 Ezért is fogalmazta meg egy veszprémi egyházmegyes pap 1849. dec. 30-án, hogy lépjen közbe a püspöki kar, és semmiféle világi rendeletet ne kelljen a szószékről felolvasni. „Ha egy futó pillanatot vetünk a lefolyt szomorú időkre, s ezek áldozataira az egyházi rend köréből, úgy látszik, egyik és másik félén éppen az tulajdonított főbűnnek, hogy ily ügyekbe kellenlenül és hivatalosan avatták magokat némely szerencsétlenek, s kevésbé erős lelkűek, mert magammal el nem hitethetem, hogy találkozhatott volna ítélőszék, mely őket kárhözthatja oly tettért, melyért a felelősség fensőbbi hatalmat illetett.” Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár (= VÉL) Protocollum exhibitorum, 772/1849.

9 *Hermann Róbert*: Az 1849–1850. évi kivégzések. *Actas* 2000. 1–2. sz. 82–131.

10 Az aradi vértanúk. II. Összegyűjt., a szöveget gond., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Katona Tamás. Bp. 1979. (Magyar Századok) 257–259.

11 *Hermann R.*: i. m.

Scitovszky János pécsi püspök, a Ferenc József által 1849 júliusában<sup>12</sup> „kegyelmesen kinevezett magyarországi prímás” kezdettől azon munkálkodott, hogy mentse a világi hatalom által elítélt papokat, és elérje, hogy ügyük tárgyalása lehetőleg egyházi bíróság elé kerüljön. A felelősségre vonások által érintett klerikusok egy részét sikerült is kivonnia Haynau véstörvényszékeinek eljárása alól, őket egyházi fenytétkben részesítették, majd viszonylag rövid idő múlva többségüket újra alkalmazták. Erre jogalapot biztosított, hogy Scitovszky felhatalmazást kért és kapott IX. Pius pápától az irregularitás<sup>13</sup> vétkébe esett papok feloldozására.<sup>14</sup> Ehhez azonban előbb el kellett érni, hogy a papok ügyeinek a tárgyalása a szentszéki bíróságokhoz kerüljön. Ilyen gyakorlattal még pécsi püspöksége idejéből rendelkezett Scitovszky. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1849. február 22-én a katonaság által politikai vétkek vádjával letartóztatott Garay Alajos kapcsán a szentszéki ülnökök a következő megoldást javasolták: akkor tétessék csupán az elfogott pap ügyében hivatalos kérelem, ha a bírói vádból már ismert a kihágás súlya és mértéke és „a kérelem helybehagyatandására bizton számolni lehet”. A jegyzőkönyv túloldalára bejegyezték még, hogy „az elétevedett mellett a Nagyméltóságú Püspök Úr atyailag fel fog szólalni, és az egyházi joghatóság alá rendeltetéséért könyörögni”.<sup>15</sup> Nem volt tehát újdonság 1849 augusztusában az a törekvés, hogy egyházi szentszékekhez utalják át a politikailag kompromittált klerikusok ügyeit. Biztató előjele volt mindennek a császári biztosok gyakorlata, hogy akkor fenyegetőztek csupán a papok elleni katonai vizsgálattal a megszállt területeken, ha nem sikerült elérni az egyházmegye vezetőségének a proklamációk felolvasztatását.<sup>16</sup>

1849. augusztus végén már voltak arra utaló jelek, hogy a császári királyi biztosok helyenként külön megítélés alá vonják az egyháziakat. A nagyváradi

12 „Ő császári királyi Apostoli Felsége folyó év július 21-kén legmagasb határozatánál fogva Hám János püspöknek lemondása által megüresedett esztergomi érsekségre, s ezzel öszvekapcsolt magyarország prímásságára, Nagykéri Scitovszky Keresztély Jánost, pécsi megyés püspököt legkegyelmesben kinevezni méltóztatott.” Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár 1848/162.: Ő császári királyi Apostoli Felsége [...] Scitovszky Keresztély Jánost [...] kinevezni méltóztatott / Haynau.

13 Szabálytalanság. Az egyházjogi előírások szerint az a pap, aki a papi szelídség ellen vét, az a szabálytalanság vétkébe esik, ami a fel nem szentelteknél szentelési akadálnak minősül. A papi szelídség hiányának (*defectus lenitatis*) egyik jele a fegyverviselés. Háború esetén az egyházjog igazságság és igazságtalan háború közt tesz különbséget. Az igazságtalan háború esetében még akkor is a szabálytalanság vétké áll fenn, ha az ellenség közül egy is elesik vagy megcsönkul az illető bármilyen jellegű közreműködésével (fegyverforgatás, lelkesítés). *Dr. Szeredy József: Egyházjog. Különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I. Pécs, 1883. 325.: 158. §.*

14 *Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Bp. 1999. 105.*

15 Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár (= PPKL) Protocollum 1849, 656/1849.: 1849. febr. 22. Tanácskozmányi ülés jegyzőkönyve.

16 Pl. a székesfehérvári egyházmegyében 1849 februárjában Gaál Eduárd fenyegetőzött ezzel, melynek eredményeként a helynök felszólítására az esperesek gyorsan jelentették, hogy minden a legnagyobb rendben van kerületeikben. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (= SzfvPL) I. N° 454–110, 143, 160, 161. és 165/1849.; *Mózesy G.: i. m. 203.*

egyházmegyében például Bémer László püspök augusztus 22-én kelt körlevelében rámutatott, a forradalom ideje alatt a császártól elpártolt papságnak Zichy Ferenc császári királyi aranykulcsos tanácsos bocsánatot ígért, ha az újra beköszöntő békéért – a császár iránti hódolat jegyében<sup>17</sup> – hálaadó szentmisét mutatnak be és a rendeletet betartva, jobbulásuk jelét adják. Ugyanakkor Zichy azt is megígérte, hogy ha meglát egy katolikus papot világi öltönyben, bajusszal, szakállal, cifra szalaggal és tollal, akkor – világias kinézete miatt – mint világit fogatja majd le.<sup>18</sup> Ez a kitétel magyarázatot ad arra, hogy miért tért folyamatosan vissza a szentszéki perekben súlyosbító körülményként az, hogy a papokat a forradalmi kinézetük miatt is megvádolják. A forradalom lázában égve szakáll/bajuszviseléssel próbálták ugyanis az egyébként császárpártisággal és udvarhűséggel gyanúsított papok a hazafias érzelmeiket kimutatni.

Scitovszky augusztus 23-án kelt levelében<sup>19</sup> felszólította az egyházmegyéket vezetőit, hogy részletes és pontos kimutatást küldjenek hozzá a papság forradalom és szabadságharc idején tapasztalt politikai magatartásáról. E dokumentum célja lett volna „megmutatni, hogy a Clerusnak nagyobb része ő Felsége iránti hitét, a fennforgó politikai zavarok között is megtartotta”; ez a fajta célzatosság eleve megkérdőjelezhetővé teszi a beküldött beszámolók tárgyyszerűségét. A jelentések struktúráját meghatározta továbbá az is, hogy első pontként azok nevét kellett felterjeszteni, akik „a gondjuk alá bízott népet és ifjúságot ő Felsége és a törvényes rend iránti hűség és engedelmségben megtartani törekedtek és ezáltal jutalomra méltókká lettek”. Magyarán: pozitív színben kívánták feltüntetni a katolikus egyháziak magatartását, melynek kidomborítását külön is szorgalmazta Scitovszky, kijelentvén: „e kérdés felfejtésénél minden egyes emberről egyes események elősorolandók, oly pontossággal, hogy a leírás a próbát minden tekintetben kiállhassa”. A második pontban kérte felsorolni azokat, akik hűtlenségi vétket követtek el. Az ő esetükben külön is kérte kiemelni, hogy „teljes személyes szabadságba helyeztetve lévén” követtek el a hűtlenség bűnét. Tudakolta továbbá, hogy megtörtént-e az illetők egyházi megbüntetése, s ha igen, mi módon zajlott le. Másként nem menekíthetők ki ugyanis a papok a világi bíróságok hatásköréből. A harmadik pontban azok nevét kérte Scitovszky tudatni vele, akik „félelemből, kikerülhetetlen erőszak, vagy édesgetés által vezetettek hűtlenségre, a nélkül, hogy magokat jókor szaladás által megmenthették volna”, akiket tehát másként nem, mint a terhes körülmények kényszerítő erejére való hivatkozással lehet csupán a felelősségre vonás alól kimenteni.

17 A hódolati nyilatkozat beküldésére Scitovszky külön is felszólította az egyházmegyéket 1456/1849. sz. rendeletében, szept. 6-án. PFKL 1454/1849. szept. 6-i szentszéki gyűlés jegyzőkönyve.

18 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár 1848.2°/755. Bezdédi és Kis-Bákai báró Bémer László, Isten irgalmából és az apostoli szentszék kegyelméből, nagyváradi deák szertartású megyés püspök, Krisztusban nekünk kedves tisztelendő rokonink [...], Váradolaszi, 1849. aug. 22.

19 Egri Főegyházmegyei Levéltár ( = EFL) 830/1849. Scitovszky János primás körlevele, 1849. aug. 23.

Scitovszkynek sikerült elfogadtatnia a hatóságokkal e megközelítést; ennek megfelelően a császári királyi kormányzat a 4767/7. szám alatt 1849. november 22-én kiadott rendeletében kérte az egyházmegyéktől azok neveinek a felterjesztését, akik „a forradalmi kormány zsarnokoskodása miatt fogságot, vagy meg-hurcolást” szenvedtek avégett, hogy ezek a papok „ne maradjanak méltánylás nélkül”.<sup>20</sup>

Scitovszky hercegprímás szeptember 29-i utasítása az egyházi büntetéssel kapcsolatban előírta, hogy fosszák meg minden javadalmuktól a forradalmi mozgalmakhoz önként csatlakozó klerikusokat. Azokat is fosszák meg továbbá ideiglenesen tisztségüktől és javadalmaiktól, legalábbis addig, amíg nem tisztázzák magukat egyházi bíróságok előtt, akik fegyvert fogtak, noha később visszatértek az egyházkerületükbe. Kisebb, egyedi vétségek esetére Scitovszky az érintett áthelyezését javasolta.<sup>21</sup> Az egyházi fenyítés célja kifejezetten az volt, hogy bizonyítsák: az egyház vezetése komolyan veszi a vétkek megfelelő szankcionálását. Ebben a logikai rendben irregularitásnak, igazságtalan háborúban való részvételnek minősítették a forradalmi hadseregben történt szerepvállalást. A szentszékek által megszabott penitenciát azonban sokkal inkább befolyásolta az esetleges egyházi fegyelemsértés, melynek tisztázása általában elnyújtotta az ügyek lezárását. Az eljárások zöme így majd csak 1851 végén fejeződött be. Általában a purifikációt, a felmentést mondták ki ennek során, penitenciaként egy–négy hónapi elcsendesedést, lelkigyakorlatot írtak elő az illetőnek, melyet rendszerint kolostorokban, úgynevezett deficienciákban kellett letöltenie. Az itt eltöltött hetek költségét a vétkesek maguk állták, a büntetés letöltése után azonban újra alkalmazást nyerhettek.

Lassan körvonalazódott továbbá az is, hogy a paphonvédek ügyében is a szentszék az illetékes bíróság. 1849 végén ezt már sejteni lehetett. Válics János kalocsai egyházmegyes pap a kalocsai szentszékhez írt levelében kijelentette, augusztus 20-án esett a császári sereg fogságába, a temesvári papneveldeben tartották fogva több csanádi egyházmegyes pappal együtt. Az tehát a kérése, hogy járjon érte közbe a kalocsai szentszék „Gerstner General Major és kerületi főparancsnoknál a megyébe bocsájtatásom iránt”, hogy a kalocsai szentszék ítéljen felette.<sup>22</sup>

A forradalmi tevékenységükért elítéltek esetenként úgy érezték, hogy szigorúbban hajtják végre rajtuk az ítéletet, mint más érintettek esetében. A kalocsai

20 Győri Egyházmegyei Levéltár (= GyEL) Miscellaneae, 13–14. cs., 1101/1849.: A győri választott püspök és káptalani helynök által a győri polgármesternek írt levél. 1849. dec. 17.

21 A levél tartalmát összefoglalja Nádasdy Ferenc kalocsai érsek rendelete: Bécs, 1849. okt. 25. Nádasdy Ferenc érsek rendelete a forradalomban kompromittált papokkal szembeni eljárásról. Ld. 1848/49 és ami utána következett. Válogatott dokumentumok... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából. (Forráskiadvány). Szerk. Lakatos Andor–Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa, 2001. 122.

22 Kalocsai Főszékeskáptalan Levéltára (= KFL) I. 1. c. Válics János 1109/1849. Temesvár, 1849. okt. 11. Válics János jelenti a szentszéknek, hogy Temesváron van fogságban. 1848/49 és ami utána következett i. m. 179.

egyházmegyes Antunovich János almási plébános egy kalocsai egyházmegyes rejtőzködő pap levelét küldte át Nádasdy Ferenc érseknek. A névtelen levélíró kiemelte, hogy úgy a püspökök, mint a plébánosok és a káplánok megtorlás áldozatául estek, ellenben „midőn a világi egyénekre kimondott büntetések kegyelem útján nagymértékben megszelídítettek, a papokon, kik pedig a fegyverek legszelídebbikével, többnyire pusztá szóval vétkeztek, a törvényszéki kimondott ítélet az egy halálítéleten kívül egész szigorúsággal végrehajtatik”. Arról is tud a levélíró, hogy amikor a honvédpapot felmentették, az nem a magyar felsőpapság, hanem Viale-Prelá bécsi nuncius fáradozásainak volt csupán köszönhető, aki sok esetben közbenjárt egyes magyarországi papokért Ferenc József uralkodónál is. Arról is volt tudomása, hogy főpapi közbenjárásra a püspökök büntetését is enyhítették; ezért is fájlalta, hogy az alsópapságért senki nem jár közbe. Kérte tehát, legalább azt ériék el, hogy az alsópapság büntetése az „illető megyei főnökeikre bíztnék”.<sup>23</sup> A névtelen panaszos levél az események ismeretében nem egészen tűnik megalapozottnak. A levél írásakor már a püspöki szentszékekhez utalták át a klerikusok purifikációit. Nádasdy Ferenc Antunovich János plébánoshoz írt válaszlevelében rá is mutatott, hogy a vétkes papokért megtörtént a közbenjárás, egyúttal arra is figyelmeztetett, hogy jobb lesz tartózkodni az ily hangvétellű levelek megfogalmazásától.<sup>24</sup>

Konkrétan is kinyilatkoztatták, hogy a szentszékek feladata lenne a hadbírárság helyett a purifikáció elvégzése. Az 1850. július 10-én kiadott rendelet úgy intézkedett, hogy a hadbírárságoknak a közigazgatási kerületekben működő fegyelmi bizottmányok útján kell a szentszékekhez továbbítani az egyházi személyek iratait. A fegyelmi bizottmány (*Disciplinar Comité*) betekinthezett az iratokba, az ítélezést azonban az illetékes egyházi bíróságra kellett hagynia. A betekintési jog kivédésére az egyházmegyék különféle módszerekkel próbálkoztak. A legsajátosabb megoldást a csanádi egyházmegye találta ki: egyszerűen kiollózták a jegyzőkönyvekből azokat a részeket, amelyek kompromittálhatták volna a klerikusokat. (Erre később még visszatérek a csanádi egyházmegye bemutatása során.) Hasonló megoldás volt, hogy a legtöbb egyházmegyei levéltárban szinte nem is maradt irat a világi hatóságokkal folytatott levelezésből, mivel a forradalmi kormánnyal fennálló kapcsolat nyomait igyekeztek lehetőleg eltüntetni, a császári hatóságokkal fenntartott kapcsolatról pedig nem volt érdemben megőrizni való. Néhány esetben azonban fennmaradt a két külön levelezés.<sup>25</sup> Feltűnő továbbá, hogy az egi egyházmegyében, ahol Lonovics József volt a kinevezett püspök, de ahol az egyházmegyét Lévy Sándor helynök vezette, csak az 1848–1849-ben kiadottak hiányoznak a körlevelekből.<sup>26</sup> A hiányt magyarázhatja,

23 KFL I. 1. c. Antunovich János (sz. n.). 1850. júl. 2. Antunovich János almási plébános, espereskerületi jegyző levele Nádasdy Ferenc érsekhez. 1848/49 és ami utána következett i. m. 201–204.

24 KFL I. 1. c. Antunovich János (sz. n.). Kalocsa, 1850. aug. 18. Nádasdy Ferenc érsek válasza Antunovich János plébánoshoz. 1848/49 és ami utána következett i. m. 210.

25 A Közlöny, amely elméletileg mindenhova eljutott, a váci egyházmegyében teljesen fennmaradt.

26 EFL III. Acta meritorium, 1883. d., Circulares 1839–1847, 1848–1951.

hogy az érseki székház Pyrker János halálától Bartakovics Béla beiktatásáig<sup>27</sup> teljesen üres maradt; az espereskerületi jegyzőkönyvek ellenben arra utalnak, hogy Lévay több körlevelet<sup>28</sup> is szétküldött az egyházmegyébe.<sup>29</sup>

A szentszéki iratokba való betekintés jogát a hatóságok tágan értelmezték. Ezzel kapcsolatban az illetékes tisztviselők kifejtették, joguk van az iratokat átvizsgálni és mérlegelni, súlyosabb esetekben a megfelelő büntetés felől bizonyosságot szerezni, fenntartva a beavatkozás jogát is.<sup>30</sup> Ez a beavatkozás, a rendelet értelmében, azokra az esetekre vonatkozott, amikor politikai vétség miatt szükségesnek látnák a pap áthelyezését. 1850. december végén a nagyváradi császári királyi kerületi kormányzata megküldte a csanádi püspöki helynöknek, Fábry Ignácnak, az országos helytartóság elnökének 24.942. szám alatt kelt utasítását, mely szerint az egyházi egyének „politikai magok viseletekre vonatkozó igazolások” ügyét az egyházi előjáróságokra kell bízni.<sup>31</sup> 1851 júliusában a csanádi püspöki titkár, Oltványi Pál a kalocsai érseki helynökhöz, Girk Györgyhez intézett levelében írta: megjelent nála az egyik káplán (Szép Ferenc), hogy lépéseket tegyen a világi hatóságnál történhető purifikációja ügyében; ő lebeszélte erről, mert a papok tisztázása – felsőbb határozat értelmében – az egyházmegyei szentszékek feladata. Erre vonatkozóan pedig idézte Mayerhofer Ferdinánd ezredesnek, a VII. magyarországi katonai kerület<sup>32</sup> kormányzójának a rendeletét és Karl Geringer császári biztosnak a tárgyban kelt leiratát. Arra is rámutatott, hogy a tisztázott papok kinevezéseivel kapcsolatban többnyire elegendő, ha kijelentik: „a szentszék tisztázó határozatainak birtokában van”.<sup>33</sup> A katonai kerület kor-

27 Az ő érdeme az volt, hogy már rozsnói püspökként is bátran szembefordult a forradalmi kormánnyal, s elnyomta az egeri egyházmegye alsópapságának „rossz szellemét”. *Zakar P.*: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” i. m. 13.

28 Egy példa: Szabó Ignác adácsi lelkész jelentette 1849. jan. 9-én Lévay prépostnak, hogy a „Honvédelmi Bizottmány fensőbbi nyílt rendeletének, és az egyházmegyei hivatal 1559/848. számú magas parancsának hódolni kívánván” a kért istentiszteletet megtartotta, a proklamációkat felolvasta, ezenkívül „a népet a haza iránti tántoríthatatlan hűségre, a honi, s egyéni szabadság megvédésének a legjobb polgári erényére, a felmerülhető nehézségek, akadályok, s veszély viszonyok honfias leküzdésére, és honbuzgalmú kitartásra lelkesítettem”. EFL 31/1849, *Relationes vicearchidioconales et symbolae piaie* (esperesi jelentések és kegyes adományok), 1836–1860. 2936. d. Hasonló tartalmú jelentések iktatószámai: 32/1849, 38/1849, 39/1849, 68/1849, 82/1849.

29 Hasonló hiány jelentkezik a szerzetesekre vonatkozó iratanyagban is, ahol 1847–1850 között nincs meg semmi. EFL III. *Acta meritorium*, 2835. d., *Religiosi in genere* – Szerzetesek általában 1785–1899.

30 KFL I. 1. c.–1851. jan. 30. A nagyváradi császári királyi kerületi főispán értesítése a tisztázó eljárások részleteinek értelmezéséről, gyakorlatáról. 1848/49 és ami utána következett i. m. 152.

31 1850. dec. 22. KFL I. 1. c. A nagyváradi császári királyi kerületi kormány értesítése az egyházi személyek politikai igazolásáról. 1848/49 és ami utána következett i. m. 216.

32 A szerb felkelők kezén volt területekből szervezték meg.

33 *Purificationale decretum a Consistorio obtinuit*. Temesvár, 1851. júl. 2. KFL I. 1. c. Oltványi Pál püspöki titkár levele Girk György püspök, érseki helynökhöz Szép Ferenc tisztázó eljárásának ügyében. 1848/49 és ami utána következett i. m. 215.



mányzója – a levélíró szerint – „*ugyancsak lepiszkolta*” a haditanácsot azon túlbuzgóságerő, hogy purifikálni kívánta a csanádi kanonokokat.

A büntetés esetenként az érintettek ellenállását váltotta ki. A papok úgy értelmezték a bűnbánatukat, mint igazuk elhallgatását, és hogy ezáltal folt esik papi becsületükön, az egyházi fenyíték vállalása pedig gátolja későbbi pályafutásukat. Ha azonban nem mentek bele ebbe a játékba, és nem fogadták el az ilyen esetben javasolt retorikát (sajnálkozás a siralmas emlékü forradalomért), akkor politikai nehézséget idéztek elő, hiszen nemcsak a saját, de az egyházi bíróság helyzetét is megnehezítették. Néhány kivételtől eltekintve az alázatos engedelmesség vállalásával ugyanakkor elkerülhették mindezen nehézségeket.

A kivételre példa Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész esete, aki nek a nyomtatásban is megjelent cölibátus elleni beszéde alapozta meg országos hírnevét.<sup>34</sup> Szabó a szabadságharc bukása után bujkált, a megtorlás megszűnte után pedig Kolozsváron bukkant fel 1850-ben; áttért a református hitre és publicistaként tevékenykedve a későbbiekben visszatért Pestre.<sup>35</sup> Előfordult továbbá, hogy az érintettek maguk kérték megbüntetésüket enyhített formában. A váci egyházmegye pap Czeh János, korábbi nevén Cserkúty<sup>36</sup> 1849 októberében „azon esetre, ha a megyei kormány jónak látja, magát valami félreeső állomásra kéri rendeltetni, egyben, ha ügye a törvényszék elébe kerülni, azt pártoltatni kéri, kijelentve azt is, hogy ettől kezdve a régi nevével élni kíván”.<sup>37</sup>

A legtöbb egyházi előjáró szívügyének tekintette alárendeltjeinek a felelősség terhe alóli mentesítését. Egyenként mutatjuk be a következőkben e folyamatot a különböző egyházmegyékből.

A csanádi egyházmegye iratanyagának sajátossága, hogy a forradalmi kormányt feltétlenül kiszolgáló makói helynökség iratanyagát megcsonkították annak elkerülése érdekében, hogy kompromittáló iratok kerülhessenek a világi hatóságok kezébe. Az így keletkezett hiány 1848 novemberétől, a csanádi egyházmegye két részre szakadásától kezdődik.<sup>38</sup> Az osztrákbarát papokat Oltványi István örkanonok, püspöki helynök irányította, a forradalmat pártolók vezetője pedig Róka József volt,<sup>39</sup> aki a nyári püspöki rezidenciáról, Makóról látta el helynöki tevékenységét. Az 1848-as protokollum még egységes, miközben külön volt vezetve az 1849-es makói protokollum (január 1.–augusztus 14.), illetve a temesvári protokollum 1849-es anyaga (március 1-től augusztus 15-ig). Az utóbbi rendeleteket Oltványi örkanonok bocsátotta ki. A makói protokollum anyagát

34 Szabó Richárd: A coelibatus. Szeged, 1848.

35 Zakar Péter: Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben. In: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerk. Döbör András–Jancsák Csaba–Kiss Gábor Ferenc–Nagy Tamás–Zakar Péter. Szeged, 1999. 19–32.

36 Névváltoztatását 1848. szept. 14-én jelentette be. Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (= VPKL) Protocollum exhibitorum, 3840/1848. Cserkúty János levele a váci szentszékhez, 1848. szept. 14.

37 VPKL Protocollum exhibitorum, 4184/1849. Czeh János levele a váci szentszékhez, 1849. okt. 6.

38 Blazovich László: Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó, 1993. (Makó Monográfiája 4.) 444.

39 Helynöki kinevezése 1848 szeptemberében történt.

alaposan megcenzúrázták (1849. június 21-től mindent kivágtak belőle),<sup>40</sup> Oltványi anyaga ugyanakkor hiánytalan. 1849. augusztus közepétől egyetlen protokollum volt csupán használatban, melybe augusztus 18-án került be csupán Lonovics József püspök február 23-án kelt levele; ebben Fábry Ignác választott pozsonyi püspököt nevezi ki helynökének.<sup>41</sup> A helyzet pikantériája, hogy a szabadságharc idején a kinevezett csanádi püspök nem Lonovics, hanem Horváth Mihály volt, akinek a szerepét zömmel elhallgatták.<sup>42</sup> Fábry kinevezésével kapcsolatban a jegyzőkönyvben az áll: Lonovics megyés püspök „mihent megértette, miként Róka József, ki múlt évi szeptember eleje óta helynöki hivatallal általa megbízott, Krassó vármegyéhez írt levele miatt a temesvári hadi kormány által törvény kívül levőnek nyilvánított, <sup>43</sup> legottan azt rendelte, hogy a helynöki hivatalt Fábry Ignác címzetes püspök s olvasó kanonok társunk, vagy ha ő vonatkoznék, Oltványi István örkanonok venné át. Ezen rendeletet csak febr. 25-én a közlekedés akadályai miatt érkezett hozzánk [így!], s akkor már az előbb nevezett kanonok társunk a megye szükségai miatt vállalt makai útjában fennakadván,<sup>44</sup> s a felhatalmazást el nem fogadhatván, Oltványi István vette át a megbízást, s azt amennyire, s meddig császári hatalom kiterjedése miatt a bánszágban megengedé innét a város ostrom [...] [megszalattatásáig] folyvást gyakorolta. Megszűnván az ostrom zárlat hathónapos fogságából s a n[agy]várad vésztörvényeszek kiállása után kebelünkbe folyó hó 14-én szerencsésen visszaérkezett Fábry Ignác társunkat” – mivel Oltványi gyengélkedése miatt nem vállalhatta a helynökséget – a püspöki megbízás értelmében a helynöki tisztségbe beiktatták.<sup>45</sup> Az ő feladata lett a csanádi egyházmegye egységes vezetésének a helyreállítása. A forradalmi cselekmények tisztázása során – védekezés gyanánt – az adatok hiányos közlésével éltek. Kreminger Antal szegedi plébánost Horváth Mihály és helynöke, Róka József mozdította el; most, amikor a jogaiba visszahelelyezték, a szentszéki gyűlés jegyzőkönyvében a kompromittáló utasításokat egyszerűen kipontozták.<sup>46</sup> A további rendelkezések szövege is arra utal, hogy a sza-

40 A korábbi időpontokon kiadott és beérkezett dokumentumokból csak részletek hiányoznak. A megvágott dokumentumok jelzetei 1849-ből: 232–243, 257–274, 282–287 (ebből csak annyi kiolvasható rész maradt meg: „hatalmat bitorló császári csapatok”), 303–308, 316–321, 332–339, 341–355, 379, 396, 401–408, 420–430, 436–437; 441-től (jún. 21-től) teljesen hiányzik.

41 Temesvári Püspöki Levéltár (= TPL) 130/1849. Szentszéki ülés 1849. aug. 18. Temesvár.

42 Szórványosan ez is előfordul: TPL 212/1849. Temesvár, 1849. szept. 4. Szentszéki gyűlés jegyzőkönyve. Itt utalnak arra, hogy a csanádi megye a püspökével együtt a lázadókhöz állt át.

43 Róka Józsefet száműzöttnek nyilvánítja a csanádi szentszék 1849. szept. 6-án. TPL 241/1849. A csanádi szentszék levele Gyulai Gaál Eduárd császári királyi kerületi főbiztoshoz.

44 Erről a fennakadásról ugyanezen a gyűlésen, a jegyzőkönyv elején megemlítik, hogy „a magyarok által történt s hat hónapig tartó befogatásából szerencsésen megmenekülvén” Fábry a káptalan körébe újra visszatért.

45 Fábry Ignác 1849. okt. 22-én értesítette Gyulai Gaál Eduárdot, Csongrád, Békés és Csanád megyék kerületi főbiztosát, hogy hét hónapig tartó fogsága után átvette a helynökséget Oltványitól, s egyben megszüntette a makói helynökséget is. TPL 144/1849.

46 TPL 169/1849. Temesvár. Szentszéki jegyzőkönyv 1849. aug. 28.: „miután a püspöki helynökség által felküldött irományokból az tűnik ki, hogy [...] venni akarja, a másik szerint pedig július

badságharc bukása után hatalomra került helynökség az egyházmegye minden klerikusát egyformán megvédte, és kerülte a forradalom során elszenvedett sérelmek megtorlását. Amikor például Bíró Fülöp plébános a káplánja, Farkas János elleni vádjait előadta,<sup>47</sup> megjegyezvén, hogy ha nem szolgáltatnak neki igazságot, akkor felsőbb fórumon fogja igazát keresni, a szentszéki határozat arra utasította őt, hogy a barátságos megbékélést keresse.<sup>48</sup> Az arany középút megtalálása komoly mérlegelésre készítette ugyanakkor a szentszéki ülnököket. 1849 szeptemberében még nem voltak teljesen biztosak benne, hogy eljárhatnak-e a fogságba került papok ügyében a megbélyegzés vádja nélkül. A fogságba esett Rusinszky Kornél pap<sup>49</sup> közbenjárást kérelmező felterjesztését azzal utasították vissza, hogy „ezen folyamodvány a benne foglalt nem helyes, és csípős kifejezések miatt úgy nem lévén szerkesztve, hogy annak felsőbb helyre küldetésével az érintett lelkésznek kibocsajtása iránt a kellő lépések megtétethetnének, bármennyire is fájlalja a sz[ent]szék, az ezen ügyben teendő további lépés akkorra – midőn ő más egyedül az ügyre vonatkozó s minden megütközést szülhető kitételektől ment folyamodványt mutand be a sz[ent]széknek – halasztatik”.<sup>50</sup> Az ülésen úgy döntöttek ugyanakkor, hogy közbejárnak Dániel Marcel kanonok és káplánja, Duschek Eduárd ügyében, akiket Jelačić áthelyezett a zágrábi egyházmegyébe,<sup>51</sup> miután kihirdették a makói helynökség 1848. október 21. és december 29. között kelt „hazaárulói” rendeleteit.<sup>52</sup> Ezzel egy időben mentették fel Chlum Vencel temesvári segédlelkészt is az egyházfegyelmi vétség alól, mivel engedetlenséget követett el Oltványival szemben.<sup>53</sup> Később azonban már szigorúbb büntetéseket róttak ki az egyházfegyelmi vétséget elkövetőkkel szemben. Kornis József<sup>54</sup> esetében, aki újra egyházmegyei alkalmazásért esedezett, egy ko-

27-ről a küldöttség munkálata leküldetvén s előrebecsátván miként a statushatalom [...] gondoskodjék. Minthogy ezen két rendelet szintűgy [...] bitorlóktól ered, minthogy azokból nyilván az is kitetszik, hogy [...] mint ezeket tekintve ezen megyei hatóság illetékességének tudatában az említett rendeleteknek semmi erőt s értéket nem tulajdonít, megfosztást [...] nyilvánítja, s Kreminger Antal prépostot lelkészi s esperesi hivatali jogaiba, s jogainak teljes élvezetébe visszahelyezi felmaradván [...] szorgalmaztassék.”

47 Farkas János ellene a magyarokat felizgatta, a javait elsikkasztotta. A plébános közel három hónapot ült börtönben. Ezek után, a szabadságharc bukása után is plébániájára nem hajlandó csak az esperes, egy paptárs és két katonatiszt, egy gazdasági tiszt társaságában visszatérni.

48 TPL 210/1849. Temesvár, 1849. szept. 4. Szentszéki jegyzőkönyv.

49 Őt a zimonyi ferences zárdában tartották fogva, még 1849. ápr. 26-án történt elfogatása óta.

50 TPL 211/1849. Temesvár, 1849. szept. 4. Szentszéki jegyzőkönyv.

51 Az ellenforradalommal való kapcsolata az egyházmegyének közismert.

52 TPL 212/1849. Temesvár, 1849. szept. 4. Szentszéki jegyzőkönyv. A zágrábi püspöknél, Haulik Györgynél történt közbenjárás hatékonynak bizonyult, szept. 12-én hazatérhettek a csanádi egyházmegyébe. Erről a zágrábi püspök a csanádi káptalant okt. 9-én kelt levelében értesítette. TPL 444/1849.

53 Az engedetlenségre 1849. ápr. 2-án került sor, s a szentszéki ítélet szerint az elkövető büntetése csupán annyi, hogy az egyházi engedelmségről 15 nap alatt négy munkálatot készítsen, amit a szentszéknek bemutat. TPL 213/1849. Temesvár, 1849. szept. 4. Szentszéki jegyzőkönyv.

54 Tábori lelkész, aki azonban Arad és Temesvár ostromában is részt vett 1849-ben. *Zakar P.: A magyar hadsereg i. m. 138.*

rábbi, 1849 májusában írt levelét vették elő, melyben a csanádi káptalant és Oltványit a Kamarilla eszközének állította be; emiatt a szentszéki ülés elé idézték.<sup>55</sup> Azért is fontosak a szeptember 18-i szentszéki ülés határozatai, mert arról a törekvésről kaphatunk általuk képet, hogy a szentszék minden egyházfegyelmi vétséget – a politikai vonzattól függetlenül – próbált egyöntetűnek beállítani. A többivel azonos fajsúlyúnak kezelték például Baross László ügyét is, akinek a vétsége az volt csupán, hogy pénzben kártyázott. A büntetése is mindenben megfelelt azokénak, akik aktívan kivették a részüket a forradalomból.<sup>56</sup> Hasonló volt Rózsafy Pál egyházmegyesi pap ügyének a megítélése is. Helynöki engedéllyel ő már 1848 szeptemberében Pestre távozott, hogy tábori lelkészséget vállaljon. Nem az volt vele a gond, hogy 1848 őszétől tüzmaster volt a 4. lovas üteg-nél<sup>57</sup> (tehát részt vett a harcokban), hanem főként az, hogy az ordináriusi engedély után nem tábori lelkészként működött 1849. május 1-ig. A jegyzőkönyv nem utal rá, hogy tüzmasterként ténykedett,<sup>58</sup> ellenben kommentár nélkül közli, hogy magyar és német nyelvtudása miatt irodai munkát végzett a tüzérek-nél. A papinak egyáltalán nem nevezhető ténykedés miatt mondták ki rá a „szabályszerűtlenségi” vádat, melynek levezeklésére a radnai zárdában letöltendő hat hetet róttak ki rá ugyanazokkal a feltételekkel, mint Kornis József vagy Baross László esetében.<sup>59</sup>

Miközben a felszentelt papok forradalmi eltévélédeéseivel kapcsolatban egyházfegyelmi indokokat idézve ítékeztek kifejezetten azért, hogy védjék a kle-

55 TPL 309/1849. Temesvár, 1849. szept. 18. Szentszéki jegyzőkönyv. Kornis meg is jelent a szentszék előtt okt. 2-án, ahol elismerve tévedéseit, a következő penitenciát kapta: „a radnai zárdába vonulván, s ott naponta 1 [pengő] [forint] fizetés mellett tulajdon költségére külön szobát, s táplálást fogadván egy holnapot töltsön, az egész idő alatt minden társalgástól megválvá, szoros magánosságot még az evés mellett is tartson, és minden szerdai napot kenyéren s vízen megbőjtölvén naponként csak a szentmise ájtatos hallgatása végett mehetvén ki szobájából, az egész időt épületes és papi jellem kiképzésére vezető könyvek olvasására, s ájtatos elmélkedésekre használja fel, végre a kitűzött határidő elteltével végzendő töredelmes gyónás után járuljon szentmise szolgálathoz, megyei alkalmazást csak akkor nyerendő, midőn ezen határozatnak eleget teend, és erről a radnai zárdafőnöktől bizonyítványt előmutand.” TPL 396/1849. Temesvár, 1849. okt. 2. Szentszéki jegyzőkönyv.

56 Felfüggesztették a papi tevékenységeiktől, be kellett vonulnia a szegedi vagy a radnai ferences zárdába, ahol saját költségén el kellett tölteni két hónapot (fizetnie a szállásért és étkezésért); étkezéskor is egyedül legyen – tehát korán, egyedül reggelizzen, misehallgatásra a kórusba átmehet. Ezen időszak alatt buzgón képezze papi jellemét olvasással, elmélkedéssel, imádkozással; minden pénteken kenyéren és vízen böjtöljön, kéthetente töredelmes gyónás; áldozáshoz „ezen egész fenyítéknek kiállása után fog járulni”, ill. amikor erről a zárdafőnök írásos bizonyító levelet küld a püspöki hivatalhoz; írásban megfogadja, hogy lemond a kártyázásról; akiknek tartozik, a tartozását megfizeti, s ezt is bizonyítja. Csak ez után fognak lépések történni a felfüggesztés feloldására. TPL 315/1849. Temesvár, 1849. szept. 18. Szentszéki jegyzőkönyv.

57 *Zakar P.*: A magyar hadsereg i. m. 151.

58 Utalás szinten szó esik a tornyai lelkésznek 1810/1848. sz. alatti jelentéséről, melyben bizonyítja, hogy Rózsafy részt vett ütközetben is. A döntésben a hangsúly viszont nem erre a nehezen bizonyítható, s egyben kényelmetlen szempontra került.

59 TPL 449/1849. Temesvár, 1849. okt. 9. Szentszéki jegyzőkönyv.

rikusokat a számonkéréstől, a kispapok esetében már jobban tetten érhető a szankcionálás: belsőleg igyekeztek megválogatni a jövő papjait. Ez történt az 1849. december 4-i szentszéki ülésen Hobscha Boldizsár és Kristóf János esetében is. Ők szolgáltak ugyan a honvédségben, a teológia igazgatója és a plébános ajánlata azonban elegendő volt a visszavételükhöz; Böhm Károly esetében viszont, aki gyengébb tanulmányi előmenetelt mutatott, azt emelték ki, hogy nem kényszerből, hanem önként vállalt szolgálatot a honvédségnél.<sup>60</sup>

Lévay Sándor helynök utasításainak engedelmeskedve, az egri egyházmegye a forradalom idején egyértelműen támogatta a forradalmi kormányt. Scitovszky János prímás rendeleteinek megfelelően terjesztették fel az erről szóló beszámolót, az egyházmegye klerikusainak a forradalmi részvételére azonban csak 1849. október 10-én utaltak. Ezt megelőzően gyorsan teljesítették Scitovszky egyéb utasításait és már augusztus 26-án visszatértek az egyházmegyébe a hivatalos levelezés során a latin nyelv használatára.<sup>61</sup> December 5-én név szerint felterjesztették az egri császári királyi polgári kerülethez azon egri megyei papok neveit, „kik a lázadás ideje alatt a Fölséges Uralkodóház iránt mutatott hívségük miatt fogságot, vagy egyéb bántalmat és kárt szenvedtek”, de csak hét nevet tartalmaz a lista.<sup>62</sup> Néhány klerikust marasztaltak el csupán a forradalomban vállalt szerepükért, köztük a helynök Lévay Sándort, Benőfy Sámuel/Soma tábori lelkész,<sup>63</sup> Tamás Imrét,<sup>64</sup> Klampaczky Lajost és Sisvay Márton egri plébánost.<sup>65</sup>

A szabadságharc bukása után az erdélyi egyházmegyében nehezen találták meg a védekezés megfelelő módját.<sup>66</sup> Csíktusnádi Kovács Miklós püspök előbb megpróbálta felmérni a helyzetet, s így képtelen volt megakadályozni a kezdeti megtorlásokat. A szeptemberi szentszéki ülés rámutatott, az 1848. október 9-én Gyulafehérvárra érkező püspök „eleinte az utak bátortalansága és a megtagadott katonakíséret, azután egy nagyon súlyosan ránehezedett több hónapig tartó betegség miatt kénytelenített itt maradni, honnan különben a várostromlási négy hónap lefolyása alatt<sup>67</sup> megyéje papjaival és a váron kívül lévő minden más egyénekkel való közlekedéstől merőben el volt zárva, és így papjainak sem politikai, sem egyházi cselekvényeiről tiszta, részletes és hiteles adatokon épült tudomással nem bírhat”.<sup>68</sup> Kedves Istvántól, a kolozsvári apátplébánostól várta a beszá-

60 TPL 805–807/1849. Temesvár, 1849. dec. 4. Szentszéki jegyzőkönyv.

61 EFL 681/1849. Eger, 1849. aug. 26. Szentszéki jegyzőkönyv.

62 EFL 1134/1849. Eger, 1849. dec. 5.

63 Aki egyébként is fogságba esett Világosnál. *Zakar P.*: A magyar hadsereg i. m. 120.

64 Szintén tábori lelkész volt, aki ellen a pesti hadbírószágon vizsgálatot is folytattak, de 1849. dec. 11-én szabadon bocsátották. I. m. 158.

65 EFL 135/1849. Eger, 1849. dec. 10.

66 Külön sajátosságként kiemelhető, hogy Erdély uniója ellenére – ahogyan a forradalom ideje alatt sem – a forradalom leverése után nem sikerült maradéktalanul sort keríteni a többi magyar egyházmegyével azonos eljárásra. Ez esetben a tömegesebb meghurcolás lett ennek az eredménye.

67 Itt arra a négy hónapra utal a jegyzőkönyv, amíg az erdélyi egyházmegye kormányzását a kinevezett püspöki helynök, Kedves István kolozsvári esperes látta el: 1849. máj. közepe–aug. vége.

68 Gyulafehérvári Érseki és Főkapitányi Levéltár (= GYÉFL) Püspöki iratok (= PI) 393. d. 2. cs. 286/1849. Gyulafehérvár, 1849. szept. 12. A püspöki szentszék jegyzőkönyve.

molót, akit – korlátozott jogkörrel – 1849. május 18-án nevezett ki püspöki helynöknek. A püspök igyekezett menteni a papságot, szüksége volt tehát a beszámolóra, hogy „miket a politica megenged [...] hogy ha szükségesnek látom, s kivihetőnek tapasztalom, lépéseket tehessek”.<sup>69</sup> A helynök éppen a legzavarosabb helyzetekről rendelkezett a legkevesebb információval. Szeptemberi beszámolójában kijelentette, „az én helyetteségemet nem mindenütt fogadták el, mint Gyergyóban, és Felcsíkon másutt határozatilag is érvénytelennek nyilatkoztatták és azt hivatalosan is megírták, mint Udvarhelyt, azért az ily esperestségek-ből ide hozzám nem is jövén hivatalos tudósítás, a papok állásáról csak hírből tudhatok valamit”.<sup>70</sup> Azt azonban tudta, hogy a forradalom és szabadságharc során „több papok katonák lettek, nem kevesen elfajultak, és botrányoztatók lettek”.<sup>71</sup> Augusztus 26-án kelt levelében már utalt rá, hogy „még micsoda változások történtek közelebről az osztrák sereg bevonulása alkalmával tisztán nem tudhatom, annyit hallottam, hogy politikai vétségek miatt nevezetesen Csíkban és Gyergyóban igen sok papokat elfogtak”.<sup>72</sup>

A lefogott papok kapcsán az a kérdés merült fel, hogy közbejárhat-e ügyükben a püspök a polgári hatóságoknál. A püspöki szentszéki tanácskozás ezzel kapcsolatban kiemelte, mivel a papok kötelezve voltak a magyar kormány *Közönyben* megjelent rendeleteinek a kihirdetésére és Kedves István ideiglenes püspöki helynök körlevele is erre szólította fel őket, ezért a lefogottak ártatlannak, ügyükben ezért a püspöknek kell közbenjárnia.<sup>73</sup> Erre kérte egyébként a püspököt augusztus 26-án kelt levelében Kedves István is: „terhes körülmény és kénytelenség vitt gondolatlan lépésre,” és amennyiben a püspök nem tudja kimenteni őket a fogságból, hogy visszakerüljenek egyházközségeik élére, „a nép lelkipásztorok nélkül maradván kétségbeesik s elpusztul”.<sup>74</sup> Scitovszky János primás augusztus 23-i körlevele is ebbe az irányba mutatott, melyet szeptember 12-én tárgyalt meg az erdélyi szentszék.<sup>75</sup> A primás körlevelének célját megértve rámutattak: amíg csak tehetette, a püspök a törvényes hatalom iránti engedelmességre intette papjait. Szerencsés körülménynek tekinthető, hogy a gyulafehérvári ostromzár miatt nem kellett többé állást foglalnia, nem is kell tehát erről számot adnia. Az elfogott papokkal kapcsolatban azt az érvet is megfogalmazták, hogy a

69 GYÉFL PI 389. d. 4. cs. 84/1849; 393. d. 5. cs. 84/1849. Gyulafehérvár, 1849. aug. 15. Kovács Miklós erdélyi püspök levele Kedves István ideiglenes helynöknek.

70 GYÉFL PI 393. d. 5. cs. 225/1849. Kolozsvár, 1849. szept. 7. Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek.

71 GYÉFL PI 394. d. 16. cs. 86/1849. Kolozsvár, 1849. aug. 21. Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek.

72 GYÉFL PI 393. d. 5. cs. 212/1849. Kolozsvár, 1849. aug. 26. Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek.

73 GYÉFL PI 395. d. 37. cs. 255/1849. Gyulafehérvár, 1849. aug. 29. A Gyulafehérváron tartott szentszéki ülés jegyzőkönyve. Lcjegyezte: Lönhárt Ferenc.

74 GYÉFL PI 393. d. 5. cs. 212/1849. Kolozsvár, 1849. aug. 26. Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek.

75 GYÉFL PI 393. d. 1849. 2. cs. 286/1849. Gyulafehérvár, 1849. szept. 12. A püspöki szentszék jegyzőkönyve.

vétkes pap „nem önszíve hajlama szerint, hanem a magoknak halál-fenyegetés által engedelmességet kicsikaró, és a fejevári várat kivéve, egész Erdélyt hatalmukban tartó Kossuth-pártiak kényszerítése miatt kénytelenített cselekedni, hogy életét megmenthesse”. Az egyházi vétségek kiemelése előrébb való volt, mint az állítólagos politikai bűnök. A püspök szerint „mennyeivel fájdalmasabban esett atyai szívemnek, a helyreállott közlekedés után értesülni azon vakmerő féktelenségről, melyet papjaimnak egynémelyike nemcsak polgári, hanem egyházi téren is elkövetni nem irtózott”.<sup>76</sup>

A bizonytalankodó állásfoglalás folytán az egyházmegye papsága súlyos megpróbáltatás elé nézett.<sup>77</sup> Csupán a küllői kerületből nincs adatunk meghurcolt papokról. A teológiai tanárok közül Betegh Imre került fogságba, ő azonban már 1849-ben kiszabadult és plébánosként tevékenykedhetett tovább. Tanártársát, Czirielt Antalt is sikerült áthelyezéssel (Offenbányára) megmenteni a fogságtól annak ellenére, hogy lelkesítő beszédei miatt az osztrák katonatisztek a „kicsi Kossuth” melléknevet kapták. Freudl Károly Vízaknára helyezett plébános Szebenben került börtönbe, Gábor János gyulafehérvári főtanodai tanárt Kolozsvárt zárták be, de ugyanebben az évben már ugyanitt káplán volt. Reinisch Lajost, a szebeni Teréz-árvaház igazgatóját 1850-ben két év fogságra ítélték, 19 hónapot töltött börtönben. A hunyadi kerületből György Xavér ferences szerzetes került fogságba, vele együtt meghurcolták Schmidtberger József kerületi esperest, hátszegi plébánost is. Keserű Mózes kanonokot felfüggesztették kolozsvári tanári állásából és pénzbírságot vetettek ki rá. Simon Jukundián ferences szerzetes ellen vizsgálat indult, Vitos Gergely kolozsvári kerületi jegyző, kolozsvári káplán pedig 1849-ben elmenekült, félve a számonkéréstől, és 1856-ban jött csupán haza. Szabó János és Csató János tábori lelkészként kerültek fogságba. Eismann Miklós tábori lelkész szökni próbált, 1849. augusztus 30-án azonban meghalt kolerában. A szintén tábori papként is tevékenykedő Lőrinc Károly a nagyszebeni ferences kolostorból kialakított börtön foglya lett, ahonnan 1852-ben szabadult csupán.<sup>78</sup> Veszely Károly brassói káplán hadbíróság elé került, csak a fiatal kora mentette meg a halálos ítélettől. A fogságból 1850-ben menekült meg végül, a *Gubernium* azt kérte, hogy mentsék fel a papi tevékenység alól, és küldjék kolostorba.<sup>79</sup> Györffy Lajos szászrégeni plébános 1849. október 2-án került börtönbe, 1850-ben

76 GYÉFL PI 393. d. 6. cs. 490/1849. Kolozsvár, 1849. okt. 27. Kovács Miklós püspök levele Ráduly János kanonokhoz.

77 Az erdélyi papság meghurcolásáról részletesebben: *Tamási Zsolt-József*: Az erdélyi római katolikus egyházmegye az 1848–49-es forradalomban. Kolozsvár, 2007. (Sapientia Könyvek 49.) 350–362.

78 Zakar Péter adatai szerint 1851-ben már szabadlábon volt, Nagyágon látva el segédlelkésszé teendőket. *Zakar P.*: A magyar hadsereg i. m. 140.

79 Szabadulása után ő maga a következőket írta a püspöknek: „hosszú keresztem és négy hónapig tartó fogságom után a nagyszebeni cs[ászári] k[irályi] haditörvényszék határozatánál fogva azon utasítás mellett lettem szabadlábra, hogy Szebenben a haditörvényszéknél magam jelentsem [...] Azon utasítást kaptam, hogy Erdélyből ki ne menjek és valahányszor új lakóhelyet választok, a haditörvényszéknél bejelentsem”. GYÉFL PI 311/1854. Szeben, 1850. dec. 24. Veszely Károly levele a püspöknek; L. F. 133.

szabadult. Márkos János marosvásárhelyi paptanárt 1852-ben börtönözték be, és két évig raboskodott ezt követően. Ferenci József nagykászoni plébános, aki többször és nyíltan szónokolt a szabadságharc mellett, egy hadnagynak köszönhetően kerülhette el csupán a fogságot.<sup>80</sup> A kászonjakabfalvi plébánost, Jánosi Lajost kötél általi halálra ítélték, büntetését végül tíz év fogságra változtatva Olmützbe vitték, ahonnan 1859-ben szabadult. A szülőfalujában, Csíkszentsimonban tevékenykedő papot, Kovács Ignácot 1849. augusztus 15-én Szebenben katonai bíróság elé állították, egyúttal sarcot vetettek ki a falura is. Márkos János csíkszentimrei lelkészt két év fogsággal sújtották. Apja kérte a püspök közbenjárását a kegyelem elérése végett, ami nem járt eredménnyel. Tankó Albert csíkszentgyörgyi plébánost, alsíki esperest kötél általi halálra ítélték, amit utóbb 12 év fogságra változtattak, 1851-ben azonban megszökött a gyulafehérvári börtönből és a következő évben meg is halt. Bodó János ferences szerzetes, a csíksomlyói tanoda tanára is fogságba került, Dombi Gergely balánbányai plébánost pedig 1850-ben fosztották meg a plébániájától, majd a következő évben Zetelakára nevezték ki. Sebestyén Gábor csíkszeredai plébánost 1849-ben elfogták, kötél általi halálra ítélték, ezt végül tíz év fogságra változtatták; Olmützben raboskodott 1856-ban történt szabadulásáig. 1849-ben elfogták Puskás Tamás csíksomlyói és Gyenge András csíkszentmihályi plébánost, „testi gyengeségek miatt az első Csíkszereda mellől, a második pedig a Székely Udvarhelyről házukhoz vissza bocsátatván” végül kiszabadult. Albert Mihály gyergyóújfalusi plébánost 1849. augusztus 1-jén tartóztatták le, de mivel ágyban fekvő beteg volt, később került csupán börtönbe. Ő Csíksomlyón, Marosvásárhelyt, majd Gyulafehérvárt raboskodott, ahonnan 1851-ben szabadult. Andrassy Antal gyergyóalfalvi plébánost 1849-ben lefogták, Szeben felé útközben azonban főbe lőtte magát. Fejér József gyergyószentmiklósi káplán Nagyszebenben, Udvarhelyt és Csíksomlyón raboskodott. Győrffy János gyergyóremetei lelkész távol maradt a nemzeti mozgalmaktól, ennek ellenére ő volt az első, akit Dorschner ezredes letartóztatott Gyergyóban: 1849-től 1856-ig végig börtönben volt. Az egyházközség jelentette fel. Jakobi Sándor gyergyói örmény szertartású káplán hazafias szónoklataiért kapott komáromi várfogságot; Lakatos Ferenc gyergyószentmiklósi káplán, aki menekülő paptársait rejtegette,<sup>81</sup> nyolc évig volt fogoly Komáromban. Lázár Alajos gyergyócsomafalvi plébános pedig azért kerülte el csupán a raboskodást, mert egyházközsége kiállt mellette. A hívek és a kerület papsága minden követ megmozgatott Mészáros Antal gyergyószentmiklósi bebörtönzött plébános szabadlábra helyezéséért, amikor – sikertelenül – közbenjárt

80 Mivel szabadlábban maradt, a kialakult helyzetről személyesen is tudósíthatta a püspököket. 1849 októberében írt levelében rámutatott, hogy: „Egész törvényhatóságunkban, s így a mi kerületünkben is a papság a szónak teljes értelmében a megvetésnek és gúnynak tárgya leve. Ezt pedig szülné a népnek azon balhiedelme: mintha a honunkat s főképp székely földünket sújtó csapásoknak legfőbb oka a papság volna!! Megerősíté őt ezen meggyőződésében némely legbuzgóbb példás feddhetetlen életű paptársainknak [...] körünkből való erőszakos elhurcoltatása.” GYÉFL PI 394. d. 11. cs. 494/1849. Nagykászon, 1849. okt. 8. Ferenci József nagykászoni plébános levele Kovács Miklós püspöknek.

81 Keresztes Mártont, Farcádi Kovács Mihályt, Bardócz Jánost, Veszely Károlyt.



ügyében a császári katonai kormányzásnál. Sánta Imre kilyénfalvi plébánost haditörvényszék elé kívánták állítani, amit „a királybíró, tekintetes Végh András úr közbejvetelével” tudott csupán elkerülni. Simon Endre tölgyesi lelkész Simonel tölgyesi román pap feljelentése nyomán került börtönbe, ahonnan 1851-ben szabadult. Dávid Antal ferences szerzetest a korondi plébános<sup>82</sup> évekig rejtegette a hegyekben. Keresztes Márton örmény szertartású papot 1849-ben börtönbüntetésre ítélték, elbujdosott, majd 1858-ban királyi kegyelmet kapott, ám utána is csak lelkigyakorlatokat tarthatott. Mátyás Domokos székelypálfalvi plébánost, a *Gubernium* követelésének engedve, 1851-ben a püspök elhelyezte. 1851-ben történt szabadulása után Molnár Ferenc parajdi plébánost szintén áthelyezték. Sólyom Antal székelyszenttamási plébános elmozdítását ugyanakkor megtagadta a püspök. Kozma Simon nyújtodi plébánost a beszédei miatt négy év fogsággal sújtották, amiből hármat le is töltött. Lázár Márton berecki plébánosnak sikerült magát tisztázni a vádak alól.

A példák arra engednek következtetni, hogy a püspök igyekezett menteni papjait, nem mutatott azonban kellő erélyt, amit az is jelez, amit 1849. október közepén mondott: „ami a politikában hibának tartatik, az[t] én mentegetni nem akarom, de nem is lehet”.<sup>83</sup>

A győri egyházmegye a Scitovszky által előírtaknak megfelelően igyekezett előtérbe állítani azokat a papokat, akik császárhűségük miatt a forradalom idején szenvedtek. 1849. december 17-én felterjesztették a jutalmazásra méltó papok névsorát, a lista azonban csak két pap nevét tartalmazta: Császár Hermann bencés papét, szentmártoni helyettes plébánosét, és Chebe Imre vámosi plébánosét.<sup>84</sup> A lista további kilenc klerikusra utalt még, akiket 1849 áprilisában Győrbe hurcoltak a huszárok; közülük öt Győrben maradt, négy Komáromban fogságba került.<sup>85</sup> Olyan esetekről is beszámoltak, amikor a forradalmi kormány 1848-ban császárhű papokat<sup>86</sup> meghurcolt. A felterjesztés szerint többeket is el-

82 Kovács György. 1850-ben ő is fogságba került, de 1851-ben purifikálták.

83 GYÉFL PI 393. d. 4. cs. 446/1849. Kolozsvár, 1849. okt. 18. Kovács Miklós püspök levele a Kézdi–Orbai esperesi kerület papságához.

84 GyEL Miscellaneae 13–14. cs., 1101/1849. A győri választott püspök és káptalani helyettes felterjesztése a győri polgármesternek, Mendel Istvánnak, 1849. dec. 17.

85 Szalontay György néhai kaposvári plébános és alesperes a fogságból hazatérve júliusban meghalt. Jáky Ferenc osli (Sopron megye) plébános és Császár István baboti (Sopron megye) plébános 33 napi fogság után szabadult. Szerdahelyei Antal szanyi (Sopron megye) plébánost a huszárok elfogták, de kihallgatása után 3 napra szabadult. Pádl József tótkeresztúri (Sopron megye) plébános, Kozmás Pál bágyogi lelkész (ő 1849. szept. 22-én halt meg), Póla János rábacsanaki plébános, Poltzman Pál vági plébános (mind Sopron megye) néhány napi fogság után szabadultak Győrből. Braun Ferenc páli (Sopron megye) plébános máj. 28-án fogatott el. Előbb Győrbe, majd egy hónap múlva (a császári seregek előrenyomulása miatt) Komáromba vitetett. de júl. 23-án az ellene hozott vád be nem bizonyulása miatt szabadon engedték. GyEL Miscellaneae 13–14. cs., 1116/1849.: dec. 19-én jelentés a kerületi főispánhoz, Cziráky Jánoshoz.

86 Dorsner István feketevárosi plébános, Marton József széleskúti lelkész, Haidenwolf Ferenc mosoni plébános, Dworzák Ignác nyulasi lelkész, Zametrich Andor horvátjárfalui lelkész, Vennesz Káresi Ferenc cisztercita pap. Rajtuk kívül még megemlékezett Farkas Imre lébenyszentmiklósi plébánosról, akit majd az 1849. augusztusi komáromi kitörés után hurcoltak

fogtak volna a honvédek, de a vallás- és közoktatási miniszter ezt megtiltotta, az egyik parancsa például így szólt: „*az egyháziaknak befogása csak előleges vizsgálat, és felsőbb rendelkezés után*” engedélyeztetik.

Az 1849. augusztusi fegyverletétel után bizonytalanság uralkodott a kalocsai egyházmegyében,<sup>87</sup> senki sem tudta egy ideig, hogy milyen büntetés, vagy milyen eljárás vár rá. Szeptemberben a prímás arra utasította az egyházmegyét, hogy tiltsák el a volt katonapapokat a misézéstől és a többi egyházi szolgálattól. Nádasdy Ferenc is informálódni próbált az egyházmegyei papság forradalom alatti magatartását illetően. Girk György helynöktől kért beszámolót a káptalan forradalom alatti tevékenységéről. A beszámoló tanúsága szerint a káptalan az adott körülmények közt lehetséges mértékben megőrizte a király iránti hűségét. A levélíró láthatólag menteni próbálta a testület tagjait. Később a szentszék megkérdezte az érseket, mi a teendő azokkal az egyházi személyekkel, akik önként vagy kényszerből vettek részt a szabadságharcban. A kérdésben a hercegprímás szeptember végi utasítása szolgált felvilágosítással.<sup>88</sup> Nádasdy Ferenc érsek 1849. decemberében körlevelet intézett megyéje papjaihoz, melyben értékelte a „bukott” forradalom és a leverett szabadságharc következményeit.<sup>89</sup> Levelében Nádasdy a visszaállt régi-új hatalmi viszonyok között a papoktól elvárható magatartást ecsetelte.

Nádasdy egy 1850-ben Scitovszky prímás felszólítására írott levelében foglalta össze a megye papságának 1848–1849-es szerepvállalását.<sup>90</sup> Azt állította, senki sem állt a papok közül a rebellisek mellé és még Sörös Imre, Jámbor Pál, Szép Ferenc és Szemes József sem fogott az uralkodó ellen fegyvert, noha ők beálltak a forradalmi hadseregbe. Nem kezdeményezett ellenük eljárást, mert ismeretlen volt a tartózkodási helyük. Arra is kitért, hogy egységes szempontok szerint kellene elbírálni a vétségeket, eddig ugyanis sem a büntetés módjait, sem a mértékét nem szabták meg kellő alapossággal.

1850 elejétől a *kalocsai szentszék* is belevágott az eljárások lebonyolításába. Ennek során egységes kérdőívet töltettek ki a honvédségben szolgált papokkal,<sup>91</sup> majd nyilatkozatok következtek arról, hogy alávetik-e magukat a kérdőív kitöltői a szentszék ítéletének, elfogadják-e a kiszabott büntetést, és hajlandók-e esküvel

meg. GyEL Miscellaneae 13–14. cs., 1116/1849.: dec. 19-én jelentés a kerületi főispánhoz, Cziráky Jánoshoz.

87 A kalocsai egyházmegyével kapcsolatos dokumentumokat egy forráskiadvány alapján elemezzük: 1848/49 és ami utána következett i. m.

88 Bécs, 1849. okt. 25. Nádasdy Ferenc érsek rendelete a forradalomban kompromittált papokkal szembeni eljárásról.

89 Kalocsa, 1849. dec. 8. Nádasdy Ferenc kalocsai érsek körlevele főmegyei papságához a forradalom és a szabadságharc időszakának utólagos értékeléséről.

90 Kalocsa, 1850. márc. 18. Nádasdy érsek levele Scitovszky János hercegprímásnak a forradalomban részt vett kalocsai egyházmegyéhez tartozó személyekről.

91 Ebben megkérdezték, hogy ki hol szolgált, milyen minőségben és beosztásban, hány csatában vett részt, ölt-e embert akár saját kézzel, akár közvetve, utasítással, részt vett-e statáriális eljárásokban, esetleg fosztogatásban, volt-e sebesülése, volt-e fenyítve, állt-e hadbíróság előtt vagy maga részt vett-e ilyen ítékezésben?

is megerősíteni vallomásukat. Meg kellett jelölni azokat a személyeket is, akik tanúként megerősíthetik az elmondottakat.<sup>92</sup> Egyöntetű vallomások születtek, így nehezen tudott volna a szentszék rangsort felállítani a vétségek között, amire az egyházfegyelmi vétségek miatt nem is volt már lehetőség. Legtöbbször Kalocsán, a Nagyszeminárium épületével szomszédos agg papok otthonában töltötték le a penitenciát, néhányan a ferences rendházakba, Bajára és Dunaföldvárra kerültek e célból.<sup>93</sup> Az előírt időszak egy részét magányban töltötték, hetente két napot kenyéren és vízen böjtöltek és írásos elmélkedéseket kellett havonta benyújtaniuk. Ellátásuk költségeit utóbb levonták a jövedelmükből, a szegényebbek esetében az egyházmegyei pénztárból fizették ki azokat. A tisztázó eljárás végeztével az érintettek hűségesküvet tettek, majd az érsek utasítása szerint visszatértek állomáshelyükre, ahol újra lelkipásztori munkába álltak.

Voltak olyanok is, akik nem vállalták a purifikációt, és kérték a papi rendből való elbocsátásukat, illetve külföldre vagy vidékre távoztak. Bagó Gergely 1850. március 24-én kelt levelében kiemelte, hogy szerinte „nem messzire van már az idő, midőn az Apostoli Király, a kormány és minden jók közremunkálása következtében az eddigi kivételes állapot meg fog szűnni, midőn a múltakra minden oldalról a feledékenység fátyola vetetvén a köz kibékülés után a helyreállandó rend és csendességben mindenki minden legkisebb aggodalom nélkül, és azon bizodalommal, hogy működése fogatlan nem leendő, fogja hivatásának szent kötelességeit teljesíthetni”. Nem fogadta el tehát az áthelyezését káplánnak Kunbajára, hanem kérte, hogy engedélyezzék tanítóként való működését.<sup>94</sup> Csicsáky József sértőnek találta az ellene folyó eljárást, és kérte, hogy véglegesen bocsássák el a papságtól.<sup>95</sup> Egy későbbi levelében sérelmezte, hogy az érsek Bécsből, tehát személyes meghallgatása nélkül ítélte őt el és fosztotta meg a hivatalától. Tény viszont, hogy nem mutatott megbánást a szabadságharc leverése után. Mint levelében írta, minden alkalommal elmenekült Kalocsáról, amikor császári csapatok közeledtek a városhoz, ám ezt azzal magyarázta, hogy félt.<sup>96</sup> Bevallotta, világi ruhában járt, bajuszt és szakállt viselt, sőt az osztrák uralom visszatérte után is a templomban viselte csupán a reverendáját, amely állandó viseletként kényelmetlen lett volna számára. Megnövesztette a haját, a hideg és a reumatikus fájdalmak miatt, és utalt rá, hogy a néhai nagyprépost is úgy viselte a haját, mint ő.<sup>97</sup>

92 Kalocsa, 1850. ápr. Mészáros Ignác szentszéki tisztázó eljárásának kérdőpontjai.

93 1848/49 és ami utána következett i. m. 152.

94 KFL I. 1. c. Kalocsa, 1850. márc. 24. Bagó Gergely levele Nádasdy Ferenc érsekhez, melyben házitanítói működésének és egyházmegyéből való távozásának engedélyezését kérte. 1848/49 és ami utána következett i. m. 194.

95 KFL I. 1. c. Csicsáky József 834/1850. 1850. máj. 27. Csicsáky József a szentszékhez írt beadványában elbocsátását, papi kötelekeinek feloldását kérte. 1848/49 és ami utána következett i. m. 197.

96 „Jóllehet pedig az uralkodóház ellen egy szót sem szólottam, tartottam mindazáltal ez időtől, nehogy valaki által később mint lázító bevádoltassam; a tapasztalásból tudván, miszerint a nép közt többnyire találkoznak, kik a hallottaknak vagy együgyűségből, vagy éppen rosszakaratból egészen ellenkező értelmet tulajdonítanak, mint a szónok szavai alatt értett.”

97 KFL I. 1. c. Csicsáky József 880/1850. Eredeti levél. Kalocsa, 1850. jún. 1. 1848/49 és ami utána következett i. m. 197–199.

Itt sem volt elképzelhető, hogy mindenkit megmentsenek, öt esetben nem ez történt: Szekeres György tíz év várfogságot kapott és vagyoneklobzással is büntették.<sup>98</sup> Szekeres végül a börtönben halt meg. Domsics Antalt a hazatérése után nyugdíjazták. Hering Lipót és Fratriks Lőrinc egy évig volt börtönben.<sup>99</sup> Domsics Antalt és Sörös Imrét, valamint Szekeres Györgyöt az egyházmegye ugyanakkor időnként pénzküldeménnyel segítette.<sup>100</sup> A vád ellenük az volt, hogy együttműködtek a pártutókkal, izgattak az uralkodóház ellen, ami annak felelt meg, hogy lakosságot a szószékről buzdították, továbbá felolvasták a magyar kormány rendeleteit, vagy emlegették a „swarczelb kutyák”-at.

A pécsi egyházmegyében, ahol Farkas József lett a szentszéki elnök, Scitovszky körlevelére reagálva elegendőnek tartották kiemelni szeptember 6-án, hogy „midőn a törvényes hatalom, és a lázongás fegyverei közt ingadozván a szerencse, nemcsak nem talált e téren megelőzőt, de nélkülözött gyors követőt is”. Megfelelőnek ítélték tehát, ha a primás utasításainak megfelelően elküldik a hódolati nyilatkozatot és egyúttal mellőzik Scitovszky másik megjegyzését, miszerint „az általános politikai zavarok közt történhetett tévedések feletti őszinte bánat nyilvánítása, s bocsánatérti kérelem is kapcsolandó lévén”.<sup>101</sup> A pécsi egyházmegye Scitovszky volt pécsi püspök helyismeretére tudott hivatkozni a helyi ügyekben. Megsejtve a szabadságharc bukását, még időben, augusztus 9-én elrendelte, hogy nem kell felolvasni a „lázadó” kormánytól érkező rendeleteket.<sup>102</sup>

Mivel Karner Antal kinevezett püspök nem foglalta el a hivatalát, a székesfehérvári egyházmegye irányítása Farkas Ferenc nagyprépost kezében volt a forradalom idején, aki a gyakori hatalomátvételek során változatlanul az udvarhűségéről tett tanúbizonyságot. Az osztrák csapatok távoztával, 1849 áprilisában kimenekült Ausztriába, félve a magyar kormány megtorlásától. 1849. június 28-án az ügyét tárgyaló rögtönítélő törvényszék árulónak bélyegezte távollétében és teljes vagyoneklobzásra ítélte őt.<sup>103</sup> Visszakapta ugyan a vagyonát júliusban, amikor újra visszatértek az osztrákok, de e sérelme miatt a szabadságharcban részt vett papjait nem védte meg később a megtorlástól. A szentszéki tárgyalások során szigorúan elítélte a honvédpapokat. Változást hozott viszont, hogy 1851-ben Farkas Imre éneklő kanonokot kinevezték püspököknek, s ekkor, a politikai helyzet enyhülése folytán is több lehetősége nyílt az egyház-

98 KFL I. 1. c. Pest, 1850. febr. 18. Szekeres György jelenti a szentszéknek, hogy tíz év várfogságra ítélték, egyben segítséget, közbenjárást kér. 1848/49 és ami utána következett i. m. 190.

99 Szabadulása után természetesen ő sem kerülte el a penitenciát, egy hónapi elzárást kapott a deficientiában a szabályszerűtlenségbe esés vétké miatt. KFL I. 1. c. Fratriks Lőrinc 1337/1850. Kalocsa, 1850. aug. 19. Szentszéki ítélet Fratriks Lőrinc bajsai plébános fenyítő perében. 1848/49 és ami utána következett i. m. 211.

100 1848/49 és ami utána következett i. m. 153.

101 PPKL Protocollum 1849, 1454/1849. szept. 6-i szentszéki ülés.

102 Uo. 1275/1849.

103 *Lauschmann Gyula*: Székesfehérvár története. III. A városi polgárosodás évtizedei 1801–1848. A nemzeti függetlenségi küzdelem 1848–1849. Székesfehérvár, 1995. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből) 204.

megye papságának mentésére.<sup>104</sup> A káptalani tagok számára jelentett ez első-sorban kiutat, még Farkas Ferenc nagyprépost idejében is. Éppen ezt róttá fel a königsteini börtönben raboskodó König Mór is 1850-ben: „és ugyan nem ugyanez a káptalan parancsolta-e a proclamatiok felolvasását?? A kanonok urak szabadok lőnek, mert kényszerítve tévének mindent! De ugyan miért nem áll ezen mentség egy alárendelt káplán részére is?”<sup>105</sup> A nagyprépost távollétében, 1849 júliusáig a helyben maradt kanonokoknak is be kellett tartani a forradalmi kormány rendeleteit. Az egyházmegyei levelezésnél a nagyprépost távozása után a kimenő leveleket furcsa módon már nem iktatták. A kanonokok között két személyt lehet azonosítani. Az egyik Pados János szentszéki jegyző,<sup>106</sup> aki 1848 őszén tábori lelkészként tevékenykedett, majd 1849. július 3-án önkéntesként a Kmety-hadosztályban, tehát fegyverrel a kezében vett részt a harcokban. Hatévi fogságot kapott. Nem a saját egyházmegyéje járt érte közben, hanem Scitovszky primás, így szabadulhatott végül 1853-ban.<sup>107</sup> A másik kikövetkeztethető káptalani tag Pendl Ferenc örkanonok,<sup>108</sup> aki egészen biztosan végig a helyén maradt. Bárki felelt is a vezetésért, jobbnak tartotta a politikailag kompromittáló iratok iktatásának az elmulasztását. Pados János ügyében például csak Pados válaszeleveléből tudunk róla, hogy Gaál Eduárd 1849 áprilisában felszólította Farkas Ferenc nagyprépostot, távolítsa el a városból Pados János szentszéki jegyzőt. Az a jegyzőkönyvi kötet is hiányzik, amely rögzítette, hogy 1849. március 24-én megtárgyalták Hám János kinevezett primásnak a császári sereg anyagi megsegítését kérő sürgetését. A kanonokok vonakodtak a segílyt megszavazni, és a jegyzőkönyv hitelesítésére is csak a nagyprépost távollétében, tehát májusban került sor.<sup>109</sup> Nem volt véletlen, hogy a kanonokok közül a visszatérő Gaál Eduárd ötöt is elfogatott,<sup>110</sup> majd Pestre vitette őket, hárman azonban 1849 októberében kiszabadultak közülük. Pendl Ferenc rövidebb börtönbüntetéssel úszta meg a dolgot, Schvanfelder Józsefet ellenben 19 év várfogságra ítélték.<sup>111</sup> Nem állíthatjuk azonban, hogy a kanonokokat igyekeztek csupán menteni. A hiányos adatszolgáltatás Molnár János káplán, tábori lelkész esetében is megfigyelhető, aki hosszas bujkálás után 1851-től a győri egyházmegyében tűnt fel segédlelkészként. 1871-ben tért

104 Mózessy G.: i. m. 195–211.

105 SzfvPL I. N° 5295A Sz. n./1849.; Mózessy G.: i. m. 199.

106 Kuthy István: Az 1848/49-es szabadságharcban szereplő papjaink. Kézirat, é. n. (SzfvPL I. 1693/II.) I. Az eredetiből idéz: Mózessy G.: i. m. 200.

107 Zakar P.: A magyar hadsereg i. m. 147–148.

108 Mózessy G.: i. m. 200.

109 SzfvPL III. Káptalani jegyzőkönyvek. 1849.; Mózessy G.: i. m. 201.

110 Az elfogatás napján jegyezte fel Koller János: „A német kormány iszonyú dühösséggel üldözi visszatérte óta a papokat és zsidókat. Mind hazaárulónak, vagyis inkább felségsértőnek és akasztófára valóknak lenni állítja őket. Windisch-Grätz szelídséggel akarta meghódítani magyar hont, Haynau orosz kancsukával. Szegény magyar nemzet”. Koller János adonyi római katolikus plébánia adminisztrátorának naplója 1848-ból. Zakar P.: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” i. m. 141.

111 Mózessy G.: i. m. 202.

vissza egyházmegyéjébe.<sup>112</sup> Ez az eset is arra utal, hogy a meghurcolásának aktái körül tapasztalt hiányosságok,<sup>113</sup> akárcsak a csanádi egyházmegye esetében, kifejezetten szándékosság eredménye. A mentés más módszereit itt nem próbálták ki.<sup>114</sup>

A váci egyházmegye ügyeinek a ceglédi konventikulumi döntés a sajátossága.<sup>115</sup> Az egyházmegyei papság 1849. június 21-én meghozott döntése értelmében, az egyházi vezetést lecserélve, Bobory Károly ceglédi plébános lett az ideiglenes kormányzó. A botrányos gyűlésen, melynek teljes jegyzőkönyvét közölte a *Közlöny* 1849. június 24-i 140-es száma, arra hivatkoztak, hogy hazafiútlanság vádjával illeték az egész váci egyházmegyei papságot,<sup>116</sup> és igyekeztek a vádat tisztázni.<sup>117</sup> A gyűlésen „tiszteletlenségre ingerlő kifejezések” használatától sem riadtak vissza a résztvevők. Szerették volna elérni Horváth Mihálynál, hogy szabadon választhassa meg a papság a püspökét, ehhez egyházi jogi támpontokat kerestek. Álláspontjuk szerint a püspököt a kormányzásban kezdetben a presbitérium támogatta, a kormányzást is átvéve a püspök távollétében vagy jelenléte hiányában. Ez a jog fokozatosan átháramlott a káptalanra, de mivel a jelenlegi káptalan elvesztette a papság bizalmát, erre az ősi jogra hivatkozva Bobory Károlyt választották meg.<sup>118</sup> Nem került azonban sor hatalomátvételle, <sup>119</sup> mert ehhez hiányzott a megyei papság hozzájárulása,<sup>120</sup> de a gyűlés résztvevői addig is felszólították a káptalant, tartózkodjon a további kinevezési jog gyakorlásától. A káptalan 1849. június 23-án „az egyházi törvények és szokások szerint” azon nyomban kinevezte Mericzay Antal pesti főesperes-kanonokot „törvényes kormányzóvá”, és engedelmisségi nyilatkozat tételére szólította fel vele szemben az

112 Zakar P.: A magyar hadsereg i. m. 145.

113 Mózesy G.: i. m. 201.

114 A két kivégzett egyházmegyei papról és a meghurcoltakról részletes adatokat közöl: Mózesy G.: i. m. 204–211.

115 VPKL Conventiculum Cegladiense, 1849.

116 A vád alapja, hogy Hám János 1849. jan. 12-én elrendelte a császári proklamáció felolvasását Ferdinánd lemondásáról és Ferenc József hatalomátvételéről. Hám utasításáról a káptalan jan. 17-én értesülve, néhány napi gondolkodás után, jan. 22-én a köröztetés mellett döntött. VPKL Protocollum consistorialia. 1847–1849, 1849. jan. 22.

117 A gyűlést összehívó körlevélben Bobory kiemelte, hogy nem terveznek semmi törvény- vagy rendellenes dolgot, hanem azon „egyedül az egyház java és díszé párosulva igaz hazafiúsággal” lesz a napirendi pont – derül ki a szentszéknél a gyűlést engedélyező leiratából, ahol ugyanakkor kiemelik, hogy „az összejövételnek politikai tekintetből lehető következményeiért a felelősség önvállalt terhelhetendi”. VPKL Conventiculum Cegladiense, 1849. Szentszéki leirat Lukács Imre alesperes és nógrádi plébános, Bobory Károly ceglédi plébánosoknak a váci szentszék 1849. jún. 16-i üléséből. Lukács Imrének egyébként azt is megírták, hogy a Bobory által összehívott gyűlésen nem köteles részt venni. VPKL Protocollum consistorialia. 1847–1849, 1849. jún. 16.

118 Szarvas Ferenc prépost helyett.

119 Ezzel magyarázható, hogy Bobory Károly még 1849. júl. 9-én is bejelentte a váci szentszéknél „hogyan egy miniszteri kiküldetés következtében plébániájáról két hétre távozandó lézen”. VPKL Protocollum exhibitorum 1849, 4095/1849.

120 Az abonyi kerületben pl. júl. 2-re tűzték ki kerületi gyűlést a kérdés megbeszélésére. VPKL Conventiculum Cegladiense, 1849. Vonnák Károly kerületi jegyző által szignált körlevél az abonyi kerülethez, 1849. jún. 25.

egyházmegyét.<sup>121</sup> Mericzay Antal nem szívesen vállalta a helynökséget, a forradalmi kormánnyal ellenben kész volt együttműködni, miként az az 1849. június 30-án tartott szentszéki ülés jegyzőkönyvéből is kiderül.<sup>122</sup> Nem volt tehát már szükség Bobory Károlyra, hogy megtörténjen a forradalmi kormánnyal az együttműködés. Ettől függetlenül olyan egyházfegyelmi véteknek minősült a ceglédi szakadás, hogy elsősorban a konventikum résztvevői ellen széles körű vizsgálat indult a fegyverletétel után. 1849. október 9-én a káptalani helynök engedelmességi nyilatkozatot kért az egyházmegye papságától, ezek rövid időn belül többnyire meg is érkeztek, melyekben szkizmatikusnak nevezik a ceglédi konventikumot.<sup>123</sup> Scitovszky – informálódás végett – 1849. november 4-én bekérte a ceglédi konventikum anyagát.<sup>124</sup> Bobory Károly, előre sejtve a vizsgálódás eredményét, már november 7-én elküldte a váci káptalani helynöknek bűnbánó levelét, beleszöve, hogy a történeteket az események sodrása idézte elő.<sup>125</sup> Ezt követően kezdte meg az ügy kivizsgálását a váci szentszék. Ennek során a kerületekből bekért jelentésekben arról is informálódni akartak, hogy kik voltak azok a lelkészek, akik fegyvert fogtak a császári csapatok bevonulásakor, majd elhagyták állomáshelyüket, hogy csatlakozzanak a felkelőkhöz. November 23. és december 4. közötti dátumokkal iktatva küldték meg ezeket a jelentéseket.<sup>126</sup> A ceglédi szakadás ügyében hozott első döntést 1849. december 29-én terjesztették fel Scitovszky János prímásnak. A konventikum megszervezésével Bobory Károlyt vádolták meg, ugyanakkor 33 vétkes pap nevét is felsorolták, kiemelve közülük 12-nek a nevét.<sup>127</sup> 1850-ben a szentszéki ügyész április 9-ei folyamodványában jelezte, az ügy azért is szokatlan, mert nem volt eddig gyakorlatban a

121 Erre a rendeletre utalnak vissza az engedelmességi nyilatkozatok. VPKL Conventiculum Ceglédiense, 1849. Lukáts Imre nógrádi esperes levele a váci szentszékhez, 1849. júl. 1.

122 VPKL Protocollum consistorialia. 1847–1849, 1849. jún. 30. Itt tárgyalják a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak a Közlönyben is megjelent rendeleteit. Ezek alapvetően arra szólítják fel az egyházmegyéket, hogy a polgári hatósággal azonos elveket vallva hazafiként viselkedjenek, működjenek együtt a kormánnyal buzgón és erélyesen és ne kényszerítsék a kormányt „olynemű szabályokhoz nyúlni, melyek bár az egyháznak (különben tiszteletben tartandó) önkormányzati jogát sértik, de a haza érdekében a nemzetellenes hatások ellensúlyozása, és meggátolása végett szükségessé válnak”. A 161. sz. rendelet jún. 15-ről arra szólítja fel az egyház vezetőit, hogy Horváth Mihály elképzelésének megfelelően aug. 20-án egyházi közgyűlést tartsanak Pesten a „magyar kat[olikus] egyháznak a szabadság alapján történendő újjászületésére, s mind az álladalom iránti viszonyainak, mind belkormány szabályozására”. Egyedül csak a vagyoni ügyekre vonatkozó utasítást kerültek meg ezen a szentszéki ülésen, egyes diplomáciával további felvilágosítást kérve a minisztériumtól. A keresztes háború gondolatát is üdvözlötték, ennek szellemében körlevelet is szerkesztettek.

123 VPKL Conventiculum Ceglédiense, 1849.

124 VPKL Protocollum exhibitorum 1849, 4232/1849.

125 VPKL Conventiculum Ceglédiense, 1849. Bobory Károly levele a váci szentszékhez, 1849. nov. 7. Ugyancsak erre fog hivatkozni az ítélet kimondása után 1853-ban, kiegészítve azzal, hogy miután sor került a megválasztására, őt senki sem figyelmeztette sem szóban, sem pedig írásban. VPKL Conventiculum Ceglédiense, 1853.

126 VPKL Protocollum exhibitorum 1849, 4312–4328/1849.

127 Plébánosok: Bobory Károly, Rudlovsky István, Vécsey Sándor, Rötth Antal, Jankovich Mihály, Körrey Ferenc, Lánész János; káplánok: Lovász Antal, Szűcs István, Bajnóczy Sándor,

káplánok szentszéki elítélése, esetükben rövidebb úton is el lehetne járni.<sup>128</sup> 1851-ben került sor a váci ítélet meghozatalára, a fellebbezés folytán az esztergomi prímási bírói fórumra került az ügy 1852-ben, ahol a 12 vádlott közül tíz ellen enyhébb, Rudlovsky István ecsegi plébános<sup>129</sup> és Bobory Károly ellen viszont súlyosabb büntetést szabott ki a testület, az utóbbi ráadásul császári hadbíróság elé is került.

A veszprémi egyházmegyében jól megfigyelhető, ahogyan Scitovszky prímás utasításait követve próbálták menteni a klerikusokat. 1849. szeptember 9-én íktatták Scitovszky levelét, amelyben – mint láttuk – azért kért részletes tudósítást az egyházmegyei papságról, hogy a katolikus klérusnak „Ő Cs[ászári] Kir[ályi] Főlsége előtt az újabb zavarok alkalmával elhomályosodott jó hírét-nevét helyreállítani” lehessen.<sup>130</sup> A veszprémi egyházmegye készségesen követte a prímás utasításait. Még aznap megtették a Scitovszky által javasolt hódolati nyilatkozatot, másnap pedig felszólították az espereseket a jelentések megírására, aminek azok eleget is tettek.<sup>131</sup> A jelentésekben védték a papokat, a körülmények hatalmára vezetve vissza, hogy néhány beszéd tagadhatatlanul a forradalom támogatásáról tanúskodik. A devecseri kerület 15 papját az alesperes inkább kitüntetésre ajánlotta; egy kivételt tett csupán, Gyarmaty Jánossal kapcsolatban, az ő pártütő beszédét ugyanis nem lehetett elhallgatni, hiszen nyomtatásban is megjelent.<sup>132</sup> Ügyes próbálkozás figyelhető meg a csurgói alesperes jelentésében, aki a hangsúlyt arra helyezte, hogy a protestánsokra hagyatkozott inkább a

---

Cserkúty/Czeh János, Jaczkó Károly. 1851. jan. 31-én a szentszéki ügyész a következő vádat fejtette ki: Rudlovsky főbűnös, mert ő volt a ceglédi gyűlés elnöke, akárcsak Bobory is. Vécsey Sándor, Körrey Ferenc, Róth Antal vétktét nem tartotta súlyosnak, mert ők csak csatlakoztak a szavazókhoz. Ezt tette Lánicz János is, de nála súlyosbító tényező, hogy a gyűlés után a szakadás pártolására szólította fel a kecskeméti kerületet. Jankovich bűne csak az volt, hogy tagja volt annak a bizottságnak, amely a hódolati nyilatkozatot vinné a forradalmi kormánynak, de abban többen is benne voltak, így őt nem vádolta annyira. Czeh és Bajnóczy vétkei egy beadványból se derülnek ki. Szűcsről, Lovászról és Róthról is csak a kecskeméti esperes – aki személyesen nem is volt jelen – állította, hogy ők garázdálkodtak a leginkább Ceglédén. Jaczkóról is csak az volt bizonyos, hogy plébánosa tudta és engedélye nélkül botrányos ruhában elment Ceglédre.

128 VPKL Conventiculum Ceglediense, 1850.

129 Az ő engedelmisségi nyilatkozata a káptalani helynök iránt csak 1849. okt. 31-én keltezve került elküldésre. VPKL Conventiculum Ceglediense, 1849.

130 VÉL Protocollum exhibitorum 434/1849.

131 Elsőnek a cseszneki alesperes küldte a jelentését, szept. 24-én, majd okt. 5-én a csökolyi kerület (516/1849), és az igali alesperes is (519/1849). 6-ai a füredi alesperes hasonló jelentése (521/1849), ill. a szombathelyi alesperes pótló jelentése a papok magatartásáról a politikai zavarok idejében (522/1849), a tapolcai alesperes jelentése (523/1849), 7-ei a csurgói alesperes jelentése (526/1849), a keszthelyi alesperes jelentése (527/1849); 8-ai a devecseri alesperes jelentése (529/1849); 9-ei a sümegi alesperesé (534/1849). Néhány kerület viszont később küldte ezt el. A kaposvári okt. 15-én (546/1849), a veszprémi kerületi alesperes 23-án (558/1849), a karádi kerületből viszont csak dec. 22-én küldték ezt meg (747/1849). VÉL Protocollum exhibitorum 1849.

132 Nála enyhítő körülményként fogalmazta meg, hogy „hitvallásában alázatos véleményem szerint nem éppen a szívbéli meggyőződés, mint inkább fény-, dicsőség-, s szerencsevágyat



forradalmi kormány.<sup>133</sup> S önmagért beszél szerinte, hogy a katolikus papságot a „schwarz-gelb papok” titulussal illették a forradalmat támogatók. A sümegi kerület alesperese volt az egyedüli, aki részletesen ecsetelte a forradalmat támogatók cselekedeteit.<sup>134</sup> Érdekes módon az ő ügyeiket a szentszéki üléseken nem tárgyalták, s azok esetei kerültek csupán szóba, akiket világi feljelentés miatt voltak kénytelenek elítélni.

Scitovszky János prímás szeptember 26-án újra sürgette a kerületi jelentések megküldését, egyúttal a forradalom résztvevőivel szembeni eljárásra adva utasítást.<sup>135</sup> Az egyházmegyei értesítést október 25-én küldték meg a prímásnak.<sup>136</sup> A honvédpapokat azonnal felfüggesztették állásukból, és még októberben eltiltották őket az egyházi ténykedéstől.<sup>137</sup> A honvédpapok szentszéki elítélésére is sor került később. Pap Károly bizonyítani tudta, hogy nem vett részt csatában, mégis kimondták rá az irregularitást november 29-én.<sup>138</sup> December 4-én Lakner Károly ügyében döntöttek. Scitovszky utasításai szerint ügyesen mentegette őt a szentszék, a vád ismertetése után enyhítő körülményként említve, hogy Laknert kijelölték a Drávát védő nemzetőrség tábori lelkészének, mely hivatalt – papi kötelességeinek megfelelően – az egyházi kormány beleegyezése után fogadta el csupán. Innen ment a rendes zászlóaljhoz tábori papnak, ekkor már engedély nélkül, „de engedélyt kérelmező iratának valószínűleg az akkor megakadt postajárás miatti eltévedtével, a körülményektől szoríttatva tökéllelte el magát; mely céljától egy ideigi reményadó halasztgatás után elűtette és kápláni állomására a császári hadseregek félelme miatt visszatérni nem mervén, a főntebb érintett világi foglalkozásokra inkább önfenntartási kényszerültségből, hogysem szívvonzalomból adta magát, fegyvert nem viselt, csataszolgálatban nem volt, és módját látván visszatért, tévlpését megbánva, a lázadók merényleit kárhoztatva, az egyházmegyei fősőbbbségnél kegyelemet esdett. Annak okáért:” a rá kirótt ítélet az enyhítő körülmények figyelembevételével: „kéthéti szorosb elzárttságban töltendő bűnhődés kitarására ítéltetik; mely időközben az őszinte bánat sugallta cselekmények mellett hetenkint szerda és pénteki napokon kenyér és víz melletti szigorú böjtre különben is, hétszakán csak három ízben egy meszelnyi bor ital engedtetvén meg, továbbá a melléje rendelendő lelkiatya által fölادandott tárgyak fölött hármassz. elmélkedéseknek írásba foglalására, s utolján a sz. gyónás és áldozás szentségeinek ájtatos fölvételére ítéletileg utasíttatik; egyszersmind az

---

lappangott, szoros házi körülményei ellenkezőre s túlságra kényszerítették azt, ki a forradalom előtt csüggethetlen védője volt a Dynastiának”. Uo. 529/1849.

133 Logikájának lényege az volt, hogy a többségében protestáns minisztérium utasításai elküldésekor is a címzésekben a „Lelkészek, Tiszteletes Urak” megszólítást használta, nem pedig a „Tisztelendő, Főtisztelendő Papok, Esperesek, Püspökök” címeteket. Uo. 526/1849.

134 Olyan részletekig ment el, hogy Horváth József a következő köszönési formát használta: „Dicsértessék a Jézus Krisztus – éljen Kossuth”. Uo. 534/1849.

135 Uo. 537–538/1849.

136 Uo. 568/1849.

137 Pap Károly, Trimmel Sándor és Lakner Sándor esete. Uo. 571/1849.

138 Uo. 673/1849.

egyházrendi foglalatosságok gyakorolhatásától a rendes hatalom általi fölloldozás engedményezésig fölfüggesztettnek nyilvánítatik”.<sup>139</sup>

A honvédpapok ügyei mellett a beszédek miatt feljelentett személyek is mentésre szorultak. A keszthelyi katonai várparancsnokság feljelentése miatt a primás kérte Varga János megfenyítését. A szentszék elegendő időt hagyott, hogy a vádlott felkészülhessen ügye tárgyalására: november 9-én Varga Jánost a november 28-i szentszéki ülésre idézték be,<sup>140</sup> rajta kívül idézést kapott még Komesz György gyulakeszi plébános és Tarcsai József tóthi káplán is. Az ügyüket azonban december 5-én tárgyalták csupán, amikor Tarcsai József elítélését azzal odázták el, hogy hiányosak a bizonyítékok. Varga János esetében ennél is elegánsabban oldották meg a kérdést: a vádlott egyszerűen letagadta az ellene felhozott vádat,<sup>141</sup> a szentszék pedig ezek után simán felmentette a káplánt.<sup>142</sup> A szentszéki felmentés ellenére Scitovszky kérte, hogy vessék mások okulására penitencia alá a káplánt. Komesz György több vádpontot is kénytelen volt igaznak elismerni, miközben a súlyosabbakat tagadta. „A főtisztelendő sz[ent]szék ezen ügyet a rendes per útjának elkerülésével atyailag kívánván elintézni, fölszólítja nevezett plébános urat: hogy, miután bármily vizsgálat legkedvezőbb eredményének esetére is a főntebbi önvallományokban már annyi foglaltatik, hogy őt méltán egyházi büntetés alá vetni lehetne, kész volna-e magát a sz. szék ítélete alá vetni most, s ily kedvezmény által a talán sújtóbb büntetést eredményező vizsgálatot elkerülni? – Ő azonban azt nyilvánítja, hogy semmi kedvezményt nem, hanem ismét és ismét vizsgálatot kíván [...] ennek folytán határozatott.” Majd sor került a rendes vizsgálatra is.<sup>143</sup>

Rajtuk kívül elsősorban Tripámmer Antal ügye váltotta ki a primás élénk érdeklődését. 1849. július 14-én a püspöki helynök, Szmodis János vezetésével tárgyalták a szentszéken Tripámmer bejelentését, melyben az 1844. évi III. törvénycikkre hivatkozva kérte, hogy áttérhessen református hitre. Már hetek óta együtt élt Lemann Mária római katolikus nővel a paloznaki plébánia területén fekvő szőlőházban, és ekkor kérte a házasságkötés kihirdetését a helyi plébános-tól. A szentszéki határozat kiemelte, nem tekinti érvényesnek az idézett polgári törvényt a maga szempontjából, mivel az megkérdőjelezi a házassági akadályok (márpedig felszentelt pap házassági kísérlete annak számít) egyház által való megállapításának a jogát.<sup>144</sup> Az eljárásról Scitovszky 1849. szeptember 12-én kért értesítést.<sup>145</sup>

Az egyházmegyéek helyzetét áttekintve, a piarista rendre is érdemes rövid pillantást vetni a teljesebb kép érdekében. A piarista rend alaposan kompromit-

139 Uo. 685/1849.

140 Uo. 609–610/1849.

141 Tanúkkal bizonyította, hogy aki a katonai parancsnokságnál a káplánt feladta, az „egy hely nélküli csavargó és részeges, házsártos ember volt”. Uo. 609/1849.

142 Uo. 688/1849.

143 Uo. 691/1849.

144 Uo. 1849. júl. 14. Szentszéki jegyzőkönyv.

145 Uo. 444/1849.

tálta magát a forradalom idején, részben a forradalom támogatása, részben a végrehajtott belső reformok miatt. Ezért indultak elsősorban eljárások a rend tagjai ellen. A szerzetesrend belső reformjának az ügye szolgáltatott apropót a vádak egyoldalú súlyozására, a politikai számonkérés alóli mentesítés érdekében, ami azonban nem bizonyult zökkenőmentesnek. Tamásy József kormányzóhelyettes 1849. szeptember 5-én kelt, Szent-Iványi Vince főbiztoshoz intézett levelében szintén a belső reformra próbált koncentrálni a legtöbb gondot okozó 1848. szeptemberi tisztújításra utalva, elhárítva ezzel a politikai vádak: „Mi a kegyes tanítórend múlt évi szeptemberben tartott közgyűlését illeti, az oly tárgy, mely távol minden politikai irányzattól, egyedül a szerzet ügye s javának előmozdítása és biztosítása végett származott. Hogy rá a külső mozgalmak szerencsétlensége is nagy befolyással volt, tagadni nem lehet.”<sup>146</sup>

Az akkor megválasztott provinciális, Purgstaller/Palotai József még 1848. december 18-án részletesen beszámolt a püspöki karnak<sup>147</sup> a botrányos gyűlésről, midőn Palotai szeptemberben átvette Gruber Györgytől a kormányzást.<sup>148</sup> Történt ez annak ellenére, hogy a rend a forradalmi lázban azt kérte, egyáltalán ne avatkozhasanak be a püspökök a rend belügyeibe.<sup>149</sup> Szent-Iványi Vince főbiztos 1849. szeptember 4-én kérte, példásan büntessék meg, már csak a példastatuálás miatt is, Palotait a forradalom támogatása miatt.<sup>150</sup> Palotai ugyan már áprilisban, az orosz betörés hírére beadta lemondó nyilatkozatát, nem volt bizonyítható azonban, hogy az illetékesek elfogadták volna, ő maradt ugyanis a rend élén egészen a szabadságharc bukásáig. 1849. augusztus 26-án mondták ki csupán, hogy törvénytelen volt Palotai megválasztása, s mivel a körülmények nem engedték meg a tisztújító gyűlés összehívását, egyszerű kinevezéssel lett Tamásy Józsefből rendfőnök-helyettes. Az ő feladatát képezte a rend és a fegyelem helyreállítása, a nehézségek leküzdésére pedig „az állam részéről minden assistentia biztosítatik”. Szeptember 9-én kelt levelében Szent-Iványi kifejtette, hogy a renden belüli büntetés kiszabásával „a politikai vétségek folytán szükségelt hadszéki eljárásnak eleje nem vethetetik”. A rendtagoknak Tamásyval szemben fenntar-

146 Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára ( = MPRKL) N 60/52. A magyarországi kegyes Tanítórend Kormánytanácsí üléseinek Jegyzőkönyve. 1848. okt. 1.–1849. szept. 13.; MPRKL N 60/55. Tamásy József beadványa Szent-Iványi Vince főbiztoshoz, Pest, 1849. szept. 5.

147 Magyar Országos Levéltár ( = MOL) 844. mikrofilm; MPRKL N 60., 60/55. Purgstaller/Palotai József provinciális körlevelei 1848 szept.–dec. Fogalmazványok.

148 A magyarországi kegyes tanítórend Pesten 1848-ki szeptember 3–10 tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Nyomtatvány. MPRKL For. 58/A N° 23. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy már 1848. júl. 2-án tartottak egy nyilvános gyűlést, ahol kieroszakolták a rend radikálisabb tagjai a törvényes formák mellőzésével a szeptemberi képviseleti gyűlést. Itt hivatalosan lemondatták Grubert, s megválasztották Palotait. A későbbiekben majd, amikor a főváros az osztrákok kezébe került, Palotait be is börtönözték, de aztán kiszabadult.

149 A MOL 844. mikrofilmen „Pótlások” címszó alatt egy kisnyomtatvány található, aláírás nélkül, a piarista rend óhajairól. Szintén aláírás nélkül őrzi ezt a nyomtatványt a piarista levéltár is: MPRKL ARPHV Vetus, For. 40 (Provincia), 22. sz.

150 MPRKL V 443/5, A magyar piaristák 1848/49 szabadságharcot követően [...] 1849–1853. 771/1849.: Szent-Iványi Vince levele Tamásy József kormányzóhoz. 1849. szept. 4.

tásaik voltak, mivel az elnyomó hatalom eszközét látták benne. Utólag azonban elismerték, a rend érdekét próbálta – még ha sikertelenül is – védeni, úgy értelmezve a császári királyi rendeleteket, ahogyan azokat az egyházmegyei szentszékek is értelmezték: nevezetesen, „hogy a katonai hatóság közbelépése nélkül majd ő szabja meg büntetését azoknak, akik a szabadságharcban tettleges részt vettek”.<sup>151</sup> Az állami utasítások miatt gyakorlatilag a renden belüli fegyelmi problémák megoldására volt csupán lehetősége: „mindeddig naponta láthatni szerzetbeli egyéneket, kik a jelen rendkívüli körülmények közt nem csekély közbotrányra világi öltözetben járni, sőt közhelyeken meg is jelenni merészkednek; az ilyenek irányában a szerzet fegyelmi intézkedései egész szigorral alkalmazandók”.<sup>152</sup>

Az egyik büntetési lehetőség a rendtagok tanítástól való eltiltása volt.<sup>153</sup> Emellett megkezdődött „a megfigyelés, nyomozás, faggatás-zaklatás, tanítástól felfüggesztés, bizonyos társházakba internálás, sőt befogatás” is.<sup>154</sup> Odáig ment a hatósági beavatkozás, hogy 1850. január 21-én még az új rendtagok felvételét is megtiltották. Tamásynak a helyzet orvoslását célzó kérvényei<sup>155</sup> eredménytelenek maradtak. Az hozott csupán változást, hogy Ferenc József ajánlására IX. Pius pápa 1852. június 25-én három évre kinevezte Scitovszky János primást Magyarország és Erdély összes szerzetesrendjének apostoli vizitátorává. Ezen hatalmával élve a primás azonnal összehívta a piarista rend általános gyűlését,<sup>156</sup> ahol sor került a belső reformra, amely hivatalosan eltörölte az 1848-as szeptemberi reformot.<sup>157</sup> Tulajdonképpen ezzel és ily módon „purifikálódott” a piarista rend, ezután történhetett meg a rendtagok felmentése is. Olyan jól működött a rend esetében az elhárítás mechanizmusa, hogy 1861-ben Erdősi (Poleszni) Imre, a branyiszkói áttörés híres vezéralakja is a kecskeméti piarista rendház főnökévé válhatott.<sup>158</sup>

151 MPRKL V 438/32. *Vámos Károly*: A rend történetéhez... Kézirattörredék.

152 MPRKL V 443/5, A magyar piaristák 1848/49 szabadságharcot követően [...] 1849–1853. 871/1849.: Szent-Iványi Vince levele Tamásy József kormányzóhoz. 1849. szept. 9.

153 Pl. Cseh Ferenc volt kolozsvári házigazgató eltiltása. MPRKL V 443/5, A magyar piaristák 1848/49 szabadságharcot követően [...] 1849–1853. 589/1850, Pest 1850. ápr. 16. Cseh Ferenc már 1849. jan. 4-én osztrák fogságba esve, Nagyszebenben került börtönbe, ahonnan máj. 6-án szabadult. Aug. 19-én Szegedről írt levelében jelentette be lemondását a házigazgatási hivataláról, egyben jelezve, hogy Szegeden kíván maradni. MPRKL N° 60/51. Tartományfőnöki iktatófüzet (Rendfőnöki levelezési napló). 1848. szept.–1849. aug.

154 MPRKL V 438/32. *Vámos K.*: i. m.

155 1851. júl. 12-én kérvényezte a hatósági tiltó rendelet feloldását.

156 Ilyen gyűlést Tamásy is megpróbált összehívni, de Geringer megakadályozta, s ezért nem lehetett törvényesen megválasztott provinciálissá.

157 *Takács Sándor*: A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története. Bp. 1895. 358–361.

158 A branyiszkói áttörés során a visszaemlékezések szerint döntő szerepet játszott a fegyvertelen, a fészületet kezében tartó pap, aki a túlnyomórészt szlovák honvédekhez anyanyelvükön szólt. A szabadságharc folyamán érdemeiért júl. végén a IV. hadtest tábori lelkészévé nevezték ki. A bukás utáni megtorlást azzal kerülte el, hogy igazolásokat szerzett, miszerint kényszer hatására lépett be a seregbe. 1861-től a kecskeméti piarista rendház főnöke, 1878-tól pedig kormány-

Összefoglalásként elmondható, hogy 1849-et követően a magyar római katolikus egyházvezetés Scitovszky prímás utasításait követve sikeresen – a forradalmi részvétel utólagos megítélése szempontjából *túl* sikeresen – védte meg papjait a politikai felelősségre vonástól. Nem volt mód mindenki megmentésére,<sup>159</sup> de a fentiekben részletezett védekezési mechanizmusok működtetése bizonyítja, hogy a többségében semlegesnek minősített katolikus papság valójában a forradalom és szabadságharc elkötelezett támogatója volt.

## ZSOLT TAMÁSI

### THE EFFORTS OF CATHOLIC CHURCH LEADERSHIP FOR SELF-DEFENCE AFTER THE SUPPRESSION OF THE REVOLUTION OF 1848–1849

Regarding the participation of the Catholic Church in the revolution of 1848–1849 it is a widely held point of view in historiography that the majority of higher clergy, with few exceptions, took sides against the issue of national independence. Nevertheless, one can also read about the role of lower clergy, which supported not only the fight for freedom but practised inner critique on the Church, as well. This bipolar approach leaves partly open the question that most of the clergymen remained neutral during the revolution, and they submitted to and carried out orders of the revolutionary government exercising power in wartime or the emperor's regime. This image was not created by communist historiography, because it only adopted it, and then propagated the approach that was elaborated from the fall of 1849 by the Hungarian Catholic episcopacy, headed by prince primate János Scitovszky. This study describes the steps of shaping the mechanism of self-defence suggesting that, instead of political reckoning, the "purification" of clergy happen by the ecclesiastical courts. In parallel, insufficient supplying of data and concealment of compromising data occurred as well. The presented situations existing in the dioceses confirm that most of the ecclesiastical courts followed the primate's orders; only the Transylvanian diocesan clergy suffered considerably because of the hesitation and the personal attitude of the grand provost of Székesfehérvár. In the course of the ecclesiastical court hearings offences against the Church were regarded primarily as aggravating circumstances, not the political ones. According to the subsequent judgement on the participation in the revolution, on the instructions of primate Scitovszky, the Hungarian Roman Catholic Church leadership could thus protect the priests *too* successfully from political calling to account after 1849. It was not possible to save everyone, but the success of the defensive mechanism confirm that most of the Catholic clergy, regarded as neutral, were actually committed supporters of the revolution and war of independence.

tanácsos is volt. 1888-ban vonult vissza és két év múlva hunyt el. *Zakar Péter*: „Előre utánam, itt az Úristen!” (Erdősi Imre, a branyiszkói hős). In: *Kecskemét is kiállítja... Gáspár András, Erdősi Imre, Lestár Péter, Muraközy János*, 71. honvéddzászlóalj, 16. (Károlyi) huszárezred, Kecskemét város szabadesapata. Szerk. Székelyné Körösi Ilona. Kecskemét, 2002. (Kecskeméti a szabadságharcban II.) 163–176.

159 Még így is a Bach-korszakban a forradalmi tevékenységért elítélt, különböző felekezetű lelkészek 75%-a katolikus volt. *Zakar Péter*: *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Bp. 2001. 61.



## A valóság és képi mása

A fotográfia az 1867. évi koronázáson

Elemi erővel robbant be a 19. század közepén a fotográfia a vizuális világba, gyökeresen módosítva az észlelés (a látás) hagyományos kereteit, drámai módon megváltoztatva a világ leírásának és interpretálásának a lehetőségét. A valóság megörökítésének és közvetítésének legrealisztikusabb módjaként vonult be a köztudatba s e vélekedés a mai napig, a látvány szempontjából teljesen életszerű, virtuális valóságot megteremteni képes digitális technika korában is meghatározó a fénykép társadalmi értékelésében. A fénykép által képviselt realizmus diadala átalakította a vizuális tájékoztatás és emléktörzés technikáját. A hagyományos képalkotási módok és a fotográfia 1860-as években kibontakozott küzdelméből, kölcsönös és elkerülhetetlen egymásra hatásából új képrögzítési eljárások és a vizuális hitelesség új, a 20. század elejéig érvényes értelmezése bontakozott ki. Tanulmányom megkísérli bemutatni e folyamat első magyarországi jelenségeit a Ferenc József magyar királlyá koronázásának alkalmából készült képek elemzésével.

Az 1867. évi koronázás történészek és fotótörténészek számára egyaránt rendkívül fontos képegyüttest eredményezett, mely szerencsés pillanatban felvett látóképet alkotja a magyar vizuális kultúra átalakulásának. A történelmi esemény fő mozzanatainak és szereplőinek megörökítése a festőművészek és – a magyar történelemben először – a fotográfusok feladata volt. A fényképezés ekkor kapcsolódott be mérhető súllyal egy történelmi esemény megörökítésébe, és a számtalan módon felhasznált portréfényképek mellett ekkor készültek az első dokumentatív célú fotográfiák.

E változatos emléktárhely négy nagy csoportba osztható: 1. az udvar és az arisztokrácia megrendelésére születtett festmények, 2. folyóiratok illusztrálására és előfizetőik ajándékozására, műlapok számára készült hírrajzok és litográfiák, 3. valódi fotográfiák, 4. kollázs-technikával előállított rekonstrukciós képek.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> A fényképekről részletesen ld. *Tomsics Emőke*: Egy koronázás képei. A Magyar Nemzeti Múzeum 1867. évi koronázási fényképeinek katalógusa. Megjelenés előtt.

## Előzmények

A koronázási képekben fellelhető változatosság előzményei a történelmi változást ígérő, az alkotmányosság visszaállításának reményében telt 1865. és 1866. év képeiben már fellelhetők. E két év fontos történéseit még szinte kizárólag hírlapi rajzolók és litográfusok tolmácsolásában ismerjük, de már ekkor számos olyan próbálkozás történt, melyeknek lényege a fotográfia rendkívüli valóságközvetítő erejének kihasználása volt.<sup>2</sup> A királyi pár látogatását és a sordöntő országgűlés megnyitását megörökítő műlapok és sajtóillusztrációk létrejöttében, az arcmások hűségének megteremtésében már jelentős szerepet játszott a fénykorát élő portréfényképészet és ekkor született a pillanatnyilag ismert első, eseményt ábrázoló fotográfia, Alkér Ede<sup>3</sup> budai fényképész felvétele a Ferenc József tiszteletére 1865. június 6-án rendezett dunai regattáról.<sup>4</sup> A felvételtől egyetlen példány lelhető fel, melyen semmi sem jelzi, kereskedelmi forgalomba került-e, eljutott-e nagyobb közönséghez a kép, mint ahogyan azt sem tudjuk, Alkér Edét az esemény dokumentálásának szándéka vezette-e, vagy csak a mindeki által festőinek tartott látványosság iránti érdeklődés.

Már ekkor találkozunk azzal a szándékkal, hogy a rajzolók s festők mellett a fényképészek is részt vegyenek a történések képpé alakításában. Egy újsághír tanúsága szerint 1866 elején Borsos és Doctor<sup>5</sup> „legfelsőbb helyről lettek utasítva” a királyi pár január 29-i bevonulásának megörökítésére. Eddigi ismereteink szerint ez volt az első ilyen jellegű megbízás, amit Magyarországon fotográfus kapott. E felvételeknek sajnos közgyűjteményben nincs nyomuk, de a Buda városától Erzsébet királynénak ajándékozott emlékalbum két képének, Heinrich Ede<sup>6</sup> akvarelljeinek Borsosék fotográfiái lehettek az előképei.

A magyar fotográfia történetének eddig ismert első „hamisításai”, Erzsébet és Ferenc József különböző módszerekkel magyar ruhássá alakított fényképei is ekkor születtek.

2 A témáról ld. *Tomsics Emőke*: Királyi öltöztető babák. Az 1866-os királylátogatás képei. Fotóművészet 52(2009) 1. sz. 117–126.

3 Alkér Ede (?– Buda, 1870) festő és fotográfus. Fényképészeti üvegsarnoka az 1850-es, 1860-as években működött Budán a Dísz tér 2. sz. alatt. Nevéhez fűződnek a főváros legrégibb panorámaképei.

4 Budapesti Történeti Múzeum (= BTM) Kiscelli Múzeum lelt. sz. 1449-14.

5 A Borsos és Doctor műterem működésével kapcsolatban ld. *Farkas Zsuzsa*: Borsos József második élete. Borsos József fotóművészeti tevékenységének kezdetei. Bp. 1995.; *Uő*: Festő fényképek 1840–1880. Kecskemét, 2006. 203–206.

6 Heinrich Ede (Pest, 1818–Milánó, 1885) Bécsben és rövid ideig Rómában tanult. 1852-től Bécsben és Pesten dolgozott. Miksa főherceg megbízásából képeket festett a Miramare kastély számára. 1863-ban festészeti iskolát nyitott Pesten. Az ötvenes évek átlagos bécsi stílusát képviselte.



## A művészi tekintet

A fotográfia megjelenése előtt, ahogyan Wladimiro Settimelli írja, „az udvari festők feladata volt az informálás, egy zárt és vadul antidemokratikus világ mítoszainak és legendáinak átadása az utókor számára”<sup>7</sup> – s tegyük hozzá, hogy ezek a képi információk csak a társadalom egészen szűk rétegéhez jutottak el. A 19. század második felében a képes sajtó már egyre szélesebb körben gondoskodott a vizuális információ terjesztéséről, rajzolóik, metszőik munkái a társadalom alsóbb rétegei számára is elérhetővé váltak. Ferenc József koronázásának különböző művészi technikával készült képei a korabeli képes hetilapok és az alkalomra napvilágot látott díszalbumok, leporellók, műlapok révén tömegekhez jutottak el. A *Családi Kör* szerkesztői azt remélték, hogy a királyné koronázását ábrázoló műlapjukkal fogják díszíteni „a magyar hajlékokban a legszebb helyet”.<sup>8</sup>

Míg Ferenc József 1850-es évekbeli magyarországi útjainak propagandisztikus célú ábrázolásai többnyire osztrák festők és grafikusok munkái voltak, a kiegyezés a magyar művészeknek is meghozta a hivatalos megrendeléseket és elismerést. Az udvar részéről Heinrich Ede, Miksa főherceg kedvelt festője kapott megbízást, hogy a „királyt, [...] midőn a koronázási dombon az ország négy része felé vág, lefesse s e képet személyesen nyújtsa át”.<sup>9</sup> Május végén, mindössze néhány nappal az előbbi értesítést megelőzően a *Fővárosi Lapok* egy bécsi újságra hivatkozva azt írta, a királynak szándékában áll „egy hazai művész által lefestetni a koronázási menetet. E festményt azután a pesti Nemzeti Múzeumnak fogja ajándékozni.”<sup>10</sup> A díszmenetről nem készült festmény, a koronázási kardvágást azonban valóban megörökítette Heinrich Ede ecsetje. (7.) Képe a Lánchíd fő mellől nézve, a Nákó-palotától a Lloyd-palotáig terjedő panorámáját adja a térnek, középpontba állítva a koronázási dombon zajló jelenetet. A művész, aki 1865-ben már Ferenc József és Erzsébet bevonulását is megfestette két képben, akvarelljeért a Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapta.<sup>11</sup>

Pesten a koronázás méltó megörökítéséről a Ferenc József által az ünnepélyek lebonyolítására kinevezett rendezőbizottság gondoskodott, elsősorban a képzőművészekről várva az események hivatalos felkérésre történő képekbe foglalását. A bizottság elnöke, Szapáry Antal gróf, főlovászmester-helyettes – akit számos kritika ért a sajtóval szemben tanúsított elutasító magatartása miatt – az *Országos Képzőművészeti Társulat* kérésére „művészi célokra” tizenegy állványje-

7 Wladimiro Settimelli: La fotografia italiana. In: Jean-A. Keim: Breve storia della fotografia. Torino, 2001. 107.

8 („A királynő megkoronáztatása”)... *Családi Kör* 1867. 618.

9 Koronázási hírek. *Fővárosi Lapok* 1867. 523.; Heinrich Ede, ... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 275. A kép Gizella és Mária Valéria főhercegnő ajándékaként került az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum műtárgyai között a Nemzeti Múzeumba. (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok [ = MNM Tkcs.] lelt. sz. 56.1293.)

10 Öfelségének... *Fővárosi Lapok* 1867. 492.

11 (Heinrich Ede festész)... *Nefejejs* 1867. 440.

gyet bocsátott rendelkezésre,<sup>12</sup> és megbízta Székely Bertalant, hogy „a koronázás mozzanatait öt-hat kellőleg nagy vízfestményben készítse el”.<sup>13</sup> Az akvarelleket a rendezőbizottság a királynénak ajándékozta, majd az *Erzsébet Királyné Emlékmúzeumba* kerültek.<sup>14</sup> Későbbi sorsuk ismeretlen. Az ünnepség négy eseményét, a király koronázását, az aransarkantyús lovagok avatását, az esküt és a kardvágást (3.) ábrázoló képek közül három ismeretlen fényképész reprodukcióiban maradt meg.<sup>15</sup> A kardvágás képét valószínűleg az esemény 25. évfordulóján a Koller utódai cég ismét terjesztette.<sup>16</sup>

Az arisztokrácia is megörököttette festményeken vitézi megjelenését, pompás öltözetét a családi galéria számára. Wilhelm Richter,<sup>17</sup> a lovak és vadászeleket (meet-képek) festésére szakosodott népszerű udvari festő a mágnásbándérium tagjait festette le lóháton ülve. A főurak a királyi palota, az Akadémia és a koronázási domb előtt léptetnek, a zászlóvivők a magyar koronához tartozó országok zászlóit tartják. Richter munkái kevés kivétellel csak Borsos és Doctor reprodukcióiban maradtak ránk.<sup>18</sup>

A képes folyóiratok mindegyike adott képeket a koronázásról és litográfiák sokasága terjedt műmellékletek formájában. Témánk szempontjából a *Koronázási emlékkönyv*<sup>19</sup> címmel a *Deutsch Testvérek* lapkiadó vállalatának gondozásá-

12 Az orsz. m. képzőműv. társulat... Budapesti Közlöny 1867. 419.

13 (Székely Bertalan,... Vasárnapi Újság 1867. 520.

14 Székely Bertalan koronázásra készült festményeivel kapcsolatban ld. Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása. Bp. 1999. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1999/2.) A négy kép 2–5. számok alatt szerepel az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum katalógusában. (*Báró Szalay Imre: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Bp. 1913. 21–23.) Az akvarellek láthatók a múzeum 1. terméről készült fotográfián. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár [= MNM TF] lelt. sz. 982/1950.) A belőlük készült olajvázlatokat a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. (Koronázás, lelt. sz. 51. 85.; Kardvágás, lelt. sz. 51. 87.; Lovaggá ütés, lelt. sz. 51. 88.)

15 Koronázás MNM TF lelt. sz. 301/1958.; Eskü MNM TF lelt. sz. 303/1958.; Kardvágás MNM TF lelt. sz. 302/1958.

16 BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 27 856.

17 Wilhelm Richter (Bécs, 1824–Bécs, 1892) a bécsi Akadémián tanult festészetet. Főként vadász- és katonai képei ismertek. Az 1870-es években gyakran megfordult Gödöllőn, több képet festett a királyi család tagjairól és vadászatairól. Koronázási lovas festményeiből Andrassy Manó gróf képe a karasznahorkai kastélyban (*Basics Beatrix: Betlér és Krasznahorka*. Az Andrassyak világa. Bp. 2005. [Történelmi családok – történelmi várak, kastélyok] 249.), ifj. Rudics József báró portréja pedig a Kiscelli Múzeumban található. (BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 64-10.)

18 A MNM TF tizenhat banderlista Richter által festett képének reprodukcióját őrzi huszonegy felvételen. A fotográfiák egy kivételével vizitkártyák. Lelt. sz. 696/1933, 1169-1933, 322/1957, 70. 914-70. 923, 70. 925-70. 927, 1130-1933, 1252-1933, 1112-1933, 254/1954, 1287-1933.

19 Koronázási emlékkönyv. 1867. jún. 8. (= Koronázási emlékkönyv) Szerk. Falk Miksa–Dux Adolf. Pest, 1867. A kiadók az album egy-egy példányát ajándékozták a királyi párnak. Ferenc József személyesen vette azt át a királyi palotában. A *Deutsch Testvérek*et a „tudomány és művészet” nagy aranyéremmel jutalmazták „hízelgő levél” kíséretében. ([A *Deutsch Testvérek*].... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 395.) Rudolf trónörökös és Gizella főhercegnő az album fényképezett másolatát kapták. (A lapunk kiadói... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 551.) A kötet több európai uralkodócsaládtól részesült kitüntetésben: Viktor Emmanuél gyémántgyűrűvel (Lapunk kiadói... Magyarország és a Nagyvilág 1868. 179.), Viktória királyné és a württembergi király aranyéremmel jutalmazta (A koronázási emlékkönyvért... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 611.).

ban megjelent album bír jelentőséggel, amely a koronázás legnagyobb visszhangot kapott nyomdai vállalkozásának bizonyult.

A *Deutsch Testvérek* tulajdonában lévő lapok a koronázás napját követően megjelent első számtól – a legjelentősebb, a *Magyarország és a Nagyvilág* június 15-étől – kezdve heteken keresztül közölték az eseményekről készített képeket. Az azokban napvilágot látott ábrázolások alkotják a Falk Miksa és Dux Adolf<sup>20</sup> szerkesztésében megjelent díszalbum illusztrációját, bár egyik-másikon apróbb változtatásokat hajtottak végre a sajtóban találhatóéhoz képest, s némelyik kép kimaradt a kötetből.<sup>21</sup> A rajzok Franz Kollarz,<sup>22</sup> Vinzenz Katzler,<sup>23</sup> Marastoni József<sup>24</sup> és Jankó János<sup>25</sup> nevéhez fűződnek. A szertartáshoz kapcsolódó események megörökítése Kollarz és Katzler (előbbi nyolc, utóbbi két rajzzal szerepel a kötetben), a népünnepély rajza az etnográfiai ábrázolásokban jártas Jankó János, Ferenc József és Erzsébet arcképe pedig a számtalan portrélitográfiát készítő Marastoni József keze alól került ki.

A közönség műlapok formájában is találkozhatott a *Deutsch Testvérek* által készített metszetekkel. A lapkiadó tulajdonában lévő összes sajtótermék ajánlódó olvasóinak egy-egy példányt a történelmi fontosságú esemény képeiből: a *Magyarország és a Nagyvilág* a király koronázását, a *Képes Világ* az eskütételt, a *Dívat* a királyné koronázását ábrázoló műlapokkal, a *Pesti Hetilap* pedig az uralkodópár portréival lepte meg félévi ajándékként előfizetőit.

Műlapok azonban nem csak a díszalbum és a lapok számára készült metszetekből születtek. Az egyes eseményeket több változatban megörökítették és egy-egy művész többféleképpen is feldolgozta ugyanazt a témát. Például Franz Kollarz megrajzolta Ferenc József és Erzsébet koronázását a *Koronázási emlékkönyv* számára, de mindkét eseményről más-más változatot ajándékozott előfize-

20 Dux Adolf (Pozsony, 1822–Budapest, 1881) író, műfordító, 1855-től a Pester Lloyd állandó belső munkatársa, az irodalmi, szépművészeti, akadémiai és színházi rovat vezetője volt. Németre fordította Petőfi. Eötvös, Arany, Vörösmarty és Jókai számos művét. 1867-től a Kisfaludy Társaság tagja volt.

21 Franz Kollarz némileg módosította a Ferenc József koronázását ábrázoló képet, elhagyott néhányat az eseménynél szereplő alakok közül. Vértessy Sándor koronázási herold ruhás lovas képe (A koronázási herold. *Képes Világ* 1867. 553.) pedig nem jelent meg az albumban.

22 Franz Kollarz (Josefov, 1829–Bécs, 1894) cseh származású, bécsi akadémikus tanultságú grafikus, litográfus volt.

23 Vinzenz Katzler (Bécs, 1823–Bécs 1882) osztrák festő, rajzoló, litográfus, illusztrátor volt. Kezdetben bécsi képeslapoknak rajzolt, majd litográfusként önállóan tevékenykedett.

24 Marastoni József (Velence, Itália, 1834–Bécs, 1895) festő, litográfus, Marastoni Jakab fia volt. A velencei akadémian tanult festészetet, majd apjánál és Székesfehérváron portréfestőként tevékenykedett. Az 1860-as évektől szinte kizárólag portré-litográfiával foglalkozott.

25 Jankó János (Tótkomlós, 1833–Budapest, 1896) festő, újságrajzoló, Jankó János etnográfus apja volt. Pályafutását a népeletről vett idilli jelenetekkel kezdte. 1864-től a bécsi akadémian tanult festészetet, majd magyarországi élelapok, képes folyóiratok munkatársa lett. Rendszeresen jelentek meg munkái a Vasárnapi Újságban és Az Ország Tükrében. Rendes munkatársa volt az *Üstökös*, a *Bolond Istók* és a *Kikeri c.* satirikus lapoknak. Legnépszerűbb figurái, pl. Tojáss Dániel, Sanyaró Vendel a *Bolond Istók*ban keltek életre. Klics Károllyal az 1860-as évek kedvelt karikatúrarajzolója volt.

tőinek a szintén a *Deutsch Testvérek* kiadásában megjelenő *Magyarország és a Nagyvilág*,<sup>26</sup> valamint a *Hírmondó* és *A Divat*.<sup>27</sup>

Maga az emlékkönyv háromféle kiállításban, díszkiadásban, fólió és negyedrét formában jelent meg nyolc-, öt- és háromforintos áron,<sup>28</sup> és az egyes képeket nem csak az előfizetők, bárki megrendelhette a kiadótól, vászonra feszítve, „lakkírozva” aranykeretben vagy faládikában.<sup>29</sup>

A kiadó külföldön is igyekezett terjeszteni képeit: „a külföldi nyilvánosságot is hiteles forráshoz juttatjuk” – írták – „a rosszakarat és nyegleségnek útját szegve használunk véle az ügynek, használunk magának a hazának is”.<sup>30</sup> A *Koronázási emléklapok* illusztrációit használta fel például a *Journal Illustré* s más francia és német lapok.<sup>31</sup> A kiadvány elnyerte az udvar tetszését is, Ferenc József és Erzsébet elfogadta a koronázási album dedikációját. A kiadók tájékoztatása szerint művüket Európa több koronás fője megrendelte, az „összes itt időzött diplomáciai kar, a főh[erce]gek, a hazai és idegen arisztokrácia túlnyomó része, a képviselők – köztük Deák Ferenc stb. mind – előfizették”.<sup>32</sup>

### A hiteles pillantás

A koronázási fotográfiák túlnyomó többsége egészalakos műtermi portré, ezeken kívül lovas portrékat, néhány reprodukciót, kollázs-reprodukciót és újdonságnak számító eseményt megörökítő fényképet találunk köztük. Keletkezésük körülményeire vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésünkre.

Egy rövid újsághír tanúsága szerint 1867 augusztusában a királyné számára „több igazi magyar alakú kalap” mellett megrendeltek egy albumot is, „melyben a koronázási banderialisták, s a lovon ült főpapok és főnemesek fényképei foglaltatnak”.<sup>33</sup> Lovas felvételek készítésével, ami a fotográfia korabeli technikai szintjén igen nehéz feladat volt, csak a Borsos és Doctor műteremmel kapcsolatban van adat.<sup>34</sup> Erzsébet, aki szenvedélyesen gyűjtötte a fényképeket, jól ismerte a két fotográfus tevékenységét. 1866. évi pesti tartózkodásakor például pipere-

26 Koronázási emlékkönyv 26. MNM Tkcs. lelt. sz. 1818.

27 Koronázási emlékkönyv, MNM Tkcs. lelt. sz. 1809.; Magyar Nemzeti Galéria lelt. sz. G. 76. 20.

28 Figyelmeztetésül a magyar olvasóközönségnek! Magyarország és a Nagyvilág 1867. 456.

29 Kiadói szó. Magyarország és a Nagyvilág 1867. 539.

30 Koronázási emlékkönyv. (Kiadói hirdetés.) Magyarország és a Nagyvilág 1867. 311.

31 Vegyes rovatok. Újdonságok. Magyarország és a Nagyvilág 1867. 321.; A „Magyarország és a Nagyvilág”... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 311.; (Deutsch Testvérek)... Vasárnapi Újság 1867. 509.

32 Deutsch... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 299.

33 (Királyné öfelsége)... Vasárnapi Újság 1867. 389.

34 „(A lófuttatás alkalmából) megemlítjük, hogy azon lovakat, melyek nagy díjakat nyernek s ezáltal mintegy híre kapnak, szintén méltó dolog volna *Borsos és Doctor* fényképészeknél levétetni, kik erre szívesen vállalkoznak s amint ez Angliában divatban van. A lovakok pedig rajtuk ülhetnek ugyanazon jelmezben, melyben futtattak, mi nem kevésbé tenné érdekessé a képet.” (A lófuttatás alkalmából)... Vasárnapi Újság 1862. 275.

cikkek s kalapok mellett Borsos és Doctor fényírdájából több arképet hozatott, „melyeket egy nagy albumban, Pesten mulatása emlékeül készül magával vinni Bécsbe”.<sup>35</sup> Így az album – ha elkészült egyáltalán – minden bizonnyal Borsosék lovas felvételeiből állt össze.

Fennmaradt ellenben két album, melyek a koronázási díszmenet résztvevőinek egész alakos fényképeit tartalmazzák. Az egyiket készítői Andrassy Gyulának, „az osztrák–magyar birodalom külügyérének” ajánlották, tehát évekkel az esemény után állították össze. A benne található tizennyolc darab színezett kabinetkép többsége (13 darab) Bülch Ágoston<sup>36</sup> fényírdájából került ki – a többi vidéki műtermek munkája – és a vármegyei bandériumok tagjait örökíti meg.<sup>37</sup> A másik, Bécsben található, nagyméretű, 166 képet tartalmazó reprezentatív album<sup>38</sup> a miniszterek, a zászlósurak, az arisztokrata és a vármegyei bandériumok tagjainak színezett, egész alakos, szintén kabinet méretű fényképeiből áll.

Az albumok keletkezésének pontos körülményei ismeretlenek. A bennük található portrékról viszont annyi tudható, hogy születésükben szerepe volt a koronázási ünnepségek előkészítésével megbízott Szapáry Antal grófnak: a „főlovászmesteri helyettes gondoskodott, hogy a megyei banderisták lefényképeztesék magukat” – írta a *Fővárosi Lapok*.<sup>39</sup> A „megyei banderialistákat felhívá” – olvassuk másutt –, „miszerint jelen nevezetes küldetésük emlékezetéül, külön, egyenként fényképeztesék le magukat”.<sup>40</sup> Szapáry „gondoskodása” valószínűleg kimerült a felszólításban, bár elképzelhető, hogy ajánlasként szóba jött két műterem, mert a képek szinte kizárólag Borsos és Doctornál és Bülch Ágostonnál készültek. Az arisztokraták többsége, de a megyei bandérium résztvevői közül is sokan több állásban s mindkét fényképésznél levétették magukat.

A bőrbe kötött, ezüst veretekkel és az Andrassy-kormány tagjainak medallionba foglalt színezett arképeivel díszített bécsi koronázási album a Pest városát képviselő két bandériumvezető, az ajánlást író Török Flóris ügyvéd és a díszes ezüstvereteket készítő Patits Ferenc aranyműves, valamint a fotográfus Bülch Ágoston kezdeményezésére születhetett. Bülch 1868 májusában Magyarországon elsőként udvari fotográfusi címet is kapott a koronázási album „fényképei-

35 Öfelsége... Magyarország és a Nagyvilág 1866. 142.

36 Bülch Ágoston (1840–?) fotográfus volt. 1861–1862-ben a bécsi festészeti akadémia előkészítő hallgatója volt. 1863-ban nyitott saját műtermet a Király utcában, az egykori Valero gyárban, majd 1871-ben a Háromkorona utcában, a templom bazárban. Mindkét fényírdája 1890-ig működött. A Magyar Fényképészek Egyletének (1871) egyik alapító tagja. A Ferenc József koronázására készített, a banderialistákat megörökítő díszalbumáért 1868-ban udvari fotográfusi címet kapott.

37 MNM TF lelt. sz. 65. 199–65. 216.

38 A továbbiakban: Koronázási album, Wien. Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) lelt. sz. Pb 678. Egy ehhez nagyon hasonló, ismeretlen sorsú album leírása szerepel az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum katalógusában (*Báró Szalay I.: i. m. 54.*)

39 A főlovászmesteri... Fővárosi Lapok 1867. 544.

40 A legnagyobb köszönettel... Pesti Hírnök 1867. jún. 13. 3.

nek művészi kiviteléért”.<sup>41</sup> Borsos – aki addigra már különvált Doctortól – az év szeptemberében részesült a magas kitüntetésben az országgyűlési album összeállításáért.<sup>42</sup> A kiegyezés tehát, ha hivatalos megrendeléseket még nem is, az elismerést azonban meghozta a magyar fényképészeknek.

Jóllehet az udvar nem tartotta méltónak a fotográfiát arra, hogy megbízza a koronázás hivatalos megörökítésével – Európa több uralkodójával, például az angol királyi családdal ellentétben Ferenc József nem lelkesedett az új találmányért – a koronázás szertartássorozatának két aktusánál a fényképezőgép lencséje is jelen volt. Mi több, ez a jelenlét a fénykép nyilvános, kollektív emlékezet-formáló funkciójának magyarországi kialakulási folyamatában – nem túlzás – mérföldkőnek számított. A látványos tablókáá rendezett események képi megörökítése volt az első alkalom, amikor a fotográfia kilépett az ábrázoló művészetektől örökölt kapott hagyományos keretek közül, és összekapcsolódott a később sajátjává váló műfajjal, a riporttal. A koronázási eseményképek az emlékkörzés eszközei, dokumentálnak, és nem nevezhetők klasszikus értelemben vett riportképeknek. Ekkor még sem a technika, sem – mint majd látjuk – a képekkel szembeni társadalmi igény nem volt azonos azzal, ami a mai értelemben vett riportfotó sajátja; ugyanakkor a létrejötte felé megtett első lépésként foghatjuk fel. Az első világháború után szökken majd szárba a műfaj, mintegy a verbális tájékoztatás riválisa gyanánt.

A zárt térben való fényképezés műtermi körülmények között volt ekkor még csak lehetséges, fel sem merülhetett tehát, hogy az uralkodópár koronázása, vagy a koronázási ebéd a „riportkísérletek” tárgya legyen. A kis fényerejű objektívek és a kollódiumos nedves lemez használata még természetes fénynél, szabadban sem tették lehetővé, hogy a fényképész „elkaphassa” masinájával a megfelelő pillanatot. A helyszínen érzékenyített üveglemezt rohanvást a gépbe kellett helyezni, majd tíz percen belül előhívni. A feladatot tovább nehezítette, hogy a procedúrához kizárólag desztillált vizet lehetett használni és egy porszem vagy egy légy is tönkretelhetette a negatívot.

A fotográfus nem tudott a történetekhez sem elég közel férkőzni, mert a szigorú protokoll, az ünnepélyes légkör kizárta, hogy a középkori szertartásossággal zajló eseményeket a történelmi hangulatot megtörő gép jelenléte megzavarja. Így a fényképek a „nagy előadás” két szabad téren lezajló eseményét, az esküt és a kardvágást örökítették meg, a főszereplők pedig maguk a díszletek és a tömeg.

41 Bühl Ágoston... Hazánk 1868. máj. 23. 2. A Fővárosi Lapok (Öfelségének... Fővárosi Lapok 1868. 55.) közléséből azt is megtudjuk, hogy az albumot jan. elején nyújtották át az uralkodónak. Ferenc József az első udvari fotográfusi címmel Ludwig Angerert tüntette ki 1860-ban, aki több felvételen örökítette meg a császárt és családtagjait, és képeit vizitkártya formájában – lévén annak ausztriai meghonosítója – nagy példányszámban terjesztette. A témáról ld. *Ulla Fischer-Westhauser: Court Photographers – Photographers for the Court? In: Photography and Research in Austria – Vienna, the Door to the European East.* Ed. Anna Auer–Uwe Schögl. Passau, 2002. 69–79.

42 Ildényi... Fővárosi Lapok 1868. 851.

Két ismert fényképsz műterem képviseltette magát a koronázáson, Heller József<sup>43</sup> a királydombnál állította fel kameráját, Borsos és Doctor pedig e mellett az esküemelvénynél is jelen volt.

Heller egy géppel, egy helyszínen, a Coburg-palotánál, feltehetőleg annak tetejéről fényképezte az eseményeket. Felvételei, amelyek több mint kétórás időtartamot ölelnek fel, időben és térben szinte teljes panorámáját adják a kardvágás aktusának. Képei a történesek szinte teljes vizuális narratíváját alkotják, segítségükkel nyomon követhetjük a királydomb körüli mozgást. A fényképező megörökítette a közönség érkezését, majd a menet elejét képező századnyi Lichtenstein-huszár bevonulását, láthatók továbbá a várakozó rendezők és a koronázási domb körül felsorakozott zászlóvivők. Arra is kísérletet tett Heller, hogy a nehézkes munkával érzékenyített matricán (negatívon) rögzítse a kardvágás pillanatát is. A tribünök közönsége állva éljenez, kalapot lengetnek, fiatal emberek a palánkokra kapaszkodnak, a katonák tisztelegnek. Mindenki a dombot nézi. Ferenc Józsefnek a koronázási domb tetejére ragasztott fénykép-arcból és rajzolt testből álló lovas figurája mögött pedig felfedezhetjük az igazi király elmosódott „szellemalakját”.<sup>44</sup> (4.) A következő pillanat nyoma is rögzült az egyik képen. Mindenki a Lánchíd felé néz, a zászlósok a domb híd felé eső feljára előtt sorakoztak. A hídon árny jelzi az elvágtató uralkodót.<sup>45</sup>

Borsos és Doctor vállalkozásáról előre tájékoztatott a sajtó. A *Fővárosi Lapok* nyomán több újság is beszámolt róla, hogy „az Akadémia mellől fogják lefényképezni a királydombi ünnepet. Az eskütételt is lefényképezik a plébánia-templom előtt.”<sup>46</sup> A *Duna Gőzhajózási Társaság* felvételi irodájának tetején kis pavilont emeltek a két fényképezőnek és masináiknak. A nemzetiszínű zászlókkal díszített építmény jól kivehető az ellenkező oldalon dolgozó Heller egyik fényképén. A két mester feltehetően megosztotta egymás között a munkát. Borsos a koronázási dombnál fényképezett, Doctor az esküemelvénynél állította fel a gépet. Az eskü és a kardvágás között eltelt rövid időben a nehezen mozgatható fotográfiai laboratóriumot nem is lehetett volna egyik színhelyről a másikra szállítani, majd újra berendezni.

Borsos és Doctor koronázási fotográfiái közül az esküt ábrázolónak nyoma veszett, csak nyomtatásból ismerjük. A képet, melyen teljes egészében látszik a

43 Heller József (?–?) eredetileg vésnöknek tanult, 1847-ben nyitott dagerrotipista műtermet Pesten. Egy hirdetés tanúsága szerint 1856 óta a Kristóf tér 2. sz. alatt dolgozott. 1862-ben Canzi Ágosttal társulva vezette tovább népszerű fotográfiai vállalatát, mely 1867-ben az István térre költözött. Műterme népszerű volt a polgárság körében. Az elsősorban portréfotográfusként ismert mestertől nem állt távol a kísérletező kedv, tudjuk, hogy sztereofényképezéssel is foglalkozott, bár a királydombnál felvetteken kívül más kültéri munkái nem ismeretesek. A királydomb körül készült képei több példányban, többségükben 24 cm x 19 cm-es méretben maradtak fenn, de némelyik vízitkártya formájában is létezik. A fellelhető példányok alapján kilenc időpillanatot lehet elkülöníteni.

44 BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 4090.

45 BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 4089.

46 (Borsos és Doctor)... Fővárosi Lapok 1867. 499.

belvárosi templom, 1892-ben, a koronázás huszonötödik évfordulóján közölte a *Vasárnapi Újság*.<sup>47</sup> A látvány alátámasztja a kortársak véleményét: „A Borsos és Doctor fényképészek által fölvelt *esküdteteli képen* e magasztos jelenet kiváló szabatsósággal van kivive. Az eskütételre szolgált emelvényt, a királynak, a hercegprímásnak, a kalocsai érseknek, a miniszterek s az emelvény előtt lovon ülő püspökök s nézők ezreinek alakjait oly tisztán adja vissza e kép, amint ezt ily tömeges felvételnél alig lehet vala elképzelni.”<sup>48</sup> Az Akadémia palotája mellől készített fotográfiáik több változatban maradtak meg. Az egyikbe valószínűleg maguk Borsosék ragasztották bele a kardvágást végző király alakját.<sup>49</sup> Egy másikat a Pataki-féle *Koronázási emléklapok* című album egyik kollázsához használtak fel.<sup>50</sup> (8.)

### A rekonstruált valóság: a Pataki-album

Pataki József<sup>51</sup> *Koronázási emléklapok*<sup>52</sup> címet viselő albumának megjelenéséről két héttel a koronázás után, 1867. június 23-án adott hírt a *Fővárosi Lapok*.<sup>53</sup>

Az album fellelhető példányaiban ugyanazok a kollázs-technikával előállított fényképek találhatók a koronázási eseményekről: a király és királyné koronázásáról, az arany sarkantyús vitézek avatásáról, az esküről, a kardvágásról, a két város ajándékának átadásáról és a koronázási ebédről, valamint különböző

47 I. Ferenc József megkoronáztatása 1867. június 8-án. Az eskü. Borsos és Doctor egykorú fényképe után. *Vasárnapi Újság* 1892. 400.

48 A Borsos és Doctor... Budapesti Közlöny 1867. 835.

49 BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 15. 950.

50 Egy hasonló, kissé más szögből, valószínűleg egy másik géppel felvett képük a Kiscelli Múzeumban található. Bár ez is kollázs, mégis többet mutat az eredeti fotográfiából. Az alakokat kissé átfestették, de csak a király figurája idegen az eredeti képtől. BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 15.950.

51 Pataki József (eredeti nevén: Bärmann), német származású litográfus (?-?) 1850-től élt Pesten. 1857-ben kért saját nevére szóló engedélyt. 1860-ban hetente megjelenő általános képes zsidó újság megjelenését jelentette be szerkesztőtársával, Dux Adolffal (Pesten egy általános képes zsidó újság... *Vasárnapi Újság* 1860. 316.). 1862-ben kapott engedélyt egy „fényképészeti teremmel és xilographi intézettel egybekötött kő- és műnyomda felállíthatására”. ([Új kő- és műnyomda.] *Vasárnapi Újság* 1862. 418.) Ebben az évben magyarosította a nevét is. A Lencső-féle nyomdát vásárolta meg, melynek korábban üzletvezetője volt. 1870 körül mintegy tíz munkással dolgozott. 1863-ban szerződést kötött szövegközi képek és műmellékletek készítésére a Nefejejs c. lappal. (Előfizetési fölhívás a „Nefejejs” képes hölgy-divatlap 1864-ik évi folyamára. Ld. Nefejejs 1863. dec. 20., a borító hátoldalán). Többek között nála sokszorosították körjzeit Pesky Ede, Wéber Henrik és Blumberg Lajos. Patakiról ld. *Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1960. 73.

52 *Koronázási emléklapok* az 1867-iki nemzeti alkotmányos örömműnnp megörökítésére. Szerk. Török Sándor. Tervezte és kiadta: Pataki József, az Első Magyar Általános Műintézet tulajdonosa. Pest, 1867, júniusban.

53 A „Koronázási emléklapok”... *Fővárosi Lapok* 1867. 571.



tárgyak, mint a koronázási ékszerek, az esküre használt imakönyv és kereszt főtői és a koronázási domb rajzának reprodukciója.<sup>54</sup>

A fotográfiának sokszorosító eljárásaként való alkalmazása az 1860-as években már bevett gyakorlat volt. Könyvkiadók is készítették illusztrációt ilyen módon, és a Képzőművészeti Társulat is terjesztette fotográfált formában ajándékként küldött festménymásolatait. A Pataki-album újdonsága, hogy koncepciószerűen alkalmazott egy Magyarországon addig szokatlan képalakítási technikát. A litográfus szerző és kiadó rajzolt háttérbe helyezte az eseményen részt vevő személyek fényképeit. Bizonyos esetekben, mint a koronázási ebéd vendégeit felsorakoztató képen, szinte minden alakot fotográfia jelenített meg. Az aransarkantyús lovagok közül viszont csak néhány résztvevő szerepel teljes egészében fényképként, a többiekkel csak rajzolva találkozunk, megint máskor csak a fejet helyettesítették fotográfiával. Az így keletkezett kollázsokat a szerző újra lefényképezte, úgy ragasztotta az albumba.

Ezt a megoldást csoportképeken és portrékon gyakran alkalmazták olyan esetekben, amikor a kívánt fotográfia elkészítésére nem nyílt mód. Jellemző példák erre az uralkodócsaláddal kapcsolatos egyéni és csoportos arcképek. Így keletkeztek Erzsébet királynéről a magyar ruhás képek 1866-ban: a fényképész egy magyar ruhát viselő nőalak testére illesztette Angerer egyik bécsi felvételéből az arcot.<sup>55</sup> Az uralkodócsaládot együtt ábrázoló képek is egy kivételével kollázsok, mert mindössze Angerernek volt szerencséje egyszer, 1860-ban családi fényképet készíteni a királynéről.<sup>56</sup> Erzsébet soha többé nem állt kamera elé férjével és a gyermekeivel.

A kollázs-technikával készült képekhez Pataki leginkább Borsos és Doctor, valamint Bülich fotográfiáit használta fel, bár szép számmal akadnak olyanok, melyeket jóval korábban Simonyi Antal fotográfált az 1861. évi képviselői arcképgyűjteményhez. A kardvágási jelenethez, melyhez a többitől eltérően háttérként hasznosította a fotográfiát, Hellernek a Lánchíd téren felvett egyik koronázási képéből is kiemelt egy csoportot és egy részletet a tömegből. (8.)

Pataki mozaikszerűen konstruált képei nem pontosan tükrözik a történeteket. Gyakran semmibe vette a szereplők protokoll által szigorúan megállapított helyét, és ugyanazokat az eseményeket ábrázoló képei között is nagy eltérések fedezhetők fel. Még az is előfordul, hogy egy alak kétszer látható ugyanazon a képen.

54 Öt közgyűjtemény őrzi a Pataki-albumot vagy néhányat az abban található képekből: az Országos Széchényi Könyvtár, a BTM Kiscelli Múzeuma, az Országgyűlési Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában öt önálló kép található: lelt. sz. 974–978/1950.

55 Erzsébet királyné. Ludwig Angerer felvétele, Bécs 1860. MNM TF lelt. sz. 74. 308.; Erzsébet királyné magyar ruhában. Ismeretlen fényképész fotó-kollážsa. Pest (?) MNM TF lelt. sz. 89.153, 82. 1468. Az uralkodópár portréinak ikonográfiájára vonatkozóan ld. *Borovi Dániel*: Habsburg reprezentáció Magyarországon a 19. század második felében. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Bp. 2006.

56 MNM TF lelt. sz. 88.287, MNM TF lelt. sz. 382/1957.

Elsődleges célja egyértelműen az volt, hogy minél teljesebb arcképgalériáját adja a jelenlévőknek. Felismerhető ugyan a szándék, hogy a valóságnak megfelelően ábrázolja a történeteket, abbéli igyekezetében azonban, hogy minél több fénykép-portrét helyezhessen el, és annak függvényében, ahogyan a képekhez hozzájutott, változtatott a kompozíción. Ez az oka annak, hogy nem egyeznek az albumok azonos eseményeket ábrázoló képei. A szerző bizonyos figurákat kicserélt, vagy újabbakat ragasztott képeibe. A legtöbb és legjelentősebb eltérés a *Kiscelli Múzeum* által őrzött változatokon fedezhető fel. A legnagyobb, a mondanivalót is módosító különbséget a testvérvárosok ajándékának átadását megörökítő képen találjuk. Az ajándékok felvonultatásához felsorakozott csoport központjában Szentkirályi Mór, Pest újonnan megválasztott polgármestere és Thaisz Elek, a város főkapitánya állnak. A magyar és az osztrák országgyűlést képviselő küldöttség mögöttük látható tagjai közül néhánynak az arcását az újonnan választott városi tisztségviselők, Gerlóczy Károly, Ráth Károly és Gamperl Alajos portréfotográfiájával cserélte ki Pataki. A képek számát tekintve legnagyobb eltérés a királyné koronázásáról készített kollázson érzékelhető. A *Kiscelli Múzeum* albumában ezen a képen tizenötöt több fényképből kivágott arc ismerhető fel, így a teljes Andrássy-kormány, országgyűlési küldöttek, Apponyi György gróf és három főpap. Az utólagos változtatások e kép kompozíciójának ártottak a legtöbbet.

Az arcképgaléria bemutatásának szándéka különösen szembetűnő a koronázási ebédet és a Ferenc József koronázását bemutató képeken, amiken a legtöbb alak kifelé néz a képből, hátat fordítva az eseménynek. A királydombi aktust megörökítő képen is elhelyezett a fényképész egy portrét az előtérben, Esterházy István grófét. Semmi sem indokolja, hogy egyedül ő legyen felismerhető a tömegben, hiszen nem játszott kiemelkedő szerepet a kardvágásnál.

Patakinak nem ez az egyetlen ismert fényképes vállalkozása, ám ehhez hasonlóról nincs tudomásunk, ami arra enged következtetni, hogy nem bizonyult nagyon sikeresnek.<sup>57</sup>

Fénykép és grafika házasságából született kollázsokat nem csak a Pataki-album eseményeket ábrázoló képei között találhatunk. A koronázási emlékek között igen kelendő, ismeretlen fényképészek által készített kis vizitkártyák egy része, melyek ugyancsak a kardvágás ősi szertartását örökítették meg, szintén fényképből, többségében Angerer 1863 körül készült felvételéből vették kölcsön az uralkodó arcát, sőt az egyik fotográfus a királyi palotát ábrázoló háttérrel is a fényképből vágta ki.<sup>58</sup> E vizitkártyák egyikéből kölcsönözte és ragasztotta a király alakját Heller József egyik koronázási dombról készült felvételébe, tehát egy már eleve fényképből és grafikából alkotott ábrázolásból hozott létre egy újabb kollázst.<sup>59</sup> (4.)

57 1868-ban kiadott egy „Alapítványi kép” címet viselő, 354 képviselő, nyolc kormánytag és a király képét tartalmazó nagyméretű tablót (MNM TF lelt. sz. 2-1934.), melynek jövedelméből tíz százalékot a szűkölködő honvédeknek ajánlott – innen a tabló címe.

58 MNM TF lelt. sz. 1939/1957, 87. 655, 1939/1957, 99-133.

59 BTM Kiscelli Múzeum lelt. sz. 4090.

A fotográfia korai korszakában a fényképek szándékos manipulációja a technikai gyengeségek kiküszöbölése,<sup>60</sup> a művészi használat<sup>61</sup> és az eseményrekonstrukció eszközeként jelentkezett. A fotográfia történeti forrásértékét elemző könyvében Adolfo Mignemi határozottan megkülönbözteti a fényképpel történő manipuláció és a rekonstrukció fogalmát. Az előbbin a fényképet alkotó elemekbe történő olyan beavatkozást ért, mint az erős retus, vagy a nyilvánvalóan alkalmazott kollázs, ami alapvetően megváltoztatja a kép megjelenését, az utóbbit pedig olyan fotográfiai tevékenységként határozza meg, melynek az a célja, hogy olyan meghatározott eseményt rekonstruáljon, amely nem adott módot fénykép dokumentum létrehozására, vagy ha készült ilyen, az nem felel meg a képekkel szembeni elvárásoknak.<sup>62</sup>

A manipulációt illetően, mint tudjuk, kimeríthetetlenek a források.<sup>63</sup> A totalitárius rendszerek alatt óriási mennyiségben keletkeztek a valóságot politikai céllal megváltoztató fényképek. A legismertebb, és a fényképhamisítás ikonjává vált az a Leninről és Trockijról készült felvétel, amiről később kitérőték Trockij alakját,<sup>64</sup> vagy a párizsi Kommün leverése után készített, a kommunárok brutalitását demonstráló kollázsok,<sup>65</sup> melyek előrevetítik a fénykép manipulatív felhasználásának huszadi századi módszereit; idesorolhatjuk persze a diktátorok arcképeinek az esztétikum érdekében történt erőteljes retusálását is.<sup>66</sup>

A rekonstrukcióra is számos példát találhatunk az egyetemes és magyar fotótörténetben. Ez az eljárás elsősorban jelentős történelmi események esetében volt gyakori, mint például Miksa főherceg kivégzésének feltehetően François

60 Az 1850-es, 1860-as években született meg a két vagy több negatív felhasználásával készült kombinált kép, amely a korai gépeknek azt a hiányosságát volt hivatva korrigálni, hogy lencséik csak viszonylag szűk mélységélességgel rendelkeztek és a hosszú expozíciós idő miatt a kép háttére kiüresedett. Az első kombinált kép készítésének technikáját Hippolyte Bayard ismertette a *La Lumière* 1851. febr. 23-i számában közzétett cikkében, melyben leírta, hogyan sikerült a horizont mentén kettévágott tájképet egy újabb negatív és egy felhő formájú maszk segítségével teljes mélységében élessé tenni.

61 A negatívak összemásolásának technikáját Angliában Oscar Rejlander és Henry Peach Robinson már arra alkalmazta, hogy megmutassa a fénykép kompozíciós és művészi lehetőségeit. Rejlander 1857-ben mutatta be a manchesteri kiállításon leghíresebb, harminc negatívból összeállított, Az élet két útja c. művét. A technika – melyet támadói „patchwork takarónak” csúfoltak – használata éles vitákat váltott ki, mert ellentétben állt a fényképi naturalizmussal.

62 *Adolfo Mignemi: Lo sguardo e l'immagine. La fotografia come documento storico.* Torino, 2003. 96–104.

63 A fotográfiai hamisításokról ld. *Dino A. Brugioni: Photo Fakery. The History and Techniques of Photographic Deception and Manipulation.* Virginia, 1999.

64 Lenin beszél a Nagy Színház előtti téren a frontra induló katonákhoz. Az emelvény mellett Trockij áll. Moszkva, 1920. máj. 5. MNM TF lelt. sz. 3093/1957. Ugyanez a kép Trockij nélkül: MNM TF lelt. sz. 70. 420. A képnek másként retusált változatai is ismertek, ld. *David King: Retusált történelem.* Bp. 2000. 74–75.

65 Pl. A kommunárok dominikánus szerzeteseket végeznek ki, Párizs. 1871. máj. 25. MNM TF lelt. sz. 82. 520.; Kivégzés egy párizsi börtönben, 1871. máj. 24. MNM TF lelt. sz. 82. 518.

66 Pl. Rákosi Máttyás portréja, Várkonyi felvétele, 1948. MNM TF lelt. sz. 1492/1955.

Aubert által készített képe, ami a mexikói Odilón Rios festményének szolgált alapjául. Az eseményrekonstrukció szép példája a magyar fényképezés történetében a Koller utódai Forché és Gálfy műtermében Ferenczy Ida ötlete és tanácsai alapján készült, Erzsébet királyné utolsó budapesti látogatását megörökítő, 1900-ban született fotográfia. A több felvételből összeállított kép a Nyugati pályaudvar előtt ábrázolja az uralkodópárt. „A boldogult királynéről ugyanis” – szól a *Vasárnapi Újság* magyarázata – „élete utolsó éveiből fényképi felvételek egyáltalában nincsenek, tehát ezen a képen látható arcúja régebbi képei s emlékezet után van megalkotva, de ruházata teljesen az, amelyben bennünket utoljára elhagyott, ugyanaz a hajviselet is, valamint a kezében levő legyező. S mindez a legnagyobb gondossággal, legpontosabb részletességgel van földolgozva a képen. És hogy az egész teljesen korhű legyen: a kocsit, a bakon ülő kocsissal és udvari szolgálóval, s az akkor használatban volt lovakkal együtt, mind lefényképezték.” A király a képet „teljesen hűnek nyilvánította”.<sup>67</sup>

A sajtó sokáig alkalmazott rekonstrukciós képeket. Még az 1910-es években is gyakran találkozunk például a *Tolnai Világlapja* hasábjain kollázs-technikával előállított eseményképpel olyan esetben, amikor a lap valamilyen okból nem jutott valódi riportképhez.<sup>68</sup>

### Művészi hitelesség, tényszerű illusztráció

Az 1860-as években kezdődött a sajtóban az a hosszú és lassú folyamat, melynek során a fotográfia elfoglalta a tényszerű vizuális reprezentáció közvetítőjének helyét. Ebben az évtizedben Magyarországon is számos sajtótermék (családi és divatlap, enciklopédikus hetilap) jelent meg illusztrációkkal. Egyre gyakrabban tűntek fel fénykép alapján készült rajzok, melyeket litográfusok, fametszők közvetítettek az olvasóközönségnek. Vahot Imre már 1846-tól már rendszeresen közölt fénykép alapján készült illusztrációt.<sup>69</sup> A legnagyobb példányszámú és hosszú életű *Vasárnapi Újság*ban 1860-ban találkozunk először olyan, fénykép alapján készült illusztrációval, aminél a hozzá fűzött magyarázatban feltűntetik, hogy az eredeti kép fotográfia, sőt még a mester, Schrecker Ignác neve is szerepel.<sup>70</sup> A képek az esetek legnagyobb részében portrék, de gyakoriak az ily módon keletkezett etnográfiai és városábrázolások is. Ami az aktuális eseményeket illeti, hírlapi rajzolókat tudósítottak róluk, mert a fénykép nem volt még képes arra, amire a rajzoló: az eseményeket történésükben közvetíteni. Számos kiváló

67 A királyi pár elutazása Budapestről, Erzsébet királyné itteni utolsó látogatásakor (1897. okt. 30.). Koller tanár utódai (Forché és Gálfy) platinotyp képe után. *Vasárnapi Újság* 1900. 329. MNM TF lelt. sz. 1433/1952.

68 Márciusi ünnep a Petőfi-szobornál. *Tolnai Világlapja* 1913. márc. 30. 8.

69 Ld. Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népisme, statisztikai és történeti folyóirat; Magyarország és Erdély képekben; Budapesti Visszhang.

70 Bírói pálcá átadása. *Vasárnapi Újság* 1860. 444–445.

festő, így a fiatal Munkácsy Mihály<sup>71</sup> is foglalkozott a művészi beccsel nem rendelkező riport-rajzoló tevékenységgel,<sup>72</sup> és Székely Bertalan, a beérkezett művész szintén többször vállalt hírlaptudósítói munkát az 1860-as években: magyar és külföldi lapok számára egyaránt készített a helyszínen rajzokat fontos napi eseményekről.<sup>73</sup> A tekintélyes *The Illustrated London News* is őt kérte fel a koronázási képek elkészítésére,<sup>74</sup> képeiből a lipcsei *Illustrierte Zeitung* is közölt.<sup>75</sup>

Dona Schwartz megállapítja, a *The Illustrated London News* illusztrációival kapcsolatos kortárs kritikák kétségbe vonták, hogy a riportrajzoló (sketch artist) összetett, bonyolult tárgyakat pontos részletességgel tudnának ábrázolni; néhányan azt sugallták, hogy a képek, szükség szerint, korábban rajzolt figurákat, környezeti elemeket tartalmaznak.<sup>76</sup> A leginkább kézenfekvő és egyre gyakrabban alkalmazott megoldás az volt, hogy az eseményképeken szereplő személyek arcát fénykép-portré alapján rajzolták meg és ezután beillesztették a kompozícióba, mivel a művészek sokszor ugyanazokból a felvételekből „merítettek ihletet”, következésképpen egy-egy ilyen arc más több helyen is feltűnhetett.

Az élethű fénykép alapján rajzolt portré és a művészi szabadsággal megalkotott környezet összeházasítása Magyarországon az emlékkörzésre szánt műlapoknál érhető először tetten széles körben; az ok, hogy hosszabb időt igényelt az előállításuk, ezért az eseményekről azonnali tájékoztatást adó riportrajzok készítésénél nem volt alkalmazható. Az 1865. évi országgyűlés megnyitását ábrázoló műlapok voltak az első olyan eseményképek, melyeken egyértelműen látszik, hogy a résztvevők portréja fénykép alapján született, s némelyik fotográfia még azonosítható is. E műlapok egyike, Vinzenz Katzler műve<sup>77</sup> érdekes adalékkal szolgál képzőművészet és fotográfia „kölesönös segítségnyújtására”. A litográfia, amin kétséget kizáróan felismerhető, hogy a résztvevők arcása fénykép alapján született, egyes elemei Pataki koronázási rekonstrukciós fényképein is feltűnnek. Nemcsak az ötlik a szemünkbe, hogy a két alkotó ugyanazokat a vizitkártya-portrékat használta – egyikük előképként, másikuk pedig beragasztotta a képbe –, de a kollázs készítője a kompozíció megdöbbentő hasonlósága mellett

71 Pl. Perczel Mór... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 371.: Dalverseny a debreceni dalárünnepén, szept. 20-án. – (Munkácsy Mihály rajza.) Vasárnapi Újság 1868. 476.

72 Az illusztrációval foglalkozó művészekről ld. Lyka Károly: Nemzeti romantika. Bp. 1982. 127–131.

73 Székely Bertalan riportrajzai elsősorban a Vasárnapi Újságban jelentek meg. Pl. Az országgyűlés megnyitása Őfelsége által a budai várpalotában 1865. dec. 11-én. (Vasárnapi Újság 1866. 29.)

74 (Hírek a koronázásról.) Politikai Újdonságok 1867. 199.

75 (A lipcsei „Illustrierte Zeitung”)... Vasárnapi Újság 1867. 352. Az Illustrierete Zeitung már korábban is közölt Székely Bertalan rajzaiból. Nem sokkal azelőtt a király Pestre érkezését megörökítő képét hozta le a lap. (A lipcsei „Illustrierte”)... Fővárosi Lapok 1867. 307.)

76 Dona Schwartz: Objective Representation: Photographs as Facts. In: Picturing the Past. Media, History, and Photography. Ed. Bonnie Brennen–Hanno Hardt. Urbana–Chicago, 1999. 166.

77 Vinzenz Katzler: Az 1865-i országgyűlés megnyitása, 1865. december 14. MNM Tkcs. lelt. sz. 4883/a. Az eddig ismert első, több fénykép-portré felhasználásával készült, bonyolult kompozíció

még rajzolt alakokat is átvett Katzler képéből.<sup>78</sup> Hasonló megoldást alkalmazott Pataki a kardvágást ábrázoló kollázson. Az előtérben – egy fénykép-portré mellett – szintén valószínűleg litográfiából, talán divatrajzból kivágott nőalakokat helyezett el.

Pataki a litográfiai úton előállított eseményképeknél már bevett képalkotási eljárást valósított meg koronázási albumában – fotográfiai eszközökkel. Azzal azonban, hogy sokszorosító eljárásként is a fényképezést alkalmazta, az arcok megőrizték fényképszerűségüket, ami növelte a képek valósághatását. A fotográfia valóságközvetítő ereje annyira lenyűgözte a kortársakat, hogy Henry Peach Robinson általános felháborodást keltett, amikor 1858-ban kiállította híressé vált *Fading Away* című, öt negatív összemácsolásával alkotott kombinációs képét, mely egy haldokló fiatal lányt ábrázol. Hiába magyarázta a szerző, hogy a fiatal hölgy él s egészséges, és a kép nem valós jelenetet örökít meg, hanem több felvételtől áll.<sup>79</sup> A viktoriánus közönség botrányosnak találta a szentimentális izlésnek egyébként éppen megfelelő témát, mivel a fényképről alkotott elképzelése összeegyeztethetetlen volt a fikció lehetőségével.

A *Koronázási emlékkönyvet* népszerűsítő hirdetésekben a kiadók a mű legfőbb eredményeként a hitelességet emelték ki: „a koronázás *minden részletét* szóban és rajzban egyesítő oly munka”, „mely a legutolsó betűig és vonásig közvetlen, tehát hiteles forrásból származván” figyelemre és tetszésre tarthat igényt.<sup>80</sup> A hitelességet a helyszíni rajzok és a fényképek után készült arcmasok biztosították. Franz Kollarz „Borsos és Doctor által eszközölt fénykép” után rajzolta Andrassy Gyula és feltehetően Simor hercegprímás lovas képét az album számára, de Kollarz és Katzler is többnyire fényképek alapján dolgozott az események megörökítésekor.<sup>81</sup> Számos esetben egész alakoknál egyértelműen kimutathatók a fényképes előképek, máskor – a furcsa fejtartás után ítélve – csak a portréfejet használták; sőt a rajzoló sokszor ugyanazokat a fotográfiákat vették mintául, s csak a kompozíció által megkövetelt irányba forgatták a figurákat: Beust kancellár Kollarztól ismert lovas képe, aminek alapjául Dr. Heidt fényképe szolgált,

---

egy jótékony célú előadás élőképét, az 1860-ban, a horvátországi szűkölködők javára rendezett Nemzeti Színházbeli műkedvelő előadás záróképét, „Zrínyi esküjét” örökítette meg. A kompozícióhoz, melyet Vizkelety Béla festett és Rohn Alajos rajzolt köré, Simonyi Antal fotográfus harminc portrét készített. *Tomsics Emőke: Fotográfiák a hon oltárán. Jótékonyosság és fotográfia az 1860-as években. Fotóművészet* 50(2007) 4. sz. 120–131.

78 Az aransarkantyús lovagok avatását ábrázoló Pataki-féle kép jobb oldalán álló három alak Katzler 1865. évi országgyűlés-megnyitását ábrázoló képén ugyanazon a helyen látható.

79 *Cecil Beaton–Gail Buckland: The Magic Image. The Genius of Photography.* London, 1989. 20. Érdekességként megemlítendő, hogy a Magyarország és a Nagyvilág 1870-ben festményként közölte a felvételt, Javulófélben címmel (58.).

80 Koronázási emlékkönyv. Magyarország és a Nagyvilág 1867. 312.; Aláírási fölhívás ily című munkára: „Koronázási Emlékkönyv.” Pesti Hetilap 1867. 192.

81 Andrassy Gyula. Koronázási emlékkönyv 18.; Simor János hercegprímás. Koronázási emlékkönyv 22. Mivel a hercegprímás Borsosék által készített eredeti lovas felvétele nem ismert, elképzelhető olyan megoldás is, hogy Kollarz a modell állóképét „ültette lóhátra”.

teljesen megegyezik a Katzler koronázási esküt ábrázoló képén láthatóval, csak itt balról jobbra halad, a herold alakja viszont teljesen azonos a szintén a *Deutsch Testvérek* kiadásában megjelenő *Képes Világ*ban találhatóval.<sup>82</sup> A fényképpel való egyezés különösen Katzler néhány képén, mint az egyik koronázási esküt ábrázoló jelenetnél szembetűnő.<sup>83</sup>

A fénykép-portrék grafikához való felhasználásának a folyamatába enged bepillantást Kollarznak *A Divat* és a *Hímondó* mellékleteként megjelent, Erzsébet királyné koronázását ábrázoló képe. A művész ceruzavázlatához<sup>84</sup> képest a legtöbb alak fejtartása megváltozott, ami nyilvánvalóan a rendelkezésre álló fotográfiaiból merített arcok beillesztése miatt történt. A figura torzulása Majláth György országbíró esetében a legfeltűnőbb. Az összehasonlítást hosszan lehetne még folytatni, annak megállapításához azonban, hogy mindkét művésznél milyen fontos szerepe volt a fotográfiának a koronázás résztvevőinek élethű megörökítésében, úgy vélem, ennyi példa is elegendő. Ha a különböző képeken szereplő alakok összevetését tovább folytatjuk, megállapíthatjuk, a mintául szolgáló fényképek – mint a miniszterek Borsos és Doctor felvételeiről jól ismert portréi – gyakran megegyeznek azokkal, melyekkel a Pataki-album kollázsain találkozunk.

Bizonyos, hogy Wilhelm Richter lovas festménysorozata mögött, amely Borsosék reprodukcióiban került kereskedelmi forgalomba, szintén az arisztokrata körökben kedvelt fényképésműterem képeit találjuk. Richter nem csak portréfejeket használt a képeihez. Batthyány Ödön herceg (1.) és Karácsonyi Guidó gróf általa festett lovas alakja teljesen megegyezik a Borsoséktól ismert felvétellel (2.), de képeinek a háttérben is találunk a fotográfia használatára utaló jeleket, mint például a Szapáry Antalt megörökítő képen, amelynek napernyőkkel tarkított tömeget mutató, életszerű részlete nem illik az amúgy igen elnagyolt háttérhez. Borsos és Doctor szabadban, a műtermükkel azonos telken lévő épületek előtt fényképezték lovas modelljeiket. A megmaradt felvételeken a Suhr-cirkusz, a *Nemzeti Színház* által raktárnak használt egykori magtár és egy kerítés alkotják a háttérrel. Richter több képén, így Erdődy Sándor, Pálffy József és Szapáry Antal mögött is, feltűnik egy omló vakolatú kerítés, amely a Borsosék műtermét is magába foglaló egykori fűvészkert Országúti (ma: Múzeum körút) oldalát határolta.<sup>85</sup>

Erősen támaszkodott tehát Richter Borsos és Doctor lovas felvételeire, bizonyos esetekben szinte átfestette azokat: kissé oldotta a lovak tartásának mozdulatlanságát és a háttérrel, amelybe a koronázási dombot és környékét vagy a királyi palotát festette, jelezte, hogy mely esemény alkalmából örököltette meg magát a lovas.<sup>86</sup>

82 Koronázási emlékkönyv 12.; A koronázási herold. *Képes Világ* 1867. 553.

83 MNM Tkcs. lelt. sz. 53.1081.

84 MNM Tkcs. lelt. sz. 56.1256.

85 MNM TF lelt. sz. 1130-1933 és 1251-1933.

86 Richternek jelenleg ismert tizenöt koronázási lovas képe közül mindössze négy (MNM TF lelt. sz. 70.916, 70.922, 70.925 és 70.923) mozgalmas, ábrázol ágaskodó lovat, a többin nyugodtan léptető állatokat láthatunk.

A herold szerepében megjelenő Vértessy Sándor miniszteri tanácsosról,<sup>87</sup> valamint a Magyarország zászlaját vivő Orczy György báróról a sajtóban név nélkül napvilágot látott képeket is a Borsosék által készített felvételek alapján metszhetjük.

Egyértelmű a fotográfia alkalmazása Heinrich Ede kardvágást ábrázoló képen. (7.) A festmény kompozíciója, perspektívája teljesen egybevág azzal a fényképpel, amely a Pataki-féle kardvágást ábrázoló kollázs alapja, és amelyet minden bizonnyal Borsos vett fel az Akadémia mellől. (8.) Heinrich, akárcsak ez esetben Pataki, díszletként használta a fényképet és megtöltötte a saját figuráival, ahogyan azt az 1866. évi királylátogatást ábrázoló vízfestményeivel is tette.

Különösen fontos témánk szempontjából Székely Bertalan már említett négy akvarellje, miután ő volt az egyetlen művész, aki megbízást kapott a koronázási rendezőbizottságtól, a munkája így a hivatalos emlékkörzés elveit tükrözi. Képeit a *The Illustrated London News* mint „saját művésznünk, aki a jelenetek szemtanúja volt” rajzait közli.<sup>88</sup> Arra vonatkozóan nincs azonban adatunk, hogy vajon a négy akvarell által rögzített ünnepi pillanatok mindegyikénél ott volt-e ténylegesen, s ha nem, akkor melyiket rajzolta személyesen. Ennek megállapításában, valamint abban, hogy mennyiben változtatott a művész a valós látványon a művészi hatás érdekében, némi segítséget nyújtanak a fényképek.

Székely Bertalan három rajza látott napvilágot az angol lapban: dupla oldalon a koronázási jelenet, az eskü pillanata és a kardvágás (3.) aktusa. Az előbbi kettő nagyjából egyezik az akvarellel, az utóbbi azonban egészen más nézetből, a Lloyd-palota felől mutatja a kardvágást. Amennyiben jelen volt Székely az eskütételnél, valóban csak innen készíthetett helyszíni rajzot, mert az idő rövidsége – a két esemény között eltelt szűk félóra –, akárcsak Borsosékat, őt is megakadályozta volna abban, hogy a tér túlsó oldalán készítsen vázlatot. Az a nézőpont, ahonnan Székely a koronázási dombot elének tárja az akvarellen, meg egyezik Heller felvételi pontjával, (4.) innen nézve a király alakja mögött a királyi palota kertjébe vezető lépcsőt kellene látni. A *Duna Gőzhajózási Társaság* déli árufelvételi irodája a halom körül helyet foglaló, Székely által felbecsülhetetlen nagyságúra duzzasztott tömeg mérete miatt már a Duna túloldalán lévőnek tűnik. E koronázás alkalmából lelátóvá alakított kis épület halvány körvonalait az akvarellen szintén Heller nézőpontjából látjuk, és itt sem felel meg a budai parti panoráma annak, amit innen mutatnia kellene. Elképzelhető, hogy a kép bal oldalán látható Lloyd-palota ábrázolásában egy másik, lappangó Heller-felvétel nyomai őrződtek meg. (Nehéz magyarázatot találni arra, hogy a fotográfus, aki pedig a tér szinte teljes panorámáját felvette, miért nem rögzítette volna annak az épületnek a képét, melynek erkélyéről a királyné a kardvágást nézte.)

87 Vértessy Sándor mint koronázási herold, ld. A koronázási herold. *Képes Világ* 1867. 553.; Képek a koronázásról: 2. B. Orczy György, az ország zászlajával. *Vasárnapi Újság* 1867. 308.

88 Coronation of the King of Hungary. *The Illustrated London News* 1867. jún. 29. 654.



Míg Székely a kardvágást ábrázoló képén a monumentalitás érdekében megnövelte a közönség tömegét, az eskütétel megörökítésében a szereplők bemutatása miatt változtatott a valós látványon. Az eskütételt az emelvényhez vezető lépcső aljából, mintegy a lóháton ülő és a kép előterében látható püspökök nézőpontjából rajzolta meg, szinte közvetlenül az előtt az emelvény előtt állva, melyen Doctor Albert munkálkodott, így kettejük képe jól összehasonlítható. Székely oldalról mutatta a történeteket, és többségében felismerhetők az emelvényen álló alakok. A kép háttere, a belvárosi plébániatemplom és a körülötte álló házak valós képet mutatnak, annak érdekében azonban, hogy a képviselőház küldöttsége látható legyen, a számukra felállított emelvényt elfordította.

A vízfestmények esetében Székelynél is tetten érhető, akárcsak Patakinál az arcképgaléria kiállításának szándéka, s nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a képeken szereplő személyek felismerhetők legyenek. Ezért az események résztvevőinek nagy részét fényképek segítségével festette meg. Az eseményt történetében megragadó – a zászlóvivők érkezésének és a kardvágásnak egymás utáni pillanatait egy jelenetben ábrázoló, s így a bandériumban lovagló főurak portréinak felvonultatására módot adó – festményen (3.) az előtérbe vágató, történelmi zászlókat vivő mágnások képe szintén kis eltérésekkel megegyezik a Richter akvarelljein – így feltehetően a Borsos és Doctor képein – láthatókkal. Legkönnyebben az elől haladó Szapáry Antal, valamint Erdődy Sándor és Batthyány László figurája azonosítható. A kardvágás képén Andrássy Gyula alakja szinte tökéletes tükörképe Kollarz már említett, Borsos és Doctor sajnos ismeretlen fotográfiája nyomán készült litográfiájának.

Iha az aransarkantyús vitézek avatásáról készült festményt vesszük göröcső alá, ennél is nagyobb biztonsággal tehetünk hasonló megállapításokat. Itt Haynald püspök, Melczér István, Almásy Vince, Mikó Imre, Zichy Manó és a herold Bülch Ágoston és Borsos és Doctor által készített fényképes előképeire ismerhetünk rá. Az eskütételt ábrázoló képen még a lelátón helyet foglaló országgyűlési küldöttség tagjainak egy része is jól azonosítható. Egyedül a koronázást bemutató mű kompozíciója nem igényelte fénykép igénybevételét, mert nem szerepelnek az előtérben olyan alakok, akiket fontos lenne felismerni.

Míg Székely Bertalan a fényképezsek segítségével vette hasznát az archívus megteremtése és a ruhák pontos ábrázolása végett, addig Pataki József a festő *The Illustrated London News*-ban megjelent, a király koronázását ábrázoló rajzát (6.) „gazdagította” a résztvevők fotográfiáival (5.), s hogy még teljesebb legyen a képek és az alkotók keveredése, kollázs háttérébe applikálta Katzler koronázási litográfiáját,<sup>89</sup> amit egy-két fényképportréval egészített ki. Ennél a képnél az a furcsa helyzet állt elő, hogy Katzler könyomatának fényképek alapján készült portréit Pataki fotográfiákkal váltotta fel. Mivel az albumban megjelent képen a templom mélyén zajló jelenet olyan kicsi, hogy erős nagyítással lehet csak a beragasztott alakokat azonosítani, feltételezhető, hogy a

89 MNM Tks. lclt. sz. 6904.

képzőművészekhez hasonlóan Pataki is több változatban dolgozott fel adott eseményt. A Katzler litográfiájából alakított képet önállóan is használhatta s azt helyezte a Székely Bertalan rajzából alakított koronázási jelenet háttérébe. Katzler litográfiájának ismert is egy olyan, sajnos jelzetlen vizitkártya reprodukciója, amelyen a király fejét fényképpel helyettesítették, de egy másikkal, mint amit Patakinál láthatunk.<sup>90</sup>

### A hitelesség régi és új forrásai

Képzőművészet és fényképészet egymáshoz való viszonyának, kölcsönhatásuk vizsgálata az 1970-es évektől lett a vizuális kultúra kutatásának egyik hangsúlyos területe. A fotográfia felfedezése után – állapította meg Aaron Scharf *Art and Photography* című művében – kevés kivételtől eltekintve egyetlen művész sem engedhette meg magának, hogy ne vegyen tudomást az új médiumról, ugyanakkor egyetlen fotográfus sem hagyhatta figyelmen kívül a vizuális művészeteket.<sup>91</sup> A magyar művészettörténet legismertebb vitája művészet és fényképészet egymáshoz való viszonyáról 1863-ban folyt le a *Koszorú*-ban Barabás Miklós, festő és fotográfus (aki ez utóbbi tudományát művészetében gyakorlta hasznosította és már 1844-ben festett fénykép után) és a művészetet a „szerfelett természethű”, „de csak mechanice hű”, „újdivatú művességtől”<sup>92</sup> féltő Székely Bertalan között.

Utóbbit azonban a készülő festményeivel szemben megfogalmazott elvárás arra készítette, hogy ugyancsak igénybe vegye a fotográfia által kínált előnyöket a koronázást megörökítő akvarelljei megalkotásakor. Az „1867-iki koronázás ünnepeleyeinek rendezősége, mely azokat [Székely képeit] hódolattal ajánlotta volt föl e nagy nap emlékére a királynénak, utasította volt a festőművészt, (ki ennek a föladatának is derekasan megfelelt), hogy a művészi kivitel mellett teljes történeti hűségre törekedjék, az egyes részt vevő személyeket, ruházatuk s általában megjelenésük minden kis részletében egészen híven örökítse meg” – írta a *Vasárnapi Újság* 1892-ben.<sup>93</sup> A Székely Bertalan megbízatásáról 1867-ben tudósító hír ugyanezt az elvárást emelte ki: „E képeken a jelenetek, arcképek és jelmezek történelmi hűséggel lesznek ábrázolva. Székely már dolgozik is rajtok. Mi lesz a képfűzér rendeltetése: nem tudjuk. Vagy a királyt ajándékozzák meg vele, vagy a múzeumnak adják történeti emlék gyanánt.”<sup>94</sup>

Székely az akvarellek nyomán olajvázlatokat is készített. Az akvarellek és a később, szabad alkotói látásmód szerint keletkezett olajvázlatok közti különbséget a pontos reprezentáció kényszere magyarázza: az előbbieket elbeszélő jellegű-

90 ÖNB Pk 3.002, 8327.

91 Aaron Scharf: *Art and Photography*. Harmondsworth, 1974. 11.

92 Székely Bertalan és Barabás Miklós vitája *Festészet és fényképezés* címmel a *Koszorú* 1863. 22. és 26. számában jelent meg. A szöveget rövidítve közli: A fotográfózásról. Szerk. Bán András. Bp. 1984. 38–53.

93 Képek a koronázásról. *Vasárnapi Újság* 1892. 391.

94 (Székely Bertalan,) i. m. 520.

ek, a koronázás négy legfontosabb eseményéről adnak pontos beszámolót és híuen megörzik a résztvevők megjelenését, ellentétben a drámai fényhatású olajvázlatokkal, melyek az esemény ünnepélyességét emelik ki.

A történeti hűség az eseményekről készült képek egyik meghatározó követelményévé és jellemvonásává vált: maguk is történeti mintát követtek, a bennük őrzött emlék pontossága tette őket alkalmassá arra, hogy hiteles mintául szolgálhassanak a múlt példájának a követéséhez. A *Pesti Hímök* így közvetítette az ünnepségeket irányító Szapáry szavait: „A legnagyobb köszönettel értesültünk a n. m. főlovászmesteri helyettes, gr. Szapáry Antal öex[ellen]ciájának azon gondoskodásáról, melynél fogva öex[ellen]ciája a megyei banderialistákat felhívá, miszerint jelen nevezetes küldetésük emlékezetéül, külön, egyenként fényképeztesék le magukat, hogy egyszersmind egykoron mintaképekül szolgálhassanak, amint ez a Decsy Sámuel által 1790-ben a koronázásról írt munkában történt.”<sup>95</sup>

Decsy Sámuel műve<sup>96</sup> II. Lipót 1790. november 15-én Pozsonyban tartott koronázásának állított emléket, amikor az alkotmány helyreállítását ünneplendő, olyan nagy számban készültek a megyék bandériumokat küldeni, hogy a király rendeletet bocsátott ki korlátozásukra. Határozottan politikai jelentése volt a nemesi reformnemzedék kiemelkedő tagja munkájára való utalásnak, ami a két történelmi jelentőségű esemény közti párhuzammal kecsegtet. Az 1790. évi koronázás és a nemzeti újjászületés ez által szimbolizált lehetőségét sugallja a *Vasárnapi Újság* is, amikor az egyik banderialista képét magyarázza. Az Orczy család tagjai vitték több generáció óta Magyarország zászlaját a koronázásokon, így 1867-ben is Orczy György báró kezében volt az ország zászlója, „mely nemrég még a porban hevert”. Az országzászlók ugyan újak, de „Csak alakjuk van a régi minta szerint készülve, emlékeztetve mindenben az ősidőkre s megtartva azok jellegét; ha 100 év múlva megnézik a mostani és pl. az 1790-iki koronázás képeit, mindenki azt fogja hinni, hogy ugyanazon zászlók szerepeltek mindkét alkalommal. Mint Magyarország megújhdott, de régi alkotmánya szellemében s formái szerint, úgy kelle zászlóinak is újaknak s mégis a régieknek lenni.”<sup>97</sup> (Kiemelés a szerzőtől – T. E.)

A mű több részre tagolódik és mindegyiket színezett rézmetszetek gazdagítják: az első fejezet a Szent Koronáról és a koronázási jelvényekről szól öt képpel, melyek Szent István kesztyűit és saruit, valamint a magyar korona fennhatósága alá tartozó országok zászlóit ábrázolják. A következő rész, amelyhez harminc rézmetszet tartozik, a korona történetét meséli el és a koronát őrző

95 A legnagyobb köszönettel i. m. 3. Egy későbbi koronázásra is találunk utalást a hatvanhetes koronázáson áruIt vizitkártyák között: felbukkannak Josef Krichuber litográfiáinak reprodukciói is, melyeket az 1830. évi koronázás banderialistáiról rajzolt. (MNM TF lelt. sz. 5907/1957.; MNM Tkcs. lelt. sz. 6860.)

96 Decsy Sámuel: A Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája. Mellyet Sok régi és újabb írásokból ki jegyzett, rendbe szedett, meg világosított, 's kedves Hazafiainak hasznokra közönségessé tett. Bétsben, 1792.

97 D-k-s: Képek a koronázásról. 2. B. Orczy György, az ország zászlajával. Vasárnapi Újság 1867. 308–309. Nem zárható ki, hogy az írás szerzője Szász Károly.

bandériumokat mutatja be. A képeken az egyes bandériumok képviselőinek lovas alakjait, valamint egy magyar testőrt láthatunk. A könyv a Habsburg-ház trónigényének jogosságáról szóló eszmefuttatással és a koronázás leírásával zárul. E részhez négy koronázási jelenetet ábrázoló rézmetszet társul, melyek a koronázás, az aranysarkantyús lovagok avatásának, az eskünek és a kardvágásnak az aktusát örökítik meg. Ugyanazt a négy témát jellemíti meg tehát, amelyek 1867-ben Székely Bertalan ecsetje alól is kikerültek.

A bandériumok öltözetei, akárcsak a koronázási dombhoz küldött föld helyszínei a magyar történelem jeles korszakaira, így a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokra és az 1790-es díszmenetre emlékeztettek. Így fogalmazta meg Somogy vármegye, hogy miért öltözteti az 1790. évi bandérium prémes, zöld mentéből, aranydíszes, zöld dolmányból, sötétvörös nadrágból, piros sarkú zöld csizmából álló ruhájába koronázási díszcsapatát: „A történeti hűséget, mely ily nemzeti ünnepeken fő tényező, fel nem cseréljük semmiféle drágakő, gyöngyök, aranyért.”<sup>98</sup>

Az ünnepélyes eseményeknek szóló tiszteletadás mellett további magyarázatot kapunk tehát arra, hogy miért van mindössze egy ülő alak a banderialistákról készült felvételek között. Az 1860-as évek portréfényképészetre jellemzők az egész alakos álló képek, a koronázási fotográfiák esetében azonban ez a sajátosság különösen feltűnő. A képeken a főszereplő maga az öltözet és annak díszítése, ami álló, egész alakos beállításokon mutatkozik meg legtöbbször. A politikai elit historizáló-közjogi felfogását tükröző ruhák a színpompás esemény fontos kellékei. A történelmi hagyományoknak nem megfelelő öltözetek felvonulásának megakadályozására a *Fővárosi Lapok* egyenesen azt javasolta, hogy kérjen fel egy szakértői bizottságot a főlovászmester-helyettes, és az ő tanácsa nyomán készíttessék az egyenruhákat.<sup>99</sup> Az arisztokrácia öltözeteinek festőiségéről szakértőként a magyar történelmi festészet nagyjai gondoskodtak,<sup>100</sup> és olyan is akadt, aki levéltári kutatásokat végeztetett öltözéke megtervezéséhez.<sup>101</sup> Bülcsh Ágoston néhány képének a hátlapjára feljegyezte a ruha színeit is és a Bécsben található díszalbumban ennek megfelelően láthatók kiszínezve.

98 Múlt számunkban... Somogy 1867. máj. 21. 3.

99 A végül meg nem alakult bizottságba a neves műgyűjtőt, Andrássy Manó grófot ajánlotta elnöknek, tagoknak pedig Pulszky Ferencet, Székely Bertalant, Thaly Kálmánt és egy pár ügyes szabómestert. (Beküldetett. Fővárosi Lapok 1867. 371.) – Thaly Kálmán számos cikket írt a koronázási menet díszruháiról. Először a megyei bandériumok várható öltözékeit előre bíráló, heraldikai magyarázatokkal megtűzdelt írása látott napvilágot (*f. n.*: A koronázási dandárok díszöltözeteiről. Fővárosi Lapok 1867. 471.), mely aztán „zsinórmértékül szolgált” a ruházat végleges kialakításához. A koronázás után augusztusban még négy cikkben elemezte a felvonulók viseletét. (*Thaly Kálmán: A koronázási menetről még egyszer. [Íratott a koronázás utáni napokban.]* I–IV. Fővárosi Lapok 1867. 726–727., 730–731., 739., 746–747.)

100 (Hírek a koronázásról.) Vasárnapi Újság 1867. 261. A festők közül Klimkovics több „díszjelmez-rajzot” készített a főúri öltözetek számára mintául. (Fölhívás... Fővárosi Lapok 1867. 471.)

101 Gróf Breuner „nem restelt a bécsi Ambrasi-gyűjteménybe elmenni, ott szakértők segítségével a XVI. századi legjelesebb magyar régiségeket hetekig tanulmányozni”. (*Thaly K.: A koronázási menetről még egyszer. II. i. m. 730.*)

A fotográfia, születésétől kezdve, a valóság reprezentálásának legtokéletebb eszközeként él a köztudatban. A koronázási események képi megörökítésében azonban az elsőrendű szempont nem a történések objektív rögzítése volt, hanem a tradicionális vizuális művészetektől megszokott interpretáció. A koronázási eseményről tudósító képzőművészeknek és fotográfusoknak a feudális eredetű szertartás és a modern médium találkozásából keletkezett új elvárásoknak kellett megfelelni, amely ki tud váltani művészi hatást, ugyanakkor riportszerű naturalizmust is követel. Az utóbbit a fénykép, a hagyományos képalkotó művészetek eszköztára pedig az olvashatóságot és a szimbólummá válásához megkívánt retorikai hatást biztosította. Így születtek meg a koronázás jelképei, variációikat és közgyűjteményben való előfordulásukat tekintve a legnépszerűbbek közülük az ágaskodó ló hátán a négy égtáj felé vágó király és a koronázási díszbe öltözött uralkodópár vizitkártyái.

A képeken több olyan elem is található, amely ellentmond a valóságnak. Ezek egyrészt a művészi hangsúlyozás következményei – lásd Pataki kollázsait, melyeken az arcképgyűjtemény létrehozása az elsődleges; jelenlétüket másrészt a jelképkalkotás iránti átható igény magyarázza. Ezért tűnik fel több alkalommal is Deák Ferenc alakja és a nemzeti trikolor. Deák, bár nem jelent meg a koronázás egyetlen ünnepi aktusán sem – „távolléte által feltűnt”, ahogyan egy angol lapot idézve írta a *Vasárnapi Újság*,<sup>102</sup> a koronázáshoz vezető folyamat jelképe volt, ez okból két képen is felbukkan a képviselőház küldöttségében: ott találjuk a két város ajándékainak átadását bemutató Pataki-féle kollázson és az esküt ábrázoló Katzler-metszeten egyaránt. Előbbit tekintve természetesen fényképen ábrázolva, a másik portré pedig e fénykép alapján készült. Annak érdekében, hogy a képviselőházi küldöttséget és köztük Deákot feltüntethesse Katzler, a belvárosi templom előtti tér másik oldalára helyezte a csoportot. Mindketten Deák legújabb arcképét használták, melyet Canzi és Heller vett fel 1866 tavaszán.<sup>103</sup> A „haza bölcse” mellett mindkét esetben Kemény Zsigmond áll és természetesen egyszerű fekete atillát visel, ahogyan a koronázás napján a *Fővárosi Lapok* tudósítója feltételezte: „Ő bizonyára a legegyszerűbb polgári atillák között vontta meg magát”.<sup>104</sup> Eduard von Engerthnek az esemény után egy évvel készült festményén is felismerhetjük a kiegyezés megalkotójának jellegzetes figuráját,<sup>105</sup> akárcsak Feszty Árpád képén a királyné koronázásánál.

102 (A „Times” Deákról.) *Vasárnapi Újság* 1867. 351.

103 Deák új fényképeiről általában beszámoltak a lapok, annál is inkább, mert az eladásukból származó jövedelem a Pest városi árvaházat gyarapította. A koronázást megelőzően utoljára 1866 márciusában jelent meg hír új fotográfiáról, melyet Canzi és Heller vett fel (MNM TF lelt. sz. 1252/1957.). ([Deák Ferenc új]... *Fővárosi Lapok* 1866. márc. 18. 129.) A képet az újságolvasók is ismerhették már, megjelent Marastoni műhelyéből a *Vasárnapi Újság* 1867. febr. 24-i számában (85.) és a Magyarország Képekben c. honismereti folyóirat első füzetében (1.).

104 *Asbóth János*: A királydomb terén. *Fővárosi Lapok* 1867. 531.

105 Engerth képeről ld. *Papp Katalin*: Eduard von Engerth: I. Ferenc József királlyá koronázása Budán 1867-ben. A Szépművészeti Múzeum Közleményei 87(1997) 171–176.

Feltehetőleg hasonló töről fakad, hogy a kardvágást ábrázoló vizitkártyák egy része a királyt Szent István palástjában örökíti meg, jöllehet Ferenc József a huszártábornoki egyenruha felett rövidgalléros, kék palástot viselt ekkor.<sup>106</sup>

A nemzeti jelkép, a trikolor több képen is felfedezhető: a kardvágást ábrázoló vizitkártyákon a koronázási dombot körülvevő banderialisták kezében csakúgy, mint Wilhelm Richter egyik képén a háttérből elővágtató, elmosódott lovasoknál, vagy egy másik képén a koronázási domb mellett.<sup>107</sup> A nemzetiszínű lobogó a valóságban azonban csak a koronázási helyszínek dekorációjaként volt látható. A bandériumok történelmi, a dombot övező zászlótartók pedig az egykor a magyar koronához tartozott országok zászlóival vonultak fel. Mindeme valótlanságok Ferenc József megkoronázásának a nemzeti történelem folyamába való szerves illeszkedését sugallják vagy, ahogyan Török Flóris fogalmazott a bandériumok öltözeteit megörökítő, a királynak adott album előszavában: „őfelségének magyar királlyá koronáztatásában oly államcselekmény ment végbe, mely a legimpozantabb történelmi hagyománnyal párosul”.<sup>108</sup>

A fotográfiai látásmód – összefüggésben a fényképezés technikai lehetőségeinek alakulásával és a portré iránt megnyilvánuló tömegigény növekedésével – az emberábrázolás terén kezdett elsőként terjedni. Az egyetemes fotográfiában történtek ugyan már kísérletek Newhall megfogalmazásával élve a „cselekvés meghódítására” (*the conquest of action*),<sup>109</sup> ezek a próbálkozások azonban nem jutottak el a széles tömegekhez, a pillanatfelvétel fogalma a magyar közönség előtt így gyakorlatilag ismeretlen maradt.

A fénykép-portré és sajátosságai viszont széles körű ismertségnek és kedveltségnek örvendtek. Az 1860-as években elfogadott volt, hogy a lemez a modell arcának pillanatnyi állapotát és nem a jellemet rögzíti, ahogyan korábban a festészettől elvárták. Az összegző „művészi tekintet” helyett a fényképezőgéppel addig soha nem tapasztalt élethűséggel és olcsósággal kárpótolta a nézőt. A fénykép népszerűsége, Disderi találmánya, a vizitkártya révén hihetetlen mértékben terjedt el világszerte, így hazánkban is, és a „kartománia” megnyilvánulaként az alsó középosztálytól fölfelé szinte minden család asztalán meg lehetett találni az uralkodók, politikusok, művészek arcképeivel megtöltött csinos kötésű albumokat, amelyek híven kifejezték a rokonok és a család politikai, kulturális érdeklődését. A koronázás idején megszokott volt, hogy híres emberek portréit fénykép alapján készült metszeteken szemlélik az olvasók a sajtóban és a műlapokon, a fénykép-portrék felhasználása emelte az eseményképek hitelességét. Az arcábrázolás terén a fényképi hűség szinte egyenértékű volt az élő modell ál-

106 (A király öltözte)... Családi Kör 1867. 450.

107 A három szín külön-külön megjelent a bandériumoknál: a Vas megyei bandérium három, egy piros, egy fehér és egy zöld zászlóval jött, de egyik vármegye küldöttsége sem vitt nemzetiszínű trikolor. Régi vagy történelmi zászlók mintájára újonnan készített zászlókat vonultattak fel. ([A pesti bandériumok]... Fővárosi Lapok 1867. 523.) Az említett kollázsok: MNM TF lelt. sz. 88. 286, 68. 1197. A Richter-képek: MNM TF lelt. sz. 70. 926. és MNM Tkcs. lelt. sz. 1252-1933.

108 Koronázási album 4.

109 *Beaumont Newhall: The History of Photography from 1839 to the Present.* New York, 1982. 117.

tal kiváltott természethűséggel. Számtalanszor találkozhatunk fénykép után készült metszetekkel, alattuk a „természet után” megjegyzés volt olvasható.<sup>110</sup>

Az új médium páratlan valóságot utánzó tulajdonsága hatalmas vonzerőt jelentett, a társadalom igénye ezáltal is nőtt a pontos reprezentáció iránt. A rajzoló a képeiken szereplő figurák arcát zömmel fényképek alapján, a portréábrázolás igényével rögzítették. A megrendelésre csábító ismertetésekből is kitérünk, hogy milyen nagy hatást tulajdonítottak a portrénak. A hirdetések kiemelik, hány arckép-fotográfia szerepel majd a képeken: a *Családi Kör* a királyné koronázását megörökítő műlapján húsznál több,<sup>111</sup> a Pataki-album összeállítója a diszlakoma képén több mint száz portrét ígért előfizetőinek.<sup>112</sup>

A kompozíció tekintetében a fényképeken alapuló kollázsok is a képzőművészet kánonjához alkalmazkodtak, követték a királykoronázás tematikájának hagyományos ikonográfiai megoldásait. A *Magyarország és a Nagyvilág* a *Koronázási emlékkönyvről* szólva így méltatja a fotográfia és a hagyományos képalkotási mód vegyítéséből született képeket: az „egyes alakok valódi mesterművek hűségét és rajzot illetőleg, míg a nagyobb csoportozatokban a valóság az eszménnyel ölelkezik, s amit a festész látott, az oly önállóan s mégis az igazság legkisebb megsértése nélkül van földolgozva, hogy az alkalmiság meg sem érzik s a gyönyörű képek mint műlapok is magas beccsel bírnak”.<sup>113</sup> (Az 1. és a 3. kiemelés a szerzőtől – T. E.)

Ugyanezt az értékrendet sugallja egy eddig nem említett fotográfus képét hirdetve *A Hon* ily módon: „(Kozmata fényképész), ki nemrég végzé be párizsi tanulmánygazdag utazását, a királyi négyvágás jelenetét igen hűn lefényképezte és az nála a Harmincad utca 1. sz. kicsinyben és nagyban megrendelhető.”<sup>114</sup> Technikai lehetőségek hiányában nyilván az eseményt ő sem tudta megragadni, így egy minden bizonnyal jól sikerült kollázsra gondolhatunk csupán. Az arcmás fotografikus hűsége és a historizáló kompozíció együttes jelenléte biztosíthatta a kép hitelességét.

Ila néhány korábbi képi ábrázolást egybevetünk az 1867. évi koronázás megjelenítésével, megítélhetjük a kompozíciós hagyományok állandóságát. Megdöbbentő hasonlóság fedezhető fel Katzlernek a budavári koronázási templomba tartó menetet ábrázoló képe és Tischler Antal *A szentséges Királyi Magyar Koronának Bérsből emlékezetre méltó visszavétel és Bévezetése...* című, 1790. évi

110 Ágai Adolf így írt Jankó János Liszt egyik Vigadóbeli koncertjét megörökítő, „természet után” készült rajzának keletkezéséről: „Jankó a vázlatot fényképek segítségével megteremtette olyanná, mint amilyenül e számunkban mutatkozik.” (Pörzö: Liszt-hangverseny. Magyarország és a Nagyvilág 1873. 122.) Katzler említett, az 1865. évi országgyűlés megnyitását ábrázoló, portré-fotográfiák felhasználásával készült litográfiája is „Természet után rajzolta Katzler” megjegyzéssel jelent meg. (MNM Tkcs. left. sz. 4883/a.)

111 („A királynő megkoronáztatása”)... *Családi Kör* 1867. 618.

112 A „koronázási emléklapok”... Fővárosi Lapok 1867. 571.

113 r.-e.: Koronázási emlékkönyv. Magyarország és a Nagyvilág 1867. 429.

114 (Kozmata fényképész)... *A Hon* 1867. jún. 9. 2. Kozmata említett képét még nem sikerült azonosítani.

metszete, a Richter és a Kollarz által készített lovasok és az I. Lipót és I. Ferenc koronázási bandériumainak tagjait ábrázoló képek között, vagy a kardvágást végző királyt ábrázoló kollázsok és Carl Beyer rézmetszete között.<sup>115</sup>

A sajtó változásával, az eseményekről mozgalmas módon tudósító hírképek megjelenésével, majd egyre gyakoribbá válásával hamarjában megszületett a „szemtanú pillantásával” hitelesített gyors vizuális tájékoztatás igénye. Ezt igazából csak a pillanatfénykép lesz majd képes kielégíteni. Addig azonban a lapok az újságrajzolók munkáit tárták viharesebesen a nagyközönség elé, mint tette a *Magyarország és a Nagyvilág* Perczel Mór pesti fogadtatásáról tudósítva. E „Magyar lapnál bizonyára példátlan e gyorsaság [...] úgy volt lehetséges, hogy a sikerült rajzot egy új találmány fölhasználásával készítettük. E nagy előnyt ezentúl is értékesíteni fogjuk s alkalmi képeink elismert szépségök mellett azon nagy kiváltsággal is fognak bírni, hogy a szó szoros értelmében »alkalmiak« lesznek, amennyiben közvetlenül a tény után s nem több héttel később fognak megjelenni.”<sup>116</sup>

A pillanat megörökítésének igényét tükrözi az a magyarázat is, amit a *Vasárnapi Újság* fűzött a király koronázását bemutató rajzához: „A művész, ki előtt ezúttal nem a művészi vagy tetszési szempont volt az egyedül döntő, túltette magát azon tekinteten, hogy az ünnepély főszemélyeit: az oltár előtt térdelő s Szent István palástjába burkolt királyt, és a templom közepén trónszéken ülő királynét, nem adhatta szemben a nézőnek, hanem egészen hátban kelle adnia. Mert, ha az ünnepély más mozzanatát választja, pl. mikor a király szembe fordulva, a ráövezett kardot kirántja [...] – lehet, hogy bizonyos tekintetben kedvezőbb helyzeteket tüntethetett volna elő, – de föláldozta volna azt, mit a koronázás hű képénél föláldozni egyedül nem volt szabad: magát a koronázás tényének ünnepélyes pillanatát.”<sup>117</sup>

A sajtóillusztráció változásai általánosságban az eseményábrázolásokra is hatottak. Erre utal a Pataki-albumot ért kritika is: „első pillanatra látni, hogy az album képei előbb keletkeztek” – idéz a *Magyarország és a Nagyvilág* egy német lapot.<sup>118</sup> A kifogás annak szól, hogy nem a fotográfiától elvárható módon jelenítették meg a valóságot, nem voltak tehát „alkalmiak”.

A koronázáshoz hasonló szimbolikus jelentőségű eseményekkel kapcsolatban sokáig fennmaradt az ikonszerű képek iránti igény. Bár az 1890-es évektől egyre inkább tért nyertek a sajtóban az eseményeket dokumentáló pillanatképek, a IV. Károly koronázásáról készült fotográfiák kritikái között olyanokkal is találkozunk, amelyek az 1867. évi koronázás képeivel szembeni elvárásokat idézik, s melyek így még mindig kritizálják a fénykép egyéni sajátosságait, az azon-

115 Magyar király koronázási öltözetben. Színezett rézmetszet, Bikkessy-Heinbucher József, Carl Beyer. MNM Tkcs. lelt. sz. 59.313.

116 Perczel Mór i. m. 371.

117 –á–r–: Képek a koronázásról. 4. A koronázás. Vasárnapi Újság 1867. 350. A szöveg szerzője Szász Károly.

118 Pataki-féle koronázási albumról.... Magyarország és a Nagyvilág 1867. 311.



naliság, a valóság élményszerű kiváltásának tulajdonságát és a művészi reprezentációt határozva meg realitásként, azt kérve tehát számon a fényképen is.

Tóth László *A fénykép kudarca* című cikkében írta, nem is reménykedett már benne, hogy a még gyermekcipőben járó filmtechnika, amely egyedül jól megrendezett jeleneteket képes csigalassúsággal visszaadni, alkalmas hű képet adni a koronázás magasztos eseményéről; a fotográfiától, „az egyre tökéletesebb kamerától, egyre nagyobb fényerejű lencsétől [...] a mának ezeroldalas krónikáját vártuk. [...] Nincs a koronázási képek között egyetlen, amelyen egy-egy nagy és bensőséges pillanatnak egyetlen gesztusa, egyetlen színe, egyetlen emlékezetes hirtelen csoportosulása híven, meggyőzően és beszédesen rajta lenne.”

Úgy gondolta a szerző, a fotográfia egyszer képes lesz majd arra, hogy megragadjon „egy szemernyit a hangulatból, amely a koronázáson némely percben igazán történelmivé és emberfölöttivé tudott magasztosulni. A fényképek azonban tele vannak zavaró, oda nem tartozó, bántó, ostoba véletlenekkel. Az eskünél nem látom a király lábait, mert egy kucsma éppen a lencse elé lengett. A menetben a királyné és a trónörökös arany kocsija előtt egy nagy kerek fehér folt éktelenkedik: egy kopasz úr feje.” Azt vetette Tóth a fotográfusok szemére, hogy „festeni akarnak a lencsével”, ahelyett, hogy a „pillanatnak tökéletes megragadására törekednének”. A fénykép hibájául rótta fel, hogy „Nem tudja kivenni az állandót, a jellegzetest, csak a véletlen, a pillanatnyi képet tudja beleégetni az üvegen elkent ezüstbe. [...] Ennél bizony ezerszerre történelmibb, hübb és igazabb még az a kép is, amelyet a Leipziger Illustrierte Zeitungnak festett Schwarmstädt, igen iskolásan, de igen becsületesen. Úgy látszik, a festmény mégiscsak több ma még a fényképnél, még ebben a vonatkozásban is s az unokáink, ha a koronázásra gondolnak anno 1916, nem a művészi fényképész urak felvételeiből fogják a történelmi képzetüket venni, hanem valószínűleg a Benczúr mesteréből, aki majd a maga módja szerint meg fogja ezt festeni.”<sup>119</sup>

### Konklúzió

A fotográfiának köszönhetően Ferenc József koronázása az első történelmi jelentőségű esemény volt, melyet nemcsak a szűk elit, hanem „mindenki láthatott” immár, és amely így fennmaradhatott a vizuális emlékezetben. Az emlékezet azonban, bármi legyen is a tárgya, kiváltképpen, ha a közösség szempontjából sorsdöntő aktusra irányul – identitásképző és lojalitást elősegítő szerepet játszik. Ez különösen fontos annak az elvnek a szem előtt tartása esetén, amit Gombrich így fogalmazott meg: „A fényképeket úgy látni, ahogy először látták őket”.<sup>120</sup> Akkor válhat erre képessé a történész, ha a szövegek recepciójának a kutatásához kifejlesztett érzékkel közelít a képekhez is.

119 Tóth László: *A fénykép kudarca*. Nyugat 1917. márc. 16. 592–593.

120 Ernst Hans Gombrich: *The mask and the face: the perception of physiognomic likeness in life and in art*. In: *Uő-Julian Hochberg–Max Black: Art, perception, and reality*. Baltimore, 1972. 16.

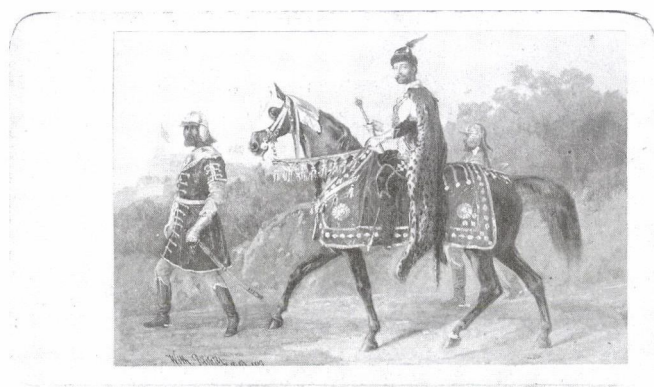
A fénykép paradoxona, hogy rögzülési technikája, sajátos keletkezési körülményei, a közfelfogás szerint, elvileg a valóság lenyomatává, a vizuális emléktörzés egyetlen igazán hiteles médiumává avatták azt a fényképezés korai időszakában is; technikai korlátjai és az emléktörzés természetrajzának a sajátosságai ugyanakkor a megkívánt valóság konstruálásának, az emlékezet irányításának is éppoly hatékony eszközévé tették. A koronázási képekből kiolvasható a közönség által szorgalmazott azon alkotói szándék, hogy az uralkodó és a nemzet közt nagy nehezen megteremtett frigy törésmentesen kapcsolja össze a múltat a jövővel a vizuális emlékezetben is, mintegy visszaigazolv a történeti folytonosságot, a magyar államiság képekben is rögzülő gondolati állandóságának a képzetét. A befogadói elvárást vagy az alkotói szándékot egyáltalán nem csak a technikai precizitás igénye motiválta, mivel a „van” élményét mélyen átítatta a „kell(ene)” által meghatározott szimbolikus tartalom.

Az eseményképekkel szembeni várakozásoknak az 1860-as években a fotográfia önmagában, a hagyományos ábrázoló művészetek segítségével nélkül, nem volt még képes megfelelni. Egymásra hatásukból új képalkotási eljárások jöttek létre, melyek az akkori igényeknek megfelelő módon keltették a valóság benyomását. Ezt a valóságot a fényképi realizmus, a képzőművészetektől örökölt mozgalmasság és a szimbólumteremtő képesség, valamint a sajtóillusztrációban jelentkező aktualitás változó összetételű elegye alkotta.

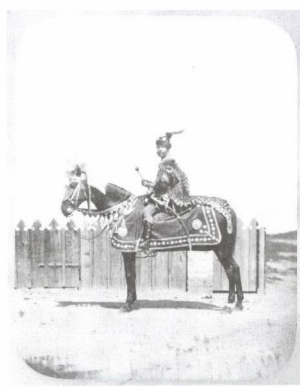
## EMŐKE TOMSICS

### THE REALITY AND ITS IMAGE PHOTOGRAPHY AT THE CORONATION OF 1867

The coronation ceremony of 1867 was the first event of historical significance in Hungary, in which also photographers took part, thus due to cheaply multipliable photograph it could become part of visual remembrance of great mass of people. On the basis of real and reconstruction photographs illustrating the coronation, paintings ordered by the royal court and the aristocracy, figures and drawings illustrating periodicals, this study explores how the photography, which was regarded as the most realistic way of transmitting reality, transformed the techniques of remembering, how the new medium and traditional recording methods exercised mutual influence, and what kinds of expectations of the recipients affected the formation of reality into an image. Neither photography nor the means of traditional arts could live up to expectations towards the pictures by themselves; therefore new methods of recording were born alloying the advantages of both. Clarity of expression and rhetorical influence necessary for becoming a symbol, as provided by tools of the fine arts, and the report-like naturalism of the photo together satisfied the contemporary criteria of visual accuracy regarding events of emblematic importance. Expectation towards pictures was not limited to record merely the reality, but rather its interpretations, the very essence of which was expressing the conceptual continuity of Hungarian statehood in images by presenting the coronation of Francis Joseph king as an act that was an integral part of Hungarian history.



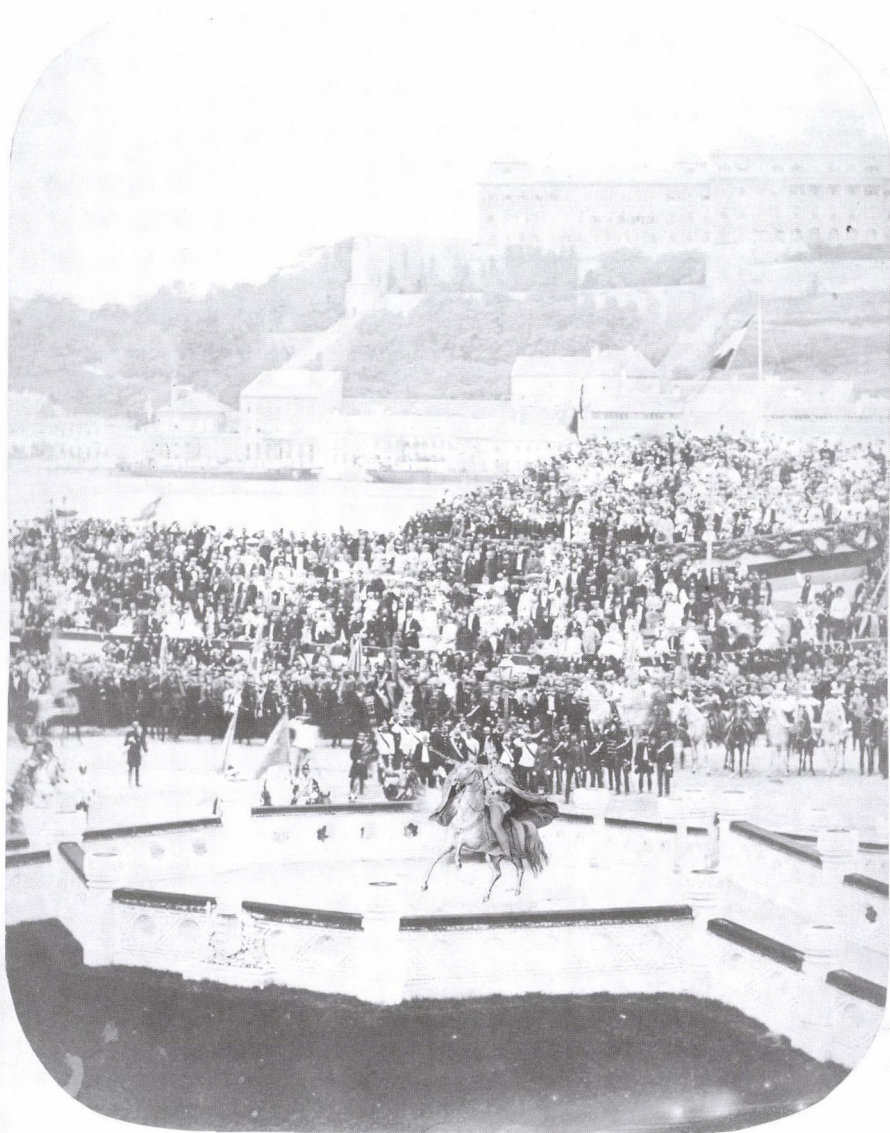
1.



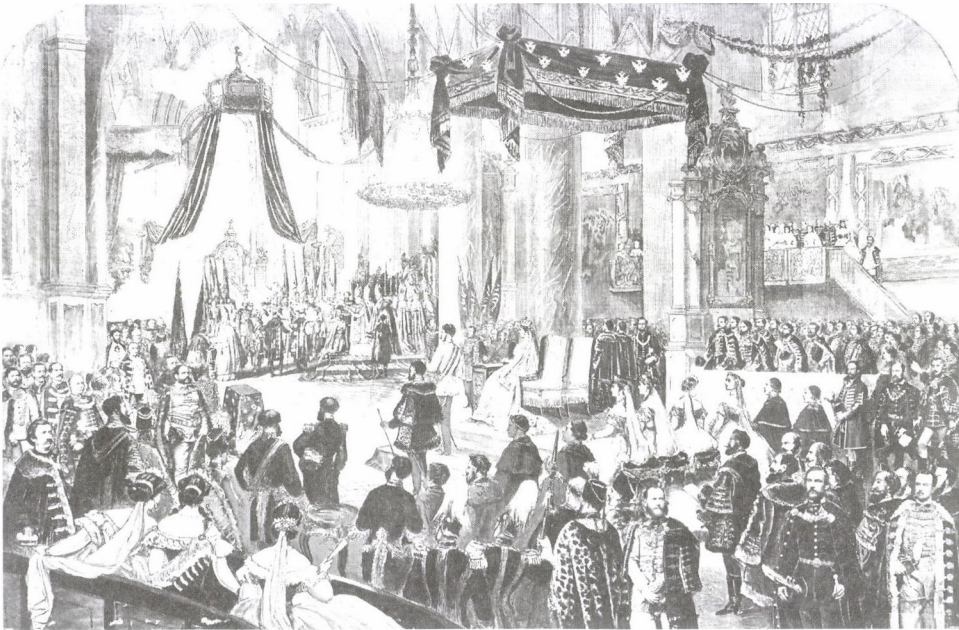
2.



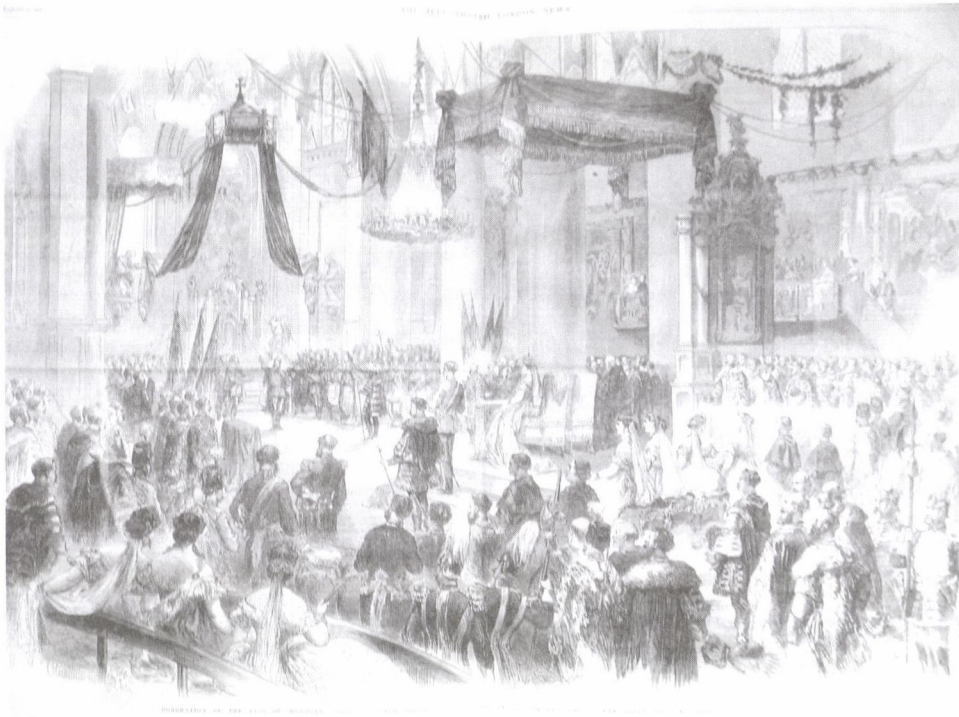
3.







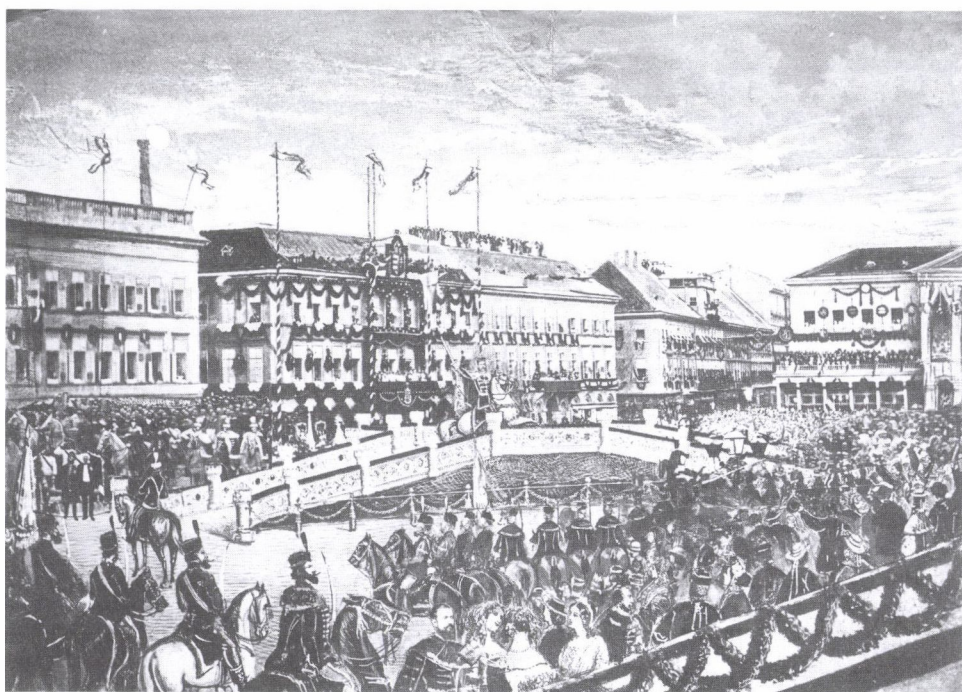
5.



6.



7.



8.

## Képjegyzék

1. Batthyány Ödön herceg lóháton, két csatlóssal. Wilhelm Richter akvarell-jének reprodukciója. Borsos és Doctor felvétele. Vízitkártya. Albumin. Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 322/1957.

2. Batthyány Ödön herceg lóháton. Borsos és Doctor felvétele. Albumin. Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 3038/1958.

3. *Székely Bertalan*: A kardvágás. A koronázási menetet Erdődy Sándor gróf, Károlyi István gróf és Szapáry Antal gróf vezeti. Ismeretlen fényképész reprodukciója. Albumin. Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 302/1958.

4. Ferenc József a kardvágást végzi a Lánchíd téren. Heller József kollázsa (?) Heller József felvétele. Albumin. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma leltári szám: 4090.

5. Ferenc József koronázása a Mátyás-templomban. A fényképből kivágott alakok közül jól azonosítható baloldalt Festetics Béla gróf, Aczél Péter báró, Almásy György, Mikes János gróf, Melczer István báró és Karátsonyi Guidó gróf alakja. Az előtérben jobb oldalt Bolza Péter gróf, Vályi János, Széchenyi Ödön gróf, kissé hátrébb Széchenyi Béla gróf és Bartal György ismerhető fel. A kép alapja Székely Bertalannak a *The Illustrated London News* 1867. június 29-i számában megjelent riportja. Pataki József kollázsa. Pataki József felvétele. Albumin. Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 974/1950.

6. Ferenc József koronázása (Coronation of the King of Hungary). Székely Bertalan riportja. *The Illustrated London News* 1867. június 29. 654.

7. A kardvágás. A háttérben a Lánchíd teret keletről határoló Nákó-palota, a Coburg-palota és a Diana-fürdő, jobbról a Lloyd-palota emelkednek. A kollázs Borsos és Doctornak a *Duna Gőzhajózási Társaság* felvételi irodájának tetejéről felvett fotográfiájából készült. Pataki József kollázsa. Pataki József felvétele. Albumin. Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 976/1950.

8. *Heinrich Ede*: A kardvágás. Akvarell. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok leltári szám: 56.1293.





## ZSOLDOS ATTILA

## Nemes, szepesi nemes, aranyadó

(Jogállás és birtokjog mint lehetőség és eszköz)

A modern kor egységes elvek szerint kialakított egységes intézményrendszerének bővületében élő bürokratája számára a középkori Szepes megye egyfajta *decimo cerchio* lehetett volna. Területén különböző eredetű és nyelvű etnikai csoportok éltek hol egymással elkeveredve, hol elkülönülten. A különféle népek saját „szokás”-aihoz (*consuetudo*) és „szabadság”-aihoz (*libertas*) ráadásul – minden józan megfontolásnak fittyet hányva – rendre külön intézmények is társultak, igaz, ezek nem minden esetben hordoztak magukon etnikai jellemzőket. Az ember helyét a középkor társadalmában kijelölő jogállások ugyanis szintén intézményformáló erővel rendelkeztek: az etnikai és a jogállásbéli szempontok ezért hol egymást erősítve, hol egymást kiegészítve alakították ki a mindennapi élet kereteit. Bürokratánk akkor bizonyosodhatott volna meg végleg arról, hogy valóban a pokolba került, amikor szembesül azzal a ténnyel: ugyanazon személy az önmagában is kusza intézményrendszer több eleméhez is kapcsolódhat egyidejűleg.

Ami azonban pokol az egymással behelyettesíthető elemekből felépülő halmozatokhoz szokott modern ember szemében, valóságos mennyország a középkor szerelmesei számára. Igaz, utóbbiak tisztában vannak azzal is, hogy a különböző eredetű és jellegű intézmények egymás mellett élése nem a Szepesség kizárólagos jellemzője sem a középkori Magyar Királyságban, sem a korabeli Európában. A Szepesség különlegességét az adja meg, hogy története, egyedi vonásainak köszönhetően, csaknem maradéktalanul tükrözi az egész Magyar Királyságra jellemző sokszínűséget.

Az említett különleges vonások a legkevésbé a helyi lakosság etnikai megoszlása terén mutatkoznak meg, mivel a középkori Magyar Királyság kezdettől fogva számos népnek adott otthont. A Szepességben már a Magyar Királyság létrejötté előtt is éltek helyi szlávok, akiknek a számát a 13. század elején megindult,<sup>1</sup> de ki-

1 1212–1213 táján Botch fia Tamás „in Scipus terram deserti loci” kapott a királytól, amelyen „duas magnas villas” telepített ([1217]: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. [= CDES] Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987., I. 169.). A két falu minden kétséget kizáróan azonosítható az időnként Kéttamási néven is emlegetett két Tamási (vagy Tamásfalva) nevű településsel (*Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 88–89.). A két Tamási egyikén, Kistamásin (minoris villa Thomasi in districtu comitatus de Zepes) 1278-ban szlávok éltek (1278: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1–2. [= Csáky] Bp.

váltképp a század második felében kibontakozó telepítések<sup>2</sup> jelentős tömegű szláv ajkú népességgel gyarapították. A magyarok legkorábban a 10. században jelenhettek meg a Szepességben, a 11. században azonban már bizonyosan jelen voltak, mégha egyelőre csak néhány határörtelep erejéig. A 12. század második felétől azonban már jelentősebb létszámú magyar lakossággal számolhatunk. A Szepesség hol *Teutonici*, hol *Saxones* néven emlegetett német ajkú lakói ugyan csak 1249-ben tűnnek fel először forrásainkban,<sup>3</sup> igen valószínű azonban, hogy első képviselőik már a század első felében, vagy akár még korábban megtelepedtek. A Szepességben – csakúgy, mint Erdélyben – a szászok között az Árpád-kori Magyarországon „olasz”-oknak (*Latini*) nevezett, s javarészt minden bizonnyal vallon eredetű telepeseik is éltek.<sup>4</sup>

Ami mármost a terület igazgatási viszonyait illeti, általánosságban elmondható, hogy a 13. századi Szepes épp úgy különböző rendeltetésű ispánságok halmaza volt, mint a Magyar Királyság egésze. A részletek azonban olyan egyedi vonásokat mutatnak, amelyek együttesen kizárólag a Szepességben figyelhetők meg. Magának a megyének a 12. század második felére helyezhető kialakulási folyamata némiképp rejtélyesnek mondható, mivel sem a magyar történetírás által „királyi vármegye”-nek nevezett megyetípus, sem az erdőispánságokból kifejlődő megyék jellemzői nem azonosíthatók a Szepességben a maguk összefüggő rendszert alkotó teljességében, jóllehet mindkét típus elemei fel-felbukkannak forrásainkban.<sup>5</sup> A Szepesség területén belül ugyanakkor számos kisebb igazgatási egység létezett. Külön ispánságban éltek a szászok és az „olasz”-ok, melynek előljáróját hol ispánként (*comes*), hol bíróként (*iudex*) nevezik meg forrásaink.<sup>6</sup> Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez a szepesi szász ispánság már jóval azt megelőzően létezett, hogy 1271-ben V. István király a szepesi szász vendégtelepeseik kiváltságolásakor „ispán vagy bíró” (*comes vel iudex*) választására engedélyt adott volna.<sup>7</sup> A jelenség aligha értelmezhető másként, mint úgy, hogy a

1919. [A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár], I/1. 12–14.), akik között nyilván ott voltak a falu első birtokosa által letelepítettek utódai is.

2 Ld. pl. 1256: CDES II. 382–383.; 1258: CDES II. 415. stb.

3 1249: CDES II. 230.

4 Ld. pl. 1274: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. ( = RA) Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987., II/2–3. 95.; *Analecta Scepusii sacri et profani*. I–IV. ( = *Analecta Scepi*.) Collegit et notis illustravit: Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae–Wiennae, 1774–1778., I. 274–275., vö. még: *Miloš Marek*: Románske obyvateľstvo na Slovensku v stredoveku (Valóni, Francúzi, Taliani, Španieli). *Historický Časopis* 52(2004) 601–630.

5 Vö. *Attila Zsoldos*: Vznik Spišského komitátu. In: *K stredovekým dejinám Spiša*. Zostavil: Miroslav Števík. Stará Ľubovňa, 2003. 15–29.

6 1254: CDES II. 305.; 1257: CDES II. 407.; 1263: Hazai okmánytár. I–VIII. ( = HO) Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., V. 36.; RA I/3. 414.; 1274: HO VIII. 160.; 1280: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. ( = CD) Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., V/3. 47. (*comes Saxonum et Latinorum*); 1282: HO VI. 280.; 1284: RA II/2–3. 339.; 1288: RA II/2–3. 398.

7 1271: *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350)*. ( = VMMS) Zostavovateľ: Ľubomír Juck. Bratislava, 1984. 55.

szepesi királyi uradalom földjein megtelepedő szász *hospesek* sajátos szervezetéről van szó, miként a pozsonyi vár földjein élő vendégtelepesek élén is külön ispán állt.<sup>8</sup> Egyetlenként az Árpád-kori Magyar Királyság területén a szlávok ispánságával is találkozunk a Szepességen;<sup>9</sup> nyilván ebben az esetben sem az „őshonos” szlávok, hanem a királyi uradalomban letelepített *hospesek* szerveztével van dolgunk. Végezetül egy további ispánságként azonosítható a „szepesi nemesek” (*nobiles de Scepus*) 1243-ban kiváltságolt közössége, élén a IV. Béla privilégiumában „bíró”-ként (*iudex*) megnevezett előljáróval,<sup>10</sup> akit azonban a 13. század végén már inkább „ispán” (*comes*) címmel emlegetnek.<sup>11</sup>

A Szepesség 13. századi társadalmát megint csak sajátos vonásai tették az átlagosnál sokszínűbbé. A királyi birtokok és a helyi egyházak szolgálonépeinek<sup>12</sup> helyzete nemigen különbözött az országotól. A jelentős létszámú szász *hospes*közösség különleges, de nem egyedi vonásokkal gazdagította a helyi társadalmat, hiszen az ország számos más területén – kiváltképp Erdély egyes vidékein – hasonló volt a helyzet. A nemességet illetően azonban, amint az köztudomású, a 13. századi Szepesség valóban egyedülálló jellegzetességekkel rendelkezett. Az országos nemesség jogait élvező rokonságok<sup>13</sup> mellett ugyanis itt élt az ország számos más területén is fellelhető partikuláris nemesi csoportok egyike, a 14. századtól kezdődően lándzsásnemeseknek nevezett „szepesi nemesek” közössége.<sup>14</sup>

A jogállások sokszínűsége, a dolog természetéből adódóan, maga után vonta a birtokjogok sokféleségét. Az országos nemesek jól ismert birtokjoga mellett<sup>15</sup> ott élt a „szepesi nemesek” birtokjoga. A kettő közötti legfőbb különbséget az jelentette, hogy míg az előbbi minden megszabott szolgálattól mentes volt,<sup>16</sup> az utóbbi

8 1284: comes hospitum castri: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ordine chron. disposuit, dissertationes et notis illustravit: Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874–1882., III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999., II. 182., vö. *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. Bp. 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 37–41.

9 1274: comes Sclavorum: RA II/2–3. 95.

10 1243: CDES II. 89., vö. még: 1299: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 39. 636.

11 Ld. pl. 1284: CD VII/5. 463.; 1299: HO VIII. 400.; 1300: HO VIII. 415.

12 Ld. pl. 1263: CD IV/3. 137.; 1274: HO VI. 196–197.; 1288: CD V/3. 402.; 1293: Csáky I. 22.; 1294: CD VI/1. 301.

13 *Fekete Nagy A.*: i. m. 311–316.

14 *Hruszky József*: A szepesi „tízlándzsások széke” vagy a „kisvármegye” története. Lőcse, 1895. (A „Szepes Megyei Történelmi Társulat” millenniumi kiadványai III.) és *Fekete Nagy A.*: i. m. 251–301., jogállásukra nézve azonban ld. *Zsoldos Attila*: A nemesség határán. Turul 72(1999) 118–122.

15 Ld. pl. 1256: CDES II. 382–383.; 1264: CD IV/3. 185–188.; 1293: CD VI/1. 250. stb.

16 Ld. pl. 1330: egy nemes perében arra hivatkozott, hogy ő és ősei „sessionem, terras arabiles, possessiones, vineas et alia titulo pure et non aliqua conditione servili maculate nobilitatis et regalium servientum” birtokolnak. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL DF) 200 151.; az oklevél magyar nyelvű regesztáját ld. Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. 221. sz.

után katonai szolgálattal tartoztak birtokosai,<sup>17</sup> ami *conditionalis* jelleggel ruházta fel a „szepesi nemesek” birtoklását. Másfelől azonban a „szepesi nemesek” birtokát annak özvegye vagy leánya is örökölhette, feltéve, ha az özvegy új férje vagy a leány hitvese a birtokhoz kapcsolódó szolgálat teljesítését magára vállalta.<sup>18</sup> Minden jel szerint külön birtokjog társult a szász *hospesek* javaihoz<sup>19</sup> épp úgy, miként a szlávokéihoz is.<sup>20</sup> Sajátos birtoklási formaként jelent meg mindezek mellett a 13. század közepén a Szepességben az aranyadók (*auridatores*) intézménye. Az aranyadás, bár a többitől különböző „szabadság”-nak tekintették,<sup>21</sup> minden jel szerint, ekkor még nem jogállás volt, mint a 14. században,<sup>22</sup> hanem egyfajta bérleti forma: a legkülönbébb jogállású személyek kezén találunk aranyadás kötelezettségével terhelt földeket.<sup>23</sup> Az ilyen birtok minden más adó alól mentesült,<sup>24</sup> s birtokosa fiúörökös nélküli halála esetén, mint látni fogjuk, épp úgy öröklődött leányágon, ahogyan a „szepesi nemesek” birtokai.

Az etnikumok, ispánságok, jogállások és birtokjogok sokszínűségét még kuszábbá tette a Szepességben azok egymással való keveredése. Így kapott a szepesi szászok ispánja, Goblinus ugyanabban az évben, 1263-ban, IV. Bélától egy földet aranyadási kötelezettség mellett,<sup>25</sup> egy másikat pedig a „Szepességben élő többi szász szokása szerint” való birtoklásra (*more Saxonum aliorum in Scepus commorancium*).<sup>26</sup> Volt ugyanakkor a királytól adományként elnyert, aranyadás-sal terhelt föld az országos nemességhez tartozó Görgeiek mindkét ágának, a Svábiaknak<sup>27</sup> és a Görgeieknek<sup>28</sup> a kezén is. Pýrin szász vendégtelepes (*hospes noster* [sc. regis] *de Scepus*) 1248-ban vásárolt meg „szepesi nemesek”-től egy földet, amit a király azzal a feltétellel hagyott jóvá, hogy a birtok új birtokosa is teljesíti a föld után járó szolgálatokat.<sup>29</sup> Más esetben az uralkodó olyan adásvé-

17 1243: CDES II. 89., vö. még pl. 1255: CDES II. 342., 355.; 1256: CDES II. 362. stb.

18 1243: „si quis ex ipsis [sc. nobilibus de Scepus] sine herede decesserit, universa bona tam mobilia quam immobilia ipsius, cui filia, si habeat, vel relicta nupserit, succedant, sed ille ad eadem servicia teneatur, ad que decedens sui succedit, fuerat obligatus”: CDES II. 89., vö. pl. 1399: MOL DL 63 711.

19 1263: HO VI. 114–115.; 1399: MOL DL 63 711.

20 1278: Csáky I. 12–14.

21 1258: CDES II. 415.; 1282: CD V/3. 116–118.; 1292: CD VI/1. 222–223.; 1295: CD VI/1. 374–376.; 1296: HO VII. 253–254.; 1365: Csáky I. 123–124.

22 1330: CD VIII/3. 439–440.; Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. (= AO) Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., IV. 501–502.; 1351: CD IX/2. 103–105.; 1360: CD IX/3. 178–179.

23 Eckhart Ferenc: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 68–70.; Hóman Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 171–172.; Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Századok 61(1927) 377. (2. sz. jegyzet); Fekete Nagy A.: i. m. 317–327.

24 1282: RA II/2–3. 287.; CD VI/1. 222–223.; 1295: CD VI/1. 374–376.; 1296: HO VII. 253–254.

25 1263: HO V. 35–36.

26 1263: HO VI. 114–115.

27 1282: RA II/2–3. 287.

28 1282: CD V/3. 116–118.

29 1248: CDES II. 202.

telbe egyezett bele, amikor is egy „szepesi nemes” olyan szászoknak adta el a földjét, akik a rokonai (*cognati*) voltak, s kötelezettséget vállaltak arra, hogy nemcsak a megvásárolt, hanem az „örökölt” – azaz nyilván szász jogon bírt – földjeik után is (*de illa terra empticia et pariter de terra ipsorum hereditaria, quam ibidem habere dinoscuntur*) arannyal fognak adózni.<sup>30</sup>

Az egymástól különböző jog szerint birtokolt földek felhalmozódása egy-egy birtokos kezén alkalomadtán okozhatott olyan nehézségeket, amelyek kisebb-nagyobb konfliktusok forrásai lettek. A rendelkezésünkre álló adatok például azt mutatják, hogy Csütörtökhely szász lakói különös előszeretettel kerekítették ki határukat különböző környékbeli birtokosoktól megvásárolt földekkel.<sup>31</sup> Talán egy ilyen vásárlás állhatott a háttérben annak, hogy az egyik csütörtökhelyi polgár, bizonyos Pál, a kezén lévő egyik birtokrészt ki akarta szakítani a település határából, ami értelemszerűen azzal is együtt járt volna, hogy azon föld után nem vállal részt a szepesi szászokra 1271. évi kiváltságlevelükben kirótt 300 márkányi királyi adó (*terragium regii*)<sup>32</sup> fizetéséből, amit azonban a szászok közössége megakadályozott.<sup>33</sup> A csütörtökhelyieknek ugyanakkor a saját közösségükön kívül állókkal is meggyűlt a bajuk a kezükön lévő földek miatt. I. Károly már 1330-ban eltiltotta a szepesi várnagyot attól, hogy a csütörtökhelyieket aranyadó földjeik miatt a maga bírói széke elé merészelje idézni, amit azonban 1336-ban kénytelen volt megismételni,<sup>34</sup> s hasonló döntést hozott Károly fia, I. Lajos is 1365-ben.<sup>35</sup>

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a Szepességben egymás mellett létező birtokjogok különbözősége csak bajjal járt: előfordult, s nem is ritkán, hogy ez a helyzet olyan lehetőséget teremtett, amelyet valamely birtokos megkísérelt a maga javára kiaknázni. Az alábbiakban néhány ilyen példát mutatok be a 14. századból. A történetek mindegyikének gyökerei a 13. századba nyúlnak vissza, s így legalább annyira jellemzőek annak viszonyaira, mint a következő századéira.

Az első esetnek a ma Nemessány néven ismert Réti egyik birtokosa, Helbrandus fia Márton a főszereplője. Egy szokványos határperben bemutatta okleveleit, amelyekről úgy gondolta, hogy minden további vitát kizáróan igazolják birtokjogát. Ezek egyike IV. Béla 1255. évi oklevele volt, mellyel a király megerősítette őseit birtokukban, kikötve, hogy a föld után ugyanazzal a szolgálattal tartozzanak, mint amit a többi szepesi jobbágyfiú (*alii filii iobagionum de Scepus*) is teljesít a szabadságukról szóló közös kiváltságlevelét szerint.<sup>36</sup> A másik oklevél III. Andrásnak a szepesi jobbágyfiúk ispánjához intézett parancslevele volt, amely arról értesíti a címzettet, hogy bizonyos személyeket – köztük Márton ősei követke-

30 1262: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VIII. 26–28.

31 1317: Csáky I. 39–41.; 1336: VMMS 124–125., vö. *Fekete Nagy A.*: i. m. 191–196.

32 1271: VMMS 55.

33 1295: Csáky I. 25–26. – Meglehet, hogy arról a darab földről volt szó, amelyet Bald szepesi ispán aranyadási kötelezettséggel hagyott utóbb Pál kezén, ld. 1295: CD VI/1. 374–376.

34 1330: VMMS 117. és 1336: i. m. 124–125.

35 1365: Csáky I. 123–124.

36 1255: CDES II. 347.

ző generációjának tagjait – az uralkodó birtokaikkal együtt kiemelt a szepesi jobbágyfiúk közül (*de numero [...] filiorum iobagionum de Scepus*) és áthelyezte őket a szepesi harcos nemesek társaságába (*in coetum et societatem exercituantium nobilium de Scepus*).<sup>37</sup> A két oklevéllel szemben a királynak a perbe beavatkozó *procuratora* támasztott ellenvetéseket. Kétségbe vonta egyfelől, hogy Márton és ősei teljesítették a IV. Béla oklevelében emlegetett kötelezettségeket, azaz az akkor már tizlándzsásoknak nevezett szepesi jobbágyfiúk szolgálatait, másfelől pedig kinyilvánította: mivel III. András nem volt az ország igaz királya (*verus rex Hungarie*), ilyenformán kiváltságlevelet sem adhatott, amiért is Márton négy ekényi birtoka az uralkodót illeti. Márton perbeli ellenfelei, nyeregben érezvén immár magukat, haladéktalanul felkérték tehát a birtokot, amelyet Zsigmond király nekik is adományozott. Beiktatásuknak azonban Helbrandus fia Márton ellene mondott, s kezdetét vette a felek között a második per.

Az új eljárás során az immár alperessé vált Márton arra hivatkozott, hogy a birtok őt és elődeit is a tizlándzsások állapota, azaz szolgálata címén (*titulo conditionis seu servitii decem lanceatorum*) illeti meg, ellenfelei viszont azt kísérelték meg bizonyítani, hogy Márton elődei a III. Andrástól kapott kiváltságot követően az igaz nemesség címén (*nomine verorum nobilium regni*) birtokolták Rétit. A pert végül az döntötte el Márton javára, hogy az ügyben eljáró nádor által megítélt esküvel sikerült bizonyítania, hogy ősei IV. Béla 1255. évi oklevelének kiadásától kezdve mindig teljesítették a birtok után járó szolgáltatásokat.<sup>38</sup>

Második példánk a Görgei család történetéből való. A család görgei ága őseinek, Jordánnak a leányunokája, Irmtruth 1342-ben apja, Arnold birtokrészeit követelte unokaöccseitől a Szepes megyei nemesek szabadsága és szokása szerint (*iuxta libertatem atque consuetudinem nobilium comitatus de Scepus*), arra hivatkozva, hogy nemzetségükbe tartozik (*esset soror generationis*). A Görgeiek nem is tagadták a rokonságot, de ragaszkodtak ahhoz, hogy Irmtruth mutassa be a jogát bizonyító okleveleit, amire az asszony – az Olasziba való,<sup>39</sup> de „krigi”-ként is emlegetett<sup>40</sup> Gyank özvegye – a „szepesi nemesek” IV. Béla által 1243-ban kiadott, I. Károly király által 1312-ben megerősített kiváltságlevelére hivatkozott.<sup>41</sup> Unokaöccsei minderre azt válaszolták, hogy „akkor, amikor a Szepes megyei nemesek a privilégiumban foglalt szabadságukat elnyerték Béla királytól, az ő elődeik nem voltak még birtokosok Szepes megyében, az ottani nemesek ezen szabadságában sosem éltek, mivel mondott Szepes megyei birtokaikat ezen privilégium kiadása után és nem a szepesi nemesek közösségének közös szabadságával, hanem más szabadsággal szereztek, és mindig is más szabadság szerint

37 1300: CD VI/2. 245–246.

38 1388: Zsigmond kori oklevéltár. I–II/2. (1387–1410). Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958., III–VII. (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001., VIII–IX. (1421–1422). Szerk. Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004., X. (1423). Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. (= ZsO) I. 429., 471., 709. sz.; 1389: i. m. 1034. sz.; 1397: i. m. 5068. sz.

39 1316: MOL DL 40 736.

40 1330: MOL DF 263 131.

41 1342: MOL DL 63 674. és 40 944.

birtokolták” (*eo tempore, quo nobiles de comitatu Scepsiensi libertatem in predicto privilegio contentam a domino Bela rege Hungarie aquirendo obtinuissent, predecessores ipsorum in dicto comitatu Scepsiensi possessionati non fuissent et nunquam in dicta libertate communitatis nobilium perseverassent, quia post emanatione dicti privilegii obtentionis libertatis communitatis nobilium predictas possessiones in dicto comitatu Scepsiensi non sub communi libertate universitatis nobilium, sed sub alia libertate aquisivissent et semper sub alia libertate easdem conservassent*), azaz országos nemességükre hivatkoztak. Állításuk bizonyoságaként be is mutatták az egri káptalan átírásában IV. Béla király 1256. évi oklevelét, mely országos nemesi jogon juttatta őseiknek a mai Toporc és környéke akkor még lakatlan területét,<sup>42</sup> valamint I. Károly 1312. évi oklevelét, mely IV. László 1278. évi, Görgő falut aranyadási kötelezettség mellett a családnak juttató oklevelét átírva, az aranyadás alól felmentette őket, s országos nemesi jogon erősítette meg birtoklásukat.<sup>43</sup> A hosszan elhúzódó per végül 1344-ben megegyezéssel zárult: Irmtruth jóval kevesebbel – lényegében a leánynegyednek megfelelő birtokkal – beérte, míg a többi a rokonság férfitagjainak jutott,<sup>44</sup> ahogyan azt az országos nemesség szokásjoga megkövetelte. Ebben az esetben tehát az országos nemességhez tartozó asszony kísérelte meg azt, hogy apja birtokait a lándzsásnemesség birtokjoga szerint örökölje. Bizonyosra vehető ugyanakkor, hogy nem Görgei Irmtruth volt az első, akiben felmerült ez a megoldás, hiszen egy másik nagy múltú szepesi család, a Berzeviciek történetében kísértetiesen hasonló ügygel találkozunk már jó húsz évvel korábban.<sup>45</sup>

Harmadik példánk szintén a Görgeiekhez kapcsolódik, igaz, csak leányágon. Az előbb említett Irmtruth leánytestvére, Mehcelch ahhoz a Radiszló fia Tóbiáshoz ment férjhez,<sup>46</sup> aki 1282-ben IV. Lászlótól *iure perpetuo* – azaz országos nemesi jogon – a Kostrosinfőnek (*Costrosynfew*) nevezett királyi erdőt kapta adományba.<sup>47</sup> 1293-ban aztán Bald szepesi ispán Tóbiás kérésére az akkor már birtoknak (*possessio*) nevezett Kostrosinfőt aranyadó földként hagyta meg Tóbiás és örökösei kezén.<sup>48</sup> Erre a lépésre azért volt szükség, mert Tóbiás és Mehcelch házasságából csak két leánygyermek született, akik apjuk országos nemesi jogon bírt javaiából csupán leánynegyedre tarthattak volna igényt, az aranyadó földeket viszont teljes egészében megörökölhették. Kostrosinfő történetesen Tóbiás Erzsébet nevű leányának jutott, így ő fizetett utána hitbért anyjának és az asszony új férjének, bizonyos Rikalfnak.<sup>49</sup> Erzsébet férjét, Jánosfalvai Miklós fia Lőrincet 1345-ben mint hamis pecsétek őrzőjét kivégezték, s Kostrosinfőt és más birtokait elkobozták. Az

42 1256: CDES II. 382–383.

43 1278: *Analecta Scepi.* I. 118–119., 1312: i. m. 118–120.

44 1344: MOL DL 63 674. és 40 944.

45 1321: AO I. 607–608. és *Berzeviczy Egyed: A Berzeviczy család nagylomnici levéltárából* 1290–1527. *Történelmi Tár* 2(1902) 595–596.

46 1330: MOL DF 263 131., vö. 1316: MOL DL 40 736.

47 1282: RA II/2–3. 303–304.

48 1293: MOL DL 67 404. és 71 745.

49 1319: MOL DF 281 699.

elítelt fiai közül azonban Jakab Lajos királyhoz fordult, s elérte azt, hogy az uralkodó visszaadassa a birtokokat az elítelt özvegyének, Erzsébetnek és gyermekeinek, mivel azok nem az elítelt Lőrinc, hanem az özvegy apjának jogán voltak a család kezén.<sup>50</sup> Az eredetileg a minden bizonnyal az oldalági rokonság kisemmizésére kitalált megoldás – Tóbiásnak számos testvéréről van tudomásunk<sup>51</sup> –, egy előre nem látható veszély kivédésére is kiválóan alkalmasnak bizonyult. Évtizedek múlva azonban éppen ez okozta a család vesztét. Történt ugyanis, hogy 1378-ban a történetíró Tótsolymosi Apród János küküllei főesperes – más birtokok mellett – Kostrosinfőt is felkérte magának királyi adományként mint fiágon magva szakadt ember birtokát. Tóbiás leszármazottai persze ellentmondtak az adománynak, s az így megindult perben rendre be is mutatták birtokjogukat igazoló okleveleiket: IV. László 1282. évi privilégiumát épp úgy, mint Bald szepesi ispán 1293. évi oklevelét és az 1345. évit, amellyel visszakapták apjuk bűne miatt elkobzott birtokaikat. Az ügyben ítéletet mondó Szécsi Miklós országbíró és bírótársai azonban úgy találták, hogy Tóbiás annak idején csalárd módon (*ficta cautione adinventa*) tette aranyadó földdé adománybirtokát, mert nem születtek fiai, s az aranyadó föld a – szepesi aranyadók jogai értelmében – mindkét nembeli örökösökre szállhat (*more aliorum auridatorum, quorum hereditates et iura possessionaria in proles utriusque sexus eorum condicione ipsorum requirente devolvi solent*). Tóbiás tehát a királyi jogot játszotta ki, amiből az következik, hogy özvegye és örökösei mint a királyi jogok eltitkolói (*veluti iurium regalium celatores*) bírták a földet, amelynek eladományozása ily módon érvényes volt. Tóbiás leszármazottainak az ítélet értelmében be kellett érniük a birtok után nekik járó hitbér és leánynegyed ellenértékével.<sup>52</sup>

A három történet mindegyikében felfedezhetünk olyan elemeket, amelyek a konkrét eseten túlmutató jelentőséget biztosítanak az ügynek. Helbrandus fia Márton pere mindenekelőtt arról tanúskodik, hogy az országos nemesség és a „szepesi nemesek” jogállása közötti különbségek a 14. század végére mitsem veszítettek jelentőségükből. Ennél is érdekesebb annak vizsgálata, hogy vajon III. Andrásnak a per folyamán bemutatott oklevele, amellyel a király bizonyos személyeket – köztük Márton őseit – a „szepesi jobbágyfiúk” (*filii iobagionum de Scepus*) közül kiemelve a „szepesi harcos nemesek” (*exercitantes nobiles de Scepus*) sorába emelt,<sup>53</sup> valóban országos nemesi jogállást biztosított-e a kiváltságoltaknak. A per folyamán mind Helbrandus fia Márton, mind ellenfelei így értelmezték az oklevelet, aminek helytálló volta azonban nem magától érte-

50 1345: MOL DL 67 404. és 71 745.

51 A testvérek hatan lehettek, mivel egyikük, Katalin, a család körtvélyesi birtokának hatodrésztére tartott igényt, ld. 1317: MOL DL 26 738., vö. még: 1343: MOL DL 13 470.

52 1382: MOL DL 67 404. és 71 745. – Az ügyet röviden ismertette már *Fekete Nagy Antal*: Küküllei János 1320–1394. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1934. 121., ill. *Kumorovitz L. Bernát*: Tótsolymosi Apród János mester küküllei főesperes kancelláriai működése. Levéltári Közlemények 51–52 (1980–1981) 23–24.

53 1300: CD VI/2. 245–246.



tődő,<sup>54</sup> mivel a 14. század elején, a kiváltságolás után tehát, Márton ősei a „szepesi nemesek”, s nem az országos nemesek életét élték.<sup>55</sup>

Görgei Irmruth ügyében megint csak az országos és a „szepesi” nemesek közötti különbségek kerültek előtérbe, ez alkalommal a leányági öröklésjogot illetően. A per történetét előadó ítéletével ugyanakkor ritkaságszámba menő adalékkal szolgál arra vonatkozóan, hogy IV. Béla 1243. évi kiváltságlevelét, mely a „szepesi nemesek” szabadságait foglalta írásba, mi módon őrizték a 14. század folyamán: a közösség megbízásából bizonyos társaik tartották azt elzárva (*ipsum privilegium ex concessione et commissione universitatis nobilium comitatus de Scepus apud quosdam nobiles sub conservatione clavium eorundem fuissent inpositum*), akik csak külön bírói parancsra voltak hajlandók bemutatni a per folyamán.<sup>56</sup>

Jogtörténeti szempontból a leginkább érdekesnek mindazonáltal Radiszló fia Tóbiás leszármazottainak pere tűnik. Bármily cél is vezette Tóbiást adománybirtoka aranyadó földdé tételekor, az bizonyos, hogy eljárása a korban, azaz a 13. század végén, teljesen szokványosnak számított. Bald szepesi ispán akkor teljesítette kérését, amikor királyi kiküldetést teljesítve vizsgálta felül a szepesi birtokosok birtokjogait (*ex iusso regis terras et possessiones cuiuslibet condicionarium in districtu Scepsyensi existentes, quis eorum quo titulo sua iura possideret*), azaz rendelkezett a szükséges uralkodói felhatalmazással, s Tóbiás földjét illető döntését is a királyi érdekek szem előtt tartásával (*utilitati et proventui regis invigilans*) hozta meg.<sup>57</sup> Kostrosinfő aranyadó birtokká tétele tehát szabályosan történt, miként Bald számos hasonló intézkedése is.<sup>58</sup> Tóbiás utódai mégis elbuktak a perben, amiben az jutott szerephez, hogy a bíróság a királyi jogot erősebbnek tartotta, mint Bald ispán felhatalmazását. Azt a jogelvet, amelyet Tóbiás utódai kárára alkalmazott a bíróság, a középkori magyar szokásjogot összegző Werbőczy István szintén megfogalmazta *Hármaskönyvében*: azok, akiknek nincsenek örököseik, s így birtokaik haláluk után az uralkodóra szállnának, csak királyi beleegyezéssel rendelkezhetnek javaikról (Partis I. tit. 64.). Werbőczy úgy tanította, hogy az *unica persona* elve csak I. (Nagy) Lajos király 1351. évi törvénye óta van életben, amikor is a király eltörölte az 1222. évi Aranybulla azon rendelkezését, mely szabad rendelkezési jogot adott a királyi szervienseknek birtokaik felett,<sup>59</sup> amiből az következne, hogy a bíróság indokolatlanul alkalmazta az *unica persona* jogintézményét Tóbiás utódai esetében. Valójában azonban a királyi adománybirtokkal a birtokos

54 Vö. Zsoldos A.: A nemesség határán i. m. 120–121.

55 Ld. pl. 1301: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ad edendum praeeparavit: Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980–1987., I. 58. sz.; 1302: i. m. 62–63. és 135. sz.; 1305: i. m. 389. sz.; 1306: i. m. 193. sz. stb.

56 1344: MOL DL 63 674. és 40 944., vö. Fekete Nagy Antal: A szepesi lándzsás nemesség szabadságlevelének sorsa. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7. Bp. 1933. 153–162. és Hradsky J.: i. m. 43–45.

57 1293: MOL DL 67 404. és 71 745.

58 Ld. pl. 1292: CD VI/1. 222–223.; 1295: CD VI/1. 374–376.; 1296: HO VII. 253–254.

59 1222: CDES I. 200. és 1351: Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis–Vera Bácskai. Bp. 1976. 129–130. – Értelmezésükhöz ld.

már az Árpád-korban is csak királyi beleegyezéssel rendelkezhetett,<sup>60</sup> kivéve azon eseteket, amikor az uralkodó ezen általános szabály alól felmentést adó szabad rendelkezési jog biztosításával tette meg adományát.<sup>61</sup>

A három esetnek ugyanakkor szembetűnő közös sajátossága, hogy főszereplőik valamely, az őket megillető országos nemességnél elvileg alacsonyabb társadalmi státust jelentő jogállás előnyeit akarták a maguk javára fordítani. Helbrandus fia Márton attól függően vallotta magát országos nemesnek, illetve tízlándzsásnak, ahogyan azt éppen pillanatnyi érdekei megkívánták, amit nem is lehet felróni neki, hiszen élet-halál harcot folytatott önálló birtokosi egzisztenciája megőrzéséért. Görgei Irmtruth a csupán partikuláris nemességet élvező „szepesi nemesek” jogszkásai alapján igényelte magának apja birtokait, hogy a Szepes megyei nemes és a „szepesi nemes” birtokjoga közötti különbségeket figyelmen kívül hagyva érvényesítse érdekeit rokonai ellenében. Radiszló fia Tóbiás végezetül ténylegesen is aranyadó földdé tette országos nemesi jogon bírt javait, hogy leányai örökölhessék azokat. Kiváltképp Helbrandus fia Márton esete keltheti azt a benyomást, hogy az Árpád-kori státuspererekhez hasonló ügyekkel van dolgunk. Valójában azonban az említett perek nem személyek, hanem birtokok jogállása körül forogtak. Még Réti esetében sem az volt a döntő kérdés, hogy maga Helbrandus fia Márton országos nemes-e vagy tízlándzsás, hanem az, hogy milyen jogon tartja a kezén birtokát, s ha a tízlándzsásokén, akkor teljesítette-e a birtok után járó kötelezettségeket. Jellemző e tekintetben, hogy amikor Helbrandus fia Márton utódai végül megváltak Réti birtoktól, eladván azt a szepesi prépostságnak,<sup>62</sup> a káptalan szükségét látta rendezni a birtok jogi helyzetét. Oklevelet szerzett tehát Zsigmond királytól, mellyel az uralkodó mentesítette a birtokot a tízlándzsások kötelezettségeitől, eltiltva a lándzsás nemesek ispánjait attól, hogy bíraskodási, adózási vagy katonáskodási ügyekben zaklassák a káptalant a birtok miatt.<sup>63</sup> A birtokoknak ugyanis, miként azt a magyar történetírás már régen felismerte, épp úgy megvolt a maguk jogállása, mint a személyeknek.<sup>64</sup> Mivel pedig a Szepességben számos különböző birtokjog élt egymás mellett, nem lehet csodálni, hogy a helyi birtokosok igyekeztek kihasználni az így adódó lehetőségeket hol több, hol kevesebb sikerrel.

*Murarik Antal*: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából 6.) 108–112.

60 Ld. pl. 1231: CDES I. 266.; 1251: CDES II. 260–261.; 1262: A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916., II. 316–317.; 1275: HO VIII. 172.; 1280: HO VIII. 208–209. stb.

61 Ld. pl. 1251: CD IV/2. 95–96.; 1267: RA I/3. 469. stb. – Minderre ld. még: *Pármiczky Mihály*: A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. Bp. 1940. (Az Illés-szeminárium kiadványai 6.).

62 1412: ZsO III. 2471. sz.

63 1418: ZsO VI. 1917. sz.

64 *Illés József*: Az Anjou-kori társadalom és az adózás. Bp. 1900. 85–86.; *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Bp. 2003.<sup>2</sup> 319. (első kiadás: Kolozsvár, 1947.); *Gerics József–Ladányi Erzsébet*: Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. In: *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 287–288.; *Zsoldos A.*: A szent király szabadjai i. m. 183–184.

ATTILA ZSOLDOS  
NOBLES, NOBLES OF SZEPES, TAX ON GOLD  
(LEGAL STATUS AND POSSESSORY RIGHT AS POSSIBILITIES  
AND MEANS)

Within Szepesség (Scepusia), which lied in the northern part of the medieval Kingdom of Hungary and now belongs to Slovakia, ethnic groups of different origins and languages lived sometimes mixing with each other and sometimes in isolation. The own "customs" (*consuetudo*) and "liberties" (*libertas*) of the different peoples involved special institutions as well. Of course, these institutions did not always have ethnic features. The legal status, determining the position of the individual in the medieval society, had also an instituting force: therefore the aspects of ethnic identity and legal status sometimes mutually strengthened, and sometimes mutually weakened each other while creating the frames of everyday life. Another complicating factor was that the same person could belong to several groups of the already perplexed institution system at once. One reason was that not only the individual had an own legal status but the estate as well; this way one could possess lands of different legal status at the same time. It provided an opportunity for the owner to make the best of the differences in possessory rights to his advantage if occasion arose. This study presents three cases when the chief characters tried to exploit for themselves the benefits of the legal status of a social position lower than their due nobility. Generally, the differences in the rights of inheritance relating to possessory rights lied in the background. According to the possessory rights of the nobility, a female child or female children were entitled to only one quarter of their father's estates, this way the rest of the estate fell to the share of the relatives due to the absence of male heir. Nevertheless, in case of a legal status lower than of the nobility, male and female heirs were entitled to paternal inheritance in equal proportion.



BARÁTH MAGDOLNA

## Forradalom után – szovjet szemmel

A budapesti szovjet nagykövetség jelentése a magyarországi helyzetről 1957 februárjában\*

A Kádár János vezette magyar párt- és kormányküldöttség 1957. március 20–28-i szovjetunióbeli tárgyalásairól több dokumentum is napvilágot látott,<sup>1</sup> a megbeszélések előzményeiről, előkészítéséről azonban már jóval kevesebbet tudunk. Ma még az sem teljesen tisztázott, hogy pontosan mikor és kinek a részéről vetődött fel a legfelső szintű találkozó ötlete. Tudomásunk szerint a szovjet külügyminisztérium egy 1956. december közepén kelt, a *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP) Központi Bizottsága (KB) számára készített feljegyzésben bukkant fel első ízben az a javaslat, hogy a Kádár-kormány presztízsének emelése és a Magyarországon tapasztalható szovjetellenes hangulat „gyors és határozott” felszámolása érdekében – ami szerintük a párt és a kormány tevékenységének egyik legfőbb akadályát jelentette – hívjanak meg 1956. december végén magyar párt- és kormányküldöttséget Moszkvába. A tárgyalások napi-rendjén elképzeléseik szerint a magyar–szovjet viszony főbb kérdései szerepeltek volna a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatának fényében.<sup>2</sup> Javasolták, hogy a tárgyalásokról adjanak ki közleményt, amelyben értékelnék a nemzetközi helyzetet – összekapcsolva a magyarországi eseményekkel –, szólnának a magyar–szovjet kapcsolatok fejlődésének perspektíváiról, a Szovjetunió által Magyarországnak nyújtott segítségről, illetve a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. A dokumentum készítői úgy ítélték meg, hogy mindezek az intézkedések emelnék a magyar vezetés tekintélyét és elősegítenék a magyarországi konszolidációt.<sup>3</sup> Az SZKP KB Elnökségének üléseiről készült jegyzőkönyvek még nem áll-

\* A kutatást a Bolyai-ösztöndíj és az OTKA K 72 511. számon támogatta.

1 A moszkvai tárgyalások első napjáról készült feljegyzést közli: Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Vál., előszó, jegyz. Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Bp. 1993. 303–310. A tárgyalásokról az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB), ill. az Ideiglenes Központi Bizottságnak (IKB) adott tájékoztatást ld. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk., jegyz. Némethné Vágyi Karola–Urbán Károly. H. n., 1993. 346–358., ill. III. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna–Feitl István. H. n., 1993. 21–45.

2 A szovjet külügyminisztérium magyar referatúrája már 1956. nov. 30-án elkészített egy 18 pontból álló javaslatcsomagot az 1956. okt. 30-i szovjet kormánynyilatkozat gyakorlati megvalósítására Magyarországgal kapcsolatban. Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizszkoj Federacii (= AVP RF) f. 077. op. 37. papka 188. gy. 17.

3 AVP RF f. 077. op. 37. papka 188. gy. 17.

nak a kutatók rendelkezésére, az úgynevezett Malin-feljegyzések pedig nem tesznek említést arról, hogy a fenti előterjesztést a testület egyáltalán tárgyalta volna.

A magyarországi belpolitikai helyzet alakulását, a konszolidáció menetét azonban élénk figyelemmel kísérték Moszkvában. Amíg az SZKP KB Elnökségének megbízottai, illetve a *Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi* (KGB) vezetője Magyarországon tartózkodtak, elsődlegesen az ő beszámolóik jelentették a szovjet vezetés számára a legfontosabb információs forrást. 1956. december közepétől azonban újra megnövekedett a budapesti szovjet nagykövetség diplomatáinak szerepe. A szovjet diplomácia mindvégig erősen centralizált volt, a nagykövetségek munkáját különböző utasítások, direktívák szabták meg. A nagykövetség jelentő munkáját illetően érvényben volt a budapesti szovjet nagykövet részére 1949. július 9-én adott utasítás, amely szerint annak érdekében, hogy a Szovjetunió befolyása az állami, gazdasági és kulturális élet területén minél jobban érvényesüljön és a „magyar-szovjet barátság” erősödjön, a nagykövetnek személyes kapcsolatot kellett tartania a magyar kormány tagjaival és a jelentős politikai és társadalmi személyiségekkel. Emellett köteles volt tájékoztatni a Szovjetunió külügyminisztériumát a Magyarország és Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatokat érintő problémákról, figyelemmel kellett kísérnie Magyarország és a kapitalista államok kapcsolatának alakulását, ismertetnie kellett a szovjet kormánnyal az ország politikai helyzetét és azokat az intézkedéseket, amelyeket az ellenséges csoportok tevékenységének megakadályozására tesznek. A rendszeres táviratváltáson kívül a nagykövetnek havonta elemzéseket kellett készítenie az ország politikai helyzetéről a külügy számára.<sup>4</sup> A budapesti szovjet nagykövet kettős szerepéből adódóan – Magyarországon nem csupán a szovjet államot, de az SZKP-t is képviselte – fontosabb jelentései vagy közvetlenül, vagy a Külügyminisztérium illetékes osztályának közvetítésével eljutottak az SZKP KB Elnökségének egyes tagjaihoz, illetve az SZKP KB külügyi osztályára is.

1956 decemberétől több olyan feljegyzéssel rendelkezünk, amelyeket a budapesti szovjet nagykövetség diplomatái készítettek a partnereikkel folytatott beszélgetésükről, de az alább közölt dokumentum a legkorábbi általunk ismert forrás, amely összefoglalja a Magyarországon a forradalmat követően lezajlott fontosabb eseményeket, s amely háttéranyagul szolgálhatott az 1957. márciusi kormánytárgyalásokkor. E jelentések arról tanúskodnak, hogy a szovjet nagykövetség informátorainak köre a forradalom előtti időszakhoz képest alig változott, többségükben azokból a politikusokból állt, akiket a Kádár-féle vezetés „rákosista” jelzővel illetett. Az ő helyzetértékelésük markánsan eltért a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) vezetőinek a konszolidáció sikereit hangsúlyozó véleményétől. Egyikőjük, a Szovjetunióból hazatért Altomáré Iván, aki 1952 elejétől 1956 júliusáig az élelmiszeripari miniszteri posztot töltötte be, 1957. január 8-án például arról beszélt a nagykövetség első beosztottjának, hogy véleménye szerint a „kormány és az MSZMP nagyon lassan hajtja végre a munkás-

4 Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. 1. Sztanovlenyije „realnogo szocializma” 1945–1965. Red. I. I. Orlik. Moszkva, 2000. 311.

osztály és a dolgozó parasztság hatalmának megerősítésére vonatkozó intézkedéseket. Az ellenforradalom szétverése az országban, amelyet a Vörös Hadsereg kezdett meg, lényegében abbamaradt.” Úgy vélte, a határozott fellépést akadályozza, hogy a vezetés nem egységes: „Egyfelől van a Kádár elvtárs vezette csoport, másfelől azoknak az elvtársaknak a csoportja, akik részt vettek a spanyolországi eseményekben, s amelyet Münnich elvtárs vezet. Amíg az első csoport a szocialista tábor országainak álláspontján áll, a másik csoport gyakorlati tevékenységében a jugoszláv orientációt támogatja.”<sup>5</sup> Hasonló véleményrel volt a magyarországi helyzetről a moszkvai magyar nagykövet, Boldoczki János is, aki- nek beszélgetőpartnerei a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetői, illetve munkatársai voltak. Ezek az információk nem csupán a külügyi jelentésekbe, de az SZKP KB Elnöksége számára készített összefoglalókba is bekerültek, és befolyásolták a szovjet pártvezetés tagjainak Magyarországról alkotott képét.

Az a tény, hogy a szovjet diplomaták meglehetősen szűk körből szereztek információjukat, eleve egyoldalúvá tette jelentéseiket. Ugyanakkor e dokumentumok olvasásakor nem szabad figyelmen kívül hagynunk készítőik szellemi és ideológiai korlátait sem: a szovjet diplomaták számára az 1956. októberi forradalom nem lehetett más, mint „a belső és a nemzetközi reakció széleskörűen kitervelt összeesküvése”.

\*

Magyar részről a legfelső szintű találkozót elsősorban gazdasági megfontolások miatt szorgalmazták. Kádár János Nyikita Hruscsovnak 1956. november 23-án és december 11-én írt levelében a gazdasági katasztrófa elkerülése érdekében sürgős gazdasági és pénzügyi segítséget kért a szovjet kormánytól. A szovjet párt főtitkára december 14-i válaszlevelében késznek mutatkozott a gazdasági segítségnyújtásra, és utalt arra is, hogy a felvetett további gazdasági kérdések megtárgyalására (például a széntermelés helyzetének és perspektívájának vizsgálata) a szovjet delegáció akár december folyamán kész Budapestre utazni.<sup>6</sup> A szovjet küldöttség és a magyar gazdaságpolitikusok között 1956 decembere és 1957 januárja között több kétoldalú megbeszélésre került sor, és 1957. január 15-én megkezdődtek a magyar–szovjet gazdasági tárgyalások is. Kádár ezzel összefüggésben javasolta a minisztertanács 1957. január 24-i ülésén, hogy a kereskedelmi tárgyalások befejezésével a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság között kormány szinten jöjjön létre megállapodás, melyben gazdasági kérdéseken túlmenően bizonyos politikai kérdéseket is rendeznek. A kormány a javaslatot elfogadta és a kormányközi megállapodás aláírására Kádár Jánost hatalmazta fel.<sup>7</sup>

5 AVP RF f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5.

6 Az ezzel kapcsolatos levélváltást ld. Magyar Országos Levéltár ( = MOL) M-KS 288. f. 9/1956/7. ő. c.

7 MOL XIX-A-83-a 163. d.

A politikai jellegű kérdések felvetését nem csupán Kádár szorgalmazta, a magyar–szovjet viszony rendezésének, illetve a kapcsolatok új alapokra helyezésének szükségességéről az MSZMP ideiglenes vezető testületeiben 1956 novemberében folyamán többször szó esett, s a kérdés gyakorlatilag a magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatásáig napirenden maradt. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) 1956. november 11-i ülésén előbb Fehér Lajos, majd hozzá csatlakozva Földes László javasolta, hogy az MSZMP forduljon az SZKP-hoz, hívja össze a nyolc szocialista párt vezetőit, és tárgyalják meg, hogy milyen alapokra helyezzék a szocialista pártok együttműködését. A javaslatot Földes azzal indokolta, hogy Mihail Szuszlovnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére rendezett ünnepségen elmondott beszédét olvasva olyan érzése van, hogy a SZKP KB nem vonta le a kellő következtetéseket az elmúlt 6–8 évben, vagy akár 1945 óta folytatott politikáját illetően, ezért „a Szovjetunió érdekében, de az egész nemzetközi munkásmozgalom érdekében is szorítani kell az elvtársakat, hogy változtassanak ezen a politkán”.<sup>8</sup>

A két ország közötti viszony tisztázásának kérdését Kádár a szovjet pártelnökség Budapesten tartózkodó vezetői előtt is felvetette. Mint az Malenkov és munkatársai 1956. november 22-i, az SZKP Központi Bizottságának küldött jelentéséből kitűnik, Kádár szerint „a nemzeti kérdés a magyar események fényében mindenekelőtt a szuverenitás és függetlenség kérdése. [...] A tömegek tudni akarják [...], hogyan alakulnak a továbbiakban Magyarország és a Szovjetunió, valamint a többi szocialista ország kölcsönös kapcsolatai. [...] a szuverenitásról, a függetlenségről, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásról, mint olyan elvekről, amelyeken a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kapcsolatok nyugszanak, korábban is többször nyilatkoztunk. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket nem mindig tartottuk be. [...] Konkrétan meg kell mondanunk a népnek, hogyan fognak a gyakorlatban megvalósulni ezek az elvek a jövőben. Tisztázni kell a pártok közötti viszonyt, ezt követően az állami vonalat, és megfelelő távlatot kell adni a kérdésnek.”<sup>9</sup> Kádár a szovjet kormány 1956. október 31-i nyilatkozatának továbbfejlesztésére és konkretizálására tett javaslatot, amely szerinte lehetővé tenné, hogy Magyarország függetlenségének és szuverenitásának kérdésében „pozitív” párt- és kormányprogramot dolgozzanak ki. A már idézett november 11-i KB-ülésen elhangzottak alapján a szovjet politikusok

8 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk., jegyz. Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente. H. n., 1993. 47. A Fehér–Földes-javaslat határozati szintre emelkedett, és ennek megfelelően Kádár nov. 12-én levelet írt Hruscsovnak, amelyben javasolta, hogy az SZKP, valamint a népi demokratikus országok testvérpártjainak küldöttei tanácskozzanak az egymás közötti viszonyról, ill. azon belül a nemzeti kérdéssről a magyarországi események tapasztalatai alapján, és ennek előkészítésére az SZKP KB Elnöksége két-három tagjának Magyarországra küldését javasolta. A válasz már másnap, nov. 13-án megérkezett: Hruscsov egyetértését fejezte ki a tanácskozás összehívásával, és közölte, hogy a Budapesten tartózkodó Szuszlov és Arisztov, ill. a napokon belül odaérkező Malenkov megtárgyalják vele az előkészítéssel kapcsolatos kérdéseket. MOL M-KS 288. f. 9/1956/7. ó. e.

9 Hiányzó lapok 1956 történetéből i. m. 172.



arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar pártvezetésen belül akadnak olyanok, akik hajlamosak bírálni az SZKP-nak a népi demokratikus országokkal kapcsolatos politikáját, s ebben a bírálóban hasonlóságot véltek felfedezni Tito pulai beszédével.

A kétoldalú viszonyt illetően a legélesebben talán Földes László fogalmazott az IKB 1956. december 2–3-i ülésén, a párt feladataival kapcsolatos vitában. Szerinte az MSZMP-nek két kérdést kell megválaszolnia: „Az egyik a Szovjetunióhoz való viszonyunk kérdése. [...] Nekünk nyilatkozni kell arról, hogy [a] Szovjetuniót továbbra is példaképünknek tekintjük, hálásak vagyunk, hogy most ismét segített nekünk, de ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy miben kell új alapokra helyezni viszonyunkat. [...] Meg kell mondani, hogy önállóak és függetlenek vagyunk [...] Meg kell mondani, úgy, ahogy érezzük és gondoljuk, úgy, ahogy a Szovjetunió is gondolja és deklarálja, az egyenjogúság alapján.”<sup>10</sup>

Feltehetőleg az új alapelvek rögzítésének szándékával született az az 1956. december 12-i keltezésű, aláírás nélküli dokumentum is, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettesi iratai között maradt fenn, és *A szovjet–magyar viszony kérdéséhez* címmel meglehetősen kritikusan elemzi a kétoldalú kapcsolatokat 1945-től 1956-ig.<sup>11</sup> A feljegyzésben rögzített vélemény nem vált hivatalos állásponttá, de néhány ott felvetett probléma (mint például a Szovjetuniónak átadott német javak megváltásáért fizetendő tartozás elengedése) felkerült belőle az 1957 januárjában kezdődött gazdasági tárgyalások napirendjére.

1957. február 7-én a magyar–szovjet kormánytárgyalások előkészítésével a kormány Apró Antalt és Horváth Imrét bízta meg.<sup>12</sup> A Külügyminisztériumban a tárgyalásokkal kapcsolatos feladatterv már 1957. február 8-án elkészült. Ez a gazdasági kérdések összeállítása mellett fontosnak tartotta a szovjet–magyar viszony rendezésére vonatkozó állásfoglalás kidolgozását is. A szovjet referatúra február 9-én összeállított napirendtervezetében – amelyet már aznap továbbítottak a kormány titkársága vezetőjének, Olt Károlynak is – a megtárgyalandó politikai kérdések között szerepelt a nemzetközi helyzet értékelése és a két ország közötti kapcsolatok, a magyarországi 1956. októberi események és a belpolitikai helyzet elemzése, a *Varsói Szerződés* és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokkal kapcsolatos kérdések, illetve a két ország jövőbeni politikai együttműködése. A tervezetben a gazdasági kérdések domináltak (a gazdasági kapcsolatok értékelése, gazdasági egyezmények felülvizsgálata, a volt német vagyonért fizetett vételár hátralékának elengedése és az osztrák igények tisztázása, speciális [katonai jellegű] hiteltartozások elengedése, egymilliárd rubel hosszúlejáratú hitelkérelem a Szovjetuniótól, hosszúlejáratú beruházási hitelkérelem stb.), de fel kívánták vetni a kulturális együttműködés problémáit, illetve jogi és konzuli jellegű kérdéseket is.<sup>13</sup> A tárgyalások előkészítése céljából a Külügyminisztéri-

10 Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. I. m. 157–158.

11 A dokumentumot ld. „Nem hivatalos álláspont.” Ismeretlen dokumentum a magyar–szovjet kapcsolatokról 1956 decemberéből. Közreadja: Baráth Magdolna. [www.archivnet.hu](http://www.archivnet.hu) 9. évf. 1. sz.

12 MOL XIX-A-83-a 163. d.

13 MOL XIX-A-2-gg 39. d.

um, a Minisztertanács Hivatala, a Gazdasági Bizottság, a Külkereskedelmi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium képviselőiből bizottság alakult.

A Szovjetunió kormányától Nyikolaj Bulganyin miniszterelnök aláírásával február közepén érkezett meg az értesítés arról, hogy a magyar kormánydelegációt március 6-án várják a két kormány közötti tárgyalások lefolytatására. Ezt Kádár János a kormány február 14-i ülésén jelentette be. Ezt az időpontot azonban a szovjet kormány néhány nappal később március 8-ra módosította, s mivel Kádár szerint ez a magyar delegáció számára csak legfeljebb négynapos tartózkodást tett volna lehetővé, február 21-én kérték a tárgyalások 1957. március 18–20. körüli időpontban történő megtartását. A szovjet kormány pozitív válasza egy héttel később már a magyar vezetés előtt volt.

Ezzel párhuzamosan mindkét fél részéről intenzív előkészítő munka kezdődött. Nyikolaj Patolicsev<sup>14</sup> külügyminiszter-helyettes 1957. február 18-án levélben fordult Borisz L. Vannyikov középépípari miniszterhez, Ivan G. Kabanov külkereskedelmi miniszterhez és K. I. Kovalhoz, a népi demokratikus országokkal való gazdasági kapcsolatokat intéző főigazgatóság vezetőjéhez. Arra kérte őket, írják meg javaslataikat, hogy a küszöbönálló magyar–szovjet tárgyalások alkalmával milyen kérdéseket kellene felvetni, illetve melyek azok a témák, amelyeknek véleményük szerint a tárgyalásokról kiadott közös nyilatkozatban is szerepelni kell.<sup>15</sup> A külügyminiszter-helyettes ugyanezen a napon levelet intézett Vaszilij Szokolovszkijhoz,<sup>16</sup> a Szovjetunió honvédelmi miniszterének helyetteséhez is. Őt ugyancsak arra kérte, tegyen javaslatokat a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásával, illetve mindazokkal a kérdésekkel összefüggésben, amelyeket véleménye szerint a magyar kormánydelegációval való tárgyalások alkalmával meg kellene vitatni.

Szokolovszkij válaszát Patolicsev 1957. február 26-án kapta kézhez, a többiek javaslatait nem ismerjük. A honvédelmi miniszterhelyettes a magyar katonai delegációval 1957 januárjában folytatott tárgyalások alapján úgy vélte, magyar részről felvethetik egy egyezmény megkötésének szükségességét a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok jogi státuszáról. Szokolovszkij ettől nem zárkózott volna el, de csak későbbi időpontban, a helyzet jelentős javulása után tartotta időszerűnek. Számolt azzal is, hogy magyar részről felvetik a magyar hadsereg létszámcökkentésével összefüggésben feleslegessé vált fegyverzet és haditechnika Szovjetuniónak történő átadását is. Utóbbi kérdésben az 1957. január 29–30-i tárgyalások alkalmával abban állapodtak meg a magyar delegációt vezető Münnich Ferencsel, a fegyveres erők miniszterével, hogy a szovjet fél a feleslegessé vált hadianyagoknak csak egy részét veszi át. Szokolovszkij állítása szerint

14 Nyikolaj Szemjonovics Patolicsev 1956–1957-ben töltötte be a külügyminiszter-helyettesi posztot. 1957–1958-ban a külügyminiszter első helyettese, majd 1985-ig külkereskedelmi miniszter volt.

15 AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

16 Vaszilij Danyilovics Szokolovszkij 1949 és 1953 között a Szovjetunió fegyveres erői miniszterének első helyettese, majd 1960-ig a honvédelmi miniszter első helyettese volt. Ezzel egyidejűleg 1952 és 1960 között a szovjet fegyveres erők vezérkari főnöke volt.

javaslataikat az SZKP KB Elnöksége megvitatta és február 2-án határozatot is hozott, amelynek végrehajtása akkor már folyamatban volt.

Miközben a magyaroknak semmilyen információ nem állt rendelkezésükre arra vonatkozóan, hogy Moszkvában miről akarnak tárgyalni velük, a szovjet fél felkészülését segítette az is, hogy Horváth Imre külügyminiszter nem hivatalosan átadta Jurij Andropovnak a magyar–szovjet kormánytárgyalások tárgyalási tematikáját és a közös nyilatkozat magyar tervezetét, amelyet a szovjet nagykövet 1957. február 18-án továbbított Dimitrij Sepilov külügyminiszternek.<sup>17</sup>

Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén foglalkozott a magyar kormánydelegációval folytatandó tárgyalások kérdéseivel, amikor megtárgyalta Anasztasz Mikojan miniszterhelyettes, valamint a magyarországi tárgyalásokat vezető Ivan Fjodorovics Szemicsasztnov külkereskedelmi miniszterhelyettes feljegyzéseit a két ország közötti 1957. évi áruforgalomról és a Magyarországnak történő segítségnyújtásról, valamint a tárgyalásokról kiadandó közös nyilatkozat szövegét. A Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének külgazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottsága az SZKP KB-nak benyújtott előterjesztésében a Magyarországnak nyújtandó gazdasági és műszaki segítségnyújtásra 1750 millió rubelt, ebből 1957-re 1000 milliót javasolt. Ez az összeg magában foglalt 540 millió rubelnyi áruhitelt, valamint 240 millió rubel értékű szabadon felhasználható valutahitelt; a korábban felvett 154 millió rubelt kitevő hitelek törlesztésének elhalasztását 10 évre, 1961-től kezdve; Magyarország 458 millió rubelnyi fegyvervásárlási hitelének elengedését, valamint a német javak Magyarországnak történt eladása után fennmaradt tartozás leírását stb. Az ülésről az SZKP KB Általános Osztálya vezetője, V. Ny. Malin által készített rendkívül szűkszavú feljegyzés arról tanúskodik, hogy az Elnökség tagjai elégedetlenek voltak a javaslatok gazdasági részével. Kaganovics azt firtatta, milyen a magyar gazdaság állapota, hová mennek el a Szovjetuniótól kért pénzek. Többen nem értettek egyet a magyar adósság elengedésével, Molotov egyenesen úgy vetette fel a kérdést: „úgy tesszünk, mintha mi lennénk a hibásak”.<sup>18</sup>

A testület Andrej Gromikót bízta meg azzal, hogy a tárgyalásokra dolgozza ki az államközi kapcsolatokat érintő javaslatokat. A külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozó kormánybizottság javaslatait – amely igyekezett figyelembe venni a magyar fél kívánságait is – az Elnökség nem fogadta el, a vitában elhangzottak figyelembevételével átdolgozását javasolták. A pártvonalon történő tárgyalások előkészítő anyagait a határozat szerint Szuszlovnak és Ponomarenkónak kellett elkészíteni.<sup>19</sup>

17 AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

18 Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. 1. Csernovije protokolnija zapiszi zaszedanyij. Sztjenogrammi. Glav. red. A. A. Furszenko. Moszkva, 2004. 231.

19 Az ülésre készített előterjesztéseket és a határozatot ld. Prezidium CK KPSZSZ. 2. Posztanovlenyija 1954–1958. Glav. red. A. A. Furszenko. Moszkva, 2006. 587–600. Az SZKP KB Elnöksége 1957. márc. 11-én tárgyalta meg Gromiko, ill. a külgazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottság új javaslatait, erről a tanácskozásról azonban nem áll rendelkezésünk forrás.

Kádár János az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB) 1957. február 12-i ülésén jelentette be, hogy megérkezett a hivatalos értesítés a magyar kormánydelegáció fogadásáról. A tárgyalások előkészületeiről az IKB 1957. február 26-i ülésén esett először szó a gazdasági helyzettel összefüggésben Apró Antal hozzászólásában, aki a küszöbönálló találkozót csak gazdasági kérdésekről folyó megbeszélésneként értelmezte, s az akkor folyó csehszlovák tárgyalásokkal hasonlította össze. Mint fentebb már utaltunk rá, Kádár János a tárgyalásoknak kezdetől fogva politikai jelentőséget is tulajdonított, s ennek megfelelően a Külügyminisztérium Kollégiuma által 1957. március 5-én megvitatott előkészítő anyag is foglalkozott politikai jellegű kérdésekkel is. Az előterjesztő Mátyik Pál (a szovjet relációval foglalkozó I. Politikai Osztály vezetője) a tárgyalások célját a következőképpen jelölte meg: „A magyarországi események és az október 30-i szovjet nyilatkozat után szükségessé vált, hogy a Szovjetunió rendezze a kérdéseket a népi demokratikus országokkal. A mi delegációnk tárgyalása a Szovjetunió vezetőivel azt a célt akarja elérni, hogy a viszonyt tisztázzuk, másodsorban újabb gazdasági segítséget akarunk kérni.”<sup>20</sup>

Az ülésen a közös nyilatkozat magyar tervezetének előkészítésekor a legtöbb vitát az váltotta ki, hogy a kétoldalú viszonyban korábban tapasztalt gazdasági és politikai hibákat konkrétan felvessék-e. Szóba került a magyar urán és a forint–rubel árfolyamának a kérdése is, de mivel a gazdasági tárgyalások még nem fejeződtek be, nem jutottak egyetértésre abban a kérdésben, hogy erre a nyilatkozatban ki kell-e térni. A nyilatkozattervezetbe bekerült, hogy a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának kérdéseit külön egyezményben kell szabályozni, és megfogalmazták azokat az elveket is, amelyek alapján az ügyet magyar részről rendezni kívánták. A kormány 3127/1957. (III. 8.) számú, a magyar–szovjet kormánytárgyalások napirendjéről szóló határozata alapján a politikai jellegű kérdések között szerepelt volna a két ország közötti kapcsolatok elemzése, valamint a *Varsói Szerződés* és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kérdése.<sup>21</sup>

A korábbi kétoldalú viszony értékelésére és a *Varsói Szerződés* ügyének érdemi megvitatására vonatkozó magyar javaslat elvetését azonban a szovjet küldöttség számára készített tárgyalási anyag már előrevetítette. Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén kapott felhatalmazás alapján a külügyminisztériumban elkészített tárgyalási direktívák arra utasították a szovjet tárgyaló delegációt, hogy állapodjanak meg a magyarokkal arról: a közös nyilatkozatban a magyar kormány nevében jelentsék ki, hogy „a szovjet csapatok Magyarország területén való ideiglenes tartózkodása szükséges és mindenekelőtt megfelel a magyar nép érdekeinek”.<sup>22</sup> Abban az esetben, ha magyar részről felvetették vol-

20 MOL XIX-J-1-o 10. d. 00 100/5-1957. márc. 5.

21 A határozatot ld. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. 1956. november 14.–1957. június 26. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vágyi Karola–Ripp Zoltán. Bp. 1998. 362–363.

22 AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

na az ideiglenesen Magyarország területén található szovjet csapatok jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésének kérdését, az utasítás úgy szólt: „elvből hozzá kell járulni ilyen megállapodás megkötéséhez, és meg kell említeni a közös közleményben. Ugyanakkor ne jelöljék meg az aláírás időpontját, állapodjanak meg a magyar küldöttséggel annak célszerűségéről, hogy ezt a kérdést később vizsgálják meg, figyelembe véve a magyarországi helyzet fejlődését. Célszerű a kommunikációban olyan nyilatkozatot tenni, hogy a megállapodás megkötéséig mindkét fél konzultálni fog olyan ügyekben, amelyek a szovjet csapatok Magyarország területén való tartózkodásával összefüggésben felvetődhetnek.”<sup>23</sup>

A tárgyalások előkészítése közepette Szemicsasznov március 12-én nyújtotta át Kádár Jánosnak a szovjet kormány válaszát azokra a gazdasági kérdésekre, amelyeket a magyar és a szovjet delegáció 1956. december–1957. január folyamán tárgyalt. A szovjet fél majdnem minden magyar kérdésnek eleget tett. Az Apró Antal által 1957. február 20-án Averkij Arisztov KB-titkárhoz írt 15 oldalas levélben felvetett kérések (a speciális [hadianyag] szállítások során keletkezett 470 millió rubel magyar adósság törlése; a volt német javak kifizetésében fennmaradt 1047 millió forint adósság törlése; az 1950–1955 közötti nem kereskedelmi fizetések során keletkezett magyar károk megtérítése mintegy 100 millió rubel összegben; a 15 évre nyújtott korábbi hitel kamatfizetésének módosítása; a 244 millió rubel korábban nyújtott hitel törlesztésének átütemezése) kedvező elbírálása mellett ígéretet tett arra, hogy megvizsgálják a magyarországi ipari üzemek építéséhez nyújtandó gazdasági és pénzügyi segítség kérdését (ennek mértékét későbbi tárgyalások határozták volna meg), egyetértett a Magyarország területén tartózkodó szovjet hadsereg által igénybevett szolgáltatások szabályozásában, és késznek mutatkozott a szovjet hadsereg magyarországi jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésére is. A szovjet kormánytól érkezett válaszcímlevél azonban mintegy 520 millió rubel értékű áruhitelkérelmet utasított vissza, ami a magyar gazdaság számára rendkívül nehéz helyzetet teremtett.

Március folyamán a szovjet vezetés számára újabb elemzések is készültek. A Szovjetunió Külügyminisztériuma Tájékoztatási Bizottságának elnökhelyettese, I. Tugarinov 1957. március 12-i keltezéssel a küszöbönálló kormánytárgyalásokkal összefüggésben küldte el azt a Magyarország belpolitikai helyzetéről szóló elemzést a párttárgyalások előkészítéséért felelős Mihail Szuszlovnak, amely néhány ponton hasonlóságot mutat a budapesti szovjet nagykövetség itt közölt, majd egy hónappal korábbi dokumentumával. Készítői elismerték, hogy a magyar vezetés jelentős sikereket ért el a konszolidációban, a párt és a kormány politikája egyre világosabb és határozottabb, de a belpolitikai helyzetet továbbra is feszültnek vélték. Aggályosnak tartották, hogy még a párt soraiban sincs teljes egység a Magyarországon végbement események értékelésében és továbbra is erősek a jugoszlávbarát hangulatok a vezetők körében is. A szovjet diplomaták véleménye szerint a magyarországi politikai helyzet stabilizálásában továbbra is

23 Uo.

komoly akadályt jelentettek a nacionalista és szovjetellenes hangulatok, s úgy vélték, „a magyar elvtársak még bizonyos félenkséget és határozatlanságot mutatnak ezekkel a hangulatokkal szembeni harcban”.

Néhány nappal később Tugarinov a Magyar Népköztársaság gazdasági helyzetéről szóló összefoglalót juttatott el az SZKP KB titkárának, amelyben szintén megismétlődnek a gazdaságirányítási rendszert ért kritikák. Miközben a dokumentum elismerte, hogy a magyarok jelentős sikereket értek el a gazdasági élet normalizálásában és a forradalmi események gazdasági következményeinek felszámolásában, hosszan foglalkozott a gazdaságirányítási rendszert illetően a magyar gazdaságpolitikusok között meglévő nézetkülönbségekkel. Az elemzés készítői arra a következtetésre jutottak, hogy e tekintetben még nem sikerült leküzdeni az egyes párt- és gazdasági vezetők körében tapasztalható „nem marxista” nézeteket.<sup>24</sup>

A kormány szintű tárgyalásokon Kádárnak és munkatársainak a remélt szovjet anyagi segítség volt a legfontosabb, hiszen csak ettől remélhették a fenyegető gazdasági helyzet megoldását, a lakosság anyagi igényeinek kielégítését, végső soron a politikai konszolidáció megalapozását. A végeredmény ebben a tekintetben kedvezően alakult: Hruscsov már az első tárgyalás alkalmával kilátásba helyezte a hitelkérdés újratárgyalását, s ígéretet tett arra, hogy a szovjet küldöttség tagjai még egyszer tanácskoznak arról, „hogyan lehetne megtalálni azokat a lehetőségeket, hogy maximálisan kielégítsék a magyar fél kérését”.<sup>25</sup> Magyarországon végül 1957-ben 875 millió rubel áru- és devizahitelt kapott 1961-től kezdődő törlesztésre.<sup>26</sup>

Mindazonáltal az 1957. márciusi moszkvai tárgyalások politikai szempontból sem tekinthetők eredménytelennek. Kádár János bizalmat kapott a szovjet vezetéstől, tárgyalópartnereitől ígéretet kapott arra, hogy Rákosi nem térhet vissza a hatalomba és zöld utat adtak a büntetőeljárás megindításához Nagy Imre és csoportja ügyében. Rákosi SZKP KB-hoz írt levelének említése ugyan valószínűleg szerzett néhány kellemetlen percet Kádár Jánosnak, addigra azonban az SZKP KB Elnökségében már eldőlt: „Kádáron kívül nincs más figura – támogatni kell.”<sup>27</sup> Ezt a szovjet vezetés oly módon is nyomatékosította, hogy határozatilag kötelezte Bulganyint: a március 27-i magyar–szovjet barátsági nagy-

24 Mindkét dokumentumot ld. Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii f. 5. op. 28. gy. 479.

25 Hiányzó lapok 1956 történetéből i. m. 306.

26 MOL XIX-J-1-j SzU Tük. 5. d. IV-100/1957.

27 Az SZKP KB Elnöksége 1957. márc. 27-én, a magyar–szovjet tárgyalások ideje alatt Molotov kérésére tűzte napirendre Rákosi márc. 25-i levelének megtárgyalását. Az Elnökségben Zsukov és Kaganovics azon felvetése ellenére, hogy nem kell a magyar pártügyekbe beavatkozni, végül egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy nem célszerű Rákosi visszatérése Magyarországra. Döntés született arról, hogy a magyar delegációt megismertetik Rákosi levelével, és Bulganyin a nagygyűlésen is beszél majd Rákosi szerepéről. Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. 1. I. m. 241–242.

gyűlésen ítélje el a Rákosi–Gerő-féle vezetésnek a szocializmus építésében elkövetett hibáit.<sup>28</sup>

A kormánytárgyalásokról kiadott közös nyilatkozat és az abban tett ígéret a kétoldalú kapcsolatok egyezményes alapokra helyezéséről új szakaszt nyitott a két ország közötti viszony történetében. Annak ellenére, hogy Kádár és munkatársai „kényes” politikai kérdések felvetésével nem akarták kiélezni a kétoldalú viszonyt, az 1957. március 28-i deklaráció a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata mellett hosszú éveken keresztül hivatkozási alappá vált a diplomáciai kapcsolatok fejlődését elemző szovjet külügyi iratokban.

## DOKUMENTUM

A Szovjetunió magyarországi nagykövetsége

Titkos  
1957. február 18.

A Szovjetunió külügyminiszter-helyettesének  
Patolicsev elvtársnak

Az utóbbi másfél–két hónapban Magyarország belpolitikai helyzetében bizonyos fordulat tapasztalható a javulás irányába. A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány határozott intézkedéseinek és a Szovjetunió, valamint a szocialista tábor többi országa széles körű segítségének köszönhetően az országban a társadalmi, politikai és gazdasági élet további normalizációja zajlik. Mindezzel együtt még mindig akad számos komoly politikai és gazdasági jellegű nehézség és megoldatlan probléma, amelyek a múltban elkövetett hibák és az 1956. október–novemberi ellenforradalmi lázadás eredményeképpen léptek fel.

A magyarországi ellenforradalmi lázadás a belső és a nemzetközi reakció széleskörűen kitervelt összeesküvése volt, amely a magyar nép forradalmi vívmányainak megsemmisítésére, fasiszta diktatúra megteremtésére, Magyarországnak új háborús tűzfészekké való alakítására, a szocialista tábor egységének aláásására, a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom szétverésére irányult. A magyar kommunisták legegészségesebb részének határozott fellépése az ellenforradalom és Nagy Imre kormányának áruló politikájával szemben, az általuk létrehozott Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány, majd az ellenforradalmi lázadás leverése a szovjet csapatok segítségével a nemzetközi reakciónak ezeket a terveit megghiúsították. Új szakasz kezdődött a magyar nép életében és Magyarországnak a szocializmushoz vezető úton való fejlődésében, amelyet a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány november 4-i felhívása, az MSZMP Ideigle-

---

<sup>28</sup> Mitying druzsbi mezdsu narodami Szovjetszkogo Szojuza i Vengerszkij Narodnoj Reszpubliki. Pravda 1957. márc. 28. 2.

nes Központi Bizottsága 1956. november 4-i felhívása<sup>29</sup> és azoknak az utóbbi hónapokban elfogadott határozatai jelöltek ki.

Mind a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány, mind az MSZMP megleghe-  
tősen nehéz körülmények között, az osztályerőknek az országban való kedvezőt-  
len megoszlása közepette kezdték meg tevékenységüket. Az első időben csak a  
munkásosztály kis része támogatta a Kádár-kormányt és viszonyult megértően  
az MSZMP szervezeteinek létrehozásához. A munkásosztályba beáramlott ide-  
gen elemek – a volt gyártulajdonosok és nagybirtokosok, kereskedők, kulákok,  
horthysta tisztek és csendőrök – aktívan felléptek a népi demokratikus rendszer  
ellen, és az ellenforradalom alapvető erejét képezték az ipari üzemekben és a  
közlekedésben. A munkások túlnyomó része, amelyben jelentős számban van-  
nak olyan emberek, akik a parasztok köréből jöttek vagy közvetlen kapcsolatuk  
van a földdel, nem lépett fel az ellenforradalmi lázadás ellen, november 4. után  
viszont a reakció demokratikus jelszavainak engedve, objektív módon előse-  
gítette az ellenforradalmi erők tevékenységét a Forradalmi Munkás–Paraszt  
Kormány elleni harcában. A lázadó elemeknek sikerült megtevesztetni a mun-  
kásosztálynak ezt a részét és a párt irányításának hiánya, valamint a közöttük  
széles körben elterjedt kispolgári, szociáldemokrata és nacionalista nézetek mi-  
att felhasználnia saját céljaira. Ezzel magyarázható például az a körülmény,  
hogy novemberben és december első felében az ország és különösen Budapest  
ipari üzemeinek és közlekedésének döntő többsége sztrájkolt. Az ipari termelés  
színvonala szeptemberrel összehasonlítva jelentősen csökkent és 35–40%-nál  
nem volt magasabb, csökkentek az állami nyersanyagkészletek, az iparcikkek és  
mezőgazdasági termékek. Ennek ellenére a munkások és az alkalmazottak to-  
vábbra is kapták a fizetésüket, ami a pénzügyi helyzet súlyos romlását és az inf-  
láció veszélyét kellett, hogy kiváltsa az országban.

A magyar parasztság összességében nyugodtan viselkedett, kivéve annak  
kulák részét. A parasztság alapvető tömege, amely megértette Mindszenty bíbo-  
ros és a hozzá hasonló emberek restaurációs kijelentéseinek és tetteinek értel-  
mét, nem nyújtott segítséget az ellenforradalmi erőknek. Ezt természetesen elő-  
segítették a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormánynak a dolgozó parasztság  
érdekei védelmére, a paraszti háztartások kollektivizálásának ügyében korábban  
elkövetett hibák kijavítására irányuló programnyilatkozatai és gyakorlati intéz-  
kedései, a földterületek felosztásának végrehajtása stb.<sup>30</sup>

Különösen nagy forrongás volt az értelmiség körében, mindenekelőtt az  
írók, újságírók és a diákok között. Az értelmiség többsége nyíltan kifejezésre jut-  
tatta elégedetlenségét a Kádár-kormánnyal szemben, továbbra is ragaszkodott

29 A kormány felhívása a Szabad Nép 1956. nov. 6-i, az MSZMP IKB felhívása a lap nov. 7-i szá-  
mában jelent meg. Létrejöttük és megjelenésük körülményeire ld. Baráth Magdolna: A Moszk-  
vába menekült magyar pártvezetők 1956. október végi–november eleji tevékenységéről. Múl-  
tunk 50(2005) 1. sz. 272–296.

30 A kormány 1957. jan. 24-i ülésén foglalkozott a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használa-  
ti viszonyának rendezésével és 25 hold felső határig lehetővé tette a föld adásvételét.



az ellenforradalmi lázadás idején felvetett követeléseit teljesítéséhez. A magyar értelmiség alapvető tömege nyíltan ellenségesen viszonyult az MSZMP létrehozásához, elutasította felhívását és programnyilatkozatát.

Az ellenforradalmi erők, miután nyílt fellépésüket leverték, a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP elleni harcban új taktikára tértek át, támogatást találva a nemzetközi reakció, valamint a jugoszlávok részéről. Az ellenséges elemek mindenütt hazug híreszteléseket, ellenséges röplapokat terjesztettek a Kádár-kormánnyal és az MSZMP-vel, a szovjet csapatokkal szemben, terrorizálták a lakosságot, orvul gyilkolva becsületes embereket. A szabotázs és a sztrájkok az ipari üzemekben és a közlekedésben, az 1956. december 4-i és 16-i kormány- és szovjetellenes utcai demonstrációk,<sup>31</sup> a fasiszta provokációk Budapest számos kerületében, Miskolcon<sup>32</sup> és más városokban, komoly akadályai voltak a közrend helyreállításának és az élet normalizálásának az országban. Eközben az ellenforradalom felhasználta saját céljaira a kormány határozatlanságát és jelentős ingadozását, amelyet a létrejötté utáni első hetekben tanúsított. A kormánynak ezt az ingadozását és határozatlanságát bizonyos mértékig magyarázza az, hogy tagjainak egy része kételkedett az ellenforradalmi erők tevékenysége elleni határozott intézkedések meghozatalának szükségességében. A vezető magyar elvtársak sora egészen az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága decemberi üléséig azt a véleményt támogatta, hogy szükség van Nagy Imrének és környezete néhány tagjának a hatalomba történő visszatérésére, valamint a kormány összetételének más pártok képviselőivel történő mielőbbi kibővítésére.<sup>33</sup>

1956. december első felében a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány és a [Magyar] Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága kezdett határozottabb intézkedéseket hozni, amelyek az ellenforradalmi erők leverésére és izolálására, a törvényes rend megteremtésére és az ország gazdasági, politikai és társadalmi életének normalizálására irányultak. Ilyenek voltak az ún. forradalmi bizottságok, területi munkástanácsok feloszlatásáról,<sup>34</sup> az üzemi munkástaná-

31 Dec. 4-ére nőtüntetést szervezett a Központi Munkástanács és értelmiségiek egy csoportja a Hősök terén. Dec. 5-én 12 óra körül több száz nő vonult a Március 15. tér felé, hogy virágokat helyezzenek el a Petőfi-szobor lábánál, de a szovjetek közbelépése véget vetett a megmozdulásnak. Aznap délután újabb tüntetést oszlatott szét a karhatalom a Szabadság téren. Dec. 12-én a Bosnyák téren volt tüntetés, amelyet a karhatalom szétoszlatozott.

32 Miskolcon 1956. dec. 10-én került sor tüntetésre, amikor a szovjetek a tömegbe lőttek. Többen meghaltak, amikor a menekülők alatt leszakadt a Szinva-híd.

33 E vélemény egyik legmarkánsabb képviselője Kőből József volt. Ezzel kapcsolatban ld. pl. hozzászólását az MSZMP IIB 1956. nov. 11-i ülésén. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. I. m. 34–36.

34 A forradalmi bizottságok tevékenységével a kormány már 1956. nov. 19-i ülésén foglalkozott és azzal az indokkal, hogy túllépi hatáskörüket és nem tartják be a kormány rendeletét, szükségesnek tartotta „megfelelő intézkedések” meghozatalát. A „forradalmi bizottságok és más, hasonló elnevezésű társadalmi szervek megszüntetéséről” szóló 17/1956. (XII. 8.) sz. határozatot Münnich Ferenc, a fegyveres erők minisztere saját hatáskörben adta ki (vagyis azt a Minisztertanács nem tárgyalta). A határozat a Magyar Közlöny 1956. dec. 8-i számában jelent meg

csok hatásköréről és tevékenységi köréről elfogadott határozatok.<sup>35</sup> A gyári-üzemi munkástanácsoknak az oda behatolt ellenforradalmi és pártellenes elemektől való megtisztítása céljából szükségesnek nyilvánították ezeknek a tanácsoknak az újjáválasztását. Ezeknek a forradalmi bizottságoknak és munkástanácsoknak néhány vezetőjét, akik nyíltan a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP ellen tevékenykedtek, letartóztatták. Ugyanakkor határozatokat adtak ki katonai-tábori bíróságok létrehozásáról, a fegyvereknek a lakosság részéről történő mielőbbi beszolgáltatásáról, az ipari és közlekedési üzemek védelmének megszervezéséről. A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány szintén számos határozatot hozott, amely az ipari és mezőgazdasági termelés, a kereskedelem megszervezésére, a pénzügyi helyzet javítására, a munka megszervezésének és kifizetésének szabályozására, a munka- és az állampolgári fegyelem megerősítésére irányul. Ebből a célból határozatokat adtak ki az ipari üzemek nyersanyaggal, fűtőanyaggal és elektromos energiával történő ellátásáról, a mezőgazdasági termelőségvetkezetek, állami gazdaságok, gépállomások javainak védelméről, a munkaszüneti napok kérdésének szabályozásáról, a gyári és üzemi munkások, valamint a bányászok fizetésének felemeléséről, néhány adó megszüntetéséről, a nyugdíjfizetés rendjéről stb.

A helyzet normalizálásában fontos szerepet játszottak a belső állambiztonsági egységek és katonai alegységek, amelyeket alapvetően a korábbi magyar hadseregnek a népi demokratikus rendhez hű tiszteiből és katonáiból hoztak létre, s akik a kormány támaszai voltak az ellenforradalom elleni harcban és a társadalmi rend biztosításában.

Nagy politikai jelentősége volt az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 2–5-i ülésének, amely, miután minden oldalról elemezte az októberi eseményeket, azokat ellenforradalmi lázadásnak minősítette, amelynek a népi demokratikus rendszer megdöntése és a fasiszta rendszernek az országban történő visszaállítása volt a célja.<sup>36</sup>

A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP [I]KB számos lépést tett szoros, baráti kapcsolatok kialakítására a többi szocialista országgal az egyenjogúság és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapján. 1956. no-

(589.), de azt a hivatalos lapban történt közzététel előtt a Népszabadság már dec. 5-én ismertette. A kormány dec. 9-én helyezte törvényen kívül a munkástanácsokat.

35 A kormány már 1956. nov. 13-i ülésén elhatározta, hogy rendeletet bocsát ki az üzemi munkástanácsokról. E rendeletében kimondta, hogy a munkástanácsok hatásköre kiterjed az üzemi élet minden területére, határozatait, ha azok az általános érvényű törvényekkel és törvényerejű rendeletekkel nem ellenkeznek, az igazgató köteles végrehajtani. A munkástanács döntött az üzem viszonyainak legjobban megfelelő bérrendszer kialakításában a rendelkezésre álló béralap felhasználásával. Ld. A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 2/1956. (XI. 16.) számú rendelete a munkástanácsnak működéséről. Magyar Közlöny 1956. nov. 20. 572. Ld. még: A forradalmi munkás–paraszt kormány rendelete a munkástanácsok működéséről. Népszabadság 1956. nov. 14. 1.

36 Az MSZMP IKB határozatát az „ellenforradalom” okairól közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. I. m. 238–246.

vember–1957. január folyamán tárgyalásokra és széles körű véleménycserére került sor az NDK, Románia, Csehszlovákia, Bulgária, a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság kormányaival, valamint kommunista és munkáspártjaival, amelyek a teljes egyetértés szellemében zajlottak le.<sup>37</sup>

A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP KB határozott akciói élénk visszhangra találtak a pártaktíva, a munkások jelentős részének körében. 1956. december 6-án zajlott le a dolgozóknak az ellenforradalom leverése utáni első demonstrációja a Kádár-kormány támogatására.<sup>38</sup> A [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány intézkedései és az MSZMP KB decemberi határozatai helyeslésre találtak a decemberben–januárban zajló megyei és kerületi pártaktívákön. A KB irányvonala és a kormány intézkedései elleni egyes fellépéseket a pártaktívák résztvevőinek többsége kellőképpen visszautasította.

Meg kell jegyezni, hogy az MSZMP KB decemberi határozata után a kormány helyes álláspontot foglalt el az alapvető politikai és gazdasági kérdésekben, habár gyakorlati megvalósításukban lassúságot mutatott. Január 5-én a kormány nyilatkozatot tett közzé, amely a magyarországi események marxista–leninista elemzése mellett tartalmazta az államhatalom megerősítésének és további demokratizálásának, az ország gazdasága helyreállítása és továbbfejlesztése aktuális kérdései megoldásának, valamint a dolgozó tömegek életszínvonala emelésének részletes programját.<sup>39</sup> A nyilatkozatban többek között rámutattak arra, hogy az 1956. november 4-én létrejött kormány a munkások és parasztok, a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra kormánya. Ezért a forradalmi kormány egyik legfontosabb feladata a szocialista típusú munkás–paraszt állam, a társadalmi tulajdon, a szocialista törvényesség, a dolgozó nép felszabadulás óta elért demokratikus vívmányainak és jogainak védelme és megerősítése. A nyilatkozatban hangsúlyozták, hogy a kormány az államhatalom további demokratizálását a helyi feltételek és sajátosságok, valamint a baráti országoknak a gyakorlatban bevált tapasztalatainak figyelembevételével éri majd el.

Gazdasági téren a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány fő feladatának a gazdasági nehézségek leküzdését, az ipari termelés emelését és mindenekelőtt a szénkitermelés növelését, az infláció és a munkanélküliség veszélyének megszüntetésére konkrét intézkedések bevezetését, valamint az ipari termelési terveknek felülvizsgálatát jelölte meg, a meglévő lehetőségekből kiindulva. A kormány, abból a célból, hogy a lakossági igények teljesebb kielégítését biztosítsa,

37 Az NDK delegációjával 1956. nov. 20-án, a románokkal nov. 22–23-án folytak tárgyalások. 1957. jan. 1. és 4. között került sor a szovjet, bolgár, csehszlovák, román és magyar vezetők tanácskozására Budapesten. Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. jan. közepén tett kétnapos látogatást Budapesten.

38 A néhány száz fő részvételével zajló tüntetés a Nyugati pályaudvarnál összetűzésbe torkollott a gyárakból érkező és vidékre tartó munkásokkal. A karhatalom fellépése következtében keletkezett lövöldözésnek halálos áldozatai is voltak.

39 A Kádár-kormány programját ld. A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. Népszabadság 1957. jan. 6. 1–4.

lehetségesnek tartotta a magánszektor tevékenységének kiszélesítését az iparban és a kézműves szövetkezetekben. A kormánynyilatkozatban nagy figyelmet szenteltek a mezőgazdasági termelés növelése és intenzívebbé tétele biztosításának, a munkásosztály és a parasztság szövetsége további megerősítése alapján, a szövetkezetek, állami gazdaságok, gépállomások, valamint az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztság támogatásának és megsegítésének. Amint a nyilatkozatban említették, a kormány lehetőséget biztosítva a parasztságnak az ingatlan korlátozott adásvételére, a föld bérbeadására és részesművelésére, egyidejűleg nem engedi, hogy egy család kezén 20–25 holdnál nagyobb föld legyen, valamint, hogy idegen munkaerőt zsákmányoljanak ki. A kormány azzal, hogy bizonyos mértékig engedélyezi a magánkereskedelem fejlesztését, nem fog kárt okozni az állami és szövetkezeti kereskedelem további szélesítésének, a külkereskedelem fejlesztésének valamennyi országgal, különösen a KGST-tagállamokkal, a teljes egyenjogúság és kölcsönös haszon alapján.

Az ország népgazdasági irányítása megjavításának céljából a kormány megteszi majd a szükséges lépéseket az ezen a területen korábban elkövetett hibák kijavítására, tekintettel arra, hogy a demokratikus centralizmus lenini elve a legjobb elismert módszer a gazdaságirányításra is. Többek között intézkedéseket hoznak majd a gazdaságirányítás túlzott centralizmusának csökkentésére, az üzemek nagyobb önállóságának biztosítására, az igazgatók és az üzemi tanácsok hatáskörének szélesítésére.

A nyilatkozatban hangsúlyozták, hogy a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány nagy figyelmet szentel majd a tudomány és a kultúra további fejlesztésének, a magyar nép kulturális színvonala emelésének, a haladó nemzeti hagyományok, valamint a felszabadulás után ezen a téren elért sikerek alapján.

A fent említett és számos más intézkedés végrehajtásának köszönhetően a magyar elvtársaknak sikerült bizonyos eredményeket elérniük az ország belpolitikai és gazdasági helyzetének normalizálásában. A gazdaság legnehezebb szektorában, a bányászatban a helyzet érzékelhetően javult. A napi szénkitermelés meghaladta a 60 ezer tonnát. A bányászatban dolgozók létszáma elérte a 85 300 főt, szemben az októberi események előtti 94 ezres létszámmal. A szénkitermelés növekedésével és a vállalatok elektromosenergia-ellátásának javulásával fokozatosan növekszik az árutermelés az ipar valamennyi ágazatában, az élelmiszeriparban pedig már elérte a szeptemberi színvonalat.

Normalizálták a vasút munkáját. Ez év februárjában a vagonok berakodása 1956 megfelelő időszakával összehasonlítva elérte a 119%-ot, a kirakodás pedig a 130%-ot.

A mezőgazdaságban a Földművelésügyi Minisztérium adatai szerint az őszi vetéstervet 85%-ra teljesítették. Folyik az [októberi] események alatt szétesett mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyreállítása. Már február elején 600 termelőszövetkezetet helyreállítottak.

Lényegesen javult a dolgozó tömegek hangulata. Az ország egészséges demokratikus erői egyre inkább a kormány, az MSZMP körül tömörülnek, támogatják politikai és gazdasági intézkedéseiket. A magyar dolgozóknak az a része,

amelyet az ellenforradalom demagóg, nacionalista jelszavai megtévesztettek, egyre inkább meggyőződik azok népellenes lényegéről, és fokozatosan felismeri annak az útnak pusztító voltát, amelyre a magyar népet a szocializmus ellenségei lökték. Folytatódik a pártszervezetek megerősítése és az MSZMP ideológiai összeforrottságának növekedése, amelyről az utóbbi időben lezajlott gyűlések, többek között a kínai kormánydelegáció tiszteletére rendezett ez év január 16-i budapesti aktíva, az ez év január 27-i csepeli nagygyűlés, valamint az ez év februári újpesti, dorogi és más helyeken tartott pártaktívák tanúskodnak.<sup>40</sup>

Ezzel együtt a helyzet tartós stabilizálásának útján komoly nehézségek vannak. A szénkitermelés meglévő színvonala továbbra is visszafogja a népgazdaság valamennyi ágazatának munkáját. A napi 80 ezer tonna szén szükséglet helyett a népgazdaság most csupán 60 ezer tonnát kap. A szénhiány miatt az elektromos állomások most mindössze 600 ezer kW elektromos energiát termelnek az ország szükségleteinek normális biztosításához szükséges 800 ezer kW helyett. A gépgyártás jelenleg csak 70%-át kapja meg a szükséges elektromos energiának, amelyre tekintettel a gépgyártó üzemek kapacitását egyáltalán nem használják ki teljes egészében. Az energiaigényes termékek előállítása (bauxit, timföld, alumínium) gyakorlatilag szünetel. A vegyipar termelése mindössze 8%-a az október 23-i előtti színvonalnak.

Magyarország kormányának nehézségei vannak a lakosság közszükségleti cikkekkkel történő ellátásában. Tekintettel arra, hogy az ipar október utolsó negyedében, valamint novemberben és decemberben alig dolgozott, nem került áru a kereskedelmi hálózatba. Az októberi eseményeket megelőzően meglévő 14 610 millió forint értékű árukészlet 1957. január 1-jére 6430 millió forintra csökkent az inflációtól megijedt lakosság erősen megnövekedett felvásárlásának eredményeképpen. Egyes árufajták (kötöttáru, kerékpár, motorkerékpár) eltűntek a kereskedelemből. A kereskedelmi hálózatban lévő árukészletek csökkenésével és a fizetésemelés következtében megnövekedett lakossági bevételekkel, a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatásának eltörlésével összefüggésben fennáll a forint elértéktelenedésének veszélye. Jelenleg a pénzforgalom elérte a 7 milliárd forintot, amikor normál körülmények között a forgalomban lévő pénz mennyisége nem haladta meg a 4,5–5 milliárd forintot. A forint stabi-

<sup>40</sup> Ld. Kína miniszterelnöke Magyarországon. Kádár János és Csou En-laj mondott beszédet az MSZMP budapesti aktíváján. Népszabadság 1957. jan. 17. 1–3.; Kádár János: Az elmúlt hónapokban a harc lényege az volt: kié legyen a gyár, a föld. A Magyar Szocialista Munkáspárt XXI. kerületi aktívaértekezlete. Népszabadság 1957. jan. 31. 3.; A mi rendszerünk életereje abban van, hogy a munkás-, paraszt- és értelmiségi tömegekre támaszkodik. Kádár János elvtárs beszéde Salgótarjánban. Népszabadság 1957. febr. 5. 2.; A párt igyekszik kijavítani az MDP egyes vezetői által elkövetett hibákat. Pártnap Békéscsabán és Ajkán. Népszabadság 1957. febr. 5. 3.; Megvédjük a párttag és pártönkivüli funkcionáriusokat az ellenforradalom rágalmaiktól. Apró Antal elvtárs beszéde az MSZMP IX. kerületi aktíváján. Népszabadság 1957. febr. 12. 2.; 3000 résztvevő az MSZMP dorogi pártnapján. Népszabadság 1957. febr. 15. 1.; Pest megyei és angyalföldi kommunisták aktívaértekezlete. Népszabadság 1957. febr. 19. 1.

lítását jelenleg nagymértékben csak az biztosítja, hogy Magyarország a baráti országoktól élelmiszer- és iparcikksegélyt kap.

A Magyar Népköztársaság gazdasági helyzetének normalizálását nagymértékben nehezíti a külkereskedelmi eladósodás a kapitalista és szocialista országok felé. Ez az eladósodás 1956. november 30-i adatok szerint 225 millió dollárt tett ki, ebből a kapitalista országok irányában 180 millió, a szocialista országok felé 45 millió dollárt. A múlt év IV. negyedévében a kapitalista országokkal való külkereskedelem erős csökkenésének és a nagymennyiségű sürgős fizetések (22 millió dollár a negyedév alatt) következtében fennállt a reális veszélye annak, hogy a kapitalista országok Magyarországot fizetéseképtelennek nyilváníthatják és alááshatják pozícióját a világpiacon. Ez csupán azért nem következett be, mert a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kormánya nem csupán fedezi a kapitalista országokkal szemben meglévő rövidlejáratú hiteleket, de meg tudja vásárolni a kapitalista piacokon az ipar működéséhez [Magyarország] számára szükséges nyersanyagok egy részét.

A gazdasági életben szintén vannak negatív jelenségek, mint a közvetlen árucserre meglepte, a munkások és tisztviselők természetbeni juttatása a termelő üzemek által, amelyeket a munkástanácsok szerveznek. Elhúzódott a minisztériumok újjászervezésének munkája és az államapparátus létszámának csökkentése, amely negatívan hat az üzemek irányítására a minisztériumok részéről. A bányászat kivételével az ipar egyetlen ágazatában sem állították még vissza a teljesítménybérezési rendszert. A magyar elvtársak ezt a helyzetet objektív nehézségekkel magyarázzák – a szén, elektromos energia és nyersanyag hiányával. Ugyanakkor még azokon a helyeken sem alkalmazzák a teljesítménybérezést, ahol ezek a nehézségek nincsenek.

A nehézipar számos ágában a munka volumenének csökkenése arra kényszerítette barátainkat, hogy csökkentsék a munkások és alkalmazottak [létszámát]. Jelenleg az országban mintegy 200 ezer munkanélküli van. A munkanélküliséget csupán az év végére lehet felszámolni a gazdasági élet teljes normalizálása után.

A gazdaságirányítás területén még mindig nagy zűrzavar van. Jelenleg a sajtóban, a minisztériumokban és hivatalokban széles körben tárgyalják a gazdaságirányítás meglévő módszerei megváltoztatásának kérdéseit. A kormány 1957. január 5-i nyilatkozatában az erre vonatkozó világos utasítások<sup>41</sup> ellenére a vezető magyar funkcionáriusok egy része azon a véleményen van, hogy el kell utasítani a centralizált gazdaságirányítást és az állami tervezést, valamint át kell hozni Magyarországra a jugoszláv gazdaságirányítási rendszert. Az államgazdaság

41 A kormánynyilatkozat VI. fejezete foglalkozott a gazdasági vezetés módszereivel. A gazdaságirányításról többek között a következő szerepelt a szövegben: „A kormánynak az a nézete, hogy a történelmi tapasztalatok által igazolt lenini demokratikus centralizáció a szocialista építőmunkában a gazdasági vezetésnek is legjobb ismert módszere. A szocialista állam központi irányító szerepe a szocialista gazdasági építésnek nagy jelentőségű és nélkülözhetetlen feltétele. A gazdasági vezetés és tervezés szükséges központosítása nélkül anarchia, s végső fokon a kapitalizmus újjraéledése következne be.”

irányítási módszereinek megváltoztatására vonatkozó javaslatok kidolgozására egy külön bizottságot hoztak létre,<sup>42</sup> amelyet a Statisztikai Hivatal vezetője, Péter György vezet, s aki barátaink véleménye szerint az úgynevezett „jugoszláv út” híve. A bizottságot olyan közgazdászokból állították össze, akik az úgynevezett „gazdasági automatizmusok” teóriáját osztják. Amint a Péter [Györggyel]<sup>43</sup> és a pénzügyminiszter-helyettessel, Antossal folytatott beszélgetésből kiderült,<sup>44</sup> a bizottság olyan irányban tevékenykedik, amely egyenesen ellentétes a kormány január 5-i nyilatkozatában ebben a kérdésben kifejtettekkel. Az említett hangulatokról Kádár elvtárs tud, aki azokat károsaknak és a továbbiakban meg nem engedetteknek tekinti.

Meg kell jegyezni, hogy a gazdaság komoly nehézségei ellenére barátaink nem dolgozzák ki a szükséges intézkedéseket azok saját erőből történő leküzdésére, hanem olyan tendenciát mutatnak, hogy ezeket a nehézségeket a Szovjetunió és a többi szocialista ország hitelei segítségével likvidálják. Az élősdi hangulatok elég erősen megnyilvánulnak a vezető körökben. Ez különösen megmutatkozott a Szemicsasznov elvtárs vezette kereskedelmi delegációnk látogatása idején.<sup>44</sup> Magyar barátaink számos döntő pozícióban (szén, hengerelt áru stb.) a csökkentett tervekre orientálódtak, és felemelték igényeiket ezeknek a termékeknek a Szovjetunióból történő szállítására. A Szovjetuniótól 4 milliárd deviza rubel összegű hitelt kérnek beruházásokra, ugyanakkor csökkentik a fel-

42 A Gazdasági Bizottság 1956. dec. 12-i ülésén döntött arról, hogy az egyes gazdasági kérdések kidolgozására vezető közgazdászok és gazdasági szakemberek bevonásával tíz bizottságot hoz létre. Ennek vezetőiről a kormány dec. 20-i ülésén döntöttek. Péter György e határozat szerint az Ipari Szervezési Bizottság vezetője lett. Az 1957 februárjában létrejött Közgazdasági Bizottság vezetője Varga István, titkára Antos István volt. Tevékenységéről bővebben ld. *Berend T. Iván: Gazdaság útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez.* Bp. 1983. (Nemzet és emlékezet); A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Vál., szerk. Szamuely László. Bp. 1986. 189–264.

43 A beszélgetésről készült feljegyzés nem áll rendelkezésünkre.

44 A Kádár János által kért szovjet segítségnyújtásról tárgyaló kormányküldöttség, amelyet Pautyin, a szovjet tervhivatal első elnökhelyettese vezetett és a magyar gazdaságpolitikusok között 1956 decembere és 1957 januárja között több kétoldalú megbeszélésre került sor. 1957. jan. 15-én Budapesten kezdődtek meg a magyar–szovjet gazdasági tárgyalások, amelyek során a magyarok három kérdés csoportban akartak megállapodásra jutni: a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára okozott kár megtérítése, a magyar gazdasági helyzet stabilizálásához szükséges segítség, ill. a gazdasági struktúra átállításhoz szükséges beruházási hitel. (Feljegyzés a Szovjetunióval folyó gazdasági és pénzügyi tárgyalásokról. MOL M-KS 288. f. 23/1957/21. ó. c.) A tárgyalásokat magyar részről Kiss Árpád, szovjet részről Szemicsasznov külkereskedelmi miniszter-helyettes vezette. A magyar tárgyaló delegáció összességében 4 milliárd rubel beruházási hitel felvételének szándékáról tájékoztatta szovjet partnerét, amelyet elkezdett beruházások befejezésére, az energiaellátás fejlesztésére (ennek keretében a román gáz- és szovjet villamosenergia-import mellett 100 MW-os atomerőmű megépítése is szerepelt volna), valamint a magyar népgazdaság egyes ágainak (híradástechnika, dízelmotorgyártás, műtrágyagyártás) fejlesztésére fordítottak volna. (Tájékoztatás a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről. MOL XIX-A-2-gg 39. d.) Pautyin a magyar beruházási elképzelések célszerűségét és gazdaságosságát illetően a tárgyalások alkalmával több esetben kétségeinek adott hangot, és óvatosságra intette a magyar gazdasági szakembereket.

halmozást a népgazdaságban és növelik a fogyasztás részesedését a nemzeti jövedelemben. Ez a gyakorlat aligha helyes, mivel még inkább növeli az ország eladósodását, és nem veszi kellő mértékben figyelembe a meglévő belső lehetőségeket. (A meglévő gazdasági nehézségekről részletesen ld. 1957. február 18-i 42. sz. [jelentésünket].)<sup>45</sup>

Jelenleg még mindig jelentős hiányosságok vannak az MSZMP tevékenységének szervezésében, habár a tagok száma közelít a kétszázezer főhöz és létrejöttek az alapvető vezető pártszervezetek (megyei, városi és kerületi bizottságok). Az MSZMP-nek még nincs kellő befolyása és tekintélye a széles dolgozói tömegekben, nem foglalja el a szükséges vezető helyzetet a társadalmi és állami életben. Bizonyos aggodalmat vált ki a pártalapszervezetek létrejöttének helyzete és gyakorlati tevékenysége, különösen az ipari üzemekben. *A munkástanácsoknál továbbra is megfigyelhető az a törekvés, hogy akadályozzák a munkásoknak az MSZMP-be történő belépését, az üzemi pártszervezetek tevékenységének kiszélesítését. Számos eset fordul elő, amikor a munkástanácsok különböző indokokkal eltávolítják a becsületes kommunista munkásokat és a mérnök-műszaki munkásokat.* [Kiemelés az eredetiben.] Ez az egyik oka annak, hogy az ipari üzemek pártszervezetei lassan növekednek, s hogy az MSZMP-be belépők között kevés a munkás. Ez év február eleji adatok szerint a budapesti városi pártszervezetnek kb. 39 ezer tagja volt, amely a pártalapszervezetek szerint a következő módon oszlott meg: az üzemi pártszervezetekben 14 197, a hivatalokban 9590, a területi pártszervezetekben 5688, az értelmiség körében 2410, a fegyveres erőknél 2294 és az egyéb pártszervezetekben 4725 fő. Ily módon az ipari üzemek pártszervezeteiben a budapesti pártszervezet összes tagjainak 36,5%-a található. A nagy ipari üzemekben (Csepel, Diósgyőr, Dunapentelei Kombinát, Győri Vagongyár stb.) a pártszervezetek gyengék és kis létszámúak. Tekintettel arra, hogy hiányzik a kellő igényesség, a pártba sok karrierista, sőt ellenséges elem hatol be, akik az MSZMP-tagságukat igyekeznek kihasználni karrierista, a párttól idegen célokra.

Annak ellenére, hogy az MSZMP-nek még nincs meg a szükséges befolyása a dolgozók széles rétegei körében, a helyi pártszervezetek nem fordítanak kellő gondot a párt hajtószíjaira, a szakszervezetekre, az ifjúsági és a dolgozók más tömegszervezeteire. Az ellenforradalmi események hatása alatt a magyar szakszervezetek „függetlennek” nyilvánították magukat, „szabadnak” a párttól és a kormánytól, és főként tagjaik jogainak és anyagi érdekeinek védelmével foglalkoznak. Magyarországon még nincs kommunista ifjúsági szövetség. A munkás, paraszt, egyetemi és tanuló ifjúság utóbbi időben létrehozott szövetségei „függetlennek” nyilvánították magukat a párttól, és természetesen nem képesek a fiatalság szocialista szellemben történő nevelésére.<sup>46</sup> Ez mindenekelőtt az egyete-

45 Az említett jelentés nem áll rendelkezésünkre.

46 Az egységes ifjúsági mozgalom megteremtésének szükségessége már az MSZMP IIB 1956. dec. 5-i ülésén szóba került, de akkor még csak Ifjúsági Titkárság létrehozásáról döntöttek. Az IIB 1957. jan. 25-i ülésén született döntés arról, hogy az ifjúsági mozgalom kérdését – azon belül a Kommunista Ifjúsági Szövetség létrehozását – a Komszomol-delegációval folytatott megbeszélés-



mi és tanuló ifjúság szövetségeire vonatkozik, amelyek még nem szabadultak meg a nacionalista állásponttól és a reakciós befolyástól.

Az MSZMP nagy hiányt szenved vezető káderekben. Ez nagymértékben azal magyarázható, hogy a magyar elvtársak az első időkben helytelen irányvonalat foglaltak el a régi káderekkel, elsősorban a pártaktívával kapcsolatban, és objektíven elősegítették azt, hogy a vezető szervekből azzal az ürüggyel, hogy „rákosisták” és „sztálinisták” nem kevés becsületes, a párt és a szocializmus ügyéhez hű munkatársat távolítottak el. Ennek következtében sok aktivista elvesztette a meggyőződését és alkalmazáson kívül találta magát. Így, az MDP egykori megyei titkárai közül mindössze három fő maradt a helyén. Hasonló a helyzet a párt városi és kerületi bizottságaiban. Most a magyar elvtársak, habár értik korábbi irányvonaluk helytelenségét ebben az ügyben, lassan javítják ki.

A káderek kiválasztásánál a magyar elvtársak jelenleg abból a helyzetből indulnak ki, hogy a pártaktíva egyik része kompromittálta magát a nép szemében, mint „rákosista”, a másik része pedig mint Nagy [Imre] híve. Ennek következtében, véleményük szerint, nehéz olyan embereket találni, akik rendelkeznek a szükséges munkatapasztalattal és a megfelelő politikai felkészültséggel. Mindazonáltal mind a központi, mind a helyi párt- és állami szervekben és tömegszervezetekben nagyon sok gyenge és politikai tekintetben kétes elem van. A KB egyes tagjai nyíltan jobboldali nézeteket vallanak. Így Fehér Lajos, aki a KB-ban a mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozik, jobboldali állásponton áll. Komoly kétségre ad okot az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága néhány más tagjának viselkedése is, mint például Kőből Józsefé (a KB Titkárságának vezetője). Számos decemberben–januárban lezajlott pártaktíván került sor olyan felszólalásokra, amelyekben egyet nem értést fejeztek ki a Központi Bizottságnak az októberi eseményekről, a Nagy-kormány szerepéről adott értékelésével, miközben látható volt, hogy egyes pártaktivisták a Jugoszlávia vezetői (Tito, Kardelj) által elfoglalt álláspontot támogatják.

A pártszervezési és pártpolitikai munka gyengesége oda vezet, hogy jelenleg továbbra is előfordul, hogy a lakosság bizonyos része, különösen az értelmiség, elégedetlen a MSZMP és a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány politikájával.

*A reakciós elemek a kormány és az MSZMP elleni harcban felhasználják a munkástanácsokat, amelyeket az ellenforradalmi lázadás első napjaiban hoztak létre.* [Kiemelés az eredetiben.] A munkástanácsok eszméjének népszerűségére tekintettel az ellenforradalmi elemek arra törekedtek, hogy a politikai hatalom szerveivé alakítsák át őket. Ebből a célból elérték az ágazati és területi tanácsok létrehozását, és arra törekedtek, hogy megalakítsák az országos munkástanácsot abból a célból, hogy szembeállítsák a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormánnyal. A Magyar Népköztársaság Elnöksége [Elnöki Tanács] 1956. november 22-i rendeletének megsértéseképpen, amely úgy határozta meg a munkástanácsok feladatait,

---

lés után az IKB elé kell terjeszteni. A KISZ létrehozásáról végül az MSZMP IKB 1957. márc. 11-i ülésén hoztak határozatot. A KISZ 1957. márc. 21-én alakult meg az Erkel Színházban.

mint az üzemek gazdasági irányításának szerveit, a munkástanácsok túlnyomó többsége az alapvető figyelmet politikai kérdéseknek szentelte. Minden eszközt, többek között a sztrájk szervezését felhasználva, a munkástanácsok nyomást próbáltak gyakorolni a kormányra különböző politikai kérdések eldöntésénél.

Jelenleg egyre inkább világossá válik, hogy a munkástanácsok, amelyeknek vezetésében továbbra is meghatározó szerepet játszanak az ellenséges és szociáldemokrata elemek, megszervezésük pillanatától kezdve az ellenforradalom fegyvereivé váltak, és nem lehetnek megbízható szervei a néphatalomnak.

A munkástanácsok, arra törekedve, hogy fenntartsák maguknak a munkásosztály „politikai” vezéreinek szerepét, akadályozzák az üzemi pártszervezetek munkájának kibontakozását, az MSZMP tömegbefolyásának megerősítését. Emellett a munkástanácsok tevékenysége nehezíti a gazdasági irányítást, sérti az egyszemélyi vezetés elvét.

Nyilvánvalóvá válik, hogy a jelenlegi magyar körülmények között *a munkástanácsok akadályt jelentenek az ország gazdasági, valamint politikai helyzetének stabilizálásában.* [Kiemelés az eredetiben.] Ezért helyes lenne, a pártszervezetek megerősödésének és az MSZMP vezető szerepe megerősítésének mértékében korlátozni a munkástanácsok tevékenységét, az igazgató tanácsadó szervévé alakítva őket.

Az ország helyzetének stabilizálásában nagy nehézségek vetődnek fel a magyar lakosság jelentős részében meglévő nacionalista mámmal, erős szovjetellenes hangulatokkal összefüggésben. A reakciós elemek minden módon igyekeznek ezeket az érzéseket szítani, ellenséges propagandát folytatva olyan kérdések körül, mint a szovjet csapatok részvétele az ellenforradalmi lázadás leverésében és Magyarországon való jelenlétük, a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok stb. A reakció igyekszik meggyőzni a munkásokat, parasztokat és az értelmiséget arról, hogy Magyarország állítólag teljes függőségbe került a Szovjetuniótól és a Kádár-kormányt állítólag „szovjet szuronyok” tartják fenn. A nacionalista mámor, a szovjetellenes érzések különösen erősek az írók, újságírók, az egyetemi és tanuló ifjúság körében, valamint a tudósok és a professzorok-tanárok között. A Magyar Írók Szövetsége gyakorlatilag a reakció és az ellenforradalmi fellépések menedékhelye. A magyar írók 1956. december 28-i tanácskozásának nyíltan ellenforradalmi, szovjetellenes jellege volt. A szavazatok többségével elfogadott egy határozatot, amely megállapította, hogy 1956 októberében Magyarországon állítólag „nemzeti forradalomra” került sor, amely a „szovjet uralom” ellen irányult.<sup>47</sup> Ezt a forradalmat ugyanúgy a szovjet tankok verték le, mint 100 évvel azelőtt a magyar forradalmat az orosz szuronyok. A tanácskozáson néhány író (pl. Zelk Zoltán) kijelentette, hogy „a fasizmus jobb, mint a szovjet beavatkozás”. A reakciós írók ezt a határozatot a lakosság körében terjesztették, egyidejűleg gyűjtést folytatva a lakosság körében az írók javára, akik állítólag elveszítették munkájukat és az októ-

47 Az Írószövetség 1956. dec. 28-i taggyűlésén az írók elvi nyilatkozatként fogadták el Tamási Áron Gond és hitvallás c. írását. A dokumentumot közli: Rainer M. János: Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. Századvég 1987. 4–5. sz. 86–87.

ber–novemberi események alatt megsérültek.<sup>48</sup> Ennek ellenére a magyar elvtársak a legutóbbi időig nem hozták meg a szükséges intézkedéseket a reakciós írók és újságírók provokációs tevékenységének megszüntetésére, és csak ez év január második felében hoztak határozatot az Írószövetség és az Újságírók Szövetsége elnöksége tevékenységének ideiglenes szüneteltetéséről és kormánybiztos kinevezéséről e szövetségek ügyeinek irányítására.<sup>49</sup> Egyidejűleg végrehajtották a legreakciósabb írók és újságírók (Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor és mások) letartóztatását.<sup>50</sup>

Ugyancsak folytatódik a szovjetellenes nacionalista forrongás a művészek és tudósok körében, akik a szovjet művészetet nyíltan naturalistának, a szovjet tudományt dogmatikusnak nevezik. A magyar egyetemisták és diákok többségükben erősen fertőzöttek a nacionalista eszméktől, továbbra is tagadják az októberi események ellenforradalmi jellegét, nyíltan az események kezdete előtt és alatt felvetett törvénytelen követelések teljes teljesítése mellett foglalnak állást.

A meglehetősen elterjedt nacionalista, szovjetellenes hangulatok megléte ellenére a magyar elvtársak még nem fordítanak kellő figyelmet a dolgozók ideológiai nevelésére a proletár internacionalizmus szellemében. Jelenleg nincs valamennyire is komoly küzdelem az ellenséges propagandával szemben, amelyet a belső és a nemzetközi reakció, különösen a Szabad Európa Rádió terjeszt. A magyar elvtársak felesleges türelmet tanúsítanak a nyugati kapitalista országok újságírói és képviselői uszító tevékenységét illetően.

Előfordultak esetek, amikor nemcsak a burzsoá újságok és rádió tudósítói, a kapitalista országok budapesti misszióinak munkatársai, de a jugoszláv újságok tudósítói, a jugoszláv nagykövetség munkatársai is nyíltan beavatkoztak Magyarországon belülyeibe, a munkásokat a munkabeszüntetésre, sőt a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány határozatai elleni fellépésre bujtogatva. A jugoszláv nagykövetség munkatársai közvetlenül az üzemekben terjesztették a Jugoszláviában magyar nyelven kiadott Magyar Szó című újságot, amelynek lapjain olyan anyagokat közölnek, amelyek elősegítik a lakosság körében a szovjetellenes érzések, az MSZMP és a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány elleni gyűlölet szítását. A pártszervezetek még nem folytatnak kellő agitációs és politikai-felvilágosító munkát sem a lakosság, sem az MSZMP tagjai között, habár az utóbbi időben a párt és a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány vezető funkcionáriusai kezdtek gyakrabban felszólalni a pártaktívákon, a munkások, parasztek és az értelmiség gyűlésein. A színházak és mozikk műsorán nyugati darabok és filmek dominálnak, valamint azoknak a magyar alkotóknak a darabjai, amiket az utób-

48 A segélyezési akcióról ld. *Standeisky Éva*: Az írók és a hatalom 1956–1963. Bp. 1996. (56) 108–112.

49 Az Írószövetség működését a belügyminiszter 1957. jan. 17-én függesztette fel. A kormány 1957. jan. 18-i ülésén döntött Siklósi Norbertnek az Írószövetséghez kormánybiztosként való kiküldetéséről. Az Újságíró Szövetség Önkormányzatát 1957. jan. 20-án függesztette fel a belügyminiszter és ügyeinek intézésére kormánybiztosként Szabó Bélát nevezte ki.

50 1957. jan. 19-én tartóztatták le Háy Gyulát, Lengyel Balázst, Tardos Tibort és Zelk Zoltánt, valamint Novobáczky Sándor és Löcsei Pál újságírókat.

bi időben nem mutattak be vagy eszmei helytelenség miatt levettek műsorról. A jó irányban történő észrevehető elmozdulás ellenére a magyar sajtó és rádió még mindig nem biztosítja a párt és a kormány politikájának megmagyarázását a lakosság körében. Az újságok szerkesztőségében és a rádióbizottságban még mindig reakciós érzelmű emberek vannak. Az újságok lapjain és különösen a rádióadásokban időnként megjelennek egyes cikkek, amelyek ócsárolják a magyarországi szocialista építés sikereit, ami elősegíti a magyar lakosság különböző rétegeiben a szocialistaellenes tendenciák fenntartását. Ugyanakkor a magyar újságok, többek között az MSZMP központi lapja, a Népszabadság, keveset közöl az élenjáró dolgozók, a dolgozó parasztok és az értelmiség [olyan] megnyilvánulásaiából, amelyben értékelik az országban lévő helyzetet, viszonyukról a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP programnyilatkozataihoz és gyakorlati intézkedéseikhez.

Meg kell említeni, hogy az utóbbi időben a magyar sajtó lényegesen nagyobb figyelmet kezdett fordítani a Magyarországra irányuló imperialista propaganda, a provokációs híresztelések leleplezésére, az október–novemberi események ellenforradalmi lényegének és más fontos politikai kérdéseknek a bemutatására. Az utóbbi két–három hétben a magyar újságok harcot indítottak a szovjetellenes propagandával szemben. Ugyanakkor ezt nem lehet elmondani a magyar rádióról, amely ez idáig a kormány részéről megfelelő ellenőrzés nélkül működik. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a magyar elvtársak az MSZMP KB legközelebbi ülésén külön meg akarják vitatni a rádióbizottság működésének kérdéseit.<sup>51</sup>

A magyar elvtársak nagy nehézséget tapasztalnak a többi párt tevékenysége megújításával összefüggésben. Erről a kérdésről nem egyszer szó esett a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának programnyilatkozataiban, valamint a párt és a kormány vezetőinek felszólalásaiban. A magyar elvtársak helyesen úgy vélik, hogy a szociáldemokrata párt tevékenységének felújítása nem célszerű, mert az a munkásosztály szakadásához, a munkások egy részénél a reakciós tendenciák erősödéséhez vezetne, és azonkívül komoly akadálya lenne az MSZMP vezető szerepe biztosításának az országban. A magyar elvtársak ugyancsak tartózkodnak a kiscgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt tevékenységének megújításától, tekintettel arra, hogy az ország helyzete valójában még nem stabil. Azonkívül ezen pártok tevékenységének megújulásával összefüggésben felvetődne a velük való együttműködés formájának, az MSZMP vezetése alatt álló politikai blokk létrehozásának kérdése. Jelenleg az említett pártok vezetői számos fontos politikai kérdésben olyan álláspontot foglalnak el, amely lényegében ellentétes az MSZMP fő irányvonalával. Ez látható a „Nyilatkozatból Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rend-

51 A rádiózás időszzerű kérdéseivel az MSZMP IIB 1957. febr. 12-én foglalkozott, ezen belül első-sorban a nemzetközi hullámhossz-egyezmény módosításával, az ellenséges propagandaadások elleni védekezéssel, valamint a szovjet–magyar műsorcserevel. A Magyar Szocialista Munkás-párt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. I. m. 110–111., 123–125., 132.

jének alapelemeiről és a politikai kibontakozásról”, amelyet a Nemzeti Parasztpárt Végrehajtó Bizottságának tagja, Bibó István 1956 decemberében elküldött a nagykövetségre.<sup>52</sup> Bibó közlése szerint ezt a „Nyilatkozatot” jóváhagyták a Szociáldemokrata Párt, a Kiszgazdapárt, a Parasztszövetség, a Magyar Írók Szövetségének stb. vezetői. A „Nyilatkozat” az októberi eseményeket forradalminak, demokratikusnak értékeli, amelyek vívmányait – a munkástanácsok létrehozását, teljes önigazgatásukat, a munkások jogát a sztrájkra, a paraszti életforma szabadságát, a beszolgáltatás eltörlését és a pártmonopólium megszüntetését – alkotmányos úton meg kell erősíteni. A „Nyilatkozatban” felhív az osztálybéke megteremtésére. A „Nyilatkozat” szerzői szerint a politikai hibákat a megbékélés szellemében kell elítélni. Senkit nem szabad elítélni olyan tevékenységért, amelyben „politikai meggyőződése” vezette. A „Nyilatkozatban” hangsúlyozzák valamennyi létező párt aktív részvételének szükségességét a társadalmi életben és az ország vezetésében az egyenlőség alapján, és ezzel magával tagadják az MSZMP vezető szerepét. A „Nyilatkozat” nyilvánvalóan másolja az egyes kapitalista országok állami felépítését, javasolja független alkotmánybíróság megszervezését, amelynek joga és kötelessége az alkotmánynak nem megfelelő törvények megsemmisítése, valamint működési engedély kiadása a politikai pártoknak és tevékenységük betiltása. A „Nyilatkozatnak” azt a részét, amely a Szovjetunióval való kapcsolatokat érinti, szovjetellenes szellemben állították össze. Megállapítják benne, hogy a Szovjetunió állami vezetői, akiket állítólag az október 23-án felszámolt „bűnös rendszer” képviselőinek információi megtevésztettek, nem látták, hogy Magyarországon a forradalmi erők egyhangúlag a szocializmus ügye mellett álltak és állnak. Ezek az erők képesek megvédeni a szocializmus vívmányait „mindenféle restaurációs politikától” és képesek maguk is fenntartani a belső rendet az országban. A „Nyilatkozatban” arra is rámutatnak, hogy a meglévő helyzetben, amelyet a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása váltott ki, nem lehet megerősíteni a belső rendet és biztosítani a termelés normális menetét. A „Nyilatkozat” tartalmából látható, hogy szerzői világosan felvetik Magyarország semlegességének ötletét. Rámutatnak a Varsói Szerződés revíziójának szükségességére, és azt javasolják, hogy a szovjet csapatok kivonása után vegyék be az alkotmányba azt a rendelkezést, hogy „Magyarország határain belül semmilyen külföldi fegyveres erőnek nincs joga tartózkodni és nem szervezhetnek külföldi katonai harcászati bázist”.<sup>53</sup> Ami a hasadóanyagok gyártásához szükséges nyersanyagokat illeti, azt kizárólag az 1956-ban valamennyi nagyhatalom által létrehozott Nemzetközi Szervezet árusíthatja. Ugyanennek a szervezetnek a joga ellenőrizni a hasadóanyagok magyarországi termelését, tárolását és alkalmazását. Ily módon ez a „Nyilatkozat”

52 Ld. *Bibó István*: Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979. Bp. 1990. 189–196.

53 Pontosán: „Magyarország határain belül semmiféle idegen fegyveres alakulat nem tartózkodhatik és idegen katonai támaszpontok nem létesíthetők”. *Bibó I.*: i. m. 196.

szerzőinek arról a törekvéséről tanúskodik, hogy megpróbálják Magyarországot Nyugat felé orientálódó, burzsoá típusú állammá átalakítani.

A többi párt tevékenységének felújítása közvetlenül összefügg a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány összetételének kiszélesítésével. Jelenleg a magyar kormány hat miniszterből áll, 13 minisztérium megléte mellett,<sup>54</sup> miközben néhány miniszter gyenge és nincs megfelelő tekintélye (Apró, Rónai, Kossa). Ez a körülmény komoly akadálya a demokratikus erőknek a [Forradalmi] Munkás–Paraszt Kormány és az MSZMP körül való konszolidálásában, pozíciójuk megerősítésében.

Magyarország belső helyzete, a jó irányban történő érzékelhető elmozdulások ellenére továbbra is bonyolult és feszült. A magyar elvtársak előtt nagy munka áll a párt sorainak megerősítésében, a komoly gazdasági nehézségek leküzdésében, az ellenforradalmi lázadás következményeinek felszámolásában az ideológia és a társadalmi élet területén. Jelenleg el lehet mondani, hogy a magyar elvtársak, bizonyos ingadozás és bizonytalanság után az ellenforradalmi földalatti mozgalom és hatása felszámolásának határozott útjára, a proletárdiktatúrának az országban történő megerősítésének útjára léptek. Magyarország munkásosztálya egyre határozottabban kezdi támogatni a párt és a kormány határozatait, és kezd véget vetni a reakció próbálkozásainak. Az MSZMP határozott politikája, amely a magyar nép alapvető érdekeit fejezi ki, valamint az MSZMP-nek a Szovjetunió és a szocialista tábor valamennyi országa részéről történő támogatása és segítése garancia arra, hogy Magyarország sikeresen kikerül a jelenlegi nehéz helyzetből. Nekünk továbbra is támogatást és segítséget kell nyújtani Magyarországnak ennek a célnak az elérésében.

A Szovjetunió magyarországi nagykövetségének ideiglenes ügyvivője

V. Asztafjev

AVP RF f. 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

54 A Kádár-kormányban az első időszakban a Minisztertanács elnökén, Kádár Jánoson és elnökhelyettesén, Münnich Ferencen kívül Marosán György, Horváth Imre, Kossa István, Apró Antal, Dögei Imre és Rónai Sándor voltak a tagjai, akik egy-egy területet felügyeltek. Az egyes minisztériumok élén ekkor a kormány által megbízott vezetők álltak.

MAGDOLNA BARÁTH  
AFTER THE REVOLUTION – THE SOVIET VIEWS  
THE REPORT OF THE SOVIET EMBASSY IN BUDAPEST ON THE  
HUNGARIAN SITUATION IN FEBRUARY 1957

The activity of the Kádár government, formed with Soviet assistance on 3 November 1956, was closely monitored further on in Moscow from the very beginning. On behalf of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union party representatives staying in Hungary and head of the Committee of State Security (KGB) constantly sent their reports on the Hungarian situation. While preparing the visit of the representatives of the Hungarian party and government to the Soviet Union in March 1957, several comprehensive diplomatic analyses were made in order to provide a survey of the internal and economic situations and the most significant measures of the Hungarian government and the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP). The document presented in this volume was one of the analyses, and it was written by the chargé d'affaires ad interim of the Soviet embassy in Budapest for deputy foreign minister Patolichev.

The introduction of the document presents the preparations for the negotiations in Moscow in March 1957, and the decisions and measures of the Soviet and the Hungarian governments and of the leading bodies of the two parties in connection with the preparations. It also mentions those "delicate" subjects – first of all the question of the Soviet troops staying in Hungary – which were repeatedly discussed during the preparations and in which the opinions of the two sides widely differed. Finally, the study gives a brief evaluation on the results of the negotiations.







## **Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel**

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:  
*Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.*
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:  
*Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.*
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:  
*Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.*
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:  
*Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.*
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.



## E számunk szerzői

- BALOGH JUDIT PhD, habil., egyetemi adjunktus  
(Miskolci Egyetem)
- BARÁTH MAGDOLNA PhD, habil., osztályvezető  
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti  
Levéltára)
- MOLNÁR ANTAL PhD, tud. főmunkatárs  
(MTA Történettudományi Intézete)
- TAMÁSI ZSOLT PhD, tanár (Marosvásárhely)
- TOMSICS EMŐKE főmuzeológus  
(Magyar Nemzeti Múzeum)
- ZSOLDOS ATTILA az MTA doktora, osztályvezető  
(MTA Történettudományi Intézete)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

A Történelmi Szemle 2009-es évfolyamának megjelentetését  
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete  
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató  
A szerkesztési, tördelési munkálatokat  
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte  
Vezető: Kovács Éva  
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva  
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy  
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft  
Előfizetőknek: 850 Ft

*TERJESZTI A MAGYAR POSTA*

Előfizethető bármely hírlapkészbesítő  
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)  
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.  
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799  
(megjegyzés rovatban feltüntetendő  
Történelmi Szemle előfizetés).  
Példányonként megvásárolható  
az MTA Történettudományi Intézetében  
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

**TÖRTÉNELMI SZEMLE**



2009 | 4



2010 FEBR 0 9

00016  
AF 617

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

## ■ A TARTALOMBÓL

- *ERDÉLYI GABRIELLA*  
TABUK ÉS EMLÉKEZET  
A DÓZSA-FELKELES MÍTOSZAIBAN
- *GÖMÖRI GYÖRGY*  
OLDENBURG, LUBIENIECKI  
MEG A TUDÓS ERDÉLYIEK
- *HAJDU TIBOR*  
KATONÁK, HIVATÁSOS TISZTEK  
A MAGYAR ÉS AZ OROSZ  
FORRADALMAKBAN (1917–1921)
- *STANDEISKY ÉVA*  
A TÖMEG ÖTVENHATBAN

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI  
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE  
LI. ÉVFOLYAM, 2009. 4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)  
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),  
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,  
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,  
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,  
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

---

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

Erdélyi Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban	461 –
Flóra Ágnes: Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában	481
Gömöri György: Oldenburg, Lubieniecki meg a tudós erdélyiek. A Royal Society első évtizedének levelezése	503
Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921)	519
Vörös Boldizsár: Jelképek, szállóigék, ünnepségek. Kulturális jelenségek forradalmakban és ellenforradalomban	541
Standeisky Éva: A tömeg ötvenhatban	561

### MŰHELY

Palasik Mária: Az értelmiség az értelmiségről – a politikai rendőrség iratai alapján	585
--	-----

### MEGEMLÉKEZÉS

Fodor Pál: Emlékezés Szakály Ferencre	603
---------------------------------------	-----

ERDÉLYI GABRIELLA

## A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban

Canimich Kelemen, bácsi egyházmegyes pap 1515. április 7-én a következő kérelemmel fordult X. Leó pápához: „amikor egy katona mellett írrok volt Tamás [...] bíboros seregében, s hadat hirdettek a hitetlenek ellen, ő tudatlanságában és mivel a kapitány maga nem merte, levelet hamisított a keresztény magyar király és a főtisztelendő bíboros úr nevében a keresztény híveknek címezve [...], hogy csatlakozzanak a hitetlenek elleni harchoz. Miután sok keresztény összegyűlt, [...] a kapitánytól való félelmében, mivel másképp a halál veszedelméből nem menekülhetett, részt vett sokféle összecsapásban, harcban, fosztogatásban, megerőszakolásban, gyújtogatásban, laikusok és talán klerikusok megölésében, amelyet a kapitány seregével követtek el a keresztények ellen. Végül pedig, szintén a kapitány által erre kényszerítve, a seregből sok embert Temesvár alá küldött, ahol mindkét részről rengetegen meghaltak, és sok nemi erőszakot, fosztogatást és kihágást követtek el”.<sup>1</sup>

Kelemen pap bő fél évvel az események lezárultát követően vetette papírra történetét a Magyar Királyságot 1514 áprilisa és augusztusa között feldúló hadieseményekről, amelyet a történetírás azóta Dózsa-felkelésnek vagy parasztháborúnak nevez. Időben ő az első azok között, akik az elkövetkező évtizedben – 1525-ig bezárólag – hivatalos kérelem formájában Rómában a pápa kegyelmét kérték amiatt, hogy a háborús eseményekben részt vettek. A szóban forgó 15 kérelmezőben közös, hogy a kérelmezés pillanatában valamennyien klerikusok, felszentelt papok vagy szerzetesek voltak, vagy azzá kívántak lenni. A legfelső kegyelemre a pápai hivatal által kibocsátott levél formájában mindenekelőtt kánonjogi státusuk helyreállítása érdekében volt szükségük, amelyen csorba esett azáltal, hogy a háborús öldöklésben vettek részt.

A kollektív erőszak<sup>2</sup> kutatói gyakran keresik a választ olyan kérdésekre, hogy mi motiválhatta az erőszakot elkövetőket, milyen társadalmi pozíció predestinálhatott valakit arra, hogy részt vegyen egy felkelésben. Az 1514. évi fel-

1 Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentiaria Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum (= ASV SPA) vol. 59, fol. 72rv.

2 A „kollektív cselekvés, ill. a „kollektív erőszak” tekintélyes nemzetközi irodalmának és elméleteinek történeti áttekintésére és kritikai elemzésére ld. *Clark McPhail: The Myth of the Madding Crowd*. New York, 1991.

kelés eddigi történetírói elbeszélése – a köztörténeti magyarázatok mellett – javarészt ezekre a kérdésekre keresi a választ.<sup>3</sup> A magyar történetírás – forráshiány miatt is – ritkán tett kísérletet arra, hogy a háborút alulnézetből ábrázolja.<sup>4</sup> A pápai bírósághoz beadott kérvények lehetőséget adnak arra, hogy más nézőpontból közelítsünk az 1514. évi eseményekhez. Az utólag konstruált elbeszélések ugyanis olyan jellegű kérdések megválaszolásához vihetnek közelebb, amelyek a kollektív erőszak, vagyis a felkelés utólagos megítélésének, a traumatikus események feldolgozásának körébe tartoznak. A 20. század terepén közelebből megfigyelhető jelenség egyfelől a háborús kegyetlenkedéseket követő elhallgatás, tabusítás, majd az elfojtásokat követő kibeszélési hullám. Ez utóbbi értelmezhető úgy, mint az egyéni és a társadalmi terápia része vagy az események kisajátításáért utólagosan folytatott értelmezési háború területe is.<sup>5</sup> Az utódok nemcsak a véres események értelmezéséért, hanem halottjaik szimbolikus birtoklásáért is megküzdenek. „Egyes társadalmak effajta magatartást tanúsítanak halottaikkal szemben. Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében [...] és jelképesen is [...], ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívni a halottakat”.<sup>6</sup> A tekintélyért folytatott versenyben a halottakból mártírok válnak. Tanulmányom célja, hogy eltérő nézőpontokból ábrázoljam a Dózsa-felkelést, hiszen egy háborúnak annyi arca lehetséges, ahányan visszaemlékeznek rá.

A késő középkor, kora újkor szűkösebb forrásadottságai és a nyilvánosság eltérő szerkezete miatt a háborús események utólagos feldolgozásának folyamata talán nehezebben megfigyelhető. A harmincéves háború emlékezete ez alól talán azért kivétel, mert közvetlenül az eseményeket követően protestánsok és katolikusok versengésének kiemelt terepévé vált. A háborút lezáró, a kollektív erőszak feldolgozását szolgáló ünnepségsorozat a lutheránusoknak sikerült kisajátítaniuk: az ismétlődő éves megemlékezések a katolikusok feletti győzelmük ünnepévé váltak. Az elsősorban a – versengésnek terepet adó – vegyes vallású délnémet városokban virágzó háborús „Festkultur” a 19. században a kulturális

3 A témának szentelt egyetlen monográfia külön nagy fejezetben tárgyalja a korabeli jobbágyság helyzetét. *Barta Gábor–Fekete-Nagy Antal*: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973. 42–59. és 263–261.

4 E téren először az ír hadtörténész John Keegan alkotott újat, aki a hadtudományos csataleírások helyett a résztvevő közkononak tapasztalatainak és nézőpontjának megjelenítésére törekedett narratív források segítségével. *John Keegan*: *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme*. London 1976. Magyarul: *A csata arca. A közkononak háborúja (1415–1976)*. Agincourt, Waterloo és a Somme. Bp. 2000. (Aquila könyvek – Hadtörténeti sorozat); Keegan nyomdokán haladva a totális háború kultúrájára újabban ld. *Stéphane Audoin-Rouzeau–Annette Becker*: *1914–1918, Az újrírít háború*. Bp. 2006. (Atelier füzetek 12.). Az új hadtörténetírás hazai recepciójára ld. a *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* A háború állapota c. számát. *Korall* 9(2008) 33. sz.

5 Az 1956 utáni elfojtásról, majd a kibeszélési hullámról 1989-et követően ld. *Kövér György*: *Források – értelmezések – történelmek*. In: *Uő*: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp. 2002. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 43.) 391.

6 *Claude Lévi-Strauss*: *Szomorú trópusok*. Bp. 1994. 289.



emlékezet részeként a béke ünnepévé szelídült, s az alkotmányba beépülve a német nemzeti identitást formáló tényezőként működött.<sup>7</sup>

Nem ez történt a magyar parasztháború emlékezetével. Az 1514. évi felkelést nemrégiben Péter Katalin a magyar történelem ki nem beszélt nagy traumájának nevezte. A szerző a reformáció 1520-as évekbeli korai szakaszát vizsgálva figyelt fel a felkelés azonnali tabusítására. Mivel a felkelés és a korai reformáció térbeli központjai – és így valószínűsíthetően számos szereplője – azonosak, ezért valóban meglepő, hogy az 1520-as években az eretnekek felkutatását célzó nyomozások során a feljelentők egy esetben sem említették a felkelést. Vagyis az eretnekség gyanúját nem tetézték azzal a kapóra jövő váddal, hogy az illető részt vett a csupán néhány évvel korábbi felkelésben.<sup>8</sup> Másképp fogalmazva: mintha a felkelés nem vált volna az egymással versengő társadalmi csoportok vetélkedésének és ezáltal emlékezetének területévé. Különösen érdekes ez, ha mindezt összevetjük az 1515. évi német parasztháborút követő nyomozásokkal. A magyarországihoz hasonló véres megtorlások során a vétkesek felkutatásában a két vád nemcsak keveredett, de a „lázadó” képében a lutheránus és a felkelő személye – a fordított időrend miatt fordított logikával – szinte egyévé vált. Egy würzburgi lelkészt például azért börtönöztek be a földesúr emberei 1525-ben, mert korábban a „lutheri tanokat és lázadást” hirdetett, amiből elfogói számára egyenesen következett, hogy „az egyszerű embereket ismét lázítani fogja”.<sup>9</sup> 1525-ben mind a katolikus, mind a protestáns hatóságok nézőpontjából a lutheránus egyévé vált a szolgáltatásokat nem fizető, engedetlen alattvalóval.<sup>10</sup>

Magyarországon a lázadó és az eretnek azonosítása nem történt meg, mivel a felkelés emlékezete nem lett a protestánsok és katolikusok versengésének eszköze. A kora újkori kulturális emlékezetben nem a lázadó, hanem a megkínzott paraszttvezér halálának példázata élt tovább. Az emlékezés alkalmai a ritualizált lázadás-megtorlások lesznek, amikor a lázadók ritualizált kivégzésével emlékeztetik a szemlélőket a korábbi lázadók, elsősorban Dózsa szakralizált – Krisztus töviskoronájára emlékeztető – kivégzésére.<sup>11</sup> S talán igaza van Tóth G. Péternek, amikor a Dózsa-hagyomány megszakadásának, az újkori nemzeti identitásbeli elhalásának okát a keresztény szenvedéstörténet ellefejtésében látja.

7 Hilmar Sack: *Der Krieg in den Köpfen. Die Erinnerung an den Dreißigjährigen Krieg in der deutschen Krisenerfahrung zwischen Julirevolution und deutschem Krieg.* Berlin, 2008. A kulturális és kommunikatív emlékezet Jan Assmanntól származó megkülönböztetésére ld. *Jan Assmann: A kulturális emlékezet.* Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1999. 49. skk.

8 Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004. (Európai Iskola) 73.

9 *The German Peasants' War.* Ed. Bob Scribner–Tom Scott. London–New Jersey. 1991. N° 149.

10 Vö. Brandenburgi György és Kázmér ögrófok szerzőségével: *Edict on the Preaching of the Gospel after the Peasants' War*, 30 August 1525. Ld. I. m. N° 162.

11 A kora újkori parasztlázadások és kurucmozgalmak leverésének Dózsára emlékeztető motívumaira ld. *Tóth G. Péter: A látor teste és a látor test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés-emlékeztetés problémája* (vázlat). Korall 2001. 5–6. sz. 157.

Tanulmányomban a kommunikatív emlékezet működését vizsgálom a felkelést követő egy évtizedben, mely egyúttal az evangéliumi mozgalom megjelenésének ideje is volt. Szűcs Jenő figyelt fel arra, hogy a felkelés első gócpontjai (Abaúj és Zemplén, illetve Békés és Bihar megye határterülete, Csanád környéke, Bodrog és Bács megye) térben egybeestek azokkal a vidékekkel, ahol a reformáció legkorábban befogadásra talált a magyar etnikumú lakosság körében. A 15. század második felére vonatkozóan ezt Csukovits Enikő azzal egészítette ki, hogy ugyanezek a vidékek voltak a legtöbb zarándokot kibocsátó, általánosabb megfogalmazásban a legvallásosabb vidékek.<sup>12</sup> A késő középkori zarándokok, a parasztfelkelők és a reformáció első hívei ebből következően szintén gyakran egybeestek. Ez első látásra igencsak ellentmondásos jelenségnek tűnhet. Hogyan lehetséges az, hogy azok, akik a jócselekedetek üdvözítő hatásába vetett hitükkel fásasztó és költséges utakra indultak, később a hit egyedül üdvözítő erejének tanítását fogadták el? Az ellentétesnek tűnő jelenségek egyik lehetséges magyarázatára Szűcs Jenő mutatott rá. Nevezetesen az obszerváns ferencesek fontos szerepére mind a késő középkori, mind az evangéliumi vallásosság terén. A felkelés és a korai reformáció központjaiban az ő jelentősebb kolostoraik álltak (Abaúj-Zemplénben a szikszói, sárospataki és szántói kolostor; Békés-Biharban a gyulai és váradi kolostor; Csanádban a csanádi kolostor; Bács-Bodrogban kolostorok sora Kölyüdtől Futakig, Kabolig). Az országban 70 körüli kolostorukkal és 1700 szerzetessel a leghatékonyabb propagandagépezetet működtették. Ők gyűjtötték a Szent Péter-filléreket, az ő prédikációiból hallottak az emberek a jócselekedetek érdemszerző és üdvözítő hatásáról éppúgy, mint reformátorokká lett volt tagjaiktól a hit általi megigazulásról. A rend vezetőinek prédikációiban hirdetett társadalombírálat pedig spirituális hagyományaikkal keveredve könnyen átbillent mindenféle tekintély elleni lázadássá: így kerülhettek ki az ő soraikból egyaránt a keresztes hadjárat hivatalos hirdetői és a nemesség elleni felkelés szellemi és katonai vezérei.<sup>13</sup>

Az alábbiakban a felkelés egykori résztvevőinek elbeszélései segítenek abban, hogy megvizsgáljuk, a felkelés feldolgozásának, emlékezetének térbelisége miként viszonyul a fent vázolt mintához. A római kérelmek a felkelés utáni hangulatokat és – a mélyen lappangó – értelmezési versengéseket villantják fel. Kelemen pap korai története mögött még egy hallgatásba burkolózó, rejtőzködő volt keresztesre ismerhetünk. Az ezt követő években írt kérelmek azonban már a felkelés kibeszélésének, megvitatásának és kisajátításának a folyamatát reprezentálják. A hatalom tekintélyes képviselőinek utólagos értelmezését az események során és után keletkezett okleveles anyagból, amelyek Fekete Nagy Antal

12 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) 188.

13 *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43(1972) 235–236., az obszerváns kolostorok és a felkelés gócpontjainak egybeesésére: 243–244.; *Uő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78(1974) 409–435., a felkelés és a korai reformáció központjainak térbeli azonosságára: 426.

alapos gyűjtőmunkájának köszönhetően egy kötetben olvashatók, illetve a Bakócz környezetéhez tartozó morva humanista, Taurinus István közvetlenül a felkelés után írt hőskölteményéből viszonylag jól ismerjük.<sup>14</sup> A római kérelmekben azonban a másik oldal, a hatalmasok által paraszt kereszteseknek (*rustici cruciati*) nevezettek felkelés-ábrázolásai is megjelennek. Bármelyik oldal elvárásainak is igyekeztek megfelelni, az elbeszélések általános jellemzője a cselekvők motivációinak leegyszerűsített, egyértelmű magyarázata. Valamennyiben megfigyelhető továbbá, hogy a kaotikus, átláthatatlan történéseket lineárisan, egymásból következő cselekmények halmazaként ábrázolják. Vagyis tanúi lehetünk annak a mítoszteremtési folyamatnak, melynek során az egyéni és kollektív emlékek normatív igényű, a jelen és a jövő tapasztalatát is alakító alaptörténetekbe sűrűsödnek.<sup>15</sup> A tanulmány első részében a kommunikatív emlékezet meghatározó értelmezési háborút elemzem. Ezt követően azt vizsgálom, hogy az igazság birtoklásáért folytatott harcból kik és miért maradtak ki, ami végezetül visszavezet az emlékezet térbeliségének problematikájához. Annak érdekében azonban, hogy jobban értsük az alább elemzésre kerülő szövegeket, érdemes lesz először átgondolnunk, hogy mi volt a kérelmeknek az eredeti társadalmi funkciója, vagyis hogy kik és miért fordultak a pápához.

### A felkeléstől a pápai kúriáig

A háborús események egykori résztvevőiből lett római kérelmezők valamennyien egyházi személyeknek tekinthetők, mert a kérelmezés idején a köztük lévő három diák (*scolaris*) is papi pályára készült.<sup>16</sup> A lelki ügyekért felelős római hivatal ezzel ellentétben rendszerint számos világi hívő is felkereste (a hivatal klienseinek több mint egyharmadát alkották). Sokan közülük erőszakos cselekedetekért, békében vagy háborúban elkövetett gyilkosságért kérték a római hiva-

14 Ld. a felkelés okmánytárát: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.); *Stephanus Taurinus Olomucensis: Stauromachia, id est Cruciatorum Servile Bellum*. Ed. Ladislaus Juhász. Budapestini, 1944. Magyarul: *Taurinus István: Paraszti háború*. Bp. é. n. Noha csak 1519-ben jelent meg Bécsben, a szerző ajánlásából kiderül, hogy már jóval korábban hozzáfogott az íráshoz.

15 Itt a lehetséges mítosz-definíciók közül Jan Assmannét használom, aki a jelent és a kulturális emlékezetet megalapozó történeteket tekinti mítoszoknak. „Az a múlt, amely megalapozó történeté szilárdult és bensővé lett, attól függetlenül mítosz, hogy koholt-e vagy tényszerű. [...] A mítosz olyan történet, melyet az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnék el amolyan magasabb rendű igazságként, amely nem egyszerűen megállja a helyét, hanem túl ezen normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír”. *J. Assmann: i. m. 76–78.* A mítoszképzés folyamata tehát az egyéni vagy kollektív emlékek alaptörténetekre fordítása, ami nem kérdőjelezi meg ugyanakkor az eseményekké konstruált múltbeli történesek realitását.

16 Egyikük pedig, Bihari Miklós a felkelés idején még csak diák volt, de a kérelmezés idején, 1523-ban már a bihari plébániatemplom oltárigazgatója.

taltól felmentésüket. Érdeemes elgondolkodnunk egyfelől tehát azon, hogy az 1514. évi eseményekben résztvevő világiak miért nem tették ugyanezt. A felkelésben való öldöklésért miért nem érezték szükségét az egyházi felmentésnek? Másfelől tudjuk, hogy a felkelésben nagyon sok egyházi személy vett részt, a szerzetesek mellett nagy számban világi papok, akiknek megbüntetésére az urak utóbb külön törvényt alkottak.<sup>17</sup> Így az a kérdés is felmerül, hogy ha több százan, vagy ezren voltak, miért csak néhányan jelentek meg a hivatal előtt, hogy felmentést kérjenek erőszakos tetteikért és egyházi státusukat rendezzék, vagyis javadalomképességüket és papi funkcióik ellátásának képességét helyreállítsák. A válaszhoz közelebb jutunk, ha megértjük, hogy mi motiválta a kortársakat, hogy a Penitenciária hivatalán keresztül a pápai levelet – pénzt és fáradságot nem sajnálva – beszerezzék.

A Penitenciáriát a lelki ügyek hivatalának szokás nevezni.<sup>18</sup> A hivatal felügyelete alá tartoztak azok a pápai gyóntatók, akik a messziről érkező híveket súlyosnak ítélt, ezért a pápának fenntartott vétkeikért szentségi gyónásban részesítették és feloldozták. A pápai gyóntatók egyre nagyobb leterheltsége és az egykorú krónikások feljegyzései arra utalnak, hogy a késő középkorban jelentős tömegek keresték fel az Örök Várost bűnbocsánatot keresve, nagy részük az apostolsírokat felkereső zarándoklat keretében.<sup>19</sup> Nyilvános iratok a szentségi gyónás tartalmáról természetesen nem készültek, a meggyóntak csak a nevüket és feloldozásuk tényét és idejét, az elnyert lelki javakat rögzítő búcsúlevelet vihatték magukkal haza.<sup>20</sup>

17 1514. évi 48. tc.: „presbyteri scelerati inquirantur”. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 728–729.

18 A hivatal felépítésére és működésére részletesebben ld. *Erdélyi Gabriella*: A Sacra Poenitentia Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. (I. közlemény). Levéltári Közlemények 74(2003) 33–57.

19 *P. Monay Ferenc*: Római magyar gyóntatók. Róma, 1956. A jubileumi években évente egy-két-százezer zarándok kereshette fel az 1500 körül kb. ötvenezer lakosú Rómát. *Peter Partner*: Renaissance Rome. 1500–1559. A Portrait of a Society. California, 1976. 65.; *Csukovits E.*: i. m. 143–148.

20 A pápai gyóntatók által Rómában vagy egyéb kegyhelyen a gyónásról, ill. a sokszor ezzel összekapcsolódó zarándoklat elvégzéséről kiállított igazolást nem ismerem. Funkciójukban hasonlóak a búcsúlevelek, amelyeket az egyház, a világi hívek lelki igényeit kielégítve, a 14. századtól nagy mennyiségben bocsátott ki, abban különbözve, hogy ezt igazságszolgáltatási hatalma és gyakorlata keretében tette, s a lelki javak osztását a – jótekonny vagy kegyes célokra szánt – adakozás aktusához kötötte (ám szintén csak a szentségi gyónás által lehetett az indulgenciát „aktivizálni”). A 15. század végén már sokszor nyomtatott űrlap formájában kibocsátott jubileumi és keresztes búcsúlevelekre ld. *Borsa Gedeon*: A török ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve – 1960. Bp. 1962. 241–279. Az adományok és/vagy kegyes gyakorlatok fejében osztott búcsúlevelekben elnyerhető lelki kiváltságokat (pl. gyóntatóválasztással egybekötött teljes bűnbocsánatot egyszer az életben és a halál óráján) a hívek kérelem útján folyamatosan beszerezhették a Penitenciária felső hivatalától, a főpenitenciárius által jegyzett ún. gyóntatási-levelekkel (*litterae confessionaliae*). A búcsúlevelek sokféleségére, teológiájára és széles körű társadalmi gyakorlatára ld. bővebben: *R. N. Swanson*: Indulgences in Late Medieval England: Passports to Paradise. Cambridge, 2007.

A hivatal csak azokat az eseteket rögzítette a 15. század során egyre rendszerebben készített jegyzőkönyveibe, amelyeket a hívek írásos kérelem formájában kezdeményeztek, így már nemcsak a lelki fórumra tartoztak, hanem a lelkiismeretet is terhelő vétkek egyúttal a külső, vagyis bírósági fórumok hatálya alá estek. A lelkiismereti ügynek akkor lett bírósági hatálya, ha a vétkest valaki feljelentette.<sup>21</sup> Ha tehát valaki háborúban öldökölt és fosztogatott, ami közismert volt, hiszen csoportokban zajlott, de ezért senki nem jelentette fel egyházi bíróság előtt, ha vétkesnek érezte magát, erre felhatalmazott püspökének vagy a pápai gyóntatóknak meggyónhatott. Ha azonban valaki kegyetlenkedésért például helyi egyházi hatóság előtt bevádolta, a Penitenciárián kellett hivatalos felmentést szereznie levél formájában, ami a helyi egyházi hatósághoz érkezett vissza. Az, hogy a világi felkelők nem fordultak a Penitenciáriához, arra utal, hogy az emberek nem jelentgették fel egymást felkelésben való részvétel miatt. Ez nem meglepő, és megerősíti Péter Katalin megítélését, miszerint ezt ürügyül sem használták később vallási vagy bármilyen egyéb személyközi konfliktusaik során.

Az egyháziak esetében más a helyzet. Időnként őket feljelentették egyházi feletteseiknél annak ürügyén, hogy háborúban részt vettek, amit a kánonjog a klerikusoknak tiltott. Erre utalnak kérelmeik azon szövegrészei, hogy „jogban járatlan emberek, akik talán az ellenségei, azzal vádol(hat)ják”.<sup>22</sup> Ez annak a kérelemtípusnak a bevett formulája, amikor a mások által megvádoltak bűnösségüket – enyhítő körülményként például az önvédelemre hivatkozva – tagadják.

A feljelentések, úgy sejtem, a papságon belüli versengésből eredtek. Bár időnként a világi hívek is panaszt tettek papjaikra, akikkel nem értették meg egymást. Itt azonban nem plébánosokról van szó, akikkel ez a leggyakrabban megesett.<sup>23</sup> Az egyházi javadalmakért és állásokért folyó – a korban egyre éleződő – versengésben maguk az egyházi személyek voltak az igazán érdekelték abban, hogy egy klerikustársuk ne juthasson javadalomhoz vagy már meglévő javadalmát elveszítse, illetve lehetőleg be se kerülhessen a papság kiváltságos rendjébe s a versengésbe. Ráadásul úgy tűnik, hogy a feljelentők nem klerikustársuk keresztes múltjára hivatkoztak, hanem olyan kánonjogi szabályok megsértésére, hogy az illető háborús tettei alól még feloldozást nem nyerve misézett,

21 A korban az egyházi és világi bírósági eljárások személyes vádak és feljelentések alapján indultak, szemben a később elterjedő *ex officio* eljárásokkal. *Király Tibor–Máthé Gábor–Mezey Barna*: A polgári büntetőjog története. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2007. (Osiris tankönyvek) 357–358.

22 Kamonci Balázs bodrogi főesperes kérelme: „dubitat tamen ab aliquibus simplicibus et iuris ignaris et ipsius oratoris forsan emulis asseri [...], ad quorum ora obstruenda supplicatur”. ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. Pellérdi Benedek pap kérelmében a fenti bevett formulán túl egy beszédes betoldás: „ut ab aliquibus asseritur”. Uo. vol. 63, fol. 38r–39r.

23 A világi hívek és plébánosaik konfliktusaira ld. *Erdélyi Gabriella*: Isteni és emberi törvények hálójában: az egyszerű hívek viszonya az alsópapsághoz a reformáció előtt. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor. Bp. 2009. 129–143.

vagy így szentelték időközben pappá. Mindezek pedig a laikusok száján idegen, jellegzetesen az egyház belügyeit érintő érvek.

Azon hat klerikus mellett, akik a vádak alól igyekeztek tisztázni magukat, és ártatlanságuk mellett érveltek, további öt fő személyesen ment Rómába. Elvileg ez nem volt kötelező, de a személyes megjelenésnek voltak nyilvánvaló előnyei. Ezáltal lehetett például elérni, hogy az írásos kérelem benyújtása után a további vizsgálódással a hivatal ne a helyi püspököt, illetve vikáriusát bízta meg, amint ez az otthonmaradók esetében történt, hanem a kúriai penitenciáriusokat, jogászokat.<sup>24</sup> Pellérdi Benedek, pécsi egyházmegyes pap esetében a Penitenciária vezetője azt is hozzátette, hogy az ügy kivizsgálásával megbízott bírák „ne engedjék, hogy a kérelmezőt bármely püspök, a pécsi officiális, illetve bármely egyházi vagy világi bíró zaklassa”.<sup>25</sup> Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a kérelmezést valamilyen helyi viszály ösztönözte. Kizárólag az egyház tekintélyes képviselői voltak azok, akik Magyarországon maradvá küldték el Rómába kérelmüket. Valamennyien a korban jellegzetes katona-prelátusok voltak, akik az egyházi javadalmakat elsősorban fontos katonai funkcióik ellátásához kapták. Az ő esetükben személyes presztízsük és a javadalom viseléséhez utólag mégiscsak elvárt papszenteléshez szükséges kánoni feltételek teljesítése motiválta a felmentés kérését. Tomori Pál 1522-ben, ekkor már a harcmezőről az obszerváns ferencesek esztergomi kolostorába visszavonulva és pappá szentelésére készülődve érezte szükségét annak, hogy a pápa feloldozását kérje a király és a nemesség szolgálatában hadvezérként saját kezűleg elkövetett emberölésekért, csonkításokért és kínzásokért „különösen a keresztes háború idején”.<sup>26</sup> Hasonló szituációban fogott tollat Kamonci Balázs, a kalocsai káptalan bodrogi főesperese és a kulcsfontosságú bácsi végvár kormányzója,<sup>27</sup> akárcsak Móré Ferenc szolnoki főesperes és váci kanonok. Móré pappá szentelése előtt szintén halmozottan sorolja azokat az eseteket, amikor emberölésben felelősség terhelte, köztük „a paraszti zsarnokság kegyetlen dü-

24 A kérelmezést követő további kúriai vizsgálatra utal Wolconz Imre megjegyzése: „amelyről a bíráknak majd bővebben beszámol”. ASV SPA vol. 66, fol. 24v–25r.

25 ASV SPA vol. 63, fol. 38r–39r.

26 ASV Armadio XXXII, vol. 61, fol. 107v. (1522. febr. 22.) Életrajzára ld. *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. 426–467. A szakirodalom nem tud pappá szentelési szándékáról, amire aztán 1523. évi kalocsai érseki kinevezésével minden bizonnyal már nem is került sor.

27 ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. (1522. szept. 17.) Kérelmében a kalocsai káptalan bodrogi főesperesének (*archidiaconus Bodrogiensis in ecclesia Colociensi*) nevezi magát. Javadalmát 1515 körül szerezhetette. Amikor Frangepán Gergely kalocsai érsek (1503–1520) végrendeleti végrehajtójának nevezte ki 1520-ban, egyúttal a bácsi kormányzói tisztséget is betöltötte. *Udvardy J.*: i. m. 417. Rokona volt Kamonci Lőrinc kalocsai kanonoknak (1515). *Udvardy József*: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Bp. 1992. 95. Talán szintén rokona volt az a Kamonci Balázs, aki a huszita „eretnység” útjáról letérve az 1460-as években már bácsi prépost és kalocsai officiális volt. I. m. 39.; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 252 050. *Szalkai Balázs*: A boszniai és magyarországi minoriták krónikája. In: A magyar középkor irodalma. Vál., szöveg gond., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. (Magyar remekírók) 667–668.

hének tombolása idején” a váci püspök kertjébe betörő parasztok halála.<sup>28</sup> Végül 1515-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök, Bakócz toborzással megbízott vicelegátusa kérte feloldozását, mivel a „haza védelméért igazságos háborúban” vett részt fegyveresen, miáltal kiközösítés sújtja.<sup>29</sup>

### Egy rejtőzködő keresztes 1515-ből

Visszakanyarodva a fő témához: a tanulmány elején idézett Kelemen pap, elbeszélése alapján, nagyon okos embernek tűnik. Jó érzékkel választotta meg ugyanis az általa elkövetett bűn előadásának gondolati keretét. A pápa, X. Leó, amikor 1513-ban keresztes hadjáratot hirdetett és Bakócz Tamást küldte legátusaként ennek megszervezésére, a hadjárat minden résztvevőjének bűneik bocsánatát, a Paradicsomban eltöltendő örök életet ígért. Kelemen kérelmének hátulévő, a bűnök leírása után a kérést megfogalmazó része a bűnökkel és bűnbocsánatokkal teli egyéni életút hivatalos keresztény modelljében fogant:

„Mivel azonban, Szentatya, a kérelmezőt a bíboros figyelmeztette, hogy efféle tetteivel [vagyis az illegális toborzással] hagyjon fel, s makacsságáért kiközösítés alá került [...], ő a történeteket korábban is, jelenleg is nagyon sajnálja. [...] Kéri ezért, hogy az emberölés, csonkítás és egyéb kihágásai miatt őt sújtó egyházi büntetések, illetve egyéb bűnei alól feloldozzák penitencia ellenében, s egy időre az oltárszolgálat alól [...] függeszték fel. Kéri továbbá, hogy noha mindeközben misézett [...], papi hivatalát és javadalmait megtarthassa azzal a feltétellel, hogy a bíboros előtt bűnbánatot gyakorol és bocsánatért esedez”.<sup>30</sup>

Kelemen pap harmadik személyben beszél önmagáról, amely által történelmi dimenziókból tekint egykori önmagára s az alázatosság pózát ölti magára.<sup>31</sup> Ez azonban ez esetben nem az elbeszélő személyes invenciója eredménye, hanem általános kúriai gyakorlat volt, így folyamatosan emlékezteti a mai olvasót arra, hogy képzett ügyvédek írásait olvassa. Kelemen pap döntött azonban a mellett, hogy a történeteket nagyon közvetlenül és nyíltan, a bűn, bűnbánat és vezeklés folyamatában ábrázolja a penitenciatartás hangsúlyozásával, s már előre kiszabja önmagára az őt megillető büntetést. Szintén ő döntött úgy, hogy Bakócz Tamást rendhagyó módon teljes titulussal nevezi meg,<sup>32</sup> a bíboros hatalmával szembeállítva a maga kicsinységét, és ebből következően kisebb felelősségét. Az elbeszélés fő mozzanatát Bakócz és a maga személyes konfliktusaként ábrázolja,

28 ASV SPA vol. 63, fol. 74rv. (1518. ápr. 9.)

29 Uo. vol. 59, fol. 424r. (1515. aug. 25.) Al-legátusi kinevezése: Monumenta rusticorum i. m. 22–23.

30 Ld. az 1. jegyzetet.

31 *Philippe Lejeune*: Az önéletírói paktum. In: *Uő*: Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp. 2003. (Szöveg és emlékezet) 20.

32 „Reverendissimi in Christo patris dei gratia Thome tituli Sancti Martini in Montibus sancte Romane Ecclesie Cardinalis”.

amelynek feloldása ebből következően kettejük személyes megbékélésében rejlik, aminek feltétele a bocsánatkérés.

A felkeléstörténet elbújtatását és a személyes konfliktus megjelenítését azzal a csúsztatással éri el, hogy a felkelésbe átforduló keresztes hadjárat hirdetésének általános, mindenkre kiterjedő legátusi felfüggesztését, majd betiltását (május 14-én és 25-én) úgy írja le, mintha ezt a bíboros személy szerint neki címezte volna. Arról ugyanakkor mélyen hallgat, hogy miként lett a hitetlenek ellen hirdetett keresztes hadjáratból a keresztények közötti harc. A történet további belső ellentmondásokkal és valószínűtlenségekkel terhelt,<sup>33</sup> amelyek a parasztfelkelés totális elhallgatásából és a szerző rejtőzködéséből erednek. Ezért úgy gondolom, hogy Kelemen pap azon „hamis keresztpredikátorok” egyike lehetett, akik a felkelést tudatosan szervezték. Vajon minek tudható be színlelése ebben a helyzetben?

Nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy Kelemen pap történetének ellentmondásai az időközben önmagával konfliktusba kerülő, identitásválsággal küszködő ember belső vívódásait jelzik, vagy inkább a külső körülmények kényszerítették rejtőzködéssre. Ha félt, arra oka volt. Rómába indulása előtt néhány hónappal ért véget az országgyűlés, ahol elrendelték, hogy a megye vizsgálóbizottságokat állítson fel, amely kinyomozza, és halállal bünteti a nyilvános gonosztevőket, azaz a parasztok vezetőit, a nemesek gyilkosait és a szűzek megerőszakolóit, legyenek „akár parasztok, akár a parasztokhoz csatlakozó nemesek”.<sup>34</sup> A gonosztevő papok felkutatása és börtönbe vetése egyházi feletteseik feladata volt.<sup>35</sup> Arról, hogy valójában mi történt ezután, keveset tudunk. Egy-két fennmaradt jegyzőkönyvből, oklevélből úgy tűnik, hogy folytak ilyen nyomozások, de kivégzésekre az 1514-i véres megtorlás utáni években már nemigen került sor. Ezt azonban 1515 tavaszának feszült légkörében Kelemen pap még nem tudhatta.

### Az urak és a felkelők mítoszteremtése

Ha 1515-ben még nem is, de 1519-ben és 1523-ban már elbeszélhetővé vált a keresztes identitás a hazai egyházi eljárók előtt éppúgy, mint a pápai kúriában.<sup>36</sup> 1519-ben Nagyhatvani Benedek egri egyházmegyei pap, 1523-ban Bihari Miklós, a bihari leláncolt Szent Péter-plébániatemplom Szent Mihály-oltárának rektora előadásában körvonalazódik a keresztes identitás és a keresztetek

33 Pl. a szerző azt állítja, hogy „tudatlanságában” hamisított, ugyanakkor a kapitány tudta, hogy tilos dolgot cselekszik. Bizonyára pedig nem tudatlan az, aki képes ilyen bonyolult irat hamisítására.

34 Az 1514. évi 13–14. tc. rendelkezett a megbüntetendők köréről. A 33. tc. rendelkezett a vétkeket felkutató bizottságok felállításáról. Corpus Juris Hungarici i. m. 712–713., 720–721.

35 I. m. 728–729.: 1514. évi 48. tc.

36 Némi fényt vet talán a kúriai hivatalnokok tájékozottságára is a magyarországi felkelést illetően, hogy a kérelmekben 1518-ra az „atrocissima rabie cruciferorum”, ill. az „atrocissima rabie rusticanae tyrannidis” kifejezések állandósultak.



felkelés-mítosza. Az értelmezési háború kezdettől fogva egyértelműen a körül zajlott, hogy ki volt az agresszor, ki támadott, és ki volt az, aki csupán önvédelemből fogott fegyvert. Visszatérő téma továbbá annak tárgyalása, hogy a harcok során melyik oldal volt a kegyetlenebb. A nagyhatvani keresztes pap előadásmódjában ez így hangzott: „amikor Magyarországon egykor keresztesek háborúra készülődtek a hitetlenek ellen, s másokkal együtt ő maga is felvette a keresztet, viszály és veszekedés tört ki a nemesek és a keresztesek között, minek eredményeképp a nemesek a keresztesekre támadtak, ezért maga és a többi keresztes védelmére ő is kénytelen volt fegyvert fogni”.<sup>37</sup> Bihari Miklós pedig még laikusként, „a keresztény hit ellenségei és vakmerőségük üldözésének céljával” toborozta a kereszteseket a „dicséretes hadjáratra”, amit a nemesek támadása hiúsított meg.<sup>38</sup> Mindkét történetben a szemben álló felek a keresztesek és a nemesek. A kereszténység ellenségei ellen induló keresztesekre támadó nemesek – a törökök helyére lépve – így automatikusan maguk válnak hitetlen pogányokká (*infidelis*). Ismerősnek tűnhetett a római kúriában ez a keresztes gondolatmenet, hiszen – amire Szűcs Jenő is rámutatott – a keresztes hadjáratot hirdető pápai bulla elképzeléseiből indult ki. X. Leó pápa és Bihari Miklós egyaránt „szent”, illetve „dicséretes hadjáratról” beszéltek.<sup>39</sup> A pápa teljes bűnbocsánatot ajánlott a harc résztvevőinek és támogatóinak, valamint a kiközösítés és az örök kárhozát büntetését helyezte kilátásba a távol maradóknak és a vállalkozás akadályozóinak. Emiatt a parasztsereg a pápai átok beteljesítőjeként is értelmezhetette a „hitetlen” török helyett a „hitetlen” urak ellen fordított felkelést.<sup>40</sup>

Az elnyomók hivatalos történeteiben ezzel szemben a lázadó (*rebellis*), azaz áruló (*proditor*), hűtlen, hitetlen (az *infidelis* mindkettőt jelenti) parasztok és a király, illetve hűséges támaszai, a nemesség önvédelmi harca zajlott. Koppándi Gergely erdélyi klerikus 1520-ban így írt Rómába az eseményekről: „amikor a Magyar Királyságban sok paraszt gyűlt egybe keresztes hadjárat nevében, és az egész nemesség kiirtása végett fellázadtak, ő a király parancsára más bárókkal és nemesekkel együtt a parasztok nagy seregének elpusztítására indult, s miután legyőzték őket, negyven parasztot a háború jogán fogságba vett, s tekintettel arra, hogy milyen kegyetlenek voltak a parasztok a nemesekkel és az egyháziakkal, az egyik foglyot egy nagy fatörzsre ültette, férfitagját két vasszöggel, hátsó felét szintén vasszögekkel a rönkhöz erősen odaerősítette, hogy a parasztot megbüntesse és másoknak példát statuáljon”.<sup>41</sup> Az elbeszélő először azzal hívja fel magára a figyelmet, ahogyan önmegnevezése során

37 ASV SPA vol. 64, fol. 111rv. (1519. ápr. 19.) Nagyhatvan azonos Hatvan mezővárosával Heves megyében.

38 Uo. vol. 70, fol. 358v–359r. (1523. ápr. 2.)

39 Monumenta Rusticorum i. m. 47.

40 Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 15(1972) 11. sz. 12–38.

41 ASV SPA vol. 66, fol. 52rv. (1520. márc. 28.) Koppánd nemesi falu Torda megyében (ma: Copăceni, Románia).

nemesi státusát hangsúlyozza („mindkét szülőjétől nemes”). Valóban egy Torda megyei középbirtokos család sarja volt, Koppándi Péter legidősebb fia, apjával együtt mindketten valószínűleg Tomori Pál fogarasi várnagy familiárisai.<sup>42</sup> Gergely feltehetően a Szapolyai által a felkelés utóvédharcainak leverésére küldött Tomori csapataiban folytatott harcokról számol be. Bihar vára alatt vívták az utolsó csatát Lőrinc barát csapatai ellen 1514 júliusa végén, a győzelem első hevében kitörő bosszú pillanataiba engedve bepillantást. Mégis, a mai olvasó számára hátborzongató, ahogyan a papi pályára készülő klerikus számkunkra betegesnek tűnő örömet leli a jobbágyok kínzásának önkéntes és részletekbe menő elbeszélése során.

Koppándi saját kegyetlenségét részletező elbeszélése egyfelől a megszokott eljárással épp ellentétes. A nemesek szemszögéből készült krónikás-elbeszélő források ugyanis érthető módon rendszerint nem a saját, hanem a paraszthadak kegyetlen tetteit ábrázolják. A nemesi véres megtorlást pedig – miként a hatalom képviselőinek római kérelmében, vagy az 1514. évi törvények bevezetésében olvashatjuk – röviden a nemesi szabadság megőrzésével, a nemességgel azonos haza védelmével és a háború jogával indokolják.<sup>43</sup> Másfelől ugyanakkor nagyon is érthető Koppándi önábrázolása. Ha a korabeli magyar jogfelfogás felől közelítünk, azt látjuk, hogy a késő középkorban csak a jognak ellentmondó erőszakot tekintették törvénybe ütközőnek (például hatalmaskodásnak), így gyakran találkozzunk a jogosan elkövetett erőszak fogalmával. Aki tehát jogosan lépett fel, az magát a jogot érvényesítette az erőszak révén.<sup>44</sup> Koppándi az erőszak jogosságát több síkon megalapozta: önvédelmi háborút folytatott a király parancsára és védelmére, s a lázadókat a háborúban szokásos módon tartotta fogságban és büntette meg. Akik a hitetlen törökök elleni, ezért indoklást nem igénylően igazságos háborúban vettek részt, a pápának címzett kérelmeikben nyíltan tárgyalják – a mai olvasónak mégoly kegyetlennek tűnő – háborús tetteiket. Így tett nemes Berekszői Péter is, aki Hunyadi János kormányzóval küzdött a déli végeken a „hitetlenek ellen”, minek során „férfiakat és nőket gyerekekkel saját kézzel megölt, s még egy gyermekét szoptató asszonyt is megölt saját kézzel, és úgy hiszi, ezért a gyermek is meghalt. A kormányzó oldalán később ismét hadba vonult [...], férfiakat ölt, hogy szám szerint mennyit, nem tudja, és sok laikust saját kéz-

42 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár ( = MOL DL) 24 352.

43 Móré Ferencnél: „pro domestica libertate conservanda”; Várdai Ferencnél: „conflictibus et bellis iustis pro defensione patrie [...] armatus interfuit”. A paraszthadak kegyetlenségére ld. *Taurinus I.*: i. m. passim, pl. 27. A pálosok 16. század eleji rendtörténeti krónikája (*Vitae fratrum*) is a nemesi nézőpontból ábrázolja az eseményeket. *Gyöngyösi Gergely*: Arcok a magyar középkorból. Bp. 1983. (Magyar Ritkaságok) 242–243.

44 Jog és erőszak kapcsolatára a késő középkori magyarországi jogszokásban és eljárásjogban ld. részletesebben *István Tringli*: Fehde und Gewalttätigkeit. Vergleichen eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Szerk. Balogh Elemér–Hegedűs Andrea–Mezei Péter–Szomora Zsolt–Traser Julianna Sára. Szeged, 2007. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 17.) 281–286.; *Uő*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69(1998) 3–31.

zel megölt vagy megöletett és gyűjtogatott”.<sup>45</sup> A „haza javára és a hit védelmére”<sup>46</sup> folytatott küzdelmek ábrázolásával szemben, aki a törökökkel harcolt – kényszerből vagy önként – a keresztények ellen, rövidre fogta elbeszélését.<sup>47</sup>

Továbbmenve, Koppándi számunkra hátborzongató elbeszélése annak a késő középkori keresztény kultúrának a része, amelyben fontos szerep jutott egyfelől a fájdalom megjelenítésének, a szenvedő test naturalisztikus ábrázolásának (vértanúszentek, Fájdalmas Krisztus), másfelől a mindennaposá váló háborús kegyetlenségek képi és szövegbeli megjelenítésének. Ezek a reprezentációs minták erős hatást gyakoroltak a kivégzési rituálékra, amelyek a lázadók megcsönkítésével, a test feletti uralom megszerzésével állították helyre az uralom felborult rendjét. A naturalisztikus ábrázolás persze egyúttal az elrettenést szolgálta: „Tört koponyájának bőven buggyant ki a nedve, ontja ki agyvelejét füle, szája s az orr üregén át” – íme egy rövid részlet csupán Dózsa halálának leírásából.<sup>48</sup>

Az 1520-as években tovább zajlott mindkét oldalon az egyre távolodó történések elbeszélésének dramatizálása. Bihari Miklós keresztes-prédikátor, toborzó pap történetéből 1523-ra eltűnt keresztesek és nemesek – Nagyhatvani Benedek pap fenti történetében megjelenő – viszálya, helyére a nemesek áru-lása és ennek lelepleződése lépett: „Miután a keresztény hit ellenségei [...] ellen sok kereszttest toborzott, akik már készen álltak erre az oly dicséretes hadjáratra, ekkor az emberi természet ellenségétől vezérelve a nemesek a keresztesekre támadtak. Mikor a keresztesek rájöttek, hogy a nemesek el akarják téríteni őket dicséretes szándékuktól, férfiasan védekezni kezdtek, hogy életüket meentsék”.<sup>49</sup> Az összeesküvés-elmélet még kiforrottabb formában jelenik meg az ellenkező oldalon Kascach Dénes veszprémi egyházmegyes papnál 1525-ben: „Amikor a főtisztelendő atyát, Tamás [...] bíborost legátusnak küldték Magyarországra keresztes hadjárat végett, amelyhez királyi engedéllyel és apostoli szentszéki felhatalmazással bírt, néhány tudatlan lázadó és zavargó fellázadt ellene és követői ellen, s azért vették fel a keresztet, hogy a főtisztelendő atyát és követőit megöljék és bántalmazzák. [...] Közöttük volt Székely György királyi kapitány is. A bíboros és követői védekezni kezdtek, mikor pedig ő maga e csalást felfedezte, azonnal a felkelők és agresszorok ellen fordult”.<sup>50</sup>

45 ASV SPA vol. 3, fol. 397v–398r. (1452, csanádi egyházmegye). Berekszői Jakab fia Péter talán a Temes megyei berekszői Hagymás családból származott, de egyéb említését nem találtam.

46 „pro patria iuvanda et fide tuenda” – Back Gáspár jellemzi így a Hunyadi Mátyás oldalán a „cseh eretnekek”, vagyis a husziták elleni harcait. Uo. vol. 17, fol. 255v–256r. (1469. okt. 30.)

47 Ld. pl. Kunics András, Zágráb egyházmegyei klerikus kérelmét: „in multis conflictibus contra Christianos et alios, in quibus multi interfecti et trucidati fuerunt contra tamen eius voluntatem interfuit, neminem tamen interfecit”. ASV SPA vol. 32, fol. 136r. (1483.)

48 *Taurinus I.*: i. m. 64–66. Vö. *Tóth G. P.*: i. m. 149–154.

49 ASV SPA vol. 70, fol. 358v–359r.

50 Uo. vol. 73, fol. 157rv–158r.

Dénes pap elmélete a felkelésről egybecseng a Taurinus-féle konstrukcióval. A bonyolult történeteket egymásból logikusan következő események sorozataként ábrázoló humanista eposz a felkelés kitörését úgy ábrázolja, mintha a keresztesek eleve a csalás, a lázadás szándékával gyülekeztek volna a csalárd és hatalomvágyó Dózsa vezénylete alatt, „aki rejti a cselszövevényt hamisan színlelt mosolyába [...] és most hadra uszítja a jobbágynépet”.<sup>51</sup> A Bakócz, majd Várdai Ferenc püspök udvarában szolgáló Taurinusnál, s nemes Bihari Miklósnál egyaránt ezután a legfelső egyházi és világi tekintélyek által képviselt igaz, jó keresztesek harcolnak a szent küldetésüket megzavaró csaló, összeesküvő keresztesek ellen. Így noha elbeszélése alapján Dénes pap tényleges tevékenységét a felkelés idején nehéz megítélni, az bizonyosnak tűnik, hogy 1525-ben az értelmezési háború egyik központjából hallatta hangját.

### A kívülállók erőszak-ábrázolásai

A kérelmek jellegzetes harmadik típusát a felkelés utólagos birtokbavételéért zajló háborún kívül állók történetei képviselik. Közös jellemzőjük a retrospektív magyarázati sémák hiánya, az egyéni élettörténet dominanciája a közösségi mítoszok helyett, aminek következménye a tapasztalati nézőponthoz közelebb álló kaotikus történetmondás. Az ideológiai küzdelem helyét az egykori erőszakos cselekmények földközeli ábrázolásai veszik át. A fentiekben, amint láttuk, elegendő volt az erőszak elkövetésének ideológiai indoklása, vagyis a bármily kegyetlen erőszak jogosságának megalapozása. Ezzel szemben azok, akik az igazság birtoklásáért utólag nem szálltak harchba, a valós csatatereken – az erőszak elkövetésének részletes ábrázolásával – küzdöttek egyházi felmentésükért.

Az egyéni élettörténeti ábrázolást jól példázza Mening István, erdélyi diák-klerikus elbeszélése, aki három évvel az események után, 1518-ban említett sem tett a felkelésről: „Szentlászló faluban iskolamester volt, amikor fegyveresen a helyi és a környező falvak lakóival együtt, akik Polner Antal urasága alatt éltek, néhai Székely János parancsa és fenyegetései által kényszerítve Segesvárra ment, de nem azzal a szándékkal, hogy bárkit bántsanak, megcsonkítsanak vagy megöljenek, s Székely János ez irányú szándékáról mit sem tudván. János ekkor betört Polner Antal segesvári házába, s feleségével együtt megölte; Polner Antal barátai és rokonai azonban megölték a hazafelé tartó Székely Jánost, amelyhez ő tanácsot vagy segítséget [...] nem nyújtott”.<sup>52</sup> A felütés időmeghatározása révén – „iskolamestersége idején” – az egyéni élettörténet egy epizódjaként jelennek meg az események. Az elbeszélő a háborút nem említve, hétköznapi gyilkossági történetként ábrázolja a parasztfelkelés egyik véres eseményét. Nemes Polner Antal, segesvári

51 Taurinus és Kaschach is a *fraus* (csalás, álnokság) latin kifejezést használja. *Taurinus I.*: i. m. 21–22. Latinul: *S. Taurinus Olomucensis*: i. m. 12. (352. sor).

52 ASV SPA vol. 63, fol. 34rv.

bíró meggyilkolásának egyébként jól ismert<sup>53</sup> háborús eseménye így ugyanazon a sémán alapul, mint a szomszédsági konfliktusokon alapuló gyilkosság-történetek, ahol az áldozat rokonai jogos bosszút állnak. Az erőszak-ábrázolásnak ez a módja azonban kivételes volt. A jellemző inkább az volt, hogy elismerték részvételüket a kollektív, így az elbeszélésekben absztraktnan megjelenő erőszakban, tagadták ugyanakkor az egyénileg elkövetett konkrét emberölést. Amint Canimich Kelemen pap írta: „sokféle összecsapásban, harcban, fosztogatásban, megerőszakolásban, gyújtogatásban, laikusok és talán klerikusok öldöklésében [...] részt vett, [...] de senkit nem ölt meg saját kézzel”.<sup>54</sup> E történetek hitelességéről árulkodik, hogy azok, akik a saját kezű emberölést tagadták, képtelen történetekbe bonyolódtak. Pellérdi Benedek pécsi egyházmegyei pap például azzal érvelt, hogy noha kőhajítóval lövöldözött az aradi káptalanból az ostromló keresztiesekre, de senkit nem ölt meg. Miután pedig a keresztiesek kezébe került, a nemesek közül azért nem ölt meg senkit, mert szándékosan üresbe vagy a várfalra célzott.<sup>55</sup>

A háború mindennapjai felől nézve mindenképpen Mening erőszak-ábrázolása a valószerűbb. Három évvel az eseményeket követően is a személyes résztvevő nézőpontjából számolt be arról, amit egykor megélt: sodródott a tömeggel, s valójában azt sem tudta, mi történik vele. Az elbeszélés a kollektív erőszak teoretikusainak meglátásai fényében is valószerű: a tömegerőszak egyik ismérve, hogy a többség nem tudja, mi történik körülötte, miben vesz részt, s mi lesz tetének következménye.<sup>56</sup>

E kérelmek visszatérő motívuma a véletlenszerű, öntudatlan sodródás a tömeggel, valamint a keresztiesek és vezérek által alkalmazott kényszer, amely külső referencialitása tekintetében hovatovább valószerű ábrázolás. A felkelés e szövegekben tehát csupán úgy jelenik meg, mint az egyéni hányattatások oka és a személyes megpróbáltatások háttére. Wolconz Imre Zágráb egyházmegyei diák például azt írta, hogy „amikor fogadott apját arra kényszerítették, hogy a keresztiesek roppant seregéhez csatlakozzon, [...] mivel ő fiú szerettől és gondoskodástól vezérelve nem akarta apját elhagyni, így szintén csatlakozott a sereghez. Mivel azonban írástudó ember volt, mely képességéről a csapat kapitánya is tudott, ezért arra utasította őt, hogy írjon hadba hívó leveleket a plébánosokhoz. Mivel a haláltól félve nem mert a parancsnak ellentmondani, a leveleket megírta”.<sup>57</sup>

Összesen hatszor jelenik meg ezekben az elbeszélésekben a kényszer alatti csatlakozás motívuma. Köztük három esetben ez olyan kalandos epizódokkal

53 A városbíró megöléséről Székely János, a keresztiesek erdélyi kapitánya által, egy királyi adománylevél tudósít 1520-ból. *Monumenta rusticorum* i. m. N° 383.

54 ASV SPA vol. 59, fol. 72rv.

55 Uo. fol. 63, vol. 38r–39r. (1518. márc. 27.)

56 Ld. Steven E. Barkan–Lynne L. Snowden: *Collective Violence*. Boston, 2001. c. áttekintését a kollektív erőszak legfontosabb értelmezéseiről, köztük az irracionális–racionális modellről.

57 ASV SPA vol. 66, fol. 24v–25r. (1520.) Kényszer alatti csatlakozás motívuma szerepel még Mening István diák, Pellérdi Benedek pap, Canimich Kelemen pap (ld. feljebb) történetében és Bodonyi György domonkos szerzetes (ld. alább) elbeszélésében.

párosul, hogy adandó alkalommal miként szöktek meg a parasztok csapataiból, ami kétségkívül növeli annak hihetőségét, hogy tényleg csupán az erőszak és a félelem vette rá őket a korábbi csatlakozásra. Obedszentkereszti Sokovics (*Schokowyt*) András klerikus Kőrös megyéből erről úgy számolt be, hogy „néhány paraszt Halas mezővárosában, a csanádi egyházmegyében, ahol ő maga akkoriban tanult, többi diáktársával egyetemben a parasztok seregébe kényszerítette őt erőszakkal, azzal fenyegetőzván, hogy máskülönben karóba húzzák őket. Mivel a halál elől másképp nem menekülhetett, három napig velük maradt, mialatt a parasztok ellenségeik, vagyis az ország nemesei közül karóba húztak”.<sup>58</sup> A diákok (*scolaris*), vagyis a plébániai vagy káptalani iskolákban tanuló klerikusok részvétele a felkelésben az elbeszélés valószínű részlete. E tekintetben ugyanis a szlavóniai klerikus elbeszélése egybeesik az országgyűlés egyik megtorló intézkedésével, amely a parasztok és hajdúk mellett a javadalom nélküli papoknak és diákoknak is megtiltotta a fegyverviselést.<sup>59</sup> Azt is tudjuk, hogy a keresztesek a vonakodókkal szemben – ezzel egyébként szintén a pápai bulla gondolatmenetét követve – valóban az ellenségeik iránti azonos szigorral léptek fel. A csatlakozás megtagadásának gyakorlati szankciója a házlerombolás és kivégzés volt.<sup>60</sup>

Bodonyi György domonkos szerzetes szintén a karóba húzás helyett választotta a harcot a parasztok oldalán. „Egykor a rend borói kolostorában igaz szerzeteshez méltó életet élt, s érdemei szerint a kolostor prefektusa volt, amikor keresztes háború, majd szakadás és viszály tört ki a nemesek és a köznép [*plebei*] között, s ennek során egy nap a köznép arra kényszerítette, hogy csatlakozzon hozzájuk, máskülönben karóba húzzák vagy más kegyetlen halállal végzi”.<sup>61</sup> Ezzel a lépéssel több éves hányattatásai vették kezdetüket: „Miután a veszélyből másképp nem menekülhetett, köztük maradt nyolc napon át, de senkit nem ölt meg saját kezűleg, s mivel megismerte kegyetlenségüket és nem bírt részt venni borzalmas öldökléseikben, titokban megszökött tőlük és visszatért kolostorába. Erre azonban a laikusok nem kis haragra gerjedtek és a kolostorhoz vezették seregüket, hogy őt névtelenül karóba húzzák vagy más kegyetlen halállal végezzék vele. A barátok látván, hogy mekkora veszély leselkedik rá és egyúttal rájuk, az éjszaka leple alatt a kolostorból kibocsátották őt, s hogy a Dunán gyorsan és biztonságban elmenekülhessen előlük, egy kis hajóról gondoskodtak számára. Ekkor a keresztesek a kaput feltörve betörték a kolostorba, és mivel sehol sem találták, a sekrestyét is feltörték, s látván, hogy sehol sincs és így be lettek csapva, a perjelre támadtak, megkötözték és fogva tartották, majd elengedték. Végül mivel őt nem találták meg, egy másik barátot húztak karóba”. Hányattatásai történetét szintén hasonló szökevény-kalandok köré csoportosította pécsi egyházmegyes klerikustársa, Pellérdi Benedek pap: „Kétsoprony falvában, a váradi

58 Uo. vol. 63, fol. 206v–207r. (1518. máj. 9., zágrábi egyházmegye.) Halas falu Keve megyében.

59 Magyar Törvénytár i. m. 732–733.: 1514. évi törvények, 60. cikkely.

60 Szűcs J.: A felkelés ideológiája i. m. 34., 36.

61 ASV SPA vol. 62, fol. 57v–58r. (1517. ápr. 5., pécsi egyházmegye.)

egyházmegyében szolgált, amikor néhány keresztes az igen elvetemült Székely Györgyhöz, a parasztok zsarnokságának fejéhez és kapitányához vitte őt erővel [...], s kegyetlen halállal fenyegetve megparancsolták neki, hogy velük harcoljon”.<sup>62</sup> Nagylak alá ment velük tehát, de miután a várat a keresztesek bevették, megszökött tőlük, átállt a nemesekhez, akikkel együtt védte az aradi káptalant. „Amikor azonban az erődítményt éhség és élelemhiány miatt elhagyni kényszerültek, ismét a keresztesek kezébe került.”<sup>63</sup>

### A mítoszeremtés geográfiája

A kívülállók Mening Istvántól Bodonyi Györgyig mindannyian részt vettek valamilyen formában a felkelésben. Elmondásuk szerint többnyire kényszer alatt, egyik vagy mindkét oldalon, megszöktek vagy maradtak, lövöldöztek vagy leveleket írtak. Az elbeszélések életrajzi kerete, kusza életszerűsége – összevetve a keresztesek vagy az urak történeteivel – nem magyarázható azzal, hogy az eseményekhez időben közelebb esnek. Ugyanis nem az egykori események határozzák meg, hogy az egykori résztvevők kívülállónak tűnnek, hanem az, ami az elbeszélte eseményeket követően történt velük. Pontosabban fogalmazva, ez esetben az, ami nem történt meg velük, mert az igazság birtokbavételéért folytatott utólagos értelmezési háborún kívül maradtak. Az is könnyen érthető, hogy miért éppen ők jelennek meg kívülállóként.

Obedszentkereszti Sokovics András és Wolconz Imre szlavóniai klerikusok a felkelés egykori gócpontjaiban annak idején csupán átmenetileg, mint tanulók, tartózkodtak. Sokovics 1514-ben Halason tanult Keve megyében, ahová ezek szerint átkerült a felkelés a csanádi, illetve bácsi-szerémi központokból, de utána visszatérhetett Szlavóniába. A felkelést elkerülő Pécs környékéről származó Pellérdi Benedek papként szolgált átmenetileg Mezőkékstoprony falvában Békés megyében, amely a felkelés kitörésének és a későbbi harcoknak egyaránt egyik ismert centruma volt. A szintén Baranya keleti részeiből származó Bodonyi György fráter pedig elbeszélése szerint folyamatosan úton volt 1514 óta. A felkelés egyik tűzfészkeben (a Duna menti obszerváns ferences kolostorok közelében) „elszenvedett” kényszerű keresztes múltja elől először rendje győri kolostorába menekült, ahonnan Bécsbe ment. Innen egy év múlva, 1515–1516 táján, visszatért, de még ekkor sem nyert befogadást a vaskvári domonkosoknál „a keresztesektől való félelem miatt”. Miután pedig a németújvári ágostonosok is elutasították, a veszprémi püspökhöz, Beriszló Péterhez ment, aki engedélyezte számára, hogy szerzetesi ruháját levetve, két évig világi papként misézhesen. A püspöki engedély lejártával, 1517 áprilisában kérte személyesen Rómában a pá-

62 Uo. vol. 63, fol. 38r–39r. (1518. márc. 27.)

63 Nagylakot máj. 22. és 24. között ostromolta a Dózsa vezette sereg, innen haladt kelet felé tovább a Maros két oldalán Solymos, majd Arad felé. Itt a mezőváros meghódolt, de a káptalan ellenállt, a védőket kiéheztették. *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. 85., 97.

pától ennek meghosszabbítását. Bolyongásai színterei, Bécs és a Kelet-Dunántúl távol estek a felkelés egykori központjaitól. Végül Mening Istvánt, a Rómában németül beszélő erdélyi szász polgárt<sup>64</sup> a magyar parasztok és nemesek harca, amelybe véletlenül belecsöppent, hidegen hagyta. Összességében, így, ha az eseményekben részt is vettek, az értelmezésért folytatott harcon utóbb már kívül maradtak.

Velük ellentétben a felkelők felkelés-mítoszai jól körülhatárolhatóan a felkelés kitörésének egykori gócpontjaiban, Bácsban (Canimich Kelemen keresztes pap) Biharban (Bihari Miklós keresztes pap) és Eger környékén (Nagyhatvani Benedek keresztes pap) keletkeztek. Az elnyomók felkelés-mítoszai ugyanakkor a kibomló harci események, a felkelők és a nemesek összecsapásainak területeiről hallatják hangjukat, mely vidékek egyúttal a felkelés leverésében élen járó püspök-hadvezérek személyéhez és székhelyeihez köthetők.

A Tomorival Biharnál győzedelmeskedő Koppándi Gergely tordai nemes, klerikus, néhány hónappal kérelmét követően már a Torda melletti Ludason volt plébános, 1522-ben pedig *venerabilis et egregius* címet viselve gyulafehérvári kanonok lett. Vagyis Várdai Ferenc erdélyi püspök (1512–1524) udvarához tartozott,<sup>65</sup> ahol néhány évvel korábban a *Paraszi háború* humanista eposza íródott, a püspököt a felkelés leverésének hőseként ábrázolva.<sup>66</sup> Kamonci Balázs bodrogi főesperes, aki annak idején urával, Frangepán Gergely kalocsai érsekkel (1503–1520) együtt szorult be Bács várába 1514 májusában, ahonnan az ágyúzást irányította Pogány Benedek keresztes csapataira,<sup>67</sup> az éppen üresedésben lévő érseki székhelyről hallatta hangját 1522-ben. Kaschach Dénes pap kérelmét Veszprém környékéről írta, ahonnan a nemesi csapatokat Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát–szlávón bán irányította a felkelők ellen. Móré Ferenc kanonok pedig Szalkai László váci püspök (1513–1520) udvarában élt, amelynek vidéke a pesti gyülekezőhelyről meginduló keresztes csapatok és a nemesek összecsapásainak egyik első színterei közé tartozott.

## Összefoglalás

Tanulmányomban az 1514. évi felkelés néhány „arcát” próbáltam bemutatni, vagyis a korabeli résztvevők nézőpontját rekonstruálni saját elbeszéléseik alapján. Mivel elbeszéléseik a felkelés utáni években keletkeztek, a szövegekben az emlékezés és az elbeszélés konstruálásának folyamata is megfigyelhető. Úgy tűnik, hogy az erőszak elbeszélése jellegzetesen „arctalan”. Ez abból adódik, hogy az erőszak ábrázolása helyett inkább az erőszak jogosságát igyekeztek az elbeszélés-

64 Kérelmében Szentlászló német neve, Groslassel szerepel.

65 MOL DL 36 402.; 36 400.; 67 263.

66 Taurinus István 1517–1518: püspöki vikáriusként működött a gyulafehérvári udvarban. Várdairól sorait ld. *Taurinus I.*: i. m. 61–62.

67 ASV SPA vol. 70, fol. 34rv. (1522. szept. 17.)



lők megalapozni különféle módokon, például az ellenfél kegyetlenségének igazolásával. A jogos erőszakkal szemben kegyetlen erőszakot követ el például az, aki – amint Bodonyi György domonkos szerzetes fogalmazott – „névtelenül karóba húzza” az ellenfelét. A szélsőséges erőszak reprezentációja érdekes módon mai világunkban is anonimá teszi áldozatait: a háborúban elesett vagy kivégzett emberek eltorzult testét a média név nélkül tálalja a képi hírek fogyasztói elé. Valódi emberekből a borzalom névtelen példázatait állítja elő, félelmet és borzongást egyszerre ébresztve – ami nem sokban különbözik a késő középkori és kora újkori hatósági kivégzések funkciójától.<sup>68</sup> De ezen kívül is, a 20. századi totális háborúk során a háború társadalmi elfogadtatásának szintén egyik fontos eszköze volt az ellenség kegyetlenségének, brutalitásának sajtóbeli „tárgyilagos” reprezentációja. Az ellenfél eredendő gonoszsága, barbársága fényében a saját erőszak a civilizáció önvédelmi keresztes háborújaként tűnhetett fel.<sup>69</sup>

A háborús erőszak azonban nemcsak arctalan, de névtelen is egyúttal, mert a kollektíven elkövetett erőszak – tömeges öldöklés, lövöldözés, ahol arctalan tömegek állnak egymással szemben – könnyebben megbocsátható és elbeszélhető, mint egy személyiséggel rendelkező ellenség megölése.<sup>70</sup> A háború életszerű arcai akkor tudnak a felszínre kerülni, amikor az elbeszélések nem a jó és a gonosz harcát ábrázolják egy lineárisan előrehaladó, egymásból logikusan következő eseményláncolatban, hanem az egyén hányódását és tanácstalanságát, kusza cselekedeteit a körülötte zajló összevisszaságban. Ez azért valósulhatott meg csupán néhány esetben, mert a felkelést követő rövid elfojtás után mindkét oldalon megindult az események feldolgozása az igazság birtokbavételéért. A kommunikatív emlékezetben mindkét táborban megjelent az eseményeket végletelesen leegyszerűsítő összeesküvés-elmélet – az ellenfél árulása, csalása – a felkelés okairól és mikéntjéről. A felkelés-mítoszok nagyjából azokon a vidékeken keletkeztek, ahol a keresztes ideológia megszületett, illetve a polgárháború központjai voltak. Mint tudjuk, ezek a vidékek voltak egyúttal a legfogékonyabbak a magyar etnikumú lakosság körében az elkövetkező évtizedekben az evangéliumi tanokra. Izgalmas kutatási témának ígérkezik annak kiderítése, hogy – a ferenccsek tevékenysége mellett – mi tette éppen ezeket a vidékeket a 15–16. században az újra fogékony szellemi központokká.

68 Ezzel ellenétes a közösségi emlékezés azon gyakorlata, amely a saját hősi halottak nevesítésére, azonosítására törekszik, ezzel mintegy visszaadva létezésüket. *S. Audoin-Rouzeau–A. Becker: i. m.* 150.

69 I. m. 78–86., 94–108.

70 Ez szintén általános jellemzője a katonai erőszak emlékezetének: „A háborús erőszak dolgában a katonák gyakran hajlamosak lényeges elemek elhallgatására. Tény, hogy minden tanúságtételük hangsúlyozza a csataterék mély iszonyatát. Azonban mindig a névtelen, vak brutalitás került előtérbe, vagyis egy azonosított felelősség nélküli, és éppen ezért felmentő erőszak. A személyközi erőszak ezzel szemben, mely természeténél fogva tartós bűnösséget alapoz meg, a tanúságtételekben alig van jelen, vagy éppenséggel hiányzik is” – írja a francia szerzőpáros az I. világháborús visszaemlékezésekről. *I. m.* 41–42.

## GABRIELLA ERDÉLYI

THE FACES OF THE DÓZSA REBELLION: TABOOS AND MEMORY  
IN THE MYTHS OF 1514

The study presents the Dózsa rebellion from below by reconstructing the viewpoints of the participants – on either sides – using their own narratives. The clerical narratives were fabricated in the decade following the rebellion in the form of petitions to the papal curia asking pardon for participating in warfare. In narratives trying to meet the demands of either the nobility or the rebellers, the motivations of the agents were oversimplified and the chaotic events were depicted as a lineal sequence of deeds. In this myth-making process personal and collective memories were transformed into normative grand stories constituting both present and future experiences.

During the war of interpretations the portrayal of violence was typically faceless, since narrators, rather than depicting violence, wanted to justify it in different ways such as claiming the brutality of the enemy. Moreover, military violence was nameless, since violence committed collectively – where the agents are faceless masses – was more easy to narrate and pardon, then the killing of an individual. Therefore, the lifelike faces of the war could only appear when the events were not displayed as the battle of the good and the devil in a linear and logical sequence of events, but the agents were perplexed individuals acting haphazardly in the chaos around them. This kind of narrative was very limited, however, since after the short silence that followed the rebellion, the discursive war for the possession of truth broke out. On both sides, conspiracy theories were constructed oversimplifying – as the fraud and treachery of the enemy – the reasons and the everyday of the war. Geographically, the rebel-myths took shape in those regions, where the crusader ideology was born or which became centres of the ensuing civil war. Since these were also the regions, where the Hungarian population proved most responsive to evangelical teachings in following decades, further investigations should clarify the circumstances which made these regions, beside the activity of Franciscan friars, the spiritual and intellectual centres of the 15–16<sup>th</sup> centuries.

## Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában

„Különös, de némileg lélektani fogalmon alapul, hogy Kolozsvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnak találjuk, s ez a visszásnak tetsző állítás e történetnek korára is illik.”

(Jósika Miklós: Abafi. Bp. 2007. 16.)

Kolozsvár 16. századi nagy ívű felemelkedésének okairól már sok szó esett a város történetével foglalkozó szakirodalomban, szereplőiről azonban már jóval kevesebb. Jelen tanulmány a Kolozsvár 16. századi városvezető elitjére irányuló nagyobb kutatás néhány aspektusát, s a témába illő szakirodalom eddigi tényfeltárását kívánja az olvasó elé tárni és egyben vázlatot készíteni arról a környezetről, amelyben a kora újkori kolozsvári városvezető elit élte hétköznapjait, építette karrierjét vagy éppen igazgatta a *respublica*-t.

### A respublica

Kolozsvár város önkormányzatának működését a paritás elve határozta meg. Olyan konfliktus-megelőző vagy -kezelő képviseleti rendszer működött, melynek alapelve az egyenlő vagy megfelelő számú képviseletet biztosító közigazgatási és bíraskodási berendezkedés volt. Ezt elsősorban ott alkalmazták, ahol több nemzetiség élt ugyanazon városban, vagy ahol az idegen kereskedők jelentős szerepet játszottak a város kereskedelmében. Hasonló városigazgatási renddel találkozunk a középkori magyar királyság területén Zágrábban, Zsolnán, illetve Budán, de Európa más területein is.<sup>1</sup>

Az *unió*nak nevezett paritásos rendszer lényege, hogy váltakozással hol szász, hol magyar volt a főbíró, és minden fontosabb hivatalban egyenlő számban képviseltette magát a két nemzet.<sup>2</sup> Az alsó (belső tanács, tizenkettek tanácsa), illetve a felső tanács (külső tanács, százférfiak tanácsa) asztalainál is fe-

1 Kubinyi András: Németek és nem-németek a középkori magyar királyság városaiban. In: Verfestigung und Änderung der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum im Spätmittelalter. Red. Dr. Roland Widder. Eisenstadt, 1996. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 25.) 145–158.; Sofia Gustafsson: Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadorganisation och politisk kultur. Stockholm, 2006. 212.

2 Mátyás 1486-os rendelete nyomán, Kolozsvár Buda város közigazgatási rendszerét követte. Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda, 1870. 275.

le-fele arányban foglaltak helyet a magyar és a szász esküdtbírák vagy centumvirek.<sup>3</sup> A százférfiakat egy szélesebb körből választották, a város különböző területi egységeiből, valamint a céhek tagjai közül. Ők választották minden év decemberében a 12 esküdtből álló belső tanácsot, élén bíróval, illetve a királybíróval.<sup>4</sup>

A választási rendszer viszonylagos zártságát eredményezte az alsó és felső tanács oda-vissza választása, ám a 16. századi városvezető elit mégsem zárt patrícius réteggént működött.<sup>5</sup> Fontos, vagy talán a legfontosabb láncszem a karrierépítésben a vagyon volt. A budai jogkönyv is, amelyen a kora újkori kolozsvári városvezetés normatív rendszere alapult, kimondta, hogy városléjárói tisztségre a szegény nem alkalmas.<sup>6</sup> Természetesen a realitásokat figyelembe véve gyakorlatilag egzisztenciális okai is voltak a szegények politikai kirekesztésének, hiszen a tanácsba való bevásztás nem járt közvetlen honoráriummal, annak ellenére, hogy a belső tanács tagjait szinte állandóan foglalkoztatták.<sup>7</sup> Ezen próbáltak változtatni 1592-ben a városi előjárók, keresetüket azonban a százférfiak elutasították, azzal az indokkal, hogy mivel a városi tanács Isten által elhivatott testület, a fizetséget is Istentől várja. Ez az érv a mai ember számára minden bizonnyal ironikusan hangzik, de a 16. században az isteni elhivatottság volt a hatalomgyakorlás egyik legitimitása. Ezen a reformáció sem változtatott, sőt a városi papság és a politikai elit szoros kapcsolata csak felerősítette ezt a helyzetet. Elhivatott, de nem hivatásos politikusok voltak, hiszen ebben a korban a városi kancellária tagjain kívül, a városigazgatás közszereplői nem hivatásszerűen, hanem kiváltságként gyakorolták hatalmukat. S ez által a tanácstagság minden polgár által áhított státusz volt. Példa erre Zók Péter, aki sokáig nehezményezte, hogy apja tót származása miatt és az *unióra* hivatkozva a város előjárói soha nem jelölték tanácsosi tisztségre.<sup>8</sup>

3 Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: *Uő*: Más források, más értelmezések. Marosvásárhely, 2003. 166.; András Kubinyi: Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittellalterlichen Königreich Ungarn. *Südostdeutsches Archiv* 34/35(1991/1992) 23–42.; Jakab E.: i. m. 192–193.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. 1458–1473. Hrsg. v. Gustav Gündisch. Bukarest, 1981. 2–3.; Szűcs Jenő: Városok és kézművesség. Bp. 1955. 330.

4 Az esküszöveket közli: Jakab Elek: Kolozsvár története. II. Bp. 1888. 198–199.; Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága/Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj. Kolozsvár város levéltára/Arhiva Orașului Cluj. Tanácsulési jegyzőkönyvek (= KvLt. TanJkv.) I/5. 1586. 20.

5 Ld. Flóra Ágnes: A kora újkori kolozsvári elit portréja. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. III. Főszerk. Á. Varga László. Bp. 2008. 133–144.

6 „ein armerr, wen er ist ein durfftiger”. Karl Mollay: *Das Ofner Stadtrecht*. Bp. 1959. 66.

7 A bírói tisztség volt az egyetlen olyan magas városi funkció, amellyel járt némi természetbeni javadalmazás, Felek falu adója révén, a paritásos rendszer azonban csak minden második évben tette lehetővé ezen javak élvezetét. A fizetéssel járó funkciók kizárólag a százférfiak által meghatározott időre választott kisebb hivatalok voltak.

8 Kiss András: Egy XVII. századi irodalompartoló polgár. (Szenczi Molnár Albert párfogója: Vicei Máté). In: *Uő*: Források és értelmezések. Bukarest, 1994. 191.

Más státusnak örvendtek a városi jegyző, illetve segédei, hiszen ez a szerepkör túlmutatott a városi kancelláriák *scriptorium*án. A nótárius nem csupán iratokat kiállító *deák* volt, hanem jogi képviselő is egyben, aki értelmezte, előadta a törvényeket, és felügyelte a tanácsülések menetét. Éppen ezért 1570-ben Kolozsvár igazgatásában kisebb fennakadást okozott a jegyző távozása.<sup>9</sup> Ez a részlet két dologra enged következtetni: egyrészt igazolódni látszik, hogy a 16. században viszonylag szűk volt a célirányosan képzett értelmiség, másrészt a városi vezető elit tagjai, mindenképpen olyan *litteratusok* lehettek, akik a gazdasági elit tagjaiként elsősorban a munkájukhoz kapcsolódó írástudást birtokolták.<sup>10</sup> A 16. század végére megnőtt ugyan a városi írni-olvasni tudó emberek száma, de azok képzettsége nem volt megfelelő a jegyzői tisztségre. Továbbmenve, az olvasni tudó polgár nem biztos, hogy a betűvetés technikáját is ugyanolyan jól birtokolta.<sup>11</sup>

A politikai elit gazdasági hátterét vizsgálva, elmondható, hogy Kolozsvár 16. századi várospolitikai színpadát három jelentősebb kézműves csoportosulás uralta: az ötvösök, illetve a szabók, mellettük kisebb szerepet játszottak a szűcsök.<sup>12</sup> Ez szinte teljesen illeszkedik ahhoz az európai modellhez, amely a 16. században olyan városokban érvényesült, ahol a kézműveseket nem szorították ki a kereskedők a politikai életből.<sup>13</sup> Ezekben a városokban azonban az említett iparágak művelői mellett hangsúlyos szerepet kaptak a mészárosok is. Kolozsváron ez utóbbiak hiánya éppen az élőállat-kereskedés hiányával magyarázható, illetve a későbbi fejedelmi monopóliumokkal. Ötvösök és szabók erőteljes jelenléte szintén a gazdaság-földrajzi realitásokkal magyarázható: a nemesfémmelőhelyek közelsége, ezzel összefüggésben a pénzváltó kamara működése, illetve a polgári élet fejlődésével megindult nagyobb kereslet a luxuscikkek iránt elősegítette ezen iparágak fejlődését. A szabómesterség, illetve az ehhez kapcsolódó textilipar fellendülése a reneszánsz öltözködés és divat Európa-szerte tapasztalható térhódításának is tulajdonítható. A közigazgatásban betöltött szerepük pedig növelte presztízsüket.

9 KvLvt. TanJkv. 1/2. 1570. 4v.

10 *Jakó Zsigmond*: Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. *Korunk* 26(1967) 220.; *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 39(1968) 211.

11 Johannes Honterus 1547-ben írt rendtartásában arra is kitért, hogy a fiatalokat ne csupán olvasni, de írni is tanítsák meg. *Jakó Zsigmond–Radu Manolescu*: A latin írás története. Bp. 1987. 95.

12 *Ágnes Flóra*: Prestige at Work. Goldsmiths of Cluj/Kolozsvár in Sixteenth and Seventeenth Centuries. Saarbrücken, 2009. Ez a tendencia figyelhető meg a 17. században is. Ld. *Jeney-Tóth Annamária*: Műves emberek a kincses Kolozsvárott. Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Tudományos Füzetek 247.).

13 *David Nicholas*: The Later Medieval City 1300–1500. London, 1997. 141–150.

## Cursus honorum

A kolozsvári tanácsos karrierje általában sáfárpolgári tisztséggel indult. Úgy tűnik, ez egy általános íratlan szabály volt Kolozsvár városvezetésében, de kézenfekvő magyarázat arra, hogy miért éppen a város teljes vagyonát kezelő sáfárként kezdték az esküdtpolgári tevékenységüket, egyelőre várat magára. Erdély más városaiban nem jelentkezett ez a szokás. Európa különböző tájain azonban igen, bár kézenfekvő magyarázatot ez idáig a hozzáférhető szakirodalom nem nyújtott.<sup>14</sup>

Kolozsvár iratait kutatva az 1557–1625 közötti időszakban 147 esküdtpolgárt (alsó tanács tagjai) sikerült azonosítani. Közülük 25-en jutottak el a sáfárpolgári tisztségtől a városbírói szerepig.<sup>15</sup> Átlagban 8–10 év kellett ahhoz, hogy valaki ezt a pályát befussa, s csupán néhány kivételtől vagy kivételes esetről beszélhetünk: Wolphard István 1581-ben és 1583-ban lett a város első embere, s három évvel korábban, 1578-ban lett a tanács tagja.<sup>16</sup> Wolphard gyorsan ívelő karrierje magyarázható magas képzettségével, családjá presztízsével és nem utolsósorban jelentős vagyonával. 1560 és 1564 között a wittenbergi egyetemre járt, ahol csillagászatot is tanult. Szamosközy remek matematikusnak, azaz asztrológusnak tartotta, aki az üstökös feltűnéséből megjósolta a Báthoryak bukását.<sup>17</sup>

Ferenci Antal karrierjét egyelőre homály fedi. Az ismert adatok alapján tanácsosi karrierje 1570-ben kezdődött esküdtpolgári hivatallal, majd két évvel később városbíróvá választották.<sup>18</sup> Életéről csak annyit tudunk, hogy felesége, Váci Katalin, vélhetően Váci Péter ötvösmester lánya lehetett.<sup>19</sup>

Íjgyártó Mihály 1589-ben lett a tanács tagja, s a rákövetkező évben városbírói tiszteletet töltött be. Személyéről keveset tudunk. 1567-ben lett az ötvöscéh tagja, 1577-ben a céhmesterré választották, s még ugyanazon évben a százférfiak között is helyet foglalt.<sup>20</sup>

1604-ben II. Rudolf császár parancsára egy katolikust választottak városbírónak, Nyíró Miklós személyében.<sup>21</sup> Ez önmagában is rendkívüli eseménynek számított egy unitárius városban.

14 S. Gustafsson: i. m. 109–110.

15 A hatalmas levéltári anyag átfésülése során folyamatosan bővíülhetnek az adatok, ettől függetlenül bizonyos irányvonalak a polgári karrierek megítélésében nyomon követhetők.

16 KvLvt. TanJkv. I/3. 156v, 233v.; I/4. 2.

17 Kovács András: A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. *Korunk* 17(2006) 10. sz. 11–21.

18 KvLvt. TanJkv. I/2. 2v, 53.

19 KvLvt. Törvénykezési jegyzőkönyvek. (= TJkv.) I/3. 173.

20 Flóra Ágnes: Ötvösregesztum. *Lymbus* 1(2003) 28., 37.

21 Kiss A.: Egy XVII. századi irodalompartoló polgár i. m. 382.; KvLvt. TanJkv. I/5. 463.

Három olyan esetet ismerünk, amelyekben néhány éves megtorpanás vagy nevezzük inkább úgy, passzivitás után ívelt magasra a tanácsstag karrierje.

Nyíró Kálmán 1562-ben kezdődő karrierje öt évig szünetelt, majd városbíróként folytatódott, később 1575-ben és 1577-ben királybíróként tevékenykedett.<sup>22</sup> A kútfők vallomása szerint nyughatatlan természetű ember volt, akit igen súlyos paráznsági vádak értek 1582-ben.<sup>23</sup> Nyíró, aki fejedelmi menlevelet szerzett, később 1588-ban törvényszegéssel és erőszakkal vádolta bírąit, s azt követelte, hogy városi tisztségeibe helyezték vissza.<sup>24</sup> Elképzelhető, hogy Nyíró már korábban is éles konfliktusba került a tanáccsal és pályafutásának megtorpanásait ezek a konfliktusok okozták.

Budai Tamás ötvösmester, 1571-ben lett magyar rendről sáfárpolgár, 1578-ban esküdtpolgár, majd 1580-ban találkozunk ismét vele a városbírói tisztségben, melyet azt követően még kétszer, 1588-ban és 1592-ben töltött be. 1583-ban, 1589-ben, és 1591-ben pedig a város királybírájaként tevékenykedett.<sup>25</sup> Személye kétségtelenül kevésbé ismert az eddigi szakirodalmi eredmények alapján, de amint életútja a kiadatlan források apró részleteiből összeáll a kutató előtt, nyugodtan kijelenthető, hogy Budai legalább olyan jelentőségű városvezető volt, mint Filstich Péter, Ötvös András, vagy Katonai Mihály. Budai német földön szerezte mesterlevelét, nevéből ítélve talán Budáról származott.<sup>26</sup> 1578-ban, aranybeváltó kamarásként végrendelkezett a tanács előtt, amikor az Szebenbe küldte. Végrendelete és a szebeni és kolozsvári ötvösök perében tett tanúvallomása is igen jó diplomáciai és helyzetfelismerő érzékéről árulkodik. Végrendelkezése idején perben állt két leányával, így rövid monológjában ügyelt arra, hogy hangsúlyozza igen jó apai mivoltát és áldozati szerepét.<sup>27</sup> Lányaival folytatott hozománypere is feltételezhetően megnövekedett vagyona miatt volt.

Szintén rövid szünet után ívelt magasra Budai Tamás sógorának, Pulacher István szűcsmesternek a karrierje, aki 1580-ban királybíró, majd 1593 és 1599 között szász rendről lett városbíró.<sup>28</sup> Külön érdekesség, hogy 1580-ban a város két legbefolyásosabb emberét házasságuk révén rokoni kapcsolatok fűzték össze. Esküdtpolgár volt akkor is, amikor másik sógora, Nyíró Kálmán ellen eljárás indult.<sup>29</sup>

Városbírói tisztséget négy évnél tovább kevés esetben birtokoltak Kolozsvár előkelői. 1606 és 1621 között történt meg csupán, hogy ezt a tisztséget két ember gyakorlatilag monopolhelyzetben viselte. Bogner (Gellyén) Imre 1601-től, Ötvös

22 KvLvt. TJkv. II/1. 85, 134, 143.

23 Kiss András: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Bukarest–Kolozsvár, 1998. (Téka) 80–96.

24 I. m. 36.

25 KvLvt. TanJkv. I/3. 204. I/5. 49, 77v, 87v.

26 KvLt. Céhiratok (Fond 554.) 14, 1r. Veress Endre művében olasz ötvösként jelenik meg. Veress Endre: Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. (Magyar Történeti Életrajzok XXI.) 15.

27 KvLvt. TJkv. II/1. 153–154.

28 KvLvt. TanJkv. I/3. 204v. I/5. 104, 167v.

29 Pulacher Anna, Nyíró Kálmán felesége Pulacher István testvére volt. KvLvt. TJkv. II/1. 55.

András pedig 1606-tól igazgatta a várost évi váltakozással a szász, illetve a magyar nemzet részéről.<sup>30</sup> Ilyen mértékű hatalomkoncentrációra korábban nem volt példa, s mindenképp a városi tanács hatalmának megerősödését mutatja. Ehhez képest mindkettejükről viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Bogner Imre elsősorban Kakas István szomszédjaként, majd a Wolphard–Kakas-ház tulajdonosaként vált ismertté történészek, művészettörténészek számára. Vagyona számottevő volt. 1602-ben 3700 forintért vásárolta meg a nevezetes Wolphard–Kakas-ingatlant.<sup>31</sup> 1894-ben bontásra került házának az itáliai reneszánszt idéző faragvány-maradványai is jelentős építkezésekről tanúskodnak.

Bogner Imre és Ötvös András sikeres karrierjén kívül, úgy tűnik, Kakas Istvánnal ápolott kapcsolataik is közös pontot jelentettek.

Ötvös András Kakas Katával kötött házassága révén jutott a főtér nyugati oldalán álló, igen jelentős háztulajdonhoz, melyet 1614-ben a vonásigazítók három *dica* adóra értékelték.<sup>32</sup> Pályafutásáról a források igen szűkszavúak. Az ötvösmesterséget űzte ugyan, a céhtagok névsorában mégsem találjuk a nevét. Karrierjének elején emberöléssel vádolták, s perbe keveredett a várossal és annak előljáróival, akiket Ötvös András pártoskodással vádolt. Az ügyet Sombori László, fejedelmi tanácsos is kivizsgálta.<sup>33</sup> A pereskedést követően Ötvös András 1590-ben újból a tanácsosi pozícióból folytathatta rendhagyó pályafutását.<sup>34</sup>

A városvezetők képzettségéről, neveltetéséről csak elvétve, kivételes esetek kapcsán szerzünk tudomást. Kétségtelen, hogy a városi polgárság körében már a késő középkortól sokkal nagyobb számban voltak jelen az írástudók, mint a vidéki nemesség köreiben. Jó példa erre a beszerceiekhez intézett kérés, melyben a vidéki gerébek írni-olvasni tudó embert kértek a várostól, hogy számadásaikat elvégezhessek.<sup>35</sup> Ok-okozati összefüggésében pedig nyilvánvalóvá válik, hogy minél nagyobb fellendülésnek indult egy város és annak polgársága, annál gyorsabban nőtt a külföldi tanulmányokat folytató diákok száma is.

### Ládákba zárt humanizmus

Kolozsvár lakói számára a reformációval fellendülő peregrinációk nem csupán a tudományok megismerését jelentették, hanem megteremtődött ezáltal az a fajta nyitás, amelyen át beszivárgott a humanizmus szellemisége, a reneszánsz kultúra. A városi elit otthonaiban fellelhető könyvek és nyomtatványok sorozata az új irányzat iránti fogékonyságot tanúsítják.

30 KvLvt. TanJkv. I/5. 190, 273v.

31 A Wolphard–Kakas-házról ld. Kovács A.: i. m.; *Uő*: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* 19(1991) 157–164.; *Uő*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Bp.–Kolozsvár, 2003. 30–37.

32 KvLvt. Számadáskönyvek. (= KvSzám.) 17b/XXXI. 23.

33 KvLvt. TanJkv. I/5. 26v, 41–41v.

34 KvLvt. TanJkv. I/5.

35 *Jakó Zs.–R. Manolescu*: i. m. 95.



A már említett Wolphard István életpályájáról és neveltetéséről, kortársaihoz képest sokat tudunk. Wolphard atyai nagybátyjától és apjától örökölt jelentős könyvtárát saját érdeklődésének megfelelően bővítette tovább.<sup>36</sup> Gyűjteményének széles skálája Wolphard szerteágazó érdeklődéséről árulkodik. Megtalálhatók voltak latin, görög és héber kézikönyvek, szótárak, filozófiai művek, antik szerzők művei és természetesen olyan csillagászati munkák, melyek tanulmányozására Wolphard nagy hangsúlyt fektetett.<sup>37</sup>

Leggyakoribbak azonban a városvezető elit könyvtárában a bibliák, illetve grammatikák voltak. Vicei Máté, akit kálvinista hite gátolt abban, hogy magasabb funkciókat töltsön be, 1627-es hagyatéki összeírásában összesen nyolc evangélium és egy grammatika található. Az evangéliumok fele „deákul” volt.<sup>38</sup> Vicei feltehetően annak az írástudó gazdasági elitnek volt a tagja, amely ugyan rendelkezett, talán éppen a családi tradíció folytán, kellő írástudói képzettséggel, külföldi tanulmányutakkal, humanista törekvései mégsem mutathatók ki, annak ellenére, hogy Szenci Molnár Albert egyik jelentős pártfogója volt.<sup>39</sup> Szencit vélhetően sokkal inkább vallási meggyőződésből támogatta, mintsem irodalompártolóként. Természetesen nem kell kétségbe vonni Vicei tényleges támogatói kedvét, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy Szenci Molnár különös tehetséget mutatott patrónusok szerzésében tanulmányai, utazásai támogatásához és írásai kiadásához.<sup>40</sup> Vicei is vélhetően Szenci Molnár egzisztenciális patrónusai közé tartozott. Jelentős vagyona ellenére hagyatéki leltárának könyvtételei nem tükrözik könyvgyűjtői tevékenységet.

Szenci Molnár bibliafordításáról egy másik kolozsvári városvezető, Balásfi Bálint hagyatékában tesznek említést a város osztóbírái.<sup>41</sup>

Balásfi karrierjéről, de leginkább könyvjegyzékének tanulságairól mindenképp érdemes szót ejteni, hiszen 1630-ban bekövetkezett halála után rögzített osztálylevele igen jelentős bibliofiláról árulkodik, a lajstromban ugyanis nem csupán bibliák és evangéliumok találhatók, de antik szerzők és ritkaságnak számító humanista munkák is. Hasznos lehet néhány mondat erejéig elidőzni azon, hogy az osztóbírák szűkszavú bejegyzései milyen szerzőket és munkákat rejte-

36 l. m. 32.

37 Wolphard könyvtáráról ld. bővebben: *Jukó Klára*: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) 43–58.

38 *Kovács Kiss Gyöngy*: Könyvek a kolozsvári polgárok 16–17. századi hagyatékaiban. In: *Uő*: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben. Marosvásárhely, 2001. 54.

39 *Kiss A.*: Egy XVII. századi irodalompártoló polgár i. m. 189–194.

40 *Sebők Marcell*: A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar–latin szótár kapcsán. In: *Dictionarium 1604*. Szenci Molnár Albert szótára. Szerk. Szabó András. Bp. 2007. 164.

41 A hagyatéki leltár könyvlistáját közölte: *Kovács Kiss Gy.*: i. m. 55–56.

nek, valamint azon, hogy a rekonstruált Balásfi-könyvtár mit árul el a tulajdonos neveltetéséről, környezetéről, de akár „jámbor” személyiségéről is.<sup>42</sup>

Balásfi Bálint 1590-től volt az ötvöscéh tagja,<sup>43</sup> 1604-től 1625-ig kisebb megszakításokkal viselt magasabb városi hivatalt.<sup>44</sup> Legmagasabb tisztje a városbíró-helyettesi tisztség volt 1621-ben.<sup>45</sup> Igazi humanista családból származott. Nagypapja, Dancsa Balázs deák, aki Zalapatakáról költözött Kolozsvárra, tehetsős és tehetséges írástudó volt, s rövid idő alatt jelentős karriert futott be. A család legnagyobb hírnévre szert tevő tagjai egy részről, Balásfi Bálint atyai nagybátyja, a hitszónok Basilius István, illetve Bálint unokaöccse, a jezsuita neveltetésű, későbbi váci püspök és királyi tanácsos Balásfi Tamás voltak.<sup>46</sup> Bálint neveltetéséről semmit sem tudunk, de minden bizonnyal folytatta a családi hagyományokat és peregrinusként megfordult Európa egyetemlein. Könyvesládájának tartalma is humanista neveltetésről árulkodik.

A könyvlista vallási művei közül mindenképp megemlítendő egy igen szép kivitelű, Szenci Molnár Albert fordítású *Biblia*, melynek díszes megjelenésére az osztóbíró külön kitért.<sup>47</sup> Ez lehetett könyvtárának legkedvesebb és legnagyobb becsben tartott darabja. Feltehetően szintén Szenci Molnár zsoltárfordításait tartalmazta a *Psalterium Ungaricum*-ként lejegyzett kötet is.<sup>48</sup> Az 1607-ben Herbornban kiadott mű számtalan kiadást ért meg a következő századokban, s népszerűsége jelentős volt.<sup>49</sup>

Balásfi elkötelezett unitárius hitét igazolja Enyedi György „egy keotetlen opusa” és az a *Reovid magiarazat az Antichrist(usról)*, amelyről szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy Dávid Ferenc 1567-ben Gyulafehérváron kiadott értekezésének egyik példánya volt.<sup>50</sup>

42 Az ötvöscéh regesztrumában Balásfit jámbor emberként jellemezte a lajstromot vezető mester. Ilyen jellegű bejegyzés igen ritka, s mindenképp arra utal, hogy korának igen tisztelt személyisége lehetett. *Flóra Á.*: Ötvöskeresztrum i. m. 42.

43 I. h.

44 KvLvt. TanJkv. I/5. 233, 273, 246., I/6. 22, 44, 72, 92, 126, 145, 166, 284, 303.

45 A *substitutus iudex* a főbíró helyetteseként teljes jogkörrel rendelkezett, akkor, amikor a városbíró városon kívül tartózkodott. A városbíró-helyettes mindig a városbíróval megegyező nemzet tagja volt, nevét a tanács névsorában általában közvetlenül a városbíró neve után jegyezték le.

46 A Balásfi családról bővebben ld. *Bogdándi Zsolt*: A kolozsvári Balásfiak. Egy deákcsalád felemelkedése a 16. században. Református Szemle 96(2003) 807–812.

47 Kovács Kiss Gy.: i. m. 55.

48 I. m. 56.

49 *Szenci Molnár Albert*: *Psalterium Ungaricum*. Szent David Kiralynac es Prophetanac Szaz ötven Soltari az Franciai notáknac és verseknec módgyokra most újonnan Magyar versekre fordittattac es rendeltettec. Szenci Molnár Albert által. MDCVII. Herbornában Nyomtatattot Hollos Christof által. Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk. Szabó Károly. Bp. 1879. 407.; Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. Szerk. Borsa Gedeon–Hervay Ferenc–Holl Béla–Käfer István–Kelecsényi Ákos. Bp. 1971. 962.

50 *Dávid Ferenc*: Rövid Magyarázat miképpen az Antichristus, az igaz Istenről való tudomant meg homáfosította: Es a Christus az ő híveinc általa tanítván minket, miképpen építette meg az ő mennyei szent Attiáról, és ő magáról, és a szent Lélekről bizonyos értelmet adva előnkbe. Psal. LI. A te bölcseségednek titkait jelentetted meg mi nekünk. Expressum Albae Juliae per

Szintén az unitárius szerzők sorát bővíti Johann Sommer, akit a Joanne Somnero bejegyzés takar, s aki Blandrata György és Dávid Ferenc hívására érkezett Kolozsvárra, ahol 1569-ben iskolai lektor lett, s egy évvel később már a gyulafehérvári hitvita aktív részvevőjeként jelent meg.<sup>51</sup> Jó szónoki képességeit méltatva Antonio Possevino, nyilván gúnyos célzattal csak annyit mondott róla, hogy „fecsegő ember, aki, úgy látszik, görögül is tudott”. A Pirnában született Sommer az Odera-menti Frankfurtban végezte tanulmányait.<sup>52</sup> Munkássága azonban számos szálon fűződik Wittenberghez, ahol egyik legismertebb műve, a Jacobus Heraclides Despotae görög kalandor moldvai vállalkozását elmesélő elégiája is napvilágot látott. Sommer, aki Despot Voda rövid uralkodása idején Moldvában járt azzal a szándékkal, hogy Heraclides hadseregébe beálljon, jól ismerhette a történetet, akár személyes tapasztalatából, akár Forgách Ferenc tolmácsolásában.<sup>53</sup> Nem tudjuk, Balásfi Sommer melyik művét tartotta könyvtárában, az unitáriussá lett humanista szerzőnek ugyanis számos művét ismerték a városban.<sup>54</sup>

Az erdélyi humanizmus másik képviselőjének, Ozorai Imrének vitairatát véljük felfedezni a „Magiar koniuw De Christo et eius” lajstromi tétel mögött. Minden bizonnyal Balásfi könyvtárában sem volt a műnek címlapja, ezért nem írták le az osztóbírók annak eredeti címét.<sup>55</sup> Az első generációs wittenbergi melanchthoni körhöz tartozó<sup>56</sup> Ozorai vitairata az első magyar nyelven megjelent önálló írás, ami 1535-ben látott napvilágot Vietor Jeromos krakkói nyomdájában.<sup>57</sup>

Balásfi nyitottságát a különböző hitelvek iránt igazolja az osztóbíró „Brevis discursus” bejegyzése, ami igen nagy bizonyossággal Faustus Socinus 1614-ben Lengyelországban megjelent, latin fordítású művét takarja.<sup>58</sup> Érdekes részlet, hogy Balásfi könyvtárában megtalálható volt Dávid Ferenc, Faustus Socinus

Typographum Regium Raphaelem Hoffhalterum Anno Christi M.D.LXVII. Régi Magyar Könyvtár i. m. 61.; Régi Magyarországi Nyomtatványok i. m. 232.

51 *Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István*: Az erdélyi unitárius egyház története. I. Sajtó alá rend. Hoffmann Gizella–Kovács Sándor–Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 741–743.

52 *Johann Sommer*: Vita Jacobi Despotae Moldaviorum. Wittenberg, 1587. A kísérő tanulmányt írta: Pirnát Antal. Bp. 1987. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XVI.)

53 *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. In: Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 762–771.

54 *Kénosi Tőzsér J.–Uzoni Fosztó I.*: i. m. 549–551.

55 Sokáig az első sorok maradtak meg címként az irodalomtörténetben, majd konvencionálisan az Ozorai Imre vitairata elnevezéssel látták el. Ld. Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. A kísérő tanulmányt írta: Nemeskürty István. Bp. 1961. (Bibliotheca Hungarica Antiqua IV.).

56 *Bod Péter*: Magyar athenas. Bp. 1982. 390.

57 Ozorai i. m. 7.

58 *Faustus Socianus*: Brevis discursus de cause, ob quam creditur aut non creditur Evangelio Jesu Christi, et de eo, quod qui credit proemio, qui non credit, poena a Deo afficiatur. Racoviae, 1614. (Valentinus Smalecius fordította latinra.) Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Digitalen Bibliothek <http://diglib.hab.de/drucke/550-7-4-quod/start.htm>.

vagy Enyedi György egy-egy munkája, a jelentős reformátorok könyvei közül néhány, ámde fontos egyházi karriert befutott rokonaitól, Basileus Istvántól, valamint Balásfi Tamástól egyetlen művet sem tartott. Balásfi Tamás munkásságának nyomtalansága Balásfi könyvtárában, magyarázható lenne azzal, hogy a jezsuitává lett Tamás nézetei merőben ellenkeztek az unitárius Bálint nézeteivel. Ugyanakkor Balásfi, úgy tűnik, sokkal nyitottabb volt a különböző vallások megismerése iránt, hiszen könyvei között, bár nyilvánvaló többségben voltak a protestáns szerzők, felbukkan egy igen távoli jezsuita autor is. Hyeronimus Osori, vagy ahogyan kortársai nevezték, a „portugál Cicero”, Párizsban lett tagja a Jézus Társaságnak, ahol filozófiát, majd Bolognában teológiát tanult. A katolikus reform egyik legnevesebb történetírója és gondolkodója volt, akit Montaigne a kor legjobb latin történetírójának tartott.<sup>59</sup> Nem tudjuk, Osori melyik művét tartotta Balásfi könyvesládájába zárva, mint ahogyan arra sem tudjuk a választ, hogy hogyan keltette fel ez a jezsuita szerző Balásfi érdeklődését annyira, hogy művei valamelyikét megszerezze. Elképzelhető, hogy ez a könyv is a kolozsvári jezsuita kollégium 1603-as kifosztása során került Balásfihoz, majd „elfelejtette” azt a többi eltulajdonított könyvvel együtt visszaszolgáltatni.<sup>60</sup> A kolozsvári jezsuita könyvtárban egy műve biztosan megvolt.<sup>61</sup> Erdélybe a portugál püspök művei lengyel közvetítéssel kerülhettek, amit alátámaszt az tény is, hogy a legtöbb Osorio-mű Báthori András könyvtárában volt.<sup>62</sup> Báthori András lengyelországi tanulmányai és életútja során, számos helyen találkozhatott a portugál író műveivel, de legfőképpen warmiai püspöksége idején, hiszen húsz évvel Báthori püspöki székhelyét megelőzően Osorio egyik hű barátja, támogatója és szerzőtársa, Stanislaus Hosius volt a warmiai püspök.<sup>63</sup>

Az antik szerzők közül Balásfi könyvjegyzékében megtaláljuk a humanizmus legkedveltebb antik szerzői közül Cicerót, Ovidiust és Sallustiuszt; ez utóbbi

59 *Racine Matthew*: A Pearle for a Prynce: Jerónimo Osório and Early Elizabethan Catholics. *The Catholic Historical Review* 87(2001) 404–405.

60 Balásfi Bálint a városi jegyzőkönyv szerint egy Bibliát, egy Calepinust, ami vélhetően Ambrosius Calepinus 1587-ben kiadott szótára volt, és három zsidó könyvet tulajdonított el, majd szolgáltatott vissza a városi tanácsnak. Városi jegyzőkönyv a jezsuita egyetem könyvtára pusztulásáról 1603. In: Erdélyi könyvesházak. II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rend. Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. Szeged, 1994. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.) 5.

61 *Jakó K.*: i. m. 109.

62 Báthori András könyvtára. In: Erdélyi Könyvesházak. III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István–Németh Noémi–Varga András. Szeged, 1994. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.) 334., 336., 338.; más jezsuita központokban is találunk a szerző műveivel, ld. A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtára 1639–1663. In: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rend. Farkas Gábor–Monok István–Pozsár Annamária–Varga András. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.) 109., 113., 117., 122., 164., 176., 195., 209., 221.

63 *R. Matthew*: i. m. 406.

művét Baranyai Decsi János fordításában.<sup>64</sup> Az *Caius Crispus Sallustiusnak két históriája* Szebenben jelent meg 1596-ban, s a 16. századi magyar műfordítások egyik remekének számít. Érdekesség talán, hogy a 19. századig ismeretlen nyomtatvány egyik példányát 1813-ban Egerben mentették meg az árvíz elől, majd Kazinczy Ferencnek ajándékozták, aki, talán a sors véletlen egybeesése folytán, éppen a Döbrentei Gábor által alapított kolozsvári *Erdélyi Múzeumban* ismertette 1815-ben.<sup>65</sup>

Balásfi Bálint gyűjteményét látva, s a családi hagyományokat ismerve, nyilvánvalóvá válik, hogy nem véletlenül, hanem tudatosan válogatta könyvtára darabjait, hiszen a felsorakozó, esetenként csak sejthető szerzők vagy címek között szinte minden esetben lehet találni olyan összefüggést, ami egyértelműen tudatosságra, vagy valamilyen gyűjtési vezérelvre utal.

Legtöbb mű közös nevezője ilyen szempontból Wittenberg, ami arra a feltevésre ösztönzi a kutatót, hogy Balásfi igen nagy valószínűséggel Wittenbergben folytatott tanulmányokat.<sup>66</sup> Ehhez a városhoz, s ezáltal a protestáns irodalomhoz köthető a könyvjegyzékben szereplő idegen szerzők többsége is. Ugyanakkor egyes művek tematikái rávilágítanak arra is, hogy Balásfi, mint az az ötvösök és más előkelő polgárok körében divatos volt, kedvelte az asztrológiát és az alkímiát. Erre utalhat a szerzők között felsorolt Marcello Palingeni vagy Johann Carion neve.

Palingeni ismert írása: *Zodiacus vitae sive de hominis vita* első kiadása 1574-ben jelent meg, Johann Carion *Mathematicus Chronocorum libri tres* című munkája pedig korábban Frankfurtban, 1555-ben. Ez utóbbit, melynek előszavát Melanchton írta, Benczédi Székely István is használta világkrónikájának megírásakor.<sup>67</sup> Könyvei szerint, Balásfi az asztrológia tudományának melanchthoni irányvonalát részesítette előnyben, azaz azt a klasszikus szemléletet, mely szerint a bolygók önálló erőként hatottak a földi élet szereplőire.<sup>68</sup> Ezt a vonalat követte Georg Liebler tübingeni fizikus is, akinek könyvét rejti a lajstrom egyik bejegyzése.<sup>69</sup> Liebler korának meghatározó tudósa volt, aki élesen szembehelyezkedett

64 A leltár nem tartalmazza a szerzőt, a cím kezdetéből azonban szinte bizonyos, hogy Baranyai Decsi fordításáról van szó.

65 *Baranyai Decsi János*: Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája. Szeben, 1596. A kísérő tanulmányt írta: Kurecz Ágnes. Bp. 1979. (Bibliotheca Hungarica Antiqua X.) 15. Kazinczy tény-szerű ismertetéséből kitetszik, hogy nem tanúsított túl nagy jelentőséget a műnek. *Kazinczy Ferenc*: Jelentés Sallustiusnak magyar fordítása felől, Baranyai Decsi János által. 1596. Kisded 8 rétből. Erdélyi Múzeum 1815. 3. sz. 176–177.

66 Tanítatásáról nincsenek adataink, de a családi hagyományok is mindenképp azt a következtetést sugallják, hogy Wittenberg szerepelhetett Balásfi peregrinációs útvonalában.

67 *Péter Katalin*: Az első magyar világkrónikáról és szerzőjéről, Benczédi Székely Istvánról. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból. Bp. 1995. 69.

68 *Robert S. Westman*: Kepler's early physical-astrological problematic. *Journal of the History of Astronomy* 32(2001) 231.

69 *Epitome Philosophie* címrészlet. Liebler Bázelen több kiadásban megjelent Arisztotelész-szöveggyűjteménye az *Epitome philosophie naturalis*. Liebler munkája vélhetően igen népszerű

Picco della Mirandola miszticista nézeteivel, s akinek igen nagy hatása volt Kepler munkásságára is.<sup>70</sup>

Egy másik Melanchthon-tanítvány, Michael Neander aforizmagyűjteménye, az *Ethice Vetus et sapiens* szintén megtalálható a könyvei közt.<sup>71</sup> Szent Nilus ókeresztény író görög aforizmagyűjteményének latin fordítását Honterus adta ki 1540-ben.<sup>72</sup> Neander szintén közkedvelt szerző, fordító volt, s könyvei ismertek voltak a kora újkori Kolozsváron, neve megtalálható a fejedelmi táblai ülnök, a kolozsvári Maksai Baláznak könyvlistájában is.<sup>73</sup>

Balásfi reáltudományok iránti érdeklődését tükrözi az a két német, illetve magyar nyelvű „szamweteo keoniw” is, melyek közül a magyar fordításról talán nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az az ifjabb Heltai Gáspár által 1591-ben kiadott, az 1577-es Debreceni Arithmetica átdolgozását tartalmazó *Magyar arithmetica, az az számvetésnek tudománya* című munkája lehetett.<sup>74</sup> Ez a fajta érdeklődés azonban szintén Wittenberg irányába tereli a kutatót, hiszen Melanchthon volt az, aki a számvetés tudományának szükségességét hangsúlyozta.<sup>75</sup>

A melanchtoni körhöz való kötődéseket látszik alátámasztani a leltár „Colloquium Wormatiensi” bejegyzése is, ami mögött éppen Melanchthon munkája sejthető.<sup>76</sup> Az V. Károly által 1540-ben Wormsban kezdeményezett tárgyalásokat bemutató munka kurióznak számít a kolozsvári polgár könyvtárában, Erdélyben és Magyarországon ez idáig nem ismerünk más említéseket, ezt a példányt is minden bizonnyal közvetlenül Wittenbergből hozta magával Balásfi Bálint vagy valamelyik elődje. Nem véletlenül került ez a mű Balásfihoz. Az ötvösmester komoly érdeklődését a reformáció jeles szerzői iránt a könyvjegyzék több tétele is igazolja. Rotterdami Erasmusnak két könyvét jelölte meg az osztóbíró. Az egyik biztosan a reformátor saját műve lehetett, a másik azonban, amelynek csak az incipitjét jelölték, az Erasmus által összeállított mondások gyűjtemé-

volt, s tanításban is alkalmazták. Dr. Morvay Győző: Két nagybányai régi könyvtár. Magyar Könyvszemle 4(1896) 30.; A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtára i. m. 177.

70 R. S. Westman: i. m. 232.

71 Neander Michael: *Ethice vetus et Sapiens veterum Latinorum Sapientum*. Lipsiae, 1590. Bayerische Staatsbibliothek. Digitale Bibliothek <http://daten.digital-e-sammlung.de/~db/0003/bsb00033105/images/>.

72 Régi Magyarországi Nyomtatványok i. m. 40.; Régi Magyar Könyvtár. II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk. Szabó Károly. Bp. 1885. 23.

73 Maksai Balázs könyvtára 1618. In: Erdélyi Könyvesházak. III. i. m. 13.

74 Kovács Ödön: A Kolozsvári Arithmetika (1591). In: A magyar matematika történetéből. A klasszikus századok számolómesterei. Szerk. Gazda István. Pécs, 2000. 141–144.

75 Endrei Walter: Számvetés és Magyar Arithmetica. Magyar Könyvszemle 79(1963) 227.

76 Melanchthon Phillip: *Colloquium Vvormaciense institutum*. Anno M. D. XL. Autoritate Inuictiss. Im. Caroli Quinti Augusti ad dirimendas controversias Ecclesiasticas. Acta Ratisbonensia adiungenda editioni nostrae proximae. De manifestis abusibus potestatis Pontificiae. De manifestis abusibus Ecclesiasticis, & emendatione. Responsiones Principum vtriusque partis, de Ratisbonensi colloquio. Proderunt studiosis lectoribus, & hae Historiae & disputationes. Vitebergae, Per Josephum Klug. Anno M.D.XLII. Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe 1501–1600. Ed. H. M. Adams. Cambridge, 1967. 732.

nye, amely több kiadást is megért a 16. századi magyar és szász nyelvterületen. Csáktornyai János debreceni nyomdász 1591-ben adta ki a latin–magyar fordítást, amit 1598-ban Johann Fabricius nagyszebeni nyomdász a német fordítással egészített ki.<sup>77</sup> Ezek után kétségtelenül Luther írásait keresi a kutató Balásfi hagyatékában. Ha önálló munkája nem is jelenik meg a könyvtételek között, úgynevezett post-lutheri szöveggyűjtemény, *forilegium* azonban előkerül. A *Prophetiae aliquot verae* című művet, Luther egyes műveinek gyűjteményét Johann Timann brémai reformátor adta ki 1550-ben.<sup>78</sup> Ha feltevésünk nem téves, ez a tétel is unikumnak számít a kora újkori erdélyi könyvkultúra-ismeretünkben.

Antonio Grataroli, Guilermo Grataroli ismert humanista szerző apjának neve is olvasható Balásfi könyvhagyatékában.<sup>79</sup> Míg Guilermo alkímiakönyvei rendkívül népszerűek voltak, addig Antonio írásait nem lehet felfedezni egyetlen ismert és publikált könyvjegyzékben sem. Európa kultúrtörténetében pedig a filozófus és orvos Antonio Grataroli egyetlen ismert munkája az 1554-ben Velenében megjelent *De immortalitate animae ad mentem Aristotelis*.<sup>80</sup> Balásfi családjában volt hagyománya az orvostudománynak, apai nagybátyja, Balásfi Ferenc *doctor medicus* volt,<sup>81</sup> s úgy tűnik, Bálint sem állt távol tőle az orvoslás tudományának valamilyen szintű művelésében. Egyetlen Balásfitól maradt írásos emlékünknél, az 1612–1627 között vezetett számadásszerű feljegyzések legelején jelenik meg egy orbánc kezelésére való recept, melynek záró sora, egy latin mondatrészlet arra utal, hogy Balásfi valamely orvosi vagy antik szerző írásában olvashatott az ókori sivatagi törzs, a garamantok által is használt módszer alkalmazásáról.<sup>82</sup>

Joannes Baptista személye komolyabb fejtörést okoz, hiszen a humanizmus korában igen elterjedt név volt. A hasonló nevű 16. századi szerzők széles névsorát tekintve, és összevetve Balásfi könyvtárán keresztül megfogható lehetőségeivel, a kör leszűkül a Ciceró-értelmezésekre szakosodott, besztercebányai születésű Joannes Baptista Novosoliensisre, aki krakkói tanárként jelentette meg műveit a 16. század második évtizedében.<sup>83</sup>

77 Dicta Graeciae sapientum, interprete Erasmo Rotterdamo. Debreceni 1591. Régi Magyarország Nyomtatványok i. m. 655., 691–692.

78 Thomas Kaufmann: Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2). Tübingen, 2003. 367–381.

79 Kovács Kiss Gy.: i. m. 55–56.

80 Catalogue of Books i. m. 500.

81 „eruditus vir quondam Franciscus Balásfy doctor medicus”. KvLvt. TJkv. II/1. 97. Balásfi Ferenc Wittenbergben tanult. Robert Offner: Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Márta Fata–Gyula Kurucz–Anton Schindling. Stuttgart, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64.) 315.

82 KvLvt. TJkv. II/18. 1. Balásfi Bálint feljegyzései. A feljegyzések átiratát Jeney-Tóth Annamáriának köszönöm.

83 Régi Magyar Könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk. Szabó Károly–Hellebrant Árpád. Bp. 1896. 271–272.

Tiloman Krage, német teológusra utal a könyvlista 14. helyén álló incípia-bejegyzés. A *De imagine Dei in primis*, Tiloman Magdeburgban 1549-ben kiadott művének ugyanazon évben nyomdaprés alá került javított változata lehetett.<sup>84</sup> Tiloman szintén Wittenberghez és Melanchthon közvetlen környezetéhez köthető.<sup>85</sup>

Balásfi Bálint 1630. június 21-én rögzített hagyatéki leltárának utolsó tétele az osztóbíró is véleménynyilvánításra készítette.<sup>86</sup> A Georg Braun és Franz Hogenberg által kiadott, szélesebb körben Georg Hoefnagel-metszetekként ismert városábrázolásokat tartalmazó *Civitates Orbis terrarum* első kötete 1572-ben jelent meg Kölnben, majd folyamatosan 1617-ig öt másik követte.

Balásfi, ha könyvlistáján szereplő könyveinek mindenikét olvasta, s miért ne szavaznánk neki bizalmat e téren, akkor egy olyan humanista ötvösmester és városvezető szellemi portréja körvonalazódik, aki nem csupán gyűjtött, hanem érdeklődésének, tudásának, képzettségének megfelelő bibliotékát épített. Érdeklődési köre talán nem volt túlzottan szerteágazó, de mindenképp mélyreható, s központi figurájaként Philipp Melanchtont véljük felfedezni, hiszen a művek többsége, legyen az asztrológiai, vallásos vagy történelmi mű, valamilyen szálon összefüggésbe hozható a reformátor tevékenységével, s az általa képviselt irányzattal.

Azt, hogy mennyit ért valójában az unokái közt szétosztott könyvtára, nem tudhatjuk, az osztóbírák ugyanis nem jegyezték fel a kötetek becsült árát. Más leltárakkal összevetve azonban megállapítható, hogy nagyobb befektetést jelenthetett a könyvek megszerzése, mint későbbi értékük. Balásfi vagyonáról kevés adat maradt a kútfőkben. Tanácsosi karrierje előtt a Farkas utcai fertály adókönyvei házáat háromnegyed dica adóra jegyezték.<sup>87</sup> Esküdtpolgári karrierje elején azonban az adójegyzék más háztulajdont jelöl a neve mellett, melyért 3 vonás adót vetettek ki az adószedők.<sup>88</sup> Tizenöt évvel később pedig immáron három ingatlan is az ő tulajdonában volt, s adótétele összességében elérte az öt vonást.<sup>89</sup> Ahogyan Vicei esetében is, folyamatos vagyonosodás figyelhető meg, még akkor is, ha Balásfi vagyona nem volt összemérhető Vicei gazdagságával. Könyvtára azonban merőben nagyobb és értékesebb volt, s a könyvek szellemi értékét olykor a kortársak is nagyra becsülték.<sup>90</sup>

84 *De imagine Dei in primis Parentibus: ac destructione et renovatione eius brevis confessio*. Wittenberg, 1549. Johannes Kraft nyomdász jelezte, hogy javított kiadás: „Correctius quam antea excusa.” A magdeburgi kiadás címe: *De imagine Dei et primorum hominum*. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 5404.; Kovács Kiss Gy.: i. m. 55.

85 *Wagenmann*: Cragins. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. IV. Carmer–Deck. Leipzig, 1876. 545.

86 Kovács Kiss Gy.: i. m. 56.

87 KvLvt. KvSzám. 9/XXV. 2.

88 KvLvt. KvSzám. 11/XIV. 47.

89 KvLvt. KvSzám. 17b/XXIV. 1, 13.

90 Vicei György szappanosmester könyvtárát nem osztották szét gyermekei között, hanem unokájára szállt, hogy egyben maradjon, s azt használni tudják. *Jakó Zsigmond*: Az otthon és művésze-



## Polgár és környezete

Életmódjukat, gazdagságukat tekintve Kolozsvár 16. századi előkelői semmiben sem maradtak alul sok vidéki nemeshez képest. Házaik a késő reneszánsz pompakedvét tükrözték, könyvtáraik humanista neveltetésükről árulkodtak.

A 19. század nagy építkezései és az urbanisztikai rendezések hulláma nyomán a bontási anyagból megmentett kiváló minőségű reneszánsz faragvány-töredékek is igazolják egyrészt a 16. századi kolozsvári kőfaragó műhely képzettségét, másrészt a megrendelők igényét és igényességet, de nem utolsósorban azok anyagi háttérét. S ha arra gondolunk, hogy ugyanazon kőfaragó műhely munkáját dicsérik a radnóti kastély, a gyalui vagy szamosújvári vár részletei, akkor némi túlzással talán kijelenthetjük, hogy Kolozsvár vezető elitje építkezési ambícióinak talán csak a kolozsvári szalagtelkek fésűs beépítése szabott gátat.<sup>91</sup>

A Fő téri házak a 16. század második felére feltételezhetően mind emeletek voltak,<sup>92</sup> és elég nagyok ahhoz, hogy ha a fejedelem a városban tartózkodott, valamelyikben megszálljon. Ha nagyobb kísérettel érkezett, a szomszédos házak emeleti szintjeit egymásba nyitották és így alakították ki lakosztályt. 1626-ban Seler Ferenc, Ötvös András és Nyíró Sámuel házainak amúgy nem használt emeleti szintjeit kapcsolták egybe.<sup>93</sup>

Az illusztris vendégek fogadására számos ház volt alkalmas Kolozsvár főterén. Filstich Péter házában, mint azt Segesvári Bálint krónikájából tudjuk, szállt meg 1607-ben Homonnai Bálint, s egy évvel később Bánffy Dénes.<sup>94</sup> Filstich Péter Kolozsvár városának egyik legismertebb polgára volt, aki a családi hagyományokat követve ötvösmesterséget tanult, s csatlakozott a céhhez 1578-ban. Tanácsosi karrierje 1602-ben indult, amikor a szász nemzet sáfárpolgári tisztségét bízták rá, és 1612-ben csúcsosodott ki a királybírói hivatallal.<sup>95</sup> Ezt követően, talán aranybeváltó-kamarás funkciója miatt a városigazgatásból néhány évre visszavonult, majd 1619-ben városbíró-helyettesként egy évre újra beválasztották

---

te a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához). In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.) 388. Megjelent még: *Jakó Zsigmond*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp. 1997. (METEM) 319–350.

91 Egy telek átlagszélessége 10 m volt. *Kovács András*: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: Kolozsvár 1000 éve. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 51.

92 I. m. 53.

93 „Ex commissione amplissimi senatus, urunk ő felsége parancziolván, hogy szállásán bizonios miveket megezináltassanak cő kegielmek. úgymint az Zeller Ferencz, Eottues András uram és Nyreo Sámuel házoknál, kire az gazdágnak semmi szükséghek nem volt, az ácz mestereknek fizettem tizenkétt forintot és hettuen cőt penzt.” *Kovács A.*: Kolozsvár városképe i. m. 54.

94 Segesvári Bálint történeti feljegyzései 1606–1654. In: Kolozsvári emlékirók. Szerk. Pataki József. Bukarest, 1990. 196.

95 KvLvt. TanJkv. 1/5. 200v, 1/6. 126.

a város esküdtpolgárai közé.<sup>96</sup> Filstich Péter pályafutása azonban, a megszokottól eltérően előbb kezdődött országos, mintsem városi funkciókkal. 1601-ben a kolozsi sókamara ispánja volt, s még ugyanazon évben a város fontos feladattal bízta meg, amikor Vicei Mátéval közösen Rudolf császárhoz küldte követ-ségbe.<sup>97</sup> Vagyonáról és építkezési kedvéről árulkodott a ház ma is látható rene-zánsz ajtókerete.<sup>98</sup>

Bethlen Gábor, ha Kolozsváron járt, Vicei Máténál, a Széna utca sarkán álló házban szállt meg.<sup>99</sup> Vicei és a fejedelem kapcsolata azon közös igyekeze-tükön alapult, hogy a kálvinista hitet és intézményeit megerősítsék az unitárius Kolozsváron. Vicei jelentősebb közeleti karrierjét éppen vallása gátolta, a vá-ros vezető funkcióiba ugyanis csak unitárius kerülhetett. Ennek ellenére aktí- van részt vett a város diplomáciai küldetéseiben és igazgatásában.<sup>100</sup> 1602-ben magyar részről lett sáfárpolgár, majd esküdtpolgári szerepet töltött be 1608-ig.<sup>101</sup> Vagyon jelentős részét ingatlanokba fektette. A főtér sarkán álló házát 1000 forintért vásárolta meg Zók Péter utódaitól. Vicei építkezései azon- ban a ház értékét megháromszorozták, s amikor halála után, vagyon felosztás- ra került, a városi osztóbírák 3200 forintra becsülték.<sup>102</sup> Ezen kívül szőlőluga- sok, malom, de két másik Monostor-fertályi ház is tulajdonát képezte.<sup>103</sup> 1616-ban Barát Péter házának Vicei tulajdonába került anyai harmada került osztásra az árvák között. A ház, melyet közös megegyezéssel 2000 forintra értékelték, a reális becsült érték alatt, már akkor emeletes volt. Földszinti szintjén boltrészek, emeleti szintjén boltozatos vagy gerenda födémek szobák voltak.<sup>104</sup>

A kolozsvári polgárok kedvelték a reneszánsz sokszínűségét. Egy polgár biz- tosan, kinek házát a szövetséges festésről Rása-háznak nevezték. Ez a megne- vezés a Wolphard–Kakas-ház későbbi tulajdonosának, Bogner Gellyén Imrének ízlését tükrözte, aki ezt a házat „egyedül szeszélyének kielégítésére építette”.<sup>105</sup>

A hagyatéki leltárak, melyeket Jakó Zsigmond több kiadásban megjelent ta- nulmányában alaposan feldolgozott, szintén ezt a pompakedvet igazolják.<sup>106</sup> A

96 KvLvt. TanJkv. I/6. 264.

97 Kiss A.: Egy XVII. századi irodalompartoló polgár i. m. 380.

98 Filstich Péter építkezéseiről és a ház történetéről ld. bővebben: *Mihály Melinda: A kolozsvári Filstich–Kemény-ház.* In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 349–365.

99 Kiss A.: Egy XVII. századi irodalompartoló polgár i. m. 193.

100 1601-ben Filstich Péterrel közösen Basta generálisához ment követtségbe. I. m. 380.

101 KvLvt. TanJkv. I/5. 200v, 233, 246v. I/6. 22, 44.

102 Kiss A.: Egy XVII. századi irodalompartoló polgár i. m. 378.

103 I. h.

104 Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága/Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj. Mikó–Rhédey család levéltára. Fond 253. II/1. 11v.

105 *Jósika M.*: i. m. 24.

106 *Jakó Zs.*: Az otthon i. m. 361–393.; A reneszánsz Kolozsvár. Szerk. Kovács András. Kolozsvár, 2008. Jakó Zsigmond részletesen tárgyalta a polgári lakáskultúrára a hagyatéki leltárakban fellelhető vonatkozó adatokat. Jelen tanulmány nem kíván mélyrehatóan foglalkozni azok

házbelsőik vörös, sárga, fehér és babos szőnyegek és kárpitjai, melyekkel a bútortakarták le, vagy az ablakmélyedéseket bélelték ki, gazdag színekavalkádról árulkodnak. Szintén gazdagon festett, intarziás, baluszterekkel díszített bútorokkal, az olasz reneszánszra oly jellemző ülőgarnitúrákkal tették otthonosabbá környezetüket. A falakat olykor zsánerképek vagy az antikvitást idéző jelenetek díszítették. Arany- és ezüstművek, kandallók, velencei tükrök vagy falhoz rögzített, szintén olasz mosdók, de mint azt Tótházy Mihály királybíró hagyatékából megtudjuk, drága bécsi szappanok is fellelhetők voltak a kolozsvári előkelő polgárok otthonaiban.<sup>107</sup>

Kolozsvár előkelő polgári otthonairól mi sem árul el többet, mint azok belseje, kényelme, esztétikája.

A polgárházak falát díszítő képek és metszetek teljes mértékben tükrözték a kor ízlését. Témájukat tekintve főként vallási és az antikvitásból merített történetek képi ábrázolásai voltak túlsúlyban. Az apostolok és az ókori hősök mellett azonban bibliai történeteket megjelenítő alkotások is találhatók, a reneszánsz szellemiség és művészet által kedvelt megformálásban.<sup>108</sup> A Vicei Máté házáat díszítő Zsuzsanna-festmény még inkább a reneszánsz művészet iránti vonzalmat igazolja. Zsuzsanna és a vének bibliai történetének ábrázolásai a reneszánszban kezdtek elszaporodni, közülük is legismertebb a manierista Tintorettohoz fűződik.<sup>109</sup> Érdekesség, de egyben bizonyíték arra, hogy az elkötelezett kálvinista Vicei nem vallási nézetei, hanem ízlése, szépígye vagy éppen befektetői kedve vagy anyagi lehetőségei szerint válogatta műalkotásait. A Dániel próféta könyvében található Zsuzsanna-történetet ugyanis a protestáns egyházak az apokrif iratok sorába számúzték.

Legelterjedtebb műalkotások mindenképp a metszetek lehettek, melyeket a kor felfogása szerint nem értékelték túlságosan sokra.<sup>110</sup> Ennek ellenére nem váltak tömegcikké. Ezt igazolják a 17. század elejéről fennmaradt harmincadjegyzékek bejegyzései, melyek között igen ritkán, csupán három alkalommal találkozunk a „papiros kép” bejegyzéssel.<sup>111</sup>

A polgári otthonok színes hangulatát kétségtelenül a kárpitok és színes szőnyegek használata tökéletesítette. Többségükben színes selyemből, brokátból vagy más díszes anyagból készültek a falakra szegezett kárpitborítások, de jelen voltak a városi polgárok otthonaiban, mint amúgy a kora újkori lakáskultúrában általában, a képi ábrázolásokat megjelenítő drágább darabok is.<sup>112</sup> Átlagosan

---

tanulásaival, csak néhány részletet kíván beemelni, melyek képletesen tükrözik a reneszánsz művészet térhódítását Kolozsvár városi elitjének köreiben.

107 *Jakó Zs.*: Az otthon i. m. 389.

108 I. m. 374–375.

109 Jacopo Tintoretto Zsuzsanna és a vének c. festményét a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzik.

110 *Jakó Zs.*: Az otthon i. m. 375.

111 Kolozsvári harmincadjegyzékek 1599–1637. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja: Pap Ferenc. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 331., 424., 479.

112 *Jakó Zs.*: Az otthon i. m. 371.

1–12 forintra értékelték ezeket a textíliákat a hagyatékokat becselő bírák,<sup>113</sup> de Vicei Máté boltjában, vagy esetleg saját otthonában biztosan lehettek ennél sokkal értékesebb kelmék is a harmincadosok bejegyzéseiből ítélve. 1610-ben például, Vicei 640 forint értékben hozott 8 darab „nederlandi” kárpitot, majd egy évvel később szintén Bécsből hozatott néhány darabot 600 forintért.<sup>114</sup> Úgy tűnik, volt kereslet a luxus-textíliák iránt, mint ahogyan nagy volt a kereslet a szőnyegek iránt is.

A szőnyeg a kora újkori lakáskultúra egyik legkedveltebb tárgya volt. A megnövekedett igényt igazolja a szász templomokban máig megcsodálható keleti szőnyegek sokasága, de a kor számadásaiban is bőven találunk adatokat arra, hogy a városi előljárók házassági ajándékként szőnyeget kaptak.<sup>115</sup> A szőnyeget, melyek többségükben keleti eredetűek voltak, méretüktől függően vagy eredeti rendeltetésüknek megfelelően használták, vagy a bútordarabokat ékesítették vagy tették kényelmesebbé velük.<sup>116</sup>

Az otthon díszein túl, a tehetős polgár öltözéke válthatta ki leginkább a kortársak irigységét.

A kora újkori Kolozsvár öltözködési kultúrájáról, újszerű „urizáló” divatjáról sokat elárul az 1593-as kolozsvári városi statútum egyik bekezdése, amely a túlzott luxus féken tartását célozta.<sup>117</sup>

Kolozsvár 16. századi gazdasági fellendülésének, vagyonosodásának egyik következménye volt, hogy a jólét immár külső jeleiben is megmutatkozott, s azt egyre nehezebb volt a kor szigorú erkölcsi szabályaihoz visszanyesni. A késő középkor és a reformáció korának öltözködés-szabályozásai igen gyakoriak voltak Európa-szerte,<sup>118</sup> mégis, ez esetben talán nem csupán erkölcsi szabályozásként kell értelmeznünk a városi iratokban fellelhető bejegyzéseket, hanem a gazdaság és a rendi társadalom reprezentációjának szemszögéből is vizsgálnunk kell a kérdést. A városvezető elitnek nem állt érdekében a polgárok túlköltekezése, eladó-

113 I. h.

114 Kolozsvári harmincadjegyzékek i. m. 143., 165.

115 KvLvt. KvSzám. 2/XVIII. 19, 125v.

116 Jakó Zs.: Az otthon i. m. 373.

117 „Városul látván itt ez városban az Luxust mind az férfi renden, mind főképpen az asszony állat és leányzó renden az ruházat dolgában, ítélték ő kegyelmék sokaknak rendihez és értékükhöz képest alkalmatlannak lenni. Mely miatt az országbeli fő Uraktól is ez városra csoda ítéletek jönnek. Vegezték ezért ő kegyelmék egész Városul ezt meg zabolázni. Az Város igazgatoknak azért Plenipotentiat adtak és következő üdöbennis adnak, hogy Akiket látnak, hogy vagy ő maga vagy felesége, gyermeke, hozzájuk állapotjukhoz szegénységekhez képest nem illendő fő és drága Ruházatokat, tudniilik Granatot Skarlatot Atlaczt, Kamokat, mal Gereznat és felettes valo ezüst Arany marhát, Arany Gyöngyös koszorút visel vagy viseltet, hát a mennyi Adót érdemelne két annyi adóra irathassék vethessék ki az adószedők erősen meg vegyenek rajtok.” Kovács Kiss Gyöngy: Adatok a viselet szabályozásáról a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Kolozsvár 1000 éve i. m. 62.

118 Ld. *Liselotte Constanze Eisenbarr*: Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen, 1962. (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 32.).

sodása, hiszen az a kivethető adóterheket is befolyásolhatta. Ugyanakkor a külföldről behozott luxuscikkek, elsősorban kész ruhák vagy textíliák, rontották a helyi kézművesek piacát, akik minden kétséget kizárva hatást gyakoroltak a tanács döntéseire. Egy 1603-as bejegyzés is arról tanúskodik, hogy a tanácsosok, akik a nótáriusnak tollba mondták a határozatot, igen jól ismerték a kor divatjához tartozó ruhákat és kelméket, másrészt azt is elárulja, hogy a polgárosszonyok a nemesi öltözetet kezdték utánózni.<sup>119</sup> A társadalmi rendnek megfelelő ruházkodás ugyanolyan hangsúlyt kapott a különböző viseletszabályozásokban, mint az erkölcsi vagy a gazdasági szempontok.<sup>120</sup>

A viseletek szabályozását több ízben napirendre tűzte a városi tanács, olykor részletekbe menő alapossggal leírva a kolozsvári divat aktualitásait, s külön kitérve az ékszerek használatára is, mondván, hogy az arany „kösenyű nem olyan vargánénak, sem olyan papnénak való”.<sup>121</sup>

Kolozsvár elitjének hivalkodásáról olvashatunk Heltai Gáspár egyik moralizáló dialógusában is. „Minálunk minden ember hivolkodni akar, [...] mindennap új ékesség támad, mindenféle ruházatba, mind férfiúnál s mind asszonyállatnál, főképpen az asszonyállatoknál, [...]. Evvel kedig egyik ugyan űzi a másikat, a pór a városbelit, a városbeli a nemes, a nemes a zászlós urat etc.” – írta Heltai 1552-ben, a városi realitásokból merítve.<sup>122</sup>

Azonban nem minden esetben a túlóltözködés jellemezte a városi elitet, hiszen arra is volt példa, hogy éppen a hiányos öltözkében megjelenő városatyák miatt volt kénytelen a városi tanács pénzbeli bírságolást bevezetni.<sup>123</sup>

Legyen az irodalmi mű, jegyzőkönyvi bejegyzés vagy városi határozat, ugyanazon valóság tükörképét tárják elénk, annak a változó világnak a képét, mely ellen a reneszánsz Kolozsvár meghatározó humanistái hangosan felléptek, elmarasztalva a külsőségeket előnyben részesítő városi polgárságot, ostorozva gyarlóságukat. Ezek a moralizáló írások tökéletesen simultak Európa, de főként Németalföld és a német területeken elterjedt reneszánsz divat kritikájához, már-már új humanista és művészeti műfajt indítva el, amelynek központi témája

119 „Mivelhogy az öltözetben való luxus mind férfi, mind asszony állat és leányzó renden az my városi állapotunkat felette meghaladta [...] Tetszett ő kegyelméknek [...] hogy [...] minden városi rend kül való öltözetét, úgy mint Spanyol hosszú farkú boronáló köntös és szoknya, Arany prémes nyak ruha [...] és akármilyen nemes renden való forma, Ezeken az ő Erdemek szerént való Adót vegyenek.” Kovács Kiss Gy.: Adatok i. m. 62. A „luxusadó” Európa-szerte bevett szokás volt. Ld. L. C. Eisenbart: i. m. 35–42.

120 Veronika Baur: Kleiderordnungen in Bayern vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. München, 1975. (Miscellanea Bavarica Monacensia 62.) 120–128.

121 Kovács Kiss Gy.: Adatok i. m. 62.

122 Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. In: Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. Sajtó alá rend., a szöveget gond. Kőszeghy Péter. Bp. 1979. (Magyar tallózó) 35.

123 „az tanaczi kewanja és efféle tiztességes gywlekezet, hogy hozza hasonló ruha viseltessék. Végeztek eo kegelmek egéz városul, hogy senki ez után sem chionka wyu gallératlan mentébe, sem chizmába sem papuchba, dem gattiba, hanem tanaczi házhöz illendeo varassi tyztességes ruhaba jöjenek mind also felseo tanaczbeliek be.” KvLvt. TanJkv. I/3. 171v. (1578).

az öltözékére igen nagy gondot fordító polgár volt.<sup>124</sup> Kétségtelen, hogy az új, elsősorban a kálvini etikán alapuló erkölcsi normarendszer nehezen volt összeegyeztethető az egyre látványosabb ruházatokkal, s a külsőségek olykor jobban nyomtak a latban egy-egy erkölcsi vád esetén, mint maga a pereskedés indítéka.

A 16. századi Swäbisch Hall jó hírű polgármestere lányának, Anna Büschlernek perében például, igen nagy hangsúlyt kapott egy bizonyos tollakkal és gyöngyökkel díszített kalap, amit a helyi lelkész is prédikációba foglalt, mint titkolt kapcsolata jelét.<sup>125</sup> Anna Büschler kalapját ért legsúlyosabb vád azonban, a hivalkodás mellett, az a sejtés volt, hogy Anna egy férfikalapot alakított át, s ez talán minden magamutogatáson is túlmutatott.<sup>126</sup> Kolozsváron Rengő Anna bozsorkányperében bizonyult komoly vádnak, hogy farsang idején férfiruhába öltözött.<sup>127</sup> A férfi és nő szerepek felcserélése farsang idején bevett szokás volt, mégis ez esetben a vádpontok súlyosbítása érdekében kihágásként kezelték. Emellett farsang idején kétségkívül lazultak az erkölcsök a hosszan elnyúló mulatozások közepette. Nem véletlen, hogy a hitelesség nyomatékosítása érdekében, Szerémi György is farsangi időszakra helyezi a tivornyába torkolló budai *ludus magnus* történeteit.<sup>128</sup> A kolozsvári farsangolást korlátozó intézkedések is elsősorban erkölcsvédelmi okokra vezethetők vissza, de valláspolitikai indítékokat sem kell figyelmen kívül hagyni.<sup>129</sup>

A farsangi „maskarák” tiltásával nem csupán a kolozsvári tanács próbálkozott. Dávid Ferenc is valószínűleg az új protestáns pietizmus hatására követelte a farsangolás betiltását, pedig a farsangi felvonulásoknak a lutheri reformáció kezdetein nagy jelentőségük volt. Talán éppen ezért fordultak ennyire a népi szokások ellen a reformátorok, akik nyilván tarthattak attól, hogy az ünneplő sokadalom hangulatát az ügyesebb szónokok felkorbácsolhatják. Ugyanakkor a városi tanácsok sem kedvelték azokat a tömegmegmozdulásokat, melyeket nehezen lehetett uralni.<sup>130</sup>

Arra, hogy milyen mértékben érték célt a városi igazgatás luxust korlátozó intézkedései, nehéz lenne válaszolni. A gyakorta ismétlődő tiltások azonban azt sejtetik, hogy a polgárok nehezen mondtak le jómódjuk és rangjuk megkülönböztető külsőségeiről, kényelmükről vagy éppen bevett szokásaikról. További kétségeket támaszt az a tény, hogy vélhetőleg elsősorban éppen azok-

124 *Ger Luijten*: Frills and Furbellows: Satires on Fashion and Pride around 1600. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 24(1996) 140–160.; *V. Baur*: i. m. 7–9., 12–18.

125 *Steven Ozment*: The Bürgermeister's Daughter. Scandal in a sixteenth-century German town. New York, 1996. 17.

126 I. m. 16.

127 *Kiss András*: Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. In: *Uő*: Források és értelmezések i. m. 103–109.

128 *Barlay Ó. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 28–37.

129 *Kiss A.*: Farsangolás i. m. 103–104.

130 *Rob Scribner*: Popular movements and popular culture in reformation Germany. London, 1987. 70–101.; *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Carnival: a people's uprising at Romans, 1579–1580. London, 1980.

nak kellett volna életmódjukon változtatniuk, akik ott ültek a tanács padsorai-ban. S kétkedésünk fokozódik akkor, amikor a kolozsvári jegyző a városi iratok egyik kötetének végén Ovidiust idéző jegyzetét olvassuk, miszerint „Nunc est barbaries grandis habere nihil.”<sup>131</sup>

## ÁGNES FLÓRA

### CIVIL CAREER – CIVIL LIFE IN KOLOZSVÁR IN THE RENAISSANCE

Many studies have dealt with the rise of the town Kolozsvár (now Cluj, Romania) in the sixteenth century, but few have focused on the leading elite of the town, too. This study aims to present some aspects of a larger research context, in order to shape the career backgrounds and lifestyle of the early modern elite of Kolozsvár.

The town governance functioned in a parity system between the Hungarian and the Saxon communities that meant equal division of council seats and yearly rotation of the main offices. Apparently, there was a customary law in the *cursus honorum* of the office holders who usually started their career as town stewards. It is still an open question why this very important function was trusted to the newly elected councillors. Similar examples are shown in Western European context, but in Transylvania no evidence has been found so far for such routine regarding career starting. Once elected into the town council, one might have spent from eight to ten years with town services before reaching the highest office of the town judge. From 147 councillors identified between 1516 and 1625, twenty-five reached the top of the urban career. In a few exceptional cases, which are mentioned in the study, the long period of office-holding was reduced spectacularly, or the course of career shows gaps, declines or sudden upswings. The reasons behind were of many incentives, one may assert, but the main factors that influenced the path of someone's career were principally of private matter or of external interference. The literacy of the political urban elite is another question that is only scarcely present in secondary literature; however, this is an important issue of the early modern urban societies. The reconstruction attempt of Bálint Balásfi's library is meant to demonstrate the literate qualities of the town leaders. Balásfi, who was considered to be a humble person by his contemporaries, had apparently several fields of interest and acted like a real humanist of the town, though the only written evidence we have from him contains some account-like records. Nevertheless, his books lead towards the assumption that Balásfi most probably attended to a Western university, presumably Wittenberg, since the majority of the writings were connected with this city. As a real bibliophile, Balásfi not only gathered but also arranged the books according to his personal interest.

Nonetheless, the close surroundings, the self-fashioning of the individuals and the contradictions between town governing and representation are also discussed in this study. After all, what can be more eloquent evidence of status for the well-to-do leaders than the house or self-adornments?

---

131 *Publius Ovidius Naso: Amores*. (Libri tres. 8, 4.) Szerk. Némethy Geyza. Bp. 1907. (Scriptorum Graecorum et Romanorum) 80.; *Jakó Zs.: Az otthon i. m.* 391.





## Oldenburg, Lubieniecki meg a tudós erdélyiek

A Royal Society első évtizedének levelezése

Miután II. Károly visszatért Angliába és elfoglalta trónját, 1660 novemberében kutatótársaság alakult Londonban, amely *Royal Society* (Királyi Természettudományos Társaság) néven a királytól 1662-ben kapta meg statútumát. A Társaság a londoni *Gresham College*-ban tartotta rendszeres üléseit, és 1665 márciusától már folyóiratot adott ki *Philosophical Transactions* címmel. Ennek a folyóiratnak (1665. november 19-én megjelenő) 19. számában Robert Boyle, a kor egyik legjelentősebb, modern értelemben vett első vegyész, a *Sceptical Chymist* szerzője, a bányászatra és általában a bányákra vonatkozó kérdéseket tett közzé *Article of Inquiries Touching Mines*, illetve *Promiscuous Inquiries About Mines* címmel.<sup>1</sup> A kérdések, amelyeket Boyle a kor minden mineralógusához és általában tudósaihoz intézett, hamarosan az adott témához kapcsolódó újabb írást eredményeztek két kevésbé ismert tudós, Thomas Henshaw és Abraham Hill tollából. Ahogyan a folyóirat 1666–1667. évi folyamának 467–469. oldalán közzétett, huszonegy kérdésből álló, a Henshaw–Hill-listát bevezető és Boyle kérdéseire hivatkozó bekezdésben olvasható: „ezeket nemrégiben egy tanult és érdeklődő erdélyihez intéztük, aki Londonból visszatért hazájába, és megígérte, hogy jó válaszokat ad a következő pontokra”.<sup>2</sup> Ezután következnek a magyarországi és erdélyi bányákra, illetve meleg forrásokra vonatkozó kérdések, amelyek – úgy látszik – élénken foglalkoztatták néhány angol tudós képzeletét. Vannak köztük olyanok, amelyek Paracelsus, Agricola, illetve a 17. század elején Angliában letelepedett magyar tudós, Bánfihunyadi János óta keringtek a tudományos életben, és vannak másfajta is. Mielőtt megfejtenénk, ki volt ez az Angliában megfordult erdélyi tudós, akinek véleményére annyira adott az akkori angol tudóstársadalom, néhány szót kell szólni a *Royal Society*-nek, valamint Henry Oldenburgnak, a Társaság titkárának általános külföldi tájékozódásáról.

A német születésű, Londonban letelepedett Oldenburgot már 1664-ben érdekelték a magyarországi események – igaz, elsősorban a török háború kontextusában. Robert Boyle-hoz írott leveleiben több ízben is utalt e háborúra és az

<sup>1</sup> Robert Boyle: *Article of Inquiries Touching Mines*. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 1(1665–1666) 330–342.; *Uő*: *Promiscuous Inquiries About Mines*. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 1(1665–1666) 342–343.

<sup>2</sup> Thomas Henshaw–Abraham Hill: *Inquiries for Hungary and Transylvania*. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 2(1666–1667) 467.

azt követő békére.<sup>3</sup> Egy 1664. október 31-án kelt levelében például így reagált a vasvári béke megkötésére: „Egész biztos, hogy a Császári Birodalom fegyverszünetet kötött a Törökkel, aminek hirtelensége meglepte a legtöbb embert. A császár nagyon politikusan viselkedett ebben az ügyben [...] olyan feltételeket ajánlott a nagyvezérnek, amelyeket bölcs dolog volt elfogadni, de nem szégyen a császár részéről megadni.”<sup>4</sup> Mivel Magyarország 1665–1666-ban már nem volt hadszíntér, megint előtérbe kerültek az ottani bányákkal és hőforrásokkal kapcsolatos kérdések. Boyle felhívásának hatására, de Henshaw-nak és Hillnek, illetve magának Oldenburgnak a közvetítésével a *Royal Society* félhivatalos megbízatást adott a fent említett „tanult erdélyinek”, hogy gyűjtse össze és küldje el Londonba a kérdésekre a válaszokat.

Az angolok a huszonegy kérdést részben a már meglévő szakirodalomból szedték össze (utalások vannak a 12. és 13. kérdésben Athanasius Kircherre, illetve „Busbekius”-ra), részben egy általános felmérés részeként tették fel őket. Henshaw-t, amint a *Transactions* ugyanezen számából kiderül, a felvidéki bányákon kívül az egyiptomi természeti viszonyok, például a nílusi krokodilusok szokásai is érdekelték. A magyarországi és erdélyi bányákban persze ekkor még rengeteg arany, ezüst, réz és só is található – mindez élénken foglalkoztatta az angolokat. Henshaw és Hill listáján szerepelnek azonban a budai és székesfehérvári meleg forrásokra vonatkozó kérdések is; e vizek „olyan forrók, hogy a benne fürdők nem merik lábukat letenni a homokba, mert megégeti őket”, illetve kérdés egy olyan „Avernus”-ról, vagyis kénes kipárolgású tóról, melyet a mérges gőzök miatt még a madarak is elkerülnek. Mindenesetre a *Royal Society* várta a részletes választ huszonegy megfogalmazott kérdésére. De hol találták meg azt az erdélyit, akiről úgy gondolták, hogy minderre meg is tud felelni?

A választ Stanislaw Lubienieckinek (1623–1675) Henry Oldenburggal folytatott levelezéséből adhatjuk meg. Ennek megértéséhez azonban szólnunk kell Lubienieckiről és egy másik angliai kapcsolatáról. A lengyel születésű Lubieniecki már Hamburgban élt ekkor, mert el kellett hagynia a hazáját az ariánusoknak (lengyel unitáriusoknak) a svéd háború utáni száműzetése miatt. Hamburgban, majd később Altonában ariánus gyülekezetet vezetett, ezenkívül állandó hírforrása volt a különböző európai udvaroknak, és érdekes tudományos tevékenységet is folytatott. 1664-ben kezdett anyagot gyűjteni egy „aktuális” műhöz az üstökösökről. Tizennyolc európai tudósnak írt ez időben azért, hogy informálják az 1664. évi, egész Európában látható üstökösről. Összesen 36 választ kapott, melyeket „communicatiók”, tehát közlemények formájában többkötetes nagy művében, az Amszterdamban 1666 és 1668 között kiadott *Theatrum Cometicum*-ban közzé is tett.<sup>5</sup>

3 The Correspondence of Henry Oldenburg, I–XIII. (= CHO) Ed. A. Rupert Hall–M. Boas Hall. Madison, Wisc.–Milwaukee–London, 1965–1986., II. Letters 332., 335.: 207., 227.

4 I. m. Letter 336.: 252.

5 Először a mű második része jelent meg Theatri Cometici pars posterior... címmel 1666-ban – ez a korábbi üstökösök története az Özönvíztől 1665-ig. A 996 oldalas Theatri Cometici pars prior

Ehhez a díszes kiállítású, fólió nagyságú könyvhöz számos holland művész készített főleg az üstökösök égi útját, a különböző csillagképeket ábrázoló illusztrációkat. Bár Stanislaw Lubieniecki nem volt hivatásos asztronómus, bizonyos alapvető csillagászati ismeretekkel azért rendelkezett. Lengyel biográfusa, Janusz Tazbir szerint lehet, hogy használta Christian Albrecht holsteini és gottorpi herceg asztronómiai műszereit Gottorpban.<sup>6</sup> Mindenesetre a *Theatrum Cometicum* rengeteg, a kor legjobb tudósaitól (köztük a már akkor nagy híré dancikai Johannes Heveliusától) származó csillagászati értesülést tartalmazott, és bár magas ára miatt nem lett bestseller, példányait minden fontosabb európai könyvtárban megtaláljuk.

Az üstököskutató Lubienieckinek tudományos kérdésekben nem voltak felekezeti fenntartásai. Éppoly szívesen levelezett német evangélikusokkal, mint itáliai jezsuitákkal (Athanasius Kircher, Giovanni Battista Riccioli), francia katolikusokkal vagy németalföldi szabadgondolkodókkal. Magyar szempontból azok a levelezők a legérdekesebbek, akik az 1660-as években létesített erdélyi kapcsolataiból származnak, illetve azokhoz vezetnek el bennünket. Már korábban is levelezett erdélyiekkel: Janusz Tazbir tud egy 1650. október 19-én Bethlen Ferenchez, II. Rákóczi György udvarmesteréhez és Lengyelországban jól ismert diplomatájához intézett levélről, melyben a lengyel ariánus felajánlja neki a szolgálatait.<sup>7</sup> Amikor az erdélyi csapatok a lengyelországi hadjárat idején elfoglalták Krakkót, Lubieniecki alkalmi lelkészként istentiszteletet tartott nekik, Petrityvit-Horváth Kozma szavaival: „Pünkösöd napján Stanislaus Lubienecius deáku l prédikált nekünk, s úrvacsoráját is osztott.”<sup>8</sup> A kapcsolat az erdélyiekkel Lubieniecki emigrációja idején is fennmaradt. Bethlen Miklós az önéletírásában szűkszavúan említette csupán, hogy Párizsból hazafelé menet Hamburgban megállt „maga a város és egy lengyel [...] kedvéért”, nem írta azonban le lengyel vendéglátója nevét. Ennek ellenére bizonyosra vehetjük, hogy Stanislaw Lubienieckiről van szó, akit egyik (keltezetlen, de alighanem 1665-ös) levelében mint hamburgi postacímet is megadott hajdani tanárának, az akkor már Durhamben élő Isaac Basire-nek.<sup>9</sup> Vagyis az Oldenburg-kapcsolat előtt feltűnt már Lubieniecki, mint összekötő kapocs Anglia és Erdély között. Valószínűleg (Adam Frank mellett) Bethlen Miklós beszélt először Lubienieckinek 1664-ben a Londonban ekkor latin nyelviskolát működtető és *Examen Doctrinae*

Communicaciones... Lubienieckinek az európai tudósokkal folytatott levelezését adta közre. Ez és a mű harmadik része, a *Theatri Cometici Exitus de significatione comentarum* c. összefoglalás 1667-ben, ill. 1668-ban került kiadásra.

6 Janusz Tazbir: Stando Lubentius Moriar. Biografia Stanisława Lubienieckiego. Warsaw, 2003. 169.

7 l. m. 54.

8 Petrityvit-Horváth Kozma: Önéletírása. In: Magyar gondolkodók. 17. század. Vál., szöveggond., jegyzetek: Tarnóc Márton. Bp. 1979. (Magyar remekírók) 1046.

9 „Közben várom leveledet [...] mit alkalmasan elküldhetsz, ha kereskedői segédlettel vagy Hamburgba irányítod ezzel a címmel: Lubenyitz Szaniszló úrnak, stb. Hamburgba.” Bethlen Miklós levelei (1657–1698). 1. Összegyűjt., sajtó alá rend., a bev. és a tárgyi jegyzeteket írta: Jankovics József. Bp. 1987. (Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1.) 610., ill. latin eredetije: 128–129.

*Ariano-Sociniana*e címen ariánusellenes teológiai művet kiadó (London, 1662.) Jászberényi P. Pálról, amikor Hamburgban nála időzött egy napot. Megjegyezzük: lehet, hogy egy évvel később Bethlen megint Hamburgban járt.<sup>10</sup> (Az utóbbira egyetlen adatunk van csupán, és az sem kizárt, hogy Lubieniecki „possidet dono” formulája, amivel könyvet adott Bethlennek, nem személyes, hanem csak tervezett könyvajándékot takar ezúttal, amit a lengyel emigráns egy másik erdélyivel remélt elküldeni. Ő aztán mégsem vitte el a könyvet, hiszen azt majd hatvan évvel később egy másik peregrinus, Borosnyai János Lukács fedezte fel Leidenben, és juttatta vissza a Bethlen családnak.)

Jászberényi P. Pál lett tehát a *Theatrum Cometicum* első angliai informátora. Ezzel kapcsolatban Lubienieckinek Jászberényihez írt első levelét kell idéznünk, amely megnyitja nagy művének XXIII. számú, *Communicatio Londino-Bereniana* című fejezetét. Ez a rövid latin nyelvű levél Hamburgból van keltezve 1664 decemberének utolsó napjaiban, benne a lengyel emigráns arra hivatkozik, hogy levelező barátságukat Jászberényi kezdeményezte (talán azzal, hogy megküldte neki fentebb említett, 1662-ben Londonban megjelent könyvét): „Amicitiae Tecum initae, humanitate Tua provocatus, deesse nunquam volo”.<sup>11</sup> Ezután arra kérte fel Jászberényit, hogy számoljon be arról, miként látták a mintegy negyven nappal korábban feltűnt üstököszt az angol megfigyelők és tudósok.

Erre a levélre a londoni magyar latintanár számos forrásból összeszedett hosszú beszámolóval válaszolt, amit Stanislaw Lubieniecki *Observationes, Discursus et Judicia non-nullorum Mathematicorum de Nuperiori Cometa* címmel tett közzé könyvében. A nyolc részből álló beszámoló két és fél fólió-oldalra rúg és az 1664–1665-ös üstökös legtűzetesebb leírásai közé tartozik. Előtte Jászberényi bevezetőül csak pár sort írt – nem ő a szerző, csupán közvetít, összegyűjtve és elküldve különböző angolok megfigyeléseit és kommentárjait. Rámutat továbbá arra is, hogy mint mindig Angliában, különböző vélekedések kerültek forgalomba az üstökös megjelenését illetően. Nem mindenki vallja tehát, amit az általa is a szemelvényben idézett Dr. Ford, hogy „az üstökösök természetes okokra vezethetők vissza, nekünk sem jót, sem rosszat nem jelentenek”.<sup>12</sup> Egyébként Dr. Ford mellett Jászberényi további három természettudós, Dr. Wright, Gargrave és Pontaeus megfigyeléseiből idézett részleteket, valamint két matematikus (John Collin[s], Thomas Street), egy teleszkópos megfigyelő (Rivius) és egy hajóskapitány (Morgan kapitány) észrevételeit közölte az üstökösről. Mindezt Lubieniecki 1665. február 11-én kelt levelében köszönte meg Jászberényinek, ahol arra a megállapításra jutott, hogy „az üstökösöket és más

10 Kolozsvárt (Bibl. Centrala, Coll. Speciale BMV 3683.) fennmaradt egy példány Bethlen János Transylvanicarum Libri Quator c. 1663-as kiadású könyvéből, amelyen a következő dedikáció olvasható: „Stanislaus Lubienietzki possidet dono Nicolai Betlenii Joan F. Hamburgi 1665”. Ezért az adatért Tóth Zsombort illeti köszönet.

11 *Stanislai de Lubienietski Equitis Poloni: Theatrum Cometicum*. II. Amsterdam, 1668. 687.

12 „de Cometis judicandi censeo, quam eos ex naturalibus suis causis dependere, nec malum, nec bonum singulare nobis denunciare”. I. m. 688.

égi jelenségeket sem ignorálni, sem félni nem kell, hanem nyugodt lélekkel kell azokat mérlegelni”.<sup>13</sup>

Erre a levélre nem érkezett válasz, így 1665. július 25-én Lubieniecki újabb levelet intézett Jászberényihez. Ebben hivatkozik ugyanaz év februárjában elküldött levelére, majd név szerint felsorolja azokat a kiválóságokat, akik az üstökös ügyében kezdeményezett megkeresésére már válaszoltak, úgymint Hevelius, Bartholinus, Fernelius, Leuneschlossius, Placentinus, Gravius, Büthner, Kircher, Riccioli, Curtius és Schott. Újabb adatokat kér Jászberényitől a december–januári, illetve az áprilisi kométa-feltűnésekről és szeretné, ha a londoni magyar azokat egyenesen Amszterdambba, „közös barátunkhoz, az igen művelt, emberséges ifjú Adam Frankhoz küldené, akinek szorgalma [...] igen nagy mértékben hozzájárul ennek a [készülő] könyvnek a kiadásához”. A lap margóján pedig egyenesen ez áll summaként: „*Adamus Francus editionis hujus operis curator*”, vagyis hogy Frank gondozza a *Theatrum Cometicum* kiadását.<sup>14</sup> Úgy tűnik tehát, ifjabb Frank Ádám volt az az 1660 óta Hollandiában tartózkodó erdélyi szász unitárius, akinek a legtöbb köze volt a szerző után ahhoz, hogy Lubieniecki műve méltó formában, fölió díszkiadásban lásson napvilágot 1666–1667-ben, illetve 1668-ban.

Jászberényi P. Pál az Angliában még érvényes régi naptár szerint 1665. szeptember 6-án (vagyis az új naptár szerint 16-án) válaszolt a levélre Windsorból (Vinsoria): azt írta, Lubienieckinek Adam Frank gondjaira bízott júliusi levelét csak nemrég, augusztus 29-én kapta meg. Mellékelt azonban az 1665. évi áprilisi üstökösről „literátus férfiaktól” származó két levelet, melyek közül az egyikben Johannes Gadbury matematikus és pamfletíró azzal kezdi beszámolóját, ritka dolog, hogy ugyanabban az évben egyszerre három üstökös is megjelenjen és ezek közül az első, meglehet, a török császár halálát jelenti, a második ellenben pestist és éhínséget jósol. (Mivel éppen ekkor dühöngött a pestis Londonban, az üstököst könnyen össze lehetett kapcsolni a járvánnyal.) A másodikként citált tudós, Johannes Megalinus svéd matematikus jóval szkeptikusabb volt az üstökösök jelentését illetően – példaként felhozta az általa Livóniában 1651-ben megfigyelt üstököst, amely semmilyen háborúságot vagy királyi halált nem okozott. Megalinusról, aki a dorpati egyetemen szerzett képe-sítést és a hatvanas évek elején Londonban jó barátságba keveredett Jászberényivel, annyit megjegyezhetünk, hogy ügyesen verselt latinul; ez okból belekerült a *Lacrymae Hungaricae* címmel Londonban 1655 elején kiadott Zrínyi-gyászantológiába. Olyan verssel szerepel a kiadványban, amelyik összekapcsolja Zrínyi Miklós gróf nevét más törökverőkkel, mint amilyen Tamerlán, Szkander bég és Hunyadi János!<sup>15</sup>

13 I. m. 689.

14 I. m. 691. Tazbir említi Frankot könyvében, de nem tudja azonosítani: *J. Tazbir*: i. m. 176. és 262.

15 A vers aláírása: „Joannes Megalinus S.”. Magyar prózafordítása: *Joannes Megalinus*: A kiváló Zrínyi Miklós gróf sirjára. Ld. *Bene Sándor*: „*Lacrymae Hungaricae*”. A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek. In: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. Bp. 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 357–358.

A következő levelet megint Lubieniecki írta Jászberényinek 1665. október 17/27-én. Ebben beszámol egy Hamburgon átutazó, a hazájába visszatérő magyar látogatásáról, akit „Dominus Czusius” néven említ, és aki minden valószínűség szerint Csúzi Cseh Jakabbal azonos. Úgy tűnik, Lubieniecki csak ettől az alighanem Londonban is megfordult peregrinustól tudta meg, mit csinál valaképpen I. Rákóczi Ferenc hajdani nevelője a ködös Albionban, valamint hogy milyen roppant nagy a sikere latin nyelviskolájának és kiadványainak.<sup>16</sup> A *Theatrum Cometicum* szerkesztője eddig is tisztelte Jászberényit, ezután, ha lehet, még jobban becsüli és igényli a segítségét. Ugyanakkor beszámol újabb levelezőiről, a számuk már harminc felé jár, közöttük van Rautenstein, Heinsius, Bullialdus, Azout és Gruter is. Most éppen az üstökösök történetén dolgozik, ahhoz kér anyagot. S mivel a hír a londoni pestisjárványról Hamburgba is eljutott már, részvétellel szól az angolok sorsáról, és kifejezi azon óhaját, hogy bár csak hamarosan vége lenne a szörnyű dögvésznek. Reméli, hogy hamarosan megint levelet kap Jászberényitől.

Jászberényi P. Pál azonban ezúttal megint hosszan hallgatott és majd csak hónapokkal később, 1666. augusztus 17/27-én válaszolt. Azt írta, az asztrológusok többféleképpen értékelik az 1666-os évet, van aki a Nap járásának változásából vezeti le a történeteket, mások pedig a Saturnus és a Jupiter három éve tartó együttállásának tulajdonítják a pestist és az angol–holland háborút. A Hollandia fölött feltűnt új üstökösről nem tud semmit. Viszont a leveléhez csatolt egy friss angol jelentést az angol flottának a hollandok felett aratott győzelméről (*Cladem et Fugam Hollandorum*).<sup>17</sup>

Lubieniecki megértette ugyan Jászberényi hallgatását, de valamivel korábban, 1666 közepe táján elvesztette a türelmét és újabb angol levelezőpartnert keresett magának. Mivel annyi jó visszajelzést kapott Európa számtalan tudosától, úgy érezte, ideje, hogy fölvegye a kapcsolatot a londoni *Royal Society*vel. Tette ezt – és ez talán kissé meg is lepi a 17. század angol és magyar kutatóit – egy erdélyi ember segítségével! Az illető a már korábban említett ifjabb Adam Frank, aki Amszterdamban segített Lubieniecki ügyeinek intézésében. De lásuk a Stanislaw Lubienieckitől Henry Oldenburgnak, a *Royal Society* titkárának 1666. július 10-én küldött levél ide vonatkozó sorait:

„Mennyire örülök, hogy ma kiváló barátomtól, az erdélyi Adam Franktól, a jó tudományok jeles barátjától megtudtam, hogy egy bizonyos barátodon keresztül megkérdezted, levelezhetnél-e velem? Nekem kellett volna ezt megkérnem, de jóindulatod megelőzött. Mivel ezen a kedves közvetítőn, *Jászberényi Pálon* át megfigyeléseket kaptam arról a jelenlegi üstökösről a Corvus és Lepus konstellációjában, amit híres városokban figyeltek meg, stb.”<sup>18</sup>

16 S. de Lubienietski: i. m. 693. Csuzi Cseh Jakab 1665. júl. 27-én szerzett teológiai doktorátust Franckerben és még ugyanebben az évben hazatért. *Zoványi Jenő*: Csuzi Cseh Jakab. In: *Uő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977.<sup>3</sup> 130.

17 S. de Lubienietski: i. m. 694.

18 CHO III. 179.

Oldenburg neve jószerivel ismeretlen a magyar szakirodalomban, legalábbis a filológusok és a történészek sokkal kevésbé ismerik, mint a *Royal Society* későbbi titkárait. Érdekes alakja volt a 17. század második felében meginduló szellemi pezsgésnek, ami egyfajta elő-felvilágosodás talaját készítette elő a restauráció utáni Angliában. Henry Oldenburg brémai születésű német volt, apja a brémai akadémián tanított, majd Dorpatban lett professzor. A (kálvinista) ifjabb Oldenburg először Brémában teológiát végzett, egy ideig Utrechtben is tanult, majd 1640-ben látogatott először Angliába. Sokat utazott, ismerte Oliver Cromwellt, de találkozott és levelet váltott Miltonnal is. Alighanem oxfordi összeköttetéseknek, főként Robert Boyle támogatásának köszönhető, hogy John Wilkinsszel együtt 1662-ben a *Royal Society* egyik titkára lett,<sup>19</sup> és ő volt az, aki 1663-tól az adminisztratív teendőket, a levelezést és a Társaság folyóiratának a szerkesztését is ellátta. A levelezést részben saját nevén, illetve később (Joseph Williamsonnak, a *State Paper Office* vezetőjének a kérésére) „Mr. Grubendol” álnéven, illetve postafiók néven bonyolította.

Ebben a minőségében kezdett (latinul) levelezni Lubienieckivel, akinek munkáját ismeretlenül is nagyra értékelte. Mint a már idézett levélrészletből kitétni, Oldenburg jól ismerte a Charing Crosson latin nyelviskolát működtető és más tudós angolok társaságában forgolódo Jászberényit,<sup>20</sup> olyannyira, hogy igénybe vette a segítségét a hamburgi lengyel tudóssal való kapcsolat megteremtéséhez. S mivel számon tartotta Henshaw és Hill magyar–erdélyi kívánságlistáját, a feltett kérdésekre pedig feleletet várt, kapóra jött az új külföldi levelező, akin keresztül híreket, meg fontosabb új könyveket szerezhetett be a kontinensről, illetve akit más szívességekre is megkérhetett. Az utóbbi hamarosan be is következett, méghozzá eléggé meglepő formában.

De térjünk még vissza Stanislaw Lubieniecki utolsó két, Jászberényihez írt leveléhez. A régi naptár szerint 1666. augusztus 25-én, illetve ugyanazon év októberében kelt levelekben kevés az újdonság; mindössze annyi látszik belőlük, hogy nem nagyon hisz Lubieniecki azoknak az asztrológusoknak, akik szerint egy üstökös *okoza* volna az angol–holland háborút. Világosan megírta, hogy sem a két ország tengeri háborújáért, sem más szerencsétlenségekért nem lehet okolni az üstököst, a háborúkat ugyanis az egyes államok területszerzési igénye, és valamilyen meggondolatlan emberi cselekedet váltja ki.<sup>21</sup> A későbbi levélben pedig hosszan szánakozott a Nagy Tűzvész sújtotta London sorsán, ahol (ahogy alighanem az amszterdami vagy a hamburgi hírlapokból értesült) 90 templom és 20 000 épület lett a lángok martaléka.<sup>22</sup> Megint hangsúlyozta, ez nem az

19 *Marie Boas Hall*: Oldenburg, Henry. In: Oxford Dictionary of National Biography. From the earliest times to the year 2000. 41. Norbury–Osborn. Ed. H. C. G. Matthew–Brian Harrison. Oxford, 2004. 675.

20 Akit az Oldenburg-levelezés szerkesztői képtelenek azonosítani: CHO III. 182.

21 *S. de Lubienietski*: i. m. II. 695.

22 A valós számok: 87 templom és több mint 13 000 ház. Ld. Great Fire 1666. In: The London Encyclopaedia. Ed. B. Weinreb–C. Hibbert. London, 1983. 334.

üstökös miatt történt, nincs ok-okozati összefüggés a kométák és a földi események között. Lám, lengyel földön, meg „a Te hazádban”, Erdélyben és Magyarországon is béke van, pedig ott is látták az üstököst. És bár a *Theatrum Cometicum* legtöbb tudós munkatársa osztotta Lubieniecki nézeteit, mégis akadtak olyan levelezők, akik (mint nem sokkal régebben még Kepler is!) valamilyen égi jelnek vélték a kométákat, amelyek, ha a világ végét nem is, de nagy felfordulást, ha ugyan nem tragikus eseményt jelentenek. Ezt az eléggé meggyökerezett hiedelmet majd csak néhány évvel Lubieniecki és Oldenburg halála után cáfolta meg véglegesen két tudós, Pierre Bayle Hollandiában, illetve Isaac Newton a Londonban kiadott könyveiben.<sup>23</sup>

Henry Oldenburg eddigi neves angol és amerikai kutatói általában nemcsak Oldenburg és Lubieniecki kapcsolatát kezelték felületesen, hanem a *Royal Society* titkárának minden olyan ismerősét, vagy pártfogoltját is, akik személyét képtelenek voltak azonosítani. Marie Boas Hall például a nemrég megjelent könyvében nem veszi észre, hogy *nem* (az Oldenburgot első levelében valóban hízelgő szavakkal magasztaló) Lubieniecki kezdeményezte kettőjük levelezését, hanem (mint ez a fentebb idézett levélből is kiderül) a londoni tudós tette meg az első lépéseket ez irányban. Az a tény, hogy „Oldenburg nem adott [Lubienieckinek] információt az üstökösökről”,<sup>24</sup> teljesen irreleváns, hiszen korábban Jászberényi bőségesen megtette ezt már helyette! Arra vonatkozólag pedig, hogy mennyire becsülte Oldenburg Lubieniecki munkásságát, nyomós bizonyíték lehet a *Philosophical Transactions of the Royal Society* 1668-as folyamának 35. száma, amely rövid, de pozitív hangú ismertetést közölt „Stanislai de Lubienietz” frissen megjelent *Theatrum Cometicum*-áról.<sup>25</sup> A kis – aláíratlan – cikk szerzője pedig nem más, mint Henry Oldenburg.

Az ő levelezését forgatva visszatérhetünk a tanulmányunk elején feltett kérdéshez: mit kezdett Oldenburg a *Royal Society* által jóváhagyott Henshaw–Hill-féle kívánságlistával? 1667 tavaszán már tudta, kit válasszon emberül. Ezt Stanislaw Lubienieckihez írt 1667. március 14/24-i latin levele bizonyítja, melyben arról szól, hogy egy korábbi levelében már sürgette kettőjük kapcsolatának és a „filozófiai levelezés” bővítését; ezt most a következő kéréssel ismétli meg: „Újra ezt teszem az erdélyi, s egyszersmind világpolgár [*Transylvanum juxta ac Cosmopolitam*] Marcus úron keresztül, aki a tudományokban és jellemét illetően is kiváló, s aki ezt a levelet neked majd átadja. Rendelkezésedre áll majd és el kell látnod őt (velem együtt) megbízatásokkal az Erdélyre és Magyarországra vonatkozó filozófiai ügyeket illetően.” Ezután néhány mondat következik a filozófusok kötelességeiről és arról, hogyan lehetne együttes erővel valami-

23 Pierre Bayle: *Pensées sur la comète de 1680*. Rotterdam, 1682., valamint: *Isaac Newton: Principia mathematica*. London, 1687.

24 Marie Boas Hall: *Henry Oldenburg. Shaping the Royal Society*. Oxford, 2002. 152.

25 Stanislai de Lubienietz: *Theatrum Cometicum*. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 3(1668) 691–692. Könyvtárában is fennmaradt Lubieniecki könyve, ld. Noel Malcolm: *The Library of Henry Oldenburg*. *The Electronic British Library Journal* 2005. Art. 7. 10. és 22.



lyen „természettfilozófiát” létrehozni, majd így folytatja Oldenburg: „Ezt te is elő fogod segíteni, és [...] Marcus úr is, ha nem tévedek, ezt fogja energikusan tenni a dunai vidékeken és a Németországhoz tartozó szomszédos területeken, ahová most siet.”<sup>26</sup>

Ki ez a rejtélyes erdélyi „Marcus”, akit az Oldenburg-levelezés szerkesztői nem tudtak azonosítani? Nem más, mint a Leidenben ifjabb Frank Ádámmal és Ádám (Rázmán) Péterrel egy időben (1660. augusztus 28-án matriculáló),<sup>27</sup> külföldön tanuló és tanító Szentiványi Márkos Dániel unitárius teológus, aki (úgy látszik) a filozófiában és a tudományokban is jártas férfiú volt. Angliai peregrinációjáról eddig is tudtunk, Herepei János is írt már róla röviden,<sup>28</sup> de ariánus és egyéb külföldi kapcsolataival alig foglalkoztak a kutatók. S annak érdekében, hogy a Lubienieckinek írt ajánlólevél kicsit általános megfogalmazása konkrétabb legyen, Oldenburg még aznap ajánlólevelet írt Szentiványi Márkos számára, amit ezúttal a boroszlói Philip Jacob Sachs à Lewenheimb természettudósnak és császári tanácsosnak címzett. A levelet megint csak a hazájába visszatérő erdélyi pergerinus viszi magával és fogja majd átadni a címzettnek. Más szóval, Henry Oldenburg kikérdezte erdélyi ismerőst, merre kíván visszatérni Erdélybe, és mivel Szentiványi Márkos akkor még az Amszterdam–Hamburg–Boroszló–Kolozsvár tervezett útvonalat adta meg, így jöhetett szóba Sachs, aki már korábban, 1665-ben felvette a *Royal Society*-vel a levelező kapcsolatot. Ebben a korábbi levelében a boroszlói orvos és természettudós, akit főleg a tengeri rákok, kagylók, meg csigák érdekeltek (*Oceanus macro-microcosmicus*... címen adott ki egy értekezést 1664-ben, egy másik tudományos művét pedig megküldte Oldenburgnak) beszámolt egy, a *Collegium Naturae Curiosorum* címen működő németországi tudós társaságról, melynek tagja lett. Oldenburgot ennek a tevékenysége is érdekelte, a Sachsnak írt ajánlólevélben ugyanakkor előadja, miért olyan fontos neki ez a „Dominus Marcus”: „Márkus úr megígérte, hogy közöl velünk mindent, ami Magyarországon és Erdélyben figyelemre méltó az ásványkincsek, források, meleg források stb. tekintetében”.<sup>29</sup> Más szóval, a kitűnő erdélyi polihisztor fog válaszolni mindazon kérdésekre, melyeket Henshaw és Hill a Társaság nevében megfogalmaztak és azt is elmondja majd Sachsnak, hogyan lehet biztonságosan eljuttatni olyan mintadarabokat (*adjectis rerum naturalium speciminibus*) Londonba, melyeket a sziléziai természeti kincsekből a boroszlói tudós Oldenburgnak kíválogat, esetleg előkészít.

Igen ám, de Szentiványi Márkos tervei útközben módosultak. Nem a korábban megjelölt útvonalon tért vissza Erdélybe, hanem más módon – és számunkra ez a lényeges –, nem Hamburgon át tette meg az utat. Lubieniecki ugyanis hiába

26 CHO III. Letter 618.: 362–363.

27 *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Bp. 2005. 131., 165. és 292. tétel.

28 Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Bp.–Szeged, 1971. 330. és 430.

29 CHO III. Letter 619.: 364–365.

várta az erdélyi tudóst, mindaddig, amíg meg nem tudta – Amszterdamból, Márkos honfitársától, Adam Franktól –, hogy az erdélyi peregrinus más utat választott: „nem jött el hozzám, hanem Amszterdamból egyenesen Stettinbe utazott”<sup>30</sup> – tudósította Lubieniecki Henry Oldenburgot 1667. október 11/21-én. Igaz, szinte alig pár héttel később Oldenburg máshonnan is értesült erdélyi megbízottja hollétéről, aki történetesen német földön, de nem Sziléziában, hanem az Odera melletti Frankfurtban volt, ahol Ádám (Rázmán) Péterrel együtt 1667. október 16-án matrikulált.<sup>31</sup> Eltöltöttek itt még egy egyetemi évet, hogy 1668 nyarán végleg hazatérjenek Kolozsvárra. Arról, hogy Szentiványi Márkos Frankfurtban végez most tanulmányokat, az ottani egyetem természettudományokkal is foglalkozó görög nyelv- és történelemtanára, Johann Cristoph Beckman tájékoztatta Oldenburgot egy 1667. november 10-én kelt részletes levelében. Ebből többi közt az is kiderül, hogy Beckman korábban járt már Angliában, ismeri Hooke-ot és ha Márkos befejezi magyar tudományos „gyűjteményének” az összeállítását, (*seine natürliche Collection aus Hungarn*), akkor rajta keresztül fogja azt továbbítani Oldenburgnak.<sup>32</sup> Ettől kicsit megnyugodott ugyan, de Oldenburg továbbra is szerette volna tudni, hogy mi van az „erdélyire” bízott kérdésekkel, mikor kap rájuk pontos választ, illetve mikor kap ásványmintákat vagy csalódnia kell végül.

Lehetséges, hogy az unitárius teológus a hazatérése után megpróbált válaszolni a *Royal Society*nek a Henshaw-Hill-féle kérdésekre, de erről szóló levele, vagy levelei elvesztek; lehet persze, hogy egészen egyszerűen nem ért rá foglalkozni ezekkel az ügyekkel. A kolozsvári unitárius iskola rektoraként rengeteg tennivaló szakadt a nyakába és hiába készült rá, hogy majd előveszi és számos ismerősét kikérdezve végül megválaszolja a *Royal Society* kérdéseit, nem jutott hozzá.

Oldenburg viszont nem hagyta annyiban az ügyet. Egy évig várt ugyan még, de amikor 1668 decemberében akadt jelentkező, aki „Dominus Marcus” helyett vállalkozott a megtisztelő feladat elvégzésének egy részére, tehát arra, hogy legalább a *felső-magyarországi bányákról* helyszíni beszámolót küldjön, kapva-kapott az alkalmon. Ezt az önkéntes jelentkezőt Dr. Edward Browne-nak hívták és a híres norwichi Thomas Browne-nak, a *Religio Medici* szerzőjének volt a fia, aki ekkor még eléggé fiatal ember, mindössze 24 éves volt. Edward Browne Cambridge-ben szerzett (B.A. fokon) orvosi képesítést, majd 1664-ben utazgatni kezdett. Először Észak-Itáliában járt, majd Oxfordban tanult tovább, ahol 1667 nyarán avatták az orvostudomány doktorává (ekkortól írhatta tehát az M.D. fokozatot a neve mellé). 1668 augusztusában azonban újabb külföldi útra indult: Hollandián, Belgiumon és Németországon át Bécsbe tartott, ahol hosszabb időt szándékozott eltölteni.

30 CHO IV. Letter 676.: 512–513.

31 Gömöri Gy.: i. m. 165. tétel.

32 CHO IV. 585. J. C. Beckman később szép karriert futott be, 1691-ben már ő volt a frankfurti egyetem rektora, vö. *Bethlen Mihály: Útinaplója* [1691–1695]. Sajtó alá rend., az utószót írta: Jankovics József. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica) 20.

Bécsből egy Hans Beck nevű polgár házából keletkezett Browne 1668. november 26./december 6-án Oldenburghoz intézett első levelét, melyben felajánlja szolgálatait a *Royal Society*nek. Levelét angolul fogalmazta és hízgelő szavakkal kezdte: Európa-szerte nagy becsben tartják a tudósok Oldenburg nevét. Majd így folytatta: „ha bármilyen módon Önnek vagy a *Royal Society*nek szolgálatára tudok lenni bármiben külföldön, tetszése szerint rendelkezzen velem; ha még nem kapott leírást a körmöc- és selmecbányai, valamint a besztercebányai aranybányákról [*the Goldmines at Chremnitz Chemnitz and Novisolium*], illetve a brunswicki ezüsbányákról, vagy más természeti különlegességekről Németországban, Csehországban vagy Ausztriában”.<sup>33</sup> Megígérte, hogy mindezekről megbízható beszámolót küld, mert most éppen Konstantinápolyba készül, ahonnan (Bécsbe visszatérőben) alkalma lesz alaposan is megnézni a fent nevezett bányákat.

Oldenburg azonnal válaszolt Browne-nak: természetesen igényt tart a szolgálataira és mintapéldányokat kért különböző ásványokból. Továbbá mellékelte egy „memorandumot”, egyfajta tudományos kérdőívet, melynek a következő címet adta: *Memoriall For Mr Marcus*.<sup>34</sup> Ez tulajdonképpen a Henshaw-Hill-féle kívánságlista egy változata, az első tizenkét kérdés közös bennük, és csak a 13–20., a már nem a bányákra, hanem más természeti jelenségekre vonatkozó kérdéseket törölte Oldenburg; a két angol tudós 21. kérdését pedig tizenharmadikként tette fel. Bár Oldenburgnak a memorandumhoz mellékelte sorai elvesztek, Browne következő (Bécs, február 4/14.) leveléből, meg a „Mr Marcus”-nak címzett, fent említett listából következtethetünk annak tartalmára. Figyelemre méltó, hogy bár most már Edward Browne-nal levelezett, Oldenburg még mindig szerette volna megtalálni a valahol elkallódott Szentiványi Márkos Dánielt.

Browne válaszában tudatta, hogy egy Londonba készülő „Magdoel” (MacDougall) nevű ír úriemberrel küld ásványokat: e célra vannak lengyelországi sókristályai, antimon-darabjai, de van cinnabaritja és szép kristályos magyar réz- vagy zöldgálica is. Közölte továbbá, hogy Peter Lambeck, a császári könyvtáros felajánlotta szolgálatait Oldenburgnak, illetve a *Royal Society*nek. Pontosabb útbaigazítást kért az Oldenburg-memorandumban említett „Herrn-grundt”-ról, amiről Oldenburgnak is elég ködös fogalmai voltak egyébként (valahol Besztercebányától egy magyar mérőföldre található, alighanem Stubnya irányában). Ami pedig „Marcus Marci” illeti, őt sajnos nem találta, pontosabb címét kéri.<sup>35</sup>

Ennél az utolsó mondatnál az eddigi Oldenburg-levelezést ismerő olvasó elcsodálkozik: hogy kerül ide „Marcus Marci”? Kivel keveri össze a *Royal Society* titkára az erdélyi peregrinus „Mr Marcus”-t? Bizonytalán egy 1595-ös születésű landskroni cseh–német orvossal és filozófussal, aki a Johannes Marcus Marci névre hallgatott és a Browne-levele megírásának időpontjában már nem is élt. Ez

33 CHO V. 205. Bár a szerkesztő „Browne”-t írt, a levélíró „Brown”-ként írta alá nevét.

34 I. m. Letter 1046. bis. 261.

35 I. m. Letter 1097.: 380. A „Herrengrundt”-ra vonatkozó információk már megtalálhatók: *Athanasius Kircher: Mundus Subterraneus*. I. Amsterdam, 1665. 185.

a főleg latinul értekező német tudós (1662-ban kiadott egyik művének a címe *Philosophia vetus restituta* volt) III. Ferdinánd császár udvari orvosaként működött, életének nagyobbik részét Prágában töltötte és sohasem járt Angliában.<sup>36</sup> Nem tudni, kitől és mit hallott róla Oldenburg, de mivel korábban világosan megírta Lubienieckinek és Sachsnek is, hogy az a „Márkus úr”, akitől információkat szeretne kapni, *erdélyi magyar*, pillanatnyi amnéziájának tudható be csupán, hogy egy hasonló nevű, jóval idősebb (1667-ben már hetven éven felüli!) német után nyomozott. Nem csoda, hogy Browne nem találta Bécsben ezt az embert, erre különben Oldenburg is rájött, mert következő (1669. március elsején kelt) levelében azt írta: „Marcus Marci”-ről megtudta, hogy Prágában kell őt keresni, és Browne írjon neki latinul, hogy vegye föl a levelezést Oldenburggal.<sup>37</sup>

Browne közben már készült haza, s mivel Oldenburg meghívta, hogy legyen a *Royal Society* tagja és számoljon be utazásai eredményeiről, 1669. június 5/15-én hozzátette Browne-hoz írt levelében: el ne felejtse rávenni „Marcus Marcit, vagy egy más megbízható és érdeklődő filozófust arról a vidékről, aki állandó filozófiai kapcsolatban lehetne velünk”.<sup>38</sup> Ez a rendkívül szívós nyomozás az elveszett „Mr Marcus” után, úgy tűnik, arra vall, hogy egyrészt az akkori angol tudósok közt igen nagy volt az érdeklődés a magyarországi és erdélyi bányák iránt, másrészt pedig arra, hogy maradandó nyomot hagyott Oldenburgban Szentiványi Márkos Dániel műveltsége és a kor színvonalán álló tudományos tájékozottsága; ezért ragaszkodott évekig az információk beszerzését illetően a Londonban járt erdélyi személyéhez. A szövevényes történet vége az, hogy Edward Browne Angliába visszatérőben eljutott Prágába, ahol kérdezősködött, hol találja Marcus Marcit; azt a választ kapta, hogy a filozófus már két éve meghalt.<sup>39</sup>

Arra vonatkozólag, hogy milyen fontosságot tulajdonított ekkoriban Oldenburg a német és magyar tudósokkal fenntartandó kapcsolatoknak, bizonyítékuul szolgál a Dr. Thomas Coxe-nak írt levele is. Nem tudni, kitől hallotta, hogy Coxe Magyarországra készül, illetve, hogy át fog utazni az országon, mindezenre újabb kérdőívet szerkesztett *Inquirenda per Germaniam et Hungariam, Commendata Domino Thomae Coxe* címmel. Kérdéseiből öt pont (a 2., 3., 4., 6. és 10. számú) Magyarországra vonatkozik; az utolsót érdemes közülük idézni: „Készítsen nekünk elő levelezést olyan németországi, vagy magyarországi emberekkel, akik kitűnnek a kísérleti filozófiában [*experimental philosophy*] a matematikában, mechanikában, anatómiában, kémiában és az orvostudományban”.<sup>40</sup> Más szóval: Oldenburg természettudományos polihisztorokat keresett ezeken a vidékeken, mert úgy gondolta, ők hajthatják a legtöbb hasznot a *Royal Society* vizsgálódásai szempontjából.

36 Prante: Marci. In: Allgemeine Deutsche Biographie. XX. Maaß–Kaiser Maximilian II. Leipzig, 1884. 302.

37 CHO V. Letter 1120.: 420.

38 CHO VI. 9.

39 Pontosan 1667. dec. 30-án. Browne ezt a levelét már Norwichból írta: CHO VI. Letter 1377.: 450.

40 I. m. 77.

Coxe-ban talán igen, Dr. Edward Browne-ban azonban nem kellett csalódnia. A derék orvos, nem sokkal a hazatérése után Norwichból, részletes beszámolót küldött Oldenburgnak a felső-magyarországi, valamint az erdélyi sóbányákról. Jelentéséhez (1670. február 3/13-án) két doboz mintapéldányt mellékel Londonba sókristályból, illetve közönséges asztali sóból (A és B doboz). Beszámolójában előadta, ezek részben két erdélyi bányából, részben egy Eperjes környéki bányából származnak. Az erdélyi bányák egyike Máramaros megyében, Huszt közelében található, a tulajdonosa (a magyar nyelvvel hadilábon álló) Browne szerint „Redej Ferenknj”, vagyis Rhédey Ferencné.<sup>41</sup> A másik két bánya Désen és Tordán (Browne szerint „Fordán”), illetve Széken és Vízaknán („Szick” és „Dizaknel”) fekszik, ezekről a máramarosi bánya örökösének, Thököly („Teokesly”) István grófnak az egyik embere informálta az angol utazót. Ami a felvidéki bányát illeti, amikor Browne Trencsénben „Rothall” gróffal találkozott, a kíséretéből írta le neki valaki az Eperjestől mintegy félórai járásra lévő és még ma is működő sóvári (ma: „solivari”) bányát. Az ottani állapotokról hat bekezdésben számolt be Browne Oldenburgnak.<sup>42</sup> Megjegyzendő, a sóbányákról szóló Browne-jelentés Angliában több helyen is fennmaradt: kéziratban (bár helytelenül John Wallisnak tulajdonítva) a *British Library*-ban, illetve nyomtatásban a *Philosophical Transactions of the Royal Society* egyik 1670. évi számában lelhető fel.<sup>43</sup> Sőt, a sóbánya-szöveget Edward Browne részletesen beledolgozta rendkívül nagy sikerű útleírásába is, az 1673-ban megjelent *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia...* című, később kiegészítve újra kiadott könyvébe, melyben ugyancsak beszámolt a magyarországi arany- és ezüstbányákról, sőt az ottani meleg forrásokról, fürdőkről is.<sup>44</sup>

Edward Browne összesen tizenöt levelet írt Henry Oldenburgnak, s bár ezeknek egy része más országok természeti jelenségeinek a leírásával foglalkozik, a magyarországi bányákat illetően sokáig ő volt a *Royal Society* véleményformáló, mérvadó szakértője. Két hosszabb, levélben küldött leírását, az 1669. április 20-án és az 1670. január 26-án kelteztet, fel is olvasták a Társaság későbbi ülésein. S bár első Londonban megjelent, franciából fordított könyve a perekopi tatárokról és a kozákokról szólt, átütő nemzetközi sikert igazán a fent említett közép-európai útleírásával ért el, amely 1673 után több angliai kiadást ért meg (1685, 1687), de franciára, németre (1686) és hollandra is (1696) lefordították. Az első angol kiadásban mintegy hetven oldal foglalkozik a magyarokkal, illetve Magyarországgal, melyek nagy részét Szamota István már a 17. század végén lefordította (franciából és eléggé pontatlanul); én magam pedig a legérdekesebb

41 I. m. 464.

42 I. m. 465–466. A félmagyar Johannes Rottal gróf, császári miniszterről van szó.

43 Sloane MS 4026, fol. 1–2v., ill. *Edward Brown: Concerning the Mines, Minerals, Baths etc. of Hungary, Transylvania... etc. Philosophical Transactions of the Royal Society* 5(1670) 436–441.

44 A sóbányákról ld. *Edward Brown, M.D.: A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia...* London, 1673. 112–113. Dedikált példánya a Royal Society londoni könyvtárában.

részeket újra fordítottam és kiadtam *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)* című könyvemben.<sup>45</sup>

Henry Oldenburg szívós próbálkozásainak eredményeként Dr. Edward Browne lett tehát a *Royal Society*nek küldött beszámolóival, illetve az 1673-ban kiadott könyvével (amiben nevét már „Brown”-nak írja) az a tudós, aki több évtizedre kielégítette nemcsak az angol tudományos életnek a magyarországi bányák iránti érdeklődését, de egyszersmind olyan könyvet adott az angol olvasóközönség kezébe, amelyikből az hitelesen tájékozódhatott mind a 17. század végi királyi Magyarország, mind pedig a török megszállás alatt lévő területek helyzetéről és valós viszonyairól.

## GYÖRGY GÖMÖRI

### OLDENBURG, LUBIENIECKI AND THE “STUDIOUS” TRANSYLVANIANS THE CORRESPONDENCE OF THE FIRST DECADE OF THE ROYAL SOCIETY

The Royal Society received its Charter in 1662, and in 1665 it launched a scientific periodical entitled *Philosophical Transactions* which soon became the *Philosophical Transactions of the Royal Society*. It was here that Robert Boyle first printed a list of general enquires ‘touching Mines’ which then Thomas Henshaw and Abraham Hill expanded into a list of specific “Inquiries for Hungary and Transylvania” (*Philosophical Transactions of the Royal Society* 2[1666–1667] 467–469.). This contained twenty-one questions mostly about the Hungarian mines, and Henshaw and Hill, employed “a studios and inquisitive Transylvanian who from London returned to his Countrey,” and who “promised to procure good answers to the following particulars”, which he was supposed to send back to Henry Oldenburg, the German-born first secretary of the Royal Society.

It is from the Oldenburg correspondence (published by the Halls between 1965 and 1986, though with numerous blank spots and factual errors) that we can reconstruct what happened afterwards. Through the Hungarian scholar Pál P. Jászberényi then resident in London, Oldenburg got in touch with the Hamburg-based Polish émigré astronomer Stanislaw Lubieniecki, to whom he recommends a “Mr Marcus”, the young Transylvanian mentioned above. In fact, “Marcus” whose (full name was Dániel Márkos Szentiványi) did not return to his homeland via Hamburg, but via Stettin and Frankfurt/Oder, where in 1667 the scientist J.C. Beckman writes to Oldenburg, offering to mediate in the future between Márkos and the Royal Society. Once back in his homeland the Transylvanian Unitarian scholar either was unable to keep his word, or the mineral specimen which he gathered were lost on their way back to Beckman- at any rate Oldenburg was chasing “Mr Marcus” for information about the Hungarian mines in vain even as late as 1669.

By that time, however, a new informant was found in the person of Dr Edward Browne (or as he wrote his name later: Brown) who contacted Henry Oldenburg from

---

45 Edward Browne észak-magyarországi és Duna menti utazása 1669-ben. In: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Vál., ford., a bev. és a jegyzeteket írta: Gömöri György. Bp. 1994. 64–74.

Vienna in December 1668. He was a medical doctor interested in the hot springs and mines of Central Europe, including Hungary. On Oldenburg's encouragement Browne visited Upper Hungary and collected specimen there, finally returning to England and joining the Royal Society. Most of his reports to the Royal Society are included in his travelogue *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, etc.* (London, 1673.) which became an international bestseller, also translated into German, French and Dutch. It was with Dr Edward Browne's reports that Oldenburg could at least partly realise the Royal Society's 1666 project to find out more about the mines of Hungary and Transylvania.





## Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921)\*

A címben megjelölt tematikából elsősorban az orosz és a magyar forradalom szerintem legfontosabb azonos vonásáról, a háborúellenességről és ami ezzel összefügg, a katonák döntő szerepéről beszélnék. Régebben sok elmélkedést olvashattunk arról, miért követte 1918–1919 magyar forradalma lefolyásában és tartalmában oly nagy mértékben az 1917. évi oroszországi forradalom mintáját.

Az 1950-es, 1960-as évek hivatalos marxista történetírása az orosz és magyar állam és társadalom hasonlóságait hangsúlyozta magyarázatként.<sup>1</sup> Ez a tétel csak annyiban helytálló, ha Európa keletét hasonlítjuk össze Nyugat-Európával, viszont nem ad magyarázatot arra, miért nem az orosz viszonyokhoz közelebb álló Románia vagy Lengyelország követte az orosz forradalmat?

Közelebb visz a probléma megértéséhez a Szovjet-Oroszországból hazatérő magyar hadifoglyok, különösen a *Vörös Hadsereg*ben harcolt tízezrek forradalmasító, közvetítő szerepe. Vitathatatlan tény, hogy a magyar hadifoglyok nagyobb számban álltak az 1917. októberi forradalom mellé, mint a német-osztrák, szláv vagy román foglyok.

Nem komoly, bár annál elterjedtebb az a magyarázat, hogy a guruló rubellekkel hazatérő Kun Béla és társai oroszországi tapasztalataikra támaszkodva puccsot hajtottak végre.<sup>2</sup> Erről röviden csak annyit: anélkül, hogy kétségbe vonnánk Kun képességeit és az orosz forradalomban szerzett tapasztalatait, még-

---

\* A tanulmány alapszövege elhangzott Az 1919. év az egyetemes és a magyar történelemben c. konferencián, 2009. szept. 24-én.

1 *Andics Erzsébet*: A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharcától az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Bp. 1954. 59–61. (Előadás a Magyar Dolgozók Pártjának Pártfőiskoláján.)

2 Ennek a koncepciónak alapvetése *Mályusz Elemér* fiatalkori munkája: A vörös emigráció, magyarul a Napkelet 1931. évfolyamában. Mérsékeltabb változata *Gratz Gusztáv* könyve: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei X.) Gratz szerint „a recept egyszerű volt”, de elismerte, hogy a siker mégsem Kun ügyességén múlt, hanem azon, hogy „Magyarországon pedig ebben a tekintetben akkor kedvező volt a talaj”. (80–81.) A talaj elemzésétől azonban eltekintett. (Figyelemre méltó, hogy Gratz a forrásmunkák felsorolásánál nem említette Mályuszt.) A puccs-verzió a mai tankönyvek és összefoglalások többségében jelen van, így eltekintek valamelyik változat kiemelésétől.

sem tarthatjuk őt többre, mint a cseh Bohumir Šmeralt, a német Karl Liebknechtet, Jogichest, Levyt, hogy Rosa Luxemburghoz ne is hasonlítsuk. Rubeleket ők is kaphattak (bár inkább dollárban), a német, cseh, bécsi vagy lengyel munkásmozgalom sem volt gyengébb vagy kevésbé radikális, mint a magyar. Tehát döntőek mégis csak a hazai viszonyok lehettek, illetve azok különbözősége.

A közvéleményt befolyásoló kommunista és antikommunista propaganda sajátos módon hasonlított abban, hogy a forradalmat mint valami hosszas és tervszerű előkészítő munka eredményét mutatták be fegyverek gyűjtésével, földalatti szervezkedéssel stb. Voltak ilyen kísérletek, de az eredményt mindkét fél meseszerűen eltúlozta, ki-ki a maga módján. Az igazi forradalom mindig a népharag spontán kitörése. Azt pártok vagy külföldi segítség segíteni vagy stimulálni tudják, de előidézni vagy éppen időzíteni soha.

Természetesen nem akarom kétségbevonni az oroszországi forradalom kisugárzásának hatását és jelentőségét. Ám ez a kisugárzás vagy fertőzés, ahogyan maga Lenin nevezte, a közép- és kelet-európai térség egészét elérte, azokat a nem-orosz, de a forradalom előtt Oroszországhoz tartozó országokat, mint Finnország, a balti államok, Lengyelország, jóval közvetlenebbül. Ha tehát meg akarjuk érteni a történeteket, azt kellene vizsgálnunk, lehetőleg az érdekelt országok történészeinek együttműködésével, vitáival, miben volt közös és miben különbözött a forradalmi hullám hatása a különböző államok területén. S talán nem tévedek, ha a döntő különbséget nem a hatás fokában, hanem az ellenhatások erősségében keresném. Az adott történelmi pillanatban a magyar állam és társadalom kevésbé volt immunis a „forradalom bacilusaival” szemben, mint a német, cseh vagy osztrák.

A különbségek legfontosabbika akkor a nemzeti kérdés súlya volt. Éppen egy 40 éve, Eperjesen tartott szlovák–magyar évfordulós történész-konferencián formálódott ki az a nézet, a szlovák kollégák kezdeményezésére, hogy amennyiben a forradalmat valóban népföradalomnak tekintjük, akkor annak tartalmát is a népakarat határozza meg, tehát az lehet éppen az osztályharc, de ha a nép számára a nemzeti függetlenség kivívása fontosabb, az háttérbe szoríthatja a meglévő szociális ellentéteket, mint ez 1919 körül Csehszlovákiában, Lengyelországban vagy Finnországban valóban történt.<sup>3</sup> Magyarországon ellenben, amely nemcsak a régi uralkodó körök bukását élte meg a háborúvesztéssel, de a nemzeti kérdés megoldásánál is a vesztesek közé került, nagyobb tér nyílt a szociális forradalomra, miután a nemzeti célokért nem is lehetett eredményesen harcolni. Elnézést a szimplifikálásért, de ez volt a lényegi különbség, a történelmi folyamat persze ennél sokkal bonyolultabb. Az 1919. március 21-én hatalomra jutott kommunista és baloldali szociáldemokrata vezetők előtt sem lehetett titok ez az összefüggés, hiszen azonnal felvállalták a forradalmi honvédelmet, amin addig többnyire gúnyolódtak. Kérdés, ebben mekkora része volt a harci elszántságnak,

3 Erről bővebben ld. *Hajdu Tibor*: Közép-Európa forradalma 1917–1921. Bp. 1989. (Közös dolgozink); *Uő*: Tudományos ülészak a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján. Párttörténeti Közlemények 15(1969) 3. sz. 160–161.

illetve annak, hogy elnyerjék a területi veszteségeket elfogadni nem tudó magyarság és a tisztikar rokonszenvét.

A továbbiakban mégis azokra a tényezőkre koncentrálnék, amik valóban összekötötték a magyar forradalmat az oroszországgal. Az alapvető hasonlóság szerintem az, hogy mind az oroszországi, mind a magyarországi forradalom fő célja a háború, az évek óta tartó esztelen vérontás gyors befejezése volt. Ennek megfelelően egyik fő mozgatóerejét kezdetben a pártok, társadalmi osztályok, egyéb hagyományos politikai erők mellett a fegyverben álló katonák, s velük a katonaszökevények, a „zöldek” képezték.

Ahogy megalkultak a forradalmi kormányok és képviseleti szervek, megindult a jogalkotás és politikai küzdelem, a katonák szerepe a második helyre szorult vissza, illetve betagozódtak a politikai küzdelembe, azzal, hogy megalakították a nálunk is, Oroszországban is meghatározó szerepet játszó katonatanácsokat. Nem véletlen, hogy éppen azok a kormányok, amelyek legalább részben hatalomra jutásukat köszönhatték a katonatanácsoknak, már néhány hét után feloszlatták azokat, illetve névleg beolvasztották a Munkás- és Katonatanácsokba, ami gyakorlatilag egyértelmű volt a feloszlattással. A forradalom történetének bizonyos fázisaiban azonban ismét önálló tényezőként aktivizálódtak a katonák, így az orosz polgárháborúban vagy a magyar *Vörös Hadsereg* harcaiban, majd nálunk az ellenforradalomban, Szovjet-Oroszországban például a kronstadti felkelés elfojtásában a hadsereg által vagy az ukrán, grúz és más elszakadási törekvések, a parasztlázadások leverésében. Különös kegyetlenséggel törte le 1921 tavaszán a Tambov környéki parasztlázadást a volt cári tiszt, M. Tuhacsevszkij.<sup>4</sup> Nem véletlen, hogy nálunk az ellenforradalom győzelmét, Szovjet-Oroszországban a forradalmi rendszer megszilárdulását követő megtorlási hullám legkevesebbé a hadsereget, a tisztikart érintette, ami ezek erejét, megmaradt hatalmi szerepét jelzi.

Bizonyos forradalmi jelenségeket persze nehéz számszerűsíteni, de vannak adatok, amelyekre támaszkodhatunk. Így miközben egyik részről puccsnak, más oldalról proletárforradalomnak nevezik az 1917. októberi forradalmat, figyelmen kívül hagyják, hogy volt egy szabályos, az általános választójogon alapuló választás, ha a forradalom további menetét nem is az határozta meg – az 1917. novemberi, elkésett alkotmányozó nemzetgyűlési választás, amelynek részletes adatait feldolgozták, s így következtethetünk belőlük a forradalom mozgatóerőire.

A Bolsevik Párt a szavazatok 23,9%-át kapta (a vele akkor szövetséges „baloldali eszerek” cca. 14%-ot), de a bolsevikokra adott szavazatok területi megoszlása nagy eltéréseket mutat: a paraszti vidékeken nem haladta meg a 10%-ot, a két fővárosban ugyan 47%-ot értek el, de többséget azért nem, az Uralban csak 16,5, Szibériában 10%-ot. Viszont a frontkatonák szavazatainak 41%-át kapták meg, vagyis éppen a hadseregben érték el a legjobb eredményt. Ezen belül az

4 Robert Service: Lenin. Egy forradalmár életrajza. Bp. 2006. 499., 512. – Ju. V. Rubcov kitűnő Tuhacsevszkij-életrajzában (Marsalü Sztalina. Ot Bugyonnogo do Bulganyina. Moszkva, 2006.) idézi Tuhacsevszkij parancsát mérges gáz alkalmazására: „A fojtógáz alkalmazásával végrehajtandó minden hadműveletben különös gondot kell fordítani a gáz hatókörében található állatlomány megmentésére.” (102.)

északi fronton a szavazatok 51%-át, a balti flottánál 58%-ot, a nyugati fronton 67%-ot, a délnyugati fronton 29,8, míg a harcok központjától távol eső román és kaukázusi fronton csak mintegy 14%-ot. A nagyobb garnizonok közül a legjobb eredményeket a bolsevikok Helsingforsban (50%), Moszkvában (79,5%), Odesszában (44,9%), Péterváron (79,2%), Revalban (60,5%) érték el.<sup>5</sup> Ez a nagy befolyás ugyan átmeneti jellegű volt, de éppen a forradalom döntő központjaira és hónapjaira esett. Ha az entente nem kényszeríti Kerenszkijt és elkeseredett katonáit a háború folytatására, az orosz októberi forradalomra aligha kerül sor.

A katonák állásfoglalása a béke mellett nem csak szavazatokban nyilvánult meg. Az októberi forradalom után az entente-hatalmak katonai missziói közölték az orosz hadsereg főparancsnokával, Duhonyin tábornokkal, hogy nem ismerik el a rövid életűnek remélt Lenin-kormányt, ezért ne teljesítse annak felszólítását, hogy kezdjen fegyverszüneti tárgyalásokat a Központi Hatalmakkal. Duhonyin ennek megfelelően járt el. Néhány nap elteltével a moguljovi főhadiszállásra érkezett a Nyugati Front katonatanácsának küldöttsége, a lett Reinhold Berzins tartalékos főhadnagy vezetésével, aki felszólította Duhonyint a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére. Elutasító választ kapott, mire előrántotta szolgálati fegyverét és agyonlőtte a főparancsnokot. Ezután a katonák, Lenin ismert kifejezésével „lábukkal szavaztak” és hazamentek, már csak azért is, hogy ki ne maradjanak a földosztásból.

Nemcsak a katonák többsége állt az új forradalom oldalára, de több tízezer fiatal hivatásos és tartalékos tiszt, olyan katonai tehetségek is, mint a már említett Tuhacsevszkij, aki 25 éves főhadnagyból lett rögtön hadsereg-parancsnok, sőt magas rangú tábornokok, vezérkari ezredek is, akik tudták, hogy a háborút nem lehet folytatni. A polgárháborús *Vörös Hadsereg* főparancsnoka Vacétisz ezredes, majd utóda Szergej Kámenyev ezredes lett, miután mint a Keleti Front parancsnoka legyőzte Kolcsakot, a vezérkari főnök Ljebegyev vezérőrnagy. Vörös parancsnok lett Jegorjev altábornagy, Boncs-Brujévics altábornagy, Párszkij altábornagy, Baltyijszkij vezérőrnagy, Szamójlo vezérőrnagy, Szityin vezérőrnagy, Altvater ellentengernagy és más cári tábornokok. A forradalom kimondta a parancsnokok választhatóságát a legénység által, de ezt már 1918 áprilisában megszüntették, legalábbis ami a magasabb posztokat illeti. A választott parancsnokok között is voltak régi tiszték – mint Sápосnyikov ezredes, a II. világháborúban sokáig a szovjet vezérkar főnöke, de rátermett altiszték is. A közkatonákkal ellentétben a hivatásos tiszték érdekeltek voltak a hadsereg fenntartásában. 1920 augusztusában, a lengyel háború idején a hivatalos statisztika szerint 48 ezer volt cári tiszt és tízezer katonai tisztviselő szolgált a *Vörös Hadseregben*.<sup>6</sup> (Lehetséges, hogy a valóságban a nyilvántartásba vettekől néhány ezer hiányzott – ez azonban a tisztikar nagyságrendjén nem változtat.)

5 L. M. Szpirin: *Klaszszü i partii v grazhdanszkoi vojnye v Roszszii*. Moszkva, 1968. A választási adatok a 416–418. oldalakon. Úő újabb adatokkal: *Itogi viborov vo Vszjeroszszijszkoje ucsrjeditelnoje szobranije v 1917 godu*. Isztorija SzSzsZr 1988. 2. sz. 90–101.

6 L. M. Szpirin: *Klaszszü i. m.* 348.

Csak utalnék arra az ismert tényre, hogy a régi tisztek szerepe már az első évben viták tárgya lett – rögtön hatalmi harc indult a vezető posztokért. Míg Trockij hadügyi népbiztos tudta, hogy képzett szakemberek nélkül hadsereget sem lehet vezetni, s 1918 őszén leváltotta a makacs Vorosilovot a 10. hadsereg éléről, helyére állítva Szityin vezérőrnagyot – az 1919. márciusi pártkongresszuson megalakult ellene a „katonai ellenzék” a „baloldali kommunistákból” (V. Szmirnov, Pjatakov, Bubnov), pártmunkásokból és partizánokból (mint Vorosilov,<sup>7</sup> Minyin). Követeléseik: az osztályidegen hivatásos tisztek megrostálása, a parancsnokok választásának visszaállítása, a tisztelgés megszüntetése, a pártszervezetek szerepének növelése. Lenin éles kritikával illette őket és az öncélú öldökléseiket is (beszédét sokáig kihagyták összes és még összesebb művei kiadásából<sup>8</sup>). Lenin számos nyilvános megnyilatkozásában is beszélt a tisztek megnyerésének fontosságáról, de általánosságban, nevek, esetek említése nélkül.<sup>9</sup> Lenin és Trockij megszilárdították a hivatásos tisztek autoritását, ami a kö-

7 A vitéz, de parancsnoknak alkalmatlan Vorosilov kudarcait részletesen elemzi életrajzában Ju. V. Rubcov: i. m. 15–25. Ld. még: *Edvard Radzinszkij: Sztálin*. Bp. 1997. 185–191.

8 A Vorosilovot személy szerint élesen bíráló Lenin-beszéd az ún. Leninszkij Szbornyik XXXVII. kötetében (Red. P. N. Fedoszejev. Moszkva, 1970.) jelent meg. Miután a magyar olvasó előtt ismeretlen, idézném fontosabb passzusait: „Mikor Vorosilov a caricini hadsereg óriási érdemeiről beszélt Caricin védelmében, természetesen Vorosilov elvtársnak teljesen igaza volt”, de amikor „Vorosilov elvtárs azt mondja: nem voltak nálunk semmiféle katonai szakemberek és 60 000 fő veszteségünk volt. Ez borzasztó [...] Megvoltunk katonai szakemberek nélkül és 60 000 fő veszteségünk volt [...] Vorosilov elvtárs hibája abban áll, hogy nem akar szakítani ezzel a régi partizáncsinával [...] Túl kell már jutni a partizáncsina maradványain, ami egy adott időszakban szükségszerű volt [...] de most már más periódusba lépünk. Most az első helyre kell helyezni a reguláris hadsereget, át kell térni a reguláris hadseregre, katonai szakemberekkel.” Lenin sajátos taktikát alkalmazott Sztálinnal szemben: utalt Sztálin caricini tömeges kivégzéseire is, de azokat mintegy jóváhagyta, ezzel elválasztva Sztálint barátjától, Vorosilovtól, s Sztálin ezután mint közvetítő léphetett fel a kongresszusi többség s az ellenzék között. (Bővebben ld. E. Radzinszkij: i. m. R. *Service* is kiemeli Sztálin kétszínűségét, bár túloz, amikor azt állítja: „volt egy úgynevezett katonai opposíció, melyet Trockij elkeseredett ellenfele, Sztálin szított a színpalak mögött”: i. m. 453. Az opposíció a partizánok, a hadseregbe küldött pártmunkások természetes reakciója volt, nem kellett szítani.)

Goloscsokin azt mondja, folytatta Lenin, „hogy fel kell őket használni, mi pedig azt mondjuk a programban, hogy mellénk kell állítani a katonai specialistákat. Felhasználni lehet a kollektív vezénylet mellett is. Nem, nem erről van szó. Ők fognak irányítani és mi melljük tesszük a mi embereinket. Tapasztalatból tudjuk, hogy ez vezet sikeres eredményekhez. [...] nem vesztettük volna el azt a 60 000 embert, ha ott lettek volna a szakemberek, ha reguláris hadseregünk lenne, amivel számolni kell. Ez a történelmi átmenet a partizánkodástól a reguláris hadsereghez [...] lehetséges, hogy valahol, mondjuk Szibériában, megmarad még a partizáncsina korszaka, de mi már túljutottunk ezen” és soha vissza nem térünk a partizánkodáshoz. V. I. Lenin: Rjecs po vojnennomu voproszu na VIII szjezdje RKP(b). 21 marta 1919 goda. In: Leninszkij Szbornyik i. m. 136–140.

9 Így a petrográdi szovjet 1919. márc. 12-i ülésén tartott beszédében: Beszámoló a Népbiztosok Tanácsának kül- és belpolitikájáról. Rövid újságtudósítás. In: V. I. Lenin művei. 29. 1919. március–augusztus. Bp. 1953. 6–7., továbbá: *Uő: A szovjethatalom sikerei és nehézségei*. In: V. I. Lenin művei. 29. i. m. 53–58.; *Uő: Mind egy szálig harcra Gyenyikin ellen! (Az Oroszországi Kommunista [bolsevik] Párt Központi Bizottságának levele a pártszervezetekhez)*. In: V. I. Lenin művei. 29. i. m. 448–459.

vetkező években csak növekedett, hiszen megbízhatóbb támaszai voltak a kormánynak, mint a lázongó parasztok, kronstadti matrózok és munkások. A Lenin halála után hadügyi népbiztossá kinevezett Vorosilovnak – aki büszkélkedett az-zal, hogy sosem szolgált a cári hadseregben, tehát katonaiskolát sem végzett – egy évtizednél tovább kellett várnia, míg 1937–1938-ban véres bosszút állhatott a képzett vezérkari tiszteken Sztálin segítségével, de ez már egy másik történet.

A tisztikar nagy része persze a fehérek oldalára állt. Katonájuk kevesebb volt, azok létszáma is hullámzott annak megfelelően, hogy a forradalmi kormány milyen baklövéseket követett el, illetve mennyire tudta kijavítani azokat. Ennek megfelelően a parasztság jelentős része 1918–1919 fordulóján Gyenyikin mellé állt, Mahno anarchistái és az ukrán nacionalisták (Hrihorjov) hol ide, hol oda. Stabilabb fehér támasz volt a kozákság és sok „öreg” altiszt. A fehérek vereségét végül is az okozta, hogy a legénység elfogyott. Bár a *Vörös Hadsereg*nél is inkább a legénység, mint a tisztikar létszámának stabilizálása okozott nehézségeket.

Nézhetjük az utánpótlás problémáját más nézőpontból is. A forradalom azért tört ki februárban, majd októberben újra, mert a katonák többségének elege volt a háborúból. Maradt azonban egy jelentős kisebbség, amelyből addig talán elnyomott ösztönök törtek föl és szívesen folytatta volna az öldöklést. Miután a külháború a breszti békével véget ért, új harcmeszőket kellett keresni. (Az entente intervenciója csak a szovjet meséskönyvekben létezett,<sup>10</sup> valójában az entente csak néhány fontos kikötőt szállt meg 1919 nyaráig, a fehér hadseregek anyagi ellátásának biztosítására, de hadműveleteket a *Vörös Hadsereg* ellen nem folytatott. A francia kormány éppen a Tanácsköztársaság kikiáltása után foglalkozott Ukrajna elleni francia–lengyel–román intervenció tervével, de ezt a párizsi békekonferencia határozottan elvetette; áprilisi folyamán a franciák kiürítették Odesszát és Szevasztopolt, lemondva intervenciósi terveikről. Finnország és a balti államok csak függetlenségükért harcoltak, nem hatoltak be orosz területre, a román támadás 1919-ben és a lengyel 1920-ban lokális jellegű volt, koordináció, a nagyhatalmak katonai támogatása nélkül; helyi érdekű volt a japán megszállás a Távol-Keleten.) Ezért tarthatott 3 évnél tovább is a polgárháború, noha

10 Nálunk legelterjedtebb a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja történetének Rövid tanfolyama volt számos kiadásban, komolyabban dokumentált A diplomácia története V. P. Patyomkin szerkesztésében (III. Az újkori diplomácia története [1919–1939]. A diplomácia a második világháború előkészítésének periódusában. Bp. 1950., a százazres hadseregeket mozgató intervencióról szóló 2. fejezet szerzője I. I. Minc: A külföldi fegyveres beavatkozás Szovjet-Oroszországban [1918–1920]. In: i. m. 63–99.) Pipes ismert munkájában azt írta erről: „Lenin meg volt róla győződve, hogy mihelyt a háborúnak vége, a nagyhatalmak félreteszik nézeteltéréseiket és összehangolt támadást indítanak a rendszere ellen. Félélmei megalapozatlanul bizonyultak. Csak a britek vettek részt aktívan az intervencióban az antibolsevik erők oldalán, s ők is különösebb lelkesedés nélkül [...] A beavatkozást senki nem vette igazán komolyan, mert a világháborúba belefáradt Nyugaton a helyzetbe beletörődők sokkal többen voltak, mint az intervenciót követelők”. (Richard Pipes: Az orosz forradalom története. Bp. 1997. 253.) A katonai intervenció *veszélye* valóban fennállt s lettek volna befolyásos támogatói, mint Churchill és bizonyos francia tábornokok, ezért a tiltakozó akciók, mint az 1919. júl. 21-i Világsztrájk, figyelmeztetésként nem voltak feleslegesek.

a „fehér ügy” jóval előbb reménytelenné vált és a forradalom hívei közül is sokan kiábrándultak vagy passzívak lettek. A tisztikar nagy része tovább is harcolt volna (lásd a lengyel vagy kaukázusi hadjáratot), a lengyel támadás után a világháború történetéből ismert Bruszilov tábornok „felszólította az egykori cári tiszteket, akiket a polgárháború alatt oly sok sérelem ért, csatlakozzanak a Vörös Hadsereghez és vegyenek részt Oroszország anyácska felszabadításában”<sup>11</sup> s erre maga mutatott példát. Figyelemre méltó, hogy ahol a fehér hadseregek oszlásnak indultak, tisztjeik közül milyen sokan és könnyen álltak a vörös zászló alá, általában milyen egyszerű volt zászlót váltani. Lenin többször is örömmel konstataulta, hogy a tisztek többsége „a másik táborból állt át hozzánk”.<sup>12</sup> Míg például az „igazi” háború alatt a dezertálást súlyosan büntették, Lenin és Trockij kampányokat indítottak a „dezertőr elvtársak” visszacsalogatására a *Vörös Hadsereg*be, 1919 júliusában Lenin elégedetten állapította meg, hogy a Gyenyikin elleni harc során a dezertőrök tömegesen térnek vissza a *Vörös Hadsereg*be.<sup>13</sup> (Természetesen kétféle „dezertőr” volt: aki átállt a fehérekhez és aki hazament a családjához. A különbséget nemigen kutatták.)

\*

Áttérve Magyarországra, a Nemzeti Tanács és a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* óvatossága folytán a fiatal hivatásos és tartalékos tisztekből alakult budapesti Katonatanács még nagyobb, meghatározó szerepet játszott 1918 októberében az őszirózsás forradalomban, illetve az azt megakadályozni próbáló parancsnokok izolálásában, mint példaképei, az oroszországi katonatanácsok. A Katonatanács nemcsak a budapesti helyőrség titokban beszervezett egységeire, de a fővárosban összegyűlt több tízezer „lógósrá” is számíthatott, akik kisebb kockázatnak érezték a forradalmat, mint az idegőrlő bujkálást. A Katonatanács elnöke rangidősként a 29 éves Csernyák Imre százados lett. Tagsága világnézeti-leg jellegtelen volt, akadt köztük Oroszországból hazatért kommunista és konzervatív beállítottságú jó módú jogász, később politikai szerepet egyikük sem játszott – csak az aktív háborúellenesség kötötte össze őket.<sup>14</sup>

A Károlyi-kormány igyekezett gyorsan megszabadulni a túl nagy hatalommal rendelkező Katonatanácstól, amit elősegítettek néhány tagjának túlkapásai, mások feltételezhető részvétele Tisza István megölésében. Ám a szociáldemokrata Pogány József elnökletével megalakult új Katonatanácsból sem volt sokkal több öröme a Károlyi-kormánynak: a rendcsinálásra kiküldött Pogány alkalmazkodott a katonák hangulatához (éppúgy, mint az első forradalmi hadügyminisz-

11 R. Service: i. m. 481.

12 Pl. a 7. szovjetkongresszuson 1919. dec. 5-én tartott referátumában: V. I. Lenin: Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának beszámolója. December 5. In: V. I. Lenin művei. 30. 1919. szeptember–1920. április. Bp. 1953. 216.

13 Lenin felhívása 1919 júliusában: V. I. Lenin: Mind egy szálig harcra Gyenyikin ellen! i. m. 458–462.

14 A Katonatanács összetételére és tevékenységére ld. Bus Fekete László: Katonaforradalmárok. Bp. 1918. (Műfajilag kollektív interjúnak nevezhető.)

ter, Linder), és már a november 3-i újjáalakuló ülésen programot hirdetett: a Katonatanács célja végleg megszüntetni a hadsereget.<sup>15</sup> Az új Katonatanács a katonák többségének aktív támogatásával megbuktatott két hadügyminisztert, elérte a tábornokok és ezredek nyugdíjazását, szociáldemokrata hadügyminiszter kinevezését; a katonai vezetés ugyan a törzstisztek kezében maradt, de a katonatanácsok szoros ellenőrzése alatt.

Bár az irodalom joggal emeli ki a Pogány vezette Katonatanács bizalmatlanságát a magasabb rangú tisztekkel szemben, számos vidéki katonatanácsban a tekintélyüket megőrző, a katonák által kedvelt törzstisztek vezető szerepet kaptak. Sőt Aradon a helyőrség parancsnoka, Resch altábornagy lett a katonatanács elnöke. Gyulán „november 2-án megalakult a katonatanács és a honvédséggel karöltve megszervezte a polgárőrséget. A katonatanács vezetője Dobos István alezredes lett [...] A rendkívüli események szükségessé tették Gyulán is a nemzetőrség megalakítását. November 4-én alakult meg, élén a katonaság által választott katonatanács állt. A nemzetőrök piros feliratú fehér karszalagot viseltek. Század-, szakasz-, járőrparancsnokaikat hivatásos vagy tartalékos tisztekből maguk választották. A gyulai nemzetőrség nemcsak a város polgárságának a nyugalmát biztosította, hanem vigyázott a környékbeli falvak, tanyák, puszták rendjére is.”<sup>16</sup> Temesváron a hadtest vezérkari főnöke, Bartha Albert alezredes, az összeomlást látva, magához ragadta a kezdeményezést, már a forradalom előestéjén csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz és még aznap, közreműködésével – a fővárost megelőzve – proklamálták a köztársaságot. Bartha presztízsét megőrizve kézben tudta tartani a hadtestét és így hatékonyan felléphetett az anarchia ellen. Mikor a román Facsád faluban a vásárra összegyűltek kifosztották az üzleteket, repülőgépet küldött megnyugtatójukra: a bombázás eredménye 104 halott volt.<sup>17</sup>

A tisztek egy része nálunk is a szerveződő ellenforradalom oldalára állt, sőt abban vezető szerepet vitt, de számottevő legénységgel nem rendelkezett. A tisztikar, különösen pedig a honvéd tisztikar többsége kitartott Károlyi, majd lemondása után a Tanácsköztársaság mellett is. Ezt megkönnyítette, hogy március 21. után Pogány és hívei (és a kommunisták is) egy újabb fordulattal az addig kigúnyolt és obstruált forradalmi honvédelem elszánt hívei lettek. Igaz, erre a román és csehszlovák hadsereg fenyegető, majd támadó magatartása is késztette őket, valamint az orosz szövetség reménye. A Katonatanács március 21-én már a budapesti Munkástanács előtt, elsőként proklamálta a Tanácsköztársaságot. Ennek ellenére a Kormányzótanács hamarosan, április 14-én megtette azt, amit a Károlyi-kormány csak szeretett volna: feloszlatta a katonatanácsokat, pótlásukra orosz mintára bevezette a politikai komisszárok intézményét. A politikai ellentétek azért megmaradtak, főleg a román támadás kibontakozása előtt; egyrésről a kommunista katonák saját receptjét felhasználva megbuktatták a Katonatanács

15 Az új rend szervezése. Minden hatalom a népkormány kezében. Népszava 1918. nov. 5. 6–7.

16 Két forradalom fényei. Adalékok a gyulai munkásmozgalom történetéhez 1918–1919. Szerk. Szabó Ferenc. Gyula, 1979. 16–17.

17 Helyreállt a rend Arad megyében. A megfékezett zendülők. – Kiseb zavar gások a szomszéd megyékben. Arad és Vidéke 1918. nov. 7. 3–4.



elnökét, a szociáldemokrata Pogányt, néhány nappal azután, hogy elérte célját s ha nem is hadügyminiszter – hadügyi népbiztos lett, másrészt április végére az addig lelkes Székely Hadosztály ráébredt, hogy mégsem akar a vörös zászló alatt harcolni. A tisztikar többsége azonban kitartott, még a júniusi ellenforradalmi kísérletek után is: ma már közismert, kik voltak a magyar *Vörös Hadsereg* katonai vezetői, így fölösleges sorolnom a neveket Andorka Rudolftól Werth Henrikig.<sup>18</sup> A Horthy-hadsereg későbbi tábornokai közül magasabb beosztásokat töltöttek még be Bély Alajos, Hönig Vilmos, Győrffy-Bengyel Sándor, Lakatos Géza, Náday István, Siegler Géza, Sónyi Hugó, Schweitzer István, Sztójay Döme és mások. Megnyerésükben része volt az új hadügyi vezetésnek, főleg Böhm Vilmosnak, Szántó Bélának, és mindenekelőtt Stromfeld ezredesnek, akik nagy súlyt helyeztek a jó viszony ápolására a hivatásos tisztekkel.

A Károlyi-rezsim rendelkezése a tábornokok és ezredesek nyugdíjazásáról – kivételt téve néhány kiváló és a katonák által nem kifogásolt ezredessel – érvényben maradt. Így tág tér nyílt a világháborús tapasztalatokat szerzett, még fejlődőképes 40 év körüli alezredeseknek és őrnagyoknak, mellettük néhány képzett vezérkari századosnak, akik jórészt Stromfeld vezérkari főnök tanítványai voltak a Ludovika Akadémián: Andorka Rudolfnak, Lakatos Gézának. Nem követték a Ferenc József-i kor merev előléptetési rendszerét, de azért a hadosztály-, dandárparancsnok általában törzstiszt lett. Többször az ezredparancsnokok is hivatásos tisztek voltak, csak néhány kommunista vagy szociáldemokrata tartalékos tiszt akadt közöttük (Szántó Zoltán, Riesz István). Az alsóbb parancsnokok nagy része már a világháborúban is tartalékos tiszt volt. A nagy veszteségek miatt a *Vörös Hadsereg*ben már altiszt is lehetett századparancsnok, de még ez sem vált gyakorivá, mivel tiszt volt elég – létszámproblémák csak a legénységénél jelentkeztek. Még az április–májusban felállított budapesti munkásezredekben is tiszt volt a századparancsnokok többsége, csak a szakasza-parancsnokok többsége altiszti rangban leszerelt szakmunkás.<sup>19</sup> A politikai megbízottaknál nem volt követelmény a katonai rang vagy képzettség, de az ő többségük is megjárta a világháború frontjait.

Az 5 hadtestparancsnok politikai vezető, sőt a kormány tagja volt, de mellettük képzett vezérkari tisztek álltak, súrlódás alig fordult elő köztük. Érdekeséggént említem csak: a Nagy Háborúban egyikük (Hamburger) katonaorvos, a másik (Pogány) haditudósító, a harmadik (Haubrich) tűzmester, kettejük (Bokányi és Vágó) tősgyökeres civil volt. Orosz mintára formailag megszüntették a tiszti rangokat, de mégis használták (Oroszországtól eltérően) így: „Bengyel Sándor volt százados elvtárs”. (Lukács Györgytől hallottam a következő történe-

18 Részletesen ld. *Fogarassy László*: Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget? Borsodi Szemle 15(1971) 1. sz. 70–78.; *Szakály Sándor*: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi-statisztikai tanulmány a katonai elitről. Hadtörténelmi Közlemények 31(1984) 34.

19 *Hetés Tibor*: Budapesti munkások felfegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959. (Budapest várostörténeti monográfiái XXI.) 423–474.

tet. Fiedler hadügyi népbiztosnak jelentette a titkárnője: X. őrnagy elvtárs szomorú, mert a régi rendszer szerint most lenne esedékes az előléptetése, így már sohasem lesz alezredes. – Nem probléma, felelte a népbiztos, diktálom a parancsot: „X volt őrnagy elvtársat a mai nappal volt alezredessé előléptetem.”)

A leszerelt katonák és a volt hadifoglyok a hadseregen kívül is nagy befolyással bírtak. Az 1918. novemberi parasztmozgalmakban főszerepet vittek a fegyvereiket megtartó hazatértek s velük szemben a gyorsan felállított Nemzetőrség; gyakran szabályos csatákat vívtak, a parasztok élükön kipróbált altisztekkel, miközben mindkét oldalon német vezényszavakat ordítottak: azokat tanulták. (Itt csak utalnék rá, hogy a hadseregszervezésnek az irodalomban gyakran tévesen értelmezett lassúsága nem azt jelenti, hogy a leszerelőket egyszerűen szélnek eresztették; az erre hajlandókat már november elején felfegyverezték, de nem a hadsereg, hanem a nemzetőrség kötelékében, amelynek létszáma már a november 16-i jelentések szerint meghaladta az 54 ezret, 16-án 80 ezer körül volt, 20-án elérte a 90 ezret.<sup>20</sup>)

Néhány példa a sok közül: Sopron megye alispánja november 3-án értesítette a főszolgabírókat és a polgármestereket: „a katonaság tömegesen fölmondja engedelmisséget és hazavonul, azért karhatalmat egyelőre kivezényelni sehová sem tudok [...] csak községek saját polgárőrségeitől várhatunk védelmet. Azért azok megszervezése az első föladat.”<sup>21</sup> A Nemzetőrség november 20-i összefoglaló jelentése szerint: „A Nagyváradról Füzesgyarmatra kirendelt karhatalmi századot az ottani polgári lakosság és a leszerelt katonák lefegyverezték [...] Füzesgyarmat községben rablások és gyilkolások folynak.”<sup>22</sup>

A Heves megyei Kiskörére egy TAGYOB-jelentés szerint<sup>23</sup> a november elején hazaérkezett katonák népgyűlést hívtak össze, melyre megidéztek a község vezetőit. Szószólójuk a „minden elképzelhető altiszti éremmel kitüntetett” Magyar László törzsőrmester volt. Felelősségre vonta a község vezetőit, mert a háború alatt nem teljesítették köteleességüket a nép iránt. A gyűlés „bizalmatlanságot szavazott” a régi előjárásnak és a község ügyeinek intézésére megalakította a helyi nemzeti tanácsot.<sup>24</sup> Olcsón kiárúsították a kereskedők árukészletét, a falu védelmére fegyveres őrséget szerveztek, természetesen leszerelt katonákból.

Heves megye alispánja, Isaák Gyula, a közigazgatási bizottság november 12-i ülésén számolt be a forradalmi eseményekről: „A múlt hó utolsó napján

20 A részletes létszámjelentések: Hadtörténelmi Levéltár (= HL) A Polgári Demokratikus Forradalom katonai iratainak gyűjteménye (= PDF) 31. cs.

21 16 883/1918. sz. Távirat. Sopron Vármegye Hivatalos Lapja 1918. nov. 7. 553.

22 HL PDF 31. cs.

23 A Tanácsköztársaság Adatainak Gyűjtésére szervezett Országos Bizottságot a kormány 1920-ban hozta létre a forradalmak adatainak gyűjtésére és utasította a helyi közigazgatás vezetőit, hogy írják vagy írássák meg valamely helyi értelmiséggel a forradalom történetét községükben. A munka nem fejeződött be, de sok jelentés elkészült és megmaradt. Napjainkban a jelentéseket a Magyar Országos Levéltár (= MOL) őrzi.

24 Idézi: *Hajdu Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben. Bp. 1958. 40.

szereztünk tudomást a kitört forradalomról, amely azonnal érezte hatását vármegyénkben is. Reggel tudomásomra jutott, hogy a vasúti fővonal fontosabb állomásain az utazó fegyveres katonák lövöldöznek, az ott levő csendőrséget lefegyverzik, az állomásokon törnek-zúznak és erőszakoskodnak. Azonnal magamhoz kérttem a helybeli honvéd pótzászlóalj parancsnokát és vele megállapodtam, hogy még délelőtt 150 főből álló karhatalom különvonaton leutazzék Füzesabonyba a rend biztosítása végett. [...] miután pedig a rendzavarás főoka az volt, hogy a támadó katonák ittasok voltak, elrendeltem, hogy az összes korcsmák délután 4 órakor bezárandók.

Ezen intézkedésemnek nem volt kellő foganata, mert a Füzesabonyba ki-rendelt karhatalom az utazó fegyveres katonák terrorja folytán részben vissza-rendeltetett, részben önként visszajött [...] Nagyobb rendzavarások, rablások és fosztogatások voltak az egri járásban Verpelét, Tarnaszentmária, Feldebrő, Kál, Füzesabony, Egerbakta, a hatvani járásban Pásztó, a gyöngyösi járásban Vámosgyörk, a hevesi járásban Átány, Boconád, Erdőtelek, Tarnabod, a tiszafüredi járásban Poroszló, Sarud, Tiszaugar, Tiszaörs községekben, s a pétervásári járás majdnem valamennyi községében.

Mindezen helyeken a hazatért katonák által vezetett csőcselék haragja első-sorban a községi jegyzők ellen irányult s ezek nagy része kénytelen volt az élet-veszélyes fenyegetések miatt a községet elhagyni [...] Ezen irtózatossághoz majdnem tehetetlenek voltunk, mert a megbomlott rend helyreállítására megfelelő karhatalom nem állott rendelkezésemre.”<sup>25</sup>

A kalocsai főszolgabíró jelentette a november elsejei forradalmi eseményekről: „részeg katonák és orosz foglyok vezetése mellett a csőcselék megkezdte az üzletek fosztogatását és a vagyonosabb, különösen zsidó vallású polgárok terrorizálását. Dél felé a rendelkezésre álló csekély erővel sikerült a rablásnak gátat vetni, de a helyzet az éj folyamán és a következő napon bizonytalanná lett. A vonatokon újabb és újabb raja érkezett a felfegyverzett részeg katonáknak. Folytonos lövöldözés volt.”<sup>26</sup>

Andaházi Kasnya Béla főhadnagy (később több ciklusban kigazdapárti képviselő) 1918. november 11-én a következő táviratot küldte a Nemzetőrség kormánybiztosának, Fényes Lászlónak: „Békéssámsonban kirabolt uradalmakból származó javakat ottani nemzeti tanács köztulajdonul foglalta le, katonatanács a határozatot fegyveresen végrehajtja, földbirtokot és jószágállományt maguk között felosztják, katonai erő egész környéken nem áll rendelkezésre, hogy törvényeknek érvényt szerezzek”.<sup>27</sup>

Nyíregyházán a „huszárlaktanyában a legénység fellázadt és kifosztotta a fegyverraktárt, a ruhatárt és munícióraktárt. A legénység lefegyverezte az

25 Az Egri Újság 1918. nov. 13-i száma nyomán közli: A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében (1918–1919). Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Nagy József. Eger, é. n. 37–38.

26 Közli: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez. Szerk. Romsics Ignác–Szabó Csaba. Kecskemét, 1976. 202.

27 Hajdu T.: Tanácsok Magyarországon i. m. 56.

ellentállni akaró tiszteket és altiszteket, és birtokukba vették a kaszárnnyát. Azután elindultak a katonák be a város felé, más részük pedig az állomás elfoglalására igyekezett.

A nyíregyházi vasútállomáson teljességgel a katonák lettek az urak. [...] Lövdözött, rabolt, pusztított a felbőszült huszárság minden ellenállás nélkül [...] Kézigránátok is előkerültek és mikor a puskát megunták, azzal kezdtek dolgozni. Estefelé több vasúti kocsi, amelyekben szesz állott, kigyulladt [...] a néptanács azt az utasítást adta az állomásnak, hogy azonnal minél több vonatot indítsanak minden irányba, hogy azok a katonák, akik nem nyíregyháziak, minél előbb elutazhassanak [...] A frontról és a kaszárnnyából a Nemzeti Tanács határozott ellenzésének dacára szabadult katonaság egy része, Arad megyében és a környéken, éppúgy, mint az egész országban, igen veszedelmes helyzetet teremtett. Különösen a kisebb helységekben veszélyeztetési nagymértékben a közbiztonságot ez a fékevesztett *bolsevik* tömeg, amelynek még csak növeli az erejét a polgári csőcselék [...] *Az időközben már megszervezett polgárőrsegek mindenütt elkeseredett csatákat vívnak velük.*"<sup>28</sup>

Jellemző a leszerelt katonák igényére, hogy őket minden téren előnyben részesítsék a frontszolgálatot kikerülőkkel szemben, a kecskeméti tartalékos és népfelkelő tisztek 1918. november 19-i gyűlésének határozata. A mellett, hogy maguknak egzisztenciájuk helyreállítására 14–18 ezer korona végkielégítést, legénységüknek pedig földosztást követeltek, azt kívánták, „hogy az állások betöltésénél úgy az állami hivataloknál, mint közigazgatásban, magánalkalmazásban elsősorban azt vegyék tekintetbe, hogy az illető a világháborúban katona volt-e vagy sem, az összes társadalmi osztályokra vonatkozólag.

A magáncégeket törvényileg kényszerítse a kormány, hogy a bevonult és leszerelt tisztviselőket és alkalmazottakat a mai kor igényeinek megfelelő, a be nem vonult kartársaikkal egyenlő fizetés mellett állásaikba visszavegyék.

Az állami és községi szállításoknál, megbízásoknál és vállalatokban az egyes szerződések megkötésénél feltétlenül tekintetbe veendő, hogy a megbízott fél a világháborúban katona volt-e vagy sem, és ezek között is a harctéri katonának elsőbbség nyújtandó.

Kívánjuk, hogy az országban megalakult nemzeti tanácsi tagok, míg a választás keresztülvihető nem lesz, legalább felerészben katonaviselt emberek legyenek, minden társadalmi osztályból.”<sup>29</sup>

Jósvafőn már úgy határoztak a hazatért katonák, hogy csak hadviseltek lehetnek tanácstagok, s az egyenlőség nevében egy a katonaságtól leszerelt cigányt is beválasztottak a nemzeti tanácsba.<sup>30</sup>

28 Debreceni Független Újság 1918. nov. 6. Idézi: A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása, harca a proletárforradalom győzelméért. 1917. november 7–1919. március 21. Összeáll. Gábor Sándorné–Fehér András–Horváth Zoltánné–Milei György. Bp. 1956. (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai V.) 326–327.

29 I. m. 197.

30 MOL TAGYOB II. 12. (Abaúj m.) A jósvafői református lelkész leírása.

Még az 1919. áprilisi helyi tanácsválasztáson is általános követelés volt faluhelyen, hogy a tanácsokba, direktóriumokba hadviseltekkel kell választani, aki itthon dekkolt, kussoljon. A leszerelt katonák, a hazatért hadifoglyok a falusi direktóriumoktól a kormányig mindenütt vezető szerepet vittek. A kormányzó-tanács tagjainak mintegy harmada hadviselt, köztük több hadifogoly is volt.

\*

A háború befejezése mellett az anakronisztikus cári rendszer megdöntése volt a legnagyobb hatással főleg a háborút elvesztett országokra, de az új kelet- és közép-európai „utódállamok” is a köztársasági államformát vezették be. Magyarország ebben látszólag kivétel, de a király nélküli királyság groteszk képződménye formaság volt csak, lényegében jobban hasonlított például a balti vagy lengyel autoritárius köztársaságokra, mint egy valódi királyságra.

Azon túl, hogy a forradalom Magyarországon is elsősorban a háború befejezésére és a szupranacionális Habsburg Birodalom likvidálására törekedett, az orosz forradalom más vívmányai bár jelen voltak a közgondolkodásban, követésre csak igen különböző mértékben találtak. Egy időben erősen hangsúlyoztuk, hogy a magyar Tanácsköztársaság kikiáltásával mi voltunk az orosz októberi forradalom első követője. Ez így is volt, de jelentőségét reálisan akkor mérhetjük fel, ha egyben rámutatunk arra, hogy más területeken viszont az orosz forradalom kisugárzása gyengébben érvényesült nálunk, mint a térség számos államában. Így a breszti béke után az orosz forradalom legnépszerűbb vívmánya a radikális és megváltás nélküli földosztás volt. A tőlünk északra és délre eső államokban, Finnországtól Görögorszáig mindenütt sor került különböző mértékű földosztásra; nálunk a forradalmi kormányok hibájából ezt már az ellenforradalmi rendszer hajtotta végre s ennek megfelelően nemzetközi összehasonlításban a legmérsékeltebbek közé tartozott.

Az oroszországi forradalom más eredményeire is hivatkozhatnánk, amelyek nálunk más országoknál gyengébben vagy egyáltalán nem érvényesültek. Így végül elmaradt a hadsereg demokratizálása, míg Németországban és másutt is eltörölték például azt a kinevezési rendszert, melyben tiszt csak „úriember” lehetett, nálunk a poroszos Ferenc József-i szisztéma némi változtatással a II. világháború végéig fennmaradt, közember, altiszt, akármilyen rátermett volt, tiszt nem lehetett. Az oroszországi kulturális forradalom világméretű hatása bonyolult s így nehezen mérhető, de a magyar oktatásügy alig használta fel, sőt a művészetek terén sajátos reakció érvényesült. Miután a Tanácsköztársaság áttörést hozott a modern művészetek felértékelésével, az ellenforradalom kulturális politikája ezeket forradalmi kötődésük miatt elutasította, ami talán nagyobb bölcsességgel elkerülhető lett volna.

Végül anélkül, hogy le akarnám becsülni a Tanácsköztársaság egyediségét, nemzetközi jelentőségét, szem előtt kell tartani azt is, hogy bár a német és osztrák forradalom (Bajorországot és néhány német nagyvárost kivéve) nem jutott el a radikalizmusnak erre a fokára, de a munkásságnak és pártjainak néhány évig domináns szerepük volt, kormányzati szinten is, talán még Csehszlovákia

első éveiben is nagyobb volt a szocialista pártok, a munkásság közvetlen politikai befolyása, mint a hagyományos európai demokráciákban.

Visszatérve az oroszországi magyar hadifoglyok szerepére, csupán néhány vitatható kérdést emelnék ki, miután a történetet magát megírták, a kutatók előtt már számos magyar hadifogoly visszaemlékezésében. Érdekes probléma, hogy miért éppen a magyar hadifoglyok közül állt be a legtöbb a *Vörös Hadseregbe* – hasznos lenne megtudni erről a német, cseh, szlovák kollégák véleményét. Kétfélmilliónyi oroszországi hadifogolyból mintegy 300 ezer volt magyar. A *Vörös Hadseregben* harcoló internacionalistáknak – akik 1918 őszén még a szerveződő sereg létszámának mintegy tizedét tették ki – hozzávetőleges számítások szerint fele volt magyar.<sup>31</sup> 1919 közepétől az internacionalista alakulatok szám-beli súlya csökkent, de egyes frontokon vagy a rendfenntartó alakulatokban továbbra is jelentős volt. Sok német és cseh hadifogoly is harcolt a vörösök oldalán, hogy csak a *Švejk* szerzőjét, J. Hašeket említsem, a lettekről vagy a nyugati kormányzóságokból való zsidókról nem is szólva. Arányukat tekintve mégis a magyarok voltak legtöbben (a magyar alakulatokhoz sok magyarországi német, szláv is csatlakozott).

Megoldhatatlan probléma a magyar vöröskatonák számának meghatározása. Igaz, folytak beható kutatások, de egyrészt a kutatók a kor szellemének megfelelően optimális eredményre törekedtek, másrészt a különböző nyilvántartások azt tartalmazzák, hogy kik léptek be a *Vörös Hadseregbe*, de arra nem adnak választ, hogy hányan harcoltak ténylegesen és mennyi ideig és kik csak a hazajutást segítő vonatjegy vagy csupán egy jó ebéd reményében írtak alá. Az egykor propagált százezres szám nem reális. Becslések szerint 1918 szeptemberében számuk 30 ezer körül lehetett<sup>32</sup> – ez is nagyon jelentős, hiszen az orosz polgárháború hadseregei a világháború milliós létszámaihoz hasonlítva, általában tízezrekből, maximum százezrekből álltak. Ezeknek nagy része 1918 folyamán hazatért, igaz, itthon annál nagyobb szerepet játszott a forradalmi eseményekben.

A magyar hadifoglyokra nagy hatást gyakorolt a földosztás, a falusi szovjetek eleinte alig korlátozott teljhatalma, a béke követelése, majd a breszt-litovszki béke. Ez többé-kevésbé elmondható a többi foglyról is, a nemzeti hovatartozás szerinti differenciák mégis nagyok voltak. A németek között erősebb volt a fegyelem, a tisztek tekintélye, a haza iránti lojalitás. A szláv, román, olasz foglyoknak már a cár alatt is jobb dolguk volt a lágerekben, mint a magyaroknak és németeknek, különösen, ha beléptek a szerveződő csehszlovák és más légiókba. A csehek ezért félték is hazatérni a Monarchiába, ahol árulókként kezelhették volna őket. A magyarok a békétől nagyobb nemzeti függetlenséget is reméltek, a csehek, szlo-

31 Józsa Antal–Milei György: A rendíthetetlen százezer. Bp. 1968. 108., 127. stb. Ugyancsak az ő szerkesztésükben, szovjet és magyar kutatók közreműködésével: A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. I–II. Bp. 1967–1968., továbbá a Grazdanszkaja vojna i vojennaja intervencija v SzSzSZR. Enciklopédia. Glav. red. Sz. Sz. Hromov. Moszkva, 1983. megfelelő szócikkei.

32 Józsa A.–Milei Gy.: i. m. 254.

vákok, délszlávok, románok viszont nemzeti érdeküknek érezhették az entente győzelmét – márpedig a Lvov- és Kerenszkij-kormány kitarthatott a háború folytatása mellett, bele is bukott. A breszti békét ellenben a központi hatalmak sikerének tekintették, ami elősegítheti a számukra hátrányos német győzelmet.

Bár a magyar internacionalisták fő szervezői a szocialista tartalékos tisztek és munkások voltak, a forradalom a szocialista eszmékhez nem kötődő hadifoglyok többségét is lelkesítette. Hangulatukat élményszerűen adják vissza a fogságban meghalt Gyóni Géza – ma már kevéssé ismert – forradalmi költeményei. Köztük első az 1917. március 22-éről keltezett *Utolsó tánc*:

„Most roppannak a roppant eresztékek;  
Most bomlanak a bárgyú babonák.  
Vágják már, vágják a szent kések  
A zabolát, a zabolát.  
Retteg a hajcsár; megfordult a csorda;  
Papok, poéták fel az oltárookra!  
Zengjen a völgy és minden bús halom:  
Forradalom,  
Téged szomjajztunk eleitől fogva.  
— — — — —  
S most ébredsz frissen és fiatalon  
Forradalom –  
S végig táncolsz a vérszagú világon.”<sup>33</sup>

A lelkesedés, szimpátia mellett kétségtelen, hogy sok magyar fogoly az éhség elől menekült a vörös zászló alá; biztonságot is adott a hadsereghez tartozás, nemcsak az általános anarchia, de a magyar és szláv hadifoglyok mind gyakoribb ellenségeskedése miatt is.

Csehek és magyarok már a lágerben is civakodtak, verekedésekre is sor került, így például az omszki lágerben a parancsnokság emiatt elkülönítette őket.<sup>34</sup> Miután a csehszlovák légió megszállta a transzszibériai vasútvonalat, 1918. május 14-én egy Szibériából hazatérő magyarokat szállító vonat befutott a cseljabinszki vasútállomásra, amelyet a csehszlovák légió megszállva tartott. Valaki a vonatról egy vas kályhalábbal megcélzott egy légionáriust, aki a helyszínen meghalt. Erre kiszállították a vonat utasait, egy magyar altisztet megöltek, egy csehet, aki megtagadta a csatlakozást a légióhoz, szuronnal átdöftek. 10 nap leforgása alatt kibontakozott a légió lázadása, amelyhez sok bácska-bánáti szerb fogoly is csatlakozott. Trockij kiadta a parancsot:

33 Gyóni Géza: *Utolsó tánc*. In: *Uő: Rabságban. Utolsó versek (1915–1917)*. Bp. 1919. 112–113. – Hasonló szellemű versei 1917 tavaszán: Tomory úr nagymiséje, Fogoly honvéd testamentuma, Egy gyöngéd lelkű grófnőhöz, Isten kegyelméből, A béke jön.

34 Mészáros Vilmos: *Emlékeim az első világháborúból*. Győr, 2003. 146.

„Minden csehszlovák, akit fegyverrel a kezében találnak a vasútvonalon, a helyszínen főbelövendő.”<sup>35</sup> A csehszlovák légió azonban szinte a háború végéig kitartott, aminek része volt abban, hogy a nyugati szövetségesek 1918. október 14-én emigráns kormánynak ismerték el a párizsi *Csehszlovák Nemzeti Tanácsot*.

Némi túlzással azt mondhatnánk, az 1918–1919-es csehszlovák–magyar harcok Cseljabinszkban kezdődtek. Számos fogolytáborban először független magyar önvédelmi osztagok alakultak, majd ezek nagy része csatlakozott a *Vörös Hadsereghez*. Mikor a fehérek 1918 nyarán elfoglalták Szibériát, sok ezer fogságba esett vagy a lágerekben maradt magyart végeztek ki, sokszor embertelen kegyetlenséggel. A polgárháború harcaiban elesett vagy a fehérek és a csehszlovák légió által legyilkolt magyarok száma több tízezer is lehetett.<sup>36</sup>

Nagyszámú magyar hadifogoly csatlakozott a partizánokhoz, Omszkban és másutt az illegális vörös szervezetekhez. Miután a *Vörös Hadsereg* felszabadította Szibériát és Turkesztánt, ismét sok magyar állt be a reguláris hadseregbe. Sok ezren harcoltak az Uralért, mások a Bajkál vidékén, 1920-ban a lengyel hadjáratban; a Kijevet felszabadító egységek között volt Gavró Lajos nemzetközi dandárja. 1921-ben már kevesebb magyar vett részt az ellenálló fehér bandák felszámolásában, vagy például Tbiliszi elfoglalásában, nagyrészt a *Vörös Hadsereg*, számosan a Cseka harci egységeinek soraiban. A Csekának kezdeti éveiben sok magyar, lett, lengyel, zsidó tagja volt.<sup>37</sup>

Magyarországon az orosz és más hadifoglyok nem játszottak olyan nagy szerepet, mint a mieink Oroszországban. Ehhez hozzájárult, hogy a Károlyi-kormány nagy erőfeszítéseket tett a külföldiek hazaszállítására: már 1918 novemberében több mint 320 ezer fogoly katonát szállítottak ki vasúton Magyarországról. Nagy többségük orosz állampolgár volt, továbbá 40 ezer olasz és 18 ezer szerb.<sup>38</sup>

Felmerül itt egy olyan kérdés, amit inkább a pszichológusok tudnának megoldani. Talán a *genius loci* hatása volt, de Szibériában, Oroszországban, ahol nemcsak vörösök és fehérek, oroszok és oroszellenes nemzetiségi nacionalisták, de sokszor a civilek is vadul irtották egymást, a magyar és szláv hadifoglyok összecsapásai olyan, a memoárokból leírt kegyetlenkedésekkel jártak, amiket itt nem részleteznék. Finnországban, a Baltikumban, Lengyelországban is ezrével és sokszor értelmetlenül ölték egymást vörösök és fehérek, még a német forra-

35 *Eduard Beneš*: Nemzetek forradalma. II. Pozsony, 1936. 317–318.; *Józsa A.–Milei Gy.*: i. m. 96. – Bővebben: *Hajdu T.*: Közép-Európa forradalma 1917–1921. i. m.

36 Számos visszaemlékezés jelent meg a hadifoglyok viszontagságairól, ezekben sok naturalisztikus leírást találhatunk a kegyetlenkedésekről, tömeges kivégzésekről. Az 1920-as években talán legolvasottabbak *Markovits Rodion* regényesített, de korhű, tényszerű, könyvei a Szibériai garnizon és az Aranyvonat voltak. Így igen szemléletesen mondja el egy lázadó ezred, majd a velük esetleg rokonszenvező lágerlakók (köztük a kommunista Dukesz Artúr és a tábor Turul Székely Szövetségének antikommunista vezetői) kivégzését: Szibériai garnizon. Budapest é. n. (3. kiadás.) 488–492.

37 *Józsa A.–Milei Gy.*: i. m. 94–144., 183–196.

38 HL PDF 31. cs.



dalomnak is több ezer halottja volt.<sup>39</sup> Ezzel szemben a volt Monarchia területén folyó forradalmi és nemzeti küzdelmekben, a harctevékenység is óvatosabban, kíméletesebben folyt, a civilekkel szembeni atrocitások, ha voltak is, főleg Erdélyben, de másutt is, méreteiket, az áldozatok számát tekintve meg sem közelítették azt a vérontást, ami a cári Oroszország fent említett utódállamaiban folyt.

A dualizmus békés évtizedei után nálunk még a forradalom, majd a rendcsinálás ezernyi halottja is érthető megrázkódtatást okozott a társadalomban. „Öt évig dühöngött szabadon a vadállat az emberben – írta a *Népszava* újévi vezércikke. – Évek hosszú során át hozzászokott az emberi szem az öldöklésnek, a vérnek a látásához, az orr a vér szagához, a fül sebesültek és haldoklók hörgéséhez. Nem gondolják azok az urak, akik tapsoltak »hős« fiaink »vitéz tetteihez«, akik ujjongtak akkor, ha valahol az ellenség hullahegyei meredtek az égnek, nem gondolják ezek az urak, hogy a katona, aki megszokta az emberi élet semmibevevését, az emberi érték lebecsülését [...] hogy az a katona az erkölcsi nihilizmusnak ezeket az elveit magával viszi a polgári életbe?”<sup>40</sup>

Egyáltalán, ha meg akarjuk érteni a forradalmak, a háborúk történetét és különösen a hosszabb háborúkat követő évek sajátos jelenségeit, a történettudománynak bátrabban kellene használni a tömegpszichológia eszköztárát, akkor is vagy éppen azért, ha az kényes, mondhatni illetlen kérdéseket hoz felszínre. Mert félrevezető, ha a történész számon kéri a tömeghisztéria büvkörében élő, neurotikusoktól körülvelt katonától vagy forradalmi szereplőtől a békebeli polgár (sem mindig) racionális gondolkodását.

Itt csak röviden utalhatok arra, hogy az I. világháború után a pszichológia, sőt a szépirodalom jelei is foglalkoztak ezekkel a jelenségekkel, de azután érdeklődésük másfelé fordult. A magyar szépirodalomból elég csak megnevezni két közismert regényt: Kosztolányi *Édes Annáját* és Móra *Hannibál tanár urát*, de megemlíthetem Krúdy és mások írásait a világháborús Budapest erkölcséről, vagy Németh László, Lengyel József később keletkezett munkáit. Kosztolányi a különösen mutatja fel a tipikust, amikor a gyilkos fegyvert egy nemrég még ártatlan nő kezébe adja, s ezt a forradalmi lélek apológiájának tekinthetjük.

A nagynevű magyar lélekbúvár, Ferenczi Sándor már a háborús lelkesedés első napjaiban józan, bár hatástalan felhívást tett közzé: a háború letépte a kultúra maszkját „és élénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. Mint a félénk gyermek az apához, olyan magát alárendelő rajongással tekint most fel

39 A polgárháborús áldozatok számát nehezebb pontosan megállapítani, mint a háborús veszteségeket. Így a legújabb magyarul megjelent finn történelmi összefoglalás szerint a „vörös” finnek rövid életű hatalomátvételük után mintegy 1500 „fehéret” öltek meg, majd a fehérek több mint 8000 vöröst, de az internálótáborokban a kegyetlen bánásmód következtében további 12 000 vörös pusztult el. (*Eino Jutikkala–Kaulio Pimnen: Finnország történelme.* Bp. 2004. 305–309.) Dolmányos István viszont 15 ezerre teszi a megölt vörösök számát és további 15 ezerre a lágerekben elpusztítottakét. A vörösök áldozatait nem számszerűsítette, de leszögezte, hogy ők kezdték a mészárlást. *Dolmányos István: Finnország története.* Bp. 1972. 343.

40 A forradalom jövője. *Népszava* 1919. jan. 1. 1.

a nemrég oly önérzetes és kritikus kortárs mindazokhoz, kikben erőt vagy akár erőszakosságot lát, de akiktől védelmet remél. Az a természetesség, amellyel ölni megyünk, talán magunkat megöletni, nem különbözik a primitív népek ösztön-megnyilatkozásaitól [...] A jégkorszak nyomorúsága így préselte össze valamikor a legelső, családis és vallásos társadalmat, minden későbbi fejlődés fundamentumát. A háború csak visszavetett minket a jégkorszakba, jobban mondva: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelkivilágában.

A tanulság pedig ebből ez lehetne: Béke idején ne szégyenkezzünk, ha a kezdetleges embert vagy akár az állatot is felismerjük magunkban, nem szégyen a természettel ily közel rokonságban lenni. Háborúban pedig ne tagadjuk meg gyáván az élet magasabb kultúrértékeit s ne áldozzunk fel belőlük többet, mint amennyit okvetlenül szükséges.”<sup>41</sup>

Sigmund Freud egy rövid, de jelentős munkát szentelt a világháború pszichéjének. Le Bont továbbfejlesztve, a tudatalattiba kényszerített agresszív ösztönök felszínre törése mellett az anonimitást és az egyéni felelősség eltörlését, a csordaszellemet tartotta a hadsereg kötelékében a gyilkos indulatok felszabadítójának. Szerinte a visszatérés a civil békeállapotokhoz éveket vehet igénybe, különösen az igazi énjükre találó vademberek esetében. A hadseregben és hadvezérekben sokan az elvesztett apát találják meg, amit a hadvezetés mint hipnotizőr használ ki. A hipnózis persze egyszer eltűnik, az ébredés csalódáshoz vezet.

„A hadvezér az apa, aki minden katonáját egyformán szereti, és ezek azért bajtársai egymásnak [...] Minden kapitány hadvezére és egyben apja is századának és minden altiszt vezére és apja a szakaszának [...] A német hadsereget szétziláló háborús neurózisokat legnagyobb részét az egyének tiltakozásának tekinthetjük a rájuk osztott szerep ellen [...] Ha ezt a libidó-igényt többre tartották volna akkoriban, lehetséges, hogy az amerikai elnök 14 pontjában foglalt fantasztikus ígéreteket sem hitték volna el olyan könnyen és a német hadművészek kezében levő nagyszerű eszköz sem tört volna össze olyan könnyen.”<sup>42</sup> Ugyanezt persze mondhatta volna Freud a világforradalom ígéretéről is – aminek átmeneti sikerét a mai olvasó talán nehezen érti meg. Freud arra is rámutatott, hogy a háborús tömegpszichózis szétfoszlása szükségszerűen vált ki pánikot. „A pánik akkor tör ki, amikor a tömeg felbomlik. Jellemző rá, hogy az előjárói parancsot többé senki sem követi és mindenki csak magával törődik, a többiekre nincs tekintettel. A kölcsönös kapcsolatok felbomlanak”.<sup>43</sup>

41 *Ferenczi Sándor*: A veszedelmek jégkorszaka. Nyugat 1914. aug. 16–szept. 1. 268. Újabbán közli: Ferenczi Sándor. Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz. Erős Ferenc. Bp. 2000. (Magyar Pantcon) 71.

42 *Sigmund Freud*: Tömegpszichológia és én-analízis. In: *Uő*: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. H. n., 1995. (Sigmund Freud Művei V.) 207–208.

43 I. h. – Ferenczi is foglalkozott a háborús neurózisokkal, de nem a tömeg, hanem az egyén szempontjából. *Ferenczi Sándor*: A hisztéria és a pathoneurózisok. Bp. 1919. – Ferenczi idevágó írásaira Gyáni Gábor volt szíves felhívni figyelmemet.

Ha közelebbről szemügyre vesszük az 1918. novemberi, 1919. nyári, 1919. őszi-téli magyarországi terrorcselekmények elkövetőit, feltűnően sok köztük a frontról, fogságból hazatért katona és tiszt – mindkét oldalon.

1919 márciusában az országszerte kiterjedt tömegmozgalmak ellenére nem került sor olyan vérontásra, mint 1918 novemberében, mert a hazatért katonatömegek haragja október–novemberben kulminált és a rendcsináló nemzetőrök sem szabadulhattak meg a háborús pszichózistól, a gyilkolás természetesnek vett, mindennapi élményétől. „Kilengések” persze bőven történtek a Tanácsköztársaság 133 napja alatt. Ha megvizsgáljuk ezek elkövetőit, Váry Albert ismert összeállítása alapján,<sup>44</sup> két, elemzésre méltó megállapítást tehetünk. Váry könyve nem hibátlan, a szerinte 590 áldozat közül több mint 100 rablótámadás, más bűncselekmény áldozata, öngyilkos stb., de itt nem az áldozatok, hanem az elkövetők összetételét vizsgálнам. Ezeket nagyjából három csoportra lehet osztani. 1. A forradalmi törvénszékek ítéletei vagy magasabb parancs (népbiztosi) alapján végrehajtott kivégzések. 2. Szamuely Tibor megtorló akciói a fegyveres felkelések résztvevői ellen. 3. Önkényes gyilkosságok.

1. Ide legfeljebb 104 esetet számíthatunk, tehát ezek írhatók a Tanácsköztársaság hivatalos szervei számlájára. Az így kivégzettek többsége ellen a vád ellenforradalmi ténykedés, de jelentős részük köztörvényes bűncselekményt vagy mint katona parancsmegtagadást követett el, esetleg kémgyanús volt. (A világháború alatt igen sok, főleg szerb és ruszin „kémgyanúst” végeztek ki a frontokon, hogy hány valódi kém volt közöttük, azt már senki sem fogja kideríteni.) Ezekben az esetekben önkényeskedésről nem lehet szó.

2. Szamuely Tibor és alárendeltjei parancsára 174 főt öltek meg, többségüket kivégezték, mások harcban estek el, tehát még maguk is a háborús pszichózis hatása alatt álltak, bár már nem olyan mértékben, mint az előző év novemberében. Ez a csoport határeset. A harmincvalahány szolnoki kivégzést május elején Szamuely kétségtelenül hivatalos minőségében rendelte el. A többi, júniusi esetben ugyancsak hivatalos minőségben járt el, de korántsem a Kormányzótanács intenciói szerint; nyilvánosan nem ítélték el ugyan túlkapásait, de kihagyták a kormány tagjai közül és más politikai megbízást sem kapott többé, az összeomlaskor sorsára hagyták. Szamuely, mint köztudomású, frontharcos, hadifogoly és az oroszországi polgárháború katonája volt, tehát megtestesítője az itt tárgyalt típusnak.<sup>45</sup>

44 A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján írta és összeáll. Dr. Váry Albert koronaügyész helyettes. Bp.–Szeged, 1993. (Váry összeállítása sem teljes, ennél néhány tucattal több gyilkosságra kerülhetett sor, amelyeket nem követett bírósági felőlősségre vonás.)

45 Személyiségéről sokat írtak, rá leginkább jellemzőnek ifjúkori barátja, Révész Mihály publikálatlan visszaemlékezését tartom (a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár visszaemlékezés-gyűjteményében), aki azt írja, hogy amikor 1919-ben először találkozott vele, csak külsejére ismert rá, viselkedése, modora, mentalitása, világfelfogása idegen volt azétól, aki 1914-ben a frontra ment – s ezt bizonyosan sok, Oroszországból visszatért volt hadifogolyról el lehetett volna mondani.

3. A további, több mint 300 eset jogilag csak önkényes gyilkosságnak tekinthető, bárha indítékaik nagyon különbözőek, a vélt vagy igazi ellenforradalmárok elleni indulattól személyes bosszúig, kocsmai verekedésig, bűncselekmény (rablás, gyilkosság) önkényes megtorlásáig, önvédelemig, vagy a „burzsoá” – polgár, katonatiszt, csendőr – iránti gyűlölet. A tettesek többsége természetesen önkényesen eljáró aktív vagy leszerelt katona volt – mint az áldozatoké is. Itt jegyzem meg, hogy a Váry által felsorolt áldozatok között csak 22 nő szerepel – és kutatásaim szerint novemberben sem volt több. Ennél figyelemre méltóbb, hogy bár a nemi erőszak az ókortól a 20. századig a háborúk szokásos kísérőjelensége, s ez alól az I. világháború sem volt kivétel, a forradalmak alatt viszont ilyesmiről nem tudok; az ellenforradalom alatt is csak néhány esetről (nem úgy, mint az oroszországi pogromoknál), s miután ezeket viszont az emigráns sajtóból jól ismerjük, megkockáztatnám, hogy nem annyira erotikus, mint szadisztikus vágy kielégítését szolgálták.

A Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi éra gyilkosságait nem dolgozták fel Váryéhoz hasonló alapossággal, az áldozatok számáról is csak találgathatunk. Nem vitás, hogy a sokáig szereplő öt-hatezres szám túlzás, magam anélkül, hogy vizsgáltam volna az adatokat, ezer-másfél ezerre tippelek, azzal, hogy többségük a román megszálló hadsereg számlájára írható, másrészt itt is mérsékelt a bírósági ítélettel kivégezettek száma – 1920 végéig a rendelkezésre álló adatok szerint így 74 embert végeztek ki<sup>46</sup> –, annál több az ellenforradalmi különítmények áldozata, az elkövetők főleg tisztek, mellettük altisztek, nyilvánvalóan hadviseltek.

Akár Oroszországban – nálunk is voltak, akik nehezen tudták abbahagyni.

## TIBOR HAJDU

### SOLDIERS AND OFFICER CORPS IN THE HUNGARIAN AND RUSSIAN REVOLUTIONS (1917–1921)

The decisive role of soldiers and commissioned officers are usually neglected while analysing the reasons and motives of wars and revolutions, what is actually of transitional nature, but determinant indeed. Due to the restoration of peace, this role fades by time, thus the army receives back its normal position within the state and society.

Although the similarity between the Russian and Hungarian revolutions had been previously exaggerated, the relation is obvious. It is a significant factor that 300 thousand Hungarian people were kept in prison in Russian war prisoners' camps. 30 thousand or more of them participated in the civil war on the red side. Beside sympathy, it had an important role that the Czechoslovak Legion consisted of czech and other slavic prisoners stood on the other side. It is an interesting question what caused this "Czech-Hungarian war" to continue in the homeland, but with less brutality as it was characteristic to the participants of the Russian and other civil wars (Finland, the

46 *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. 132.

Baltic States, Poland and Germany). The number of victims was much lower in Hungary, Czechoslovakia and Austria than in the revolutions of the above-mentioned countries. History has hardly treated with the psychological and mass psychological consequences of war so far. Nevertheless, if we regard the participants of wars and revolutions as normal persons with ordinary behaviour, we cannot understand anything of the history of wars and revolutions.

In Russia, most of the Tsarist officer corps took part in the civil war: in the beginning rather on the white side, later on the red side. The chief commander and other leading commanders came among from them as well. It produced great debates among Lenin's and Trotsky's followers and the "Army opposition" supported by Stalin and Voroshilov. Similar conflicts occurred in Hungary, too, however senior officers constituted the leadership of both the red and the white armies, partly the same people.



## Jelképek, szállóigék, ünnepségek

Kulturális jelenségek forradalmakban  
és ellenforradalomban\*

André Chastel az 1789-es francia forradalom kapcsán figyelmeztetett arra, hogy „Mindaz, ami a forradalomban látványos, teátrális, kiszámított – természetesen a tömegmegmozdulásoktól és az erőszaktól eltekintve –, az a Fény Százada kialakította öntőformákba ömlik. Ezt a fajta folytonosságot, amely kétségkívül van olyan figyelemre méltó, mint a fegyverzet vagy a diplomácia folytonossága, a metszetek és programok biztosították.”<sup>1</sup> E megállapítások hasznosíthatók az 1919-ben egymást váltó politikai-társadalmi rendszerek kulturális jelenségeinek vizsgálatánál is: a forradalmak és az ellenforradalom közvélemény-formálói ugyanis igen sokféleképpen alkalmazták világszemléletük terjesztéséhez a rendelkezésükre álló, különféle hagyományelemeket, köztük jelképeket, szállóigéket, ünnepségrészleteket.

Nem meglepő, hogy egy forradalmi jelképet: Biró Mihály vörös kalapácsos emberét, amely az 1910-es évek elején, a *Népszava* plakátján a fennálló igazságtalan társadalmi rendszer elpusztítására irányuló forradalmi, szociáldemokrata törekvéseket jelenítette meg (I. kép),<sup>2</sup> majd a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt*

---

\* E munka korábbi változata elhangzott Az 1919. év az egyetemes és a magyar történelemben c. konferencián, 2009. szept. 24-én.

1 André Chastel: Ünnepi felvonulások, ünnepélyes terek. In: *Uő: Fabulák, formák, figurák. Válogatott tanulmányok.* Bp. 1984. 191.

2 Ld. ehhez: Biró Mihály 1886–1948. Plakátok. Szerk. Dr. Bernhard Denscher–Dr. Helge Zoitl. Bp.–Wien, 1986. 37.; *Emil Horn: Mihály Biró.* Hannover, 1996. (Plakatkünstler 1.) 36–43. A jelkép általam megadott értelmezése a figurával együtt a plakáton közzétett Népszava-cikk kijelentéseiből következik: a szöveg szerint a társadalmi igazságtalanságokkal tisztában lévő „szociáldemokraták, nyíltan megmondják, hogy ezt a mai világot ki akarják forgatni sarkaiból. Mert a mai világban csak az él jól, aki nem dolgozik; csak annak van igazi pihenőideje, aki sohasem fárad el a munkában.

Az ilyen világot el kell pusztítani és le kell rombolni: megérett erre.” – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm; a kurzívák azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – Ld. még: *Aradi Nóra: A szocialista képzőművészet jelképei.* H. n., 1974. 5.; *Denscher Bernhard: Biró Mihály plakátjainak képi világáról.* In: Biró Mihály 1886–1948. i. m. 22–29. – A Népszava-plakátot használta fel az Április már a Magyarországi Tanácsköztársaság idején közzétett, Vörös album c. számának rajzolója, Kóber Leó, akinek képén egy hirdetőoszlopon látható a vörös kalapácsos embert az újságcímoldallal együtt megjelenítő ábrázolás. A kép-

jelvénye lett,<sup>3</sup> felhasználták a Tanácsköztársaság közvélemény-formálói is: immár a diktatúra világfelfogásának terjesztése érdekében. Május 1-jére elkészült Biró Mihály új plakátja, amelyen a figura az „1919 május 1.” felirattal együtt jelent meg (II. kép),<sup>4</sup> ezúttal már nem kifejezetten a szociáldemokraták, hanem az új rendszer világszemléletének, küzdelmeinek megtestesítőjeként. A budapesti ünnepségre pedig több példányban is megalkották a kalapácsos munkás hatalmas gipszszobrát: ezek közül hármat a Berlini téren (III. kép), egyet az Alagút bejáratánál állítottak fel.<sup>5</sup> A Lánchíd pesti hídfőjénél, a Kereskedelmi Bank<sup>6</sup> épületére, több mint két emelet magas képen szintén elhelyezték a figurát, alatta, a drapérián a kommunista jelkép, az ötágú csillag,<sup>7</sup> valamint kalapácsábrázolások között, a „Világ proletárjai egyesüljete!” feliratot lehetett olvasni (IV. kép).<sup>8</sup> A szociáldemokrata és a kommunista szimbólumok együttesen a Tanácsköztársaságot, a „proletárdiktatúra”-t jelképezték – elhelyezésük éppen a Kereskedelmi Bank épületén pedig, sajátos szimbolikus helyfoglalással, az új rendszernek a kapitalista gazdasági-társadalmi viszonyok feletti győzelmét is kifejezhette.<sup>9</sup> Az ünnepség

---

aláírás szerint a figura ekként fenyegeti az előtte elvonuló hatalmasságokat: „Világ zsarnokai, remegjete!” Ld. Április 1919. ápr. 3. 32.

3 Vö. ehhez pl. *Ring Gizella*: A magyarországi munkásmozgalom jelvényei. I. In: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1981–1982. Bp. 1983. 168., 184.

4 Ld. pl. *Aradi N.*: i. m. I. t., az 1919. máj. 1-jei budapesti ünnepség dekorációiban: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 33.) XXV. k.

5 „A Berlini tér közepén vörös emelvény és az emelvény három oldalán egy-egy gipszszobor, Biró Mihály közismert vörös emberét ábrázolva.” Budapest vörös májusa. Fölvonulás az Andrássy úton – Félmillió ember a Ligetben – Húszezer gyerek a Margitszigeten. Fáklya 1919. máj. 3. 6.; A kalapácsos vörös emberek a Berlini téren. In: 1919. A vörös május. Bp. 1919. 3., továbbá: Autó az Alagút feldíszített bejárata előtt. Fotó. Ld. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár (= MNM TF.) lelt. sz. 57.279., neg. sz. 7445 E (9x12); A mai nagy ünnepnap. Ünnepi díszben van az egész főváros. – Gyülekezések a fölvonuláshoz. Gyermekgyülekezés. – Záróóra éjfélkor. Népszava 1919. máj. 1. 10.

6 Ld. erről pl. *Vörös Károly*: A Rakpiactól a Roosevelt térig. Műemlékvédelem 21(1977) 11–12., vö. még: *Botos János*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. H. n., 1991. 57–58.

7 Az ötágú vörös csillagról mint kommunista jelképről ld. Budapest vörös májusa i. m. 6.; 1919. május 1. A proletariátus ünnepe. A Vörös Katona 1919. máj. 3. 1–2., továbbá e munkám 13. jegyzetét.

8 Biró Mihály május elsejei plakátja a Kereskedelmi Bank homlokzatán. Paulovits Sándor fotója. Ld. MNM TF. lelt. sz. 68.845., neg. sz. 23 135., vö. még: Budapest vörös májusa i. m. 6.

9 A korabeli szimbolikus térfoglalási akciókról ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 8(2000) 3–4. sz. 144–170.; *Uő*: Különböző politikai hatalmak – ugyanabban a fővárosban. Szimbolikus térfoglalási akciók Budapesten 1918–1919-ben. In: Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság ritusai a közép-európai modernségben. Szerk. Csúri Károly–Orosz Magdolna–Szendi Zoltán. Bp. 2009. (Műhelyek 8.) 15–31. – Az épületen elhelyezett kompozícióban a Kommunista kiáltvány záró felhívása kapcsolódott a Lánchíd pesti hídfőjénél álló Marx-szoborhoz, vö. ehhez: *Vörös K.*: i. m. 11–12.; *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? i. m. 90., XXII. k.



rendezésében részt vevő Bíró Mihály<sup>10</sup> egy visszaemlékezés szerint ekkor, összhangban a jelkép forradalmi tartalmaival, ekként aktualizálta, értelmezte újra saját, évekkel korábban megalkotott művét: „az én óriásom felemelte a kalapácsot, de nem kell lesújtania. A régi rend széthullt már a kalapács láttára is.”<sup>11</sup> A május 1-jei ünnepségről a *Közkutatásügyi Népbiztosság* által kiadott fénykép-összeállítás szintén Bíró készítette címlapján a sugárzó ötágú vörös csillag előtt áll a kalapácsos munkás (V. kép):<sup>12</sup> a kommunista<sup>13</sup> és a szociáldemokrata párt jelvényekben is felhasznált szimbólumainak együttese a két politikai erő egységét, ezáltal a Magyarországi Tanácsköztársaságot is jelképezte. A sugárzó vörös csillag a diktatúra eszméinek diadalát, szétterjedését, a lesújtani készülő munkásalak pedig a rendszer küzdelmeit is kifejezésre juttathatta.

E forradalmi, tanácsköztársasági jelkép ilyen széles körű használata után érthető, hogy a rendszer összeomlását követően a figura több ellenforradalmi ábrázolásban is megjelent – immár a forradalmi eszmékkel történő leszámolás jegyében. A *Borsszem Jankó* augusztus 31-i számának borítóján közzétett, *A megcsalt munkás* című karikatúrán (VI. kép) a vörös kalapácsos ember éppen készül lesújtani egy Lenin-figurára, indulatait pedig ekként jeleníti meg a kép alatt olvasható vers: „Elkeseredésében/ Mi telhetett tőle?/ Pörölyével rácsapott/ A Lenin fejére.”<sup>14</sup> Manno Miltiades egyik plakátján a munkás kétségbeesetten áll egy darabokra tört magyar címer felett (VII. kép),<sup>15</sup> amivel a rajzoló a baloldali forradalmárokat<sup>16</sup> tette felelőssé a történelmi Magyarország pusztulásáért, egy másik plakátján

10 Ld. erről pl. 1919. A vörös május i. m., borító 3.; *Kövágó Sarolta*: Bíró Mihály (1886–1948). Párttörténeti Közlemények 32(1986) 1. sz. 170.

11 *Frank László*: Találkozások Bíró Mihállyal. Emlékezés a nagy plakátfestőre halálának 15. évfordulója alkalmából. Magyar Nemzet 1963. okt. 6. 8.

12 1919. A vörös május i. m., borító 1. Bíró Mihálynak, mint a címlap alkotójának azonosításához ld. Bíró Mihály 1886–1948. i. m. 12., 66., 84–85.

13 Az ötágú csillagról mint kommunista pártjelvényről ld. A magyarországi forradalmak krónikája 1918–1919. Közreadja: Hetés Tibor. Bp. 1969. XXI. t.; *Ring Gizella*: Jelvények 1945 és 1948 között. In: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1985. Bp. 1988. 188., 195., továbbá e munkám 7. jegyzetét.

14 A megcsalt munkás. Borsszem Jankó 1919. aug. 31. 1. A kép alkotója minden bizonnyal Bér Dezső. Ld. ehhez: *Gyöngy Kálmán*: Magyar karikaturisták adat- és szignótára. Karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolók. Bp. 2008. 24–25., 279., 307–308. A munkás elkeseredésének érzékeltetéséhez a karikaturista átírva közölte Petőfi Sándor: Megy a juhász számon... c. versének 4. szakaszát: „Elkeseredésében [ti. a juhászban, kedvese halála és a saját késése miatt]/ Mi telhetett tőle?/ Nagyot ütött botjával/ A számár fejére.” *Petőfi Sándor*: Megy a juhász számon... In: Petőfi Sándor összes költeményei. Végleges, teljes kiadás. II. Kisebb költemények 1842–46. Bp. 1892. 74.

15 Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár (= OSZK PKT.) PKG 1919/34. Ekkoriban készített plakátjairól, köztük a vörös kalapácsos ember figuráját felhasználó ábrázolásairól, így írt Manno egy 1929. aug. 31-i levelében: „A kommün után erős nacionalista plakátokat csináltam. [...] Das Plakat c. újság majdnem az összes nacionalista plakátjaimat hozta.” Ld. Magyar Nemzeti Galéria Adattára 2403/29., továbbá a Manno-plakátokat is bemutató összeállítást: Die Plakate der ungarischen Reaktion. Das Plakat 11(1920) 586–592., különösen: 588–589.

16 Vö. ehhez: *Aradi N.*: i. m. 191.

pedig az arcvonásaival zsidóként ábrázolt vörös ember, elhagyva kalapácsát, egy „10000000” feliratú zsákkal menekül (VIII. kép)<sup>17</sup> – ezzel Manno azt fejezte ki, hogy a zsidó származású baloldali forradalmárok kifosztották az országot, majd elmenekültek. A vörös kalapácsos ember ledöntött és összetört szobrát jelenítette meg a *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának* minden bizonnyal már az 1920-as nemzetgyűlési választásokra készített plakátja, amelyen egy sastollas sapkát viselő, jobb kezében keresztet magasba emelő, baljában nemzetiszínű zászlót tartó fiatal-ember átlép a szobormaradványokon (IX. kép).<sup>18</sup> A plakát „E jelben győzünk!” felirata átalakítása az „E jelben győzni fogsz!” szállóigének,<sup>19</sup> ugyanakkor utalás I. (Nagy) Constantinus 312. évi látomására, amelynek nyomán, a keresztény hagyomány szerint, az uralkodó a kereszt jelével győzött ellenségein:<sup>20</sup> a 20. századi plakát szerint is csak a kereszténység jegyében lehet győzelmet aratni a baloldali eszmék felett. A szimbólumot azonban nemcsak képeken jeleníthették meg a korabeli közvélemény-formálók, hanem szövegekben is: például az *Új Nemzedék* 1919. december 21-i számának vezércikkírója ekként fogalmazott: „A szociáldemokrata párt bunkózó vörös embere a rémuralom idejében elvégezte már nemzetgyilkos munkáját; most jön a magyar munkás s a kereszténység és nemzeti gondolat diadalmas erejébe vetett hittel újjáépíti azt, amit a kommunista–szocialista rémuralom ledöntött.”<sup>21</sup>

Az ellenforradalom időszakának közvélemény-formálói tehát a forradalmi eszmékkel történő leszámolás kifejezése érdekében alkalmazták e jelképet – tíz évvel később viszont a *Magyar Revíziós Liga* munkatársai éppen saját törekvéseik, a magyarországi munkásság megnyerése érdekében akarták felhasználni a figurát. Az esetről a bécsi *Előre* című újság 1929. augusztus 1-jei számának lapjain, a liga igazgatóságához intézett nyílt levelében maga, az ekkor emigrációban élő Biró Mihály számolt be – visszautalva a tanácsköztársaság utáni Manno Miltiades-plakátokra is: „A magyarországi szociáldemokrata párt titkársága f. évi május hó 31-én kelt levelében arról értesít, hogy

a Revíziós Liga igazgatója, dr. Fall azzal a kéréssel fordult hozzájuk, engedje át a szociáldemokrata párt a *vörösember-pártjelvényt* a liga által megrajzolandó és kiadandó irredenta plakát céljaira.

Ezt a kérelmet illetően a magyarországi szociáldemokrata párt titkársága, igen helyesen, arra az álláspontra helyezkedett, hogy – mivel a pártjelvény az én

17 Ld. OSZK PKT. PKG 1919/33. Az ábrázoláshoz ld. Die Plakate der ungarischen Reaktion i. m. 589., továbbá: *Vörös Kati*: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élelapokban a 19. század második felében. Médiautató 4(2003) 1. sz. 29–43.

18 Ld. OSZK PKT. PKG 1920/67.

19 Vö ehhez pl. Szájrul szájra. A magyarság szállóigéi. Gyűjt. és magyarázza: Tóth Béla. Bp. 1907. 145.; Hoc signo vinces. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. X. Hérol–Jób. Bp. 1914. 163.

20 Ld. ehhez pl. Szájrul szájra i. m. 145.; *Geréb József*: A rómaiak története. Bp. é. n. (Nagy képes világtörténet) 588–593.

21 [*V alakban három pont*]: A kétfejű hidra. *Új Nemzedék* 1919. dec. 21. 2.

szellemi tulajdonom – annak ilyen felhasználásáról az én megkérdezésem nélkül nem rendelkezhet, és ezért hozzám továbbította az Önök kérését.

Abból a tényből, hogy meglepően hangzó kívánságukkal egyáltalán előállottak, azt látom, hogy Önök nincsenek egész tisztában sem a vörösember-plakátnak, sem e plakát festőjének múltjával; kénytelen vagyok ezért feleleveníteni a közelmúltnak néhány olyan eseményét, amelyek ezzel a szociáldemokrata pártjelvénnel kapcsolatosak.” Biró, többek között, írt arról is, hogy „Az ellenforradalmi propaganda, amely mindig nagy előszeretettel használta fel céljaira az én szellemi termékeimet, a vörös emberből egy másik plakátot is készítettett; ezen a plakáton a vörös ember darabokra zúzza kalapácsával az ország címerét.

Ila maliciózus akarnék lenni, azt ajánlanám Önöknek, hogy talán nyomassák ki újra ezt a plakátot... Hadd lássa a szervezett munkás, akit Önök most a ligájukba csalogatnak, hogy volt idő, amikor őt vádolták azzal, hogy feldarabolta Magyarországot. [...] Az egyes munkást, a kenyerét féltő családapát »meg lehet nyerni« tagul az Önök szervezetének, de a szimbólumot, a vörös embert nem, se csendőrszuronnal, se szolgabírói pofonokkal.

*Nem, nem, soha!*”<sup>22</sup> Nyílt levelében Biró ironikusan felvetette az ábrázolás felhasználásának egy újabb lehetőségét, a Revíziós Liga kérésének elutasítását egyszer s mindenkorra pedig éppen a még a Károlyi-kormány által 1918 novemberében létrehozott *Országos Propaganda Bizottságtól* származó,<sup>23</sup> szállóigévé vált,<sup>24</sup> a revíziós propagandában is gyakran alkalmazott, itt új bekezdésként elhelyezett, kiemelten szedett „Nem, nem, soha!” mondattal<sup>25</sup> fejezte ki nyomatékosan.

Ám nem csak az ellenforradalom közvélemény-formálói kerülhettek olyan helyzetbe, hogy rendszerük szellemiségétől idegen művészi eljárás, sőt alkotó hozzájárulását akarják igénybe venni saját törekvéseik kifejezésre juttatása érdekében. Még 1919. április elején a Magyarországi Tanácsköztársaság *Közoktatásügyi Népbiztosságának* illetékesei azt a döntést hozták a budapesti millenniumi emlékműről, hogy „Ezt az emlékművet, mely a proletáröntudatot éppúgy sérti,

22 Biró Mihály világhírű rajzolóművész és emigráns elvtársunk levele a Magyar Revíziós Ligához. Előre 1(1929) 4. sz. 3–4. A szöveget bevezetővel újraközzölte: *Horn Emil*: Biró Mihály levele a Magyar Revíziós Ligának, 1929. Kritika 1986. 7. sz. 6–7. A szövegben említett plakáttal kapcsolatban ld. e munkám 15. jegyzetét, a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt és a VII. képet. – Az ügyben keletkezett leveleket és egyéb iratokat nem sikerült fellelnem. Ld. még ezzel kapcsolatban: *Zeidler Miklós*: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. Századok 131(1997) 315., 341–342.

23 Ld. ehhez: *Pallos Lajos*: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. In: *Folia Historica*. XXIV. 2005–2006. Főszerk. Kovács Tibor. Bp. 2006. 58.; *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Pozsony, 2009. 104.

24 Vö. ehhez: *Szécsi Ferenc*: Szállóigék. Az irodalomban, sajtóban és köznyelvben használt magyar, latin, görög, német, francia, olasz, angol stb. irodalmi és történelmi, valamint bibliai szállóigék, idézetek és mondások gyűjteménye, származásuk és használatuk magyarázataival. Bp. 1936. 167.; *Vörös Boldizsár*: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. Médiautató 10(2009) 4. sz. 27–41.

25 Vö. ehhez: *Zeidler M.*: A revíziós gondolat i. m. 193., 196., 253., 257., 335–338.

mint a jó ízlést, legközelebb *teljesen eltávolítják vagy átalakítják*”,<sup>26</sup> a május 1-jei ünnepségre viszont éppen a monumentum legjelentősebb szobrásza, Zala György<sup>27</sup> készítette el a saját Árpád-szobra fölé állított, Marxot és két munkást ábrázoló, a diktatúra eszmerendszerét hirdető, jelképértékű gipszszobrát (X. kép).<sup>28</sup> A *forradalmi ünnepre* dekorációkat készítő szobrászok többsége, köztük Zala György, azonban a *heroikus emlékmű vagy portré hagyományát folytatták, ennek stílusát alkalmazták a munkásmozgalom személyiségeire is*<sup>29</sup> – érthető tehát, hogy a Marx- és Engels-szobrokról, Szélpál Árpád visszaemlékezése szerint, ekoriban elítélően nyilatkozott több, a modern irányzatokat képviselő művész. Az író maga „elrémult” tőlük, Barta Sándor véleménye: „a »giccs monumentumai«. Kassák szerint: merénylet a kommunizmus ellen.”<sup>30</sup> A diktatúra döntéshozóinak eljárása (amely követte a szovjet-oroszországi vezetés propagandamódszereit<sup>31</sup>) tehát korántsem volt minden kortárs számára magától értetődő vagy helyeselhető. Évekkel a diktatúra bukása után, egy 1928-as visszaemlékezésében pedig maga az alkotó, Zala György értelmezte újra egykori Marx-kompozícióját, immár ellenforradalmi szellemben: „ez a gipszmonstrum valójában csak kívülről volt szobor: *belül hitvány szalma, néhány deszkadarab és faragatlan lécek tartották össze. Méltó szimbóluma volt a bolsevizmusnak.*”<sup>32</sup>

A képzőművészeti alkotások mellett szövegek, például szállóigék is többféleképpen átalakulhattak és átértelmezethettek 1919 politikai változásai nyomán. Linder Béla 1918. november 2-án, az Országháznál, a budapesti helyőrség tisztikarának ünnepélyes eskütételén elhangzott, szállóigévé vált szavai: „Soha többé katonát nem akarok látni!”<sup>33</sup> 1919 elején, átalakítva, revücímként jelentek meg: *Nem akarok katonát látni!* A február 20-án, a budapesti *Revü Színházban* bemutatott (és április elejéig játszott)<sup>34</sup> „nagy, aktuális, látványos revü” írója Szőke Szakáll, zeneszerzői Hetényi-Heidelberg Albert és Reményi

26 Eltávolítják az ezredévi emlékmű királyszobrait. Vörös Újság 1919. ápr. 6. 6. Ld. még: Vörös Boldizsár: Történelmi hősök, új rendszerek. Emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917–1919. Mozgó Világ 24(1998) 5. sz. 94–95., 104.

27 Ld. erről pl. *Liber Endre*: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp. 1934. 354–359.

28 Ld. ehhez: Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”? i. m. 91–92., 107–108., XXVI. k.

29 *Aradi Nóra*: A Tanácsköztársaság művészete. In: Magyar művészet 1890–1919. I. Szerk. Németh Lajos. Bp. 1981. (A magyarországi művészet története) 623.

30 Szélpál Árpád: Forró hamu. Bp. 1984. 502.

31 Ld. erről pl. Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”? i. m. 69–79., 107., 109.

32 Németh Károly: Pace maker: iramvezető leszek a Tisza-szobor pályázaton, mondja a 70 esztendő Zala György. Budapesti Hírlap 1928. ápr. 21. 5.

33 Ld. *U. D.*: Esküszik a budapesti helyőrség. In: A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája. Szerk. Gellért Oszkár. Bp. é. n. 193. (A szöveg szerzője minden bizonnyal Urai Dezső.) Ld. még: Szécsi F.: i. m. 166.; *Hajdu Tibor*: Történeti realizmus és nemzeti bűnbakkereksés: az őszirózsás forradalom példája. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 216–217.

34 Ld. ehhez a Magyar Színpad 1919. febr. 20–máj. 14. közötti számait.

Béla voltak.<sup>35</sup> Az előadásról így tudósított a *Színház és Divat* március 2-i számának cikke: „A szenzációs pesti revü: »Nem akarok katonát látni!« minden vára-kozáson felüli sikert hozott. Nem is csoda, hisz a szerző olyan dolgokat hoz a színre, amelyekről azelőtt, a háborús időkben, még csak suttogva is alig szaba-dott beszélni. Humoros katonai élményeit, pompás szituációkat vonultat föl egymás után a szerző, úgy, hogy a közönség nem győz eleget csodálkozni, még többet tapsolni.

Érdekességet ad a revünek, hogy a főszerepet maga a szerző, *Szőke Szakáll* alakítja. *Linder Manó*, a lógós, a fronttól félő katona alakjában annyi humort hoz a nézőtérre, amennyi öt revünek is elegendő lenne.”<sup>36</sup> E szerint a műsor nemcsak felidézte címével a hadügyminiszter 1918. november 2-i kijelentését, hanem a főszereplővel utalt a szónokra is: a Manó keresztnévvel és az eljátszott figurával igencsak elítélően ábrázolva őt (*Szőke Szakáll* felemelt kezekkel látha-tó a revü plakátján is: XI. kép).<sup>37</sup> 1919 tavaszán pedig *Linder* szavai további vál-tozatokban is forgalomba kerültek – ugyanarra a problémára: a Tanácsköztársaság *Vörös Hadseregének* súlyos helyzetére, vereségeire reagálva. Egy április 27-i feljegyzés szerint ekkoriban a „legsikerültebb” viccek „közé tartozik, mert jel-lemzi a diktatúra harci frontjának helyzetét ez:

– Miért ment *Linder* a frontra?

– Mert nem akar katonát látni!”<sup>38</sup> Míg a főleg élőszóban terjedő vicc az át-alakított *Linder*-szöveggel humorizált a diktatúra hadseregének vereségein, a

35 Ld. Nem akarok katonát látni! Színházi Élet 1919. febr. 23–márc. 1. 32. Szőke Szakáll (Gerő Jenő) (1883–1955) színész, kabarészerző; Hetényi-Heidelberg Albert (1875–1951) zeneszerző; Reményi Béla (1883–1938) zeneszerző. Ld. még: *Molnár Gál Péter*: A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez. H. n., 2001. 41–42., 250–259., 311.

36 „Nem akarok katonát látni!” – Új revü a Revü Színházban, írta: Szőke Szakáll, zenéjét szerzette Hetényi-Heidelberg Albert és Reményi Béla –. Színház és Divat 1919. márc. 2. 38. Ld. még: „Nem akarok katonát látni!” Pesti Napló 1919. febr. 21. 6., továbbá vö. *Konrád Miklós*: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. Budapesti Negyed 26(2008) 2. sz. 366.

37 Ld. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Színlaptár, sz. n. – A „manó” egyik jelentése: „törpeszerű képzeletbeli lény”, ld. Manó. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. H–Ö. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1970. 839., vö. továbbá: Manó. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIII. Lovas–Mons. Bp. 1915. 365. Vö. még: *Hajdu T.*: i. m. 216.; *Uő*: *Linder Béla és Pogány József a hadügy élén. A hadsereg bomlása. História* 30(2008) 9. sz. 33–34. – A műsor egészének megismeréséhez még további kutatásokra van szükség.

38 Ld. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 604. f. 5/2. ő. e. 1. k. 8. A feljegyzés készítőjét nem sikerült azonosítanom. – Egy, nem sokkal a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után megjelent összeállításban e vicc következő variánsa olvasható: „Az a derék *Linder*.

– Hol van *Linder* Béla?

– A harctéren!

– Hiszen azt mondotta, hogy nem akar többé katonát látni?

– Éppen azért!” A szöveghez kapcsolt közreadói magyarázat szerint „Ez az anekdota május első napjaiban járta, amikor a vörös hadsereg teljesen széjjelzüllött és katona mindenütt volt, csak a fronton nem.” Burzsujhumor a diktatúra alatt. A proletárdiktatúra anekdotái. Össze-gyűjt., sajtó alá rend. Bíró Imre Boldizsár. Bp. 1919. 28. A Tanácsköztársaságot támadó viccek-ről ld. pl. *Vörös Boldizsár*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizal-

Vörös Újság május 7-i számában a vezércikk címe a Tanácsköztársaság megvédésére toborzott: *Nem akarunk látni, csak katonát!* Az előző forradalomban született, eredetileg élőlőszóbeli kijelentésnek az új forradalmi rendszerben ellentétessé alakítása, az egyes szám első személy helyett a többes szám első személy használata, vezércikk-címként való közreadása itt a felhívás nyomatékosságát voltak hivatottak szolgálni, akárcsak kiemeléssel szedett variánsa a cikk zárómondataként: „*A mai naptól fogva nem akarunk mást látni, csak katonát!*”<sup>39</sup> Ez utóbbi példák jól mutatják, hogy egy szöveg különböző változatai, lényegében egyidejűleg, egymással homlokegyenest ellenkező összefüggésrendszerben is forgalomba kerülhetnek.

Az ellenforradalom, az új hadsereg létrehozásának időszakában a Linder-beszédrészlet felhasználása a miniszter tevékenységének, áttételesen az 1918-as forradalomnak is az elítélését fejezte ki Friedrich István miniszterelnök szintén az Országháznál, szintén novemberben és szintén élőlőszóban elhangzott azon üdvözlésében, amellyel 1919. november 16-án Horthy és *Nemzeti Hadseregét* fogadta: „Itt, ezen a téren, amelyen egy év előtt átkos ajakról elhangzott, hogy »Nem akarok többé katonát látni«, ezen a téren üdvözöllek és köszöntlek a Nemzeti Hadsereg élén, lelkesedéssel és szeretettel, a magyar kormány és a magyar nemzet nevében.”<sup>40</sup> Friedrich beszédénél az elhangzás alkalmá, helye, időpontja mind a szállóigében megfogalmazott törekvések tagadását nyomatékosíthatták. Az 1918–1919-es forradalmak résztvevőivel és eszmerendszereivel szemben az új hadsereg katonáinak „nemzeti” elkötelezettségét és a „keresztény” „nemzet”-tel való összetartozását jelenítette meg a *Borsszem Jankó* november 23-i számának egy Szentháromság-oszlop előtt, (a „nemzetietlen főváros”-sal szemben) a „nemzet”-et megjelenítő, falusias öltözetű emberek között vágató, sastollas lovas katonát ábrázoló, *A nemzet katonája* című képe, a következő aláírással: „– No, Linder Béla, hol vagy? Most aztán elhiszem, hogy nem akarsz katonát látni!” (XII. kép).<sup>41</sup> Az átalakított idézet itt egy más típusú alkotáshoz: képhez kapcsolódó szöveggént jelent meg, akárcsak Manno Miltiades plakátján, amelyen egy szerb, egy cseh és egy román katona gúnyosan egymásra nevetve, zsákmányként tartják a történelmi Magyarország egy-egy darabját és kérdezik egymástól az ábrázolás címével: *Nem akartok katonát látni?* (XIII.

---

mit válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas* 21(2006) 2–3. sz. 184–203.

39 Nem akarunk látni, csak katonát! Vörös Újság 1919. máj. 7. 1.

40 A nemzeti hadsereg Budapesten. Budapesti Hírlap 1919. nov. 18. 5.

41 A nemzet katonája. Borsszem Jankó 1919. nov. 23. 3. A kép alkotója minden bizonnyal Garay Ákos, ld. ehhez: *Gyöngy K.*: i. m. 72., 281. – Budapest „nemzetietlen”-ként történő korabeli megjelenítéséről ld. pl. *Vörös B.*: Károlyi Mihály tér i. m. 144–172.; *Uő*: Térfoglalás Budapesten – térfoglalás a történelemben? A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepsége 1919. november 16-án. In: *Ünnep – hétköznapi – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk. Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.) 181–186.; *Schweitzer Gábor*: Budapest, az ország vakbele. A magyar politikai közbeszéd történetéhez. Budapesti Könyvszemle 17(2005) 328–331.; *Gyáni Gábor*: Budapest – túl jól és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Bp. 2008. 70–71.



# NÉPSZAVA

**AZ ELŐFIZETÉS ÁRA:**

egy db-ra ..... 24.- kor. | negyed évre ..... 8.- kor.  
fél évre ..... 12.- kor. | egy hóra ..... 2.- kor.  
A „SOCIALIZMUS”-sal együtt havonta 45 fillérrel több.

**EGYES SZÁM ÁRA 8 FILLÉR.**

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLISTA PÁRTI  
KÖZPONTI KÖZLÖNYE

... ..

SZERKESZTŐSÉG: VIII., CONTI-UTCA 4.

(Telefon-szám 54-94.)

Ken-sám-k 82-61 és 180-21.)

## Itt az írás

Ila a munkásoknak, hogy embereket tudnak, akik elcsúsznak, hogy milyen csend van, és hogy a munkások nem törnek rá, pedig a munkájukat őráig sem érte el. A munkások és a szegény emberek közötti különbség az, hogy a munkásoknak meg kell adni a munkát, a szegényeknek meg kell adni a munkát, a munkásoknak meg kell adni a munkát, a szegényeknek meg kell adni a munkát.

Persze vannak már munkások, vannak már szegény emberek, akik mindezt föllesmerik. Ezekben már forr a harag, hogy így kifizerjék őket a mai világ. Ezekben már keményedik az elszántság, hogy *szótlanul*, az erősen törtek és S. Ezek, ha elég bátor lesznek, sehogyan nem látnak majd el. Ezek az emberek, a szociáldemokraták, nyíltan megmondják, hogy ezt a mai világot ki kárhoztatja torzítani sarkaitól. Mert a mai világban csak az el jól, aki nem dolgozik; csak annak van igazi pénzű ideje, aki sohasem fárad el a munkában.

Az ilyen világot el kell pusztítani és le kell rombolni: megérett erre.

Ha vannak is már sokan, akik, mindezt tudják, a legelőbb szegény ember meg sem tudja. Vagy legalább is nem tudja elég jól, nem tudja elég világosan, nem tud, a elég barosan. Mert a vagyon és hatalom csak a pénzről szedi el a szegény embereket, hanem a legelőbbetől elveszi az észnek azt a világosságot, a gondolkodásnak azt az erejét is, amely igazi barátságában mutatni meg neki sorát s mutatni meg neki azt az eszközt is, amellyel segíteni lehetne ezen a gonosz és istentelen állapotban.

A szegénység tudatlanná teszi a munkást  
és a szegény embert; a tudatlanság azután  
még szegényebbé teszi.

Akik és amik szegénysége és tudatlansága  
leszik a szegény embert: hasonlatosan ezek a  
Szentjános bogár. Annyire ez is  
csak akkor ragyog, ha körülötte sötétség  
van: arófényen csak a szegény embere-  
k szívének és lelkeinek sötétsége tes-  
zeli fényesen ragyogóvá és halatlansá a népe-  
kifosztó és eltorzított embereket meg inté-  
ményeket.

A garasért a világban a háború, mindennapos harcban álljatok az ország polsámba! A földöljőket az országban élők illesztik ki a háború, élnek az uralkodók gazdálkodásuk

[illegible][illegible][illegible]

A munkásszöny, a szegényszöny az egész héten keresztül keserveken megkezdett ki pénzrel helyre a statoshoz. Várostól egy kilo cukrot. Tudja-e azt, hogy a cukor áraban kilogrammonként 38 fillér adót fizet? Tudja-e, hogy a villamosszággal pazar módon világított szobák lakói a gáz, a villamosfény áraban nem fizetnek fogyasztási adót, de az ó lampájában füstölög

minden kilogrammjára után  
fizet az államnak? Tudja  
valaki, akinek hetenként egyszer  
jobb hus az asztalára, hogy  
meg van adóztatva, de az a  
jószág, aki egy nagy lakomára egész  
seregnyi fogjut levágat és a vendégei  
csak szívtak meg, nem semmi adót?

Nem a kő, sem a varrónó, sem a  
barátság, sem a megalkasszony nem  
adhatunk meg. Nem tudol egyrészt azért,  
mért nem lehet rálatni, hiszen is ideje  
vannak ezek gondolatod. De meg azért  
nem tudol az, miszt arról nem beszél  
szok, sem a pap, sem a ház, sem a szolgá-  
ló, sem a pedagóg. De nem beszél róla  
az igazság sem, ha ez a igazság nem a  
Nem a kő, sem a varrónó, sem a

[illegible]

Stegény, elcsúszott, leteremtett országok — a pánszlávok az igazság és az igazságosság ellen — a fölhasználók az ínség ellen — a társas joghozottak az ismeret ellen — a társas joghozottak minden sorában, ezért a társas joghozott minden betetőzés. Minél többet olvasunk, annál messzebbre haladunk a társas, annál nagyobb a hatalma, annál az igazság és a kizárólag a társas, igazságosság és a társas és a gyönyörű szabadság és a társas, a társas állít.

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26



**Sidner**  
Faktorielles Lese- und Schreibtraining

Bind

### I. Biró Mihály Népszava-plakátja az 1910-es évek elejéről



II. Biró Mihály  
1919. május 1-jei  
plakátja

III. A kalapácsos munkás  
szobrai a Berlini téren,  
1919. május 1. (MNM TF.)





IV. A Kereskedelmi  
Bank dekorációja,  
1919. május 1.  
(MNM TF.)



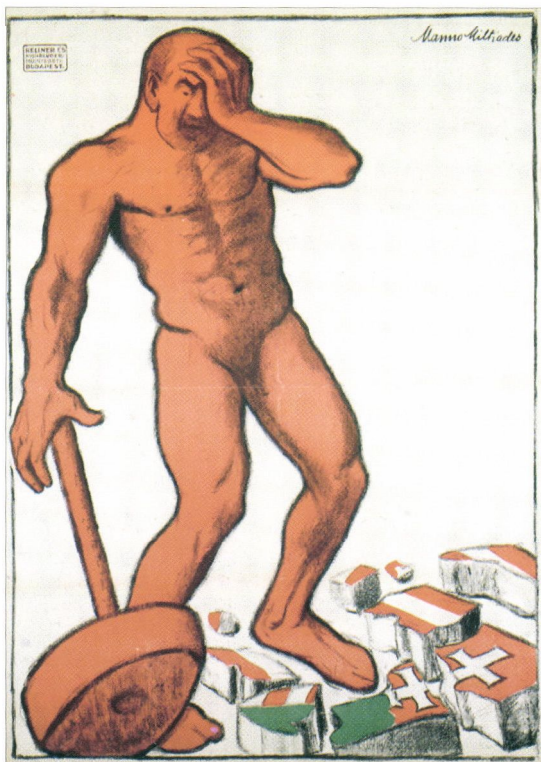
V. Biró Mihály címlapképe





VI. Karikatúra  
a Borsszem Jankó  
1919. augusztus 31-i  
számának címlapján

VII. Manno Miltiades  
plakátja  
(OSZK PKT.)







VIII. Manno Miltiades plakátja  
(OSZK PKT.)



IX. A Keresztény Nemzeti  
Egyesülés Pártjának plakátja  
(OSZK PKT.)



X. Zala György  
Marx-kompozíciója,  
1919. május 1.  
(MNM TF.)



XI. „Nem akarok  
katonát látni!”  
Revüplakát  
(Országos  
Színháztörténeti  
Múzeum és Intézet,  
Színlaptár)



XII. Kép a Borsszem  
Jankó 1919. november 23-i  
számából



XIII. Manno Miltiades  
plakátja  
(OSZK PKT.)





XIV. Károlyi Mihály és Hock János a Parlament főkapujánál, 1918. november 16. (MNM TF.)



XV. Az ünnepség az Országháznál, 1919. november 16. (MNM TF.)



kép).<sup>42</sup> E plakátjával, rajta az átalakított Linder-idézetrel, a rajzoló az 1918-as forradalom katonapolitikáját tette felelőssé a történelmi Magyarország szétdarabolásáért.

Azonban korántsem csak egy-egy jelkép, stíluselem, szövegrészlet átalakításával vagy/és új összefüggésrendszerbe illesztésével törekedhet egy politikai rendszer nézeteinek kifejezésére, hanem például egy rendezvény több elemének koncepcionális egységességben való felhasználásával is.<sup>43</sup> Így az 1918. november 16-i, a magyar népköztársaság kikiáltásának alkalmából az Országháznál rendezett ünnepség egészére, illetve egyes elemeire történtek sajátos visszautalások pontosan egy évvel később, a *Nemzeti Hadsereg* budapesti bevonulási ünnepségén – immár az ellenforradalom, az 1918–1919-es forradalmak szellemiségével való jelképes leszámolás jegyében.<sup>44</sup> E törekvés megfigyelhető már az ünnepség időpontjának kiválasztásában is: egyik szervezője ugyanis azt kérte, hogy a díszbevonulást lehetőleg november 16-ára tegyék. Ez szerinte politikai okokból lenne fontos, mert ez volt az a dátum, amelyen az Országház téren a múlt évben nyilvánosan Károlyira lett átruházva a hatalom.<sup>45</sup> 1918. november 16-án, a Parlament bejáratánál Károlyi Mihály egy vörös emelvényről beszélt a tömeghez (XIV. kép)<sup>46</sup> – 1919-ben ide egy fehér fából ácsolt, zöld baldachinos misésátort építettek, amelyből – létrehozva a magyar trikolor színegyüttesét – piros szőnyeg futott le a térre. A sátorban oltár állt, mögötte fehér alapon hatalmas aranykereszt (XV. kép).<sup>47</sup> E sajátos épület-együttes jól szemlélteti az ellenforradalmi ünnepség meghatározó eszmei mozzanatát: a forradalmak szellemiségét elutasítva, a nemzeti gondolkör szakralizálását, ugyanakkor a keresztény vallásos eszmerendszer nemzetivé tételét. Az Országház és az előtte lévő tér zászlódíszítése mindkét ünnepen hasonló volt – ám, eltérően az 1918-as köztársasági rendezvénytől, 1919-ben nem használtak fel vörös lobogókat: az ellenforradalmi ünnep szervezői minden bizonnyal ezzel az eljárással is a forradalmak elutasítását akarták kifejezésre juttatni. Sőt, úgy tűnik: a bevonulási ünnepség egyes szereplői azáltal is törekedtek erre, hogy beszédeikben olykor ugyanazokat a fordulatokat, kifejezéseket alkalmazták, mint az egy évvel korábbi rendezvény szónokai – ám teljesen ellenkező eszmei tartalommal és összefüggésben. Így például 1918. november 16-i beszédében Hock János azt mondta egy, az ünnepségre eljött, öreg, 1848–1849-es szabadságharcos katonának: megérted „hazádnak feltámadását a magyar független köztársaságban”<sup>48</sup> –

42 Ld. OSZK PKT. PKG 1919/28. Vö. még: Szécsi F.: i. m. 166., továbbá e munkám 15. jegyzetét.

43 Vö. ehhez: Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok.* Bp. 1990. 86.

44 Ld. erről részletesen: *Vörös B.: Különböző politikai hatalmak i. m. 24–31.; Uő: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. Közép-Európai Közlemények* 2(2009) 2–3. sz. 100–106.

45 Ld. Hadtörténelmi Levéltár I. 89. VKF 1919. 13. d. 793. sz.

46 Ld. pl. *Siklós András: Magyarország 1918/1919. Események/ képek/ dokumentumok.* H. n., 1978. 134–135.

47 Ld. pl. *Vörös B.: Károlyi Mihály tér i. m. 165.*

48 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 41. Bp. 1918. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló XLI.) 457.

1919. november 16-i üdvözlésében pedig Tormay Cécile, többek között, azzal köszöntötte a *Nemzeti Hadsereget*, hogy „keresztény [!] feltámadás a Ti hazatéréstek”.<sup>49</sup>

A fentiekben bemutatott példák, elemzések jól szemléltetik, hogy a különböző politikai-társadalmi rendszerek közvélemény-formálói többféleképpen is felhasználhatják a rendelkezésükre álló jelképeket, szállóigéket és más hagyomány-elemeket saját nézeteik terjesztésére. Nem ritka eljárás az, hogy az előző rendszer fontos jelképét, az ekkor keletkezett szállóigét, esetleg egy látványos szertartás valamelyik elemét az új azért alkalmazza, hogy kifejezésre juttassa elődje világszemléletének, törekvéseinek elutasítását: így például a forradalmak utáni időszak közvélemény-formálói a vörös kalapácsos figurát, a Linder-idézetet vagy az 1918. november 16-i ünnepség egyes mozzanatait. Előfordulhat azonban az is, hogy az új döntéshozók saját nézeteik hatásos kifejezéséhez, ám nem a tagadást szemléltetendő, használnak fel propagandájukban a bukott rendszer közvélemény-formálóinak eszköztárából átvett elemeket: ez történt az 1919. május 1-jei történelmszemélyiség-szobrok esetében. Sor kerülhet ugyanakkor arra is, hogy a politikai változásokat követve, maguk a művészek is nyilvánosan újraértelmezik saját, korábban létrehozott művüket: akár összhangban eredeti alkotói törekvéseikkel (ilyen volt Biró Mihály 1919. május 1-jei kalapácsosember-értelmezése), akár azokkal homlokegyenest ellenkezően (így járt el Zala György 1928-ban a Marx-kompozíció újraértelmezésénél). Egy-egy kulturális jelenség felhasználásai során megjelenési formáinak a legkülönbözőbb változásai is előfordulhatnak: Biró plakátképéből az 1910-es években *pártjelvény*, 1919. május 1-jére *szobor*, decemberben pedig *vezércikk-szövegelem* lett; Linder *ünnepi beszédének szavaiból* 1919 februárjában *revü cím*, tavasszal *vicc-csattanó és vezércikk-cím*, ősszel *képekhez kapcsolódó szöveg* lett. A különféle hagyományelemek alkalmazásai megkönnyíthetik a közvélemény-formálóknak nézeteik kifejezésre juttatását, közönségüknek pedig e vélemények, állásfoglalások megértését. A fenti példák, elemzések, megítélésem szerint, így nemcsak a korabeli történelmi események: a forradalmak és az ellenforradalom vizsgálatához szolgáltathatnak adalékokat, hanem, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvennyel a jelképek, szállóigék, ünnepségek, a különféle hagyományok sajátosságainak megismeréséhez is – úgy is, amiként azt Jean Starobinski tömören megállapította: „Művészet és történelmi esemény kölcsönösen megvilágítják egymást: mindenképpen jelzésértékűek egymás számára, még akkor is, ha nem azonos, hanem ellentétes irányba mutatnak.”<sup>50</sup>

49 Ld. *Ágoston Gézáné*: Magyar asszonyok ünnepe. In: MANSz Almanach az 1920-ik évre. Bp. é. n. 102.

50 *Jean Starobinski*: 1789. In: *Uő*: 1789. Az értelem jelképei. Bp. 2006. 13. – Az e munkámban bemutatott és elemzett példák száma minden bizonnyal még növelhető lenne, ám, megítélésem szerint, az itt ismertetett esetek is jól szemléltetik a különféle kulturális jelenségek politikai-társadalmi változások nyomán bekövetkező átalakulásainak lehetőségeit. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Bubryák Orsolyának, Szentesi Editnek, Hajdu Tibornak és Konrád Miklósnak.



BOLDIZSÁR VÖRÖS  
SYMBOLS, ADAGES, CEREMONIES  
CULTURAL PHENOMENA IN REVOLUTIONS AND  
COUNTER-REVOLUTION

In 1919 the people forming public opinion in the periods of revolutions and counter-revolution resorted to various elements of traditions, including symbols, adages and parts of ceremonies in many ways in order to disseminate their world views. The study examines in detail the forms of certain cultural phenomena appearing during the political and social changes of 1919, with an outlook for the earlier and subsequent periods as well. On the basis of the analyses it is concluded that it was frequent that people forming the public opinion in the new regime used a significant symbol of the former regime, an adage created at that time, or a part of a spectacular ceremony in order to express the refusal of their predecessors' point of view. Perhaps the new decision makers applied elements deriving from the toolbar of the people forming public opinion in the fallen system in their propaganda in order to express their views in an effective way, instead of demonstrating rejection. It could also happen that artists, following political changes, reconsider their own and earlier works of art in public: whether in accordance with their original creative efforts, or radically differently. Certain cultural phenomena could occur in several different forms. Applying the different elements of traditions may facilitate to express views shaping public opinion, and it may also ease the interpretation of these opinions and standpoints by the audience. Thus the examples and analyses presented in this study provide additional information to the historic events of that time, such as revolutions and counter-revolution, but, in general with significance beyond themselves, also to the knowledge of the characteristic features of symbols, adages, ceremonies and the different elements of traditions.



## A tömeg ötvenhatban\*

„Jaj a sok nép zúgásának, akik úgy zúgnak, mint a tenger zúgása, és a népek háborgásának, akik háborognak, mint erős vizek! A népségek, mint sok vizek háborgása.”

(Ézsaiás 17,12–13.)

A tömeg a 20. században főszereplő lett. Az új tájékozódási pontokat keresők politikai megmozdulásai megsokasodtak. A politikában helyet kérő tömegek követeléseiket felvonulásokkal, tüntetésekkel is nyomatékosították. A piacgazdaság ciklikus krízisei mindenekelőtt a bérből és fizetésből élőket vitték az utcára.

Gustave Le Bon, Gabriel Tarde, Sigmund Freud és mások már a 19. század végén, a 20. század elején felfigyeltek ezekre az új jelenségekre, a húszas, harmincas években a tömegekkel foglalkozók száma tovább gyarapodott – Ortega y Gasset volt a leghatásosabb –, majd a II. világháború után a tömeg filozófiai, szociológiai, lélektani műhelyek kutatási témája lett. Az 1945 utáni nyugati tömegjelenségeknek könyvtárnyi irodalma van.<sup>1</sup> Ez azonban nem mondható el a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó országok tömegmozgalmairól.

Hogyan definiálható a tömeg? „Érzelmekben és cselekvéseiben egy ideig egységet tanúsító embercsoport, amelyben az egyes egyének teljes figyelmüket ugyanannak a tárgynak vagy eszménynek szentelik.”<sup>2</sup> A tömeg nem a sok egyéni akarat összesítője. S az sem áll, hogy a sok ember együtt alacsonyabb szellemi színvonalú lenne, mint a tömegben lévő egyén.<sup>3</sup> A tömeg egyszerűen más minőség: az együttlétben egyenrangúként, névtelenként megjelenő individuumok átmeneti közössége. Uniformizálja, utánzásra készíti tagjait: a közös cselekvés felmenti az egyént az önvizsgálat kényszere alól, és névtelenséget, közös felelős-

\* Rövidített fejezet a szerző 2010-ben megjelenő, *A szabadság megtapasztalása ötvenhatban* c. monográfiájából.

1 *Pataki Ferenc*: *A tömegek évszázada*. (Bp. 1998.) c. összefoglalója ez utóbbiak közül csak a magyarországiakat tekinti át, ugyanakkor részletesen kitér a tömeglélektan születésére, meghatározó személyiségeire.

2 Egy 1997-ben megjelent pszichológiai szótár definícióját idézi: *Pataki F.*: i. m. 10.

3 A 20. század elitista teoretikusai – Max Weber, Kornis Gyula, Joseph Schumpeter – vélték így, akik a fentiekből is következően felértékeltek a vezetők szerepét. *Körösenyi András*: *Vezér és demokrácia*. Politikaelméleti tanulmányok. Bp. 2005. (Politikai filozófia) 119.

séget ígér, ami sokakra felszabadítóan hat, egyeseket már-már mámoros érzéssel tölt el. A lélektan ezt a jelenséget egyéniségvesztésnek nevezi. A tömegben az eszmék és érzelmek spontán jutnak kifejezésre. A tömeg kötöttségektől megszabaduló társadalmi lény (*animal*), állandó mozgásban, forrongásban van. Benne a brutalitás és az önkívületi állapot együtt járhat az önfeláldozással és a hősiességgel. Az individuumok együtteséből közösségi egyén lesz.<sup>4</sup> Tömeg mindig is létezett, dominánssá azonban társadalmi, politikai forrongások idején vált.

A tömeg nem megszemélyesíthető emberek, csoportok összessége, hanem azonosíthatatlan százak és ezrek konglomerátuma: egyes szám harmadik személyű cselekvő (aktor, ágens). Egyneműsödő massa, a hatása alá kerülők gátlásai feloldódnak, az individuum szinte már nem is képes kontrollálni ön magát, ami egyszerre vonzó és taszító állapot: a szabadság, a közösségben való feloldhatóság illúzióját kelti. Az egyén mások társaságában – a csoport, a tömeg részeként – sajátos, irracionálisnak tűnő viselkedésformát vesz fel, a szituáció hatása alá kerül.

„A »tömeg« mint olyan (tekintet nélkül arra, hogy esetenként milyen társadalmi rétegekből tevődik össze) – írja Max Weber – »csak holnaputánig gondolkodik«. A tapasztalat egyértelmű tanúsága szerint szüntelenül ki van téve a pillanatnyi, tisztán emocionális és irracionális befolyásolás hatásának.”<sup>5</sup>

A tömeg manipulálhatóságáról, manipuláltságáról: negatív minőségéről számos gondolkodó elmélkedett. A filozófus Kierkegaard a tömeg lényegének a „Nagy Gyávaságot” tartotta: az egyén menekül a tömegbe, megfutamodik „az egyes mivolt” elől.<sup>6</sup> A szociálpszichológus Moscovici szerint „az egyének, ha csoportba gyűlnek, szemléletmást megváltoztatják pszichés jellemzőiket – néhányat elveszítenek, és újakat sajátítanak el. Még pontosabban fogalmazva, általában egyetértünk abban, hogy az elszigeteltségében morálisan és racionálisan viselkedő egyén csoportban immorálissá és irracionálissá válik.”<sup>7</sup> A tömegben oltalmat kereső ember nemcsak a nyomasztó szabadság – egyéni felelősségvállalás – elől menekülhet, hanem korábbi szabadsághiányos állapotára talál hatékony pótszert.<sup>8</sup> Ötvenhatban – úgy tűnik – a tömeg a Nagy Bátorság megjelenési formája is volt.

A külső megfigyelő tömegeseményről szóló beszámolója a kirekesztettség folytán nem lehet teljes. A tömegélményt – a normaszegési készletet, a másokkal való felelőtlen azonosulást eufórikus hatását, az örvényszerű, beszívó érzést – a megmozdulásban résztvevők a „személyiségvesztés” okán sem tudják pontosan szavakkal visszaadni.

4 Moscovici szerint a történelmet a gazdaság alakulása és az emberek közösségi cselekedetei formálják, ami felértékeli a tömeglélektan és a közgazdaságtudományt. *Serge Moscovici: The Age of the Crowd. A Historical Treatise on Mass Psychology.* Cambridge, 1985. 4.

5 Max Weber: A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. (Államszociológia). In: *Uő: Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok.* Bp. 1970. 461.

6 Idézi: *Szilágyi Ákos: A Nagy Gyávaság. Népszabadság* 2006. ápr. 15. 5.

7 *Serge Moscovici: Társadalom-lélektan.* Bp. 2002. 350.

8 Vö. *Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől.* Bp. 2002.

A történelemtudomány és a lélektan más-más módszerrel és megközelítéssel vizsgálja a számosságában és összetételében igencsak eltérő egyének viszonyát egymáshoz, cselekedeteik, magatartásuk mozgatórugóit. „A tömeglélektan különös Janus-arcú diszciplína. Egyik arcával az egyénre, másikkal a sokaságra, a sokaság léte által teremtett szituációra tekint.”<sup>9</sup> A historikus is ezt teszi, a múltbeli történések elemzésekor azonban elsősorban nem a lélekben lejátszódó változásokra, hanem az emberek politikai, gazdasági, kulturális jellegű megnyilvánulásaira figyel.

Hyppolite Taine figyelme a párizsi kommün megrázó hatására fordult a vezérek helyett az eseményekben résztvevő sokaság felé. Az alkoholos befolyásoltság állapotához hasonlította a tömeggé uniformizálódott emberek magatartásának változását: a tömeg kezdetben lelkesült és barátságos, majd fokozatosan erőszakossá, irracionálissá és vérszomjassá válik. A francia forradalommal foglalkozó Michel Vovelle ezt leegyszerűsítő, egyoldalú, pszichologizáló és irodalmias megközelítésnek látja.<sup>10</sup>

A tömeg lehetséges szinonimái: „sokaság, csődület, csőcselék, csürhe, mob, horda, csorda, csapat és sokadalom”.<sup>11</sup> Ezek – az első és az utolsó kettő kivételével – negatív értékítéletet tartalmaznak: az értékfosztás képze (Pataki) tapad hozzájuk. Az angol nyelvben két semleges alapszó van rá: *mass* és *crowd*.<sup>12</sup> A tömeg leggyakoribb negatív értelmezése a „csőcselék”, amely egyrészt a benne résztvevők szociális eredetére enged következtetéseket levonni, másrészt aktorainak cselekvését minősíti. Olyan frusztrált emberekből álló massa képzetét is keltheti, amely felbujtók hatására lendül mozgásba, és válik veszélyessé.<sup>13</sup>

A tömeg a forradalom természetes velejárója: megbomló törvények, áthágott szabályok társulnak mindkettőhöz.

Mikor nevezhetők forradalomban az emberek csoportjai tömegnek? Nyilván függ a számosságtól, de attól is, hogy egy településen vagy városrészben, gyárban vagy hivatalban az emberek hány százaléka gyűlik spontán össze. Így például ha egy ötszáz lelkes faluban néhány tucatnyian az utcán csoportosulnak, már tömegmegmozdulásról beszélhetünk.

Bonyolult a tömeg és a nép közötti kapcsolat. A tömeg tudományos megközelítésben értéksemleges fogalom, a köznapi szóhasználatban pejoratív mellékzöngéje van. A nép szó jelentéstartalma gyakran ideologikus.

9 Pataki F.: i. m. 12.

10 Michel Vovelle: Die Französische Revolution. Soziale Bewegung und Umbruch der Mentalitäten. Frankfurt am Main, 1993. 81–83.

11 Pataki F.: i. m. 10.

12 Serge Moscovici nagy hatású műve – *L'âge des foules* – angol fordításának címében és szövegében (pl. a 4. oldalon), mindkettőt használja. A 77. oldalon ezt írja: lélektani szempontból teljesen mindegy, hogy a „Mass” vagy a Crowd” kifejezéssel élünk. S. Moscovici: *The Age* i. m.

13 „A frusztrált, megkeseredett, manipulált és felbujtott emberek seregéből előbb-utóbb csőcselék lesz, szenvedélyes és indulatos, gyűlölködő és vérszomjas. A csőcselék imádja a nyilvános kivégezéseket”. Adam Michnik: A nyelv nem hazudik. Élet és Irodalom 2008. jan. 4. 17.

Ötvenhatban a tömeg magát népként jelenítette meg a médiában, a szó jelentése egyértelműen pozitív. A tömegjelenetek résztvevőiben megteremtődött valamiféle közösségi azonosságtudat: elfogadtak olyan értékeket, nézeteket, amelyekre elszigetelt egyénként nem tettek volna szert.<sup>14</sup> A nyilvánosság új-fajta formái lehetővé tették sokak számára, hogy elfojtott érzelmeik, rejtett vágyaik a népgyűlések szónokai által elmondott követelésekkel azonosulva formát öltsenek, megfogalmazhatóvá váljanak, s magukat amorf tömeg helyett azonos célért egységbe szerveződő népnek érezhessék, amit a „tömeg” semleges hangzását felváltó, gyakran emelkedett stílusjegyű „nép” kifejezés is egyértelműen tükröz. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy ötvenhat tömegeit ne jellemezte volna az irányíthatatlanság, az irracionalitás is. A sokaságban való részvételre késztetést érző embernek lehetnek – ötvenhatban voltak is – kiszámíthatatlan reakciói.

A tömegmegmozdulás minősítésében szerepe lehet az alkalomnak, amely összehozza az embereket. Nagy politikai fordulat kezdetekor, amely szervezetten indul, gyakoribbak a demokratikus szellemiségű tömegakciók, e trend azonban – különböző okok miatt – többnyire megszakad. Ötvenhatban olykor percek választották el a demokratikus és az antidemokratikus megnyilvánulási formát egymástól olyan esetekben, amikor többségi hatást tudtak kiváltani azok, akik a destrukcióra éreztek késztetést.

A tömegmegmozdulások lehetnek magasztosan demokratikusak és humanusak, és lehetnek visszataszítóan antidemokratikusak és embertelenek. A „szármosság boldogsága és az egyes ember méltósága” (Szilágyi Ákos) nem csupán egymással szembenálló fogalmak, hanem egymás mellett is létezhetnek. Példa az elsőre az 1956. október 23-ai részben szervezett, részben spontán délutáni budapesti tüntetés. A fegyveres harcokban résztvevőkről, a rombolásban kielégülő tömegemberek sokaságáról és a rendszerbontó népgyűlésekről már nem mondható el ugyanez.

A tömeg-megnyilvánulásokról szóló visszaemlékezések, korabeli leírások bizonytalan források. A rendőrségi vallomások, periratok többszörösen torzítanak: a vallomástevők érdekei eltérnek a rendfenntartó és igazságszolgáltató szervek – a hatalom – érdekeitől, így nehéz a tömegjelenségek, a tömegben lezajló történetek rekonstruálása.

Könyvtárnyi irodalma van a tömegjeleneteknek: a politikai tüntetéseknek, a felmagasztosított nemzeti forradalmaknak, a zsarnokok elleni népfelkeléseknek, az éhséglázadásoknak, a zendüléseknek és a sztrájkoknak. Ötvenhat történéseiben többféle tömegmegmozdulás elemei keveredtek.

14 A szociális identitáselméletekről ld. bővebben: *Pataki F.*: i. m. 183–185.

A felbolydult ország: az október 23-a  
előtti hetek tömegei

A rendszer diktatórikus jellegéből következően a hatalmon lévők kritikája csak a hatalomhoz kötődőktől indulhatott ki. A forradalmat megelőző hónapokban tömeges eseményekké váltak a kommunista értelmiségi vitafórum, a *Petőfi Kör* rendezvényei, amelyek története a szovjet típusú diktatúra keretei között zajló, megújuló és megtorpanó reformfolyamat lehetőségeit is példázza. Amikor a kommunista *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) által ellenőrizni vélt tanácskozások tömegeseménnyé duzzadtak, a pártvezetés felfüggesztette a fővárosi értelmiségi vitakör működését, a többnyire párttag renitenseket pedig szigorú pártbüntetéssel sújtotta. A Rákosi menesztését követő enyhültebb légkörben kiteljesedett az 1953–1954-ben megjelenő és 1955-ben visszaszorított kommunista reformszemlélet. A keretet a vidéken is erősödő gyűlésezési kedvhez a *Petőfi Kör* mintájára szervezett vitaklubok, a *Hazafias Népfront* rendezvényei, valamint az egyetemek, ritkább esetben munkáskollektívák tömeg-összejövetelei adták. A rendszerkritikus tömegmegmozdulások közé sorolható egy akadémiai tudományos minősítő procedúra is: több százan jelentek meg egy kandidátusi értekezés vitáján. Az értekezés bírálata örvén a tudományos életet bíráló felszólalóknak sikerült elérniük, hogy a disszertáns ne kapja meg a tudományos minősítést.<sup>15</sup> Ebben a preforradalmi időszakban került sor a koncepciók perben elítélt, egykori kommunista vezetők újratemetésére, ami sok tízezer ember néma tüntetésévé terebélyesedett.

A sztálinizmusból kiábránduló, reformkészletű kommunista értelmiségiek élesen bírálták az MDP korábbi politikáját, ami a szélesebb közönség előtt is nyilvánvalóvá tette a hatalmon lévők különböző csoportjai közötti ellentéteket, s mintegy fellazította a talajt a diktatúraellenes rendszerkritika előtt. A tömeg-összejövetel legfőbb jellegzetessége a megelőző évek kritikus hangvételű gyűléseihez képest az volt, hogy a viták a – korlátozott – nyilvánosság előtt, s nem csupán a párton belül zajlottak. A sajtó funkciójának megfelelően, de a diktatúra hatalmi-ideológiai keretein belül ténylegesen információkövetítővé vált. A cenzúra enyhült, s a sorok között olvasni tudó a politikai-hatalmi válság mélyülését jelző következtetésekre juthatott.

A rendezvények egyre inkább spontán tömegeseményekké váltak, amelyek 1956 októberében kezdtek kicsúszni megszervezőik ellenőrzése alól. A tömegmegmozdulások újabb formái a felsőfokú oktatási intézményekhez köthetők. Az októberi egyetemi diákgyűlések az országos diákparlamentre készülési jegyében folytak. A szervezők eredeti szándékával ellentétben az összejövetel olyan politikai vitafórumokká váltak, amelyeken az egyetemi kíváncsiak helyébe egyre inkább helyi és országos követelések kerültek. A szegedi, a budapesti és a miskolci egyetemisták gyűlései a legismertebbek.

<sup>15</sup> Bándy Sándor–Jancsics Long: A forradalom főpróbája? Replika 2000. 41–42. sz. 265–283.

A helyi MEFESZ (*Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége*) október 23-ai megalakulása a veszprémi *Petőfi Színház*ban jó példa az ellenőrzött, zárt tömeggyűlés radikalizálódására – a hatalom szemszögéből: elfajulására. A több száz résztvevő – 10%-uk a helyi párt- és állami vezetés kádere – éjfélig vitatkozott, lebonyolította választási procedúrát, kibővítette a hivatalos követeléslistát és határozott arról, hogy sokszorosítják döntéseiket, és a környékbeli üzemekben tájékoztatókat tartanak.<sup>16</sup>

A diákmegmozdulásokhoz hasonló összefogásokra került sor a *Diósgyőri Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárakban* (DIMÁVAG), ahol – a diákközösségekhez hasonlóan – sok ember fejthette ki véleményét, s a levelező egyetemi hallgatók révén a miskolci egyetemen történtek híre is késedelem nélkül eljutott hozzájuk. Mint a különféle értelmiségi körökben, Diósgyőrben is hatalmi keretek között zajló eseményről volt szó: a *Dolgozó Ifjúság Szövetsége* (DISZ) őszre tervezett kongresszusa előkészületeként a munkásparlamentre készülő gyári pártmegbízottak összeírták a kívánságokat – ezt tették saját rétegszervezetükben az egyetemisták is. A kezdeményező fiatal mérnök és munkás társai még párton belüli demonstrálásra sem gondoltak. Éltek a felkínált lehetőséggel: továbbítani szerették volna azokat a problémákat, amelyek a munkásokat foglalkoztatták. Az összeállított kívánságlistát szabad pártnapon tervezték elfogadtatni.<sup>17</sup> Elképzelésüket írásba foglalták, és az ívet körözték a munkások között. Aláírásukat is kérték. Így szerettek volna meggyőződni arról, hogy valóban a köz véleményét fogalmazták meg. Kíváncsiak nem voltak merészebbek a diákokénál. A gyár párttitkára még biztatta is őket, hogy azokat a pontokat, amelyeket a szervezők túl merészeknek tartottak – a hadifoglyok hazahozatala, a nemzeti ünnepek munkaszüneti napokká nyilvánítása, a szovjet csapatok kivonása, kilépés a *Varsói Szerződésből* –, nyugodtan vegyék fel a követelések közé.

A megyei pártvezetés – élén az 1956 nyaratól a reformoknak elkötelezett Földvári Rudolffal – támogatta a diák- és munkásköveteléseket. A DIMÁVAG párttagsága megszavazta a „munkásszervező bizottság” által összeállított kívánságlistát.<sup>18</sup>

1956 őszén a párt kezdeményezésére indult tömeggyűlések nem egy helyen a pártvezetés ellen fordultak. Az MDP irányítói egyre inkább elvesztették a kont-

16 *Paczolay Gyula*: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: *A Veszprémi Egyetem története 1949–1999*. Szerk. Albert József. Veszprém, 2002. 242–243. *A Veszprém*ben ötvenhatban történekről ld. még: *Mészáros Gyula*: Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések. Veszprém, 2001.; *Standeisky Éva*: Veszprém megye. In: *A vidék forradalma, 1956. II.* Szerk. Szakolczai Attila. Bp. 2006. 397–436.

17 A „szabad pártnap” olyan pártgyűlés volt, amelyre nem párttagok is meghívást kaptak.

18 *Molnár Adrienne*: Kik voltak és mit akartak a Borsodi Munkástanács tagjai. In: *A vidék forradalma. Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai*. Szerk. Simon Zoltán. Debrecen, 1992. 59–68.; *Szakolczai Attila*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: *A vidék forradalma, 1956. I.* Szerk. Szakolczai Attila–Á. Varga László. Bp. 2003. 121–198.; Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. II. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban. Szerk. Á. Varga László. Bp. 2003.



rollt az őket bírálók felett. Az irányítás lényegében már akkor kicsúszott a hatalmon lévők kezéből, amikor október 23-án nem tudták eldönteni, hogy engedélyezzék-e a diákok szolidaritási tüntetését a lengyelországi reformváltozások mellett. Hezitálásuk érthető: nem tudhatták, hogy a szovjetellenességgel összekapcsolódó lengyelországi változások nem gyűrűznek-e be Magyarországra, ami az egyre népszerűbb Nagy Imre visszatértét, s az ő bukásukat jelentette volna.

### Tömegjelenetek a forradalom első napjaiban

A forradalmak többnyire eufórikus tömegtüntetésekkel kezdődnek, s a mámor mindaddig kitart, amíg nem jelentkeznek a káosz csálthatatlan jelei, amíg az emberek többségének életminőségét, vagyonbiztonságát nem fenyegetik az átláthatatlan, ellenőrizhetetlenné vált történések.<sup>19</sup> A tömegjelenetek színtere az utca. Ennek az írásnak nem az ötvenhatos térhasználat korabeli és későbbi megörökítése a célja,<sup>20</sup> hanem az utcának, mint információszerzésre, véleménycserére és cselekvésre alkalmas közösségi térnek a bemutatása. Az utca a forradalom kezdeti szakaszában olyan volt, mint valami „ősköd”, „a kezdet káosza”, amelyből lassan váltak ki a forradalom artikulációjára alkalmas csoportok és személyek.

A forradalmak mind hasonló módon robbannak ki: a tömeg az utcára vonul, jelszavakat skandál és zászlót lenget. Szidja a gyűlölt rendszert, hatalmi jelképeit szétszaggatja, lerombolja, megsemmisíti. Követeléseit igyekszik közkinccsé tenni (elfoglalja a nyomdát, megrohamozza a rádió épületét). Kíváncsiskodók, kalandkeresők és lumpenek vegyülnek a tüntetők közé. Az embereket hatalmába keríti a tömegpszichózis: személyiségük része lesz a tömegtestnek, a közös élmény narkotizáló hatása alá kerülnek. Valahol elcsattan egy pofon, kitör a verekedés, eldörög egy lövés. Rémhírek kapnak lábra. A demonstrálók a józanság és az önkívület határán sietnek szónokot látni, szobrot dönteni. Fellazulnak az erkölcsi fékek. Felmagasztosul a jó: ismeretlenek ölelgetik egymást, a rossz eltűnésének lehetősége optimistává teszi az embereket.<sup>21</sup> A tömegmámor ellensége az idő: nincs az a lelkesült összefövetel, amely néhány óra alatt véget nem érne.

19 „A városi forradalom győzelmét örömmámor kísérte. A népi erőszak, amely itt-ott a nagyszabású hatalomátvételt kísérte, még nem zavarta meg a jó polgári lelkiismeretet” – írja az 1789-es francia forradalomról François Furet. *François Furet: A francia forradalom története.* Bp. 1996. 79.

20 Ld. erről: *Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban.* In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban.* Szerk. Gyáni Gábor–Rainer M. János. Bp. 2007. 116–136.

21 A „tömeg erkölcsössége bizonyos körülmények között sokkal magasabb rendű lehet, mint a benne levő egyéneké, és hogy csak az együttlét teheti az embereket alkalmassá a nagyobb fokú önzetlenségre és odaadásra” – írja Freud Le Bonra hivatkozva. *Sigmund Freud: Tömegpszichológia és én-analízis.* In: *Uő: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások.* H. n., 1995. (Sigmund Freud Művei V.) 197.

Az 1956-os forradalom kezdete spontán népünnep volt. Viszonylag homogén csoportok – diákok, üzemi, vállalati dolgozók – indították, majd kiegészültek utcai járókelőkkel és a felvonulás hírére odaseregglő egyénekkkel és csoportokkal.<sup>22</sup> Az ünnephez rítusok társultak: ötvenhatban ilyen volt a jelszavak skandálása, a szobordöntés, a csillagleverés. „Éppen ez a spontaneitás, ez a csodálatos összehangolódás adja meg ennek a megmozdulásnak nagyszerű lélektani és erkölcsi jelentőségét. Egyelőre se hordószónoka, se jellegzetes politikai irányítói nincsenek. Mindenki, mindenki mintha a maga egyéni belátása szerint cselekedne, és nincs széthúzás.”<sup>23</sup>

A felszabadultság-érzést, az örömteli együttlét élményét fokozza az alkohol és a zene.

A továbbgyűrűző forradalom résztvevői megosztottak. Ismétlik a közös sérelmeket és vágyakat, de a nagy egységből ekkor már érdekcsoportok konglomerátuma lesz. Az emelkedett ünnepélyesség át-átcsap szabadosságba. A felbolydulás alkalom a régi sérelmek felhánytorgatására, lehetőség a spontán elégtételvételre. A rendbontások száma szaporodik. A felvonulók hivatalos helyiségeket törnek fel, az iratokat széthányják, elviszik, elégetik. A felfordulás sokak számára újabb lehetőség az ivásra. Forradalom idején a szokásos napirend felborul. Az életnek nincs normális kerékvágása: azt még ki kell találni. A napokig tartó felfordulásban erélyes, jó szervezőképességű emberek felé fordul a figyelem, s közülük – látszólag véletlenszerűen – kiválasztódnak az új vezetők.

Míg a fővárosi forradalomról ünnepélyes, emelkedett képsorok állandósultak a közemlékezetben, a vidéki forradalmakról kevés az ismeret. Minden település őriz egyre homályosuló emlékeket a helyi hatalomváltásról, de ezek között nem túl sok a büszkén vállalható, keblet melengető múltfoszlány. Az emlék az összevisszaságról, a zúrzavarról, a félelemről, a bizonytalanságról többnyire megmaradt, míg az öröm és a felszabadultság-érzés kevésbé hagyott maradandó nyomot.

1956 októberében is térben és időben mozgott, változott a tömeg. 23-án Budapesten a békés, szervezett tüntetés a kora esti órákban alakult át többcentrumú népfelkeléssé, fegyveres harccá (a rádió ostromává, szobordöntéssé, a Parlament előtti tömeggyűléssé). A nagyvárosokban az elkövetkező napokban a helyi sajátosságoknak megfelelően került sor hasonló megmozdulásokra.

Az első napok tömegei többnyire az utcán, tereken demonstráltak, és ha megálltak szavalókat, szónokokat hallgatni, tüntetőkből, felvonulókból népgyűléssé alakultak át.

Az 1956-os forradalom első hete szinte csak tömegdemonstrációkból – felvonulásokból, zárt és nyílt térben tartott népgyűlésekből – állt. (A forradalom utóvédharcaiban megint nagy szerep jutott az immár a megszállás ellen tüntető, sztrájkoló – ellenálló – tömegeknek.)

22 „Mint egy megbolygatott méhkas, olyan a szentlőrinci főutca. Az emberek csoportokba verődve tárgyalják a rádióban hallott budapesti híreket.” *Ellenforradalom és tanulságai a Pécsi járásban.* Pécs, é. n. 3.

23 *Kassák Lajos: Szénaboglya.* Bp. 1988. 422.

A tömegdemonstrációk rekonstruálása során az egyik végletet a korabeli lelkes sajtótudósítások, a másikat a csüggeteg hangulatú, elkeseredett belső pártjelentések jelentik.

Az MDP központjába érkezett helyi pártjelentésekből életszerű, bár egyoldalú képet nyerhetünk a tömegmegmozdulásokról, hiszen a belső információkhoz az akkori, a párt számára veszélyes helyzetben nem fűződhetett ferdítési érdek; a félelem azonban megzavarta tisztánlátásukat: felnagyította az életveszélyt, és zavarodottá, kiszámíthatatlan viselkedésűvé tette a felkelőket. Ugyanazt az eseményt másképpen látja a hatalmat veszített, és megint másképp a hatalmat kószolókat. Másképpen az eseményeket szándékosan kiszínező, az érzelmeire hatni kívánó újságíró, s megint csak másként a támadott erőszakszerv szorongó rendőrtisztje.

„A délelőtti szakadó esőben is percről percre nőtt a tömeg. [...] Szemüket törölgető asszonyok, meghatódott férfiak ajkán csendült fel a Kossuth-nóta. Öröm, boldogság, felszabadultság minden tekintetben. Lelkesedés a szavakban. Erőt, óriási erőt sugárzott a tömeg. A Megyei Tanács székháza elé érve egyöntetűen hangzott a követelés: Jöjjenek a tanács dolgozói velünk! Tartsanak együtt a néppel! A nép van itt értetek! [...] Továbbindultak. A megyei tanács vezetőivel, dolgozóival, végeláthatatlan sorokban, kokárdákkal, nemzetiszínű zászlók, Kossuth-, Petőfi-képek, a Kossuth-címer árnyékában hömpölygött a nép [...] A megyeszékhely ifjúságának követeléseit és állásfoglalását ismétli a vasútállomás mikrofonja. A tömeg helyesel, hullámszik, zúg, morajlik” – olvassuk a zalaegerszegi újság (*Zala*) október 26-ai, rendkívüli kiadásában. Az ugyanerről a napról szóló helyi rendőrségi beszámolóból a következőket tartotta fontosnak a Belügyminisztérium központi ügyeletese: „a megyei Párt VB likvidálta az államvédelmet, amely el is hagyta az á[llam]v[édelem]. épületét. Az áv. beosztottak családotól kimentek a határőr laktanyába. Ezután a megyei Párt VB likvidálta saját magát. [...] a megyei bizottság épületét jelenleg a honvédség őrzi.”<sup>24</sup> Zalaegerszegen október 26-án „csattognak a kalapácsok, pengenek a feszítővasak, omlanak a nemzeti béklyó egyik jelképének, az úgynevezett szabadságszobornak a törmelékei. [...] Népünknek, városunknak nem kell a szobor. S feszülnek már az óriási drótkötelek, felzúg a hatalmas Mach gépkocsi motorja, és dől a mélybe, a sárba a gigászi építmény. Ledől... A déli órákban a Hamburger-szobor is a földre került.”<sup>25</sup>

Ezekből a forrásokból nem tudható meg, hogy a békés tüntetés néhány óra elteltével véres eseményekbe torkolt: a pártbizottság székházából a tömegre lőttek. Halottak, sebesültek maradtak az utcán.<sup>26</sup> A korabeli, nem a nyilvánosságnak, hanem a pártvezetés tájékoztatására szolgáló, a *Magyar Távirati Iroda* (MTI) által

24 Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23–december 12. I. Összeáll., bev. Kajári Erzsébet. Bp. 1996. 8.

25 '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958 Szerk. Csomor Erzsébet–Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai Gyűjtemény 40.) 60. Hamburger Jenő 1919-ben a tanácsköztársaság népbiztosa volt.

26 A tüntetők követelték, hogy a megyei párttitkár fogadja el követeléseiket, és menjen le közéjük, ne csupán az erkélyről nyugtatgassa őket.

adott jelentés megint más képet fest: „Pénteken [26-án] Zalaegerszegen több ezres fegyelmezett tüntetés volt. A tömeg a megyebizottság székháza elé vonult, követelve Dénes lemondását. Dénes megjelent az erkélyen, ezt kiáltva: »Ha nem akarjátok, hogy vér folyjon, tűnjetek el!« A tömeg fehér zsebkendővel kezükben küldöttséget menesztett, amely tárgyalásokat kezdett. Dénes javaslatára a helyszínen megalakult a munkástanács. Dénes lemondott, de a tömeg követelésére nem volt hajlandó a néppel tüntetni, bár megígérték, nem lesz bántódása. A békés követelésre a tömegbe lőttek, két halálos áldozat és sok sebesült volt. A rendőrség, a honvédség és az ÁVH [*Államvédelmi Hatóság*] nem avatkozott a harcba. A munkástanács ülésekor [27-én] érkezett az új kormány híre – több ezres tömeg hurrákiáltásokkal fogadta a névsort, ugyanakkor tiltakoztak Apró és Bebrits ellen. Az ÁVH fegyveres erői szombaton délután [27-én] leszereltek, leadták fegyvereiket, és átadták az épületeket a munkástanácsnak.”<sup>27</sup>

A tömeg az esetek kisebb hányadában keveredett konfliktusba az erőszak-szervek (rendőrség, honvédség) helyi vagy kirendelt egységeivel, ezek azonban – éppen a sebesülések, halálesetek miatt – nagy visszhangot váltottak ki. S ha az esetek zömében nem is verték szét a tüntetést, sőt, sok helyen maguk a katonák és a rendőrök is a felvonulók közé álltak, a fenyegetettség érzése fokozhatta a feszültséget. Nem lehetett tudni, hogyan reagálnak a parancsnokok a tömegmegmozdulásra: engedelmeskednek-e a feloszlatast erőszakkal elrendelő esetleges felső parancsnak, vagy a saját döntés alapján adnak ki tűzparancsot. Nem volt ritka, hogy a fegyvert kezelő izgalmban lőtt, vagy nem a levegőbe célzott, hanem a tömegre.<sup>28</sup> Éppen itt fordult meg az események menete: az erőszak-szervek az irányítás labilitása, a politikai-morális megosztottság miatt képtelenek voltak a széteső pártállam megvédésére: maguk is szétesőben voltak.

Ötvenhat tömegei jellegükben, viselkedésükben, összetételükben, dinamikájukban eltértek egymástól, közös volt azonban bennük a szovjetellenesség és az ÁVH tagjai iránti gyűlölet.

A tömegkövetelések két fő sajátossága volt: a függetlenségvágy és a rendszer megreformálásának igénye. Mindkettővel együtt járt a pártállami vezetők és politikájuk bírálata.

### A demonstráló tömeg

A politikai tömegmegmozdulások számos válfaja közül ötvenhatban kettőt különböztethetünk meg: a demonstráló és az agorális tömeget. A demonstráló tömegek a forradalom első négy-öt napjában formáltak a fővárosi és a vidéki eseményeket. A forradalom első hetének tömeg-megjelenési formáivá a felvonulások, tünteté-

27 Litván György: Vidéki helyzetkép, 1956. Október 23–27. *História* 17(1995) 7. sz. 33.

28 Az ún. sortüzekről immár könyvtárnyi irodalom szól, feldolgozásukat nem tekintettem feladatnak. Összefoglalóan ld. *Zsinyányi Ildikó*: A magyar néphadsereg karhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. In: *Trezor* 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. Szerk. Gyarmati György. Bp. 2002. 257–266.

sek váltak, míg a második hétre inkább a gyűlések voltak jellemzők, amelyek között már ritkább volt a nagy tömegeket megmozgató összejövetel.<sup>29</sup> Demonstrációkra az ellenállás időszakában is sor került (például a december 4-ei fővárosi asszonytüntetés és a december 11–12-ei országos sztrájk alkalmával, valamint – nem egy esetben – a helyi forradalmi szervek melletti kiálláskor).

### *A békés felvonulók és a jelképrombolók*

A helyi viszonyoktól – a településnagyságtól, a hatalom jellegétől – függött, hogy a békés tüntetések sorozata kisebb egységekre lebomolva mivé alakul: békés hatalomcserévé (modellváltássá, reformperiódus kezdetévé) vagy elhúzódó, konfliktusokkal terhes hatalmváltássá. Minél később jutott el az események híre egy kisebb településre, annál nagyobb volt az esély arra, hogy a helyi átalakulás békésen menjen végbe. A véletlennek nagy szerep jutott. A hírhozók vérmérséklete, egyéni sérelmei, a lakosság megosztottsága, vagyoni viszonyai, a település vezetőinek múltbeli magatartása, a helyi értelmiség – tanító, pap, orvos – reagálása az eseményekre mind-mind hozzájárulhattak egy település forradalmasodásához vagy viszonylagos passzivitásához.

A békés felvonulások velejárója volt az éneklés, a jelszavak skandálása, tekeren, középületek előtt pedig a szónoklat és a szavalat. A helyi forradalom kezdetét jelentő tömegfelbuzdulás szinte mindig együtt járt jelképrombolással.

A budapesti Sztálin-szobor ledöntése még a karneváli népjelenetek közé sorolható, az ugyanakkor zajló Rádió előtti eseménysor viszont már emberi pusztulással járó tömegharcnak minősíthető.

Keveset tudunk azokról a településekről, ahol békésen, de az országos változások koreográfiáját követve ment végbe a helyi hatalmváltás.

A változások iránti fogékonyság miatt csak azokra a településekre figyel az utókor, ahol történt valami rendkívüli, pedig érdemes lenne vizsgálni azt is, hogy az október 28-ai kormányfordulat előtt hány településen maradt mozdulatlan a lakosság, és a népfelkelés jogosságának elismerése után is csak külső ösztönzésre gyűléseztek a helyiek – vagy még arra sem. Feltételezésünk szerint sok száz község, kistelepülés, tanyaközpont, egykori uradalmi majorság esett ebbe a kategóriába. Közrejátszott az is, hogy folyt az őszi betakarítás. A szüretet nem lehetett abbahagyni vagy elhalasztani, az emberek egész évi munkája benne volt.

<sup>29</sup> De ilyenre is van példa: Vidovics Ferenc, Somogy megye egykori kisgazdapárti főispánja okt. 30-án Kaposvárott legalább tízezer ember előtt beszélt.

### *A megtámadott tömeg*

A szovjet vezetés abban bízott, hogy a felvonuló nehézpáncélosok visszarettennek a felkelőket. A német demokratikus köztársaságbeli és a lengyel forgatókönyv itt nem vált be: a városon belül nehézkesen mozgó páncélosokat a leleményes felkelők nem egyszer felrobbantották, kiégették. A demonstrációs hadművelet nagyobb veszteséget okozott a szovjeteknek, mint a felkelőknek.

Miközben a szovjet vezetés tétovázott, katonai egységeit felvonultatta, ide-oda irányította, polgárháborús helyzet alakult ki. Egyes magyar belüleges és katonai egységek, amelyek vezetői komolyan vették a statáriumot és megrettennek a hatalom megingásától, összecaptak a felkelőkkel. A sortűzek elrendelői és áldozatai egyaránt magyarok voltak.

A hatalmát veszni érző régi helyi vezetés, amíg képes volt rá, fellépett a forradalom ellen. A megtorlásra kirendelt rendőri és honvédségi egységek azonban egyre inkább szabotálták a felsőbb utasításokat, sőt, egész egységek álltak át a felkelők oldalára. Sok múltot vezetőik hozzáállásán: volt, aki teljesítette a statárium-rendeletet és a békés tüntetők közé lövetett, mások visszahúzódtak, kivártak.

A forradalom október 23-án Debrecenben is békés tüntetésnek indult. A tömeg feloszlátására nem csupán rendőri és ÁVH-s egységeket rendeltek ki, hanem sorkatonákat is. Az emberek szidalmazták az ávósokat, a rendőröket és a katonákat. Egyre feszültebb lett az addigi vidám, felszabadult légkör. A felfokozott hangulatban, lőparancsra várva néhány katona bevizelt, voltak, akik elájultak – és eldőrdültek a lövések...<sup>30</sup>

A fővárosban a tüntetés 23-án este a Rádió épülete előtt fordult véres összecsapásba: az épületet ostromlók és az épületet védők fegyvert használtak. Az ostrom idején az épületben tartózkodó rádiós az események után egy héttel mitizálta a történeteket. A forradalmi nép megszemélyesítője a „Vöröshajú Lány” lett, akinek arca izzott a haragtól, amikor a hatalom képviselői nem akarták a tüntetők követeléslistáját az ország nyilvánossága elé tární.<sup>31</sup>

A budapesti október 25-ei és a mosonmagyaróvári, egri és miskolci október 26-ai, a tiszakécskei október 27-ei véres eseményekről már sok írás született, de a többi fegyveres beavatkozásról is vannak már ismeretek.<sup>32</sup> A települések zömében azonban a helyi erőszakszervek nem lőttek a tömegre, így nem lettek áldozatok. Számos helyen viszont úgy értelmezték a központ öntevékenységre, saját belátásra buzdító tanácsát, hogy tűzparancsot adtak, vagy a katonák, rendőrök pánikba esve meghúzták a ravaszt. A forradalom első napjaiban a helyi katonai

30 Az információért tanítványomnak, Kókai Dávidnak tartozom köszönettel, aki leírta a tüntetés feloszlátásában résztvevő nagyapja emlékeit.

31 A korabeli cikk szerzője festőiesítette az ostromot. A Vöröshajú Lány. Szabad Magyar Rádió 1956. [okt. 31.] 3.

32 1956 kézikönyve. I. Kronológia c. kötet (Szerk. Hegedűs B. András. Bp. 1996.) valamennyi sor-tűzről beszámol, a IV. melléklet térképén látható az a húsz település, ahol a hatalom fegyverrel oszlatta szét a tüntetőket.

parancsnoktól függött, belelövet-e a tüntetőkbe. Az a néhány tiszt, aki vélt kötelességérzetből vagy félelemből sortüzet rendelt el, számíthatott a népharagra.

Győrben október 25-én a „rendőrök bevonultak a börtönbe, de a kocsiukon hagytak egy géppuskát, valamint löszert és kézigránátokat. [...] Egy fiatal lány, Máté Mária felmászott a gépkocsira, leadta a géppuskát és kezdte leadogatni a kézigránátokat és a löszert, amikor az épületből lelőtték. A tüntetők szétszaladtak, de szinte azonnal vissza is tértek, és ostrom alá vették a börtönt. Szabályos harc bontakozott ki, a felkelők közül két újabb fiatal esett el, a védők között is sok volt a sebesült.”<sup>33</sup>

Egerben október 27-én börtönből szabadult fegyencek fegyvert követeltek, amit a honvédség képviselője megtagadott. A tömeg, amely nem tudhatta, hogy a harcolni vágyók között köztörvényesek is vannak, a követelők mellé állt. Először a fegyencek lőttek, majd a megtámadott hadnagy adott le két figyelmeztető lövést, amire a tömeg megvadult és a hadnagy ellen fordult. A honvédtiszt a rendőr-főkapitányságra menekült. Kétségbeesett tetteivel a támadókat igazolta: ő is a forradalmat megfojtani akaró hatalomhoz tartozik. A rendfenntartásra szerveződő főiskolások, akiket a tömeg magáénak érzett, másként jártak el. Kiemelték a fegyvert követelő hangadókat az emberek közül: „Egy részüket sikerült jobb belátásra bírni; néhányukat elfogtuk, a liceumba zártuk, és másnap átadtuk őket az ózdi munkástanácsnak” – emlékezik az akció egyik résztvevője.<sup>34</sup> A honvédtisztet a pártbizottság épületébe vitték: a rettegő pártfunkcionáriusok, ostromtól tartva, a hadnagyot ingujjban kilökték a feldühödött emberek elé. Az ÁVII-s (?), ÁVH-snak nézett (?) tisztet ütlegetni kezdték, valaki fél téglával fejbe vágta. A főiskolásoknak végül sikerült kimenteniük, és magukkal vinniük.

### *A romboló, lincselő tömeg*

A forradalom első napjaiban több helyen elvágták a távvezetéseket, hogy megakadályozzák az erőszakoszervek képviselői közötti kapcsolatot, és igyekeztek elfoglalni a legfontosabb középületeket, lefegyverezni a rendőrséget, katonaságot.<sup>35</sup> A néhány ezer lakosú vagy annál kisebb településeken csak akkor fajultak el az események, vagyis mentek át iratmegsemmisítésbe, tanácsháza-rombolásba, emlékmű-döntögetésbe, ha nem akadt(ak) olyan tekintélyes helybéli(k), aki(k) meg tudta(k) egyezni a tüntetőkkel, le tudták csillapítani az indulatokat. Leggyakrabban azonban a békésen lezajlott népgyűlés befejeződése után, még aznap este vagy másnap délelőtt kialakult a tömeggyűlés romboló változata.

A tömegindulatok nem mindig maradtak meg a hangos tüntetés szintjén, hanem gyakran rombolásba, ritkán pedig lincselésbe fordultak. Lehet-e ezeket az erőszakos cselekményeket népi tételeknek nevezni? E szónak pozitív mellék-

33 Szakolczai Attila: Győr-Sopron megye. In: A vidék forradalma, 1956. II. i. m. 157.

34 Nagy Pál: Journal in-time, él(c)tem. Bp. 2001. 186.

35 Ellenforradalom Somogyban, Kaposvár, 1957. 42.

zöngéje van: azt sugallja, hogy az elkövetők jogos sérelmeiket torolták meg, s a rendkívüli körülmények következménye volt, hogy a felindult emberek az ítélet végrehajtásának kollektív módját választották a hosszadalmas igazságszolgáltatási procedúra helyett. A lincselés pejoratív értelmű fogalom: állatias ösztönök, drasztikus indulatkitörések képzete társul hozzá. A „népítélet” csak idézőjelbe téve alkalmazható az ötvenhatos érzelmi-ideológiai indíttatású gyilkosságokra: az elkövetők nem ismerték áldozatukat, akik számukra a rosszat – többnyire a kommunista diktatúra gyűlölt erőszakszervét, az ÁVH-t – szimbolizálták. A cselekmények semleges meghatározása a „kollektív önbíráskodás” lehetne, amely viszont túl steril a korabeli zaklatottság jelzésére.

Jelenlegi ismereteim szerint hét településen lincselte a tömeg: Budapesten, Miskolcon, Ózdon, Hajdúnánáson, Kiskunmajsán, Egerben és Bicskén. A két nagyvárosban a kommunista erőszakszervek képviselői ellen fordult a népharag, de a budapesti Köztársaság téri pártháznál brutálisan meggyilkolt áldozatok között a karhatalomba sorozott kiskatonák voltak többségben.<sup>36</sup> Hajdúnánáson és Kiskunmajsán zsidók voltak az áldozatok, Egerben és Bicskén pedig az erőszakszervek és az MDP funkcionáriusa.

Ózdon október 29-én, egy nappal a forradalom hivatalos elismerése, az ÁVH feloszlata után lincselték meg a volt erőszakszervek képviselőit. Az eseményt a véletlen váltotta ki. A tanárból lett nemzetőrparancsnok, a helyi írócsoport jó szándékú, de gyenge idegzetű vezetője<sup>37</sup> a több napos alváshiány delíriumos állapotában összeszólalkozott a rendfenntartásban a nemzetőrökkel együttműködő rendőrökkel. A rendőrség épületében lövöldözés kezdődött a rendőrök és a nemzetőrök között: nem egymásra, hanem a levegőbe lőttek. Két nemzetőr kétségbeesetten rohant a hangosbemondó helyiségébe, hogy segítséget kérjen. Megszóltak a gyári szirénák, majd a hangosbemondó irányítója, hitelt adva a hírhozók szavának, drámai bejelentést tett az államvédelmisek és a rendőrök lázadásáról, és arra kérte az embereket, hogy ne menjenek a lövöldözés közelébe. A felhívás éppen az ellenkező hatást váltotta ki. A gyárban sztrájkoló munkások azonnal vasdorongot és egyéb eszközöket ragadtak, és rohantak a helyszínre, megtámadottnak vélt társaik megsegítésére. Mire odaértek, a csetepaté már véget ért, az idegösszeroppanást kapott parancsnokot kórházba szállították. Az elszabadult indulatok a rendőrtisztek és az ÁVH-sok ellen fordultak, akiknek nem volt közük a lövöldözéshez, de a tömeg azt feltételezte róluk, hogy ők állnak az „aljas támadás” mögött. Hajtóvadászat indult ellenük: elfogták őket az utcán, kihurcolták őket lakásaikból, többeket (egy ügyészégi nyomozót, egy ÁVH-s és egy rendőrtisztet) holtra vertek. A csaknem egerutat nyert ÁVH-tisztet futása tette gyanússá. Felfigyelt rá a

36 Az egyik Köztársaság téri áldozatról így emlékezik egy képzőművész: „az Erkel Színház háta mögött, az iskolával szembeni téren egy fán függött. Szörnyű látvány volt ez a félmertelen ember. Az alvadt vér teljesen belepte a fejét úgy, hogy a feje fölismerhetetlen volt tőle.” *Sütemei György: Kép-szó. Képzőművészek '56-ról.* Bp. 2004. 146.

37 *Szakolczai A.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye i. m. 23., 167–168.*



martinacélműben dolgozó munkás, aki korábban tábori csendőr volt. Feltartóztatta az illetőt, akit feltehetően ismert, és hogy ne tudjon továbbfutni, kioldatta vele az övét és letolatta vele a nadrágját.<sup>38</sup> Az eljárás a nyilas idők származásvizsgálási módszerére emlékeztet és antiszemitizmust valószínűsít. Az odaérkező tömeg agyonverte az elfogottat. Mindhárom meglincseltet elrettenésül fejjel lefelé fel is akasztották a munkástanács épülete előtti gesztenyefákra. „A város élte tovább az életét, nem okozott különösebb megdöbbenést ennek a három embernek a halála sem. Talán az volt a hangulat Ózdon, hogy egy bűnös rendszer, egy gyilkos rendszer éppen kéznél lévő képviselőin állt bosszút a tömeg, és nem tekintették őket véten áldozatoknak, hanem olyan embereknek, akiknek éppen nem volt az adott pillanatban szerencsájük, de nem egészen méltatlanul érte őket ez a büntetés, amit a nép osztott ki nekik” – érzékelteti a korabeli hangulatot az egyik szemtanú.<sup>39</sup>

A rémhírnek hitelt adó helyi forradalmi vezetők – köztük a helyi forradalmi szerv elnöke, az 1944-ben anarchista, nacionalista kommunistává lett, majd az MDP-ből kizárt Antalköz József<sup>40</sup> – a környező települések forradalmi szerveihez fordultak segítségért. A téves hírre segítségként érkezők a lincselés utáni rendteremtésben segítettek. Estére újjáalakult a helyi forradalmi szerv, az Ózdi Munkástanács. Az államvédelmisek összeszedése, kihallgatása ekkortól már szabályozott keretek között folyt. A nemzetőrség tagjaiból nyomozócsoport alakult: ez irányította a leleplezett hálózati személyek összegyűjtését.

Egerben börtönből szállított rabok felbujtására lincselték meg az őket kísérő tisztet. A rabok „kikiabáltak a gépkocsi ablakán, és a tömeget felhergelték, hogy ők forradalmárok, és aki kíséri őket, az egy ávós százados. Akkor a tömeg lerántotta a gépkocsiról ezt a katonát, és elkezdték verni. [...] Ezt a lincselést én végigkísértem az utcán” – emlékezett Kőhegyi Gyula, aki 1959-ben magának líróleummetszetet is készített a jelenetről.<sup>41</sup> Bicskén a község függetlenített párttitkárát az új járási rendőrkapitány – korábban rendőr százados – nem védte meg a népharag elől. A belügyesek megfogalmazásában és szóhasználatával: dr. Tóth Géza rendőrkapitány a párttitkárt „a felbőszült tömegnek adta ki azzal a kifejezéssel, hogy vigyék a nép ítélete elé. Az úgynevezett népitéletből kifolyólag Kemény István súlyos testi sérüléseket szenvedett, az ott jelenlévő huligánok ütlegelték, a hasát égő cigarettával sütögették.”<sup>42</sup> Egy másik, szintén a megtorlás

38 Szakács Albert-interjú. Készítette Páczelt Istvánné 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 340. sz. 54–55.

39 Uo. 56–57.

40 Az 1946-os ózdi kommunista tömegmozgalomban játszott szerepéről ld. *Standeisky Éva*: Antiszemitizmusok. Bp. 2007. 141–154. A helyiek körében köztisztvisletnek örvendő Antalköz 1956 novemberében belépett az MSZMP-be, 1956-os tevékenysége miatt nem indult eljárás ellene. Társai közül többen életfogytiglani börtönbüntetést kaptak.

41 *Símegei Gy.*: i. m. 131. Lehet, hogy az autón köztörvényesek utaztak, akik a helyzetet kihasználva akartak szabadulni, de az sem elképzelhetetlen, hogy valóban felkelők voltak a kocsin.

42 Összefoglaló az ellenforradalom alatt történekről. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára III/1–4.

idején keletkezett leírás szerint „A község szemete, kulákok és lumpenproletárok” ütlegetni kezdték az idős embert, „az ellenforradalmár csöcselék rugdálni kezdte. Így rugdalták le az emeletről a földszintre. Az eszméletlen ember nyakába kötelet kötöttek...”<sup>43</sup> A párttitkár életét a község új vezetői mentették meg.

### Az agorális tömeg: a népgyűlés

Agorális tömegeknek<sup>44</sup> nevezhetők 1956 szeptember–októberében a reformokat követelő, a szabad megszólalás lehetőségét kóstolgató, tömeggyűléseken, értekezleteken, vitákon résztvevők és a sztrájkolók. A gyűlésező, agorális tömegek hozták létre a forradalom szerveit, s amíg léteztek, támaszoknak számítottak. Az agorán – szabad és zárt térben – gyűlésezők magatartása, döntéseik megszületésének módja külső és helyi körülményektől függött, emellett a hagyományok is „beszólta” a közösségi véleményalkotásba. A tömegenergiák kimerülése és a hatalom felbomlása után, illetve a tömegjelenségek elfajulásának következményeképpen a zárt térben tartott népgyűlések érvényesítették a közakaratot. A vonuló tömegek helyett tanácskozó, ülő-álló emberek, embercsoportok alkották a sokadalmat. A forma az október 23-át megelőző hetek tömeg-összejöveleteire emlékeztetett, a gyűlésezők azonban a preferradalmi időszaktól eltérően zömmel már mások voltak, mást akartak, másként szervezték meg önmagukat.

A demonstráló tömeg akkor válik agorális tömeggé, amikor az általános követelések helyiekkel egészülnek ki, pontosabban a tömeg kezdeményezi a helyi hatalom átalakítását, új szervek létrehozását. Ez a folyamat egyszerre zajlik egy másik hatalom-átalakító törekvéssel, amelynek célja azonban éppen ellenkező: a régi vezetők, illetve a rend felbomlásától tartók a hatalom megtartása, illetve átalakítása, megreformálása érdekében próbálnak új hatalmi szerveket létrehozni, illetve a forradalmi szervek alakításában kezdeményezően fellépve vagy abban szerepet kérve igyekeznek a felszínen maradni.

Valamennyi forradalmi bizottságot az azt létrehozó gyűlés legitimálta, s a tömegek, újabb gyűlések hatására cserélődtek bennük a tagok. A közbiztonság megteremtésének igénye visszafogta az amúgy is lanyguló gyülekezési kedvet, és felgyorsította a forradalmi bizottságok szerveződésének folyamatát.

A települések élére került ideiglenes vezetők október 28-a, tehát a kormány általi elismerésük után azért hívtak össze újabb gyűlést, hogy a sokasággal legitimálják magukat, valamint nyilvános fórumon tárják a köz elé rendteremtő, reparációs és a közéletet megújító elképzeléseiket.

<sup>43</sup> Uo.

<sup>44</sup> Az agorális tömeg fogalmat Adam Biela alkalmazta 1990-ben a lengyelországi pápalátogatások alkalmából összegyűlő, csendesen ünneplő, áhítatos tömeg jelölésére. Pataki Ferenc szerint ez utóbbi kategóriába sorolható Magyarországon Nagy Imre újratemetése, a Demokratikus Charta csendes tüntetése és az erdélyi falurombolás elleni tömegmegmozdulás. *Pataki F.*: i. m. 109.

Nem egy helyen gyűlésen döntöttek a vezetők elbocsátásáról. Korabeli leírás a Veszprém megyei tanácsi vezetők felülvizsgálatáról: „Nem valami elvakult, tájékozó gyűlölet vezette a »népítélet« alkotóit, hanem a néphez igazán méltó józanság, emberség, belátás, vagyis olyan »káderezés« zajlott a tanács nagytermében, amelyet a talpnyaláson, spicli-rendszeren felépülő régi hatalomtól sohasem várhattunk.” Nem általános vezető-elbocsátás zajlott, hanem csak a sztálinistáké: „Erőszakoskodók, volt államvédelmisták, embertelenek, szakmailag képzetlen hajbókolók szerepeltek a listán elsősorban”. S. „polgártárs” népszerűtlen hivatala miatt – káderes, vagyis személyzeti osztályvezető volt – került az ívre. A vita során többen érveltek mellette, szidták viszont Pápára került elődjét. A beszámoló szerint nagy tiszteletet váltott ki a hallgatóságból az az elbocsátásra javasolt agronómusnő, aki nem kisebbítette hibáit, és „egyenesen megmondta, hogy a csalárd vezetők árulása után is a kommunista párt tagjának vallja magát”.<sup>45</sup> A gyűlés a vita után a döntést a megyei apparátus 29 tagú forradalmi helyhatalmi szervére – ott a neve: Munkástanács – bízta. A végeredmény: elbocsátották az egykori tanács két elnökhelyettesét, a tanácsitkárt, öt vezető állású tisztviselőt, 4-5 osztályvezetőt és még 20 más személyt.<sup>46</sup>

Békéscsabán a tömeg gyakorolt nyomást a hadosztályparancsnokra, aki, bár tagja volt a helyi forradalmi bizottságnak, felsőbb utasításra feloszlatta azt, és néhány tagját lefogatta. A forradalmi bizottság reformer kommunista vezetője a laktanyában kereste fel őt, s az utcán várakozó tömegre, a katonaság beavatkozása esetén elkerülhetetlen vérfürdőre hivatkozva elérte, hogy a parancsnok kiengedje a foglyokat. A tömeg megnyugtatóására a városháza erkélyén összeüllezett a hadosztályparancsnok és a forradalmi bizottság vezetője, amit a lent összegyűltek üdvözléssel fogadtak.<sup>47</sup>

A fővárosban az egyes peremkerületek – például Újpest – kivételével az agorális tömeg-összejövedetek ideje a forradalomban fordulatot hozó tűzszünet kihirdetését követően érkezett el. A fegyveres harcok miatt ezekre korábban nemigen lett volna mód. 28-a után nem csupán lehetővé vált, hanem le is egyszerűsödött a hatalomváltás: a régiek közül azok, akik félték a fordulat következményeitől, önként távoztak, a megüresedett helyekre pedig a tömeg által többnyire véletlenszerűen kiemelt önkéntesek kerültek. A budai II. kerületben küldöttértekezletre felszólító utcai tömeggyűlést követett a körülbelül 400 fő jelenlétében lezajló hatalomátvétel a közigazgatási központ tanácstermében.

A csepeli Nemzeti Bizottság, mint a budapesti kerületi forradalmi szervek többsége, viszonylag későn, október 30-án szerveződött meg, így eleve nem volt szükség átalakításra. A kerület ideiglenes vezetése az alakuló gyűlésen akarta elismertetni magát, valamint megerősíteni és kibővíteni a bizottságot

45 Ítél a nép. Megtárgyalták a sztálinista-rákosista vezetők ügyét a megyei tanács dolgozói. Veszprém Megyei Hírlap 1956. nov. 2. 2.

46 A Veszprém megyei történevekről ld. *Standeisky É.*: Veszprém megye i. m.

47 *Simai Mihály*: Fekete Pál – ötvenhat örökkévalóságában. 1956 – Fekete Pál öröktükrében. In: A 20. század katalizmái és az 1956-os forradalom. Szerk. Szalma Natália. Szeged, 2004. 31.

olyan emberekkel, akiket a helyi lakosok közvetlenül választottak. A tömeg magatartása Csepelen is tipikusnak mondható: több ezer ember képtelen volt indulatok nélkül vezetőket választani. A szituáció eleve megoldhatatlan volt. Az anarchia elkerülése érdekében a gyűlést meg kellett előznie jelöltek állításának (Csepelen erre 29-én került sor). A jelöltekről azonnal vita indult: vagy azért, mert ismerték, vagy azért, mert nem ismerték őket. A csepeliek a helyi stadionban gyülekeztek. Ünnepléses emelkedettség jellemezte a tömeg-összejövetelt mindaddig, amíg a választási procedúra el nem kezdődött. A korabeli sajtótudósítás szerint amikor a nevek elhangzottak, a több ezres tömeg vagy tapsolt, vagy pfújugott. „A választók egy része átugrált a stadion gypét a nézőtértől elválasztó korlátokon, és az elnöki asztalnál felállított mikrofonhoz rohantak, hogy mindenkiel közölhessék azokat az okokat, amiért nem tartják helyesnek a jelölt megválasztását.” Előlről kezdték az egészet: most nem csupán a nevek hangzottak el, hanem a jelölt is felment a pulpitusra, hogy legalább lássák, hogy kit támogatnak. Csak a végeredményt ismerjük: „A jelölőgyűlés által összeállított névsor sok helyen meg lett változtatva a nép akarata szerint. Az ideiglenes nemzeti bizottságba végül a felkelésben részt vett fiatalok, egyetemisták, az eddig hallgatásra ítélt politikai pártok vezetői, tanítók, orvosok, mérnökök, kisiparosok és kiskereskedők, munkások, vagyis maga a dolgozó nép került.”<sup>48</sup> A Csepeli Nemzeti Bizottság a helyi újságban közzétette a neveket (csak a lakhelyet tüntetve föl), és lehetőséget adott az indokolt korrekcióra, vagyis maga is tisztában volt a közvetlen választás hátulütőivel. Csak találgathatunk, hogy mi lett volna a háromnapos határidő lejártá után: belenyugodtak volna az emberek, avagy újabb tiltakozások következtek volna? A november 4-ei második szovjet intervenció miatt azonban a történet nem folytatódott.

Az agorális tömegek és a forradalom konszolidálásán fáradozó csoportok között nehéz határvonalat húzni. A népkövetelések megszületése, a kormánynak szánt kívánságlisták kezdeményezése, az egyéni elképzelések legitimálása az agorális tömegekhez köthető, ugyanakkor a követeléseket legtöbbször már a tömegből kiválasztódott csoportok véglegesítették, továbbították és próbálták megvalósítani.

### A tömeg és vezetői

A tömeg elválaszthatatlan vezetőjétől. Moscovici szerint a tömeg vezér nélkül olyan, mint az ember árnyék nélkül vagy a fal malter nélkül. Vezető nélkül nincs tömeg.<sup>49</sup> A vezér, az erőteljes, karizmatikus személy érzelmekre ható, erőteljes frázisokkal képes reményt ébreszteni, megteremteni az összetartozás illúzióját, létrehozni a kollektív hitet. Az erős hit fogékonnyá teszi a tömeg tagjait és vezetőjét az önfeláldozásra, határtalan önbizalmat kölcsönöz, az illúziók eluralkodá-

48 Kubicza Andor: A Nemzeti Bizottság választása. Csepeli Újság 1956. nov. 1. 1.

49 Gabriel Tarde volt az első, aki erre az összefüggésre már a 19. század végén felfigyelt.

sa, a „kollektív idealizmus” (Moscovici) pedig óhatatlanul együtt jár a veszélyek lebecsülésével.

Nem felel meg a tényeknek az az állítás, hogy káosz keletkezik, ha a tömeg színrelépésekor nincs olyan tekintély – párt- vagy kormányzati vezető –, aki azonnal át tudná venni a vezetést. Sőt ellenkezőleg: a tömeg mintegy automatikusan kitermeli magából vezetőjét, aki az új rend megteremtése, a viszonyok szükségszerű konszolidálódása után vagy maga válik politikai vezérré, vagy átadja a helyét egy másik – más típusú, a békeidők realitásaihoz alkalmazkodó – vezetőnek. A tömeg uralkodni tud, de kormányozni képtelen. A tömegből spontán kiváló vezetők a forradalom megszűntével általában elvesztik pozíciójukat, ha csak – győztes forradalom esetén – nem válnak diktátorrá.<sup>50</sup> A vesztes forradalom után pedig a győztesek bosszújának esnek áldozatul.

A tömegmagatartás alakulása 1956-ban is nagymértékben függött attól a személytől, aki merte vállalni a tömeg előtti szereplés kockázatát, és kiállt a sokaság elé, majd bizonytalanságok közepette irányított egy nagyobb vagy kisebb közösséget – munkahelyet, települést, megyét, régiót.

A tömeg által „kitermelt” vezérről, a spontán és véletlenszerűen élre került vezetőről csak annyiban lesz itt szó, amennyiben a tömegek bemutatásához elkerülhetetlen. Nem lesz szó például a fegyveres csoportok vezetőiről. Azokról rajzolok vázlatos képet, akik tömeggyűlésen kerültek az élre, majd a szervezési, átalakítási lehetőséget felismerve és a lakosság rendteremtési vágyától ösztönözve, tudatosan váltak települési, regionális, esetleg országos ambíciójú vezetővé.

A tömeg irányítóira, példaképre vágyik, a tömegben lévő, átmenetileg uniformizálódott egyén pedig arra, hogy irányított legyen, hogy engedelmessé válakinek. Ebből az is következik, hogy a spontán tömegek nem a demokrácia megteremtése, hanem a despotizmus elfogadása felé mozdulnak el, amire a francia és az orosz forradalom a legszembetűnőbb példa.<sup>51</sup> A tömegmegmozdulások azonban nem uniformizálhatók. A leegyszerűsítés veszélyét elkerülendő fontos megvizsgálni a megmozdulásokat kiváltó okokat, a megmozdulások időtartamát és esetleges ismétlődésük jellegzetességeit, valamint közvetlen következményüket: azt, hogy a spontán tömegmegmozdulások milyen más közösségi megnyilvánulássá – tudatos csoporttevékenységgé – alakultak át.

A kavargó tömegindulatok ötvenhatban forradalmi vezetőket vetettek a felszínre. Bizonyosan voltak olyan személyiségjegyeik, amelyek csak rendkívüli helyzetben mutatkoznak meg: talpraesettség, kezdeményezőkézség, szereplési vágy, esetleg kalandor hajlam. A forradalom idején kitűnt vezetők érdeklődtek a közélet, a politika iránt, s nekik is voltak saját elképzeléseik. S persze szükség volt a véletlenre is: olyan helyzetre, ahol sok tetterre kész, lelkesült ember várt arra, hogy vezesse, irányítsa őket valaki.

Az első forrongó napokban a vezetővé váláshoz még nem igazán volt szükség szervezőkézségre, tekintélyre, annál inkább merészségre, beszédkézségre:

50 A fentiekben sokban építke Moscovici megállapításaira. S. *Moscovici: The Age* i. m. 5–7.

51 I. m. 39.

a tömegérzelem érzékelésére és verbalizálására, ami tág teret adott a demagógiának, a populista megnyilvánulásoknak. A forradalom intézményesülése idején csak azok az újonnan feltűntek lettek igazán sikeresek és maradtak meg az élen, akik nemcsak szónokolni, lelkesíteni tudtak, hanem képesek voltak a csoportok összefogására, kapcsolatok kiépítésére, fenntartására, és meg tudták oldani a konfliktusokat.

A fokozatosan a forradalom oldalára állt kommunisták csak megszorításokkal sorolhatók a tömegek spontán választott vezetői közé. Őket az összeomló állampárt hatalomátmentő kapkodása állította ideiglenesen a város és a megye élére, amihez persze az is kellett, hogy alkalmasak legyenek a hatalom összeomlása és a forradalom győzelme közötti hatalmi úr átmeneti kitöltésére. Ennek a célnak természetesen azok a kommunista politikusok feleltek meg leginkább, akik az állampárton belül reformereknek számítottak, s volt valamelyes hitelük a tömegek előtt. Szigethy Attila (Győr), Földvári Rudolf (Miskolc) és mások – de maga Nagy Imre is – az október 23-át követő napokban azonban dilemma elé kerültek: választaniuk kellett, hogy a felkelést hezitálva visszaszorítani igyekvő pártvezetés („kifelé” – a Nagy Imre-kormány) vagy az egyre radikálisabb helyi követelések mellé állnak-e. Sokan közülük meg tudták haladni korábbi önmagukat azzal, hogy elfogadták a számukra még tolerálható tömegköveteléseket, és igyekeztek mederben tartani az egyre irányíthatatlanabbá, zűrzavarosabbá váló eseményeket. A kezdeményezés azonban éppen akkor csúszott ki a kezükből, amikor jóváhagyták, amit a helyi felkelők többsége követelt. Döntéseikkel nem egyszer akaratlanul is saját érdekeik ellen cselekedtek.

Ötvenhatban Dudás József és Somogyvári Lajos az őket élre emelők számára ismeretlenül, az újpesti Kósa Pál sokak által ismertén lett váratlanul forradalmi vezető. Az 1912-ben született, kommunistából baloldali demokratává lett Dudásnak volt politikai múltja, a nála csaknem egy évtizeddel fiatalabb Somogyvári családi és egyéni tapasztalatok alapján utálta a kommunizmust. Az utcára seregülő emberek mindhármójukban vezetőjüket látták csupán csak azért, mert képesek voltak a szájuk íze szerint beszélni. A halogató, bizonytalankodó kormánnyal és az országos hatalomhoz – nem minden áron ugyan, de – alkalmazkodni igyekvő helyi (budapesti és győri) vezetéssel szemben ők képviselték a radikalizmust és a megerősödésükhöz szükséges szónoki képességet. Szinte pillanatok alatt testőrgárda (Dudás esetében információs csoport is) szerveződött köréjük, így úgy tűnt, hogy ők cselekedni is képesek. Győrben a helyiek lokálpatriotizmusuk készítésére szorították ki a városból az ellenkormány megalakítására aspiráló, Budapestről jött Somogyvárit, a forradalmi góccokban bővelkedő fővárosban pedig a kormány fordított feleslegesen nagy energiákat a túl- és félreértékelt Dudás-csoport semlegesítésére. Dudást október 29-én legitimálta az utcán kavargó, majd a volt II. kerületi tanács épületében összegyűlt tömeg, Somogyvári pedig egy teherautónyi budapesti forradalmár által hitelesítve, október 30-án lett néhány órára a radikalizálódást követelő győriek bálványá. Somogyvári hatásosan, frázisoktól sem tartózkodva fogalmazott, ahol fellépett (a volt városháza épületének erkélye, a buszpályaudvar), volt mikrofon és hang-

szóró (utastájékoztató megafon), s mindenekelőtt izgatott emberek százai, akiknek nem lehetett rálátásuk arra, hogy városukban mi zajlik, ugyanakkor feltehetően egyénenként valamennyien *érezték*, hogy mit kívánnak, s minden bizonnyal arra vágytak, hogy vágyaikat, sérelmeiket szavakba öntse valaki.

Somogyvári tudhatta, hogy nagy tervekhez nagy nyilvánosság kell, ezért beszédet mondott a Győri Rádióban (a hangfelvétel elkészült, a sugárzás elmaradt), amelyben a Diósd környékén lakókat és a katonákat a helyi adó elfoglalására szólította fel, hogy Budapestre még aznap visszatérve onnan lássa el a lakosságot hírekkel.<sup>52</sup>

A forradalmat ellenkormány megalakításával intézményesíteni kívánó Somogyvári úgy állította be magát, mintha az egész ország mögötte állna („Nagy Imre mögött csak 15–20 000 briganti áll”): „honvédek rendezett ezrei, ezredei utánpótlással, felszereléssel, írószövetség és egyéb fórumok”, ami olyan, sikerrel kecsegtető szónoki fogás volt, amire a közéleti-politikusi múlttal nem rendelkező vezérjelölt ösztönösen ráértett. Nem a semmiből akart egy új világot teremteni, hanem azt akarta elhitetni hallgatóságával, hogy a meglévő, egymással kapcsolatban nem álló, megosztott forradalmi szervezetek az ő irányítása alatt egységesülnek, s ezáltal lehetővé válik a kaosz megszűnése, az elért eredmények intézményesítése, ami mindenki vágya volt, de senki sem tudta, hogyan lehetne megvalósítani.

Múltkritikája mellett volt jövővíziója is: reményt tudott nyújtani hallgatóságának, ami szintén ösztönös politikusi képességekre enged következtetni. Azt ígérte, hogy az ország rövid időn belül eléri majd az 1939-es életszínvonalat, amit már meg is haladhatott volna, ha az elmúlt 12 év rossz politikai döntéseire nem kerül sor („ma Európa leggazdagabb, legboldogabb kis országa lehetnénk”). Jobb életlehetőséget kínált, s nem üdvözítő ideológiát.

Mondatai olykor megbicsaklottak, de frázisai hatásosan fedték el a koherencia hiányát, s nem keltették fel a hallgatóságában a gyanút, hogy állításai légből kapottak.<sup>53</sup> Azért nem, mert hallgatói is valamiféle megoldásra vártak, s örömmel kaptak az alkalmon, hogy végre cselekvőként üdvözölhetnek valakit. Ha akarták volna, sem lett volna módjuk ellenőrizni a szónok állításainak hitelességét. Vágyaik objektiválódtak a szónok személyében, s a nyilvánosság más formáinak hiányában ez volt az egyetlen bizonyosság, ami a felajzott tömeg rendelkezésére állt. A tömeg vezérigénye Somogyvári megjelenésével kielégülni lát-

52 Somogyvári beszéde megjelent: Győr 1956. Dokumentumgyűjtemény. I. Győr, 1996. (Győri tanulmányok 18.) 153–156. A beszédből vett idézetek innen valók. Somogyváriról ld. még: *Szakolczai Anita*: Somogyvári Lajos története. In: Trezor 2. i. m. 233–256.

53 Egy példa a szerkesztetlen élőbeszédből: „Még egyszer higgyétek, legyen garancia az én nevem, a személyem, akit bárki, mint az utolsó kutyát az utcán lelőhet vagy lemészárolhat, de addig, amíg a helyemen állok, meg nem fogom valósítani, hogy amiért megdolgoztok magyarok és nem honfiú magyaros önfeláldozással magatok ajánlotok fel a normális és az egész világon természetes adón kívül, nem fogjuk többet töletek elrabolni” stb. A győri rádióstúdióban felvett magnetofon-felvétel hanganyagát a belügyesek írták le. A szöveg Pális Pál és társai perének iratanyagai között maradt fenn. Győr 1956 i. m. 156.

szott. Demagógiával fűszerezett populista szónoklatai tetszetek az útmutatásra vágyó elégedetleneknek. Fellépésének sikere bizonyíték arra, hogy ötvenhat októberének végén óriási igény volt politikai vezetőkre, s mivel közéleti jártasságot, fellépési gyakorlatot az arra esetleg alkalmasak az ötvenhatot megelőző demokráciahiányos időszakokban nem szerezhettek, tág tér nyílt a vállalkozó kedvűek számára, amit az élelmesebbek, a váratlan helyzettel élni tudók ki is használtak. Az utca népe pedig nem a demokratikus köznyilvánosságot képviselte, hanem a befolyásolható, érzelmileg túlfűtött tömeget.

### A tömeg, a tér és az idő

Az első napok követeléseai között még számos egységesítő, kommunista reformer követelés szerepelt, míg az október 28-a utániakba egyre több ezektől élesen eltérő pont került, anélkül, hogy felsejlett volna mögöttük egy másfajta társadalomszervezési koncepció. A magyarországi sztálinista diktatúra oly mértékben szétroncsolta, diszkreditálta a nem kommunista típusú szocialista elképzeléseket, hogy megfélemlített képviselőinek idő kellett a lehetőségek felismeréséhez és saját fórumaik megteremtéséhez. Amikorra idáig eljutottak, a tömegdemonstrációk helyét már átvették az egyre differenciáltabb csoportokhoz kapcsolódó tevékenységi formák. A forradalom második felére jellemző régi és új szervek elsődleges véleménynyilvánító fórumaivá a képviseleti elven működő, zárt helyen tartott tanácskozások váltak. Döntéseik, határozataik immár nem csupán az óhatatlanul lekerekítő, érzelmekre apelláló követeléslistákon kerültek a nagyközönség elé, hanem programnyilatkozatokban, az érvelésre is lehetőséget adó újságcikkekben és rádiókommentárokból is.<sup>54</sup>

Számos helyen, főleg a kisebb településeken, egyetlen nap alatt mentek végbe a sorsdöntő változások. Másutt ezekhez, főleg a városokban, több idő – 1-2 nap – kellett. Például Tatabányán másfél nap. Itt a tömegdemonstrációk október 26-án több felvonásban zajlottak. Délután öt óra körül értek be a tüntetőcsoportok a város központjába, ahol a rádióadó volt. A stúdió munkatársai nem akarták beolvasni a tüntetők 14 pontos követelését, mire az elégedetlenkedők majdnem szétverték a berendezést. A tömeg csillapításával alkalmi szónokok kísérleteztek. Két óra elteltével a tüntetők zöme – 400–500 ember – már a megyei rendőrkapitányság épülete előtt csoportosult: követelték, hogy a lefogott röplapozó fiatalokat bocsássák szabadon. Nyolc óra körül a csaknem ezerfőnyi felvonuló a városi rendőrkapitányság előtt a politikai foglyok kiengedését sürgette: a 7-8 őrizettest szabadon engedték. Kilenc óra után a tüntetők egy csoportja benyomult a rendőrség épületébe, a velük tárgyalni kívánó főkapitányt félrelökték, előzőnlöttek az épületet, a fegyvereket magukkal vitték. A laktanya előtt is tün-

<sup>54</sup> Október végétől gombamód szaporodtak az irányzatos – egy-egy csoport véleményét tükröző – fővárosi és helyi lapok, amelyek közül a legnagyobb hatású a legkonceptuózusabb, a harmadikutas szocializmus orgánuma, az Új Magyarország lett.



tetők jelentek meg: diákok, asszonyok, gyerekek. Este tíz órakor csatlakoztak hozzájuk a közeli munkatáborokból időközben kiszabadult rabok, akik teherautón és buszon érkeztek: behatoltak a kapun, feltörték a raktárakat, széthordták a fegyvereket. Csoportok szerveződtek, s elindultak a főváros felé. Az átmeneti nyugalmat a rendőrség el nem menekült munkatársai kihasználták: megsemmisítették az operatív iratokat. Éjjél körül újabb roham érte a megyei rendőrséget: „fegyveres szabadult rabok a szinte teljesen fegyvertelen rendőröket kikergették az épületből és mindent feldúltak, majd távoztak”.<sup>55</sup> (Csaknem 1700 rab nyerte vissza szabadságát Tatabánya környékén, akiknek feltehetően csak egy hányada csatlakozott a tüntetőkhöz.) Az ideiglenes forradalmi bizottságot másnap délelőtt szervezték meg.

A Baranya megyei Sellyén történtek a folyamatos, napokon át tartó átalakulást illusztrálják. Október 26-án néhány tucat helybeli a járási rendőrkapitányság előtt gyülekezett: több százra duzzadt a békés menet, mire a felvonulók a falu végére értek. Másnap este megismétlődött a tüntetés: jóval többen voltak, mint az előző nap. A spontán koreográfia új elemekkel bővült: leverték a középületekről a vörös csillagot, ablakokat törtek be. Vasárnapra a falu hangadói (a katolikus pap, a református lelkész és néhány volt módosabb gazda) a fővárosi megmozdulások áldozatainak emlékére gyásznagygyűlést terveztek, amelyet végül is 29-én, hétfőn tartottak meg. Ez az összejövetel lett a fordulópont: az irányítatlan indulatokat felváltotta az önszervező józanság: a gyűlésen a hangadók egyike felolvasta a létrehozandó járási nemzeti bizottságba javasoltak neveit, melyeket a tömeg egyenként megvitatott és megszavazott. Amikor egyikük kommunista párttagságát kifogásolták, sógora a jelölést azzal indokolta, hogy rokona valójában ál-párttag volt, az ő beépített emberük. Ő is tagja lett az ötven tagú forradalmi szervezetnek. A demokráciagyakorlás következő aktusaként az ötven fő az egyik helyi tanítót elnökké választotta, s még aznap éjjel megalakították a nemzetőrséget. Az új, legitim helyi hatalmi szerv lefegyverezte a pártbizottságot és átvette a falu irányítását.<sup>56</sup>

Október 24–26-a között a követeléseknek megfelelően a legtöbb településen radikálisan átalakult a helyi hatalom, amit a tömegek megmozdulása kényszerített ki. A kisebb, elzártabb településekre október 26-a és 28-a között gyűrűzött be a forradalom, s csalta az utcára a lakosság jelentős hányadát.

Az első napok (23-tól 27-ig) tömegmegmozdulásairól így ír a korabeli, reformer kommunista szellemiségű MTI-összefoglaló: „A fegyveres akciók nem szerepeltek a mozgalom célkitűzései között, csupán következményei voltak a karhatalmi szervek fellépésének. A mozgalom mindenütt eltávolítja a néptől idegen vezetőket, de nem ellensége a konszolidációnak. [...] Az anarchisztikus, szélsőséges események egyáltalán nem jellemzőek a megmozdulásokra, de számuk az értelmetlen ellenállással, huzavonával párhuzamosan nő.”<sup>57</sup>

55 A forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. Összeáll. Gremuska Pál. In: Évkönyv. III. 1994. Bp. 1994. 197–219.

56 Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár 867. f. L-182.

57 Idézi: *Litván Gy.*: i. m. 34.

Az események helyszíne október 28-a után megváltozott: átkerült az utcáról a falak közé – nyílt térből a zártba.

Az első napok nagy tömegeit mindenekelőtt az antisztálinizmus és a függetlenségi vágy mozgatta, a második hét tömegei – nem feledkezve meg a fentebbi két alapkövetelésről – az új közösségi, társadalmi együttélési formák hagyományokra épülő megteremtését tartották a legfontosabbnak. A felvonulások ideje lejárt, eljött a többnyire a közvetlen demokráciát gyakorló miniparlamentek ideje. A tömegek szerepét a csoportok vették át. Az utca visszanyerte megszokott funkcióját: immár nem demonstrációs fórum volt elsősorban. A belső, zárt tér – gyűlések tartására alkalmas terem – a forradalom második hetében az új rend alakításának legfőbb színhelye lett: itt születtek azok a forradalom helyi – települési és munkahelyi – sorsát meghatározó döntések, amelyeket a tanácskozásra összegyűlt kiválasztott és önként ajánlkozó közszereplők hoztak.

### ÉVA STANDEISKY THE CROWD IN 1956

The study examines the Hungarian revolution of 1956 from an aspect which has never been analysed before, i.e. the aspect of mass demonstrations, group manifestations. Mass demonstrations and group manifestations occurred in every phase of the revolution. In the first days processions, protest meetings were frequent, then mass rallies and group meetings became general. This process was in close connection with the incipient consolidation of the revolution: following the overthrow of the old power and the secure acceptance of the claims the emphasis shifted toward restoring order, organizing local authority in accordance with the new circumstances.

The author differentiates demonstrating mass from agoral gathering. According to her, the demonstrating mass includes generally peaceful marching, usually accompanied by removal of symbols of the overthrown communist power, and mass manifestation turning into violence (demolition, lynching). She illustrates it with several examples.

Local rallies legitimized the local revolutionary organizations replacing former public administration. Agoral gatherings meant most of all indoor meetings, where the participants chose spontaneously and directly their leaders and delegated their representatives into the local revolutionary organizations.

The essay treats with the relation of the mass and the leaders: it presents the mechanism of the selection of leaders, and demonstrates the different revolutionary leader types with examples.

PALASIK MÁRIA

## Az értelmiség az értelmiségről – a politikai rendőrség iratai alapján

Az állambiztonsági szervek fennmaradt iratai között különleges műfajt képviselnek az úgynevezett ügynökjelentések, ezen belül is azok, amelyeket értelmiségiek írtak. E jelentések többsége élvezhető stílusban, jó helyesírással, időnként kifejezetten szép kézírással készült. Ha – nehezen bár, de – eltekintünk attól a tényről, hogy a jelentések többségükben egy-egy témakörrel, személyről vagy társadalmi csoportról a politikai rendőrség megrendelésére készültek, és csupán az irat információértékét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ezekből betekintést kaphatunk a Kádár-rendszer közsférájának nem nyilvános csatornáiba és a magánszféra mindennapjaiba. A történész – az iratoknak ezt a típusát elemzésnek alávetve, és félretéve személyes rosszérzését – hallatlan kincshez juthat a hétköznapiok történetének feltárását tekintve az 1956-os forradalomtól egészen a rendszerváltásig. Mivel a betekintés ezekbe az iratokba némileg a „kukkoláshoz” hasonlít, mindvégig tudatában kell lennünk annak, hogy voltaképpen illetéktelenek vagyunk, illetve szegyenkezésünk sem túlzás azon személy helyett, aki papírra vetve megörökített bizonyos történéseket és pillanatokat. Olykor pedig – az olvasásba belefeledkezve – egyszerűen elveszti a jelentőségét az, hogy amit kézben tartunk, mégiscsak besűgás terméke. Ezek a források mindenképpen kordokumentumok, forráskritikával kezelve hihetetlen tárházát alkotják a 20. század második fele társadalomtörténetének.

E munka során – az egyes ügynökök esetében – szándékosan nem tértem ki arra a – különben állandóan felvetődő – kérdésre: hogyan, miért vállalta az adott ügynök az állambiztonsági szervekkel való együttműködést, illetve hogyan történt a beszerzése. Ezt meghaladva a tanulmány célja az, hogy bemutassa: hogyan lehet hasznosítani az ügynökök által készített jelentéseket a társadalomtörténet-írás számára, mit árulnak el ezek a jelentések a jelentőikről és azokról az emberekről, akiket meg kellett figyelniük. A tanulmányban végig – tudatosan – az ügynökök fedőnevét és eredeti foglalkozását jelöltem meg azonosítóként.

## Az értelmiség, aki jelentett

A jelen esettanulmány tárgyául olyan hálózati személyek jelentéseit választottam, akiknek többsége titkos megbízott (tmb.) volt.<sup>1</sup> A jelentéseket készítőik foglalkozása alapján választottam, így a jelentők személye bár érdekes, de nem releváns a tanulmány célkitűzése szempontjából. Ezért itt akkor sem nevezem meg őket, ha valódi nevük más publikációkban már nyilvánosságra került. A kiválasztásukkor csupán arra ügyeltem, hogy a vizsgáltak között különféle értelmiségi foglalkozások – tág értelemben véve az értelmiségi kategóriát<sup>2</sup> – legyenek képviseltetve, a műszaki értelmiségtől a humán értelmiségig.

A hálózati személyek között volt olyan, aki több mint negyed évszázadon keresztül teljes kötelességtudattal írta jelentéseit. Nem ingott meg, nem tett fel kérdéseket, hogy ugyan meddig kell „együttműködni”. Szinte gépként mindenről igyekezett információt szerezni, amiről elvárták. Időközben még a fedőneve is megváltozott, de jelentései végig mérnöki pontosságot tükröznek, precízek, érdelemmentesek.<sup>3</sup> Ugyan – ahogyan a 6-os kartonján szerepel – „pressziós alapon” szervezték be 1952-ben, de az évek folyamán ez valószínűleg elveszítette jelentőségét: ő maga szakmai útjaival bejárta a világot, közben pedig egyetemi és vállalati karriert épített.

A beszervezettek közül többek az 1956-os forradalomban való részvételük miatt voltak megzsarolhatók. Ennek egyik típusát képviseli az a színész, aki 1957 novemberétől három éven keresztül fecsegett barátairól, ismerőseiről, mondhatni rosszindulatúan kibeszélve mindenkit, a színházigazgatójától a fogorvosáig.<sup>4</sup> A másik típus tele önmarcangolással állt az állambiztonsági szervek szolgálatába. A történést például megzsarolták a saját feljegyzéseivel, amelyeket a forradalom alatt készített az események kronológiájáról, illetve olyan tézissort állított fel, amelyben az 1956 októberében–novemberében történeteket forradalmi eseményekként értékelte.<sup>5</sup> Már az első találkozóra – 1962 januárjában – úgy ment el, hogy kifejezte kételyeit az együttműködéssel kapcsolatban, hozzátéve, a legnagyobb lelkiismeret-furdalást az okozza számára, hogy feleségének – akivel

1 A hálózati személy az állambiztonsági hálózat tagja, a hálózat az állambiztonsági szervek titkos segítőitársainak összessége volt. Tagjai a szervekhez fűződő munkakapcsolatuk alapján minősíthetők (ügynök, titkos megbízott, titkos munkatárs, informátor). *Kenedi János*: Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. I–II. Bp. 1996., II. 417.

2 Az értelmiség fogalmának értelmezései közül jelen esetben legalkalmasabb a statisztikai fogalommal dolgozni, amely szerint az értelmiség meghatározott tudással rendelkező, meghatározott foglalkozású emberek csoportja, akiknek vannak közös érdekeik, a jövedelem szintje és a foglalkozás társadalmi presztízse a legtöbb esetben kapcsolódik az egyetemi diploma megszerzéséhez. Ugyanakkor vannak olyan értelmiségiek is – újságírók, színészek –, ahol a felsőfokú végzettség nem feltétel.

3 „Tihanyi Károly” jelentései. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.2. M-36 184–36 184/3. „Tihanyinak” négy dossziéja van.

4 „Cyrano” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-17 376.

5 „Békés Gáspár” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-22 533.

minden gondolatukat kölcsönösen megosztják – nem beszélhet erről a kapcsolatról. Összesen alig több mint egy évig tudták rávenni az együttműködésre. Ő egyszerűen úgy hátrált ki ebből a nem kívánt kapcsolatból, hogy bevallotta, nem tudta magában tartani szervezése tényét: elmondta azt a feleségének, sőt arra is fény derült, hogy egyes feladatokat a felesége bevonásával hajtott végre, valamint hogy a szervezését két olyan személynek is elmesélte, akiről jelentéseket kellett írnia.<sup>6</sup>

Nem tudjuk, hogy a műfordító, irodalomkritikus egyetemi tanárt mivel tudták rávenni az együttműködésre 1969 júniusában.<sup>7</sup> Bár a 6-os kartonján az áll, hogy „hazafias-fokozatos” alapon történt a szervezése, gyakorlati tevékenysége ennek ellentmond. Informátorként rendszeresen megjelent a „Csinos” fedőnevű konspirált (K) lakáson, de a találkozókat megörökítő tisztí jelentésekből tudjuk, hogy ezekről a találkákról többnyire idő előtt elsietett, vagy eleve húzta-halasztotta azokat, hol elfoglaltságára, hol soron kívüli televíziós szereplésére, de volt olyan, hogy a családja nyaralására hivatkozott. Végül négy év után megtagadta az együttműködést.

Az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* (ELTE) történelem szakos egyetemi hallgatója<sup>8</sup> – aki magát következetesen harmadik személyként és saját maga által megfigyeltként írja le – és az ELTE magyar szakán végzett főiskolai tanársegéd<sup>9</sup> egyaránt hazafias alapon jelentett titkos megbízottként. Ezt jelentéseik is visszatükrözik: nincs bennük visszafogottság, legyen szó bármilyen feladról, odaadással hajtották végre. Az előbbi a hetvenes évek második felében, míg az utóbbi a nyolcvanas évek közepén ténykedett.

A színikritikus több mint 14 évig működött együtt az állambiztonsági szervekkel titkos megbízottként.<sup>10</sup> Ő volt a meggyőződéses idealista: reménykedett, hogy jelentései eljutnak a „jó királyhoz”, és az majd megfogadja az ő kultúrpolitikára vonatkozó tanácsait, amivel a magyar színházi élet felemelését kívánta elérni.

A bölcsészdiplomás, a *Színház- és Filmművészeti Főiskolára* járó leendő filmrendezőről sem lehet tudni, milyen alapon szervezték be 1973-ban.<sup>11</sup> Próbált folyamatosan alkudozni, hogyan kerülhetne ki abból a hurokból, amibe beleszorult. Többedik próbálkozása után a legvégső érve az volt: rossz fényt vet a szakmai karrierjére, ha beépül azok közé, akiről a jelentéseit várják. Nem is bíztak benne igazán sohasem, de négy évig zajlott életének ez a drámai szakasza.

Voltak az értelmiségi ügynökök között olyanok, akik a hatalomnak üzentek. „Luzsnyánszki” jelentéseiben ostromozta a kultúrpolitika irányítóit: „a művészet adminisztratív irányítása lényegesen több óvatosságot, tapasztalatot és messzire való tervezni tudást igényel”; vagy máshol: „Fokozottabb mértékben hibáztatható az

6 Uo. 131.

7 „Firkász” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-34 459.

8 „Somlay Károly” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-38 434 és 3.1.2. M-38 434/1.

9 „Havasi Zoltán” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-41 773.

10 „Luzsnyánszki Róbert” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-37 960.

11 „Pesti” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-38 710.

adminisztratív irányítás fejtelensége és elvtelen ötletszerűsége, elvek nélküli szubjektivitása a magyar drámák esetében is” – írta a színházakról szóló esszéjében.<sup>12</sup>

A különféle művészeti ágak irányításáról szóló – 1965-ben készült – feljegyzésében már olyan tűréshatárokat feszegetett, amelyekkel – civilként – valószínűleg a megfigyelték táborában találhatta volna magát. A másik oldalról kifejtve azonban kötöttségektől mentesen és következmények nélkül leírhatta a következőket: „A mai jó és igaz, haladó művészet a legjobb értelemben véve »ellenzéki« művészet (az igazi művészet soha nem is lehet más), célja megváltoztatni a meglévőt és egy magasabb rendűt és tisztábbat állítani a helyére [...] Az irányítók rossz ízlése (az ízlés politikai, világnézeti kategória is) nagyban befolyásolja művészeteink fejlődését [...] Miután az irányításban főként a szubjektív elemek döntenek, kétséggé teszik ennek az irányításnak a jogosságát. Kérdéses, hogy a jelenlegi formák között nem kellene-e többet bízni a művészeti élet harcaira és a közönségre? Értem ezen azt, hogy a rossz és a hamis elvérzik a közönség körében vagy a kritikák alatt, vagy a jó művek hatásával szemben. Nem kellene-e nagyobb autonómiát biztosítani a művészeti területeknek, bízva abban, hogy az ellenséges tendenciák a napi harcban, viták és cikkek, ellenalkotások küzdelmében pusztuljanak el, s nem egy-egy adminisztratív gesztus következtében, amely nem pusztít el, hanem mártíromságot teremt és reklámot csinál.”<sup>13</sup>

Nyolc évvel később a filmrendező-hallgató ugyancsak üzenni vél a hatalomnak. *Színház a föld alatt. Holt színház – kulturális vákuum* címmel esszét írt a magyar színházi életről. Nagyon keményen fogalmazta meg kritikáját a fennálló színházak hivatalos műsorpholitikájáról, a légüres térről, amelyben dolgoznak, illetve a közönségnélküliség okairól. A különféle szoba-, stúdió- és amatőr-színházak kapcsán kifejtette, hogy nem betiltani kell a műsorukat, mert ettől válnak érdekessé. A betiltottság állapotában ezek több hívet szereznek, mint ha hagynák őket szabadon játszani – érvelt.<sup>14</sup>

A kultúrpolitikát bíráló színikritikus személyi kérdésekben is határozott volt. A kultúrpolitika irányítóinak megüzenve, vegyék el a kezüket Babarczy László színházi rendezőről, aki akkor még csak 29 éves volt, de ő nagyon tehetségesnek tartotta: „Meggyőződése, hogy Babarczy a magyar rendezői kar egyik legműveltebb, legsokoldalúbban felkészült tagja, aki jelenleg az »eszményi« tudású színházi szakember. Eddigi rendezései (Hochhuth, Brecht, Gorkij, Molière) olyan elkötelezett, társadalmilag izgatott, egyszersmind felelősségteljes előadásokat mutattak, amelyek kíváncsian igyekeznek beleszólni – természetesen művészi módon – a társadalom ügyeibe” – írta jelentésében.<sup>15</sup>

De más formájával is találkozunk az üzeneteknek. A főiskolai tanársegéd jelentésében azt feszegette, hogy támogassák művész kollégája lakáskérélmét, mert ha a városban állandó jelleggel letelepedhetne, és nem kellene hetente a

12 „Luzsnyánszki Róbert” jelentései. I. h. 1965. júl. 19. 69. és 71.

13 Uo. 1965. dec. 2. 79.

14 „Pesti” jelentései. I. h. 5–19.

15 „Luzsnyánszki Róbert” jelentései. I. h. 1970. jan. 8. 180.

Pest megyei községbe hazautaznia, ahol a családja él, ez a „családegyesítés” elősegítené szakmai előmenetelét, teljesítményét.<sup>16</sup>

Aki egyszer segített, más alkalommal, más embernek árthatott is. Történt, hogy 1985 januárjában a főiskolai tanársegéd összetalálkozott egy régi ismerőssel. Szó szót követett és kiderült, hogy az ismerős ismerősei disszidálni készülnek: „az USA-ba utaznának, ez ott meg van beszélve. Lakásukat, amit a szülők-től kaptak, eladták, a pénzen ékszereket vásárolnának. A meghívólevél – Angliából – nem érkezett meg. Ezért most sürgősen befizetnének egy nyugati IBUSZ-útra, mert a lakásból február 1-jével ki kell költözniük” – adta tovább az információt jelentésében. A tmb. teljes mértékben visszaélt a gyanútlan informátor bizalmával, a „tervét” viszont túlteljesítette, mert a titkosszolgálat nem bízta meg azzal, hogy ilyen típusú információt kell szereznie. A jelentést értékelő rendőrfőhadnagy szerint: „a tmb. jelentése értékes, mert azonosításra alkalmas módon ír le egy fiatal budapesti, értelmiségi házaspárt, aki[k a] külföldre utazás és külföldön tartózkodás szabályainak kijátszásával a hazatérés megtagadásának előkészületét valósították meg”.<sup>17</sup>

Az ügynökök között kifejezetten rosszindulatúan pletykálkodóval is találkozhatunk. „Cyrano” nem bírta magában tartani egy még 1956. júliusi történetet, ami azzal kezdődött, hogy úgynevezett színészhajó ment Bécsbe. A tmb. leírta, hogy V. a kiszállás előtt a szocialista színháztudományról tartott a kollégáinak előadást, de az ügynökkel bizalmasan közölte, hogy nála 10 000 forint, a felesége alacsonyabbjében pedig 300 dollár és jelentős összegű schilling van. Majd méltatlankodva hozzáfűzte: a házaspár öt tömött bőrönddel megrakodva érkezett vissza a hajóra, és a vámon még csak át sem vizsgálták őket.<sup>18</sup>

Más alkalommal ugyanez az ügynök a magánszférát vette górcső alá: „Déryné és Cséri Lili azt beszélték, hogy Háyné külföldről rengeteg pénzt kap, nyilván nem csak a maga céljaira, de ebből senki nem lát semmit, mert Benjámin a gyerekeivel együtt éheznek, míg Háyné két drága bundát csináltatott, kifestette a lakását, és egy szobát átalakított falépítéssel, és az egész szoba gyönyörű faburkolattal, könyvtárpolcokkal van bevonva. Hatásával csináltatta a darabonként 650 forintos kombinékat és minderre, ami kb. 80 000 forintot is kitesz, azt mondja, ingyen csinálják. Mikor Háyné megjött, ugratni kezdték ebben a kérdésben. Végül Háyné elismerte, hogy hát azért segítik őt, mert a kocsiját 40 000 forintért adta el, a lányfalui villából az utolsó szögig mindent odaadott az oda beutalt megyei titkár. Itt Cséri Lili megkérdezte, hogy akkor miért gazemberezi le ezt az embert folyton, ha ilyen rendes volt.”<sup>19</sup> Az élc középpontjában Hágy Gyula – a Rákosi-korszakban minden erkölcsi és anyagi elismerést megkapott, majd Nagy Imre oldalára állt – író felesége állt, aki nagyvilági életmódjával kitűnt a többi írófeleség közül, s akinek férjét 1956-os tevékenysége miatt elítélték.

16 „Havasi Zoltán” jelentései. I. h. 1984. júl. 4. 15.

17 Uo. 1985. jan. 16. 55–56.

18 „Cyrano” jelentései. I. h. 1958. febr. 17. 134.

19 Uo. 1958. júl. 13. 185.

De az is előfordult, hogy a hálózati személy jóindulatúan magyarázta az állambiztonsági szervekkel általa megfigyeltetett személy politikai magatartásának okait. „Tihanyi” tmb. feladatául kapta, hogy készítsen jelentést egy volt évfolyamtársáról, aki az első, a Műegyetemen diplomát kapott gépészmérnöknek közé tartozott. Az egykori évfolyamtárs, akivel különben jó kapcsolatokat ápolt, az Elektromos Művek próbaállomásának volt ekkor a vezetője. „Tihanyi” a következőket írta róla jelentésében: „a Műegyetemen az 1940-es évek végén egy haladó gondolkodású női hallgató volt [...] A politikai állásfoglalása kifejezetten haladó volt [...] a Szociáldemokrata Pártból át lett igazolva a Kommunista Pártba, illetve a Magyar Dolgozók Pártjába 1948-ban, és azután tagrevízió alkalmával, mint polgári származású és mentalitású személyt az akkori – hát ultraradikálisnak mondható – műegyetemi fiatal kommunisták javaslatára kizárták. Ez a körülmény az ő politikai állásfoglalását, magatartását kedvezőtlenül befolyásolta.” A tanulság, amit levont ebből, hogy tulajdonképpen „nem szabad politikával foglalkozni az embernek [...] ő, akinek üldöztetésben volt része az 1945 előtti időszakban, őrajta ilyen ostor csattant és – általában cinikusan fogta fel a következő időszakot.”<sup>20</sup>

Az ügynökök többsége kétségkívül ártalmas volt a környezetére: ha szerette volna, sem tudta elkerülni, hogy ne jelentsen barátairól, családtagjairól, ismerőseiről. „Békés Gáspár” tartótisztje jegyezte fel 1962. május 8-án: „Szesztay Andrással kapcsolatban olyan vallomást tesz, amely arra enged következtetni, hogy Szesztay illegális, ellenséges tevékenységet fejt ki, mindenekelőtt az egyházi területen.” Szesztay fiatal szociológus-szociográfus, Bibó István tanítványa és tisztelője volt. „Békés” ezt jelentette róla: „Számomra Szesztay a forradalmi értelmiség református, keresztényszocialista részének volt kissé zavaros fejű képviselője, én pedig számára a forradalomhoz »hú marxista értelmiség« egyik képviselője voltam.”<sup>21</sup> Az akkor még a 20. életévét sem betöltött Szesztay gyakran járt fel „Békésék” lakására – elsősorban a feleségét kereste, hogy szociográfiai munkájával kapcsolatban tanácsokat kérjen tőle.<sup>22</sup> „Békés” 1962. május 8-i jelentésében leszögezte: „feleségemmel való beszélgetéseim során többször is megállapítottuk, hogy nekünk is van, talán nem is csekély szerepünk abban, hogy Szesztay még nem ül.” Egy jó évvel később, 1963. október 24-én Szesztay barátaival együtt, szüleinek Villányi úti lakótelepi lakásán megalakította a *Nemzeti Kereszténydemokrata Munkáspártot*. Erről már „Békés” nem jelenthetett, addigra kizárta magát a hálózatból, de az biztos, hogy beszámolóival szerepet játszott abban, hogy a politikai rendőrség figyelme ráirányult Szesztayra.<sup>23</sup>

20 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1969. febr. 12. 199–200.

21 „Békés Gáspár” jelentései. ÁBTL 3.1.2. M-22 533, 55.

22 Kenedi János: A szavahihetőség és Lovas István. II. Élet és Irodalom 2001. máj. 18. 4–5.; Szántó Miklós: A magyar szociológia 1960 és 1968 között.

Ld. <http://www.socio.mta.hu/mszt/19953/szanto.htm>; Évforduló, Szesztay András.

Ld. <http://www.nemzetisegek.hu/repertorium/2006/05/Bar14.pdf>. (2008. szept. 23.).

23 Szesztay Andrást 1964-ben államellenes összeesküvés vádjával letartóztatták, másodrendű vádlottként állt a bíróság előtt. Első fokon hat, másodfokon négy év letöltendő börtönrre ítélték.



## Mi foglalkoztatta az értelmiséget, akiről jelentettek?

A jelentésekben mindaz tükröződik, ami az értelmiséget foglalkoztatta. Szóba került minden: a forradalom és a megtorlás, a jövőkép, külpolitikai jellegű témák – a Hruscsov elleni puccs 1957-ben, a kubai válság, az 1968-as csehszlovákiai események – éppen úgy, mint a belpolitikaiak – például Marosán György lemondatása, az 1968-as új gazdasági mechanizmus, az 1970-es évek végétől magánlakásokon szervezett előadássorozatok, azaz a „repülő egyetem”, avagy a tudományos-technikai forradalom vívmányai. Az elemzés tárgyaként többségében azokra az eseményekre történő reakciók bemutatását választottam, amelyek a korszak köztörténetéből szélesebb körben ismertek.

### *A forradalom visszhangja és utóélete*

Időnként érdemes filológiai elemzésnek is alávetni a jelentéseket. Maga a szóhasználat is világnézetet tükröz. „Tihanyi Károly” jelentéseiből például – a *Budapesti Műszaki Egyetem* (BME) oktatóinak szavait szó szerint visszaadva – kiderül, hogy a tanárok 1957 februárjáig forradalomnak nevezték az 1956. október 23. és november 4. között történeteket. Majd február után ezt felváltotta az „októberi események” vagy a „sajnálatos októberi események” szófordulat – miközben az ügynök a kezdetektől következetesen az „ellenforradalom” elnevezést használta akkor, ha a saját észrevételeit fűzte a témához.<sup>24</sup>

A Műegyetem oktatói beszéltek arról, hogy 1957. augusztus 20-án a Kisújszálláson rendezett alkotmány napi ünnepségen hatalmas tömeg vett részt, s ott volt Kádár János is, aki az ellenforradalomról beszélt. Volt oktató, aki kifejtette: öt hónappal korábban nem tudta volna elképzelni „az ilyen mértékű tömeggyűlést”. Szerinte ennyi embert nem lehet presszióval mozgósítani, s május 1-jén is azok vonultak fel Budapesten, akik akartak.<sup>25</sup>

A forradalom évfordulóitól mindig tartott a hatalom. Az 1957. október 21-ei műegyetemi hangulatjelentés szerint október 23-ra nem várható semmiféle zavar, esetleg Nyugatról átdobott ügynökök provokálhatnak majd terrorcselekményeket. A büfé egyik felszolgálónője arról mesélt a vendégeknek, hogy az egyetemen civil ruhás nyomozók vannak, sőt ott is laknak. Erre a tartótiszt intézkedési javaslata az volt, hogy a felszolgálónőt el kell bocsátani és biztonsági őrizetbe kell venni.<sup>26</sup>

<sup>24</sup> „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. I. k. 184.

<sup>25</sup> „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. I. k. 1957. szept. 13. 123.

<sup>26</sup> Uo. 145–146. A büfé alkalmazottjáról nem találtunk információt a Műegyetemen. A Rektori Hivatal iktatókönyveiben nem szerepel a neve, a BME Személyzeti osztályának anyagai 1966-tól vannak meg a BME Levéltárában. A Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság személyzeti anyagainakban sem találtuk meg a rá vonatkozó iratokat. Az eddig feldolgozott iratokban az ÁBTL-ben

A jelentésekből képet kapunk arról, hogy milyen terveket szőtt a jövőről a fiatal humán értelmiség egy csoportja a forradalom után. Ez egyúttal árulkodik naivitásukról, hiszen éppen azt avatták be bizalmukba, aki elárulta őket, azzal kötöttek barátságot, aki a forradalom után az állambiztonsági szervek parancsára közelített feléjük – ráadásul egy, a közvéleményben jobboldalinak titulált személlyel konspiráltak. Az egyik ilyen történet Litván György, Hegedűs B. András és „Cyrano” tmb. története. „Cyrano” az egyik Litván Györggyel és Hegedűs Andrásal – különben Litvánék Luppá-szigeti nyaralójában – folytatott beszélgetéséről jelentette, hogyan fejtette ki Hegedűs B. András azt, mi a teendő: „egy adandó alkalommal a Sz.-féle emberek<sup>27</sup> előtérbe helyezésével”. Hegedűs szerint csoportjuk az elvi irányítása mellett arra is vigyázna, hogy a Szovjetuniót nehogy ismét pánikba ejtsék, vagy presztízsén nehogy csorbát ejtsenek. Azután Litván „több gunyoros és »pesszimista« megjegyzésére Hegedűs és felesége [...] megállapították, hogy Litván ugyan nem hisz abban, hogy sor kerülhet rá, de legalább tudnunk kell egymásról, és felkészülten kell várnunk az adandó alkalmat, nehogy akkor a most már ezerszeresen kompromittált egyetemi ifjúság örületbe, vérfürdőbe fojtassa az adott lehetőséget, mert arra a SZU ismét csak az előbbi fegyveres elnyomással válaszolna. Márpedig a bosszúvágy az egyetemistákban és a munkásokban is rettenetes. A becsületes értelmiség pedig jobban – s joggal, kiábrándulván [a] Nyugatról és Déry–Németh, Háy-szerű hőseiből – kezd a kormányhoz közeledni.”<sup>28</sup>

Majd „Cyrano”, Bécset megjárva, 1958. szeptember 4-én beszámolt arról, hogy találkozott Litván György édesapjával, aki a forradalom után elhagyta Magyarországot és ott telepedett le. Erről a találkozásiról jelentette: az apa arra kérte, hogy „mondjam meg Gyurinak, húzódjék vissza mindentől, mert a nyugati lapok sokat írnak arról, hogy »azok a kiábrándult kommunisták, főleg fiatalok, akik a forradalom élesztői voltak, ma a legbiztosabb zálogai annak, hogy Magyarországon tovább tart a forradalom, és a legnagyobb titokban új vihar készül«. Szerinte ez biztos előkészítése egy újabb letartóztatási sorozatnak, és Gyuri még a közelébe se menjen olyan barátoknak, akik ilyesmire gondolnak.”<sup>29</sup> A „Cyrano” által szolgáltatott információknak is köszönhetően Litvánt és Hegedűst 1958. október 18-án letartóztatták.<sup>30</sup>

---

sem találtuk nyomát annak, hogy az őrizetbe vételre sor került volna. Köszönöm Batalka Krisztinának, a BME levéltárosának a kutatásban nyújtott segítségét.

27 Ez éppen magának a besúgónak az eredeti vezetéckneve.

28 „Cyrano” jelentései. I. h. 1957. nov. 15. 200.

29 Uo. 223.

30 A Mérei Ferenc és társai perben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával elítélték őket. Az 1959. ápr. 1-jén kihirdetett ítélet szerint Litvánt hat, Hegedűst két évre ítélték. Litván 1962-ben szabadult. Ld. még: *Litván György*: Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány. *Beszélő* 4(1999) 4. sz. 8–20.; <http://beszelo.c3.hu/99/02/09litv.htm> (2008. okt. 3.).

*A tudományos-technikai forradalom  
új találmányainak visszhangja a Műegyetemen*

1957 augusztusában a Szovjetunió sikeres rakétakísérletet hajtott végre egy addig ismeretlen eszközzel, az interkontinentális ballisztikus rakétával. Az új technikai találmány nagy visszhangot váltott ki a Műegyetem oktatóiban: „Nem lehet olyan véleményt hallani, hogy lekicsinyeljék a jelentőségét” – jelentette a tmb. Az egyetemen különféle magyarázatok forogtak arról, hogy miért a Szovjetuniónak és miért nem az Egyesült Államoknak sikerült elsőként a kontinenseket átszelő, nukleáris töltet hordozására alkalmas eszköz megalkotása. Volt olyan vélemény, hogy a szovjeteknek azért sikerülhetett mindez, mert a tervezésben olyan németek is részt vettek, akiket hadifoglyokként vittek a Szovjetunióba, de azóta felvették a szovjet állampolgárságot.<sup>31</sup>

Hasonló sikerárgazatnak bizonyult a szovjetek számára az űrkutatás, amely egyébként ugyanazt a rakétatechnikát alkalmazta, mint a hadászati hordozók: a háromlépcsős rakétát, amellyel 1957. október 4-én Föld körüli pályára állították az első mesterséges holdat, a Szputnyik-1-et. Az amerikaiakat sokkolta a hír, Teller Ede például így nyilatkozott: „nagyobb és fontosabb csatát veszítettünk el, mint Pearl Harbornál”. Az egyetem oktatói azt tárgyalták, hogy mi lehet az oka annak, hogy az amerikaiaknak a harmadik mesterséges bolygó-kísérletük is kudarcba fulladt. Volt, aki azt állította, hogy a kudarc „műkudarc”, és az agresszív körök így igyekeznek elterelni a figyelmet a háborús pánikról, valamint egyúttal nagyobb adóterhet róni az amerikai adófizetőkre.<sup>32</sup>

Az első ember a világűrben Jurij Gagarin volt. Az 1961. április 12-én végrehajtott felszállása és sikeres földet érése kapcsán az oktatók a tudományos-technikai teljesítmény elismerése mellett annak a félelmüknek is hangot adtak, hogy a „Szovjetuniót a siker nagyon elbizakodottá teheti”, és felvetették, vajon a nagy propaganda nem egy szovjet háborús készülődés szolgálatában áll-e. Ezzel kapcsolatban említést tettek egy, az egyetemen olvasható, a *Kommunista Ifjúsági Szövetség* által kibocsátott brosúráról, amely szerint az egyetemi hallgatóságon belül jelentős a pacifisták száma.<sup>33</sup>

*Mindennapi politizálás*

„Tihanyi” 1961. május 31-ei jelentésében beszámolt arról, hogy a Vácuum-technikai Intézet egyik mérnöke egy, a *Magyar Tudományos Akadémia* (MTA) egyik intézetében készült tanulmányt terjeszt az egyetemen. A tanulmány kimu-

31 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 1. k. 1957. szept. 13. 123.

32 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 1. k. 1957. dec. 11. 166.

33 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 2. k. 1961. ápr. 20. 130. Az amerikaiak Holdra lépésének egyetemi visszhangjáról (1969 júliusában) a tmb. nem tájékoztatott, mert akkor éppen egy hosszabb angliai turistaúton tartózkodott.

tatja, hogy Angliában az improduktív hivatalok és intézetek mértani hatvány szerint szaporodnak, ami azzal a következménnyel jár, hogy kevés számú dolgozónak nagyszámú „ingyenélőt” kell eltartania. A tanulmányt terjesztő mérnök hozzáfűzte: meglepő, hogy az írás megjelenhetett, mert szerinte az a magyarországi állapotokat tükrözi. A tartótiszt értékelése szerint az említett mérnök a „Fekete Hollók” illegális csoportnak<sup>34</sup> a tagja, és a tanulmányt szándékosan terjesztette.<sup>35</sup>

Ugyanebben a jelentésben „Tihanyi” beszámolt arról, hogy az egyetem egyik nagy befolyású professzorának – Benedikt Ottónak – a nyomására – aki a Szovjetunióban több évtizedig állt egyetemi katedrán –, a magyar vasút villamosításáról szóló politikai döntés után a magyar vezetők a Szovjetuniótól rendelték meg a vontató mozdonyokat. Hiába figyelmeztették a professzort a kollégák, hogy a Szovjetunió a vasúti mozdonygyártás területén lemaradásban van, sőt maga is a franciáknál és a nyugatnémeteknél érdeklődik nagyobb megrendelésről, mindhiába. A jelentésből megtudjuk, hogy a Szovjetunió a magyar mozdonyszállítási megrendelést ugyan visszaigazolta, a kérésnek mégsem tudott eleget tenni. A szovjet vezetés arra kérte a magyar partnert, hogy mozdonyokat és szabadalmat a Siemens, a Schneider, az AEG vagy a Krupp cégtől vásároljon; a költségeket pedig a szovjet fél fizette dollárban.<sup>36</sup> Valóban folytak a szovjet féllel tárgyalások mozdonybeszerzésről 1958-ban, de azok eredménytelenül zárultak. Ezért a *Magyar Államvasutak* egy nemzetközi csoporttól, amelyet a Siemens cég vezetett, vásárolt hét mozdonyt (V43), és egyúttal megvásárolta a hazai sorozatgyártáshoz szükséges licencet is.<sup>37</sup>

„Békés Gáspár” 1962. október 18-ai jelentéséből megtudhatjuk, hogy Marosán György menesztése az MTA Történettudományi Intézetben általában nagy meglepetést keltett. A tmb. máshonnan azt hallotta, hogy Marosánnak „azért kellett mennie, mert kevesellte a belügyi vonalon a törvénysértő ügyek lezárásaként végrehajtott változásokat”.<sup>38</sup>

34 1961. febr. 6-án egy éjjeli razzia során a rendőrség mintegy 100 papot és világi személyt vett őrizetbe, további 300–400 személy ellen rendőrségi eljárást folytattak le. A letartóztatottak többsége a „Fekete Hollók” fedőnevű klerikális ifjúsági mozgalom vezetője és tagja volt. A vád minden esetben államellenes összeesküvés volt. Az ügyszöveg több persorozat kapcsolódott, amelyekben a különböző katolikus közösségek tagjait összekeverték, összevonták a perekben, úgy manipulálva a tényeket, mintha az egymástól elszigetelt csoportok valójában egységes összeesküvést szerveztek volna. 1961 és 1972 között 22 egyházpolitikai pert tart számon a szakirodalom, amelyeket papok, volt szerzetesek és apácák ellen folytattak le. *Szabó Csaba*: A katolikus egyház Magyarországon a „hosszú hatvanas években”. *Rubicon* 15(2004) 10. sz. 61–66.

35 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 2. k. 132.

36 Uo. 134.

37 A magyar vasút krónikája a XX. században. MÁV Zrt. Szerk. Mezei István. Bp. é. n. 249.; *Dr. Heller György*: Fél évszázad a magyar vasút szolgálatában... Bp. 2001. 43–44. Arról semmilyen dokumentum nem szól, hogy mindezt a szovjet fél ösztönözte és fizette volna, és mivel a vásárlás licencszerződéssel együtt történt, még azt sem lehet mondani, hogy a cél ipari kémkedés lett volna. Köszönöm Frisnyák Zsuzsa és Perger Imre, a MÁV START Zrt. tanácsadójának a segítségét.

38 „Békés Gáspár” jelentései. I. h. 92. Marosán Györgyöt (1908–1992) 1962. okt. 11-én és 12-én tartott ülésén a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) visszahív-

A jelentések gyakran beszámolnak a munkahelyeken belüli konfliktusokról. Az egyik ilyen arról tájékoztat, hogy Gombás Pál professzort, a Fizika tanszék vezetőjét, a Fizikai Intézet igazgatóját támadták a Műegyetemen belül. Oktatási módszereit érte erős kritika, ugyanakkor egykori hallgatói később úgy emlékeztek rá, mint aki a tudomány legfrissebb eredményeit szinte azonnal igyekezett átültetni az oktatásba.<sup>39</sup> Tihanyi szerint mind a rektor, mind a dékán részt vesz a professzor ellen indított támadásban. A tmb. jelentése szerint két tanszéki oktató segíti Gombás munkáját: „igyekeznek ötleteket adni az [tan]anyag materialista ideológiával való átszövéséhez stb.”. Majd közli egy docens véleményét, amely szerint „Gombás nem olyan rossz oktató, hogy rászolgáljon azokra a támadásokra, amelyekben részesül”.<sup>40</sup> Mindezeket az információkat azonban Tihanyi tartótisztje nem tekintette operatív értékűeknek.

„Firkász” informátor egy 1969. május 12-én az *Egyetemi Színpadon A tények tisztelete* címmel lezajlott nyilvános kerekasztal-beszélgetésről számolt be a tartótisztnek, amelyen Mészöly Miklós, Kovács András, Sükösd Mihály, Almási Miklós és Konrád György vettek részt, témája pedig a film és az irodalom volt. Kifejtette, hogy a beszélgetés unalmas volt, gyakorlatilag egymástól független interjúkból állt. Szerinte sokkal szerencsésebb lett volna szóba hozni Konrád György akkortájt megjelent könyvét, *A látogatót*, a közéletben az erről kerekedett vita bizonyosan pezsdítően hatott volna magára a rendezvényre is. Elmondta, hogy a könyvről folyó vitába ő is szeretett volna bekapcsolódni, de Pándi Pál, a *Népszabadság* irodalmi rovatának vezetője azzal utasította el, hogy „ne vitatkozzon, mert az utóbbi időben már úgyis nagyon sok a sajtóban a vita”. „Firkász” erre azt válaszolta, hogy akkor, mint a lap olvasója, az olvasói rovatnak fogja megküldeni az észrevételeit, amit meg is tett. Azzal érvelt, hogy olvasta a könyv kéziratát, nagyon jó írásnak tartja: „Igaz, hogy tartalmában, témájában, stílusában meglehetősen nehéz, és a társadalom számára is komoly problémákat feszeget, de megtalálható benne a segíteni akarás és az előremutató erő” – fejtette ki Oravecz Ferenc rendőr-alezredesnek véleményét Konrád könyvéről.<sup>41</sup>

„Tihanyi” számolt be a következő – érdeklődésre számot tartó – ügyről. 1970 decemberében a *Ganz Villamossági Művek*be érkezett a Micafil–Zürich és a Brown–Boveri cégek magyar származású üzletkötője. A látogatás kapcsán a tmb. referált egy korábbi látogatás alkalmával történt esetről, amikor is a Ganz Művek

ta a Politikai Bizottságból, leváltotta KB-titkári posztjáról, kizárta a KB-ból is. Félreállítása a megtorlás korszakának végét és a Kádár-rezsim konszolidációjának kezdetét jelezte.

39 Antal János: Gombás Pál mint oktató. *Fizikai Szemle* 34(1984) 451.; *Füstöss László*: Arcképvázlat Gombás Pálról. *Fizikai Szemle* 46(2006) 127. Gombás Pál (1909–1971) fizikus 1944-től tanított egyetemi tanárként a BME-n, s 1950-től haláláig volt a Fizika tanszék vezetője. 1946-ban az MTA levelező, majd ugyanebben az évben rendes tagja lett. 1956. nov. 3-án távollétében megválasztották az Akadémia Nemzeti Bizottsága alelnökének, miközben 1949 novemberétől 1958 novemberéig, tehát megválasztásakor az Akadémiának is alelnöke volt. *Póto János*: 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle* 48(2006) 53–90.

40 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1967. jan. 14. 12.

41 „Firkász” jelentései. I. h. 1969. jún. 16. 5–6.

egyik vezetője nem fogadta el a svájci üzletkötő vacsorameghívását, arra a korábbi politikai döntésre hivatkozva, hogy az „üzleti ügyben Magyarországon tevékenykedő nyugatiakkal szemben tartózkodóbban kell viselkedni”. Ezt őszintén meg is mondta az üzleti partnernek. A meghívás visszautasításából akkor lett ügy, amikor az üzletkötő a gyár egyik – mellesleg nő – középvezetőjét hívta meg vacsorázni, aki annak ellenére, hogy „nagy kommunista” volt, a meghívást elfogadta. A svájci megkérdezte tőle vacsora közben: „Maga mer velem vacsorázni?” X-né visszakérdezett: „Miért ne?” Ekkor a meghívó elmesélte a korábbi visszautasítás történetét. Az asszony ebből ügyet csinált a gyárban, mármint hogy milyen belső információkat szolgáltatnak ki a munkatársak a nyugatiaknak. Következmenyként az érintett vezetőt fegyelmissel eltávolították munkahelyéről.<sup>42</sup>

A hálózati személy persze nem csupán helyi dolgokról, hanem országos politikai döntések helyi visszhangjáról is jelentett: „Az új gazdaságirányítási rendszer első érezhető intézkedését, az árrendezést környezetemben kedvezően fogadták. Valahogy mindenki úgy volt vele, hogy valamiféle nagy változásokra gondolt, amelyek a mindennapi életben már január elején komoly változásokat eredményez[nek] – elsősorban az életszínvonalat illetően. Feszültség volt érezhető, melyet az árrendezés feloldott, és mivel nagyobb mérvű árrendezést vártak, ezek a már ismert változások nem váltottak ki erős reflexiókat, hanem inkább megnyugvást.”<sup>43</sup>

### *Az ifjúság tudásszomja*

A mindennapok speciális politizálásához tartozott az értelmiségi fiatalok többnyire nem intézményi keretek között folyó „továbbképzése”. A hazafias alapon szervezett tmb. a „repülő egyetem”<sup>44</sup> és más értelmiségi csoportok összejöveleteit látogatta – hivatásszerűen. Mint az ELTE Bölcsészettudományi Karának hallgatója és az Eötvös Kollégium lakója sok diáktársát ismerte, a politikai rendőrség által készített fotók alapján azonosította, hogy ki vett részt az egyes – főként magánlakásokon tartott – összejöveteleken, alkalmanként a megváltozott helyszínről is előre tájékoztatta a politikai rendőrséget. Részletesen beszámolt Hanák Péter, Konrád György, Gombár Csaba, Tamás Gáspár Miklós, Jánossy Ferenc és Kósa Ferenc előadásairól, a hallgatóság kérdéseiről, illetve az elhangzottakkal kapcsolatban kifejtett véleményekről.<sup>45</sup> 1979. november 12-én egy Tűzoltó utcai lakásban Jánossy Ferenc közgazdász tartott előadást a kapitalista országok gazdasági visszaesésének következményeiről. A tmb. értékelésként megjegyezte, hogy az „előadásban barátom [vagyis az ügynök maga – P. M.] vé-

42 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1971. jan. 12. 264–265.

43 Uo. 1968. jan. 11. 114.

44 Az 1970-es évek végétől magánlakásokon szervezett előadássorozatok neve, amelyeket a rendszer az ellenzéki csoportosulások találkahelyének tartott és megfigyelt.

45 „Somlay Károly” jelentései. I. h. 2. k. 1979. nov. 14.

leménye szerint olyan jellegű kijelentésre nem került sor, amely egyetemi előadásokon nem hangozhatott volna el. A hallgatóság részéről volt egy bizonyos várakozás, amely főleg a szocialista gazdaság témakörét érintő kérdésekre vonatkozott, kuriózumokat, csemegéket vártak, erre azonban egyelőre nem került sor [...] Provokatív jellegű kérdés, közbeszólás nem volt.”<sup>46</sup>

Ugyancsak részletes beszámolót kapunk az ELTE Budaörsi úti Kollégiumában 1979. november 20-án *Művészek – Társadalom – Tudósok Fóruma* címmel zajlott rendezvényről. A vitaesten Csoóri Sándor, Gombár Csaba, Konrád György és Kósa Ferenc válaszolt a fiatalok kérdéseire. Többen vitába szálltak Konrád Györggyel, aki a Szelényi Ivánnal közösen írt, addig és még sokáig csak szamizdatban terjesztett könyvük (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*) fő megállapításait ismertette.<sup>47</sup> A fiatalok kifejezték kétségüket aziránt, hogy az értelmiség osztállyá tudna válni, vitatták az értelmiség státuszát és osztályjellegét. És hogy még milyen témák izgatták ekkor az egyetemi ifjúságot? A következők: az ellenzéki értelmiség helyzete, a határon túl élő magyarok, elsősorban az Erdélyben élők helyzete, s végül Bibó István életműve. Gombár Csaba kifejtette, hogy „Bibó Istvánt a 20. század legjelentősebb magyar polgári gondolkodójának tartja, és ennek kapcsán annak a reményének adott hangot, hogy Bibó műveit széles körben olvashatják Magyarországon.”<sup>48</sup> Gombár előadásának aktualitását az is adta, hogy Bibó István pár hónappal azelőtt, 1979 májusában halt meg.

### *Az 1968-as csehszlovákiai események*

Mind a műszaki, mind a humán értelmiséget egyaránt foglalkoztatták az 1968-as csehszlovákiai történések. „Tihanyi” szerint „a csehszlovákiai eseményekkel olyan mértékben foglalkoznak, amilyenre az utolsó években még nem volt példa. Elég általános az a megnyilvánulás, hogy kár, hogy idáig fajultak az események, más és más hangsúlyt adnak viszont annak, hogyan kommentálják azt: miért kár az eseményeknek ez a fordulata.” A *Ganz Villamossági Művekben* hangzott el, hogy „szerencsétlen ország vagyunk, hogy ilyen eseményekbe bele-

46 Uo. 39.

47 A kézirat 1974-ben készült el, az állambiztonsági szervek ekkor lefoglalták, a szerzők ellen államellenes izgatás címén eljárást indítottak. „Ügyészi figyelemztetésben részesítették őket, és egyben tájékoztatták arról, hogy családotul kivándorolhatnak. Szelényi élt a lehetőséggel, Konrád maradt, és a belső emigráció életformáját választotta. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* elrejtett és kicsempészett kézírata több nyelvre lefordítva nyugati kiadóknál jelent meg, és mindmáig számos egyetemen ajánlott olvasmány.” Ld. <http://www.konradgyorgy.hu/> (2008. okt. 5.). A könyv Magyarországon 1989-ben jelenhetett meg a Gondolat Kiadónál.

48 „Somlay Károly” jelentései. I. h. 2. k. 43. Gombár már valószínűleg tudhatott a készülő Bibó-émlékkönyvről, amely 1980 októberében készült el. Eredetileg nem szamizdatnak szánták, de a kiadást – az MSZMP KB beavatkozása következményeként – a Gondolat Kiadó visszautasította. Ld. *Murányi Gábor*: A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés. Egy ismert-ismeretlen dokumentum a Bibó-émlékkönyvről. Élet és Irodalom 2005. okt. 21. 11–18.

keveredünk”. Többek szerint a „világközvélemény előtt” a magyarok tekintélyét a jelenlegi katonai akció ugyanúgy le fogja járatni, mint az 1938-as, 1940-es bevonulások, vagy az újvidéki események. Kiderül a jelentésből, hogy a Ganz gazdasági igazgatója nem rendelkezett friss információkkal, annak ellenére, hogy a rádió már augusztus 21-én reggel beszámolt a magyar csapatok részvételéről. Ő ugyanis az e napon kelt jelentés szerint úgy tudta, hogy az akcióban csak szovjet, német és lengyel csapatok vesznek részt. Szerinte Kádárnak az üggyel kapcsolatban bölcs volt az előrelátása, hogy igyekezett jó kapcsolatot teremteni Dubčekkal, és „patronálgatta” *Csehszlovákia Kommunista Pártját*. Majd hozzáfűzte: „most pedig ugyancsak ügyesen csinálta azt, hogy mi kimaradunk, ha két nappal később kapcsolódunk be, az is sokat számít a világ előtt”.<sup>49</sup>

Egy műegyetemi professzor elmondta, hogy külföldi források szerint Ludvig Svoboda csehszlovák államfő kijelentette: ő nem hívta be a *Varsói Szerződés* csapatait, de nyugalmat kér. A professzor véleménye szerint, ez várható volt. Szerinte Csehszlovákia stratégiai helyzete nem engedheti meg azt, hogy kísétáljon a *Varsói Szerződés*ből. „Ami minket illet, elég nagy pechünk, hogy mint minden slamasztikában, ebben is bent kell lennünk, de 1000 éves történelmünk folyamán ezt megszokhattuk.”<sup>50</sup>

Megtudhatjuk azt is, hogy a Ganz-gyárban a vezető beosztásúak részére eligazítás történt. Felhívták a figyelmüket a nyugodt légkör biztosítására, az esetleges rendezavarások határozott letörésére.

„Luzsnyánszki” sem tudta szó nélkül hagyni a csehszlovákiai eseményeket. Kifejtette, hogy „ha a közvéleményben derűről lehet szólni, az csak akasztófahumor. Mindenkit megrendített és elkeserített a beavatkozás szükségessége. A párttagok lelkiismereti konfliktus elé kerültek, hiszen tájékozottságuk szinte kizárólag a Szabad Európa vagy a nyugati adások információközlésére voltak utalva [sic!], valamint az előzmények, a közelmúlt biztató hangjai, az ágcsernyői és a pozsonyi találkozó biztató sikere, de még az augusztus 20-i ünnepi beszédek is az ellenkezőjét látszottak mutatni. Beavatkozni egy másik – testvéri – ország ügyébe, egy kommunista párt és egy szocialista kormány ellen hadsereget mozgósítani – ha nem lehet nyilvánosságra hozni azoknak a személyiségeknek a nevét, akik sürgősszerűnek tartották a fegyveres beavatkozást – olyan kétségek közé állítják az embert, amit nehezen tud elszámolni a lelkiismeretével. A napok óta tartó feszültség izgatottan él az emberekben [sic!], akik nem látják kimenetelét és megoldási lehetőségét a helyzetnek.” Megnyugtatósképpen még hozzáfűzte azt is, hogy háborús pánik, felvásárlási láz, hisztéria nem keletkezett. Érzése szerint a csehszlovák ügyek csupán az értelmiség centrális problémájává váltak, szerinte az ország nagyobb részét túlságosan elfoglalta a táncdalfesztivál „izgalmas problematikája”.<sup>51</sup> Pedig valójában országszerte aggódtak az emberek: egyrészt a katonának behívott fiaik miatt, másrészt féltették a békés mindennapokat.

49 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1968. aug. 21. 163.

50 Uo. 164.

51 „Luzsnyánszki Róbert” jelentései. I. h. 1968. aug. 24. 960, 149.



Három nap múlva újabb információhoz jutunk „Luzsnyánszki”-tól a humán értelmiség reakciójáról: „az írók nem jelentkeznek a szerkesztőségben, hallgat a telefon, senki nem akar verset, novellát, cikket adni: nem visszautasítás ez vagy akár csak irodalmi sztrájk, hanem riadt és megrémült némaság. Visszavonulnak és nem kívánnak közszereplést vállalni ezekben a napokban, s ha bizonytalanságérzetből, gyávaságból, lapulásból teszik ezt – mint ahogy nyilván ez is latba esik a motívumok között némelyiknél – akkor is jellemző.” A másik tünet szerinte, hogy a törzskávéházak alapközönsége megritkult. „Ha találkozni kell, inkább másik, kevésbé látogatott eszpresszóba, cukrászdában adnak óvatosságból randevút. Nem mintha nem azt lehetne hallani ott is az asztalok mellől, hogy [...] »Prága«, [...] »az oroszok« [...], hanem mégis biztonságosabban érzik magukat.”

Majd kifejezetten arra tért ki, hogy a kommunisták hogyan moralizálnak, milyen dilemmákat fogalmaznak meg: „Vajon mit jelent a párthoz és a Szovjetunióhoz való hűség: egy ügyhöz és egy eszméhez kell hűnek lenni, vagy egy pártvezetéshez? És a Szovjetunióhoz való hűség vajon jelentheti-e azt, hogy a mindeki vezetőséghez kell hűnek lenni?”<sup>52</sup>

Érdekes összehasonlítani a műszaki és a humán értelmiség reakcióját. Míg az előző a Felvidék 1938-as és Erdély 1940-es megszállásával hozta összefüggésbe, sőt volt, aki az ezeréves magyar történelem kudarcsorozatába illesztette bele a történeteket, addig a humán értelmiségnek egyfajta rémület fagyott az arcára, ezért inkább hallgatott és várt. Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy a humán értelmiség – foglalkozásánál, hivatásánál fogva – mindig kiszolgáltatottabb a hatalomnak, mint a műszakiak.

### *Az értelmiség félelmei*

Simonyi Károly professzorral „Tihanyi” több jelentése foglalkozik. Simonyi volt az, aki 1948-ban a Műegyetem soproni Fizika-elektrotechnika tanszékére kerülve megépítette az első magyar magfizikai részecskegyorsítót, amiért Kossuth-díjat kapott. 1952-ben alapítója és vezetője volt a BME-n az Elméleti villamosság-tan tanszéknek. A jelentés szerint „nagy tudású, széles látókörű, sokoldalú ember [...] Érdeklődéssel kíséri a tudományos és művészeti élet lényeges kérdéseit, foglalkozik vallási és filozófiai kérdésekkel”.<sup>53</sup> Más alkalommal a tmb. arról számolt be, hogy 1956 után négy-öt éven keresztül nagyon erősen foglalkoztatta a Jánossy Lajos atomfizikussal kialakult konfliktusa.<sup>54</sup> Ez utóbbi konfliktus még 1956-ra nyúlt vissza, amikor is a Központi Fizikai Kutatóintézetben (KFKI) Simonyi professzor lett a forradalmi bizottság elnöke, és – műegyetemi állása mellett – ugyanekkor az intézet igazgatóhelyettese is volt. 1957-ben a központi direktíváknak megfelelően a KFKI pártszervezete azt az álláspontot képviselte,

<sup>52</sup> Uo. 1968. aug. 27-ei jelentés. 151.

<sup>53</sup> „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1967. máj. 10. 34.

<sup>54</sup> Uo. 1969. febr. 12. 197/1.

hogy Simonyi professzor ne dolgozzon tovább a KFKI-ban, hanem csak a BME-n folytassa munkáját. Simonyi ekkor úgy döntött, hogy elhagyja a KFKI-t. Jánosy professzor, aki ekkor a KFKI-t irányította, nem tiltakozott Simonyi távozása ellen. Simonyi professzor a BME-n továbbra is vezette az általa alapított tanszéket.

Több mint tíz év elmúltával Simonyi úgy érezte, hogy az egyetemről is „ki akarják fűrni”. Az 1969. február 12-ei jelentés szerint, Simonyi egyrészt azért gondolja, hogy el akarják távolítani az egyetemről, mert a fia disszidált.<sup>55</sup> Másrészt pedig azért, mert 1963–1964-ben az úgynevezett Szabó páter-féle ügyben nem a hatalom elvárásainak megfelelően járt el. 1963. augusztus 22-én ugyanis illegális szervezkedés vádjával letartóztatták, majd másodfokon hétévi börtönbüntetésre ítélték P. Szabó József<sup>56</sup> lelkész. Szabó páter a II. világháború után került a jezsuiták budapesti rendházába, ahol a műegyetemisták lelkésze, valamint az egyetemisták kongregációjának a prézese volt. A budapesti rendház felszámolásakor, tagjainak elhurcolásakor nem tartózkodott a rendházban, egy ideig bujkált. 1950 őszétől kezdve sekrestyés volt a Haller téri plébánián,<sup>57</sup> majd 1953-tól az Üllői út 145. szám alatti Szent Kereszt plébánián adminisztrátorként dolgozott. De az egyetemistákkal a kapcsolatot továbbra is fenntartotta, kisebb csoportokban foglalkozott velük. Amikor összeesküvés vádjával perbe fogták, a Műegyetem Gépészmérnöki, illetve Villamosmérnöki Karán is vizsgálat indult. Simonyi Károlyt nevezték ki az utóbbin a hallgatók fegyelmi bizottságának elnökévé. Az lett volna a feladata, hogy lefolytassa a Szabó páterrel kapcsolatban álló hallgatók fegyelmi ügyeit. Ehhez a Belügyminisztérium kihallgatási jegyzőkönyveket bocsátott rendelkezésre. Simonyi azonban ezeket nem fogadta el feltétel nélkül, mint egyedüli bizonyítékokat, és egyszerűen beteget jelentett, így tudott „kibújni” a rá váró feladat alól. Az ügynök jelentése szerint azt nyilatkozta, hogy „ezek rákosista módszerek ismét” – bár a kollégái ezt cáfolták: egyáltalán nem volt rá jellemző, hogy nyíltan politizált volna.<sup>58</sup> Az érintett műegyetemistákat végül fegyelmi határozattal 4 félévre eltöltötták tanulmányaik folytatásától.<sup>59</sup>

\*

55 Uo. 197/2. Az ügynök az egyetemi rosszindulatú pletykáknak adott hangot jelentésében. Ugyan- is ifj. Simonyi Károly (Charles Simonyi) nem disszidált, hanem a Polinszky Károly intézte állami engedéllyel távozott külföldre. 1966-ban Dániába ment, ahol az első dán számítástechnikai cégnél, a Regnecentralennél dolgozott. 1968-ban az Egyesült Államokba költözött, ahol beiratkozott a Kaliforniai Egyetemre, a Berkeleyre, és tíz éven keresztül évenként vízumhosszabbítást kapott Washingtonból. Szoftverfejlesztő, ill. ő a második úrban járt magyar.

56 P. Szabó József (1903–1997) 1926. júl. 30-án lépett be a magyar Jézus Társasága noviciátusába Érden. Mind a bölcseleti, mind a teológiai tanulmányait Szegeden végezte. ÁBTL 3.1.9. V–148 968/3, 303. és 328.

57 Magyar kortárs jezsuiták. 3. Szerk. Szabó Ferenc S. J. Bp. 1999.  
www.piar.hu/pazmany/konyvek/kmjezs01.zpt. (2008. szept. 21.) Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár. Ld. még: ÁBTL 3.1.9. V–148 968/1–3.

58 „Tihanyi Károly” jelentései. I. h. 4. k. 1969. febr. 12. 197/2.

59 ÁBTL 3.1.5. O–16 616/262. 67. Simonyi Károly (1916–2001) valóban jól érezte, hogy valami készen áll ellene az egyetemen. Amikor egyértelművé vált, hogy fegyelmit készítenek elő ellene, még

Az európai keresztény kultúrkörben a besúgó vagy áruló klasszikus modellje Júdas. Személye jelképpé vált, az első számú közellenség, aki maga a hazugság, a kétszínűség és ugyanakkor a gyávaság. E negatív bélyeg ellenére mégis mindig is voltak és vannak besúgók, akik kisebb vagy nagyobb hatalmasságoknak titkos információkat továbbítanak valamilyen ellenszolgáltatás reményében. A besúgás főleg olyan társadalmakra jellemző, amelyekben éles frontvonal húzódik meg különböző politikai erők, különösen a hatalom és az ebből kirekesztett csoportok között. A besúgás a diktatúrák szerves része és éltetője.

A fogalomhoz sok szennyes gondolat és tett társul, a motivációk különbözőek. Egyik forrása a zsarolás, amellyel a felbujtó hatalom kényszeríti a különböző okokból kiszolgáltatott embereket erre a feladatra. Másokat készpénzzel, nehezen hozzáférhető értékek ígéretével vesznek le a lábukról. Vannak olyan besúgók is, akik a hatalmi elit támogatását politikai meggyőződésből végzik, és előfordulhat az is, hogy valaki úgy érzi, politikai befolyáshoz juthat ebben a szerepkörben.

Az, hogy melyik diktatúrában mivel voltak zsarolhatók az emberek, illetőleg hogy milyen típusú információk megszerzésével bízták meg a hatalom birtokosai ügynökeiket, mindig korfüggő. Ezek a történetek azonban társadalomtörténeti nézőpontból elsősorban nem az ügynökökről és nem is az egyes megfigyeltekről szólnak. A történetek láncolata az átlagértelmiségi perspektívájából tudósít egy letűnt kor mindennapjairól, a hétköznapiak – igaz, sajátos látószögű – mikroszintjével egészítve ki az adott korról szóló ismereteinket.

### MÁRIA PALASIK

#### THE INTELLECTUALS ABOUT THE INTELLECTUALS – ON THE BASIS OF DOCUMENTS OF THE SECRET POLICE

The so-called reports written by state security agents represent a special genre among the remained documents of the Hungarian state security agencies operating in Hungary between 1945 and 1990, and mainly those reports that were written by the intellectuals. Most of these reports were written in a readable style, with correct grammatical spelling, and sometimes with definitely nice handwriting. If we can, though hardly, disregard the fact that they reported mostly on one subject matter, person or social group, and they were ordered by the Secret Police and we examine only the great deal of information that the record yields, then we might come to the conclusion that these reports provide glimpses into the non-public channels of public sector in the Kádár Era, with views of ordinary private life. Provided that the historian analyses this type of

---

1969-ben lemondott a tanszéke vezetéséről. Beosztott egyetemi tanárként folytatta tovább a pályáját. Ennek termése lett az a könyve, amelyet egy előadássorozata ihletett, A fizika kultúrtörténete (Bp. első kiadás: 1978.), amiért – többek között – 1985-ben Állami Díjat kapott. Annak, hogy Simonyi helyett ki lett a fegyelmi bizottság elnöke, nincs nyoma a BME-n fennmaradt iratokban. BME Levéltára, 5/a. 1963/64. évi kötet, a BME rektori tanácsai jegyzőkönyvei és 5/b. 117. d. 2147/1964. sz. irat, a rektori hivatal iktatott iratai. Az a dosszié azonban, amelyben a fegyelmi ügyek tárgyalásáról szóló jegyzőkönyvek vannak, hiányzik.



records and sets aside his/her personal uneasiness, he/she might find an extraordinary treasure regarding the nature of everyday life from the revolution of 1956 to the democratic transformation. Whereas this kind of inspection of the records is fairly similar to “peaking in”, we have to be aware all the while that we are actually unauthorized, and it is not an exaggeration to feel ashamed instead of the person reporting on certain happenings and moments. Occasionally, while being preoccupied with reading, it even loses its importance that what we are keeping in our hands is the product of denunciation after all. These sources are definitely records unravelling the past, and if they are treated by source criticism, they constitute a great store of information about social history of the second half of the 20<sup>th</sup> century.

In the present study, the author does not mention deliberately the following question being raised constantly in case of the agents: how and why did an agent undertake cooperation with state security agencies, and how did his/her induction happen? The reports were selected on the basis of the occupation of their writers, thus the person who made the report is interesting but not relevant in terms of the objective of the present study. During the selection it was kept in view that the different intellectual occupations – in a wider sense the intellectual class – should be represented among the examined ones, including technical and classical intellectual fields as well. The aim of the study is to represent: how the reports written by the agents could be utilized in the interest of social historiography, and what these reports reveal in connection with their writers and the person being under shadowing.

## Emlékezés Szakály Ferencre

Szakály Ferenc, a jelenkori magyar történetírás kimagasló alakja 1942-ben született, és tíz éve, 1999. július 7-én hunyt el.

Szakály Ferenc tudományos érdeklődése sok mindenre kiterjedt, de mindekelőtt Magyarország egyik legellentmondásosabb korszaka, a török kor (a 15–17. század) kutatójának tekintette magát. Ha utólag szemügyre vesszük munkásságát, három nagyobb terület rajzolódik ki, amely pályakezdésétől haláláig foglalkoztatta.

Műveinek tekintélyes részét a magyar–török háborúk, a magyar hon- és önvédelem kérdéseinek szentelte. Számtalan tanulmánya és forrásközlése foglalkozott a török háborúk egyes szakaszaival, kiemelkedő fontosságú ütközeteivel, és néhány kulcsfontosságú témát monografikus formában is feldolgozott. A mohácsi csatáról, a 17. század végi felszabadító háborúkról, a török berendezkedés kezdeti szakaszáról vagy Magyarország 1440 és 1711 közti történetéről írott könyvei a magyar történetírás csúcsteljesítményei közé tartoznak, és nemcsak szakmai körökben, hanem a szélesebb olvasóközönségnél is osztatlan sikereket arattak.

Második olyan témája, amelyhez újra és újra visszakanyarodott, a magyar adóztatás és közigazgatás kiépítése a törökök által megszállt területen. Szimbolikusnak is mondhatnók, hogy első és utolsó monográfiáját éppen ezekről a kérdésekről tette közzé. A magyar történettudományt régóta foglalkoztatta már a török területeken megfigyelhető párhuzamos: török és magyar hatalmi apparátus léte, de Szakály Ferenc volt az első, aki módszeresen, területi és időbeli kiterjedését lépésről lépésre nyomon követve feltárta a magyar állam, a magyar nemesség és a katolikus egyház hódoltsági adóztató és jogszolgáltató tevékenységét. Szakályt azért is izgatta a *condominium* jelensége, mert ebben vélte felfedezni a fő okát annak, hogy a török megszállás alá került magyar nép meg tudta őrizni magyar és keresztény önazonosságát.

Részben ezek a szempontok vezették akkor is, amikor a mezővárosi fejlődést, a magyar „parasztpolgárság” szerepét, a hódoltsági kereskedelem és a magyarországi reformáció összefüggéseit vizsgálta. A korábbi felfogással szemben arra a következtetésre jutott, hogy az állami egység megszűnése és az állandósult háborúk ellenére a 16. század második fele a magyar vállalkozás egyik fénykorának tekinthető, amelynek hátterében a protestánsná lett mezővárosi parasztpolgárság hallatlan erőfeszítései álltak. Így a hitújítás és a magyar városi fejlődés szorosan

összefüggő folyamat volt, ami, ha nem jön közbe a 16. század végi pusztító háború és az európai gazdasági átrendeződés, akár egy autochton magyar polgárosodáshoz is elvezethetett volna. Szakály, noha maga katolikus volt, nagy empátiával rajzolta meg számos protestáns prédikátor és kereskedő portréját, akik a rendkívül nehéz körülmények között is példaadóan támogatták szűkebb és tágabb közösségüket és a magyar kultúrát. E kutatásai során a helytörténetírást is új szintre emelte, egész régiók történelmének lényegét ragadta meg számos tanulmányában.

Szakály Ferenc azon ritka történészegyeniségek közül való volt, akit a kollégák és a történelem iránt érdeklődő művelt olvasóközönség egyformán a legnagyobb elismeréssel övezett. Alig 54 évesen a *Magyar Tudományos Akadémia* (MTA) levelező tagjává választották, az MTA Történettudományi Intézetében a kora újkori osztályt irányította, szerkesztette a *Történelmi Szemle* című folyóiratot, tagja volt megannyi tudományos testületnek és bizottságnak. Kikezdhettelen szakmai tekintélye, személyes kisugárzása és emberi habitusa azonban ezen felül is – egy Kazinczy Ferencre vonatkoztatott hasonlatot kölcsön véve – a magyar történészársadalom informális „telefonközpontjává” emelte őt. Kevés olyan, a történetírással vagy történelemtanítással összefüggő ügy volt, amelyben az érintettek ne keresték volna fel, hogy megkérdézzék a véleményét. Kevés olyan, a történészszakma érdekeit és a magyarországi történeti ismeretek terjesztését szolgáló ügy, esemény, rendezvény volt, amely mögé ne állt volna oda teljes súlyával. Személyesen is óriási szerepet vállalt az új eredmények elterjesztésében. Országszerte előadások százait tartotta szakmai köröknek éppúgy, mint kulturális egyesületeknek, diákköröknek és érdeklődő amatőröknek. Rendszeresen szerepelt a magyar televízió történeti tárgyú műsoraiban, ahol tíz- és százazrek követhették világos okfejtéseit a magyar történelem sorsfordító eseményeiről.

Szakály Ferencről nem túlzás azt mondani, hogy történésznek született. Tisztán látta a részletek, az adatok jelentőségét, de sohasem tévesztette szem elől az egészet. A szó igaz értelmében a totális történetírást művelte. Egyszerre volt a had-, a társadalom-, az egyház-, a kereskedelem-, a város- és a művelődéstörténet kiemelkedő műveltségű kutatója, akit a nagy, átfogó folyamatokon belül is elsősorban az ember érdekelt. S ami minálunk elég ritka dolog: koherens véleménye volt a magyar történelem egészéről, amelynek lényege az: Magyarország nem lehet kompország, hanem Szent István óta a Nyugat része, s annak is kell maradnia. Ráadásul igazi szépírói vénával rendelkezett, s ezért eredményeit úgy tudta megfogalmazni, hogy azok nemcsak meggyőzőnek hatottak, hanem szinte irodalmi élvezetet nyújtottak az olvasónak.

A sors azonban, mintha csak megbánta volna, hogy oly bőkezűen elhalmozta adományait, tíz évvel ezelőtt, mindössze 57 éves korában elvette őt azoktól, akik soha nem szűnő fájdalommal és hiányérzettel fognak gondolni rá, a kiváló tudósra, a nagyszerű emberre és a pótolhatatlan barátira. Ezek az „örzök” csak egyet tehetnek: mindent elkövetnek azért, hogy múltat, hagyományt, elődöket és nagy teljesítményeket villámgyorsan felejtő, lekicsinylő korszakunkban Szakály Ferenc emberi és tudósi hagyatékát életben tartsák.

Fodor Pál

## E számunk szerzői

ERDÉLYI GABRIELLA	PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
FLÓRA ÁGNES	levéltáros (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága)
FODOR PÁL	az MTA doktora, osztályvezető (MTA TTI)
GÖMÖRI GYÖRGY	irodalomtörténész (London)
HAJDU TIBOR	a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
PALASIK MÁRIA	PhD, habil., tud. főmunkatárs (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
STANDEISKY ÉVA	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (Debreceni Egyetem)
VÖRÖS BOLDIZSÁR	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2009-es évfolyamának megjelentetését  
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete  
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató  
A szedési, tördelési munkálatokat  
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte  
Vezető: Kovács Éva  
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva  
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy  
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft  
Előfizetőknek: 850 Ft

*TERJESZTI A MAGYAR POSTA*

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő  
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)  
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.  
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799  
(megjegyzés rovatban feltüntetendő  
Történelmi Szemle előfizetés).  
Példányonként megvásárolható  
az MTA Történettudományi Intézetében  
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

